David Held, Anthony McGrew,
David Goldblatt, Jonathan Perraton

TRANSFORMĂRI GLOBALE

Politică, economie și cultură

POLIROM

Cuprins

Grile 12
Figuri şi hărţi 13
Tabele 15
Casete 18
Cuvânt înainte 19
Lista siglelor şi abrevierilor 21

Introducere 25

Dezbaterea asupra globalizării 26
Surse de controverse în dezbaterea asupra globalizării 34
Regândind globalizarea: un cadru analitic 39
Determinarea formei globalizării contemporane 45
Structura cărţii 53

Capitolul 1 – Statul teritorial şi politica globală 56

1.1. De la imperii la statele-naţiune moderne 56
1.1.1. *Forme statale timpurii: extensiunea variabilă a dominaţiei politice* 57
1.1.2. *Statele moderne timpurii: absolutismul şi apariţia sistemului interstatal* 59
1.1.3. *„Societatea de state" europeană* 60
1.1.4. *Forme în schimbare ale globalizării politice: infrastructuri, velocitate şi stratificare* 63
1.1.5. *Statul-naţiune modern şi ordinea mondială* 69

1.2. Naşterea politicii globale 73
1.2.1. *Globalizarea politicii* 73
1.2.2. *Internaţionalizarea şi transnaţionalizarea: extensiune, intensitate şi instituţionalizare* 76
1.2.3. *Medierea politicii globale: infrastructuri în dezvoltare şi velocitatea interacţiunii politice* 82

1.3. Guvernarea multistratificată şi difuzia autorităţii politice 86
1.3.1. *Sistemul Organizaţiei Naţiunilor Unite* 87
1.3.2. *Regimul drepturilor omului* 89
1.3.3. *De la dreptul internaţional la dreptul cosmopolitan* 94
1.3.4. *Regionalismul: noi straturi de guvernare* 98

1.4. Forme istorice ale globalizării politice: transformarea comunității politice 101
1.5. Angrenarea națională diferențiată 106
1.6. Concluzie: globalizarea politică și impacturile structurale 109

Capitolul 2 – Expansiunea violenței organizate 111

2.1. Introducere 111
2.2. Ce este globalizarea militară? 112
2.3. Globalizarea sistemului de război: geopolitica și evoluția ordinii militare mondiale 114
2.3.1. *Extensiunea crescândă a puterii militare europene: prima etapă, 1492-1800* 115
2.3.2. *Apariția geopoliticii: infrastructuri militare și stratificarea puterii militare* 117
2.3.3. *Perioada conflictelor la scară globală, 1914-1990* 120
2.3.4. *Dezorganizarea geopoliticii: regionalizarea și securitatea globală* 124
2.4. O dinamică globală a armamentului? 128
2.4.1. *Sistemul comerțului cu armament în perioada modernă timpurie: extensiune, intensitate și stratificare* 129
2.4.2. *Transferurile de armament în epoca modernă: industrializarea războiului și piața globală a armamentului* 133
2.4.3. *Comerțul contemporan cu armament: extensiune, intensitate și stratificare* 137
2.4.4. *Răspândirea globală a capacităților de producție de armament: epoca modernă timpurie și cea modernă* 141
2.4.5. *Patternuri contemporane ale producției globale de armament: extensiune, intensitate, stratificare și instituționalizare* 143
2.5. Forme emergente de geoguvernare: violența organizată 150
2.5.1. *Geoguvernarea puterii militare: regimurile internaționale de securitate* 150
2.5.2. *Geoguvernarea puterii militare: războaie și conflicte* 157
2.5.3. *Geoguvernarea puterii militare: instrumente de război* 159
2.6. Forme istorice ale globalizării militare: comparație 161
2.7. Patternuri contemporane de implicare a națiunilor în ordinea militară mondială 165
2.7.1. *Primul eșalon: Statele Unite ale Americii* 168
2.7.2. *Al doilea eșalon: Japonia, Marea Britanie, Franța, Suedia și Germania* 170
2.8. Globalizarea militară contemporană și implicațiile sale politice 172
2.8.1. *Impacturi decizionale: politica de apărare și forța militară* 173
2.8.2. *Impacturi instituționale: securitate națională sau cooperativă?* 174
2.8.3. *Impacturi distribuționale: achizițiile și producția pentru apărare* 175
2.8.4. *Impacturi structurale: de la statul securității naționale la o societate „postmilitară"?* 177

Capitolul 3 – Comerţ global, pieţe globale 179

3.1. Comerţ şi globalizare 179
3.1.1. *Concepte* 180
3.1.2. *Indicatori* 181

3.2. Comerţul : din Antichitate până la apariţia statului-naţiune 183

3.3. De la revoluţia industrială la cel de-al doilea război mondial : ascensiunea şi declinul comerţului mondial 185
3.3.1. *Comerţul internaţional în perioada clasică a Etalonului-Aur, 1870-1914* 186
3.3.2. *Perioada interbelică : declinul comerţului mondial* 189
3.3.3. *Impactul economic al comerţului* 193
3.3.4. *Globalizarea comerţului : de la epoca Etalonului-Aur la Marea Depresiune* 195

3.4. Ascensiunea ordinii comerciale globale 196
3.4.1. *Dezvoltarea comerţului liber global* 196
3.4.2. *Extensiunea comerţului şi emergenţa pieţelor globale* 200
3.4.3. *Intensitatea sporită a comerţului în perioada postbelică* 201
3.4.4. *Patternurile schimbătoare ale stratificării comerţului* 205
3.4.5. *Infrastructura şi instituţionalizarea comerţului global* 209

3.5. Forme istorice ale globalizării comerţului : transformarea comerţului global 210
3.6. Angrenarea statelor în sistemul comercial global 211
3.7. Impactul relaţiilor comerciale globale 217
3.7.1. *Impacturi decizionale : managementul macroeconomic* 217
3.7.2. *Impacturi instituţionale : politicile comerciale şi statul bunăstării* 218
3.7.3. *Impacturi distribuţionale : forţa de muncă* 219
3.7.4. *Impacturi structurale : competiţia globală, dezindustrializarea şi patternurile schimbătoare ale producţiei industriale* 220

3.8. Concluzie : autonomia şi suveranitatea statului 222

Capitolul 4 – Patternuri fluctuante ale finanţelor globale 224

4.1. Indicatori de globalizare şi angrenare financiară 224
4.1.1. *Structura argumentului* 225

4.2. Patternuri timpurii ale activităţii financiare globale 225

4.3. Perioada clasică a Etalonului-Aur : 1870-1914 227
4.3.1. *Capitalul internaţional : extensiunea, intensitatea şi stratificarea fluxurilor financiare* 228
4.3.2. *Bani internaţionali : funcţionarea sistemului clasic al Etalonului-Aur* 231
4.3.3. *Globalizarea financiară în epoca clasică a Etalonului-Aur* 233

4.4. Anii interbelici : dezordinea monetară globală 234

4.5. Epoca Bretton Woods : reinventarea sistemului financiar global 235

4.6. Forma globalizării financiare contemporane 237

4.6.1. *Intensitatea şi diversitatea fluxurilor financiare globale* 238
4.6.2. *Extensiunea şi stratificarea sistemului financiar global* 246
4.6.3. *Infrastructura, instituţionalizarea şi organizarea sistemului financiar global* 250
4.6.4. *Globalizarea financiară contemporană: liberalizare şi pieţe financiare globale în evoluţie* 252
4.7. Comparaţie între formele istorice ale globalizării financiare 258
4.8. Sistemul global al finanţelor şi angrenarea naţională 263
4.9. Autonomie economică şi suveranitate într-o epocă a finanţelor globale 266
4.9.1. *Efecte decizionale: politica macroeconomică* 266
4.9.2. *Efecte decizionale: administrarea cursurilor de schimb* 268
4.9.3. *Efecte instituţionale şi distribuţionale: statul bunăstării* 271
4.9.4. *Efecte structurale: risc sistemic şi schimbarea balanţei puterii financiare* 271
4.10. Concluzie 273

Capitolul 5 – Puterea corporatistă şi reţelele globale de producţie 275
5.1. CMN-urile şi producţia globală 275
5.2. Afacerile internaţionale înaintea revoluţiei industriale 277
5.3. Producţia internaţională în epoca industrială: expansiunea afacerilor multinaţionale, 1850-1939 278
5.3.1. *IED şi afacerile internaţionale în epoca clasică a Etalonului-Aur: extensiune, intensitate şi stratificare* 279
5.3.2. *Afacerile internaţionale în perioada interbelică: extensiune, intensitate şi stratificare* 280
5.3.3. *Impactul afacerilor internaţionale înainte de 1945* 28
5.4. Apariţia corporaţiei multinaţionale şi transnaţionalizarea producţiei 282
5.4.1. *Extensiunea activităţilor de afaceri internaţionale* 282
5.4.2. *Intensitatea IED şi a producţiei multinaţionale* 286
5.4.3. *IED: patternuri de stratificare* 287
5.4.4. *Producţia multinaţională: patternuri de stratificare* 292
5.4.5. *Infrastructura şi instituţionalizarea globalizării afacerilor* 296
5.5. CMN-uri şi reţele globale de producţie 301
5.5.1. *Competiţia globală şi globalizarea organizării afacerilor* 301
5.5.2. *Reţelele globale de producţie: comparaţii sectoriale* 303
5.5.3. *Globalizarea afacerilor: forme organizaţionale* 309
5.5.4. *CMN-uri „dezlănţuite" şi producţia globală* 310
5.6. Forme istorice de globalizare a afacerilor 312
5.7. Patternuri contemporane de angrenare naţională în reţelele globale de producţie 316
5.8. Globalizarea afacerilor: efecte interne 318
5.8.1. *Efecte decizionale: afacerile globale şi politica economică naţională* 318
5.8.2. *Efecte instituţionale: competiţia globală* 320

5.8.3. *Efecte distribuționale : forța de muncă și producția globală* 321
5.8.4. *Efecte structurale : IED, CMN și performanța economică națională* 322
5.8.5. *Efecte structurale : puterea corporatistă contra puterii statului ?* 324
5.9. Concluzie 324

Capitolul 6 – Oameni în mișcare 326
6.1. Globalizare și migrație 327
6.2. Formele istorice ale migrației globale 329
6.2.1. *Migrații globale premoderne : extensiune și intensitate* 330
6.2.2. *Migrații moderne timpurii : regionale și globale* 331
6.2.3. *Apariția migrației de masă : de la patternurile migratoare moderne timpurii la cele moderne* 332
6.2.4. *Comerțul cu sclavi* 335
6.2.5. *Diasporele asiatice* 337
6.2.6. *Migrațiile regionale și începuturile industrializării* 338
6.2.7. *Migrația într-o eră de război global* 340
6.3. Patternuri contemporane de migrație 341
6.3.1. *Globalizarea și regionalizarea migrației* 341
6.3.2. *Stratificarea fluxurilor migratoare* 343
6.3.3. *Tendințe și patternuri ale migrației contemporane : diversitate și complexitate* 346
6.4. Comparație între formele istorice ale migrației globale 348
6.4.1. *Forme istorice : comparații spațio-temporale* 349
6.4.2. *Forme istorice : comparații organizaționale* 358
6.5. Migrația și angrenarea națională 362
6.6. Globalizare, migrație și stat-națiune 366
6.6.1. *Impacturi decizionale : control al frontierei* versus *supraveghere* 366
6.6.2. *Impacturi instituționale : cooperarea internațională și supravegherea migrației transfrontaliere* 368
6.6.3. *Impacturi distribuționale : diferite patternuri de ocupare și prosperitate* 369
6.6.4. *Impacturi structurale : identitatea națională și cetățenia națională* 370
6.7. Concluzie 371

Capitolul 7 – Globalizare, cultură și destinul națiunilor 372
7.1. O analiză a globalizării culturale 372
7.1.1. *Concepte* 374
7.2. Globalizarea culturală din perspectivă istorică 377
7.2.1. *Religiile mondiale* 377
7.2.2. *Imperiile* 378
7.2.3. *Culturi naționale moderne și ideologii seculare transnaționale* 381
7.2.4. *Forme premoderne și moderne ale globalizării culturale : comparație* 385

7.3. Configurația globalizării culturale contemporane 387
7.3.1. *Infrastructuri globale : telecomunicații și limbă* 387
7.3.2. *CMN-uri culturale, piețe culturale globale* 392
7.3.3. *Radioul și industria muzicii* 394
7.3.4. *Cinematografia* 399
7.3.5. *Televiziunea* 402
7.3.6. *Turismul* 406
7.4. Forme istorice ale globalizării culturale – rezumat 408
7.5. Globalizarea culturală contemporană și impactul său politic 415
7.5.1. *Impacturi decizionale și instituționale : fluxuri culturale și autonomie culturală* 416
7.5.2. *Impacturi distribuționale și structurale : cultură populară și identitate națională* 418
7.6. Concluzie 421

Capitolul 8 – Pe drumul către catastrofă : globalizarea și mediul înconjurător 422
8.1. Globalizarea și mediul 423
8.1.1. *Forme de globalizare ecologică* 424
8.1.2. *Concepte* 427
8.2. Globalizarea ecologică în perspectivă istorică 427
8.2.1. *Globalizarea și mediul : de la expansiunea europeană la revoluția industrială* 428
8.2.2. *Degradarea globală a mediului în secolul XX* 430
8.2.3. *Probleme globale, soluții globale* 432
8.3. Forme istorice în schimbare ale globalizării ecologice 435
8.4. Stratificarea degradării mediului și angrenarea națională 437
8.4.1. *Angrenarea națională și bunurile comune : încălzirea globală, subțierea stratului de ozon și mediul marin* 442
8.4.2. *Angrenarea națională și revărsarea : demografie și resurse* 445
8.4.3. *Angrenarea națională și poluarea transfrontalieră* 450
8.5. Patternul contemporan al schimbării ecologice globale și impacturile sale politice 455
8.5.1. *Impacturi decizionale și instituționale : politica mediului și politici de mediu* 456
8.5.2. *Impacturi distribuționale și structurale : o comunitate globală de destin ?* 457
8.6. Concluzie 459

Concluzie : forma globalizării contemporane 461
Forme istorice de globalizare : ce este nou ? 461
Globalizarea premodernă 462
Globalizarea modernă timpurie, circa 1500-1850 465
Globalizarea modernă, circa 1850-1945 468
Globalizarea contemporană 472

21 aprilie

Dispariţia, renaşterea sau transformarea puterii statului? 484
Noi limite pentru politică? Civilizarea şi democratizarea globalizării 493

Anexă metodologică 503
Mulţumiri 507
Referinţe bibliografice 509
Indice de nume proprii şi tematic 545

Grile

Grila 1.1 *Ordinea politică mondială : comparații istorice* 103
Grila 1.2 *Forme istorice ale globalizării politice* 104
Grila 2.1 *Ordinea militară mondială : comparație între perioade* 162
Grila 2.2 *Aspecte dominante ale globalizării militare* 163
Grila 3.1 *Forme istorice ale globalizării comerțului* 212
Grila 4.1 *Forme istorice ale globalizării financiare* 260
Grila 5.1 *Forme istorice ale producției globale* 314
Grila 6.1 *Principalele fluxuri istorice ale migrației globale* 352
Grila 6.2 *Forme istorice ale migrației globale* 353
Grila 7.1 *Principalii agenți istorici și contextele globalizării culturale* 410
Grila 7.2 *Forme istorice ale globalizării culturale* 411
Grila 8.1 *Tipuri și forțe istorice cheie ale degradării mediului* 436
Grila 8.2 *Forme istorice ale globalizării ecologice* 438
Grila C.1 *Principalele fluxuri și rețele globale* 479
Grila C.2 *Caracteristici dominante ale formelor istorice de globalizare* 481
Grila C.3 *Globalizarea contemporană : impacturi cumulative asupra statelor capitaliste avansate* 487

Figuri şi hărţi

Figuri

Figura I.1 *Dimensiuni spaţio-temporale ale globalizării 1* 46
Figura I.2 *Dimensiuni spaţio-temporale ale globalizării 2* 47
Figura I.3 *Tipuri logice ale globalizării* 48
Figura I.4 *O tipologie a globalizării* 49
Figura 1.1 *Creşterea numărului statelor, al OIG şi OING în secolul XX* 78
Figura 2.1 *Comerţul global cu armament în perioada interbelică* 135
Figura 2.2 *Nivelul global al exporturilor pentru principalele tipuri de armament convenţional, 1983-1997* 138
Figura 2.3 *Numărul ţărilor furnizoare de armament, 1960-1990* 139
Figura 2.4 *Numărul ţărilor furnizoare de armament pentru ţările în curs de dezvoltare, 1960-1990* 139
Figura 2.5 *Estimare la nivel global a producţiei sub licenţă de sisteme majore de armament convenţional* 147
Figura 2.6 *Forme de asocieri de firme în cadrul industriei globale de apărare, 1961-1993* 148
Figura 2.7 *Globalizarea producţiei de armament pe baza activităţilor de producţie, 1961-1993* 148
Figura 2.8 *Cota cheltuielilor militare raportată la totalul cheltuielilor guvernamentale, 1890-1990* 167
Figura 3.1 *Comerţul ca procentaj din PIB, pentru şase ţări, în perioada 1870-1939* 191
Figura 3.2 *Comerţul ca procentaj din PIB-ul privat, pentru şase ţări, în perioada 1870-1939* 192
Figura 3.3 *Exporturile mondiale ca procent din PIB-ul mondial, 1956-1994* 202
Figura 3.4 *Comerţul ca procent din PIB, şase ţări, 1950-1995* 214
Figura 3.5 *Comerţul ca procent din PIB-ul privat, şase ţări, 1950-1995* 215
Figura 4.1 *Distribuţia împrumuturilor bancare internaţionale în funcţie de debitor, 1970-1995* 240
Figura 8.1 *Inventar cumulativ al organizaţiilor şi regimurilor ecologice internaţionale, 1870-1990* 434
Figura 8.2 *Emisiile globale de carbon, 1950-1995* 441
Figura 8.3 *Producţia mondială de CFC, 1950-1995* 441
Figura 8.4 *Contribuţia la emisiile anuale nete de gaze cu efect de seră, începutul anilor 1990* 443
Figura 8.5 *Captura globală de peşte, 1950-1995* 448
Figura 8.6 *Rata estimată a defrişării pădurii tropicale, 1960-1990* 449
Figura 8.7 *Emisiile globale de SOx şi NOx, sfârşitul anilor 1980* 450

Hărţi

Harta 1.1	*Imperiile globale, 1763*	64
Harta 1.2	*Imperiul Britanic, 1900: colonii şi infrastructură*	66
Harta 1.3	*Apartenenţa la organizaţiile interguvernamentale, 1991*	80
Harta 2.1	*Alinieri în perioada Războiului Rece: bipolaritatea ordinii militare mondiale*	121
Harta 2.2	*Războiul Rece: un plan al infrastructurii globale militare*	123
Harta 2.3	*Patternuri ale implicării diplomaţiei militare, 1985-1986*	125
Harta 2.4	*Comerţul cu armament în perioada modernă timpurie*	132
Harta 3.1	*Interconectarea comerţului mondial, 1990*	199
Harta 6.1	*Migraţii globale majore, 1600-1915*	333
Harta 6.2	*Migraţii globale majore, 1945-1995*	342

Tabele

Tabelul I.1 *Conceptualizarea globalizării : trei tendinţe* 34
Tabelul 1.1 *Organizaţii mondiale în 1914 (după aria principală de responsabilitate şi data înfiinţării)* 68
Tabelul 1.2 *Dovada democratizării, 1975 şi 1995* 71
Tabelul 1.3 *Conectarea diplomatică a statelor, 1950-1991 (numărul statelor legate prin cel puţin un emisar rezident)* 78
Tabelul 1.4 *Patternuri contemporane ale implicării naţionale diferenţiate în ordinea politică mondială : câteva comparaţii-cheie* 107
Tabelul 2.1 *Ordinea militară mondială : structura producţiei de armament* 144
Tabelul 2.2 *Activităţile ONU de menţinere a păcii* 153
Tabelul 3.1 *Direcţia comerţului mondial, 1876-1928* 187
Tabelul 3.2 *Ratele tarifelor pentru ţările selectate, 1820-1931* 189
Tabelul 3.3 *Intensitatea legăturilor comerciale, 1928-1990 (procentaj din numărul maxim de legături comerciale posibile în fiecare perioadă)* 200
Tabelul 3.4 *Procente ale raportului comerţ – PIB pentru ţările dezvoltate* 203
Tabelul 3.5 *Scăderea costurilor de transporturi şi comunicaţii, 1920-1990* 203
Tabelul 3.6 *Direcţia exporturilor mondiale, 1965-1995* 205
Tabelul 3.7 *Ponderea ţărilor în curs de dezvoltare în exporturile mondiale de produse prelucrate, 1963-1995* 207
Tabelul 3.8 *Indici ai comerţului intraramură pentru statele OCDE, 1964-1990* 208
Tabelul 3.9 *Conţinutul de importuri al produselor prelucrate finite, 1899-1985* 208
Tabelul 3.10 *Ratele tarifelor pentru ţările selectate, 1965-1985* 214
Tabelul 3.11 *Exporturile ca procent din PIB pentru ţările selectate, 1913-1997* 214
Tabelul 4.1 *Stocuri de investiţii externe pe ţări investitoare, 1825-1938, ca procentaj din totalul mondial* 228
Tabelul 4.2 *Stocuri de investiţii străine pe zone receptoare ca procentaj din totalul global, 1914 şi 1938* 230
Tabelul 4.3 *Fluxuri nete de investiţii externe ca procentaj din PIB, 1870-1920* 230
Tabelul 4.4 *Creşterea procentuală anuală a pieţelor internaţionale de capital, 1963-1995* 239
Tabelul 4.5 *Activitatea bancară internaţională ca procentaj din producţia mondială, 1964-1991* 240
Tabelul 4.6 *Posesia externă asupra datoriei guvernelor centrale, ca procentaj din total, 1980-1992* 242
Tabelul 4.7 *Fluxuri transfrontaliere nete de acţiuni, 1986-1994* 243
Tabelul 4.8 *Tranzacţii cu produse derivate, 1986-1996* 244
Tabelul 4.9 *Volumul anual estimat al tranzacţiilor valutare, 1979-1995* 245

Tabelul 4.10 *Fluxuri financiare către țările în curs de dezvoltare, surse ca procentaj din total, 1960-1994* 247
Tabelul 4.11 *Fluxuri nete de capital privat către țările în curs de dezvoltare, 1977-1995* 248
Tabelul 4.12 *Emisiuni internaționale de obligațiuni, 1989-1995* 249
Tabelul 4.13 *Emisiuni internaționale de acțiuni, 1990-1995* 250
Tabelul 4.14 *Țări care efectuează controale asupra contului de capital, 1997* 253
Tabelul 4.15 *Investiții externe directe brute plus fluxuri de investiții de portofoliu, 1970-1995* 262
Tabelul 4.16 *Tranzacții transfrontaliere în obligațiuni și acțiuni, 1970-1996* 262
Tabelul 4.17 *Active și pasive străine ca procentaj din activele și pasivele totale ale băncilor comerciale pentru țările selectate, 1960-1997* 265
Tabelul 5.1 *Ratele anuale de creștere a IED, 1960-1993* 282
Tabelul 5.2 *Cotele regionale ale fuziunilor și achizițiilor transfrontaliere, 1990 și 1995* 284
Tabelul 5.3 *Numărul de corporații-mamă și filiale străine pe zone și țări, cel mai recent an (număr) disponibil* 285
Tabelul 5.4 *Producția filialelor în străinătate ca procentaj din PIB* 286
Tabelul 5.5 *Stocurile de IED către exterior pe economii investitoare principale, 1960-1994* 288
Tabelul 5.6 *Distribuția stocurilor de IED către interior între țările dezvoltate și cele în curs de dezvoltare, 1960-1994* 289
Tabelul 5.7 *Stocurile de IED către interior pe economii receptoare, 1960-1994* 290
Tabelul 5.8 *Intensitatea regională a stocului de investiții către exterior, 1990* 291
Tabelul 5.9 *Ponderea întreprinderilor străine în producția din sectorul prelucrător, 1970-1991* 291
Tabelul 5.10 *IED către interior în economiile în tranziție (anterior planificate), 1993* 294
Tabelul 5.11 *Distribuirea stocurilor de IED între sectorul primar, sectorul secundar și sectorul terțiar, 1970-1994* 295
Tabelul 5.12 *Stocuri de IED către exterior ca procentaj din PIB-ul țării de origine, 1914-1994* 317
Tabelul 5.13 *Stocuri de IED către interior ca procentaj din PIB-ul țării receptoare, 1914-1994* 317
Tabelul 7.1 *Creșterea numărului de canale de voce pe rutele de telecomunicații globale principale, 1986-1996* 389
Tabelul 7.2 *Caracterul global neuniform al infrastructurii și al utilizării telecomunicațiilor, 1995* 390
Tabelul 7.3 *Traduceri de carte (medii), 1983-1985* 392
Tabelul 7.4 *Primul eșalon al conglomeratelor media, implicarea în afaceri pe sector, 1997* 395
Tabelul 7.5 *Corporațiile media majore, societățile pe acțiuni principale, mijlocul anilor 1990* 396
Tabelul 7.6 *Deținerea de radioreceptoare, 1950-1986* 397
Tabelul 7.7 *Distribuția vânzărilor de filme după țările exportatoare principale, începutul anilor 1980* 401
Tabelul 7.8 *Deținerea de televizoare, 1959-1992* 404
Tabelul 8.1 *Principalii utilizatori de CFC-uri, 1986-1994* 442

Tabelul 8.2 *Consumul de resurse naturale : SUA şi India, 1991* 447
Tabelul 8.3 *Niveluri relative ale consumului de resurse în ţările industrializate şi în cele în curs de dezvoltare, 1986-1990* 447
Tabelul C.1 *Civilizarea şi democratizarea globalizării contemporane : rezumat al celor trei proiecte politice* 497

Casete

Caseta I.1	*Forme istorice ale globalizării : dimensiuni-cheie*	45
Caseta 1.1	*Valurile democratizării după Samuel Huntington (1991)*	70
Caseta 1.2	*Organizaţii interguvernamentale regionale de telecomunicaţii*	84
Caseta 1.3	*Modelul Cartei Organizaţiei Naţiunilor Unite*	88
Caseta 1.4	*Organizaţiile şi agenţiile specializate din sistemul ONU*	90
Caseta 1.5	*Lupta transnaţională pentru drepturile omului*	92
Caseta 1.6	*Reguli de purtare a războiului*	95
Caseta 3.1	*Deschiderea către comerţ : impacturi economice şi distribuţionale*	194
Caseta 4.1	*Termeni tehnici în globalizarea financiară*	226
Caseta 4.2	*Funcţionarea Etalonului-Aur în teorie*	231
Caseta 4.3	*Obligaţiuni internaţionale*	241
Caseta 4.4	Futures, *contracte cu opţiune,* swaps	244
Caseta 4.5	*Paritatea ratelor dobânzilor*	254
Caseta 4.6	*Aranjamente monetare europene începând cu 1979*	264
Caseta 4.7	*Sterilizarea intervenţiei pe pieţele valutare*	269
Caseta 5.1	*Compania Britanică a Indiilor de Est*	278
Caseta 5.2	*Modelul Benetton*	309

Cuvânt înainte

Acest volum apare după aproape un deceniu de cercetare şi este rezultatul unei confluenţe puţin obişnuite de interese.

La mijlocul anilor '80, David Held şi Anthony McGrew au avut mai multe discuţii ample despre natura şi forma schimbătoare a statelor-naţiune democratice liberale în contextul intensificării relaţiilor regionale şi globale. Rezultatul a fost prea adesea neînţelegerea reciprocă! Cercetător al teoriei politice, David Held avea tendinţa de a vedea lumea relaţiilor regionale şi globale ca fiind în afara sferei teoriei politice, în timp ce Anthony McGrew, teoretician al relaţiilor internaţionale, era înclinat să analizeze politica internă ca pe un element marginal al sistemului interstatal. Numeroase convorbiri şi discuţii fructuoase au dovedit că, aşa cum se prezenta, nici una dintre cele două poziţii nu angaja îndeajuns natura schimbătoare a politicii într-o lume în mai mare măsură interconectată – şi că tradiţiile şi instrumentele conceptuale ale ambelor părţi implicate în dialog puteau fi dezvoltate cu mult folos.

A urmat o cerere către Economic and Social Research Council. Era în joc o încercare de a crea un cadru pentru o întâlnire extinsă între teoria politică şi relaţiile internaţionale, având ca obiectiv stimularea dezbaterii problemelor legate de rolul schimbător al statului modern. În speţă, cercetarea a început să investigheze măsura în care regionalizarea şi globalizarea transformă natura ordinii mondiale şi poziţia suveranităţii şi autonomiei naţionale în cadrul acesteia.

Cercetarea a fost finanţată de către ESRC (decizia nr. R000 23 3391) şi suntem deosebit de recunoscători pentru oportunitatea pe care ne-a oferit-o acesta, precum şi pentru excelentele îndrumări privind cercetarea care au venit din partea mai multor referenţi anonimi.

După ce finanţarea proiectului a fost asigurată, convorbirile dintre David Held şi Anthony McGrew au fost extinse dincolo de graniţele disciplinare pentru a face faţă gamei de probleme presante pe care o crease agenda de cercetare. David Goldblatt a adus în cadrul proiectului formaţia sa în teoria socială şi politicile de mediu, în timp ce Jonathan Perraton a fost economistul acestuia. Amândoi au avut contribuţii la conturarea cadrului teoretic al proiectului, precum şi la concretizarea fiecărui aspect al programului de cercetare. Acesta a reprezentat cu adevărat un efort colectiv, iar rezultatul este o sinteză a competenţelor noastre comune.

La realizarea volumului au contribuit mulţi oameni. Anne Hunt ne-a oferit un sprijin deosebit în prelucrarea şi reprelucrarea imensului manuscris; Ray Munns a desenat şi redesenat hărţile şi figurile, dovedind o răbdare excepţională la fiecare modificare a indicaţiilor; Rebecca Hunt ne-a furnizat o asistenţă nepreţuită în crearea bazelor de date pentru carte; Brenda Martin ne-a acordat ajutorul în cercetare atât de necesar pe parcursul etapelor finale ale proiectului; Julia Harsant, Sue Pope şi Gill Motley au promovat procesul de publicare a manuscrisului cu mare conştiinciozitate şi grijă; Ann Bone a redactat textul cu o răbdare şi o sârguinţă extraordinare; Serena Temperley a înlesnit cu mare îndemânare procesul de tipărire a cărţii; iar Jane Rose ne-a ajutat la alcătuirea planurilor pentru a aduce volumul în atenţia unui număr mare de cititori. Le suntem deosebit de recunoscători tuturor acestor oameni, numeroşilor colegi, prieteni şi membrilor familiilor noastre care ne-au oferit sprijin, sfaturi şi (de obicei!) o critică constructivă.

Lista siglelor şi abrevierilor

AELS	Asociaţia Europeană de Liber Schimb
AGCS	Acordul General asupra Comerţului şi Serviciilor
AID	Agenţia Internaţională pentru Dezvoltare
AIEA	Agenţia Internaţională pentru Energie Atomică
AMRAAM	rachetă antiaeriană avansată cu rază medie de acţiune (*advanced medium-range anti-aircraft missile*)
ASEAN	Asociaţia Naţiunilor din Asia de Sud-Est (*Association of South East Asian Nations*)
BIRD	Banca Internaţională pentru Reconstrucţie şi Dezvoltare
BRI	Banca pentru Reglementări Internaţionale
CAEPT	Conferinţa Administraţiilor Europene de Poştă şi Telecomunicaţii
CAER	Consiliul pentru Ajutor Economic Reciproc
CAFOD	Fondul Catolic pentru Dezvoltare în Străinătate (*Catholic Fund for Overseas Development*)
CEAP	Cooperarea Economică Asia-Pacific
CEDO	Comisia Europeană a Drepturilor Omului
CFC	clorofluorocarburi
CIF	Corporaţia Internaţională pentru Finanţe
CIJ	Curtea Internaţională de Justiţie
CIS	Confederaţia Internaţională a Sindicatelor
CITEL	Comisia Interamericană de Telecomunicaţii
CMN	corporaţie multinaţională
CNAC	Consiliul Nord-Atlantic pentru Cooperare
CONUSCT	Centrul ONU pentru Studiul Corporaţiilor Transnaţionale
ENI	economii nou-industrializate
ESB	encefalopatia spongiformă bovină
Eurocorps	Forţa Multilaterală Europeană
FAO	Organizaţia pentru Alimentaţie şi Agricultură (*Food and Agriculture Organization*)
FCE	Tratatul privind Forţele Convenţionale în Europa
FMI	Fondul Monetar Internaţional
FNUAP	Fondul ONU pentru Activităţi în domeniul Populaţiei
FRA	Forul Regional ASEAN
FSX	Avion de luptă americano-japonez avansat (*US-Japanese Advanced Fighter*)
G5	Grupul celor Cinci
G7/G8	Grupul celor Şapte/Opt (ţări industrializate avansate)
G10	Grupul celor Zece
GATT	Acordul General privind Tarifele şi Comerţul (*General Agreement on Tariffs and Trade*)
ICNUR (UNHCR)	Înaltul Comisariat ONU pentru Refugiaţi (*United Nations High Commission for Refugees*)
IED	investiţii externe directe

IFPI	Federaţia Internaţională a Industriilor Fonografice (*International Federation of Phonographic Industries*)
IMM	întreprinderi mici şi mijlocii
INTELSAT	Organizaţia pentru Telecomunicaţii Internaţionale prin Satelit
IPCC	Conferinţa Internaţională asupra Schimbărilor Climaterice (*International Panel on Climate Change*)
ISDN	Reţeaua digitală pentru servicii internaţionale (*International Services Digital Network*)
LIFFE	Bursa Internaţională Londoneză de *Futures* Financiare (*London International Financial Futures Exchange*)
MCS	Mecanismul european al Cursului de Schimb
MERCOSUR	Piaţa Comună a Conului Sudic (America Latină)
NAFTA	Acordul Nord-American de Liber Schimb (*North American Free Trade Agreement*)
NATO	Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord (*North Atlantic Treaty Organization*)
OCDE	Organizaţia pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică
OIAC	Organizaţia Internaţională a Aviaţiei Civile
OICM	Organizaţia Internaţională de Consultanţă Maritimă
OIG	organizaţie interguvernamentală
OIM	Organizaţia Internaţională a Muncii
OING	Organizaţie internaţională neguvernamentală
OMC	Organizaţia Mondială a Comerţului
OMM	Organizaţia Meteorologică Mondială
OMS	Organizaţia Mondială a Sănătăţii
ONG	organizaţie nonguvernamentală
ONU	Organizaţia Naţiunilor Unite
ONUDI	Organizaţia Naţiunilor Unite pentru Dezvoltare Industrială
OPEC	Organizaţia Ţărilor Exportatoare de Petrol (*Organization of Petroleum Exporting Countries*)
OSA	Organizaţia Statelor Americane
OSCE	Organizaţia pentru Securitate şi Cooperare în Europa
OTA	Biroul Congresului SUA pentru Evaluarea Tehnologiei (*US Congress Office of Technology Assessment*)
OTC	extrabursier (*over-the-counter*)
OUA	Organizaţia Unităţii Africane
PCB	bifenili policloruraţi
PIB	produsul intern brut
PMA	Programul privind Alimentaţia Mondială
PNB	produsul naţional brut
PNUD	Programul Naţiunilor Unite pentru Dezvoltare
PNUM	Programul Naţiunilor Unite pentru Mediu
RDG	Republica Democratică Germană
RFG	Republica Federală Germania
RMT	revoluţia militară tehnologică
SALT	Tratativele privind limitarea armelor strategice (*Strategic Arms Limitation Talks*)
SBW	Sistemul Bretton Woods
SEATO	Organizaţia Tratatului Asiei de Sud-Est (*South East Asia Treaty Organization*)
SIDA	sindromul imunodeficienţei dobândite
SIPRI	Institutul Internaţional de Cercetări pentru Pace de la Stockholm (*Stockholm International Peace Research Institute*)

SME	Sistemul Monetar European
SOPEMI	Sistemul de observare permanentă a migraţiilor (*Système d'observation permanente des migrations*)
START	Tratativele privind reducerea armelor strategice (*Strategic Arms Reduction Talks*)
SUA	Statele Unite ale Americii
SWIFT	tranzacţii financiare şi interbancare mondiale standardizate (*standardized world interbank and financial transactions*)
TAP	Telecomunitatea Asia-Pacific
TNP	Tratatul de Neproliferare a Armelor Nucleare (*Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons*)
Tratatul INF	Tratatul privind rachetele nucleare cu rază medie de acţiune (din Europa) (*Intermediate-Range Nuclear Force Treaty*)
TRIMS	măsuri de investiţii legate de comerţ (*trade related investment measures*)
TRIPS	tranzacţii legate de drepturile de proprietate intelectuală (*trade in intellectual property rights*)
UE	Uniunea Europeană
UEO	Uniunea Europei Occidentale
UIT	Uniunea Internaţională a Telecomunicaţiilor
UME	Uniunea Monetară Europeană
UNCHR	Comisia ONU pentru Drepturile Omului (*United Nations Commission on Human Rights*)
UNCTAD	Conferinţa Naţiunilor Unite privind Comerţul şi Dezvoltarea (*United Nations Conference on Trade and Development*)
UNESCO	Organizaţia Naţiunilor Unite pentru Educaţie, Ştiinţă şi Cultură (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*)
UNICEF	Fondul Naţiunilor Unite pentru Copii (*United Nations Children's Fund*)
UPAT	Uniunea Pan-Africană de Telecomunicaţii
UPU	Uniunea Poştală Universală
URSS	Uniunea Republicilor Socialiste Sovietice
UV	(raze) ultraviolete
WASP	protestant alb anglo-saxon (*white Anglo-Saxon Protestant*)
WCED	Comisia Mondială pentru Mediu şi Dezvoltare (*World Commission on Environment and Development*)

Introducere

Globalizarea este o idee al cărei timp a sosit. Având origini obscure în scrierile franceze şi americane ale anilor '60, conceptul de globalizare îşi găseşte astăzi expresia în toate limbile de circulaţie ale lumii (*cf.* Modelski, 1972). Îi lipseşte însă o definiţie exactă. Într-adevăr, globalizarea este în pericol de a deveni – dacă nu a devenit deja – clişeul timpurilor noastre: ideea grandioasă care cuprinde absolut totul, de la pieţele financiare la internet, dar care nu oferă o perspectivă substanţială asupra condiţiei umane contemporane.

Totuşi, clişeele surprind adesea experienţe trăite ale unei epoci. Din această perspectivă, globalizarea reflectă o percepţie largă a faptului că lumea se transformă cu rapiditate într-un spaţiu social comun, sub influenţa forţelor economice şi tehnologice, şi că evoluţiile dintr-o regiune a lumii pot avea consecinţe profunde asupra indivizilor sau comunităţilor din cealaltă parte a globului. Pentru mulţi, globalizarea este asociată şi cu un sentiment de fatalism politic şi insecuritate cronică, prin aceea că scara schimbării economice şi sociale contemporane pare să depăşească posibilitatea guvernelor naţionale ori a cetăţenilor de a controla, a contesta sau a se opune acestei schimbări. Cu alte cuvinte, globalizarea evidenţiază într-un mod convingător limitele politicii naţionale.

Deşi bine cunoscuta retorică asupra globalizării poate surprinde aspecte ale *Zeitgeist*-ului contemporan, există o dezbatere academică amplă pe marginea întrebării dacă globalizarea – luată drept construct analitic – ne ajută în căutarea unei percepţii coerente a forţelor istorice care, de la începuturile noului mileniu, conturează realităţile socio-politice cotidiene. În ciuda unei literaturi vaste şi în continuă creştere, nu există – ceea ce este oarecum surprinzător – nici o teorie solidă a globalizării şi nici o analiză sistematică a caracteristicilor ei definitorii. Mai mult decât atât, puţine studii despre globalizare oferă o relatare istorică coerentă care să distingă între evenimentele tranzitorii sau imediate şi acele dezvoltări care semnalează prezenţa unei noi conjuncturi – adică o transformare a naturii, formei şi perspectivelor comunităţilor umane. Recunoscând deficienţele abordărilor existente, volumul de faţă caută să dezvolte o descriere specială a globalizării, întemeiată istoric şi condusă de un cadru analitic riguros. În introducere este explicitat acest cadru, în timp ce capitolele următoare îl folosesc pentru a relata istoria globalizării şi a-i evalua implicaţiile asupra guvernării şi politicii statelor-naţiune din lumea contemporană. Din acest punct de vedere, introducerea oferă fundamentul intelectual pentru a trata întrebările centrale care inspiră întregul studiu:

- Ce este globalizarea? Cum ar trebui conceptualizată?
- Globalizarea contemporană reprezintă o stare nouă?
- Este globalizarea asociată cu dispariţia, resurgenţa sau transformarea puterii statului?
- Globalizarea contemporană impune noi limite politicii? Cum poate fi „civilizată" sau democratizată globalizarea?

După cum se va vedea în curând, întrebările vin din nenumăratele controverse şi dezbateri care îşi găsesc expresia în discuţiile contemporane despre globalizare şi consecinţele sale. Paginile următoare oferă un mod de gândire asupra felului în care pot fi abordate aceste întrebări.

Dezbaterea asupra globalizării

Iniţial, globalizarea poate fi percepută ca o lărgire, adâncire şi accelerare a interconectării la scară mondială în toate aspectele vieţii sociale contemporane, de la cultură la criminalitate, de la finanţe la sfera spirituală. Faptul că programatorii din India oferă acum servicii în timp real patronilor lor din Europa şi SUA, în timp ce cultivarea macului în Birmania poate fi asociată cu abuzul de droguri din Berlin sau Belfast, ilustrează modurile în care globalizarea contemporană conectează comunităţi dintr-o regiune a lumii cu evenimente de pe alt continent. Dar dincolo de confirmarea unei reale sau percepute intensificări a interconectării globale, există o dispută despre cum ar fi cel mai bine conceptualizată globalizarea, cum ar trebui privite dinamicile sale cauzale şi cum ar trebui caracterizate consecinţele ei structurale, dacă ele există. A luat naştere o dezbatere aprinsă asupra acestor chestiuni, dezbatere în cadrul căreia pot fi distinse trei şcoli de gândire, la care ne vom referi prin numele de: *hiperglobalişti*, *sceptici* şi *transformativişti*. Se poate spune că, în esenţă, fiecare dintre aceste şcoli reprezintă o perspectivă diferită asupra globalizării – o încercare de a înţelege şi explica acest fenomen social.

Pentru hiperglobalişti precum Ohmae, globalizarea contemporană defineşte o eră nouă în care popoarele de pretutindeni sunt tot mai mult supuse sancţiunilor pieţei globale (1990, 1995). Dimpotrivă, scepticii, asemenea lui Hirst şi Thompson, argumentează că globalizarea este în esenţă un mit care ascunde realitatea unei economii internaţionale din ce în ce mai divizate în trei blocuri regionale majore, în care guvernele naţionale rămân foarte puternice (1996a, 1996b). În sfârşit, pentru transformativişti, dintre care se disting Rosenau şi Giddens, patternurile contemporane ale globalizării sunt concepute ca neavând precedent istoric, astfel încât statele şi societăţile de pe întreg globul trec printr-un proces de schimbare profundă, pe măsură ce încearcă să se adapteze la o lume tot mai interconectată, dar cu un grad ridicat de incertitudine (Giddens, 1990, 1996; Rosenau, 1997).

Interesant este că nici una din aceste trei şcoli nu derivă direct din poziţii sau atitudini ideologice tradiţionale. În tabăra hiperglobaliştilor, discursurile ortodoxe neoliberale despre globalizare pot fi întâlnite alături de idei marxiste, în timp ce la sceptici perspectivele conservatoare şi cele radicale împărtăşesc concepţii şi concluzii similare despre natura globalizării contemporane. Mai mult, nici una din marile tradiţii de reflecţie socială – liberală, conservatoare şi marxistă – nu are o perspectivă acceptată asupra globalizării ca fenomen socio-economic. În rândul marxiştilor, globalizarea este înţeleasă în moduri efectiv incompatibile: extinderea imperialismului capitalist al monopolurilor sau, alternativ, o formă cu totul nouă de capitalism global (Callinicos ş.a., 1994; Gill, 1995; Amin, 1997). În mod asemănător, în ciuda punctelor lor de pornire specifice neoliberalismului convenţional, Ohmae şi Redwood oferă interpretări şi concluzii foarte diferite despre dinamica globalizării contemporane (Ohmae, 1995; Redwood, 1993). Printre hiperglobalişti, sceptici şi transformativişti există o mare diversitate de

abordări intelectuale şi convingeri normative. Totuşi, în ciuda acestei varietăţi, fiecare dintre perspective reflectă un set general de argumente şi concluzii despre globalizare, cu referire la:

- conceptualizare;
- dinamica cauzală;
- consecinţele socio-economice;
- implicaţiile pentru puterea şi guvernarea statului;
- traiectoria sa istorică.

Este util să insistăm asupra modelelor de argumentare specifice fiecărei abordări şi asupra diferenţelor dintre ele, deoarece astfel se vor evidenţia temele fundamentale din dezbaterea pe marginea globalizării[1].

Teza hiperglobalistă

Pentru hiperglobalişti, globalizarea defineşte o nouă epocă a istoriei umane, în care „tradiţionalele state-naţiune au devenit unităţi de afaceri nenaturale, chiar imposibile într-o economie globală" (Ohmae, 1995, p. 5; *cf.* Wriston, 1992; Guéhenno, 1995). O asemenea perspectivă asupra globalizării favorizează în general o logică economică şi, în varianta sa neoliberală, celebrează apariţia unei pieţe globale unice şi a principiului competiţiei globale, ca vestitori ai progresului uman. Hiperglobaliştii susţin că globalizarea economică aduce după sine „denaţionalizarea" economiilor prin instituirea unor reţele transnaţionale de producţie, comerţ şi finanţe. Într-o astfel de economie „fără graniţe", guvernele naţionale sunt reduse la ceva mai mult decât curele de transmisie pentru capitalul global sau, în cele din urmă, la simple instituţii intermediare înghesuite între mecanismele de guvernare locală, regională şi globală, din ce în ce mai puternice. După cum afirmă Strange, „forţele impersonale ale pieţelor mondiale... sunt acum mult mai puternice decât statele cărora ar trebui să le aparţină autoritatea politică supremă asupra societăţii şi economiei... autoritatea în declin a statelor este reflectată într-o tot mai pronunţată difuzie a autorităţii înspre alte instituţii şi asociaţii şi înspre organele locale şi regionale" (1994, p. 4; *cf.* Reich, 1991). În această privinţă, mulţi hiperglobalişti împărtăşesc convingerea că globalizarea economică creează noi forme de organizare socială care înlocuiesc sau vor înlocui în cele din urmă statele-naţiune tradiţionale, ca principale unităţi economice şi politice ale societăţii mondiale.

În acest cadru există o considerabilă divergenţă normativă între neoliberalii care salută triumful autonomiei individuale şi al principiului pieţei asupra puterii statale, pe de o parte, şi radicalii sau neomarxiştii pentru care globalizarea contemporană reprezintă victoria capitalismului global opresiv, pe de altă parte (*cf.* Ohmae, 1995; Greider, 1997). Dar în ciuda convingerilor ideologice divergente, există un ansamblu împărtăşit de convingeri conform cărora globalizarea este în primul rând un fenomen economic; că astăzi există o economie globală din ce în ce mai integrată; că nevoile capitalului global

1. Abordările expuse mai jos prezintă rezumate generale ale diferitelor moduri de gândire despre globalizare; ele nu reprezintă în totalitate poziţiile specifice şi nenumăratele deosebiri dintre teoreticienii individuali menţionaţi. Scopul prezentării este de a sublinia principalele tendinţe şi linii de falie din dezbaterea şi literatura actuale.

impun guvernelor o disciplină economică neoliberală, astfel încât politica nu mai reprezintă „arta posibilului", ci mai degrabă practica unui „management economic înțelept".

Mai departe, hiperglobaliștii susțin că globalizarea economică generează un nou pattern de învingători și învinși în economia globală. Se consideră că vechea diviziune Nord – Sud este tot mai anacronică, pe măsură ce o nouă diviziune globală a muncii înlocuiește tradiționala structură centru – periferie cu o arhitectură mult mai complexă a puterii economice. Pe acest fundal, guvernele trebuie să „administreze" consecințele sociale ale globalizării sau să se descurce cu cei care, „rămânând în urmă, doresc nu atât o șansă de a avansa, cât să-i țină și pe ceilalți în loc" (Ohmae, 1995, p. 64). Însă ele trebuie să le administreze într-o măsură din ce în ce mai mare, într-un context în care constrângerile disciplinei concurențiale și ale disciplinei financiare globale fac ca modelele social-democrate de protecție socială să fie greu de susținut și anunță dispariția politicilor statului bunăstării (J. Gray, 1998). Globalizarea poate fi asociată cu o polarizare crescândă între învingători și învinși în economia globală, însă nu e nevoie ca lucrurile să se petreacă astfel: cel puțin din perspectivă neoliberală, competiția economică globală nu produce neapărat rezultate de sumă-zero. În timp ce anumite grupuri dintr-un stat pot fi defavorizate ca rezultat al competiției globale, aproape toate statele au un avantaj comparativ în producerea anumitor bunuri, care poate fi exploatat pe termen lung. Neomarxiștii și radicalii consideră nejustificată o asemenea „viziune optimistă", apreciind că, astfel, capitalismul global creează și consolidează patternurile structurale de inegalitate în interiorul statelor și la nivel interstatal. Dar ei sunt de acord cu interlocutorii lor neoliberali că opțiunile tradiționale pentru protecția socială, specifice statului bunăstării, sunt depășite și tot mai greu de susținut.

Între elitele și cercetătorii noii economii globale s-au creat atașamente transnaționale „de clasă", tacite, întărite de atașamentul ideologic față de o ortodoxie economică neoliberală. Pentru cei astăzi marginalizați, răspândirea globală a unei ideologii consumiste impune, și ea, un nou sentiment al identității, înlocuind culturile și modurile de viață tradiționale. Răspândirea globală a democrației liberale întărește și mai mult sentimentul unei civilizații globale emergente, definită de standarde universale de organizare economică și politică. Această „civilizație globală" este ea însăși suprasaturată de propriile mecanisme de guvernare globală, fie că este vorba despre FMI sau despre disciplina pieței mondiale, astfel încât statele și popoarele sunt, în tot mai mare măsură, supuse noilor autorități publice și private, globale sau regionale (Gill, 1995; Ohmae, 1995; Strange, 1996; Cox, 1997). Astfel, pentru mulți neoliberali, globalizarea este vestitorul primei civilizații cu adevărat globale, în timp ce pentru mulți radicali ea reprezintă prima „civilizație de piață" globală (Perlmutter, 1991; Gill, 1995; Greider, 1997).

Din perspectivă hiperglobalistă, creșterea economiei globale, apariția instituțiilor de guvernare globală, răspândirea globală și hibridizarea culturilor sunt percepute ca dovezi ale unei ordini mondiale cu totul noi, care prefigurează dispariția statului-națiune (Luard, 1990; Ohmae, 1995; Albrow, 1996). De vreme ce economia națională este din ce în ce mai mult un loc al fluxurilor transnaționale și globale, și în tot mai mică măsură principalul cadru al activității socio-economice naționale, autoritatea și legitimitatea statului-națiune sunt puse în cauză: guvernele naționale devin tot mai incapabile să controleze ceea ce se întâmplă în interiorul propriilor granițe sau să ducă la îndeplinire, singure, cererile propriilor cetățeni. Mai mult, pe măsură ce instituțiile de guvernare globală și regională dobândesc un rol mai important, suveranitatea și autonomia statului

se erodează tot mai mult. Pe de altă parte, date fiind infrastructurile globale de comunicaţii şi conştientizarea tot mai acută a numeroaselor interese comune, condiţiile care facilitează cooperarea trasnaţională dintre popoare nu au fost niciodată mai prielnice. În această privinţă există dovezi ale unei „societăţi civile globale" în curs de apariţie.

În această viziune hiperglobalistă, puterea economică şi puterea politică devin efectiv denaţionalizate, astfel încât statele-naţiune, orice ar spune politicienii de la nivel naţional, devin din ce în ce mai mult un „mod tranzitoriu de organizare pentru administrarea problemelor economice" (Ohmae, 1995, p. 149). Fie că porneşte dintr-o perspectivă liberală sau dintr-una radicală/socialistă, teza hiperglobalistă prezintă globalizarea ca întruchipând nici mai mult, nici mai puţin decât reconfigurarea fundamentală a „cadrului acţiunii umane" (Albrow, 1996, p. 85).

Teza sceptică

Prin comparaţie, scepticii, folosindu-se de datele statistice privind fluxurile comerţului, investiţiilor şi forţei de muncă la nivel mondial din secolul al XIX-lea, susţin ideea conform căreia nivelurile contemporane de interdependenţă economică nu sunt nici pe departe fără precedent istoric. Mai degrabă decât globalizarea, ce implică pentru sceptici în mod necesar o economie mondială perfect integrată în care prevalează „legea preţului unic", datele istorice confirmă în cel mai bun caz doar niveluri sporite de internaţionalizare, adică interacţiuni între economii preponderent naţionale (Hirst şi Thompson, 1996b). Afirmând că globalizarea este un mit, scepticii se bazează pe o concepţie a globalizării ca fenomen exclusiv economic, asimilând-o în primul rând cu o piaţă globală perfect integrată. Susţinând că nivelurile integrării economice nu ating acest „tip ideal" şi că integrarea, atâta câtă este, rămâne mult mai puţin semnificativă decât la sfârşitul secolului al XIX-lea (era clasică a Etalonului-Aur), scepticii sunt liberi să conchidă că gradul de „globalizare" contemporană este exagerat (Hirst, 1997). Din acest punct de vedere, scepticii consideră teza hiperglobalistă drept fundamental eronată şi totodată naivă din punct de vedere politic, de vreme ce subestimează puterea durabilă a guvernelor naţionale de a reglementa activitatea economică internaţională. Departe de a fi scăpat de sub control, forţele internaţionalizării depind ele însele de puterea de reglementare a guvernelor naţionale pentru a asigura continuarea liberalizării economice.

Pentru cei mai mulţi dintre sceptici, datele actuale demonstrează faptul că activitatea economică suferă o „regionalizare" semnificativă, pe măsură ce economia mondială se îndreaptă către o stare caracterizată de existenţa a trei blocuri majore financiare şi comerciale, adică Europa, Asia-Pacific şi America de Nord (Ruigrok şi Tulder, 1995; Boyer şi Drache, 1996; Hirst şi Thompson, 1996b). Prin comparaţie cu era clasică a Etalonului-Aur, economia mondială este vizibil mai puţin integrată decât anterior (Boyer şi Drache, 1996; Hirst şi Thompson, 1996a). În rândul scepticilor, globalizarea şi regionalizarea sunt percepute ca tendinţe contradictorii. După cum conchid atât Gordon, cât şi Weiss, prin comparaţie cu perioada imperiilor mondiale, economia internaţională a devenit mult mai puţin globală în cuprinderea sa geografică (Gordon, 1988; Weiss, 1998).

Scepticii tind de asemenea să ignore prezumţia conform căreia internaţionalizarea prefigurează apariţia unei noi ordini mondiale, mai puţin statocentrică. Departe de a considera că guvernele naţionale devin imobilizate din cauza imperativelor internaţionale,

ci atrag atenţia asupra centralităţii lor tot mai evidente în reglementarea şi promovarea activă a activităţii economice transfrontaliere. Guvernele nu sunt victimele pasive ale internaţionalizării, ci, dimpotrivă, principalii ei arhitecţi. Într-adevăr, Gilpin consideră internaţionalizarea un produs secundar al ordinii economice multilaterale iniţiate de Statele Unite, ordine care, imediat după al doilea război mondial, a impulsionat liberalizarea economiilor naţionale (Gilpin, 1987). Dintr-o perspectivă foarte diferită, Callinicos şi alţii explică intensificarea recentă a comerţului mondial şi a investiţiilor străine ca fiind o nouă etapă a imperialismului occidental, în care guvernele naţionale, ca agenţi ai capitalului monopolist, sunt implicate adânc (Callinicos ş.a., 1994).

Totuşi, în ciuda acestor diferenţe de accent, există o convergenţă a opiniilor în grupul scepticilor, în sensul că oricare ar fi forţele sale motrice, internaţionalizarea nu a fost însoţită de o atenuare a inegalităţilor Nord – Sud, ci, dimpotrivă, de o accentuare a marginalizării economice a multor ţări din Lumea a Treia, pe măsură ce fluxurile de comerţ şi investiţii în interiorul Nordului bogat se intensifică, excluzând aproape tot restul globului (Hirst şi Thompson, 1996b). Mai mult, Krugman pune la îndoială convingerea larg răspândită că apare o nouă diviziune internaţională a muncii, în care dezindustrializarea din Nord poate fi explicată prin funcţionarea corporaţiilor multinaţionale care exportă locuri de muncă în Sud (Krugman, 1996). În mod asemănător, Ruigrok şi Tulder, ca şi Thompson şi Allen caută să dărâme „mitul corporaţiei globale", punând în evidenţă faptul că fluxurile de investiţii străine sunt concentrate între statele capitaliste avansate şi că cele mai multe corporaţii multinaţionale rămân în primul rând creaţii ale statelor sau regiunilor unde au luat fiinţă (Ruigrok şi Tulder, 1995 ; Thompson şi Allen, 1997).

În consecinţă, teza sceptică respinge în general ideea conform căreia internaţionalizarea aduce după sine o restructurare profundă sau chiar semnificativă a relaţiilor economice globale. În această privinţă, poziţia sceptică reprezintă o recunoaştere a patternurilor bine înrădăcinate ale inegalităţii şi ierarhiei în economia mondială, care, în termeni structurali, s-au schimbat doar foarte puţin de-a lungul ultimului secol.

Din punctul de vedere al multor sceptici, această inegalitate contribuie la avântul fundamentalismului şi naţionalismului agresiv, astfel încât, în loc de naşterea unei civilizaţii globale, după cum prezic hiperglobaliştii, lumea se fragmentează în blocuri civilizaţionale şi enclave culturale şi etnice (Huntington, 1996). Noţiunea de omogenizare culturală şi cultură globală reprezintă alte mituri ce cad pradă argumentului sceptic. Mai mult, accentuarea inegalităţilor globale, *realpolitik* în relaţiile internaţionale şi „ciocnirea civilizaţiilor" dezvăluie natura iluzorie a „guvernării globale", în condiţiile în care managementul ordinii mondiale rămâne, aşa cum a fost de-a lungul secolului trecut, în mod copleşitor privilegiul statelor occidentale. În această privinţă, argumentul sceptic tinde să conceapă guvernarea globală şi internaţionalizarea economică drept proiecte în mod esenţial occidentale, al căror obiectiv principal este susţinerea primatului Occidentului în afacerile mondiale. Aşa cum observa E.H. Carr : „Ordinea internaţională şi «solidaritatea internaţională» vor fi întotdeauna lozinci ale celor care se simt suficient de puternici încât să le impună altora" (1981, p. 87).

În general, scepticii contestă toate afirmaţiile principale ale hiperglobaliştilor, subliniind nivelurile comparativ mai mari ale interdependenţei economice şi întinderea geografică mult mai extinsă a economiei mondiale la începutul secolului XX. Ei resping „mitul" popular conform căruia puterea guvernelor naţionale sau suveranitatea statelor este

subminată astăzi de internaţionalizarea economică sau de guvernarea globală (Krasner, 1993, 1995). Unii afirmă că „globalizarea" reflectă cel mai adesea o motivaţie politică convenabilă pentru implementarea nepopularelor strategii economice ortodoxe neoliberale (Hirst, 1997). Weiss, Scharpf şi Armingeon, printre alţii, afirmă că datele disponibile contrazic convingerea populară că există o convergenţă a politicilor macroeconomice şi sociale pe întreg globul (Weiss, 1998; Scharpf, 1991; Armingeon, 1997). În timp ce condiţiile economice internaţionale pot limita opţiunile guvernelor, acestea din urmă nu sunt în nici un caz imobilizate. După cum susţine Weiss, internaţionalizarea capitalului poate „nu numai să restrângă alegerile politice, ci şi să le extindă" (1998, pp. 184 şi urm.). În loc ca lumea să devină din ce în ce mai interdependentă, după cum cred hiperglobaliştii, scepticii caută să demaşte miturile care susţin teza globalizării.

Teza transformativistă

La baza tezei transformativiste se află convingerea că, la începutul unui nou mileniu, globalizarea este o forţă motrice centrală a rapidelor schimbări sociale, politice şi economice care reconfigurează societăţile moderne şi ordinea mondială (Giddens, 1990; Scholte, 1993; Castells, 1996). Conform partizanilor acestui punct de vedere, procesele contemporane de globalizare sunt, din perspectivă istorică, fără precedent, astfel încât guvernele şi societăţile de pe glob trebuie să se adapteze la o lume în care nu mai există o distincţie clară între intern (*domestic*) şi internaţional, afaceri interne şi afaceri externe (Rosenau, 1990; Cammilleri şi Falk, 1992; Ruggie, 1993; Linklater şi MacMillan, 1995; Sassen, 1996). Pentru Rosenau, creşterea afacerilor „intermestice" defineşte o „nouă frontieră", extinderea spaţiului politic, economic şi social în care se hotărăşte soarta societăţilor şi comunităţilor (1997, pp. 4-5). Din acest punct de vedere, globalizarea este concepută ca o puternică forţă transformativă, responsabilă pentru „masiva restructurare" a societăţilor, a instituţiilor de guvernare şi a ordinii mondiale (Giddens, 1996).

Totuşi, din perspectiva transformativistă, direcţia acestei „restructurări" rămâne nesigură, de vreme ce globalizarea este percepută ca un proces istoric contingent, plin de contradicţii (Mann, 1997). În discuţie este o concepţie dinamică şi cu final deschis despre unde anume duce globalizarea şi care este tipul de ordine mondială pe care l-ar prefigura. Spre deosebire de sceptici şi hiperglobalişti, transformativiştii nu se pronunţă asupra traiectoriei viitoare a globalizării şi nici nu încearcă să evalueze prezentul prin prisma unei lumi ideal-tipice fixe, o „lume globalizată", fie că este vorba de piaţa globală sau de civilizaţia globală. Transformativiştii privesc globalizarea drept un proces istoric pe termen lung, marcat de contradicţii şi în mare măsură modelat de factori conjuncturali. Această precauţie în legătură cu viitorul exact al globalizării este totuşi însoţită de convingerea că patternurile contemporane ale fluxurilor globale economice, militare, tehnologice, ecologice, migratoare, politice şi culturale sunt fără precedent din punct de vedere istoric. După cum scrie Nierop, „practic toate ţările lumii, dacă nu chiar toate părţile teritoriilor lor şi toate segmentele societăţilor lor, sunt acum, din punct de vedere funcţional, parte a acelui sistem [global] mai vast, în una sau mai multe privinţe" (1994, p. 171). Dar existenţa unui sistem unic global nu e considerată o probă a convergenţei globale sau a apariţiei unei societăţi mondiale unice. Dimpotrivă, pentru transformativişti, globalizarea este asociată cu noi patternuri ale stratificării globale în care unele state, societăţi şi comunităţi devin din ce în ce mai angrenate în ordinea globală, în timp ce

altele sunt din ce în ce mai marginalizate. Se susţine că este în curs de cristalizare o nouă configuraţie a relaţiilor globale de putere, pe măsură ce divizarea Nord – Sud face loc, cu rapiditate, unei noi diviziuni internaţionale a muncii, astfel încât „piramida familiară a ierarhiei centru – periferie nu mai reprezintă o divizare geografică, ci una socială a economiei mondiale" (Hoogvelt, 1997, p. xii). A vorbi despre Nord şi Sud, despre Lumea Dezvoltată şi Lumea a Treia înseamnă a trece cu vederea modurile în care globalizarea a transformat patternurile tradiţionale de includere şi excludere dintre ţări, făurind noi ierarhii care întretaie şi penetrează toate societăţile şi regiunile lumii. Nordul şi Sudul, Lumea Dezvoltată şi Lumea a Treia nu mai sunt „acolo", ci sunt aglomerate în marile oraşe ale lumii. Mai degrabă decât analogia tradiţională a piramidei, cu un eşalon de vârf minuscul, în timp ce la bază se află o masă în continuă creştere, structura socială globală poate fi înfăţişată ca un aranjament de trei cercuri concentrice, fiecare întretăind graniţele naţionale, reprezentând elitele, pe cei mulţumiţi, respectiv pe cei marginalizaţi (Hoogvelt, 1997).

Transformarea patternurilor stratificării globale este în strânsă legătură cu deteritorializarea tot mai accentuată a activităţii economice, pe măsură ce producţia şi finanţele capătă tot mai mult dimensiuni globale şi transnaţionale. Pornind de la premise oarecum diferite, Castells şi Ruggie, printre alţii, afirmă că economiile naţionale sunt reorganizate de procesele globalizării economice, astfel încât spaţiul economic naţional nu mai coincide cu limitele teritoriale naţionale (Castells, 1996; Ruggie, 1996). În această economie globalizatoare, sistemele transnaţionale de producţie, schimb şi finanţe întreţes tot mai strâns viitorul comunităţilor şi al familiilor de pe diferite continente.

Nucleul argumentului transformativist este convingerea că globalizarea contemporană reconstruieşte sau „reproiectează" puterea, funcţiile şi autoritatea guvernelor naţionale. Deşi nu contestă faptul că statele încă îşi menţin dreptul legal fundamental la „supremaţia efectivă asupra a ceea se petrece pe teritoriul lor", transformativiştii afirmă că acesta este juxtapus, în grade diferite, jurisdicţiei în expansiune a instituţiilor de guvernare internaţională, precum şi constrângerilor şi obligaţiilor care derivă din dreptul internaţional. Acest fapt este evident în special în ceea ce priveşte Uniunea Europeană, în cadrul căreia puterea suverană este împărţită între autorităţi internaţionale, naţionale şi locale, dar şi în funcţionarea Organizaţiei Mondiale a Comerţului (OMC) (Goodman, 1997). Totuşi, chiar acolo unde suveranitatea apare intactă, statele nu mai deţin controlul unic – dacă l-au avut vreodată – asupra a ceea ce se petrece în interiorul graniţelor lor. Sisteme globale complexe, de la cel financiar la cel ecologic, conectează destinele comunităţilor dintr-un loc cu cele ale comunităţilor din regiuni îndepărtate ale lumii. Mai mult, infrastructurile globale de comunicaţii şi transport susţin noi forme de organizare economică şi socială, care transcend graniţele naţionale fără nici o diminuare a eficienţei sau a controlului. Locurile puterii şi subiecţii puterii pot fi, atât literal, cât şi metaforic, despărţiţi de mări şi ţări. În aceste condiţii, conceptul de stat-naţiune, ca unitate autonomă care se autoguvernează, pare a fi mai mult un enunţ normativ decât unul descriptiv. Instituţia modernă a puterii suverane circumscrise teritorial apare oarecum anormală atunci când este juxtapusă organizării transnaţionale a multor aspecte ale vieţii economice şi sociale contemporane (Sandel, 1996). Din acest punct de vedere, globalizarea este asociată cu transformarea sau, pentru a folosi termenul lui Ruggie, „desfacerea" relaţiei între suveranitate, teritorialitate şi puterea statală (Ruggie, 1993; Sassen, 1996).

Bineînţeles, puţine state şi-au exercitat vreodată suveranitatea completă sau absolută în interiorul propriilor graniţe teritoriale, după cum o evidenţiază practica imunităţii diplomatice (Sassen, 1996). Într-adevăr, practica – spre deosebire de doctrina – suveranităţii statului s-a adaptat întotdeauna fără efort la realităţile istorice în schimbare (Murphy, 1996). Susţinând că globalizarea transformă sau reconstituie puterea şi autoritatea guvernelor naţionale, transformativiştii resping atât retorica hiperglobalistă a sfârşitului suveranităţii statului-naţiune, cât şi afirmaţia scepticilor conform căreia „nu s-a schimbat mai nimic". În schimb, ei susţin că un nou „regim al suveranităţii" înlocuieşte concepţiile tradiţionale despre statalitate ca formă de putere publică absolută, indivizibilă, exclusivă din punct de vedere teritorial şi de sumă-zero (Held, 1991). Astfel, după cum sugerează ei, suveranitatea este astăzi cel mai bine percepută „nu atât ca o barieră definită teritorial, cât sub forma unei resurse de negociere în contextul unei politici caracterizate de reţele transnaţionale complexe" (Keohane, 1995).

Aceasta nu echivalează cu a afirma că graniţele teritoriale nu au semnificaţie politică, militară sau simbolică, ci cu recunoaşterea faptului că, înţelese ca indicatori spaţiali principali ai vieţii moderne, ele au devenit tot mai problematice, într-un timp al globalizării intensificate. Astfel, suveranitatea, puterea statală şi teritorialitatea se află astăzi într-o relaţie mult mai complexă decât în epoca în care a luat naştere statul-naţiune modern. Într-adevăr, transformativiştii argumentează că globalizarea este asociată nu numai cu un nou „regim al suveranităţii", ci şi cu apariţia unor noi şi puternice forme non-teritoriale de organizare economică şi politică în domeniul global, asemenea corporaţiilor multinaţionale, mişcărilor sociale transnaţionale, agenţiilor de reglementare internaţionale etc. În acest sens, nu se mai poate spune că ordinea mondială este una pur statocentrică sau una guvernată preponderent de către state, în condiţiile în care autoritatea a devenit din ce în ce mai împărţită între agenţii publice şi private de la nivel local, naţional, regional şi global. Statele-naţiune nu mai reprezintă singurele centre sau formele principale de guvernare şi autoritate din lume (Rosenau, 1997).

Dată fiind această schimbare a ordinii globale, forma şi funcţiile statului trebuie să se adapteze, pe măsură ce guvernele caută strategii viabile de angajare într-o lume în plină globalizare. Strategii distinctive sunt urmate pornind de la modelul neoliberal al statului minimal, de la modelul statului developmental (cu guvernul ca promotor central al expansiunii economice) şi de la cel al statului catalitic (cu guvernul ca element care facilitează acţiunea coordonată şi colectivă). Guvernele privesc tot mai mult înspre exterior, pe măsură ce caută să urmărească strategii de cooperare şi să alcătuiască regimuri internaţionale de reglementare, pentru a face faţă mai eficient varietăţii din ce în ce mai bogate a problemelor transfrontaliere ce apar cu regularitate pe agenda politică naţională. În loc să ducă la „sfârşitul statului", globalizarea a încurajat un întreg spectru de strategii de ajustare şi, în anumite privinţe, un stat mai activ. În consecinţă, puterea guvernelor naţionale nu e în mod necesar diminuată de globalizare, ci, dimpotrivă, e reconstituită şi restructurată ca un răspuns la complexitatea în creştere a proceselor de guvernare într-o lume mai interconectată (Rosenau, 1997).

În tabelul I.1 sunt prezentate pe scurt cele trei tendinţe dominante din dezbaterea asupra globalizării. Pentru a trece dincolo de aceste trei abordări este nevoie de un set de întrebări prin care pot fi evaluate principalele afirmaţii ale fiecăreia. Dar, pentru a construi un asemenea cadru, o condiţie iniţială este dobândirea unei înţelegeri asupra

liniilor de falie de-a lungul cărora se structurează dezbaterea. Identificarea temelor critice din dezbatere creează fundamentul intelectual pentru o conceptualizare optimă şi pentru aprecierea enunţurilor contradictorii despre globalizare.

Tabelul I.1. *Conceptualizarea globalizării: trei tendinţe*

	Hiperglobalişti	Sceptici	Transformativişti
Ce este nou?	O eră globală	Blocuri comerciale, geoguvernare mai slabă decât în perioadele anterioare	Niveluri de interconectare globală fără precedent istoric
Trăsături dominante	Capitalism global, guvernare globală, societate civilă globală	Lumea mai puţin interdependentă decât în anii 1890	Globalizare „groasă" (intensivă şi extensivă)
Puterea guvernelor naţionale	În declin sau în curs de erodare	Reîntărită sau îmbunătăţită	Reconstituită, reconstruită
Forţe motrice ale globalizării	Capitalismul şi tehnologia	Statele şi pieţele	Forţele combinate ale modernităţii
Pattern de stratificare	Eroziunea vechilor ierarhii	Marginalizarea intensificată a Sudului	Nouă arhitectură a ordinii mondiale
Motiv dominant	McDonalds, Madonna etc.	Interesul naţional	Transformarea comunităţii politice
Conceptualizarea globalizării	Ca o reordonare a cadrului acţiunii umane	Ca internaţionalizare şi regionalizare	Ca reordonare a relaţiilor interregionale şi a acţiunii la distanţă
Traiectorie istorică	Civilizaţie globală	Blocuri regionale/ ciocniri între civilizaţii	Nedeterminată: integrare şi fragmentare globală
Argument-concluzie	Sfârşitul statului--naţiune	Internaţionalizarea depinde de acordul şi suportul statului	Globalizarea transformă puterea statală şi politica mondială

Surse de controverse în dezbaterea asupra globalizării

Cinci probleme principale constituie sursele majore de controversă printre abordările actuale ale globalizării. Acestea se referă la:

- conceptualizare;
- cauzalitate;
- periodizare;
- impacturi;
- traiectoriile globalizării.

Explorându-le pe rând, din exigenţele unei descrieri riguroase a globalizării va rezulta un tablou cumulativ, care ne va ajuta să depăşim conflictul dintre cele trei abordări conturate mai sus.

Conceptualizarea

Atât printre sceptici, cât şi printre hiperglobalişti există tendinţa de a conceptualiza globalizarea ca prefigurând o condiţie unică sau o stare finală, adică o piaţă globală complet integrată cu o egalizare a preţului şi a ratei dobânzilor. În consecinţă, patternurile contemporane de globalizare economică sunt analizate, după cum am arătat, în funcţie de cât de mult se potrivesc cu acest tip ideal (Berger şi Dore, 1995 ; Hirst şi Thompson, 1996b). Dar chiar şi în propriii termeni, această abordare este eronată, de vreme ce nu există nici un motiv *a priori* pentru a presupune că pieţele globale trebuie să fie „perfect competitive", mai mult decât au fost vreodată pieţele naţionale. Pieţele naţionale pot foarte bine să nu fie perfect competitive, acest lucru neîmpiedicându-i pe economişti să le caracterizeze drept pieţe, deşi prezintă forme diverse de „imperfecţiune". Pieţele globale, asemenea celor interne, pot fi problematice.

În plus, această abordare în termenii unui „tip ideal" este inacceptabil de teleologică şi de empiristă. Este inacceptabil de teleologică în măsura în care prezentul este (şi aparent ar trebui să fie) interpretat ca punct de referinţă într-o înaintare progresivă lineară spre o stare finală dată, deşi nu există nici un motiv logic sau empiric pentru a considera că globalizarea – mai mult decât industrializarea sau democratizarea – are o condiţie finală fixă. Şi este inacceptabil de empiristă prin aceea că evidenţa statistică a tendinţelor globale este folosită pentru a afirma, califica sau respinge de una singură teza globalizării, chiar dacă o asemenea metodologie poate genera dificultăţi considerabile (Ohmae, 1990; R.J.B. Jones, 1995 ; Hirst şi Thompson, 1996b). De exemplu, faptul că mai mulţi oameni de pe glob vorbesc limba chineză (sau dialecte ale limbii chineze), şi nu limba engleză, ca prima limbă nu confirmă în mod necesar teza că limba chineză este o limbă globală. De asemenea, chiar dacă s-ar putea demonstra că raportul comerţ – PIB pentru statele occidentale în anii 1890 era similar, dacă nu chiar mai mare decât cel din anii 1990, aceste date, luate în sine, ar dezvălui prea puţin despre impacturile sociale şi politice ale comerţului, în oricare din perioadele menţionate. E nevoie de precauţie şi grijă teoretică pentru a trage concluzii din tendinţe globale aparent clare. Orice afirmaţie convingătoare asupra globalizării trebuie să cântărească semnificaţia datelor calitative relevante şi a problemelor interpretative.

Prin comparaţie, abordările socio-istorice consideră globalizarea drept un proces care nu are „o destinaţie" precisă, unică sau determinată din punct de vedere istoric, fie ea înţeleasă în termenii unei pieţe globale perfect integrate, fie ai unei societăţi sau civilizaţii globale (Giddens, 1990 ; Geyer şi Bright, 1995 ; Rosenau, 1997). Nu există vreun motiv *a priori* pentru a considera că globalizarea trebuie să evolueze doar într-o direcţie sau că poate fi înţeleasă doar în relaţie cu o unică stare ideală (pieţe globale perfecte). În consecinţă, pentru aceşti transformativişti, globalizarea este concepută în termenii unui proces istoric mai contingent şi fără un final dinainte stabilit, proces care nu se potriveşte cu modelele lineare convenţionale de schimbare socială (*cf.* Graham, 1997). Ei sunt sceptici faţă de ideea că datele cantitative singure pot confirma sau infirma „realitatea" globalizării, axându-se pe mutaţiile calitative pe care ea le poate genera în natura

societăților și în exercițiul puterii – mutații care sunt rareori surprinse în totalitate de datele statistice.

Legată de problema globalizării ca proces istoric este întrebarea dacă globalizarea ar trebui înțeleasă în termeni unici sau diferențiați. O mare parte a literaturii sceptice și hiperglobaliste tinde să conceapă globalizarea drept un proces singular echivalat, cel mai adesea, cu interconectarea economică sau culturală (Ohmae, 1990; Robertson, 1992; Krasner, 1993; Boyer și Drache, 1996; Cox, 1996; Hirst și Thompson, 1996b; Hunington, 1996; Strange, 1996; Burbach ș.a., 1997). Totuși, a o concepe astfel înseamnă a ignora patternurile distincte ale globalizării în diferite aspecte ale vieții sociale, de la politic la cultural. În această privință, globalizarea ar putea fi mai bine concepută ca un proces intens diferențiat, care își găsește expresia în toate domeniile principale ale activității sociale (politic, militar, legal, ecologic, al criminalității etc.). Nu e deloc clar motivul pentru care ea ar trebui considerată un fenomen pur economic sau cultural (Giddens, 1991; Axford, 1995; Albrow, 1996). În consecință, relatările despre globalizare care conștientizează această diferențiere pot fi mai satisfăcătoare în explicarea formei și a dinamicii sale decât cele care o trec cu vederea.

Cauzalitatea

Unul dintre punctele centrale în disputa pe marginea globalizării se axează pe problema cauzalității: ce anume conduce procesul? Răspunzând la această întrebare, demersurile existente tind să se cristalizeze în jurul a două seturi distincte de explicații: acelea care identifică un imperativ unic sau principal, asemenea capitalismului sau schimbării tehnologice, și acelea care explică globalizarea drept produsul unei combinații de factori, incluzând schimbarea tehnologică, forțele de piață, ideologia și deciziile politice. Mai simplu, distincția se face de fapt între demersurile monocauzale și multicauzale asupra globalizării. Deși într-o mare parte a literaturii pe această temă tendința este de a asimila globalizarea cu imperativele expansioniste ale pieței sau ale capitalismului, acest fapt a atras critici substanțiale, în sensul că o asemenea explicație este mult prea reducționistă. În replică, există un număr de încercări semnificative de a dezvolta explicații mult mai cuprinzătoare, care să pună în lumină conjuncția complexă între o multitudine de forțe conducătoare, incluzând schimbările economice, tehnologice, culturale și politice (Giddens, 1990; Robertson, 1992; Scholte, 1993; Axford, 1995; Albrow, 1996; Rosenau, 1990, 1997). Orice analiză convingătoare a globalizării contemporane trebuie să răspundă la problema centrală a cauzalității și astfel să ofere o viziune coerentă.

Însă controversa asupra cauzelor fundamentale ale globalizării se leagă de o dezbatere mai largă despre modernitate (Giddens, 1991; Robertson, 1992; Albrow, 1996; Connolly, 1996). Pentru unii, globalizarea poate fi înțeleasă, în mod simplu, ca răspândire globală a modernității occidentale, adică occidentalizare. De exemplu, teoria sistemelor mondiale asimilează globalizarea cu răspândirea capitalismului occidental și a instituțiilor occidentale (Amin, 1996; Benton, 1996). Prin contrast, alții trasează o distincție clară între occidentalizare și globalizare și resping ideea că aceasta din urmă este sinonimă cu cea dintâi (Giddens, 1990). În această dezbatere este în joc o problemă fundamentală: dacă astăzi globalizarea trebuie să fie percepută ca fiind ceva mai mult decât extinderea puterii și influenței occidentale. Nici o analiză convingătoare a globalizării nu poate evita confruntarea cu această problemă.

Periodizarea

Chiar şi încercarea de a descrie „forma" globalizării contemporane se bazează în mod necesar (implicit sau explicit) pe un anumit tip de naraţiune istorică. Asemenea relatări, fie că provin din studii asupra civilizaţiei sau din studii asupra istoriei globale, au implicaţii semnificative pentru concluziile la care se ajunge în privinţa trăsăturilor unice sau distinctive ale globalizării contemporane din perspectivă istorică (Mazlish şi Buultjens, 1993; Geyer şi Bright, 1995). În special modul în care este periodizată istoria lumii are o importanţă centrală pentru tipurile de concluzii ce pot fi deduse din orice analiză istorică, mai ales cu privire la întrebarea: ce aduce nou globalizarea contemporană? În mod clar, din perspectiva răspunsului la o asemenea întrebare, nu este acelaşi lucru dacă globalizarea contemporană este definită ca fiind întreaga eră postbelică, perioada de după anii 1970 sau întreg secolul XX.

Studii istorice recente asupra sistemelor mondiale şi a patternurilor de interacţiune civilizaţională aduc în prim-plan opinia – în general acceptată – că globalizarea este în primul rând un fenomen al erei moderne (McNeill, 1995; Roudometof şi Robertson, 1995; Bentley, 1996; Frank şi Gills, 1996). Existenţa religiilor mondiale şi a reţelelor de comerţ în epoca medievală încurajează o sensibilitate mai intensă la ideea că globalizarea este un proces care are o istorie îndelungată, ceea ce implică nevoia de a privi dincolo de epoca modernă în orice încercare de a explica trăsăturile noi ale globalizării contemporane. Dar pentru aceasta este nevoie de un anumit cadru analitic, capabil să ofere o platformă pentru a contrasta şi compara faze diferite sau forme istorice diferite ale globalizării, la scara pe care istoricul francez Braudel o numeşte *longue durée* – adică mai degrabă secole decât decenii (Helleiner, 1997).

Impacturile

Există o vastă literatură care implică globalizarea economică în dispariţia democraţiei sociale şi a statului modern al bunăstării (Garrett şi Lange, 1991; Banuri şi Schor, 1992; Gill, 1995; Amin, 1996; J. Gray, 1996; Cox, 1997). Presiunile competitive globale au forţat guvernele, conform punctului de vedere în discuţie, să micşoreze cheltuielile şi intervenţiile statului; aceasta întrucât, în pofida diferitelor angajamente partizane, toate guvernele au fost presate în aceeaşi direcţie. La baza respectivei teze stă o concepţie oarecum deterministă asupra globalizării – „o cuşcă de fier" care impune guvernelor o disciplină financiară globală, limitând sever marja de aplicare a unor politici progresiste şi subminând negocierea socială pe care s-a bazat statul bunăstării după al doilea război mondial. Astfel, s-a observat o tot mai mare convergenţă a strategiilor economice şi sociale între statele occidentale, indiferent de ideologia guvernelor în exerciţiu.

Această teză este vehement contestată de o abundenţă de studii recente care ridică dubii serioase asupra ideii că, de fapt, globalizarea „imobilizează" guvernele naţionale în desfăşurarea politicii economice (Scharpf, 1991; R.J.B. Jones, 1995; Ruigrok şi Tulder, 1995; Hirst şi Thompson, 1996b). După cum notează Milner şi Keohane, „impactul economiei mondiale asupra statelor deschise influenţei sale nu pare să fie uniform" (1996, p. 14). Asemenea studii au oferit o înţelegere mai clară a modului în care impactul social şi politic al globalizării este mediat de structurile instituţionale

interne, de strategiile statului şi de localizarea ţării în ierarhia globală (Hurrell şi Woods, 1995; Frieden şi Rogowski, 1996; Garrett şi Lange, 1996). Mai mulţi autori au contribuit de asemenea la o conştientizare mai profundă a modurilor în care globalizarea suscită contestare şi rezistenţă din partea statelor şi a oamenilor (Geyer şi Bright, 1995; Frieden şi Rogowski, 1996; Burbach ş.a., 1997). Asemenea studii sugerează nevoia unei tipologii sofisticate a modurilor în care globalizarea influenţează economiile şi comunităţile naţionale, o tipologie care să conştientizeze consecinţele ei inegale şi importanţa formelor în care este administrată, este contestată şi suscită rezistenţă (Axford, 1995).

Traiectoriile

Fiecare dintre cele trei „şcoli" din dezbaterea asupra globalizării are o concepţie proprie a dinamicii şi direcţiilor schimbării globale. Aceasta impune o formă generală a patternurilor globalizării şi, procedând aşa, prezintă o descriere distinctă a globalizării ca proces istoric. Astfel, (hiperglobaliştii) tind să prezinte globalizarea ca un proces secular de integrare globală (Ohmae, 1995; R.P. Clark, 1997). Aceasta din urmă este adesea asociată unei viziuni lineare a schimbării istorice; globalizarea este asimilată cu progresul relativ lin al omenirii. Prin comparaţie, (teza sceptică) tinde spre o viziune a globalizării care să reliefeze atât fazele sale distincte, cât şi trăsăturile sale repetabile. În parte, aceasta demonstrează preocuparea scepticilor pentru evaluarea globalizării contemporane în relaţie cu epocile istorice anterioare, mai ales cu presupusa „eră de aur" a interdependenţei globale (ultimele decenii ale secolului al XIX-lea) (R.J.B. Jones, 1995; Hirst şi Thompson, 1996b).

Nici unul dintre aceste modele de schimbare istorică nu îşi găseşte un sprijin solid în tabăra (transformativiştilor). Aceştia tind să conceapă istoria ca un proces punctat de tulburări dramatice sau de discontinuităţi. O asemenea viziune accentuează contingenţa istoriei şi modul în care schimbarea epocală provine din confluenţa condiţiilor istorice şi a forţelor sociale specifice. Ea inspiră tendinţa transformativistă de a descrie procesul de globalizare ca fiind contingent şi contradictoriu. Deoarece, conform acestei teze, globalizarea împinge şi atrage societăţile în direcţii opuse; ea fragmentează pe măsură ce integrează, generează deopotrivă cooperarea şi conflictul, universalizează şi particularizează în acelaşi timp. Astfel, traiectoria schimbării globale este în mare măsură nedeterminată şi nesigură (Rosenau, 1997).

În mod clar, o încercare convingătoare de a construi un cadru analitic care să mute dezbaterea asupra globalizării dincolo de limitele intelectuale prezente trebuie să abordeze cele cinci puncte majore de controversă descrise mai sus. Orice descriere satisfăcătoare a globalizării trebuie să ofere: o conceptualizare coerentă, o expunere justificată a logicii cauzale, propoziţii clare privind periodizarea istorică, o specificare robustă a impacturilor şi câteva reflecţii solide asupra traiectoriei procesului însuşi. Confruntarea acestor sarcini este centrală pentru elaborarea şi construirea unor noi moduri de gândire asupra globalizării. Aceste cinci sarcini inspiră capitolele următoare şi ne vom reîntoarce la ele în concluzii. Ceea ce urmează reprezintă o încercare de a trata prima dintre preocupări – natura şi forma globalizării.

Regândind globalizarea: un cadru analitic

Ce este globalizarea? Deşi, în sens foarte larg, globalizarea se referă la lărgirea, adâncirea şi grăbirea interconectării globale, o asemenea definiţie trebuie detaliată. În ciuda unei proliferări a definiţiilor în dezbaterea contemporană – printre ele, „interdependenţă acceleratoare", „acţiune la distanţă" şi „comprimare spaţio-temporală"[1] (vezi Ohmae, 1990; Giddens, 1990; Harvey, 1989) –, în literatura actuală există puţine date referitoare la încercări de a specifica ce este „global" în globalizare. De exemplu, toate definiţiile de mai sus sunt compatibile cu procese mult mai limitate din punct de vedere spaţial, asemenea răspândirii interconexiunilor naţionale sau regionale. În căutarea unei soluţii pentru această dificultate conceptuală, studiul de faţă porneşte de la o înţelegere a globalizării care conştientizează atributele sale spaţiale distinctive şi modul în care acestea se desfăşoară în timp.

Globalizarea poate fi localizată într-un continuum, alături de local, naţional şi regional[2]. La un capăt al continuumului se află relaţiile şi reţelele sociale şi economice organizate pe bază locală şi/sau naţională; la celălalt capăt se află relaţiile şi reţelele sociale şi economice care se cristalizează la scara mai largă a interacţiunilor regionale şi globale. Globalizarea se poate referi la acele procese spaţio-temporale de schimbare care susţin o transformare în organizarea treburilor omeneşti, prin legarea şi extinderea activităţii umane peste regiuni şi continente. Fără referire la asemenea conexiuni spaţiale în expansiune nu poate exista nici o formulare clară sau coerentă a acestui termen.

În consecinţă, conceptul de globalizare implică în primul rând o *întindere* a activităţilor sociale, politice şi economice peste graniţe, astfel încât evenimentele, deciziile şi activităţile dintr-o regiune a lumii să aibă semnificaţie pentru indivizi şi comunităţi din regiuni îndepărtate ale globului. În acest sens ea întruchipează interconectarea transregională, extinderea reţelelor de activitate şi putere socială şi posibilitatea acţiunii la distanţă. Globalizarea implică faptul că, în plus, conexiunile peste graniţe nu sunt ocazionale sau întâmplătoare, ci sunt regularizate astfel încât să existe o *intensificare* detectabilă sau o magnitudine crescătoare a interconectării, a patternurilor de acţiune şi a fluxurilor care transcend societăţile şi statele constituente ale ordinii globale. Mai mult, extensiunea şi intensitatea tot mai mari ale interconectării globale pot implica şi o *grăbire* a interacţiunilor şi proceselor globale, pe măsură ce dezvoltarea sistemelor

1. Prin „interdependenţă acceleratoare" se înţelege intensitatea crescândă a angrenării internaţionale a economiilor şi societăţilor naţionale, astfel încât evenimente dintr-un stat să aibă impact direct asupra altui stat. „Acţiunea la distanţă" se referă la modul în care, în condiţiile globalizării contemporane, acţiunile agenţilor sociali (indivizi, colectivităţi, corporaţii etc.) dintr-un loc pot avea consecinţe semnificative, intenţionate sau nu, asupra comportamentului „celorlalţi de la distanţă". În fine, „comprimarea spaţio-temporală" se referă la modul în care globalizarea pare să diminueze distanţa geografică şi timpul; într-o lume a comunicării instantanee, distanţa şi timpul nu mai par a fi constrângeri majore asupra patternurilor de organizare sau interacţiune socială umană.
2. Regiunile se referă aici la aglomerarea geografică sau funcţională a statelor sau societăţilor. Asemenea aglomerări regionale pot fi identificate pornind de la caracteristicile lor comune (culturale, religioase, ideologice, economice etc.) şi de la nivelul înalt al interacţiunii structurate în raport cu lumea exterioară (Buzan, 1998).

mondiale de transporturi și comunicații intensifică velocitatea potențială a răspândirii globale a ideilor, bunurilor, informațiilor, capitalului și a oamenilor. *Extensiunea*, *intensitatea* și *velocitatea* crescătoare ale interacțiunilor globale pot fi de asemenea asociate cu o adâncire a împletirii între local și global, astfel încât *impactul* evenimentelor de la distanță este amplificat, în timp ce majoritatea evenimentelor locale pot avea consecințe globale enorme. În acest sens, legăturile dintre problemele interne și afacerile globale pot fi neclare. O definiție satisfăcătoare a globalizării trebuie să surprindă toate aceste elemente: extensiune (întindere), intensitate, velocitate și impact. Iar o analiză satisfăcătoare a globalizării trebuie să le examineze minuțios. Ne vom referi la aceste patru elemente, de acum înainte, numindu-le dimensiuni „spațio-temporale" ale globalizării.

Prin conștientizarea acestor dimensiuni se poate oferi o definiție mai precisă a globalizării. În consecință, globalizarea poate fi percepută ca

> *un proces (sau un set de procese) care întruchipează o transformare în organizarea spațială a relațiilor și tranzacțiilor sociale – analizate în termenii extensiunii, intensității, velocității și impactului lor – generând fluxuri și rețele transcontinentale sau interregionale de activitate, interacțiune și exercitare a puterii.*

În acest context, fluxurile se referă la mișcarea artefactelor fizice, a oamenilor, simbolurilor, semnelor și informațiilor peste timp și spațiu, pe când rețelele se referă la interacțiunile regularizate sau modelate între agenți independenți, noduri de activitate sau locuri ale puterii (Modelski, 1972; Mann, 1986; Castells, 1996).

Această formulare contribuie la depășirea incapacității abordărilor existente de a diferenția globalizarea de procesele mai pronunțat delimitate spațial – ceea ce putem numi „localizare", „naționalizare", „regionalizare" și „internaționalizare". Din modul în care a fost definită mai sus, globalizarea poate fi deosebită de evoluțiile sociale mai restrânse. Localizarea se referă doar la consolidarea fluxurilor și rețelelor într-un anumit loc. Naționalizarea reprezintă procesul prin care relațiile și tranzacțiile sociale se dezvoltă în cadrul unor granițe teritoriale stabilite. Regionalizarea sugerează o concentrare a tranzacțiilor, fluxurilor, rețelelor și interacțiunilor dintre grupările funcționale sau geografice de state sau societăți, în timp ce internaționalizarea se poate referi la patternurile de interacțiune și interconectare dintre două sau mai multe state-națiune, indiferent de localizarea lor geografică (vezi Nierop, 1994; Buzan, 1998). Astfel, globalizarea contemporană descrie, de exemplu, fluxurile de comerț și finanțe dintre regiunile majore din economia mondială, în timp ce fluxurile echivalente din interiorul lor pot fi diferențiate în termenii unor aglomerări locale, naționale și regionale.

Pentru a oferi o definiție mai exactă a acestor concepte este crucial să semnalăm faptul că globalizarea nu este concepută aici în opoziție cu procesele mai limitate din punct de vedere spațial; dimpotrivă, ea se află într-o relație complexă și dinamică cu acestea. Pe de o parte, procese precum regionalizarea pot crea tipurile necesare de infrastructuri economice, sociale și fizice care facilitează și completează adâncirea globalizării. În această privință, regionalizarea economică (de exemplu, Uniunea Europeană) nu a reprezentat o barieră pentru globalizarea comerțului și a producției, ci un impuls. Pe de altă parte, asemenea procese pot impune limite globalizării sau pot chiar încuraja procesul de deglobalizare. Totuși, nu există nici un motiv *a priori* pentru a considera că localizarea sau regionalizarea sunt în relație de opoziție sau de contradicție

cu globalizarea. Modul în care aceste procese interacţionează în domeniul economic sau în altele este mai mult o problemă empirică, una care va fi tratată în capitolele următoare.

Forme istorice ale globalizării

Scepticii ne avertizează asupra faptului că interconectarea internaţională sau globală nu este sub nici o formă un fenomen nou; totuşi, ei nu iau în seamă posibilitatea ca forma specifică luată de globalizare să difere în timp. Pentru a distinge noile trăsături ale globalizării, în oricare epocă, este nevoie de un anumit cadru analitic pentru organizarea acestei cercetări istorice comparative. Fără un asemenea cadru, ar fi dificilă identificarea celor mai importante trăsături, continuităţi sau diferenţe între epoci. Astfel, abordarea dezvoltată aici se concentrează asupra ideii *formelor istorice ale globalizării* ca bază pentru construirea unei analize comparative sistematice a globalizării de-a lungul timpului. Folosirea acestei noţiuni furnizează un mecanism pentru surprinderea şi sistematizarea diferenţelor şi similitudinilor relevante. În acest context, formele istorice ale globalizării se referă la

> *atributele spaţio-temporale şi organizaţionale ale interconectării globale în epoci istorice distincte.*

Pentru a spune lucruri semnificative despre atributele unice sau despre trăsăturile dominante ale globalizării contemporane, avem nevoie de categorii analitice clare, din care pot fi alcătuite asemenea descrieri. Pornind direct de la distincţiile noastre anterioare, formele istorice ale globalizării pot fi descrise şi comparate iniţial având în vedere cele patru dimensiuni spaţio-temporale:

- extensiunea reţelelor globale;
- intensitatea interconectării globale;
- velocitatea fluxurilor globale;
- propensiunea de impact a interconectării globale.

Un asemenea cadru furnizează baza pentru o apreciere atât *cantitativă*, cât şi *calitativă* a patternurilor istorice ale globalizării, întrucât se pot analiza: (1) extensiunea reţelelor, relaţiilor şi conexiunilor; (2) intensitatea fluxurilor şi nivelurile de activitate în interiorul acestor reţele; (3) velocitatea sau viteza schimburilor; (4) impactul acestor fenomene asupra unor comunităţi particulare. O analiză sistematică a modului în care au evoluat aceste fenomene ne ajută să înţelegem formele istorice în schimbare ale globalizării şi ne oferă posibilitatea să identificăm şi să comparăm cu mai mare precizie atributele-cheie şi rupturile majore dintre formele distinctive ale globalizării, în epoci diferite. O asemenea abordare istorică evită tendinţa răspândită de a presupune fie că globalizarea este fundamental nouă, fie că nu există nimic nou în nivelurile contemporane de interconectare economică şi socială globală, de vreme ce acestea par să semene cu cele din perioadele anterioare.

Bineînţeles, simpla noţiune a formelor istorice ale globalizării presupune faptul că se poate schiţa, în sens empiric, extensiunea, intensitatea, velocitatea şi propensiunea de impact ale fluxurilor, reţelelor şi tranzacţiilor globale de-a lungul timpului. În capitolele următoare încercăm să operaţionalizăm fiecare dintre aceste dimensiuni, prin folosirea

statisticilor şi a altor indicatori, pentru a aprecia, de exemplu, amploarea geografică a fluxurilor de comerţ – magnitudinea, velocitatea, impactul lor ş.a.m.d. Dar o dimensiune specifică a globalizării este dificil de operaţionalizat: propensiunea de impact a fluxurilor, reţelelor şi tranzacţiilor globale. Totuşi, fără o înţelegere clară a naturii impactului, noţiunea de globalizare ar rămâne imprecisă. Cum ar trebui concepută propensiunea de impact?

În acest studiu facem distincţia între patru tipuri analitic distincte de impact: *decizional*, *instituţional*, *distributiv* şi *structural*. Impacturile decizionale se referă la gradul în care costurile şi beneficiile relative ale alegerilor politice cu care se confruntă guvernele, corporaţiile, colectivităţile şi gospodăriile sunt influenţate de forţele şi condiţiile globale. Astfel, globalizarea poate face unele opţiuni privind politicile şi unele direcţii de acţiune politică mai mult sau mai puţin costisitoare şi, astfel, poate condiţiona deznodământul procesului de decizie, individual sau organizaţional. Depinzând de sensibilitatea sau de vulnerabilitatea decidenţilor şi a colectivităţilor la condiţiile globale, alegerile lor politice vor fi constrânse sau facilitate într-un grad mai mic sau mai mare[1]. Impacturile decizionale pot fi evaluate în termeni de impact înalt (în care globalizarea alterează fundamental preferinţele referitoare la politici, prin transformarea costurilor şi beneficiilor aferente diferitelor moduri de acţiune) şi impact redus (în care preferinţele referitoare la politici nu sunt afectate decât marginal).

Însă impactul globalizării poate să nu fie întotdeauna cel mai bine înţeles în termenii deciziilor luate sau abandonate, deoarece el poate opera, mai puţin transparent, reconfigurând însăşi agenda decizională, deci opţiunile aflate efectiv la dispoziţia agenţilor. Cu alte cuvinte, globalizarea poate fi asociată cu noţiunea pe care Schattschneider o numea „mobilizarea părtinirii", în măsura în care preferinţele şi opţiunile cu care se confruntă guvernele, gospodăriile şi corporaţiile sunt strâns legate de condiţiile globale (1960, p. 71). Astfel, în timp ce noţiunea de impact decizional vizează modul în care globalizarea influenţează direct preferinţele şi opţiunile decidenţilor, noţiunea de impact instituţional reliefează căile prin care agendele organizaţionale şi colective reflectă opţiunile sau gama de opţiuni efective, disponibile ca rezultat al globalizării. În această privinţă, noţiunea oferă o perspectivă asupra modului în care anumite alternative pot să nu fie niciodată luate în considerare ca opţiuni.

Dincolo de acestea, globalizarea poate avea consecinţe apreciabile pentru distribuţia puterii şi avuţiei în interiorul statelor şi între state. Impacturile distribuţionale se referă la modurile în care globalizarea modelează configurarea forţelor sociale (grupuri, clase, colectivităţi) în şi între societăţi. Astfel, de exemplu, comerţul poate submina prosperitatea unor muncitori, în timp ce o poate spori pe a altora. În acest context, unele grupuri sau societăţi pot fi mai vulnerabile la globalizare decât altele.

În fine, globalizarea poate avea impacturi structurale vizibile, în măsura în care condiţionează patternuri ale organizării şi comportamentului social, economic şi politic, pe plan intern. În consecinţă, globalizarea se poate imprima în instituţii şi în funcţionarea cotidiană a societăţilor (Axford, 1995). De exemplu, răspândirea concepţiilor occidentale asupra statului modern şi asupra pieţelor capitaliste a condiţionat dezvoltarea majorităţii

1. „Sensibilitatea implică grade de receptivitate într-un cadru de politici – cât de repede schimbările dintr-o ţară duc la schimbări costisitoare în alte ţări şi cât de mari sunt efectele din punctul de vedere al costului... Vulnerabilitatea poate fi definită ca expunere a unui actor la costuri generate de evenimentele externe, chiar şi după ce politicile sale au fost modificate" (Keohane şi Nye, 1977, p. 12).

societăţilor şi civilizaţiilor din lume. Ele au forţat sau au stimulat adaptarea patternurilor tradiţionale de putere şi autoritate, generând noi forme de guvernare şi de alocare a resurselor. Consecinţele structurale ale globalizării pot fi vizibile atât pe termen lung, cât şi pe termen scurt, depinzând doar de modul în care statele şi societăţile se adaptează la forţele globale. Dar o asemenea acomodare este, bineînţeles, departe de a fi automată. Globalizarea face obiectul medierii, administrării, contestării şi rezistenţei guvernelor, agenţiilor şi oamenilor. Statele şi societăţile pot prezenta grade diferite de sensibilitate sau vulnerabilitate la procesele globale, astfel încât patternurile ajustării structurale interne să varieze în grad şi durabilitate.

În evaluarea impactului globalizării asupra statelor şi comunităţilor trebuie să subliniem faptul că cele patru tipuri de impact pot avea o influenţă directă asupra lor, afectându-le forma şi modul de operare, sau o influenţă indirectă, schimbând contextul şi balanţa forţelor cu care statele trebuie să se confrunte. Impacturile decizionale şi instituţionale tind să fie directe din acest punct de vedere, deşi pot avea consecinţe şi pentru circumstanţele economice şi sociale în care operează statele. Impacturile distribuţionale şi structurale tind să fie indirecte, dar, bineînţeles, aceasta nu le face mai puţin semnificative.

Există şi alte trăsături importante ale formelor istorice ale globalizării. Pe lângă dimensiunile spaţio-temporale care schiţează conturul larg al globalizării mai există patru dimensiuni care conturează profilul său organizaţional specific: *infrastructuri*, *instituţionalizare*, *stratificare* şi *moduri de acţiune*. Schematizarea extensiunii, intensităţii, velocităţii şi propensiunii de impact ale reţelelor de interconectare globală implică în mod necesar şi identificarea *infrastructurilor* care facilitează sau întreţin fluxurile, reţelele şi relaţiile globale. Reţelele nu pot exista fără un suport infrastructural. Infrastructurile pot fi fizice, de reglementare/legale sau simbolice – de exemplu, o infrastructură de transport, legile războiului, respectiv matematica, văzută ca limbaj comun pentru ştiinţă. Dar în marea majoritate a domeniilor, infrastructurile sunt constituite prin combinarea tuturor acestor tipuri de facilităţi. De exemplu, în sfera financiară există un sistem informaţional global pentru tranzacţiile bancare, reglementat printr-un set de reguli, norme şi proceduri comune, şi care acţionează pe calea propriului limbaj tehnic prin care comunică membrii săi.

Infrastructurile pot facilita sau constrânge extensiunea sau intensitatea conectării globale în orice domeniu. Şi aceasta datorită faptului că ele mediază fluxurile şi legăturile: infrastructurile influenţează nivelul general al capacităţii de interacţiune din orice sector şi, astfel, magnitudinea potenţială a interconectării globale. Capacitatea de interacţiune, percepută ca scară potenţială de interacţiune definită prin capabilităţile tehnice existente, este determinată în primul rând, dar nu în mod exclusiv, de capacitatea tehnologică şi de tehnologia comunicaţiilor (vezi Buzan ş.a., 1993, p. 86). Spre exemplu, capacitatea de interacţiune a sistemului mondial medieval, constrânsă printre altele de mijloacele de comunicare limitate, era mult mai redusă decât în epoca contemporană, în care sateliţii şi internetul facilitează comunicarea imediată şi aproape simultană (Deibert, 1997). Astfel, schimbările în infrastructură au consecinţe importante pentru dezvoltarea şi evoluţia capacităţii globale de interacţiune.

Condiţiile infrastructurale facilitează şi *instituţionalizarea* reţelelor, fluxurilor şi relaţiilor globale. Instituţionalizarea cuprinde regularizarea patternurilor de interacţiune şi, în consecinţă, reproducerea lor în timp şi spaţiu. A gândi în termenii instituţionalizării patternurilor de conectare globală (comerţ, alianţe etc.) înseamnă a conştientiza modurile

în care rețelele și relațiile globale devin regularizate și se înrădăcinează în practicile și funcționarea agenților (state, colectivități, gospodării, indivizi) în fiecare domeniu social, de la cultură la criminalitate (vezi Giddens, 1979, p. 80). În consecință, *instituționalizarea* constituie o dimensiune semnificativă a formelor istorice ale globalizării.

Discuția despre infrastructuri și instituționalizare se leagă în mod direct de problema puterii. Prin putere se înțelege capacitatea agenților sociali, a agenților și instituțiilor de a-și menține sau transforma circumstanțele, sociale sau fizice; ea se referă la resursele care susțin această capacitate și la forțele care îi conturează și influențează exercitarea. În consecință, puterea este un fenomen găsit în interiorul și între toate grupurile, instituțiile și societățile, întreținând viața publică și pe cea privată. Deși „puterea", astfel înțeleasă, ridică un număr de probleme complicate, este pusă totuși în evidență natura puterii, ca dimensiune universală a vieții umane, independentă de orice loc sau set specific de instituții (vezi Held, 1989, 1995).

Însă puterea unui agent, agenție sau instituție, oriunde ar fi localizată, nu există niciodată izolată. Puterea este întotdeauna exercitată, iar rezultatele politice sunt întotdeauna determinate, în contextul capacităților relative ale părților. Puterea trebuie să fie înțeleasă ca un fenomen relațional (Giddens, 1979, cap. 2; Rosenau, 1980, cap. 3). Astfel, puterea exprimă în același timp intențiile și scopurile agenților și instituțiilor și balanța relativă de resurse pe care acestea le pot desfășura una față de cealaltă. Totuși, puterea nu poate fi concepută doar în termenii a ceea ce întreprind sau nu agenții sau agențiile – pentru că puterea este și un fenomen structural, pe care îl conturează și care conturează, la rândul său, comportamentul structurat social și modelat cultural al grupurilor, precum și practicile organizațiilor (Lukes, 1974, p. 22). Orice organizație sau instituție poate condiționa și limita comportamentul membrilor săi. Regulile și resursele pe care le cuprind organizațiile și instituțiile constituie rareori un cadru neutru de acțiune, deoarece acestea stabilesc patternuri de putere și autoritate și le conferă unora dreptul de a lua decizii, dar nu și altora; de fapt, ele instituționalizează o relație de putere între „conducători" și „conduși", „guvernanți" și „ supuși" (McGrew, 1988, pp. 18-19).

Globalizarea transformă organizarea, distribuirea și exercitarea puterii. În această privință, globalizarea din diferite perioade poate fi asociată cu patternuri distincte de *stratificare* globală. În schițarea formelor istorice ale globalizării trebuie să se acorde o atenție deosebită patternurilor de stratificare. Astfel, stratificarea are atât o dimensiune socială, cât și una spațială: ierarhie, respectiv neomogenitate sau inegalitate (vezi Falk, 1990, pp. 2-12). Ierarhia se referă la asimetrii în controlul, accesul și implicarea în rețelele și infrastructurile globale, în timp ce inegalitatea denotă efectele asimetrice ale proceselor globalizării asupra șanselor de viață și bunăstare ale oamenilor, claselor, grupurilor etnice și sexelor. Aceste categorii furnizează un mecanism pentru identificarea relațiilor distincte de dominație și control global, în perioade istorice diferite.

Diferențe importante există și în *modurile de interacțiune* prevalente în fiecare perioadă a globalizării. Putem distinge, în mare, între tipurile dominante de acțiune – imperiale sau coercitive, cooperative, competitive, conflictuale – și instrumentele primare ale puterii, de exemplu instrumente militare *vs.* instrumente economice. Astfel, în ultima perioadă a secolului al XIX-lea, o epocă de expansiune occidentală, imperialismul și puterea militară erau moduri și instrumente dominante ale globalizării, în timp ce în secolul XX, instrumentele economice, concurența și cooperarea par să aibă întâietate față de forța militară (Morse, 1976).

Pe scurt, formele istorice ale globalizării pot fi analizate în termenii a opt dimensiuni (vezi caseta I.1). Împreună, acestea determină forma globalizării în fiecare epocă.

Caseta I.1. *Forme istorice ale globalizării: dimensiuni-cheie*

Dimensiuni spațio-temporale

1. extensiunea rețelelor globale
2. intensitatea interconectării globale
3. velocitatea fluxurilor globale
4. propensiunea de impact a interconectării globale

Dimensiuni organizaționale

5. infrastructura globalizării
6. instituționalizarea rețelelor globale și a exercitării puterii
7. patternul stratificării globale
8. modurile dominante de interacțiune globală

Determinarea formei globalizării contemporane

Pornind de la cadrul de mai sus, se poate constitui o tipologie a globalizării. Fluxurile, rețelele și relațiile globale pot fi schițate în relație cu dimensiunile lor spațio-temporale fundamentale: extensiunea, intensitatea, velocitatea și propensiunea de impact. Figurile I.1 și I.2 arată relațiile dintre aceste patru dimensiuni. În aceste figuri, extensiunea ridicată se referă la rețelele și fluxurile interregionale/intercontinentale, iar extensiunea redusă denotă rețele și tranzacții localizate. În consecință, după cum arată figura I.3, există diferite configurații posibile ale acestor dimensiuni; cele patru cadrane superioare din această figură reprezintă, la o extremă spațială, tipuri diferite de lumi globalizate (adică configurații diferite de extensiune, intensitate, velocitate și impact ridicate), în timp ce cadranele inferioare reprezintă, la cealaltă extremă spațială, configurații diferite de rețele localizate. Acest exercițiu simplu furnizează baza pentru elaborarea unei tipologii mai sistematice a globalizării, care mută dezbaterea dincolo de tipul ideal definit economic și de „lumea unică" a scepticilor și hiperglobaliștilor. Cele patru cadrane superioare din figura I.3 sugerează că există o multiplicitate de forme logice pe care globalizarea le-ar putea lua, de vreme ce extensiunea ridicată poate fi combinată cu diferite valori posibile pentru intensitate, velocitate și impact.

Patru dintre aceste forme potențiale prezintă un interes ridicat, deoarece reprezintă limitele exterioare ale acestui exercițiu tipologic, combinând extensiunea ridicată cu valori extreme ale intensității, velocității și impactului. În această privință, figura I.4 identifică patru tipuri logice distincte de globalizare, care reflectă patternuri foarte diferite de fluxuri, rețele și interacțiuni interregionale. Acestea constituie o tipologie simplă a globalizării, care arată că ea nu are neapărat o formă fixă:

- Tipul 1 reprezintă o lume în care cuprinderea extensivă a rețelelor globale este însoțită de intensitatea lor ridicată, velocitatea ridicată și propensiunea ridicată de impact, în toate domeniile sau aspectele vieții sociale, de la economic la cultural.

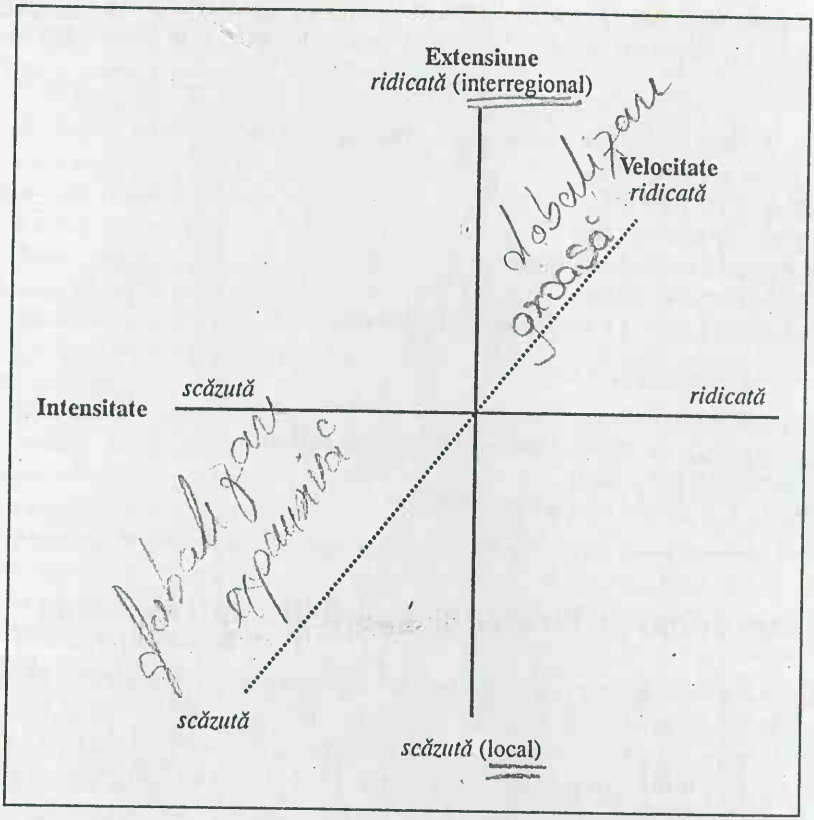

Figura I.1. *Dimensiuni spațio-temporale ale globalizării 1*

Aceasta poate fi etichetată drept *globalizare groasă*. Pentru unii sceptici, sfârșitul secolului al XIX-lea, era imperiilor globale, se apropie de acest tip. Dar, după cum indică figura I.4, există mai multe forme potențiale ale globalizării, aceasta fiind doar una dintre ele.

- Tipul 2 se referă la rețelele globale care combină extensiunea ridicată cu intensitatea și velocitatea ridicate, dar pentru care propensiunea de impact este scăzută. Acest tip ar putea fi etichetat drept *globalizare difuză*, în condițiile în care impacturile sale sunt intens mediate și reglate. Neavând concretizări istorice, el reprezintă o stare de lucruri care, din punct de vedere normativ, ar putea fi dezirabilă pentru mulți dintre cei care au criticat excesele globalizării economice contemporane.
- Tipul 3 este caracterizat de o extensiune ridicată a interconectării globale, combinată cu o intensitate și o velocitate scăzute, dar cu o propensiune de impact ridicată. Aceasta ar putea fi etichetată drept *globalizare expansivă*, deoarece este definită mai mult prin aria de cuprindere și impactul său decât prin velocitatea fluxurilor. Perioada modernă timpurie a expansiunii imperiale occidentale, în care imperiile europene au dobândit o cuprindere globală, cu impacturi intercivilizaționale considerabile, se apropie cel mai mult de acest tip.

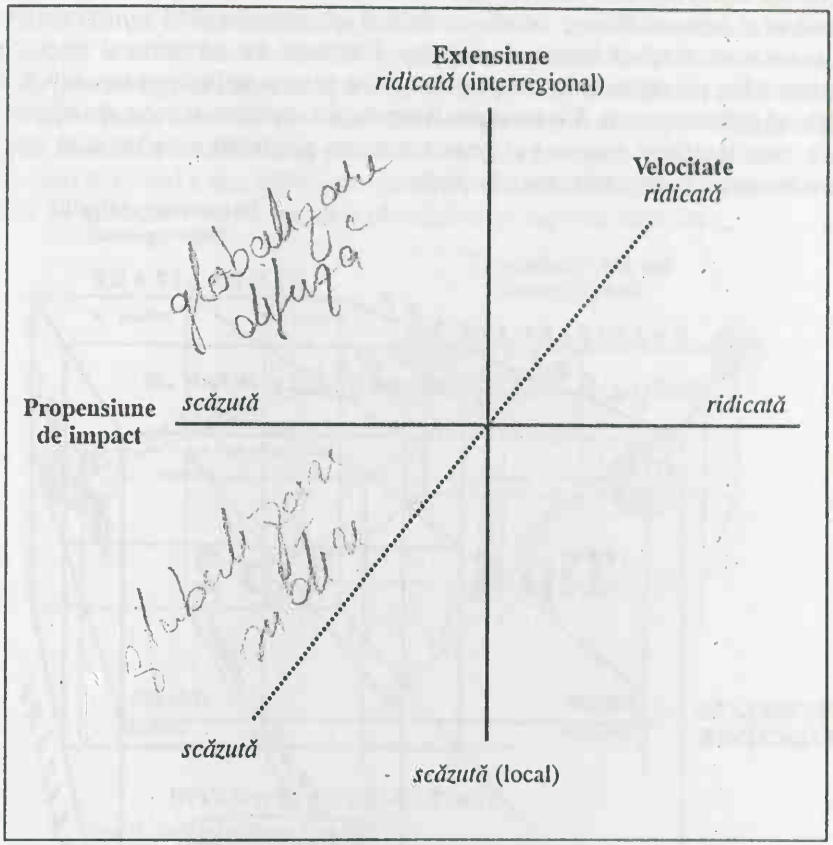

Figura I.2. *Dimensiuni spaţio-temporale ale globalizării 2*

- Tipul 4 surprinde ceea ce poate fi catalogat drept *globalizare subţire* prin faptul că extensiunea ridicată a reţelelor globale nu este însoţită de o intensitate, o velocitate sau un impact similare, toate acestea rămânând reduse. Circuitele de comerţ timpuriu cu mătase şi mărfuri de lux care legau Europa de China şi de Orient sugerează paralele cu acest tip.

Tipologia prezintă patru moduri alternative de concepere a globalizării, dar mai există şi alte configuraţii posibile. „Experimentul de gândire" care generează aceste patru tipuri poate produce şi alte rezultate, depinzând de valoarea dată fiecărei dimensiuni spaţio-temporale. Sarcina capitolelor următoare este de a determina care tip (dacă există vreunul) descrie cel mai bine formele istorice reale ale globalizării.

După cum am căutat să argumentăm, globalizarea nu este nici o condiţie singulară, nici un proces linear. Ea poate fi cel mai bine înţeleasă ca un fenomen diversificat, care implică domenii de activitate şi interacţiune diferite: politic, militar, cultural, economic, de migraţie şi ecologic. Fiecare domeniu implică patternuri diferite de relaţii şi activităţi. Acestea pot fi gândite ca „locuri ale puterii" – contexte de interacţiune sau medii

organizaţionale în care şi prin care puterea operează, conturând capacităţile de acţiune ale oamenilor şi comunităţilor; adică, modelând şi circumscriind oportunităţile lor efective, şansele de viaţă şi bazele de resurse. Elemente ale contextului interacţiunii dintr-un anumit loc pot opera autonom, adică relaţiile şi structurile de putere din acel loc pot fi create şi aplicate intern. Un exemplu îl reprezintă anumite aspecte ale organizării militare, în care ierarhiile interne pot genera resurse, pot întări autoritatea şi dezvolta puteri de intervenţie în domenii strict limitate.

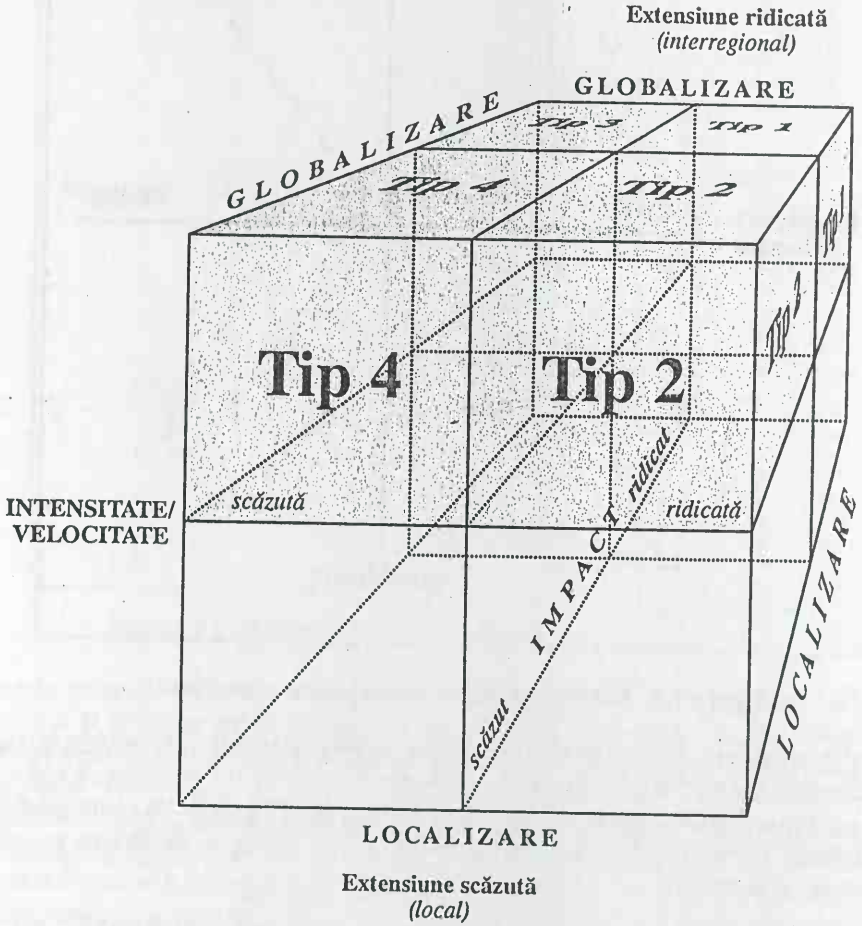

Figura I.3. *Tipuri logice ale globalizării*

Totuşi, unele locuri ale puterii pot genera presiuni şi forţe care se extind dincolo de graniţele lor şi pot contura şi limita alte locuri. Anumite reţele de interacţiune au o mai mare capacitate de a organiza relaţii sociale intensive şi extensive, autoritare şi difuze, în comparaţie cu altele (vezi Mann, 1986, cap. 1). Aceste locuri ale puterii devin, într-un anumit grad, surse de putere pentru alte locuri. Intervenţia Bisericii medievale în viaţa economică sau influenţa corporaţiilor puternice, din punct de vedere productiv şi financiar, asupra guvernelor contemporane reprezintă exemple în acest sens.

Domeniile politic, militar, economic şi cultural, cele ale mişcării forţei de muncă şi a migranţilor sau cel al mediului înconjurător reprezintă locurile centrale ale puterii şi vor fi analizate ulterior. Nu afirmăm că acesta este un set definitiv de locuri sau surse posibile ale puterii (*cf.* Mann, 1986; Held, 1995, pct. 3). Se observă că el nu include unele arii ce ar putea constitui elemente-cheie ale naraţiunii din acest volum, cum ar fi tehnologia. Însă noi considerăm că domeniile pe care le tratăm sunt necesare şi indispensabile unei descrieri a dezvoltării globalizării; alte domenii, printre care tehnologia, vor apărea în discuţie, însă nu vor face obiectul unor capitole separate.

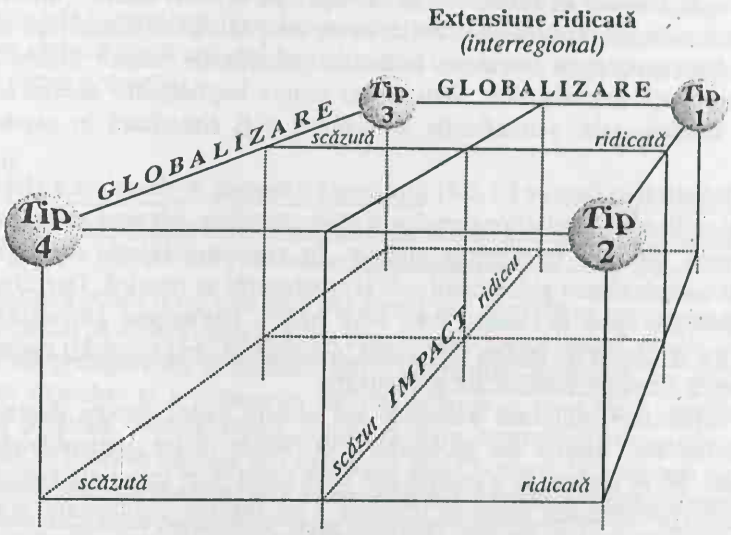

Tipul 1 = globalizare groasă
(*extensiune ridicată, intensitate ridicată, velocitate ridicată, impact ridicat*)
Tipul 2 = globalizare difuză
(*extensiune ridicată, intensitate ridicată, velocitate ridicată, impact redus*)
Tipul 3 = globalizare expansivă
(*extensiune ridicată, intensitate redusă, velocitate redusă, impact ridicat*)
Tipul 4 = globalizare subţire
(*extensiune ridicată, intensitate redusă, velocitate redusă, impact redus*)

Figura I.4. *O tipologie a globalizării*

Problema principală care trebuie evidenţiată este necesitatea examinării globalizării printr-o serie de domenii centrale ale activităţii umane şi recunoaşterea faptului că o descriere generală a globalizării nu poate extrage sau prezice, dintr-un anumit domeniu, evenimente care au loc sau ar putea avea loc în alt domeniu. Dezbaterea asupra globalizării a fost mult prea adesea slăbită datorită unor contribuţii care consideră, de exemplu, schimbările din economia mondială (pieţele financiare globale sau forţele concurenţiale globale), din sistemul interstatal (patternurile în permanentă transformare ale guvernării regionale şi globale) sau din mediul înconjurător (încălzirea globală) ca

fiind tipice şi pentru schimbările care apar în alte domenii ale interacţiunii umane. Dar nu există nici un motiv justificat pentru a presupune că un domeniu poate exemplifica în mod necesar activităţi şi patternuri ale schimbării în alte domenii. Este foarte important să păstrăm separarea între aceste domenii şi să construim o descriere a globalizării şi a impactului său ţinând cont de ceea ce se petrece în fiecare dintre ele.

Date fiind aceste consideraţii, cartea analizează procesele globalizării pornind de la un model teoretic bazat pe examinarea unor procese de schimbare adânc înrădăcinate, petrecute în diverse domenii şi în perioade istorice diferite. Nu le amestecă într-un singur proces, ci le tratează ca procese diferite, operând la scări istorice diferite, şi a căror interacţiune necesită o atenţie deosebită, deoarece poate avea consecinţe variabile şi contingente. Sunt accentuate procesele, factorii şi patternurile cauzale distinctive, iar nu posibilele explicaţii monocauzale. Vom reveni asupra implicaţiilor acestei abordări diferenţiate şi multicauzale, semnificaţia ei urmând a fi sintetizată în capitolul de concluzii.

Tipologia globalizării (figurile I.1-I.4) furnizează o metodă de descriere a globalizării care evită atât simplismul abordărilor sceptice şi hiperglobaliste, cât şi capcanele analizei speculative asupra direcţiei tendinţelor globale. În această privinţă, tipologia conştientizează atât complexitatea globalizării, cât şi contingenţa sa istorică. Dar, chiar dacă o asemenea tipologie ajută la crearea unei baze pentru înţelegerea globalizării contemporane, ea nu va căpăta un înţeles clar decât în contextul unei cercetări comparative sistematice asupra formelor istorice ale globalizării.

Capitolele următoare utilizează elemente ale acestui cadru pentru descrierea şi explicarea patternurilor istorice ale globalizării în fiecare dintre domeniile-cheie ale activităţii umane. Se va recurge la o comparaţie între patru mari epoci ale globalizării: perioada premodernă, perioada modernă timpurie a expansiunii occidentale, era industrială modernă şi perioada contemporană, din 1945 până în prezent. După cum vom vedea, procesele esenţiale ale globalizării se dezvoltă de-a lungul câtorva secole, într-o manieră înceată şi inegală, şi este dificilă – dacă nu chiar imposibilă – identificarea unui singur punct de plecare. Există continuităţi interesante între perioade istorice diferite, dar şi discontinuităţi, rupturi, schimbări radicale. Procese diferite ale globalizării s-au dezvoltat în momente diferite, au avut traiectorii şi ritmuri distincte. Acest fapt este reflectat în periodizările oarecum diferite din fiecare capitol al acestei cărţi. De exemplu, capitolul 1 se ocupă de istoria globalizării politice, pornind din vremea imperiilor antice. Capitolul 2, despre violenţa organizată şi activitatea militară, începe cu analiza schimbărilor importante din perioada modernă timpurie. De asemenea, capitolele 3-5 pornesc de la perioada modernă timpurie, analizând globalizarea comerţului, finanţelor şi producţiei. Capitolul 6, despre migraţie, porneşte de la cele mai timpurii mişcări migratoare care au avut loc pe planetă, dar analizează în special mişcările care au derivat din expansiunea Europei. Capitolul 7 începe cu globalizarea culturii de la extinderea Imperiului Roman şi a religiilor mondiale, punând accent pe dezvoltările din ultima parte a secolului al XIX-lea. Capitolul 8 se axează pe degradarea mediului din ultima jumătate a secolului XX, deşi sunt menţionate şi perioade anterioare, semnificative din acest punct de vedere. Concluzia reuneşte toate aceste naraţiuni istorice diferite, examinând rupturile şi confluenţele schimbării, relativ la perioade şi domenii. Ea adună discursurile temporalităţilor distincte, explorând câteva dintre conexiunile şi articulaţiile principale. Este un exerciţiu important, deoarece sinergia potenţială dintre procesele de globalizare din fiecare domeniu poate

genera o logică sistemică proprie. Este esenţială schiţarea globalizării în fiecare domeniu, însă nu trebuie în nici un caz neglijate modurile în care totalitatea acestor fluxuri, reţele, interacţiuni şi interconexiuni îşi generează propriile imperative. Astfel, concluzia va căuta să integreze relatările despre globalizarea din fiecare domeniu într-o comparaţie mai cuprinzătoare a formelor istorice principale ale globalizării.

Este important să subliniem faptul că doar după schiţarea formelor istorice ale globalizării, cu referire la domenii-cheie ale activităţii umane, ne-am putea da seama în ce măsură există o aglomerare de patternuri ale interconectării globale pe toate aceste arii. Doar printr-o analiză a unei asemenea aglomerări se va putea ajunge la deducerea formei generale a globalizării contemporane; adică, dacă patternurile contemporane de schimbare globală pot fi cel mai bine descrise ca groase, subţiri, expansive, difuze sau prin alte forme potenţiale.

Rezumat

Descrierea globalizării, realizată în capitolele următoare, reflectă şi se bazează pe un număr de puncte menţionate până acum în introducere:

1. Globalizarea poate fi cel mai bine percepută mai degrabă ca un proces sau un set de procese decât ca o stare singulară. Ea nu reflectă o logică lineară simplă, a dezvoltării, şi nici nu prefigurează o societate sau o comunitate mondială. În schimb, reflectă apariţia reţelelor şi a sistemelor de interacţiune şi de schimb interregionale. În această privinţă, trebuie făcută distincţia între angrenarea sistemelor naţionale şi societale în procese globale mai extinse şi orice noţiune de integrare globală.
2. Anvergura spaţială şi densitatea interconectării globale şi transnaţionale împletesc reţele de relaţii între comunităţi, state, instituţii internaţionale, organizaţii neguvernamentale şi corporaţii multinaţionale, care constituie ordinea globală. Aceste reţele care se întrepătrund şi interacţionează definesc o structură evolutivă care impune constrângeri şi, în acelaşi timp, conferă putere comunităţilor, statelor şi forţelor sociale. În această privinţă, globalizarea este similară unui proces de „structurare" prin aceea că este un produs atât al acţiunilor individuale, cât şi al interacţiunilor cumulative dintre nenumăratele agenţii şi instituţii de pe glob (Giddens, 1981; Buzan ş.a., 1993; Nierop, 1994; Jervis, 1997). Globalizarea este asociată cu o structură globală dinamică, în evoluţie, de facilitare şi constrângere. Dar structura este şi puternic stratificată, de vreme ce globalizarea este profund inegală: reflectă patternurile existente de inegalitate şi ierarhie şi totodată generează noi patternuri de includere şi excludere, noi învingători şi învinşi (Hurrel şi Woods, 1995). Astfel, globalizarea poate fi înţeleasă ca întruchipând procese de structurare şi stratificare.
3. Puţine arii ale vieţii sociale scapă de influenţa proceselor globalizării. Aceste procese sunt reflectate în toate domeniile vieţii sociale – cultural, economic, politic, legal, militar şi ecologic. Globalizarea este cel mai bine percepută ca un fenomen social diferenţiat sau cu mai multe faţete. Nu poate fi concepută ca o condiţie singulară, ci se referă la patternurile interconectării globale din cadrul tuturor domeniilor-cheie ale activităţii sociale. Pentru a înţelege dinamica şi consecinţele globalizării sunt necesare cunoştinţe despre patternurile diferenţiate ale interconectării globale în fiecare dintre aceste domenii. De exemplu, patternurile interconectării ecologice

globale sunt diferite de cele ale interacţiunii globale în domeniul cultural sau în cel militar. Orice descriere generală a proceselor globalizării trebuie să conştientizeze faptul că, departe de a fi o condiţie singulară, aceasta este cel mai bine înţeleasă ca un proces diferenţiat şi cu multe faţete.

4. Întretăind frontierele politice, globalizarea este asociată atât cu deteritorializarea, cât şi cu reteritorializarea spaţiului socio-economic şi politic. De vreme ce activităţile economice, sociale şi politice se întind din ce în ce mai mult pe glob, ele nu mai rămân, într-un sens semnificativ, organizate doar conform unui principiu teritorial. Ele pot avea rădăcini în diverse locuri, dar să fie desprinse de elementul teritorial. În condiţiile globalizării, spaţiul economic, politic şi social „local", „naţional" sau chiar „continental" este reconfigurat astfel încât să nu mai coincidă în mod necesar cu limitele legale şi teritoriale stabilite. Pe de altă parte, pe măsură ce globalizarea se intensifică, ea generează o serie de presiuni în direcţia unei reteritorializări a activităţii socio-economice, sub forma zonelor economice, a mecanismelor de guvernare şi a complexelor culturale subnaţionale, regionale şi supranaţionale. De asemenea, ea poate întări „localizarea" şi „naţionalizarea" societăţilor. În consecinţă, globalizarea implică o deteritorializare şi o reteritorializare complexă a puterii politice şi economice. Astfel, globalizarea este cel mai bine descrisă ca *ateritorială*.
5. Globalizarea este legată de scara în expansiune la care este organizată şi exercitată puterea, adică de anvergura spaţială extensivă a reţelelor şi circuitelor de putere. Într-adevăr, puterea este un atribut fundamental al globalizării. Într-un sistem global din ce în ce mai interconectat, exercitarea puterii prin deciziile, acţiunile şi non-acţiunile agenţilor de pe un continent poate avea consecinţe semnificative pentru naţiunile, comunităţile şi gospodăriile de pe alte continente. Relaţiile de putere sunt întipărite adânc în procesele globalizării. De fapt, extinderea relaţiilor de putere înseamnă că locurile puterii şi exerciţiul puterii devin tot mai distante faţă de subiecţii sau locurile care suportă consecinţele. În această privinţă, globalizarea implică structurarea şi restructurarea relaţiilor de putere la distanţă. Patternurile stratificării globale mediază accesul la locurile puterii, în timp ce consecinţele globalizării nu sunt resimţite în mod egal. Elitele politice şi economice din zonele metropolitane majore ale lumii sunt mult mai strâns integrate şi au un control mult mai mare asupra reţelelor globale decât se întâmplă cu fermierii din Burundi, care de-abia îşi asigură subzistenţa.

Punctele analizate mai sus ajută în mod concret la clarificarea sensului globalizării, semnalând pericolele confuziei între globalizare şi concepte precum interdependenţă, integrare, universalism şi convergenţă. Pe când conceptul de interdependenţă presupune relaţii simetrice de putere între actorii sociali şi politici, conceptul de globalizare lasă deschisă posibilitatea ierarhiei şi disparităţii, adică a unui proces de stratificare globală. Şi integrarea are un sens specific, de vreme ce se referă la procese de unificare economică şi politică ce prefigurează un simţ al comunităţii, destine legate şi instituţii de guvernare comune. După cum am observat, noţiunea de globalizare ca precursor al unei societăţi sau comunităţi unice globale este profund eronată. La fel asocierea globalizării cu „universalismul", deoarece globalul nu este sinonim cu universalul; interconectarea globală nu e resimţită de toate popoarele sau comunităţile în aceeaşi măsură şi nici în acelaşi mod. Astfel, ea trebuie distinsă şi de convergenţă, de vreme ce nu presupune o omogenitate sau o armonie crescândă. Dimpotrivă, după cum au arătat atât Bull, cât şi

Buzan, interconectarea în creştere poate fi atât o sursă de conflict intens (în loc de cooperare), cât şi produsul temerilor comune şi al animozităţilor adânci (Bull, 1977; Buzan, 1991).

Structura cărţii

Volumul începe prin explorarea globalizării politice (vezi capitolul 1). Există câteva motive întemeiate pentru acest punct de plecare. În primul rând, statele şi imperiile expansioniste au fost active în crearea legăturilor regionale şi globale şi reprezintă elemente importante ale formelor istorice în schimbare ale globalizării. În al doilea rând, tipuri diferite de state au creat forme diferite de spaţiu teritorial – de la frontiere libere la graniţe strict organizate – care au conturat şi mediat patternurile relaţiilor, reţelelor şi fluxurilor regionale şi globale. În al treilea rând, o formă specifică de conducere politică – statul-naţiune modern şi contemporan – a transformat profund natura, formele şi perspectivele globalizării, deoarece, o dată cu evoluţia statului-naţiune modern, punctul focal de conducere a devenit guvernul naţional, cu pretenţia sa de suveranitate şi autonomie şi cu formele distinctive ale responsabilităţii în interiorul unui teritoriu definit. Merită să insistăm asupra acestui aspect.

După cum vom vedea în capitolele 1 şi 2, statele-naţiune moderne se disting de formele anterioare ale conducerii politice prin aceea că revendică o simetrie şi o corespondenţă între suveranitate, teritoriu, legitimitate şi, începând cu secolele al XIX-lea şi XX, democraţie. Conceptul de suveranitate găzduieşte o revendicare distinctă vizând exerciţiul îndreptăţit al puterii politice asupra unui domeniu circumscris (vezi Skinner, 1978, vol. II; Held, 1995, cap. 2). El caută să specifice, în interiorul unei comunităţi, autoritatea politică ce are dreptul să determine cadrul de reguli, reglementări şi politici într-un teritoriu dat şi să guverneze în conformitate cu acestea. Totuşi, reflectând asupra impactului globalizării asupra statului-naţiune modern, trebuie să se facă distincţia între pretenţia de suveranitate – îndreptăţirea de a conduce un teritoriu – şi autonomia statală – puterea propriu-zisă pe care o posedă statul-naţiune pentru a articula şi a-şi îndeplini, în mod independent, scopurile referitoare la politici. Astfel, autonomia statului se referă la capacitatea reprezentanţilor, administratorilor şi agenţiilor statului de a formula şi a-şi promova preferinţele politice, chiar dacă acestea pot intra uneori în conflict cu dictatele forţelor şi condiţiilor sociale interne şi internaţionale (Nordlinger, 1981). Mai mult, în măsura în care statele-naţiune moderne sunt democratice, se presupune că suveranitatea şi autonomia sunt întipărite în cadrul teritorial organizat al guvernării liberal-democratice şi sunt congruente cu acesta: „conducătorii" – reprezentanţii aleşi – sunt răspunzători faţă de „conduşi" – cetăţenii – pe un teritoriu limitat. Astfel, există o „comunitate naţională de destin", prin care sunt definiţi drept membri ai comunităţii politice indivizii din interiorul graniţelor teritoriale ale statului-naţiune; această comunitate devine locul adecvat şi căminul politicii democratice.

Pentru mulţi dintre cei implicaţi în dezbaterea despre globalizare şi consecinţele sale, densitatea şi scara activităţilor economice, sociale şi politice contemporane par să erodeze tot mai mult formele teritoriale de politică. În cadrul societăţilor occidentale, această percepţie este în strânsă legătură cu anxietăţile privind eficienţa în declin a guvernului, tot mai acuta fragmentare a comunităţilor civice şi, în ciuda sfârşitului Războiului Rece,

creşterea nesiguranţei personale. Reale sau imaginare, aceste anxietăţi reflectă „teama că, individual sau colectiv, pierdem controlul asupra forţelor care ne guvernează viaţa" (Sandel, 1996, p. 3). Astfel, hiperglobaliştii şi transformativiştii susţin că globalizarea reuneşte, în sisteme complexe şi abstracte, soarta gospodăriilor, a comunităţilor şi a popoarelor din regiuni îndepărtate ale globului, astfel încât „comunităţile de destin" nu mai pot fi identificate doar în termeni naţionali sau teritoriali. Aceasta înseamnă că, în condiţiile globalizării, natura şi posibilităţile comunităţii politice nu mai pot fi înţelese făcând referire doar la structurile naţionale.

Bineînţeles, este esenţial să admitem că suveranitatea, în special în sens juridic, este diminuată doar atunci când este înlocuită de forme ale autorităţii juridice sau legale independente şi/sau „superioare", care restrâng baza îndreptăţită a luării de decizii, în cadrul unei entităţi politice naţionale. Dar pentru hiperglobalişti şi transformativişti, însăşi ideea de stat suveran, ca unitate independentă care se autoguvernează şi îşi hotărăşte viitorul, se armonizează greu cu globalizarea producţiei şi schimbului economic, cu semnificaţia tot mai mare a regimurilor internaţionale, cu interacţiunea juridică şi instituţiile globale, cu internaţionalizarea politicii interne şi naţionalizarea politicii internaţionale. Globalizarea pune problema dacă patternurile de angrenare globală şi regională alterează „noţiunea de suveranitate ca formă nelimitabilă, indivizibilă şi exclusivă a puterii publice", astfel încât „suveranitatea însăşi trebuie să fie concepută astăzi ca deja divizată între un număr de agenţii – naţionale, regionale şi internaţionale – şi limitată prin însăşi natura acestei pluralităţi" (Held, 1991, p. 222).

Totuşi, deşi globalizarea poate constrânge activitatea guvernelor, acestea nu sunt – ripostează scepticii – sub nici o formă imobilizate şi nici suveranitatea lor nu este diminuată. Mai mult, globalizarea produce impacturi diferenţiate; consecinţele sale politice variază considerabil între state şi între diferitele sectoare de politici. Un subiect controversat rămâne acela dacă globalizarea atrage după sine o diminuare generală, o sporire sau o transformare a suveranităţii şi autonomiei statelor. În capitolele următoare vom reveni în mod repetat la această temă.

Schiţarea formei şi a consecinţelor politice ale globalizării reprezintă principalul obiectiv al celorlalte capitole. Dar seria de state care vor fi luate în considerare se va limita la statele din societăţi capitaliste avansate (state capitaliste avansate). Există două justificări pentru această îngustare a cercetării. În primul rând, dacă într-adevăr globalizarea are impact asupra suveranităţii statale, atunci statele capitaliste avansate, ca model şi loc principal al statalităţii moderne, oferă cel mai puternic test al ramificaţiilor sale politice. În al doilea rând, în dezbaterea asupra globalizării, hiperglobaliştii, transformativiştii şi scepticii fac afirmaţii radical diferite asupra destinului statelor capitaliste avansate. Studiul de faţă caută să evalueze aceste afirmaţii contradictorii, concentrând cercetarea asupra a şase astfel de state: SUA, Marea Britanie, Suedia, Franţa, Germania şi Japonia. Această configuraţie specifică de state a fost aleasă datorită diferenţelor şi asemănărilor dintre ele, de-a lungul unei serii de variabile ce include poziţiile lor în ierarhia interstatală, structurile şi culturile politice interne, poziţiile în politica externă şi de apărare, nivelurile de angrenare globală, structurile şi performanţele industriale şi economice şi strategiile pentru adaptarea la globalizare (vezi Anexa metodologică). Astfel, ultimele două secţiuni ale capitolelor următoare vor căuta să pună în legătură analiza conturului şi istoriei globalizării în fiecare domeniu cu soarta celor şase state capitaliste avansate. Aceasta va implica o explorare specială a nivelurilor

diferite de angrenare globală în fiecare domeniu şi o examinare a implicaţiilor acesteia asupra suveranităţii şi autonomiei statului. Scopul principal al acestei analize este de a furniza o înţelegere mult mai sistematică a naturii globalizării contemporane şi a consecinţelor sale politice inegale. În scopuri comparative, vor fi luate în considerare şi alte state – în special state cu economii în curs de dezvoltare –, atunci când situaţia o impune.

Firele volumului de faţă vor fi adunate în ultimul capitol, care va încerca, după cum am mai spus, să ofere o descriere sistematică şi o evaluare a formei globalizării contemporane. Capitolul se va încheia cu o evaluare a implicaţiilor globalizării asupra suveranităţii şi autonomiei statelor capitaliste avansate. El va duce însă dezbaterea asupra globalizării pe un teritoriu normativ, explorând câteva dintre principalele sfidări intelectuale, instituţionale şi politice pe care le generează. În acest context, va lansa o provocare la adresa fatalismului politic ce înconjoară o mare parte din dezbaterea asupra globalizării contemporane, avansând o agendă normativă ce detaliază posibilităţile de democratizare şi civilizare a „transformării globale" în curs de desfăşurare.

Capitolul 1

Statul teritorial şi politica globală

Obiectivul capitolului de faţă este de a furniza o evaluare a formelor istorice în schimbare ale globalizării politice, adică aria de cuprindere variabilă a puterii, autorităţii şi formelor de reglementare politice. Capitolul arată, pentru a anticipa argumentul care urmează, modul în care fazele cele mai timpurii ale globalizării politice au fost însoţite de o evoluţie lentă şi în bună parte întâmplătoare a politicii teritoriale. Apariţia statului-naţiune modern şi încorporarea tuturor civilizaţiilor în sistemul interstatal creează totuşi o lume organizată şi divizată în domenii interne şi externe – „lumea interioară" a politicii naţionale limitate teritorial şi „lumea exterioară", a afacerilor militare, diplomatice şi de securitate. Chiar dacă aceste domenii nu au fost în nici un caz închise ermetic, ele au reprezentat baza pe care statele-naţiune moderne şi-au ridicat instituţiile politice, juridice şi sociale. Încă de la începutul secolului XX, această divizare a devenit fragilă şi mai intens mediată de fluxurile şi procesele regionale şi globale. Era contemporană este marcată de deteritorializarea politicului, a reglementării şi guvernării, deşi sunt evidente şi noi forme ale teritorializării, precum regionalismul.

Capitolul are şase părţi principale. În prima parte sunt analizate formele în schimbare ale reglementării politice şi, în special, dezvoltarea statului-naţiune modern. În a doua secţiune vom examina consolidarea proceselor politice şi apariţia problemelor transfrontaliere, transnaţionale şi interguvernamentale. Ideea principală a celei de-a treia părţi o reprezintă dezvoltarea mecanismelor interne, a instituţiilor şi regulilor de luare a deciziilor politice, care au generat noi forme de guvernare globală şi regională. Principalele forme istorice ale globalizării politice moderne sunt prezentate în secţiunea a patra. În a cincea parte, se va trece în revistă implicarea diferenţiată în procesele globale a celor şase state capitaliste avansate care au reprezentat studiile de caz pentru acest volum. Iar în cea de-a şasea parte, ultima, sunt explorate implicaţiile formelor în schimbare ale globalizării politice pentru natura suveranităţii, autonomiei şi responsabilităţii statului.

1.1. De la imperii la statele-naţiune moderne

Hărţile politice convenţionale ale lumii contemporane dezvăluie o concepţie particulară a geografiei puterii politice, datorită faptului că există arii teritoriale clar demarcate, în interiorul cărora se presupune că există un singur stat care posedă graniţe recunoscute internaţional. Doar regiunile polare par a nu se afla în cadrul acestei îmbinări, deşi

câteva hărţi indică pretenţiile unor state asupra unor porţiuni ale acestor arii. La sfârşitul primului mileniu, această cartografiere ar fi părut uimitoare şi de neînţeles. Cunoştinţele cartografice limitate ale celor mai cosmopolite civilizaţii ale timpului ar fi fost depăşite de detaliile lumii de astăzi. De altfel, existenţa îndepărtatelor Americi şi a Australiei, izolate de Eurasia-Africa, i-ar fi surprins pe toţi oamenii acelei epoci. Dacă aceştia ar fi avut cea mai mică bănuială despre uşurinţa şi viteza călătoriilor şi despre gradul de întrepătrundere şi schimb dintre regiunile lumii contemporane, ar fi fost cu adevărat uimiţi.

La începutul celui de-al doilea mileniu, civilizaţiile umane s-au dezvoltat într-o relativă izolare. Cele mai înrădăcinate civilizaţii vechi, în special civilizaţia chineză, cea japoneză şi cea islamică, erau chiar „lumi separate" (Fernández-Armesto, 1995, cap. 1). Deşi erau, bineînţeles, sofisticate şi complexe din punct de vedere cultural, aceste lumi aveau contacte relativ scăzute între ele, fără să lipsească totuşi formele directe de interacţiune (Mann, 1986; Watson, 1992; Fernández-Armesto, 1995; Ferro, 1997). De exemplu, comerţul a traversat culturi şi civilizaţii, unind destinele economice ale diferitelor societăţi, şi a avut rolul de vehicul pentru ideile şi practicile tehnologice. Reţelele extinse de comerţ au reunit adesea civilizaţiile vechi în bucle de tip cauză – efect (vezi capitolele 3 şi 4; Abu-Lughod, 1989). Unul dintre cele mai remarcabile exemple este dezvoltarea flotei oceanice din China, care, din secolul al XIII-lea, a fost capabilă să exploreze arii maritime vaste, ceea ce a dus la dezvoltarea unui pattern extins al comerţului cu India, Asia de Vest şi Africa de Est, cu bunuri de lux, precum mătasea, argintul, încălţămintea (Kennedy, 1988, p. 7; vezi şi capitolul 3). În ciuda acestor schimburi, civilizaţiile antice s-au dezvoltat în mare parte ca rezultat al forţelor şi presiunilor interne; au fost civilizaţii separate şi, într-o oarecare măsură, autonome, conturate de sisteme imperiale care se întindeau peste teritorii şi populaţii împrăştiate (Fernández-Armesto, 1995, cap. 1).

1.1.1. *Forme statale timpurii: extensiunea variabilă a dominaţiei politice*

Sisteme imperiale timpurii

Sistemele imperiale sau imperiile au dominat istoria formării statelor de-a lungul secolelor, în special prin mărime şi grandoare. Câteva, în special cel chinez, au păstrat forme instituţionale identificabile pe perioade mari de timp. Pentru a se menţine, ele au avut nevoie de o acumulare şi o concentrare a mijloacelor coercitive – în special a mijloacelor militare şi de război. Când această capacitate s-a diminuat, sistemele imperiale s-au destrămat. Toate imperiile „tradiţionale" s-au dezvoltat ca rezultat al expansiunii de la baze iniţial restrânse şi de la state limitate. Mai mult, desfăşurarea puterii militare a însemnat în primul rând crearea şi menţinerea frontierelor sau a graniţelor teritoriale, deşi acestea din urmă erau fluctuante şi variau în urma alianţelor, rebeliunilor şi invaziilor (Giddens, 1985, pp. 80-81).

Deşi sistemele imperiale erau frecvent traversate de rute de comerţ la mare distanţă, nevoile lor economice erau adesea satisfăcute prin perceperea tributului, din care o parte era folosită pentru mituirea potenţialilor atacatori, în cazul în care puterea militară era insuficientă. Sistemul tributar susţinea împăratul şi aparatul său militar şi administrativ.

Dar oricât de puternice ar fi fost imperiile faţă de centrele de putere rivale, ele puteau susţine doar o autoritate administrativă limitată. Imperiile se întindeau peste o pletoră de societăţi şi comunităţi, diverse şi eterogene din punct de vedere cultural. Imperiile erau *conduse*, dar nu *guvernate*; cu alte cuvinte, împăraţii dominau un spaţiu social şi geografic limitat, dar duceau lipsă de mijloace administrative – instituţii, organizaţii, informaţii, personal ş.a.m.d. – pentru o administrare organizată a teritoriilor despre care pretindeau că le aparţin. Deşi intensitatea puterii politice trebuie să fi fost considerabilă, extensiunea autorităţii politice era circumscrisă. Cu toate acestea, prin căsătoriile mixte şi asimilarea culturală sau religioasă dintre cercurile apropiate împăratului şi elitele locale, luau naştere obligaţii de a ajuta la integrarea ariei de cuprindere a autorităţii imperiale (vezi capitolul 7). Politica imperiilor consta în principal în intrigi şi conflicte în cadrul grupurilor sau claselor dominante şi în interiorul centrelor urbane; în afară de aceasta, recurgerea la forţa militară era mecanismul principal pentru unirea şi integrarea popoarelor şi a teritoriilor. Deşi forţa era adesea folosită, semnificaţia sa nu trebuie exagerată, întrucât mărimea, mobilitatea şi desfăşurarea armatelor depindeau de disponibilitatea apei şi a recoltelor ce urmau să fie jefuite. Activitatea militară depindea de viaţa rurală şi forţele militare nu se puteau deplasa mai repede decât putea un om mărşălui într-o zi, cu condiţia să existe hrană.

Reprezentarea geografiei unor asemenea state pe o hartă contemporană se loveşte de dificultăţi considerabile. În primul rând, limita puterii militare şi cea a puterii politice nu erau identice. Cele mai multe imperii puteau proiecta puterea militară şi ameninţările militare mai departe decât puteau regulariza puterea politică şi controlul administrativ. De altfel, puterea şi controlul politic erau neomogene în plan teritorial. Controlul politic varia în funcţie de rutele de transport; tindea să fie mai regulat în apropierea drumurilor principale şi a râurilor şi neregulat o dată cu îndepărtarea de acestea. Mai varia în funcţie de apariţia centrelor alternative de putere în teritoriile din nucleu şi de suprapunerea pretenţiilor de autoritate juridică ale instituţiilor teocratice şi aristocraţiilor locale. Mai mult, pe măsură ce puterea militară şi politică a statelor se diminua către periferie, putea apărea suprapunerea cu sisteme locale de dominaţie politică sau cu periferiile altor imperii. În aceste regiuni de frontieră nu puteau fi trasate graniţe fixe, iar nuanţele întrepătrunderii cu entităţile politice locale şi imperiile adiacente se schimbau şi variau în timp.

În secţiunea următoare, schematizăm câteva dintre procesele-cheie prin care aceste lumi timpurii, separate şi polimorfe, au fost lent alterate şi învăluite de schimbarea structurilor politice şi economice europene – structuri care au dat naştere unei concepţii speciale asupra conducerii politice şi a comunităţii, o concepţie care, mai târziu, a ajuns să domine imaginaţia politică.

Sisteme de autoritate divizată în Europa medievală

Principalele entităţi care au luat fiinţă pe teritoriul european cu o mie de ani în urmă – regatul Franţei, Imperiul Germanic, principatul Poloniei, spre exemplu – au contribuit la mascarea fragmentării şi divizării domeniului politic în această regiune. Cei care dominau aceste teritorii se impuneau prin victorii militare şi cuceriri, percepând tribut şi rentă; erau departe de a fi şefi de stat care să guverneze teritorii şi popoare clar demarcate (Tilly, 1990, pp. 38-39). În măsura în care putem vorbi despre o ordine politică în Europa la timpul respectiv, ea era una marcată de legături şi obligaţii, cu reţele de dominaţie fragmentate în multe părţi mărunte, autonome (Poggi, 1978, p. 27). Puterea politică tindea

să fie locală şi personală, generând o lume de „pretenţii şi puteri suprapuse" (P. Anderson, 1974a, p. 149), dintre care unele intrau în conflict. Principiul conducerii politice teritoriale nu era încă privilegiat în faţa altor principii de ordine politică şi, în consecinţă, nici un conducător sau stat nu era suveran, în sensul de suprem, peste un teritoriu sau o populaţie dată (Bull, 1977, p. 254). Pe acest fundal, tensiunile şi războaiele erau frecvente. Viaţa economică în Europa medievală era dominată de agricultură, iar orice surplus generat în economie făcea obiectul unor pretenţii rivale. O pretenţie încununată de succes ajuta la crearea unei baze pentru construirea şi menţinerea puterii politice, astfel cristalizându-se o reţea de regate, principate, ducate şi alte centre de putere. Această reţea s-a complicat şi mai mult prin apariţia unor structuri politice alternative în oraşe. Oraşele şi federaţiile urbane depindeau de comerţ şi de manufacturi şi se bucurau adesea de o bază de resurse independentă şi de sisteme de guvernare autonome, specificate prin carte. Printre cele mai cunoscute se numără oraşele-state italiene, dar în întreaga Europă s-au format numeroase centre urbane, impunându-şi diverse pretenţii asupra autorităţii politice. Totuşi, nici ele, nici reţeaua de relaţii feudale din mediul rural nu puteau determina, singure, patternul de conducere sau control politic. Şi aceasta pentru că în Evul Mediu „Europa" însemna de fapt „creştinătatea latină", iar papalitatea şi Sfântul Imperiu Roman îi confereau o anumită unitate. Aceasta a fost „ordinea societăţii creştine internaţionale" (Bull, 1977, p. 27). Pentru că ordinea era, înainte de toate, creştină, bizuindu-se pe Dumnezeu ca sursă a autorităţii necesare în rezolvarea disputelor şi conflictelor, reperul său politic principal era doctrina religioasă, căreia i se adăugau o serie de presupoziţii despre natura universală a comunităţii umane.

1.1.2. *Statele moderne timpurii: absolutismul şi apariţia sistemului interstatal*

Evenimentele care au dus la eroziunea noţiunii medievale de politică au fost complexe şi numeroase. Printre acestea s-au numărat disputele dintre monarhi, prinţi şi baroni asupra domeniilor îndreptăţite de autoritate, revoltele ţărăneşti împotriva dărilor şi a obligaţiilor ridicate, răspândirea meşteşugurilor, a comerţului şi a relaţiilor de piaţă, înflorirea culturii renascentiste, cu interesul său reînnoit faţă de ideile politice clasice, transformările în tehnologie, în special în domeniul militar, consolidarea monarhiilor naţionale, disensiunile religioase ce au dus la contestarea pretenţiilor universale ale catolicismului şi conflictul dintre Biserică şi stat. În secţiunile care urmează se va insista asupra câtorva dintre aceste schimbări, însă, în primul rând, este necesară clarificarea tipului de stat care a luat fiinţă în această perioadă.

Două forme dominante de regim politic pot fi distinse în Europa, din secolul al XV-lea până în secolul al XVIII-lea: „monarhiile absolutiste" din Franţa, Prusia, Spania, Austria, Rusia şi Suedia, printre altele, şi „monarhiile constituţionale" şi republicile din Anglia şi Olanda (Mann, 1986, p. 476). Există diferenţe semnificative între aceste tipuri de regim, deşi, în termenii istoriei relaţiilor stat – societate, unele dintre acestea au fost mai mult chestiuni de aparenţă decât de substanţă. Ne vom concentra aici asupra absolutismului, care a jucat rolul de pivot în conturarea statului modern şi a sistemului interstatal.

Absolutismul implica dezvoltarea unei forme de stat bazate pe un număr de elemente: absorbirea unităţilor mai mici şi mai slabe în structuri politice mai mari şi mai puternice, o capacitate sporită de a guverna o arie teritorială unificată, un sistem strict de menţinere

a ordinii aplicat pe tot cuprinsul unui teritoriu, exercitarea unei dominații unitare, centralizate și previzibile de către un unic suveran și emergența unui număr relativ mic de state angajate într-o „luptă pentru putere cu final nedeterminat, concurențială și încărcată de risc" (Poggi, 1978, pp. 60-61). În timp ce puterea propriu-zisă a conducătorilor absolutiști a fost exagerată, aceste schimbări au marcat o creștere substanțială a autorității publice față de perioada anterioară[1]. În mod cert, monarhul absolutist se considera autoritatea supremă în tot ceea ce ținea de legea umană, deși este important să observăm că această percepție decurgea și se legitima în relație cu legea divină.

Cele mai apropiate surse ale lumii politice moderne – adică ale sistemului modern al statelor-națiune – erau absolutismul european și ordinea interstatală pe care acesta o inițiia. Condensând puterea politică și militară în propriile mâini și căutând să creeze un sistem central de guvernare, absolutismul pregătea apariția unui sistem național și secular de putere. Concentrarea puterii a pus în mișcare o serie de evoluții foarte semnificative în istoria comunităților politice, incluzând aici coincidența crescândă a granițelor teritoriale cu un sistem uniform de guvernare, concentrarea și extinderea administrării finanțelor, centralizarea puterii administrative, monopolizarea graduală a puterii militare de către stat, introducerea armatelor permanente, crearea unor mecanisme noi de elaborare și aplicare a legii și formalizarea relațiilor dintre state prin dezvoltarea diplomației și a instituțiilor diplomatice (vezi P. Anderson, 1974b, pp. 15-41; Giddens, 1985, cap. 4; Mann, 1986, cap. 12-15). Absolutismul a ajutat la inițierea unui proces de construcție statală, care a început să diminueze diferențele sociale, economice și culturale *în interiorul* statelor și să adâncească diferențele *dintre* acestea, adică a facilitat făurirea unor comunități politice cu un simț mai acut al identității – identitatea națională (Tilly, 1975, p. 19).

Natura și forma sistemului interstatal s-au cristalizat la intersecția condițiilor și proceselor „naționale" și „internaționale". (Termenii sunt între ghilimele deoarece nu au căpătat sensul contemporan decât în perioada granițelor fixe, adică cea a statului-națiune.) La această intersecție s-a determinat de fapt conturul, forma externă, mărimea, compoziția etnică, structura organizațională, infrastructura materială a statului (vezi Hintze, 1975, cap. 4-6, 11). La baza procesului stătea capacitatea statelor de a-și asigura și întări bazele puterii și, astfel, de a-și ordona afacerile în plan extern și intern. Iar aceasta depindea de capacitatea lor de a organiza mijloacele de coerciție (armată, marină și alte forme de putere militară) și de a le desfășura la nevoie (vezi capitolul 2). În special acele state capabile să profite de pe urma resurselor generate de o populație numeroasă, o economie comercială relativ robustă și o tradiție de inovație tehnologică au devenit forțele politice dominante, stabilind regulile jocului politic pentru alții și, când era posibil, extinzând limita jurisdicției lor politice (Tilly, 1975).

1.1.3. *„Societatea de state" europeană*

La sfârșitul secolului al XVII-lea Europa nu mai reprezenta doar un mozaic de entități politice, ci o „societate de state" în evoluție, în care au devenit supreme principiile suveranității și teritorialității. Consolidarea puterii fiecărui stat luat individual era în

1. Contraste interesante pot fi descoperite între absolutismul occidental și cel din Est; vezi P. Anderson, 1974b.

acelaşi timp parte a procesului general de formare interstatală (Giddens, 1985, p. 91). Pretenţia fiecărui stat de a deţine o autoritate incontestabilă avea drept corolar recunoaşterea şi în cazul celorlalte state a îndreptăţirii de a se bucura de autonomie şi respect în cadrul propriilor graniţe. Consolidarea suveranităţii statului era centrală pentru procesul de recunoaştere reciprocă prin care statele îşi garantau unul altuia dreptul de jurisdicţie în teritoriile şi comunităţile proprii. Suveranitatea a instituit îndreptăţirea de a guverna un teritoriu mărginit de graniţe, deşi întrebarea dacă o asemenea guvernare era eficientă – adică dacă un stat poseda autonomie suficientă pentru a-şi atinge obiectivele în relaţie cu alţi agenţi-cheie şi alte forţe sociale – era întotdeauna o altă problemă (Krasner, 1995). Însă în lumea relaţiilor dintre state, principiul conform căruia toate statele posedă dreptul egal la autodeterminare a devenit esenţial în comportamentul formal al statelor unele faţă de celelalte. Bineînţeles, o problemă principală o reprezentau relaţiile dintre cele mai puternice state – drepturile şi privilegiile suveranităţii nu erau sub nici o formă acordate acelor popoare şi comunităţi cu care intrau în contact statele menţionate (vezi *infra*).

Noua societate europeană de state era susţinută de o nouă concepţie a dreptului internaţional la care s-a făcut referire cu numele de „modelul westfalic" (după tratatele de pace din Westfalia din 1648, încheiate în urma Războiului de 30 de ani) (Falk, 1969; Cassese, 1986). Modelul cuprinde perioada dreptului şi reglementărilor internaţionale din 1648 până în 1945 (deşi unii afirmă că ea persistă şi astăzi). Se poate discuta dacă toate elementele modelului (după cum vor fi descrise mai jos) erau intrinsece tratatelor din Westfalia, însă nu este necesar ca problema să fie abordată aici (vezi Krasner, 1995; Keohane, 1995). Modelul ar trebui considerat drept descrierea unei *traiectorii normative* în dreptul internaţional, care nu s-a articulat în totalitate decât la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, când suveranitatea teritorială, egalitatea formală dintre state, non-intervenţia în afacerile interne ale altor state recunoscute şi consimţământul statului ca bază a obligaţiei juridice internaţionale au devenit principiile esenţiale ale societăţii internaţionale (vezi Crawford şi Marks, 1998).

Modelul descrie dezvoltarea unei ordini mondiale care constă în state teritoriale suverane, ordine în cadrul căreia nu există nici o autoritate supremă, statele îşi rezolvă neînţelegerile singure şi, dacă este necesar, prin forţă, ele se angajează în relaţii diplomatice, însă cooperarea este minimă, caută să-şi situeze propriul interes (naţional) mai presus de orice, acceptă logica principiului eficacităţii, adică principiul conform căruia, până la urmă, forţa creează dreptul în lumea internaţională – acapararea devine legitimare. Modelul westfalic poate fi rezumat prin punctele următoare (vezi Falk, 1969; Cassese, 1986, pp. 396-399; Held, 1995, p. 78):

(1) Lumea constă – şi este divizată – în state teritoriale suverane, care nu recunosc nici o autoritate superioară.
(2) Procesele de legiferare, rezolvarea disputelor şi aplicarea legii sunt apanajul statelor individuale.
(3) Dreptul internaţional este orientat către stabilirea unor reguli minimale de coexistenţă; crearea unor relaţii durabile între popoare şi state reprezintă un scop, dar numai în măsura în care permite atingerea obiectivelor statului.
(4) Responsabilitatea pentru actele nelegitime comise în afara graniţelor reprezintă o „problemă privată", care priveşte doar statele implicate.

5. În fața legii, toate statele sunt privite ca egale: reglementările legale nu iau în considerare asimetriile de putere.
6. Disensiunile dintre state sunt adesea rezolvate prin forță, domină principiul puterii efective. Nu există nici o constrângere care să împiedice recurgerea la forță; standardele legale internaționale oferă o protecție minimă.
7. Minimizarea impedimentelor ce afectează libertatea statului reprezintă „prioritatea colectivă".

Această nouă ordine a statelor, în timp ce oferea un cadru pentru expansiunea sistemului de state, sprijinea simultan dreptul fiecărui stat la acțiune autonomă și independentă. Statele erau concepute ca „ordini politice separate și distincte", fără nici o autoritate comună care să le contureze sau să le limiteze activitățile (Beitz, 1979, p. 25). Din acest punct de vedere, lumea constă în puteri politice separate care își urmăresc propriul interes, cu sprijinul inițiativelor diplomatice și, în ultimă instanță, al organizării puterii lor coercitive.

Urmărirea și managementul relațiilor interstatale prin diplomație datează de pe vremea orașelor-state italiene din secolul al XV-lea, deși originile diplomației sunt mult mai vechi (Bull, 1977; Derian, 1987; Watson, 1992). Totuși, după pacea din Westfalia, schimbul de diplomați ca agenți oficiali acreditați de stat, crearea misiunilor diplomatice și codificarea imunităților diplomatice s-au înrădăcinat treptat în Europa. Două reguli juridice erau luate în calcul, în mod special, pentru susținerea suveranității naționale în afacerile internaționale: „imunitatea față de jurisdicție" și „imunitatea agenților de stat". Prima prevedea faptul că „nici un stat nu poate fi atacat la curțile de justiție ale altui stat pentru acte întreprinse în propria competență suverană", iar a doua regulă stipula că „dacă un individ încalcă legea altui stat în timp ce acționează în serviciul țării de origine și dacă e adus în fața tribunalului acelui stat, nu este considerat «vinovat», deoarece nu a acționat ca persoană fizică, ci ca reprezentant al statului" (Cassese, 1988, pp. 150-151). Scopul principal al acestor reguli era împiedicarea tribunalelor interne de a judeca comportamentul statelor străine (în ideea în care și tribunalele din celelalte state s-ar lovi de aceeași restricție). În mod tradițional, rezultatul a constat în faptul că guvernele și diplomații lor au fost lăsați liberi să-și urmărească interesele, fiind constrânși doar de „arta posibilului". În acest context, statele puteau interacționa unele cu altele, în principiu, pe baza unui cadru previzibil de relații. Ambasadele rămâneau inviolabile, iar actele de intruziune erau interpretate ca o violare a suveranității și riscau să provoace incidente diplomatice majore. În consecință, statele se bucurau de refugii relativ sigure pe teritoriul altor state, pentru reprezentare și urmărirea propriilor interese. Ca rezultat, importanța diplomatică a tuturor statelor în sistemul interstatal (măsurată prin numărul de misiuni trimise sau primite) a crescut în mod constant (vezi Small și Singer, 1973; Nierop, 1994).

Bineînțeles, principiile și regulile ordinii politice westfalice nu s-au tradus pur și simplu într-o singură concepție asupra afacerilor internaționale (vezi capitolul 2; Hall, 1996). Consolidarea sistemului statelor-națiune nu a fost un proces uniform, care să afecteze fiecare regiune și țară într-un mod asemănător. Privit din afară, procesul a implicat costuri uriașe pentru autonomia și independența multor state, în special non-europene. De fapt, răspândirea sistemului interstatal a fost caracterizat de ierarhie și disparități, de vreme ce Europa și-a făcut simțită prezența în întreaga lume (vezi Falk, 1990, pp. 2-12).

1.1.4. *Forme în schimbare ale globalizării politice: infrastructuri, velocitate şi stratificare*

Interconexiunile între state s-au dezvoltat progresiv, sub influenţa expansiunii Europei, deşi au existat şi cazuri de expansiune imperială din alte direcţii, de exemplu dinspre Rusia (Ferro, 1997, cap. 2). Expansiunea Europei a condus, de asemenea, la destrămarea conexiunilor interstatale vechi, non-europene. Trăsăturile-cheie ale sistemului de state modern – centralizarea puterii politice, extinderea administraţiei statului, guvernarea teritorială, sistemul diplomatic, apariţia armatelor regulate, permanente – care au existat în Europa în stare embrionară în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea au devenit caracteristici dominante ale ordinii globale. Vehiculul principal pentru aceasta era, pentru început, capacitatea statelor europene de a acţiona peste mări prin intermediul forţelor militare şi navale – acestea din urmă, capabile să traverseze mari distanţe.

Spaniolii şi portughezii au fost primii lideri în privinţa explorărilor, dominând primele două secole ale expansiunii europene; în timp, ei s-au întâlnit cu o concurenţă din ce în ce mai puternică. Poziţia lor a fost erodată în secolul al XVII-lea de olandezi şi apoi de britanici şi de francezi (vezi harta 1.1).

Influenţa britanică şi cea franceză au crescut în secolul al XVIII-lea, iar Marea Britanie a deţinut dominaţia în secolul al XIX-lea. După cum afirmă Hobsbawm, „poate datorită faptului că s-a clădit în asemenea măsură în jurul Marii Britanii, economia mondială a capitalismului secolului al XIX-lea s-a dezvoltat ca un sistem unic de fluxuri libere, în care transferurile internaţionale de capital şi mărfuri au trecut prin instituţiile britanice, pe vasele intercontinentale britanice şi au fost calculate în lire sterline" (1969, cap. 14, *cf.* p. 314). Puterea navală şi militară britanică a întărit poziţia Londrei de centru al comerţului şi finanţelor mondiale (vezi capitolele 3 şi 4). Totuşi, până atunci nici o putere nu a fost hegemonică, cel puţin două state puternice erau întotdeauna în dispută pentru dominarea Europei, iar interesele lor se ciocneau tot timpul în teritoriile coloniale. Mai mult, expansiunea comerţului mondial a atras actori non-statali în aceste dispute (Tilly, 1990, p. 189). Coloniile au devenit „bijuteriile coroanei" noilor imperii (vezi Furnivall, 1948; Fieldhouse, 1966; Pakenham, 1992; Ferro, 1997). Prin impunerea monopolurilor şi a unor aranjamente comerciale speciale, fiecare imperiu încerca să-şi asigure controlul exclusiv asupra fluxurilor comerciale şi a resurselor pentru propria îmbogăţire. Bineînţeles, sporirea prestigiului naţional era, de asemenea, un alt factor de motivaţie al acestor procese.

Expansiunea Europei pe glob, după cum notează un observator, „a sporit nevoia de organizaţii capabile de a opera la o asemenea scară. Toate tipurile fundamentale de organizare a societăţii moderne – statul modern, corporaţia modernă, ştiinţa modernă – sunt conturate de aceasta şi beneficiază de pe urma acesteia" (Modelski, 1972, p. 37). Expansiunea imperială, în special, a devenit o sursă principală de creştere a activităţii şi puterii statale. Dacă dotarea, planificarea şi finanţarea expediţiilor peste mări, precum şi administrarea noilor teritorii consumau resursele naţionale, pe de altă parte, guvernele au cules fructele „descoperirilor" prin exploatarea pământurilor non-europene. Puterile executive şi birocraţiile de stat au câştigat experienţă şi bunuri, iar acest lucru le-a întărit autonomia în faţa grupurilor locale. Erau avantajate acele state care se puteau baza pe o infrastructură administrativă solidă, o populaţie numeroasă şi o bază fiscală largă, alături

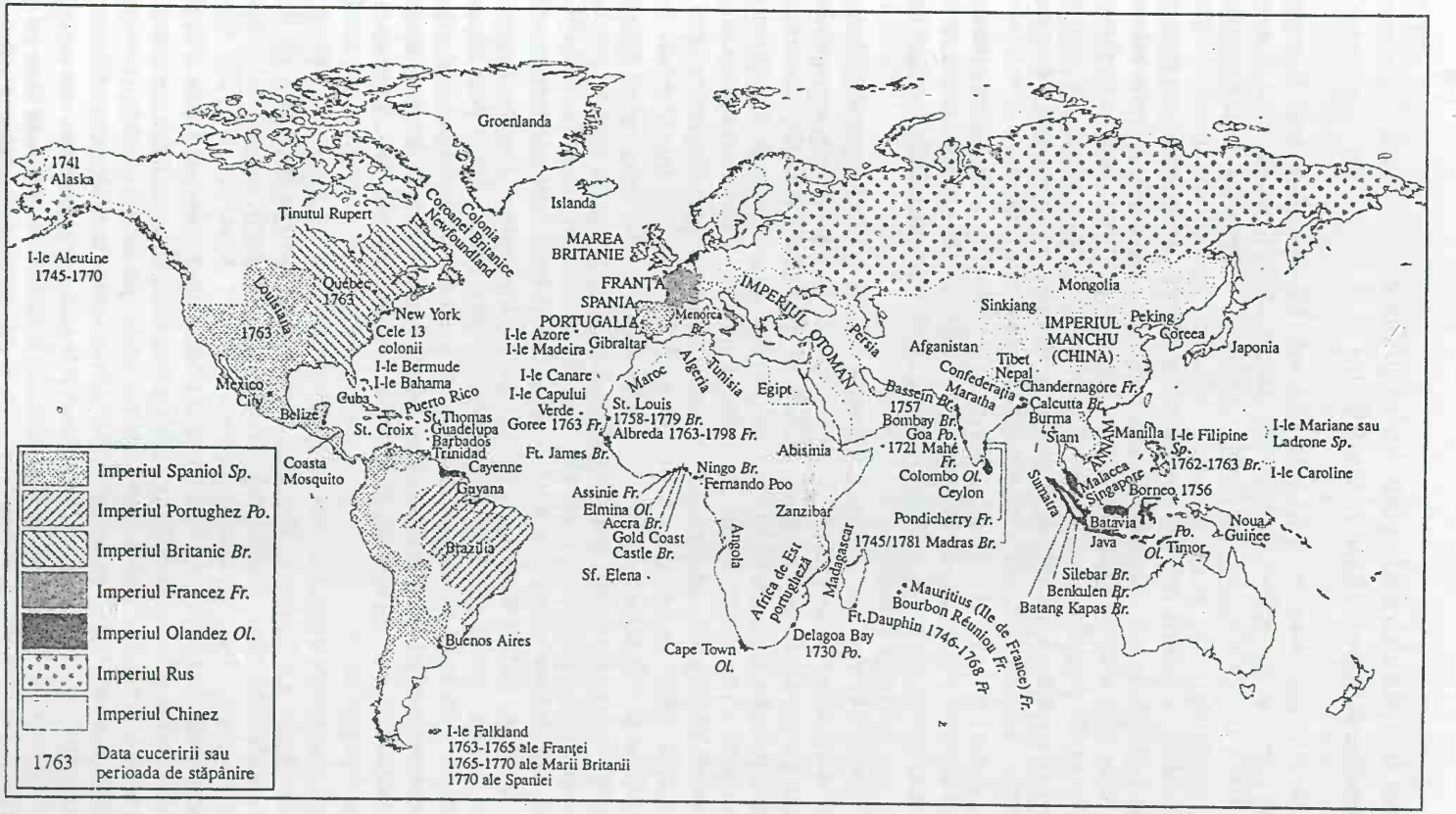

Harta 1.1. *Imperiile globale, 1763* (*Sursă*: adaptare după Black, 1994)

de armată şi industria navală. De acest avantaj s-au bucurat statele absolutiste şi constituţionale din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea; în secolul al XIX-lea, avantajul era deţinut de statele-naţiune moderne.

În timp ce colonialismul epocii moderne timpurii atingea multe părţi ale lumii, iar expansiunea imperiilor maritime europene-atlantice ducea la crearea de legături puternice între regiuni, tot mai pronunţata întrepătrundere a comunităţilor politice a atins, probabil, punctul culminant în ultima jumătate a secolului al XIX-lea. Avântul formării proceselor globale, atât în termenii extensiunii, cât şi ai intensităţii, a fost determinat de o expansiune rapidă a puterilor europene în timpul acestei perioade, de disputa asupra termenilor expansiunii şi de încercarea numeroaselor centre regionale de a o limita (Geyer şi Bright, 1995; Ferro, 1997, pp. 345-350). Fără îndoială, imperiile aflate în rapidă ascensiune, asemenea Marii Britanii şi altor state europene, erau cei mai puternici agenţi ai globalizării în secolul al XIX-lea. Până la sfârşitul acestui secol, Imperiul Britanic s-a extins atât de mult, încât a cuprins aproape un sfert din suprafaţa globului şi mai bine de un sfert din populaţie (vezi harta 1.2). Şi, pentru a împrumuta o frază, Imperiul Britanic „şi-a întins tentaculele în întreaga lume" (Fernández-Armesto, 1995, p. 264). Problema nu o reprezenta intensificarea expansiunii europene peste un continuum care venea din secolele anterioare, ci o nouă răsturnare a relaţiilor de dominaţie şi subordonare între regiunile majore ale lumii, înlesnită de noi infrastructuri de comunicaţii şi transport care facilitau noi mecanisme de control politic.

Colonialismul european a fost adesea pus în mişcare de spiritul „expansiunii novatoare", ajutate şi favorizate de interesul în exploatarea condiţiilor şi a infrastructurilor locale. De exemplu, în Africa, imperialiştii au avut cel mai mare succes când au urmat recomandările comitetului parlamentar britanic: „Adoptă conducerile băştinaşe deja existente, mulţumindu-te să le controlezi excesele şi să menţii pacea dintre ele" (citat din Fernández-Armesto, 1995, p. 419; vezi Pakenham, 1992). Administrarea şi controlul masivelor teritorii de peste ocean erau extrem de costisitoare şi total nepractice, exceptând cazurile în care se făceau, oriunde era posibil, prin structurile şi resursele politice deja existente. Până când elementele inovatoare din infrastructura comunicaţiilor şi a transporturilor nu au devenit disponibile pe scară largă – noi tipuri de vapoare rapide cu aburi, codul Morse, telegraful, legăturile prin cablu ş.a.m.d. – la sfârşitul secolului al XIX-lea, comunicarea cu teritoriile foarte dispersate era aproape imposibilă, iar acestea rămâneau vulnerabile în faţa administratorilor coloniali cu spirit de independenţă şi/sau a circumstanţelor locale în continuă schimbare, despre care centrele imperiale aflau prea puţine, prea târziu. Deşi schimbările din tehnologia comunicaţiilor şi a transportului erau departe de a fi un panaceu pentru elitele şi clasele politice din Londra, Paris şi Washington, acestea considerau că fără a investi în ele şi fără a le desfăşura oricând era necesar nu puteau să gestioneze interesele şi personalul în continuă expansiune de peste mări (vezi Pakenham, 1992, cap. 3).

Dar, poate mai mult decât orice altceva, această perioadă de expansiune marchează, oarecum paradoxal, începuturile unei treceri de la formele de control imperiale şi teritoriale care erau vehement contestate şi disputate la noi forme distincte, non-teritoriale, de putere şi dominaţie. Lent, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, imperiile europene au completat modurile de control implicând accesul direct sau administraţia directă cu noi forme de interacţiune şi control infrastructural.

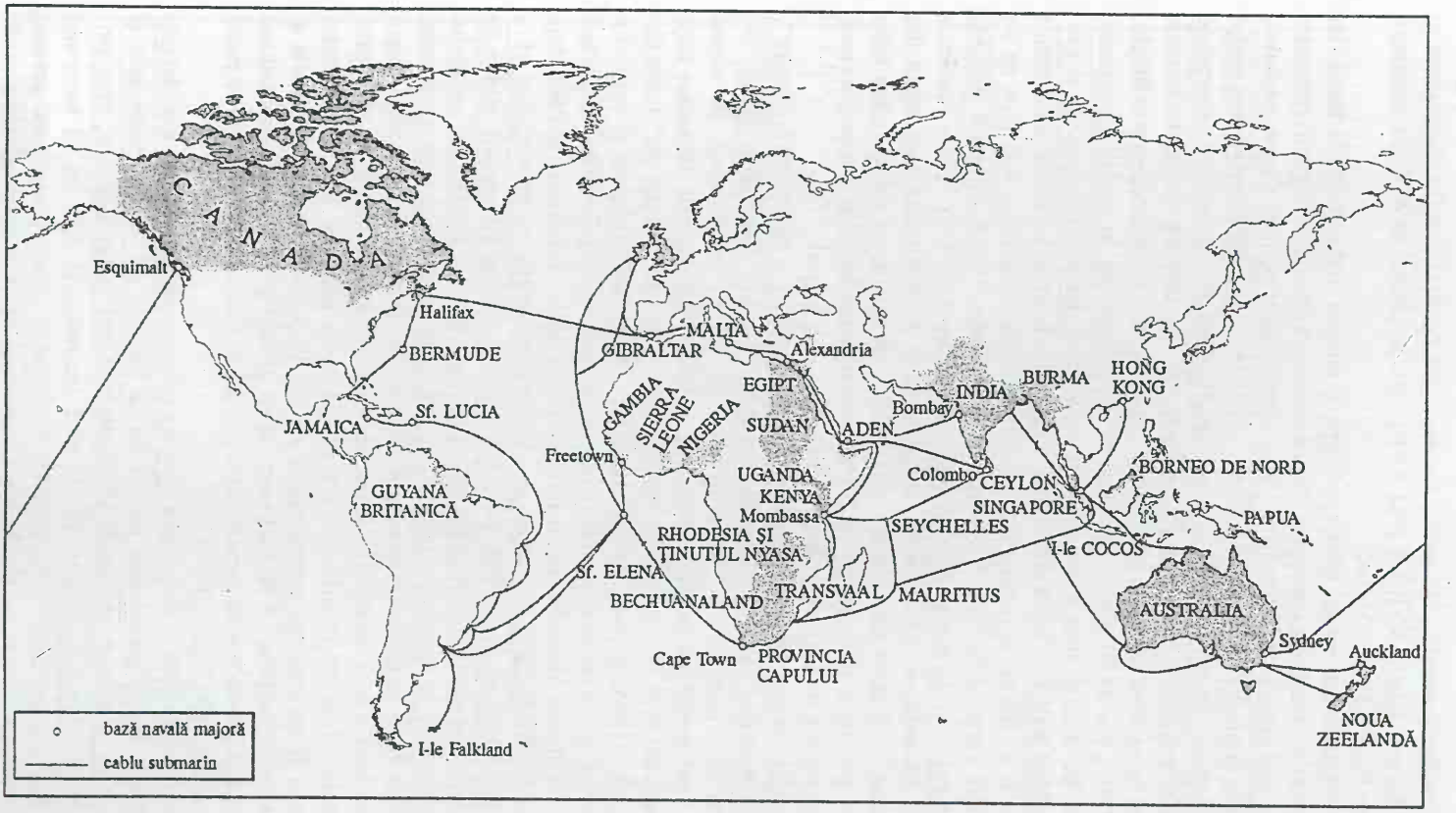

Harta 1.2. *Imperiul Britanic, 1900: colonii şi infrastructură* (*Sursă*: adaptare după Kennedy, 1988)

Geyer şi Bright se exprimă astfel: „Prin expansiune şi ocupaţie spaţială... un efort nou, cu noi capacităţi, de a sincroniza timpul global şi de a coordona interacţiunile din lume... [a devenit] posibil prin elaborarea de sisteme de control bazate pe comunicaţii... care au început să... [înlănţuie] lumea în circuitele globale ale puterii până la sfârşitul secolului" (1995, p. 1047). Statele europene au trecut dincolo de expansiunea puterii proprii asupra altor state, către elaborarea de mecanisme şi organizaţii care le-ar putea oferi un oarecare control infrastructural asupra celorlalte state. În timp, regimurile de ordine personală şi de control direct, cu accidentele şi incertitudinile lor, au făcut loc noilor forme transnaţionale de organizare şi activitate. Acestea erau adesea marcate de sisteme mai anonime de putere – administrate şi controlate de noi organizaţii transnaţionale şi/sau corporaţii multinaţionale –, care au început să-şi dezvolte o viaţă proprie, independent de statele-naţiune care le-au iniţiat. În locul unor imperii teritoriale care se întind peste regiuni şi caută să le supună unui singur sistem politic, a apărut o nouă ordine politică, bazată pe o proliferare a organizaţiilor guvernamentale, a practicilor transnaţionale şi a reţelelor de schimb – în industrie şi bănci, în informaţii şi comunicaţii, în transport şi relaţiile culturale. Influenţa comerţului, a transporturilor şi a organizaţiilor politice occidentale avea să reziste un timp mai îndelungat decât dominaţia directă, generând noi patternuri de globalizare non-teritorială – globalizare fără teritoriu (vezi Pieterse, 1997). Puternicele interese naţionale în domeniul economic erau adesea capabile să-şi menţină poziţiile hegemonice în raport cu fostele teritorii coloniale prin înlocuirea „prezenţei vizibile a guvernării" cu un „guvern invizibil" de bănci, companii şi organizaţii internaţionale (Ferro, 1997, pp. 349-350: vezi capitolele 3-5 în volumul de faţă). În multe cazuri, bineînţeles, pentru a se finaliza, procesul a trebuit să aştepte sfârşitul celui de-al doilea război mondial şi începutul oficial al decolonizării.

Cu toate acestea, de la înfiinţarea Uniunii Telegrafice Internaţionale în 1865, s-au dezvoltat o mulţime de organizaţii interguvernamentale, responsabile cu reglementarea şi ordonarea diverselor domenii de activitate. Problema centrală nu o reprezenta crearea unei singure autorităţi care să se ocupe de afacerile mondiale, ci, mai degrabă, stabilirea unor regimuri de reglementare, în principiu, pentru derularea previzibilă şi ordonată a proceselor transnaţionale. Până în 1914, după cum indică tabelul 1.1, aspecte semnificative ale afacerilor globale erau deja supuse reglementărilor internaţionale prin organizaţii mondiale, creând astfel o infrastructură nouă pentru managementul şi controlul transnaţional al proceselor economice, sociale şi culturale. Pe tot parcursul acestui stadiu de formare a guvernării internaţionale, activitatea de reglementare s-a extins treptat dincolo de graniţele Europei, înspre o jurisdicţie globală. Expansiunea acestor forme distinctive de reglementare publică şi privată internaţională a avut consecinţe semnificative:

> Telegrame, scrisori şi pachete au inundat reţelele internaţionale... Tonajul bunurilor – în special produse industriale – transportate de-a lungul căilor ferate şi al drumurilor europene a crescut simţitor. Tribunalele naţionale au apărat posesorii străini de drepturi de autor, brevete şi mărci comerciale. Producătorii au adoptat din ce în ce mai mult aceleaşi standarde. Beneficiile primite de cei mai privilegiaţi muncitori ai Europei s-au apropiat. A dispărut comerţul cu sclavi. Mai puţine epidemii au trecut graniţele naţionale (Murphy, 1994, p. 106).

Prin crearea unei forme de ordine internaţională care atrage după sine stabilitatea şi expansiunea capitalismului industrial, noile organizaţii internaţionale au pus bazele unui sistem de reglementare globală mai cuprinzător, deşi încă fragmentat, în secolul XX.

Tabelul 1.1. *Organizații mondiale în 1914*
(după aria principală de responsabilitate și data înființării)

	PROMOVAREA INDUSTRIEI
Infrastructură	
1865	Uniunea Telegrafică Internațională
1874	Uniunea Poștală Universală
1884	Asociația Internațională a Congreselor Căilor Ferate
1890	Oficiul Central al Transportului Internațional pe Căi Ferate
1894	Asociația Internațională Permanentă a Congreselor Navigației
1905	Conferința Diplomatică asupra Dreptului Maritim Internațional
1906	Uniunea Radiotelegrafică Universală
1909	Asociația Internațională Permanentă a Congreselor Drumurilor
Standarde industriale și proprietate intelectuală	
1875	Biroul Internațional de Măsuri și Greutăți
1883	Uniunea Internațională pentru Protecția Proprietății Industriale
1886	Uniunea Internațională pentru Protecția Operelor Literare și de Artă
1912	Biroul Internațional pentru Chimia Analitică a Hranei Umane și Animale
Comerț	
1890	Uniunea Internațională pentru Publicarea Tarifelor Vamale
1893	Conferința de la Haga asupra Dreptului Internațional Privat
1913	Biroul Internațional de Statistici Comerciale
	REZOLVAREA POTENȚIALELOR CONFLICTE SOCIALE
Muncă	
1901	Oficiul Internațional de Muncă
Agricultură	
1879	Comisia Internațională a Plopului
1901	Consiliul Internațional pentru Studiul Mării
1902	Uniunea Internațională a Zahărului
1905	Institutul Internațional de Agricultură
	CONSOLIDAREA STATELOR ȘI A SISTEMULUI DE STATE
Ordine și administrație publică	
1875	Comisia Penitenciară Internațională
1910	Institutul Internațional de Științe Administrative
Rezolvarea conflictelor interstatale	
1899	Curtea Permanentă de Arbitraj
1907	Curtea Internațională de Justiție
	CONSOLIDAREA SOCIETĂȚII
Drepturile omului	
1890	Biroul Internațional împotriva Comerțului cu Sclavi

CONSOLIDAREA SOCIETĂŢII

Asistenţă socială	
1907	Biroul de Informaţii şi Anchete privind Asistenţa pentru Cetăţenii Străini
Sănătate	
1900	Comisia pentru Revizuirea Nomenclatorului Cauzelor Decesului
1907	Oficiul Internaţional de Igienă Publică
1912	Asociaţia Internaţională a Băilor Publice şi a Curăţeniei
Educaţie şi cercetare	
1864	Asociaţia Internaţională de Geodezie
1903	Asociaţia Internaţională de Seismologie
1908	Comisia Internaţională pentru Predarea Matematicii
1909	Biroul Central pentru Harta Internaţională

Sursă: Murphy, 1994, pp. 47-48.

1.1.5. *Statul-naţiune modern şi ordinea mondială*

Statul-naţiune modern a avut rolul central în apariţia noii ordini internaţionale. Statele moderne sunt state-naţiune – aparate politice, distincte atât de conducător, cât şi de cel condus, cu jurisdicţie supremă asupra unei arii teritoriale demarcate, sprijinite pe revendicarea monopolului puterii coercitive şi bucurându-se de legitimitate ca rezultat al unui nivel minim de sprijin sau loialitate din partea cetăţenilor. Asemenea tuturor definiţiilor din analiza politică, aceasta este, la rândul ei, controversată (vezi Held, 1995, cap. 3). Însă, pentru scopul nostru, este extrem de utilă deoarece pune în evidenţă un număr de inovaţii ale statului modern şi ale societăţii internaţionale de state. Acestea includ teritorialitatea, controlul de tip monopolist al mijloacelor de violenţă, o structură impersonală a puterii şi un apel distinct la legitimitate, toate acestea urmând a fi clarificate pe scurt.

În primul rând, deşi toate statele au emis pretenţii asupra teritoriilor, doar o dată cu sistemul modern al statelor-naţiune au putut fi stabilite treptat graniţe exacte. Decolonizarea de după război a avut un rol central în acest proces. În al doilea rând, pretenţia de a deţine controlul asupra forţei şi mijloacelor de coerciţie (susţinută prin armata permanentă şi poliţie) a devenit realitate doar prin „pacificarea" popoarelor, doborârea centrelor rivale de putere şi autoritate din cadrul statului-naţiune. Acest element al statului modern nu era pe deplin realizat până în secolul al XIX-lea în Europa şi a rămas o realizare extrem de fragilă în multe state. În al treilea rând, ideea unei ordini politice impersonale şi suverane – adică o structură a puterii circumscrisă prin legi – cu jurisdicţie supremă asupra unui teritoriu nu putea prevala atât timp cât drepturile, obligaţiile şi îndatoririle politice erau concepute ca fiind strâns legate de religie şi de pretenţiile celor privilegiaţi în mod tradiţional, asemenea monarhiei şi nobilimii. În secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, problema a rămas încă în dezbatere în Europa şi ea mai este discutată şi astăzi în acele state în care „domnia legii" este pusă la îndoială. În al patrulea rând, când apelurile la „dreptul divin" sau la „dreptul statului" erau atacate şi erodate, loialitatea cetăţenilor devenea ceva ce trebuia câştigat de statele moderne: în mod inevitabil,

aceasta implica o pretenţie a statului de a fi legitim, deoarece reflecta şi/sau reprezenta nevoile, dorinţele şi interesele propriilor cetăţeni.

De la al doilea război mondial, statul-naţiune modern a devenit tipul principal de organizare politică de pe glob. O dată cu decolonizarea şi prăbuşirea Imperiului Sovietic, numărul statelor-naţiune a crescut rapid (vezi mai jos, figura 1.1). Statul-naţiune a dobândit o formă politică deosebită – varianta sa principală s-a cristalizat ca *democraţie liberală* sau *reprezentativă*. Democraţia liberală, bineînţeles, înseamnă că deciziile care afectează comunitatea sunt luate de un subgrup de reprezentanţi care au fost aleşi, adică legitimaţi printr-un proces electoral să guverneze în cadrul statului de drept. În arena politicii naţionale, democraţia liberală se distinge prin prezenţa unui mănunchi de reguli şi instituţii, toate fiind necesare pentru buna sa funcţionare; fără oricare dintre acestea, democraţia liberală nu poate fi în totalitate realizată. Regulile şi instituţiile sunt: (1) stabilirea pe cale constituţională a controlului asupra politicii guvernamentale de către reprezentanţi aleşi; (2) instituirea mecanismelor pentru alegerea şi îndepărtarea paşnică a reprezentanţilor prin alegeri frecvente, libere şi corecte; (3) dreptul de a vota în asemenea alegeri pentru toţi adulţii (cu excepţia cazurilor în care dreptul a fost ridicat datorită afecţiunilor mintale sau a condamnărilor penale) şi (4) dreptul de a candida pentru funcţii publice. În plus, mai trebuie să existe: (5) un drept efectiv al fiecărui cetăţean la libertatea de expresie, incluzând aici criticarea comportamentului guvernanţilor şi a sistemului socio-economic pe care se bazează guvernarea; (6) surse accesibile de informaţie, altele decât cele controlate de guvern sau de orice alt grup sau persoană şi, în sfârşit, (7) dreptul de a forma şi de a se alătura asociaţiilor independente, fie ele politice, sociale sau culturale, care ar putea modifica viaţa publică prin mijloace legitime, paşnice (Dahl, 1989, pp. 221, 223). Numărul de state cu aceste reguli şi instituţii a crescut semnificativ în ultimele două secole, consolidând democraţia liberală ca tip dominant al statului-naţiune modern (vezi Ware, 1992; Held, 1993; Potter ş.a., 1997).

Putem distinge trei „valuri" de democratizare (cu câteva eşecuri notabile concomitente) care au marcat consolidarea şi aria de răspândire a democraţiei liberale în timp:

Caseta 1.1. *Valurile democratizării după Samuel Huntington (1991)*

Primul val, mai îndelungat: 1828-1926
Exemple: SUA, Marea Britanie, Franţa, Italia, Argentina şi dominioanele britanice de peste mări.

Primul val, în sens invers: 1922-1942
Exemple: Italia, Germania, Argentina.

Al doilea val, mai restrâns: 1943-1962
Exemple: Germania de Vest, Italia, Japonia, India, Israel.

Al doilea val, în sens invers: 1958-1975
Exemple: Brazilia, Argentina, Chile.

Al treilea val: 1974-
Exemple: Portugalia, Spania, numeroase alte state din America Latină, Asia, Africa, Europa de Est.

Sursă: Potter ş.a., 1997, p. 9.

primul val, de la începutul secolului al XIX-lea până în 1920; al doilea, de la al doilea război mondial până la începutul anilor 1960; al treilea val, din 1974 până în prezent (vezi caseta 1.1; Huntington, 1991).

Cel mai recent val a facilitat asigurarea unei poziţii dominante pentru democraţia liberală în multe regiuni ale lumii. În 1974, cel puţin 68% din totalitatea statelor puteau fi numite autoritare; până la sfârşitul anului 1995, aproximativ 75% din numărul total al statelor au stabilit proceduri pentru alegeri competitive şi au adoptat câteva dintre garanţiile formale ale drepturilor politice şi civile. La momentul actual, numărul democraţiilor liberale pare să fie în continuă creştere. „Al treilea val" a început în sudul Europei şi s-a îndreptat către America Latină, părţi ale Asiei şi Africii subsahariene, Europa de Est şi fosta Uniune Sovietică în anii '80 şi la începutul anilor '90. Tabelul 1.2 expune aceste schimbări pe regiuni, făcând referire la trei tipuri de regim: autoritar (marcat de statul dominant, fără alegeri competitive şi cu restricţii severe asupra drepturilor civile şi politice), democraţie parţială (cu o răspundere parţială a guvernului faţă de cetăţeni prin alegeri, dar cu proceduri de alegere, drepturi şi autonomie asociaţională limitate) şi democraţie liberală (cu guverne responsabile, alegeri libere şi corecte, drepturi civile şi politice, autonomie asociaţională şi aşa mai departe). Bineînţeles, nu se poate vorbi de o evoluţie necesară de la autoritarism la democraţie liberală, aceasta din urmă fiind adesea provizorie şi pasibilă de răsturnare.

Tabelul 1.2. *Dovada democratizării, 1975 şi 1995*

	State în 1975 (N = 147)			State în 1995 (N = 164)		
	Autoritare	Democraţii parţiale	Democraţii liberale	Autoritare	Democraţii parţiale	Democraţii liberale
Europa Occidentală, America de Nord şi Australasia	2	0	22	0	0	24
America Latină	15	2	5	2	5	15
Asia	18	4	3	11	5	9
Africa Subsahariană	43	2	3	12	16	20
Orientul Mijlociu şi Golful Persic	14	3	2	13	3	2
Europa de Est şi URSS/fosta URSS	9	0	0	5	14	8
Total	101	11	35	43	43	78
Procent	68,7	7,5	23,8	26,2	26,2	47,6

Sursă: Potter ş.a., 1997, p. 9.

Construită pe noua concepţie a statului-naţiune modern, dezvoltarea democraţiei liberale a avut loc într-un spaţiu politic delimitat (*cf.* Walker, 1988; Connolly, 1991; McGrew, 1997). Teoria democratică modernă şi practica acesteia au fost elaborate pe baza principiilor westfalice. Comunităţile naţionale şi teoriile referitoare la acestea s-au bazat pe presupoziţia că, în principiu, comunităţile politice s-ar putea identifica unele cu celelalte suficient de mult încât să ajungă să gândească şi să se îndrepte spre acelaşi scop, spre ceea ce ar fi cel mai bine pentru ele, adică spre binele public (Sandel, 1996,

p. 202). S-a crezut că, în ciuda dificultăţilor interne, *demos*-ul, extinderea sufragiului, forma şi anvergura reprezentării, precum şi natura şi semnificaţia consimţământului – de fapt, toate elementele-cheie ale autodeterminării în politică – ar putea fi specificate prin recursul la geografie: sistemele de reprezentare şi responsabilitatea democratică ar putea fi cu uşurinţă legate de dimensiunea spaţială a locurilor puterii pe un teritoriu definit. Mai mult, ca o consecinţă, ar putea fi elaborate distincţii clare – şi ar putea fi construite instituţii naţionale – pornind de la diferenţa dintre politica „internă" şi cea „externă", dintre afacerile interne şi cele externe.

Bineînţeles, edificarea unei comunităţi naţionale democratice a fost un proces adesea contestat vehement, datorită diferitelor grupuri sociale, economice şi culturale care s-au confruntat pe tema naturii acestei comunităţi şi a statutului lor înăuntrul ei. Dacă nu ar fi existat luptele de amploare şi adesea înăbuşite violent ale clasei muncitoare, ale activiştilor pentru drepturile civile şi ale feministelor din secolele al XIX-lea şi XX, nu s-ar fi ajuns la un sufragiu cu adevărat universal în mare parte dintre state (vezi Potter ş.a., 1997). Construirea identităţilor naţionale şi a naţiunilor a fost, de asemenea, contestată dur. Vom reveni asupra politicii culturale a creării naţiunii şi a naţionalismului în capitolul 7, însă merită să insistăm asupra relaţiilor complexe dintre aceste fenomene şi procesul construirii statului modern. Statele sunt instituţii, naţiunile sunt colectivităţi ce transcend clasele şi care împărtăşesc un sentiment al identităţii şi al unui destin politic colectiv, pe baza unor afinităţi culturale, lingvistice şi istorice – reale, imaginate sau construite. Naţionalismul descrie atât loialitatea emoţională a indivizilor faţă de acea identitate şi acea comunitate, cât şi proiectul politic de creare a unui stat în care naţiunea să aibă rolul dominant. Graniţele fixe ale statului teritorial modern au cuprins aproape invariabil o diversitate de grupuri etnice, culturale şi lingvistice cu identităţi şi loialităţi mixte, iar relaţia dintre aceste entităţi – naţiunile şi statul-naţiune – a fost schimbătoare şi conflictuală. Câteva naţionalisme au susţinut şi au fost mobilizate de proiectul concretizat al formării statului – francezii şi Franţa sunt un exemplu. Câteva naţiuni şi naţionalisme au apărut în opoziţie cu alte proiecte naţionale – naţionalismul catalan în Spania; câteva au apărut în opoziţie cu state imperiale plurietnice – naţionalismul ungar faţă de Imperiul Austro-Ungar, iar câteva au luat fiinţă datorită opoziţiei faţă de puterile coloniale străine – de exemplu, naţionalismul din India.

Totuşi, în ciuda diversităţii naţionalismelor şi a relaţiilor lor ambigue cu statele, teoria democraţiei a luat ca atare, în special în secolele al XIX-lea şi XX, legătura dintre demos, cetăţenie, mecanismele electorale, natura consimţământului şi graniţele statului-naţiune. Soarta diferitelor comunităţi politice poate fi controversată şi încâlcită, dar locul potrivit pentru determinarea bazei „destinului naţional" a fost comunitatea politică însăşi, definită teritorial. În lumea contemporană, principiile şi practicile esenţiale ale democraţiei liberale rămân asociate în mod exclusiv cu principiile şi instituţiile statului-naţiune suveran. Mai mult, teoria democratică modernă şi politica democratică presupun o simetrie şi o congruenţă între alegătorii-cetăţeni şi cei care iau decizii la nivel naţional. Prin urna de votare, alegătorii sunt, în principiu, capabili să-i tragă la răspundere pe cei care iau decizii; şi, ca rezultat al consimţământului electoral, aceştia sunt capabili şi au legitimitatea să elaboreze şi să aplice legi şi politici pentru votanţii lor, membri ai unei comunităţi definite teritorial.

În consecinţă, miezul sau „structura de adâncime" a sistemului modern al statelor-naţiune democratice poate fi caracterizată de un număr de trăsături: democraţie în

statele-naţiune şi relaţii non-democratice între state; fundamentarea legitimităţii democratice şi a responsabilităţii în interiorul graniţelor statului şi urmărirea interesului naţional (şi a avantajului politic maxim) în afara graniţelor; democraţia şi drepturile cetăţeneşti pentru cei „din interior" şi negarea lor frecventă pentru cei din afara teritoriului. Totuşi, chiar şi aceste distincţii nu mai par a fi atât de clare, globalizarea politică încurajând dezvoltarea unei „politici globale".

1.2. Naşterea politicii globale

În principiu, astăzi toate statele-naţiune au devenit înlănţuite şi, din punct de vedere funcţional, părţi ale unui pattern mai vast de transformări şi fluxuri globale (Nierop, 1994, p. 171). Reţelele şi relaţiile transnaţionale s-au dezvoltat în toate sferele activităţii umane. Bunuri, capital, oameni, informaţii, comunicaţii şi arme alături de criminalitate, agenţi poluanţi, credinţe şi tendinţe circulă rapid peste graniţele teritoriale (McGrew, 1992). Departe de a fi o lume a unor „civilizaţii separate" sau doar o societate internaţională de state, aceasta a devenit o ordine globală interconectată, marcată de patternuri intense de schimb, alături de patternuri clare de putere, ierarhie şi disparitate.

Pentru a înţelege transformările care au afectat şi continuă să afecteze statul şi decizia politică, trebuie să clarificăm un număr de concepte, incluzându-le aici pe cele de politică globală, guvernare globală, regim internaţional şi suveranitate statală. Fără a percepe sensul acestor termeni, este dificilă înţelegerea numeroaselor procese globale şi a structurilor care au schimbat natura politicii şi, în special, natura comunităţii politice moderne. Aceşti termeni ajută la specificarea dimensiunilor globalizării politicii.

1.2.1. *Globalizarea politicii*

„Politica globală" reprezintă un termen care surprinde întinderea relaţiilor politice în spaţiu şi timp, extensiunea puterii politice şi a activităţii politice peste graniţele statului-naţiune modern. Deciziile şi acţiunile politice dintr-o parte a lumii pot dobândi în scurt timp ramificaţii mondiale. În plus, locurile acţiunii şi/sau deciziei politice pot fi conectate prin comunicaţii rapide la reţele complexe de decizie sau de interacţiuni politice. Cu această „întindere" este asociat un frecvent impact „de adâncire" al proceselor politice globale, astfel încât, spre deosebire de imperiile antice şi moderne, „acţiunea la distanţă" penetrează cu o intensitate mai mare condiţiile sociale şi lumile cognitive ale anumitor locuri sau comunităţi politice. Prin urmare, dezvoltările de la nivel global dobândesc frecvent consecinţe locale aproape în mod instantaneu şi invers.

Ideea de „politică globală" contestă distincţiile tradiţionale dintre intern/internaţional, interior/exterior, politică teritorială/non-teritorială, considerându-le întipărite în concepţiile convenţionale ale „politicului" (vezi Walker, 1993). De asemenea, pune în lumină bogăţia şi complexitatea întrepătrunderilor care transcend statele şi societăţile în ordinea globală. Deşi guvernele şi statele rămân, bineînţeles, actori puternici, ele împart acum arena globală cu o serie de alte agenţii şi organizaţii. Statul are în faţă un număr enorm de organizaţii interguvernamentale (OIG), agenţii internaţionale şi regimuri care operează pe diverse arii, prin instituţii cvasisupranaţionale, asemenea Uniunii Europene.

Actorii non-statali sau corpurile transnaţionale, asemenea corporaţiilor multinaţionale, grupurilor de presiune transnaţionale, asociaţiilor profesionale transnaţionale, mişcărilor sociale şi aşa mai departe, participă de asemenea în mod intens la politica globală. La fel şi mulţi actori subnaţionali şi grupuri de presiune naţionale, ale căror activităţi se revarsă adesea şi în arena internaţională. Prin urmare, arena globală poate fi concepută ca „un sistem mixt de actori", poliarhic, în care autoritatea politică şi sursele acţiunii politice sunt răspândite pe scară largă (Mansbach ş.a., 1976; Rosenau, 1997). Această concepţie contestă caracterizarea convenţională westfalică, bazată pe stat sau realistă a ordinii politice globale.

Astăzi, politica globală este ancorată nu numai în preocupările geopolitice tradiţionale referitoare la securitate şi la afacerile militare, ci şi într-o mare diversitate de probleme economice, sociale şi ecologice. Poluarea, drogurile, drepturile omului şi terorismul fac parte din numărul în creştere al subiectelor politicii transnaţionale care întretaie jurisdicţiile teritoriale şi alinierile politice globale actuale şi care necesită cooperare internaţională pentru o rezolvare eficientă. Problemele de apărare şi securitate nu mai domină agenda globală şi nici agendele politice ale guvernelor naţionale. Conceptul de „guvernare globală" înlesneşte formularea subiectului.

Prin guvernare globală nu se înţeleg numai instituţiile şi organizaţiile formale prin care sunt (sau nu) elaborate şi susţinute regulile şi normele ce guvernează ordinea mondială – instituţiile de stat, cooperarea interguvernamentală şi aşa mai departe –, ci şi acele organizaţii şi grupuri de presiune – de la corporaţii multinaţionale, mişcări sociale transnaţionale, la pletora organizaţiilor neguvernamentale – care urmăresc scopuri şi obiective relevante pentru sistemele de reglementare şi autoritate transnaţionale (vezi Rosenau, 1997). În mod clar, sistemul Organizaţiei Naţiunilor Unite, Organizaţia Mondială a Comerţului şi multitudinea de activităţi ale guvernelor naţionale fac parte din componentele importante ale guvernării globale, însă nu sunt singurele. Dacă mişcările sociale, organizaţiile neguvernamentale, asociaţiile politice regionale ş.a.m.d. sunt excluse din noţiunea de guvernare globală, nu vom mai înţelege corect forma şi dinamica sa. Politica globală presupune o noţiune largă de guvernare globală ca element necesar în peisajul schimbător al vieţii politice.

Creşterea numărului de noi forme de organizare şi acţiune politică reflectă expansiunea rapidă a conexiunilor transnaţionale şi dorinţa mai multor state privind existenţa unei guvernări internaţionale care să se ocupe de problemele politice colective (vezi Luard, 1977; Krasner, 1983). De asemenea, ea reflectă, după cum vom arăta, presiunea crescândă a corpurilor neguvernamentale pentru dezvoltarea unor noi forme de responsabilitate în viaţa politică internaţională. Pentru a surprinde câteva dintre schimbările în plină desfăşurare din acest domeniu, este important să înţelegem conceptul de „regim internaţional".

Un regim internaţional poate fi definit în termenii „principiilor implicite sau explicite, normelor, regulilor şi procedurilor decizionale în jurul cărora converg aşteptările actorilor într-o anumită arie de problematică a relaţiilor internaţionale" (Krasner, 1983, p. 2). Regimurile nu sunt numai acorduri temporare sau *ad hoc*, ele putând fi considerate ca „variabile care intervin" între structurile esenţiale de putere şi economice ale sistemului internaţional şi consecinţele propriu-zise. De exemplu, eşecul pieţelor în a reglementa oferta şi distribuirea bunurilor şi serviciilor sau în a rezolva probleme transnaţionale urgente poate crea stimulente pentru state şi pentru actorii politici de a stabili regimuri

speciale. Regimurile pot furniza un cadru de garanţii legale, pot îmbunătăţi informaţiile disponibile, pot reduce costurile tranzacţionale ale cooperării şi pot insufla un grad de predictibilitate în relaţiile altfel „anarhice" (vezi Keohane, 1984a). Regimurile internaţionale sunt expresia necesităţii de a găsi noi moduri de cooperare şi de reglementare pentru problemele colective.

Regimurile internaţionale marchează instituţionalizarea în continuă creştere a politicii globale (Young, 1989, p. 11). Ele constituie forme ale guvernării globale, distincte de noţiunile tradiţionale asupra guvernării, concepută în termenii locurilor specifice ale puterii politice suverane. În sistemul internaţional contemporan nu există, desigur, nici o autoritate deasupra statului. În ciuda acestui fapt, regimurile internaţionale de reglementare s-au dezvoltat rapid, reflectând intensificarea patternurilor angrenării globale şi regionale. După cum remarcă Young:

> Regimurile internaţionale acoperă un spectru larg din perspectiva sferei funcţionale, domeniului geografic şi membrilor. Din punct de vedere funcţional, ele variază de la orizontul îngust al acordului referitor la ursul polar la preocupările largi legate de înţelegerile privind Antarctica sau spaţiul extraterestru. Aria geografică cuprinsă poate fi limitată, precum domeniul foarte restrâns al regimului focilor din Pacificul de Nord, sau vastă, ca în cazul regimurilor pentru transportul internaţional aerian (Organizaţia Internaţională a Aviaţiei Civile, Asociaţia Internaţională pentru Transport Aerian) sau pentru controlul testelor nucleare. Cu referire la membri, seria începe de la doi sau trei, asemenea regimului pentru pescuitul la mare adâncime, stabilit de Convenţia Internaţională asupra Pescuitului din Pacificul de Nord, şi poate depăşi o sută de membri, ca în cazul regimului de neproliferare nucleară. Totuşi, uimitor este chiar numărul de regimuri internaţionale. Departe de a fi neobişnuite, acestea sunt familiare în societatea internaţională (1989, p. 11).

Regimurile internaţionale îmbrăţişează un spectru larg de actori, incluzând guverne, departamente guvernamentale şi autorităţi guvernamentale subnaţionale. Mai mult, în timp ce câteva regimuri au ca nucleu o organizaţie interguvernamentală, multe sunt acorduri mult mai fluide, luând fiinţă în urma unor tratate, probleme politice colective sau graţie unor comunităţi internaţionale de interese. Astfel, regimul securităţii internaţionale din Europa este construit în jurul relaţiilor complexe dintre anumite instituţii: Organizaţia Tratatului Nord-Atlantic (NATO), UE, Uniunea Europei Occidentale (UEO: o organizaţie de apărare colectivă a nouă state vest-europene formată în 1948) şi Organizaţia pentru Securitate şi Cooperare în Europa (OSCE: o grupare de cincizeci de state, toate europene, cu excepţia Statelor Unite şi Canadei, a cărei funcţie principală este de a favoriza stabilitatea politică şi securitatea militară în Europa). Prin comparaţie, regimul internaţional de neproliferare nucleară nu are la bază nici o organizaţie formală, ci doar un tratat internaţional combinat cu conferinţe internaţionale succesive în cadrul cărora se iau deciziile-cheie. Acest regim este similar cu regimul dreptului mării, care controlează exploatarea de resurse de pe fundul mării. În plus, regimurile internaţionale au multe funcţii de bază. Câteva nu fac altceva decât să se implice în activităţi de monitorizare: este cazul regimurilor de control al armamentelor, asemenea reglementării privind reducerea armamentelor din Europa (Tratatul privind Forţele Convenţionale în Europa – FCE), în timp ce alte regimuri alcătuiesc forumuri pentru luarea colectivă de decizii privind drepturile internaţionale de proprietate, ca în cazul alocării de frecvenţe

radio sau de orbite pentru sateliţi. În ciuda diversităţii de forme, funcţii şi constituiri, regimurile internaţionale exprimă un sistem de guvernare – sau, mai bine, un sistem de „guvernare fără guvern" – în ordinea mondială contemporană (Rosenau, 1992, p. 5).

Acum trebuie adusă o notă importantă de precauţie în discuţia asupra politicii şi guvernării globale şi a regimurilor internaţionale. Apreciind impactul lor, în special relaţia lor cu statele şi ordinea mondială, este necesar să reflectăm asupra a două chestiuni luate în discuţie în introducere. În primul rând, este vorba de faptul că suveranitatea unui stat-naţiune individual este subminată doar atunci când este înlocuită de forme „superioare" şi/sau independente, şi/sau deteritorializate, şi/sau funcţionale ale autorităţii, care reduc baza decizională justificată într-un cadru naţional. După cum am arătat mai sus, suveranitatea naţională implică ideea de îndreptăţire de a conduce un teritoriu limitat de graniţe şi pe aceea de autoritate politică în interiorul unei comunităţi, care are dreptul de a determina cadrul de reguli, reglementări şi politici şi de a guverna pe baza acestora. În al doilea rând, gândindu-ne la impactul globalizării asupra statului--naţiune, este necesar să facem distincţia între suveranitate şi autonomia statului – capacitatea pe care o posedă statul de a formula şi realiza obiective politice strategice în mod independent. Prin urmare, este esenţial să punem întrebarea: a rămas suveranitatea statului-naţiune intactă în timp ce autonomia statului a fost alterată sau statul modern s-a confruntat cu o slăbire a suveranităţii, în contextul globalizării politicii? Întrebarea va fi fundamentală pentru argumentele din capitolele ce urmează – şi vom reveni la ea în capitolul de încheiere al cărţii. Între timp, e important să subliniem faptul că a explora globalizarea politicii nu înseamnă că statul-naţiune modern a dispărut, că suveranitatea statului modern s-a dizolvat sau că autonomia statului a fost drastic limitată. Acestea sunt chestiuni fundamentale care vor trebui explorate. În analizarea lor, secţiunile următoare vor cerceta naşterea politicii globale, patternul variabil al instituţionalizării şi dezvoltarea infrastructurii de decizie politică la nivel internaţional, transnaţional şi global.

1.2.2. *Internaţionalizarea şi transnaţionalizarea: extensiune, intensitate şi instituţionalizare*

În 1997, miniştrii de finanţe şi ai muncii din principalele state capitaliste ale lumii (G7 sau Grupul celor Şapte) s-au întâlnit la Londra pentru a discuta problema şomajului. Principalul obiectiv al „summitului pentru locuri de muncă" al G7 a fost de a revizui modul în care coordonarea internaţională a strategiilor economice naţionale ar putea înlesni sporirea locurilor de muncă în statele G7. Acest summit a avut o importanţă simbolică la momentul respectiv, prin aducerea problemei şomajului în topul agendei politice occidentale. Într-adevăr, summiturile anuale ale G7 şi-au îndreptat atenţia asupra problemelor care ar fi fost privite anterior ca subiecte „interne", ţinând de politicile sociale. De fapt, aceasta reprezintă o încercare de a administra sau de a „guverna" acele aspecte ale vieţii politice care scapă de sub controlul oricărui stat. Astfel, s-a ajuns la concentrarea asupra problemei securităţii economice, ecologice şi sociale, mai degrabă decât asupra geopoliticii tradiţionale şi securităţii militare. Summiturile G7 subliniază ceea ce a fost evident pentru o perioadă de timp: o „instituţionalizare" crescândă a politicii globale, pe măsură ce guvernele şi cetăţenii lor s-au obişnuit cu o lume a conexiunilor şi a fluxurilor transnaţionale.

Acest tip de instituţionalizare nu este doar un fenomen al secolului XX. După cum am arătat anterior, mecanismele internaţionale de „guvernare" a unor aspecte ale afacerilor globale au devenit evidente încă de la jumătatea secolului al XIX-lea (şi cu mult înainte, dacă vom socoti „balanţa puterii" un astfel de mecanism – vezi capitolul 2). Totuşi, în special după al doilea război mondial, s-a înregistrat o expansiune extraordinară a acestor mecanisme. Alături de creşteri substanţiale ale fluxurilor de comerţ, ale investiţiilor străine directe (ISD), instrumentelor financiare, turismului, legăturilor culturale, cunoştinţelor (toate acestea fiind tratate în capitolele următoare), a existat o intensificare a formelor de cooperare internaţională pentru a administra, reglementa, facilita şi uneori pentru a preveni aceste fluxuri şi conexiuni. Aceasta nu echivalează cu a afirma că asemenea reglementări sunt doar produsul sau consecinţa noilor fluxuri, de vreme ce există motive serioase de a crede că ele trebuie să fi fost şi cauze care au stat la baza lor (vezi Murphy, 1994). Scopul discuţiei este de a arăta că există o conexiune distinctă între patternurile istorice ale globalizării socio-economice şi patternurile globalizării politice.

Dezvoltarea agenţiilor şi organizaţiilor internaţionale a dus la schimbări semnificative în structura luării deciziilor în politica mondială. Noi forme de politică multilaterală şi multinaţională au fost instituite prin implicarea guvernelor, a organizaţiilor internaţionale guvernamentale (OIG), a unei varietăţi de grupuri de presiune transnaţionale şi a unor organizaţii internaţionale neguvernamentale (OING). În 1909, erau 37 de OIG şi 176 de OING, în timp ce în 1996 erau aproape 260 de OIG şi 5.472 de OING. Figura 1.1 ilustrează scara transformărilor produse după 1945. În plus, e interesant să observăm că în perioada 1946-1975 numărul tratatelor internaţionale în vigoare între guverne a crescut de la 6.351 la 14.061, în timp ce numărul tratatelor de acest gen implicând organizaţii interguvernamentale s-a extins de la 623 la 2.303.

Asemenea dovezi sugerează faptul că în ultimul timp s-a manifestat un proces rapid care implică „internaţionalizarea" luării deciziilor politice. Nu este surprinzător că aceste evenimente au fost însoţite de creşterea gradului de conectare diplomatică. De la sfârşitul celui de-al doilea război mondial, aceasta a fost foarte rapidă: gradul mediu de conectare diplomatică al statelor aproape că s-a dublat, în timp ce numărul total de misiuni diplomatice s-a triplat (vezi tabelul 1.3), deşi răspândirea relaţiilor diplomatice rămâne inegală. De exemplu, date recente arată că 21 de state găzduiesc între 0 şi 10 ambasadori, 79 găzduiesc 11-15 ambasadori, 46 găzduiesc 51-100 de ambasadori, în timp ce 9 găzduiesc 101-150 de ambasadori (Kindron şi Segal, 1995, pp. 76-77).

Însă nici chiar aceste cifre nu redau creşterea explozivă a comunicării şi interacţiunii guvernamentale şi transguvernamentale – adică reţelele aferente procesului de elaborare a politicilor publice (*policy networks*) şi cele de comunicaţie, care conectează responsabili ai unui departament al guvernului naţional cu omologii lor din celelalte state sau din OIG. Aceste *policy networks* sunt extensive şi foarte active zi de zi, fiind facilitate de comunicaţiile electronice. După cum a observat Clarke în cazul Marii Britanii, „departamentele interne trebuie să opereze din ce în ce mai mult în mediul internaţional pentru a-şi realiza responsabilităţile. Lunar, două sute de funcţionari din Ministerul Agriculturii, Pescuitului şi Alimentaţiei trebuie să călătorească la Bruxelles" (1992, p. 96). Acest lucru creează probleme enorme coordonării politicilor, astfel încât adesea statul nu apare ca un actor unic în arena mondială, ci ca o multitudine de actori în multe forumuri diferite. În 1989, de exemplu, Departamentul Sănătăţii şi Asigurărilor Sociale din Marea Britanie a acceptat carta Organizaţiei Mondiale a Sănătăţii (OMS) asupra problemelor de

Tabelul 1.3. *Conectarea diplomatică a statelor, 1950-1991 (numărul statelor legate prin cel puțin un emisar rezident)*

	1950	1960	1970	1980	1991
Numărul de state	81	90	134	159	167
Conectarea totală	2.140	3.566	5.388	7.163	7.762
Conectarea medie	26	40	40	45	46
Conectarea pentru statele selectate:					
SUA	70	80	115	136	150
Franța	70	75	117	133	142
Republica Federală Germania	[a]	69	99	125	153[b]
Marea Britanie	67	80	115	131	132
Japonia	[a]	65	90	104	111
Suedia	50	73	73	86	94

[a] RFG și Japonia încă nu aveau permisiunea să întrețină relații diplomatice, în 1950.
[b] RFG în 1991 este Germania.
Sursă: Nierop, 1994, ap. 2.

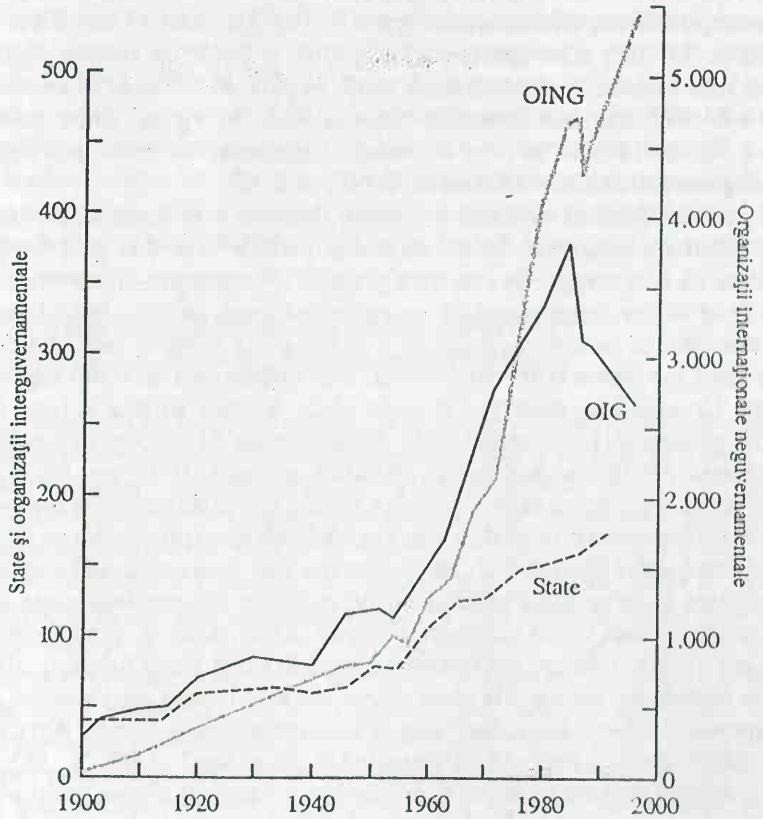

Figura 1.1. *Creșterea numărului statelor, al OIG și OING în secolul XX* (*Sursă*: Uniunea Asociațiilor Internaționale, 1996)

mediu, neştiind că submina astfel poziţia de negociere a Departamentului Mediului în cadrul UE, unde acesta se opunea adoptării unor standarde de mediu mai stricte (Clarke, 1992, p. 165).

În timp ce, în mod tradiţional, Ministerul de Externe era responsabil de toate aspectele relaţiilor internaţionale şi de politica externă, această responsabilitate este astăzi împărţită între diferite departamente şi ministere. Ceea ce a adus după sine nu numai o rapidă accelerare a numărului şi formelor de agenţii care creează acorduri internaţionale, ci şi în numărul şi formele acordurilor dintre state. Într-adevăr, astăzi, oficialii din multe ministere consideră extrem de dificil a decide ce este şi ce nu este o problemă de ordin intern; întâmpină greutăţi în monitorizarea tipurilor de acorduri realizate la diferite niveluri regionale şi internaţionale şi consideră aproape imposibil a ţine evidenţa întâlnirilor internaţionale care au implicaţii substanţiale în înţelegerea domeniilor politice respective. Într-o oarecare măsură, acesta nu este un fenomen nou. De exemplu, Uniunea Poştală Universală a fost înfiinţată în 1874 ca uniune a administraţiilor poştale, cu scopul creării, instituirii şi monitorizării acordurilor dintre departamentele guvernamentale care aveau responsabilitatea distribuirii eficiente şi efective a poştei. Însă o dată cu creşterea semnificativă a numărului de organizaţii care operează în sfera internaţională şi transnaţională şi o dată cu răspândirea ministerelor şi a agenţiilor angajate în afacerile internaţionale, întregul sistem internaţional al luării de decizii, precum şi cel diplomatic au devenit mai complexe şi mai diversificate. Departamentele sau ministerele de externe au devenit doar un ansamblu de agenţii în acest sistem complex, astfel că până şi diplomaţii au început să întrezărească „sfârşitul politicii externe" (Talbott, 1977, p. 81).

Dacă am adăuga acestei activităţi interguvernamentale şi transguvernamentale în continuă expansiune conferinţele multilaterale cheie ale perioadei postbelice, summiturile anuale ale G7, UE, FMI, CEAP, FRA şi MERCOSUR şi multe alte summituri oficiale şi neoficiale, ar apărea o imagine a reţelelor de guvernare globală, regională şi multilaterală, extrem de intense. Ca o ilustrare a celor afirmate anterior, se poate observa că la jumătatea secolului al XIX-lea erau două sau trei conferinţe sau congrese pe an sponsorizate de OIG; astăzi, numărul total este de 4.000 anual (Zacher, 1993). Asemenea conferinţe, întâlniri şi *policy networks* asociate sunt extrem de inegale în termenii limitării lor spaţiale, jurisdicţiei, puterii şi importanţei lor politice (vezi, de exemplu, harta 1.3). Totuşi, apare un pattern clar în ceea ce priveşte internaţionalizarea instituţiilor, practicilor şi proceselor de elaborare a politicilor în statele-naţiune moderne. Guvernarea naţională este ancorată într-un set de sisteme de guvernare globală, regională şi multilaterală.

Această tendinţă este exemplificată de împletirea tot mai vizibilă a regulilor internaţionale cu legislaţia naţională şi cu procesele legale naţionale. O cercetare a proporţiei legislaţiei naţionale care cuprinde sau reflectă standardele internaţionale a dus la descoperiri interesante. Prin analizarea referinţelor, directe sau indirecte, la dreptul internaţional în legislaţia britanică şi australiană din secolul XX, s-a demonstrat că proporţia legislaţiei naţionale care reflectă sau cuprinde standardele legale internaţionale a crescut semnificativ de-a lungul secolului.

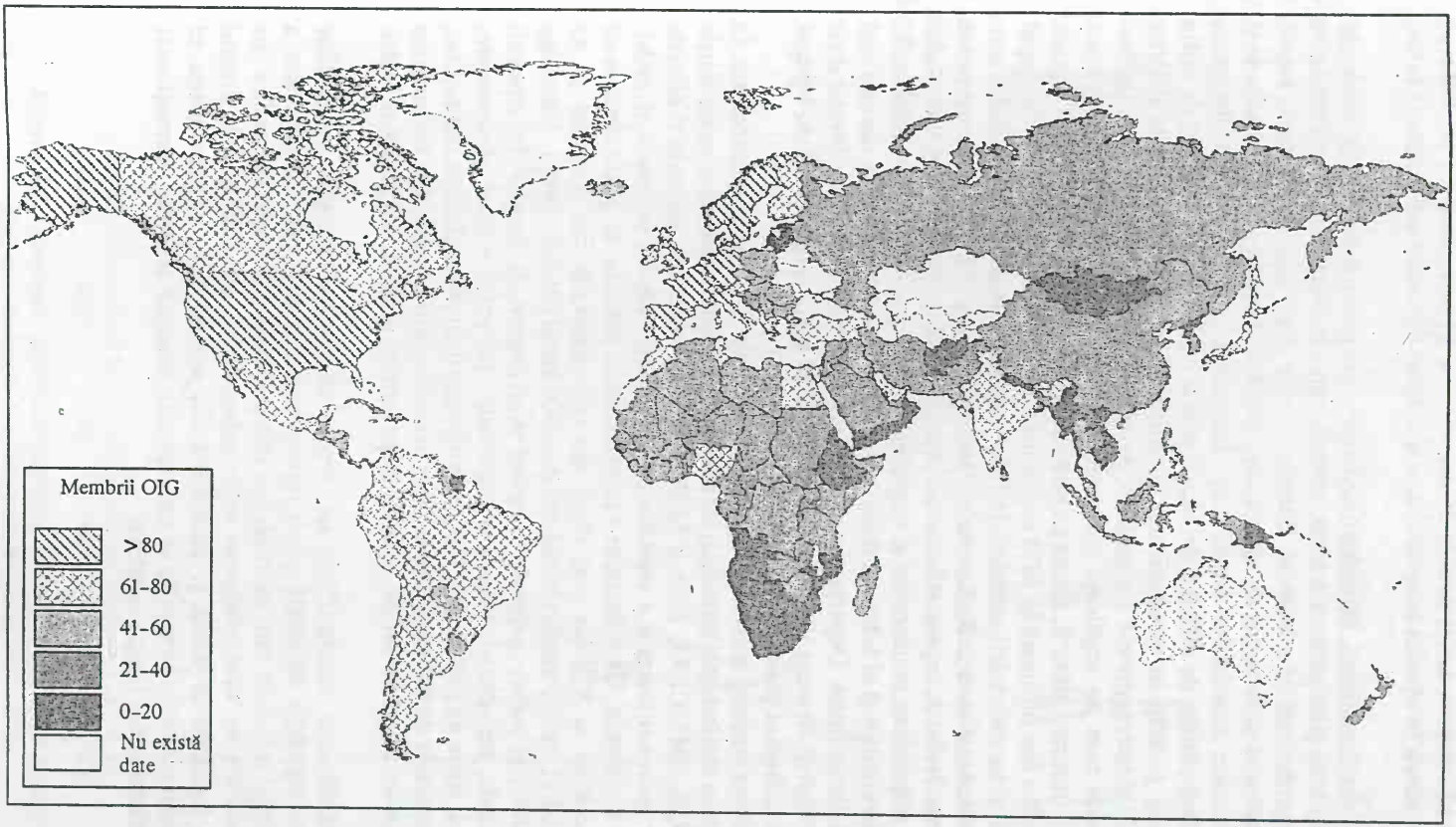

Harta 1.3. *Apartenența la organizațiile interguvernamentale, 1991*
(*Sursă*: adaptare după Nierop, 1994)

Cercetarea se încheie prin concluzia: „Cantitatea referinţelor la regulile şi instrumentele legale internaţionale în legislaţia acestor două state este impresionantă, ceea ce contrazice versiunile simpliste ale separării dreptului intern de dreptul internaţional" (Crawford, 1979b, p. 646; vezi şi Alston şi Chiam, 1995). Se observă totodată o creştere a măsurii în care dreptul internaţional a devenit un important punct de referinţă în tribunalele naţionale. Drept dovadă stă numărul cazurilor din curţile naţionale în care au fost ridicate probleme de drept internaţional, indiferent dacă implicau interpretarea tratatelor sau a altor documente legale internaţionale. Dovezile disponibile indică o creştere semnificativă a numărului cazurilor de acest gen, încă de la începutul anilor '70 (vezi Crawford, 1979a). În această privinţă, nu mai există o separare strictă între regulile juridice interne şi internaţionale.

În consecinţă, angajamentul internaţional actual nu este ceva ce un anume stat sau minister de externe poate alege să urmeze sau să ignore. La nivelul dreptului internaţional, angajamentul internaţional nu mai este o opţiune între altele. Activităţile unui număr crescând de departamente guvernamentale, curţi şi foruri legislative naţionale reflectă politica, standardele şi preocupările procesului de reglementare internaţională, oficială sau neoficială.

Instituţionalizarea politicii globale şi a guvernării globale nu mai este restrânsă la internaţionalizarea activităţilor statului şi ale guvernului. Se poate ilustra o transnaţionalizare corespunzătoare a economiilor, societăţilor civile şi a comunităţilor naţionale. În aproape fiecare sferă a activităţii sociale, de la economic la cultural, s-a înregistrat o instituţionalizare semnificativă a relaţiilor şi reţelelor transnaţionale – adică a acelor relaţii şi activităţi care întretaie graniţele teritoriale naţionale. Au apărut noi forme organizaţionale transnaţionale, organizând oamenii şi coordonând resurse, informaţii şi locuri de putere socială peste graniţele naţionale, pentru scopuri politice, culturale, economice, tehnologice sau sociale (Lash şi Urry, 1994).

Această transnaţionalizare este mai remarcabilă în relaţie cu globalizarea finanţelor, producţiei şi cu dezvoltarea corporaţiilor multinaţionale (vezi *infra*, capitolele 4 şi 5). Spre exemplu, în 1973, 23 de bănci naţionale au stabilit sistemul SWIFT (tranzacţii mondiale interbancare şi financiare standardizate), creând un cadru mondial pentru comunicaţii interbancare rapide; până în 1989, SWIFT avea 1.000 de membri în 51 de state (Ward, 1989, p. 263). Acest fapt este evident şi în multe alte domenii. În domeniul politic există zeci de grupuri de presiune transnaţionale şi de organizaţii neguvernamentale, de la Greenpeace la Confederaţia Internaţională a Sindicatelor (CIS), în sfera culturală există grupuri precum Congresul Mondial Musulman şi diverse asociaţii creştine, în domeniul social sunt numeroase organizaţii precum Crucea Roşie Internaţională, Fondul Catolic pentru Dezvoltare în Străinătate şi OXFAM, în domeniul ştiinţific sunt din ce în ce mai multe organizaţii profesionale, asemenea Asociaţiei Internaţionale a Ştiinţelor Nutriţiei şi Asociaţiei Internaţionale de Ştiinţe Politice. Încă din 1950, creşterea numărului organizaţiilor transnaţionale – adică a organizaţiilor neguvernamentale (excluzând corporaţiile şi companiile) care au membri în mai mult de două state – a fost explozivă: de la un total de 832 în 1951, la 5.472 în 1996 (vezi figura 1.1).

Deşi asemenea cifre nu sunt în totalitate exacte (există probleme de definire, precum şi în culegerea datelor), ele indică o tendinţă în cele mai multe părţi ale lumii către o instituţionalizare a relaţiilor sociale, culturale şi politice care transcend frontierele naţionale. Multe din aceste organizaţii transnaţionale funcţionează pentru a coordona

acţiunea la distanţă, organizând comunităţile de interese peste graniţele teritoriale şi ale regiunilor majore ale lumii (vezi, de exemplu, discuţia despre grupurile ecologiste, în capitolul 8). Câteva reprezintă comunităţi transnaţionale deosebite, de exemplu Biserica Catolică, sau mişcări sociale asemenea celor ecologiste sau feministe. Altele sunt forme mai puţin benigne ale organizării transnaţionale, asemenea celor teroriste sau criminale. În ciuda conflictului dintre infractori şi autorităţile politice de-a lungul secolelor, creşterea în ultimii ani a organizaţiilor criminale transnaţionale legate de comerţul de narcotice (acum estimat în jurul valorii de 300 de miliarde de dolari pe an) şi tentaculele lungi ale crimei organizate (Triadele, Cosa Nostra etc.) au devenit o preocupare majoră a guvernelor şi poliţiei din întreaga lume (vezi capitolul 3; Williams, 1994; Castells, 1998).

Oricare ar fi cauzele acestei internaţionalizări dramatice a activităţii statului şi ale transnaţionalizării relaţiilor sociale şi politice, există puţine dubii că a existat o internaţionalizare intensă a procesului de decizie politică şi a diverselor aspecte ale guvernării globale – adică, s-a înregistrat o extindere semnificativă a infrastructurilor şi instituţiilor ce caracterizează reţelele politice globale, reglementarea şi activitatea politică globală.

1.2.3. *Medierea politicii globale: infrastructuri în dezvoltare şi velocitatea interacţiunii politice*

Naţiuni, popoare şi organizaţii sunt conectate prin numeroase forme noi de comunicaţie şi media care traversează graniţele. Revoluţia din microelectronică, tehnologia informaţiei şi a computerelor a stabilit aproape instantaneu legături mondiale, care, combinate cu tehnologia în domeniul telefoniei, televiziunii, transmisiunilor prin cablu şi prin satelit şi în domeniul avioanelor cu reacţie, a influenţat în mod dramatic natura comunicării politice. Noile forme de comunicare conferă indivizilor dreptul de a depăşi graniţele geografice care, altădată, ar fi împiedicat orice contact, şi oferă acces la un set de experienţe politice şi sociale la care individul sau grupul se poate să nu fi avut niciodată acces direct (vezi Giddens, 1991, pp. 84-85). S-a rupt legătura strânsă dintre „locul fizic", „situaţia socială" şi politică, legătură care a definit cele mai multe asociaţii politice din perioada premodernă până în cea modernă; noile sisteme de comunicaţie creează noi experienţe, noi moduri de înţelegere şi noi cadre de referinţă politice, independent de contactul direct cu anumite persoane sau subiecte (Meyrowitz, 1985, p. 7; vezi capitolul 7). În acelaşi timp, acesul inegal la aceste noi căi de comunicaţie a creat patternuri noi de includere şi excludere în politica globală.

Dezvoltarea noilor sisteme de comunicaţie generează o lume în care particularităţile locului şi ale individualităţii sunt constant redispuse şi reinterpretate de reţele de comunicaţie regionale şi globale. Însă relevanţa acestor sisteme merge mult mai departe: noile sisteme de comunicaţie reprezintă mijloace, dacă nu chiar singurele mijloace pentru intensificarea multor procese de schimbare politică atestate în secţiunea anterioară şi în cele ce urmează; adică, ele sunt fundamentale pentru posibilitatea de organizare a acţiunii politice şi exercitare a puterii politice la distanţe mari şi pentru transformarea comunităţilor politice moderne şi a sistemului statelor teritoriale, în general (Deibert, 1997). De exemplu, expansiunea organizaţiilor internaţionale şi transnaţionale, extinderea regulilor şi a mecanismelor legale internaţionale – constituirea şi monitorizarea lor – au primit un impuls din partea noilor sisteme de comunicaţie, depinzând de ele ca de un mijloc de a-şi atinge scopurile (vezi capitolele 2, 4 şi 7).

Telecomunicaţiile contemporane reconstituie natura şi forma organizaţiilor politice şi unesc comunităţile într-un nou cadru de interacţiune (vezi capitolul 7 pentru o detaliere şi o rafinare a argumentului). Însă ele nu servesc doar la întinderea relaţiilor politice în spaţiu sau la extinderea legăturilor dintre comunităţile politice; ele contribuie şi la creşterea velocităţii interacţiunilor politice. Relatarea rapidă a evenimentelor, incidentelor şi catastrofelor poate genera ramificaţii regionale sau globale aproape imediate. Milioane de oameni de pe toate continentele au fost martorii evenimentelor din China, din Piaţa Tienanmen, în 1989, asediului Casei Albe din Rusia în 1991 şi incidentului din Marea Nordului în 1995, când Greenpeace s-a opus cu succes încercării corporaţiei britanice Shell de a construi un uriaş container plutitor pentru depozitarea şi alimentarea cu petrol (Brent Spar). Faptul că au existat camere de luat vederi care au înregistrat aceste evenimente pe măsură ce se desfăşurau a creat acces şi implicare, astfel încât, deşi se petreceau într-un anumit loc, ele au avut un efect imediat şi direct asupra multor părţi ale lumii. Aceasta a constituit, la rândul său, o bază pentru reacţiile complexe şi diverse ale agenţiilor statului şi societăţii civile.

Reţeaua globală de telecomunicaţii actuală cuprinde toate statele, deşi nu şi toate secţiunile semnificative ale populaţiei globului. Ea reflectă, asemenea multor altor reţele globale, geografia puterii şi a privilegiului. Serviciul telefonic internaţional sau cel de fax, specific lumii capitaliste avansate, nu este încă disponibil în toate statele. De exemplu, în orăşelul Villes de Bravo, la vest de Mexico, cea mai mare parte a populaţiei se bazează pe serviciul de telefonie comunal, în timp ce în alte părţi ale ţării chiar şi acesta este foarte precar. Asimetrii ale accesului şi şansei sunt prezente în reţeaua globală de telecomunicaţii.

Interesant este că reţeaua globală este unul dintre sectoarele cele mai reglementate ale activităţii transnaţionale. Este guvernată de regimul internaţional al telecomunicaţiilor, cuprinzând Uniunea Internaţională a Telecomunicaţiilor (UIT), care, la rândul ei, cuprinde Sectorul Radiocomunicaţiei, Conferinţa Mondială a Radiocomunicaţiei şi Organizaţia Internaţională a Satelitului, şi de variate organizaţii regionale (vezi caseta 1.2). Împreună, organizaţiile furnizează mecanisme ale coordonării internaţionale care facilitează operarea întregului sistem mondial de telefonie, telegrafie, radio şi comunicaţii prin satelit. De fiecare dată când este realizat un apel telefonic internaţional sau este trimis un fax peste graniţă, baza nu o reprezintă numai componentele hardware sau software din infrastructura globală de comunicaţii globale, ci şi, indirect, aplicarea eficientă a regulilor şi reglementărilor regimului internaţional de telecomunicaţii.

Încă de la înfiinţarea, în 1865, a Uniunii Telegrafice Internaţionale, comunicarea internaţională a făcut obiectul unui control intens, european şi, mai târziu, global. Dornice să-şi protejeze suveranitatea naţională, precum şi securitatea naţională militară şi comercială, guvernele europene au impus reguli stricte asupra „porturilor telegrafice" la începutul revoluţiei telegrafice. Complexitatea stabilirii, pe baze bilaterale, a drepturilor de trecere pentru traficul telegrafic a creat obstacole serioase în calea unei reţele internaţionale. S-a ajuns la absurditatea de a decoda telegramele la graniţele naţionale, de a plăti taxe la vamă şi apoi de a le înmâna efectiv oficiului telegrafic de pe cealaltă parte a vămii (Cowhey, 1990). O dată cu stabilirea regimului UTI, în 1865, coordonarea şi cooperarea internaţionale au facilitat practica familiară a fluxurilor neîntrerupte dependente de „regimul internaţional al telegrafului, care cere membrilor să accepte toate mesajele internaţionale şi să unească firele sistemelor naţionale separate într-o

Caseta 1.2. *Organizaţii interguvernamentale regionale de telecomunicaţii*

Telecomunitatea Asia-Pacific (*TAP*), înfiinţată în 1979, are sediul la Bangkok, cu 26 de ţări membre.

Uniunea Pan-Africană de Telecomunicaţii (*UPAT*), fondată în 1977, din dorinţa de a avea o instituţie continentală care să coordoneze dezvoltarea telecomunicaţiilor în Africa.

Comitetul Permanent pentru Telecomunicaţii din cadrul Ligii Arabe reuneşte miniştrii comunicaţiilor din lumea arabă.

Conferinţa Administraţiilor Europene de Poştă şi Telecomunicaţii (*CAEPT*) şi-a început activitatea ca grup consultativ al administraţiilor Poştei, Telegrafului şi Telefoanelor din Europa Occidentală; recent, a admis membri din Europa de Est. Pe fondul reformelor structurale care se desfăşoară în multe state, CAEPT a evoluat într-o grupare a ministerelor de comunicaţii şi agenţiilor de reglementare, iar operatorii şi-au creat un grup propriu.

Comisia Inter-Americană de Telecomunicaţii (*CITEL*) este o filială a Organizaţiei Statelor Americane; toate statele din regiune, cu excepţia Cubei, sunt membre.

Comunitatea Regională pentru Comunicaţii (*CRC*), cu sediul la Moscova, reuneşte ministerele poştei şi telecomunicaţiilor din Comunitatea Statelor Independente.

Sursă: extras din UIT, 1994b, p. 3, caseta 5.9.

singură reţea" (Murphy, 1994, pp. 86-87). Avantajele acestui sistem au însemnat că, până la sfârşitului secolului, regimul european UTI a devenit global.

Până la sfârşitul secolului XX, problemele menţinerii eficiente a unei reţele de comunicaţii cu adevărat globale au devenit mult mai complexe şi mult mai politizate. Miza este foarte mare, pentru că piaţa globală pentru furnizarea serviciilor de comunicaţie este imensă: o sumă estimată la peste 600 miliarde de dolari SUA pe an, în 1997. Implicaţiile pentru suveranitatea şi autonomia naţională sunt considerabile prin aceea că, spre deosebire de perioada de început a telegrafului, nici un stat nu poate impune reguli sau controla fluxurile transnaţionale ale poştei, imaginilor, datelor şi programelor electronice care-i traversează graniţele. Un caz deosebit de interesant este internetul (vezi capitolul 7).

Scara activităţii telecomunicaţiilor este impresionantă: în 1980, erau realizate 240.000 milioane de apeluri telefonice internaţionale din Germania, însă în 1988 cifra era de 600.352 milioane, iar pentru Thailanda şi China, cifrele creşteau de la 873 milioane la 12.646 milioane, respectiv de la 1.075 milioane la 45.030 milioane (Zacher, 1992; vezi şi capitolul 7). Într-o perioadă de şase ani, din 1990 până în 1996, numărul de linii telefonice a crescut de la 520 milioane la 718 milioane, cea mai mare creştere fiind înregistrată în Asia (estimări UIT, *Financial Times*, 17 martie 1998, p. 1). Mai mult, pe măsură ce căile aeriene mondiale şi orbitele pentru sateliţi au devenit mai aglomerate, rolul regimului internaţional al telecomunicaţiilor a devenit tot mai important în alocarea drepturilor internaţionale de exploatare a frecvenţelor utilizabile şi a orbitelor sateliţilor, fără interferenţe nedorite. Fără astfel de activităţi internaţionale de reglementare, întregul sistem global al comunicaţiilor va deveni fragmentat şi, posibil, tot mai ineficient. Chiar

state precum Japonia, SUA şi Marea Britanie, care puteau alege să nu ia parte la anumite aspecte ale regimului, nu au procedat astfel datorită beneficiilor mari ale coordonării internaţionale într-un sector comercial de importanţă majoră.

Politica regimului internaţional al telecomunicaţiilor este semnificativă prin ceea ce dezvăluie despre balanţa schimbătoare a puterii statului şi a corporaţiilor în politica globală. Până în 1970, regimul a operat cu puţine controverse. După revoluţia serviciilor financiare globale şi dereglementarea pieţei telecomunicaţiilor din SUA şi Marea Britanie însă, regimul a devenit extrem de politizat. Normele de bază ale regimului – standardizarea reţelelor, decizia colectivă în problemele comune globale (spectrul de difuzare şi orbitele sateliţilor), serviciile furnizate în comun şi coordonarea multilaterală – rămân intacte. La fel, în cea mai mare parte a lor, şi regulile şi mecanismele decizionale ale regimului. Rezultatul a fost asigurarea pentru toate statele a unor niveluri minimale de acces la sistem, în special la comunicaţiile prin satelit, pe care nu le-ar fi oferit un regim de piaţă. Într-o oarecare măsură, regimul a introdus elemente ale echităţii globale în aspecte ale deciziei internaţionale. Perfecţionarea acestei abordări este politica instituţională distinctă a regimului. Aceasta oferă statelor din „Lumea a Treia" şi monopolurilor lor în domeniul comunicaţiilor o putere mai mare de vot decât s-ar putea justifica prin statutul lor economic, deşi cele mai multe decizii sunt luate prin consens.

Totuşi, pe măsură ce dereglementarea sectoarelor comunicaţiei în economiile dezvoltate a avansat rapid, o coaliţie transnaţională de corporaţii multinaţionale a luat fiinţă pentru a promova un regim internaţional mult mai liberal al comunicaţiilor. Sprijinite de o comunitate transnaţională de interese financiare şi bancare, ce sunt bazate pe comunicaţii ieftine, presiunile pentru liberalizarea pieţei comunicaţiilor globale – pentru o şi mai mare îndepărtare de echitatea în decizie – rămân intense. Aceste presiuni au căpătat expresia clară în preziua acordului OMC asupra liberalizării comerţului internaţional în serviciile de telecomunicaţii de bază, care a intrat în vigoare la 5 februarie 1998. Totuşi, chiar SUA, cele mai hotărâte susţinătoare ale dereglementării globale, au fost pregătite să accepte „principiul planificării unui sistem fix de servicii prin satelit, care permite fiecărei naţiuni să aibă poziţia sa pe orbită", pentru a evita colapsul întregii ordini reglatoare (Vogler, 1992, p. 13).

Politica regimului este conturată de interacţiunea dintre coaliţiile relativ mici de guverne, interese corporatiste şi specialişti care fac presiuni pentru o mai mare liberalizare şi un grup mai mare de state, cu specialişti şi monopolurile lor naţionale asupra comunicaţiilor, care doresc să limiteze, dar nu neapărat să şi împiedice liberalizarea. Rezultatul este interacţiunea complexă a forţelor politice internaţionale şi transnaţionale, în care rezultatele politice sunt mediate de dinamica instituţională a regimului.

Natura regimului contemporan al telecomunicaţiilor ilustrează dinamica interdependenţei dintre domeniul intern şi cel internaţional. Mai departe, ea întăreşte noţiunea de politică globală prin aceea că spaţiul politic nu mai poate fi conceput ca fiind limitat de graniţa statului-naţiune teritorial: politica şi guvernarea se revarsă peste graniţele naţionale, astfel încât nu mai există o dualitate de tip înăuntru/în afară, intern/extern. Regimul telecomunicaţiilor reprezintă un tip de spaţiu politic funcţional care transcende graniţele teritoriale naţionale şi care articulează, în acest caz, un sens de comunitate politică neancorat într-o logică teritorială în sens propriu, ci, mai degrabă, într-o comunitate transnaţională de interese ce vin din poziţia membrilor ca furnizori,

consumatori sau reglatori ai serviciului de telecomunicaţii. În această privinţă, infrastructura telecomunicaţiilor globale mediază ordinea westfalică a statelor şi rearticulează interesele, structurile şi rezultatele politice.

1.3. Guvernarea multistratificată şi difuzia autorităţii politice

Primul şi al doilea război mondial au dus la conştientizarea faptului că guvernarea internaţională nu se putea baza pe balanţa puterii dacă se dorea scoaterea în afara legii a formelor extreme de violenţă împotriva umanităţii şi recunoaşterea interconectării şi interdependenţei în creştere a naţiunilor. Lent, subiectul, sfera şi chiar originea concepţiei westfalice a reglementării internaţionale, în special concepţia asupra dreptului internaţional, erau puse în discuţie (vezi Bull, 1977, cap. 6). Este necesar să sintetizăm câteva dintre transformările juridice principale care au avut loc, deoarece acestea indică schimbările de fond din politica globală. În primul rând, a fost atacat principiul că dreptul internaţional, după cum afirmă Oppenheim, este „doar un drept între state" (vezi 1985, cap. 1). Indivizii şi grupurile au fost recunoscuţi ca subiecţi de drept internaţional pe baza unor acorduri inovatoare, precum cartele tribunalelor pentru crime de război de la Nürnberg şi Tokyo (1945), Declaraţia Universală a Drepturilor Omului (1948), Convenţia privind Drepturile Civile şi Politice (1966) şi Convenţia Europeană a Drepturilor Omului (1950).

În al doilea rând, s-a contestat principiul că dreptul internaţional se ocupă în special de afacerile politice şi geopolitice. Conform acestei noi concepţii, dreptul internaţional are în vedere tot mai mult problemele de coordonare şi reglementare în domeniul economic, social, al comunicaţiei şi al mediului. Pe fondul expansiunii substanţiale a numărului de actori şi agenţii din politica globală – de exemplu, ONU, Banca Mondială, Uniunea Internaţională a Telecomunicaţiilor, Organizaţia pentru Agricultură şi Alimentaţie şi Organizaţia Mondială a Sănătăţii –, au existat presiuni pentru a lărgi aria de cuprindere a dreptului internaţional. Pe această linie se află cei ce afirmă că domeniul în plină evoluţie al dreptului internaţional are tot mai puţin de-a face cu libertatea statelor şi tot mai mult cu bunăstarea generală a tuturor actorilor din sistemul mondial, care sunt capabili să-şi facă vocile auzite, asemenea corporaţiilor, grupurilor de presiune şi aşa mai departe (vezi, de exemplu, Röling, 1960; Friedmann, 1964; Cassese, 1986, în special cap. 7-9).

În al treilea rând, punctul de vedere juridic conform căruia adevărata origine a dreptului internaţional este consimţământul statelor – exprimat sau implicit – a fost pus sub semnul întrebării. Astăzi, mai multe surse ale dreptului internaţional se confruntă pentru recunoaştere. Aici sunt incluse sursele tradiţionale, asemenea tratatelor sau convenţiilor internaţionale recunoscute de state, cutuma sau practica internaţională care atestă o regulă sau un set de reguli acceptate şi principiile de bază ale dreptului recunoscute de „naţiunile civilizate". Totuşi, pe lângă aceste surse, poate fi identificată acum „voinţa comunităţii internaţionale", care poate să-şi asume „statutul de lege" sau care poate deveni „baza obligaţiei legale internaţionale" în anumite condiţii (*cf.* Bull, 1977, pp. 147-158; Jenks, 1963, cap. 5; Falk, 1970, cap. 5). Noţiunea reprezintă o

breşă în principiul că fiecare stat individual trebuie să-şi dea consimţământul în elaborarea regulilor şi responsabilităţilor internaţionale. Mai mult, varietatea de standarde formale şi informale şi de reguli acceptate sau la care s-a aderat prin intermediul şi în contextul activităţilor interguvernamentale creează un mozaic de mecanisme de reglementare care au importante consecinţe organizaţionale (vezi, de exemplu, secţiunile 1.2.2 şi 1.3.2 din acest capitol).

1.3.1. *Sistemul Organizaţiei Naţiunilor Unite*

În timp ce modelul westfalic al dreptului internaţional a avut parte de critici pe tot parcursul epocii moderne, doar după al doilea război mondial a câştigat sprijin şi a fost adoptat un nou model internaţional de reglementare, culminând cu acceptarea Cartei Organizaţiei Naţiunilor Unite. Schimbările introduse de Cartă au ridicat întrebări fundamentale despre natura şi forma dreptului internaţional, întrebări care indică posibilitatea unei rupturi semnificative între dreptul statelor-naţiune – din sistemul de state – şi cel al comunităţii internaţionale. La baza acestor schimbări se află un conflict între revendicările emise în numele statelor individuale şi cele în favoarea unui principiu alternativ de organizare a afacerilor mondiale: în ultimă instanţă, o comunitate de state, cu drepturi egale de vot în Adunarea Generală a statelor-naţiune, care să reglementeze în mod deschis şi colectiv viaţa internaţională, dar constrânsă să respecte Carta ONU şi convenţiile privind drepturile omului. Totuşi, acest conflict este departe de a fi rezolvat şi ar fi greşit să conchidem că era modelului Cartei ONU a înlocuit pur şi simplu logica westfalică a guvernării internaţionale.

Imaginea reglementării internaţionale proiectată de Cartă (şi documentele asociate) era una a „statelor încă «suverane»", dar legate acum prin „miriade de relaţii"; supuse în principiu unor restricţii severe în ceea ce priveşte recursul la forţă; presate să-şi rezolve dezacordurile prin mijloace paşnice şi în conformitate cu criteriile legale; constrânse să respecte „anumite standarde" cu privire la tratamentul tuturor persoanelor de pe teritoriu, incluzând propriii cetăţeni (Cassese, 1991, p. 256). Bineînţeles, intensitatea restricţiilor impuse statelor prin prevederile Cartei este un subiect important. Înainte de a-l aborda, ar trebui subliniate elementele importante ale modelului Cartei (vezi caseta 1.3).

Organizaţiile şi procedurile ONU au fost create în parte pentru a evita slăbiciunile care fuseseră evidente în cazul Ligii Naţiunilor (vezi Zimmern, 1936; Osiander, 1994, cap. 5) şi pentru a se adapta la structura internaţională de putere, aşa cum a fost percepută în 1945. Divizarea politică a globului în state-naţiune puternice, cu seturi diferite de interese geopolitice, a fost încorporată în sistemul Cartei. Una dintre cele mai evidente manifestări ale acesteia a fost dreptul special de veto acordat Membrilor Permanenţi ai Consiliului de Securitate ONU. Acest statut politic privilegiat conferea mai multă autoritate şi legitimitate poziţiei fiecăreia dintre puterile majore; deşi, în principiu, erau împiedicate să facă uz de forţă în termeni contrari Cartei, acestea erau protejate prin dreptul lor de veto faţă de eventualele sancţiuni, în cazul acţiunilor unilaterale. Ca rezultat, ONU a fost de fapt imobilizată ca actor autonom în multe probleme urgente, în timpul Războiului Rece (vezi Falk, 1975a, pp. 169-196, 1975, pp. 69-72; Cassese, 1986, pp. 142-143, 200-201, 213-214, 246-250). Mai mult, Carta admitea (prin articolul 51) acţiunea militară unilaterală, dacă era necesară pentru „autoapărare", de

Caseta 1.3. *Modelul Cartei Organizaţiei Naţiunilor Unite*

1. Comunitatea mondială constă în state suverane, unite printr-o densă reţea de relaţii, atât *ad hoc*, cât şi instituţionalizate. Indivizii şi grupurile sunt priviţi ca actori legitimi în relaţiile internaţionale (deşi cu roluri limitate).
2. Popoarelor asuprite de puteri coloniale, regimuri rasiste sau forţe de ocupaţie străine le sunt atribuite drepturi la recunoaştere şi la un rol determinant în conturarea viitorului şi intereselor proprii. Este legitimat principiul autodeterminării.
3. Există o acceptare graduală a standardelor şi a valorilor care pun sub semnul întrebării principiul puterii efective a statului; în consecinţă, nu sunt considerate legitime, în teorie, violările majore ale regulilor internaţionale. Sunt impuse restricţii în ceea ce priveşte recurgerea la forţă, inclusiv folosirea nejustificată a forţei economice.
4. Sunt create reguli, proceduri şi instituţii noi pentru a facilita elaborarea şi impunerea legii în afacerile internaţionale.
5. Sunt adoptate principii juridice care delimitează forma şi aria comportamentului tuturor membrilor comunităţii internaţionale şi care furnizează un set de repere pentru structurarea regulilor internaţionale.
6. Se exprimă preocuparea fundamentală pentru drepturile indivizilor şi se creează un corpus de reguli internaţionale, căutând să constrângă statele să respecte anumite standarde în tratamentul tuturor, implicit al propriilor cetăţeni.
7. Apărarea păcii, progresul drepturilor omului şi instituirea unei mai mari dreptăţi sociale reprezintă priorităţile colective, „afacerile publice" includ întreaga comunitate internaţională. Cu privire la anumite valori – pacea, interzicerea genocidului –, reglementările internaţionale prevăd în principiu responsabilitatea personală a oficialităţilor statului şi atribuirea actelor criminale statelor.
8. Inegalităţile sistematice dintre oameni şi dintre state sunt recunoscute şi noi reguli – incluzând aici conceptul de „patrimoniu comun al omenirii"* – sunt stabilite pentru a crea moduri de guvernare a distribuţiei, însuşirii şi exploatării teritoriului, proprietăţii şi resurselor naturale.

* Formulat pentru prima dată la sfârşitul anilor 1960, conceptul de „patrimoniu comun al omenirii" a fost propus ca instrument de excludere a drepturilor statelor sau persoanelor de însuşire a anumitor resurse şi spre a permite dezvoltarea acelor resurse în beneficiul tuturor, cu atenţie deosebită faţă de protecţia mediului.

Sursă: Held, 1995, p. 86, adaptare după Cassese, 1986, pp. 398-400.

vreme ce nu exista nici o delimitare clară a sensului acestui termen. Din anumite puncte de vedere deci, cadrul Cartei reprezintă o extensie a sistemului interstatal.

Totuşi, sistemul Cartei ONU a fost extrem de novator şi de influent în multe privinţe. A furnizat un forum internaţional de deliberare în care, în principiu, toate statele sunt egale din anumite puncte de vedere, un forum de o valoare deosebită pentru multe state în curs de dezvoltare şi pentru acele state care caută o bază pentru soluţii „consensuale" la problemele internaţionale. A furnizat un cadru oficial pentru decolonizare şi pentru realizarea reformei în instituţiile internaţionale. Mai mult, a ajutat la dezvoltarea unui sistem elaborat de guvernare pentru furnizarea „bunurilor publice internaţionale", de la controlul traficului aerian, telecomunicaţii şi poştă (aducând sub auspiciile sale unele

dintre organizaţiile internaţionale mai vechi) la controlul bolilor contagioase, ajutoarele umanitare pentru refugiaţi şi victimele dezastrelor naturale şi protecţia bunurilor comune de mediu (în special în cazul stratului de ozon şi al modificării climei) (vezi Imber, 1997; vezi şi *infra*, capitolele 2 şi 8). Toate aceste „bunuri" necesită cooperare internaţională pentru a le furniza şi păzi eficient. Această necesitate, la rândul ei, a contribuit la naşterea unui sistem extensiv de guvernare globală (vezi caseta 1.4), fie el şi unul care a evoluat treptat în timp şi a fost marcat de intense conflicte politice şi presiuni financiare (vezi Childers, 1993).

Totodată, ONU a oferit o viziune valoroasă, în ciuda tuturor limitărilor sale, a principiilor alternative de guvernare globală, în opoziţie cu cele ale geopoliticii tradiţionale, principii bazate pe luarea colectivă de decizii de către guverne şi organizaţii neguvernamentale şi, în circumstanţe potrivite, o viziune a unei prezenţe supranaţionale care să apere drepturile omului pe plan mondial. Într-adevăr, această viziune, dacă este dus până la capăt firul ei logic, contestă însuşi principiul conform căruia omenirea ar trebui sau poate fi organizată ca o societate de state suverane, mai presus decât orice altceva. Această dezvoltare necesită o analiză mai amănunţită (vezi *infra*, capitolul 2 şi concluziile).

1.3.2. *Regimul drepturilor omului*

Schimbările din dreptul internaţional au plasat indivizii, guvernele şi organizaţiile neguvernamentale sub noi sisteme de reglementare legală. Dreptul internaţional recunoaşte puterea şi constrângerile, drepturile şi îndatoririle, ceea ce a atenuat principiul suveranităţii statului din mai multe puncte de vedere; suveranitatea *per se* nu mai reprezintă o garanţie directă a legitimităţii internaţionale. Ideea conform căreia un stat legitim trebuie să fie un stat democratic care să susţină anumite valori comune este înrădăcinată în anumite instrumente legale (vezi Crawford, 1994). O arie semnificativă în această privinţă o reprezintă dreptul şi regimurile drepturilor omului.

Militantul argentinian pentru drepturile omului, Emilio Mignone, observă că „apărarea demnităţii umane nu cunoaşte graniţe" (citat de Brysk, 1993, p. 281). Afirmaţia surprinde elemente importante ale regimului internaţional al drepturilor omului, care constituie un cadru politic şi legal global pentru promovarea drepturilor. De asemenea, ea pune în lumină potenţialul conflict care poate exista între o înţelegere universală a drepturilor omului şi organizarea politică a lumii în state-naţiune suverane. Activiştii drepturilor omului, asemenea lui Mignone, resping vehement noţiunea de stat-naţiune ca spaţiu politic delimitat, în cadrul căruia autorităţile politice pot să-şi trateze cetăţenii după cum doresc. Prin contrast, suveranitatea nu implică numai putere supremă asupra comunităţii politice într-un teritoriu delimitat, ci şi dreptul statului de a se opune – legal – intervenţiei agenţiilor străine în afacerile interne. Însăşi existenţa drepturilor internaţionale ale omului poate fi astfel considerată (aşa cum fac multe guverne) o imixtiune nejustificată în afacerile interne ale statelor. Totuşi, în perioada de după al doilea război mondial, o majoritate covârşitoare a statelor a sprijinit sau a acceptat dezvoltarea unui regim internaţional cuprinzător al drepturilor omului.

Regimul contemporan al drepturilor omului constă în instituţii şi convenţii suprapuse, globale, regionale şi naţionale. La nivel global, drepturile omului sunt puternic înrădăcinate în Carta Internaţională a Drepturilor Omului, care cuprinde Declaraţia ONU

Caseta 1.4. *Organizațiile și agențiile specializate din sistemul ONU*

Organizațiile din sistemul ONU

Create de Adunarea Generală, după 1945, aceste organizații sunt finanțate din bugetul propriu al ONU, constituit din contribuțiile membrilor și din contribuții voluntare suplimentare. Împreună, acestea cuprind funcțiile economice și sociale ale ONU.

Siglă	*Denumire*	*Sediu*
UNCTAD	Conferința ONU pentru Comerț și Dezvoltare	Geneva
UNICEF	Fondul ONU pentru Copii	New York
ICNUR	Înaltul Comisariat ONU pentru Refugiați	Geneva
PNUD	Programul ONU pentru Dezvoltare	New York
PNUM	Programul ONU pentru Mediu	Nairobi
PMA	Programul Mondial pentru Alimentație	Roma
FNUAP	Fondul ONU pentru Activități în Domeniul Populației	New York

Agențiile specializate ale Națiunilor Unite

Organizații separate din punct de vedere legal, dintre care multe sunt mai vechi decât ONU, având membri, buget și programe proprii. În mod oficial, agențiile specializate sunt coordonate de către ONU prin intermediul Consiliului Economic și Social, cu o întâlnire anuală a celor mai importante agenții, sub egida Comitetului Administrativ de Coordonare.

Siglă	*Denumire*	*Anul înființării*	*Sediu*
UIT	Uniunea Internațională a Telecomunicațiilor	1865	Geneva
OMM	Organizația Meteorologică Mondială	1873	Geneva
UPU	Uniunea Poștală Universală	1874	Berna
OIM	Organizația Internațională a Muncii	1919	Geneva
OIAC	Organizația Internațională a Aviației Civile	1944	Montréal
FMI	Fondul Monetar Internațional	1944	Washington DC
BIRD	Banca Internațională pentru Reconstrucție și Dezvoltare (Banca Mondială)	1944	Washington DC
FAO	Organizația pentru Alimentație și Agricultură	1945	Roma
UNESCO	Organizația Națiunilor Unite pentru Educație, Știință și Cultură	1945	Paris
OMS	Organizația Mondială a Sănătății	1946	Geneva
OICM	Organizația Internațională a Consultanței Maritime	1948	Londra
CIF	Corporația Internațională pentru Finanțe (filială a BIRD)	1960	Washington DC
AIEA	Agenția Internațională pentru Energia Atomică	1957	Viena
AID	Agenția Internațională pentru Dezvoltare (filială a BIRD)	1960	Washington DC
ONUDI	Organizația Națiunilor Unite pentru Dezvoltare Industrială	1967	Viena

Sursă: adaptare după Imber, 1997, pp. 206-207.

asupra Drepturilor Omului din 1948 şi câteva convenţii privind drepturile politice, civile şi economice, adoptate în special în anii '60 şi '70. Acestea au fost completate în perioada anilor '80 de Convenţia asupra Eliminării Discriminării împotriva Femeilor şi Convenţia asupra Drepturilor Copilului. Comisia ONU pentru Drepturile Omului este responsabilă pentru respectarea acestui sistem şi trebuie să aducă în atenţia Consiliului de Securitate ONU cazurile de abuz persistent. Pe lângă aceasta, Organizaţia Internaţională a Muncii (OIM) are sarcina, în principiu, de a controla respectarea drepturilor muncitorilor.

În cele mai multe regiuni ale lumii există structuri şi mecanisme juridice echivalente. În cazul Europei, Comisarul European pentru Drepturile Omului, Curtea Europeană a Drepturilor Omului şi Organizaţia pentru Securitate şi Cooperare în Europa (OSCE) controlează problemele legate de drepturile omului şi judecă abuzurile. Carta de la Banjul, în Africa, şi Comitetul Inter-American pentru Drepturile Omului al Organizaţiei Statelor Americane (OSA), în cele două Americi, au funcţii similare. Cel puţin la fel de semnificative sunt numeroasele organizaţii internaţionale neguvernamentale, precum Amnesty International, Liga Drepturilor Omului şi Comisia Internaţională a Juriştilor.

Încă din anii '70, „atât numărul organizaţiilor neguvernamentale pentru apărarea drepturilor omului, cât şi nivelul activităţii lor au crescut spectaculos" (Donnelly, 1993, p. 14). Acum există peste 200 de organizaţii neguvernamentale americane care se ocupă de problemele drepturilor omului, cam tot atâtea în Marea Britanie şi în Europa şi din ce în ce mai multe în ţările în curs de dezvoltare. Rolul acestor organizaţii neguvernamentale nu este doar acela de a monitoriza şi a face publice încălcările drepturilor omului, ci şi de a promova anumite cauze specifice şi de a crea împreună o reţea globală de organizaţii ale drepturilor omului. Ele pot acţiona transnaţional, fiind astfel capabile să evite guvernele şi să stabilească reţele globale şi regionale de activişti. Într-adevăr, aceste organizaţii neguvernamentale care promovează drepturile omului reprezintă un tip distinct de mişcare socială transnaţională care, în multe contexte naţionale, este considerată radicală, atât prin susţinerea pe care o acordă drepturilor individuale, cât şi prin pretenţia sa de a apăra autonomia societăţii civile de posibilele dictate ale statelor.

Fiecare dintre acordurile ONU pe tema drepturilor omului a fost ratificat de peste 140 de state din 190, iar altele le-ar putea urma exemplul. Tot mai multe state par a accepta, în principiu, îndatoririle generale de protecţie şi furnizare, precum şi de moderaţie în procedurile şi practicile proprii (vezi Beetham, 1998). În timp ce aceste angajamente sunt rareori susţinute prin puterea coercitivă de impunere, exigenţele noilor regimuri internaţionale ale drepturilor omului – regimuri formale sau informale – au dus la crearea unei multitudini de grupuri, mişcări, agenţii şi avocaţi, toţi fiind implicaţi în reconstruirea naturii entităţii politice naţionale, a suveranităţii naţionale şi a responsabilităţii statale.

Totuşi, ar fi greşit să conchidem că regimul global al drepturilor omului este un puternic mijloc de descurajare a violării drepturilor omului. Nici chiar acţiunea internaţională împotriva Argentinei la sfârşitul anilor '70 şi începutul anilor '80 (vezi caseta 1.5) nu a adus cu sine eradicarea abuzurilor privind drepturile omului. Mai mult, nici organele formale ale regimului, asemenea Comisiei ONU pentru Drepturile Omului, nu au putere de coerciţie pentru a susţine drepturile. În plus, cum statele revendică imunitate pe temeiul suveranităţii, tot ce se mai poate face este popularizarea cazurilor-cheie şi susţinerea acţiunii bilaterale şi multilaterale în forurile internaţionale.

Caseta 1.5. *Lupta transnațională pentru drepturile omului*

O ilustrare grăitoare a rolului organizațiilor neguvernamentale în sfera drepturilor omului este cazul Argentinei la sfârșitul anilor '70 și începutul anilor '80, după lovitura de stat militară din 1976.

În timpul unei vizite în Argentina, în 1977, secretarul de stat al Statelor Unite, Cyrus Vance, a înmânat președintelui juntei militare o listă de 7.500 de cazuri de „dispariții politice" neexplicate, listă pregătită în prealabil de activiștii argentinieni ai drepturilor omului și înaintată organizațiilor neguvernamentale pentru drepturile omului de la Washington. (Această cifră reprezintă doar un sfert din numărul celor „dispăruți" în cursul celor aproape opt ani de dictatură.) Prin mobilizarea mecanismului regimului internațional al drepturilor omului și a rețelelor globale de organizații neguvernamentale, activiștii argentinieni au putut îndrepta atenția politică și a mass-media spre comportamentul statului în privința drepturilor omului. Mobilizarea concentrată a presiunii internaționale prin rețele transnaționale, Comisia ONU pentru Drepturile Omului, OSA și guverne individuale a implicat o activitate politică regională și globală intensă (vezi Fisher, 1989). Las Madres de Plazo de Mayo (Mamele de la Plaza de Mayo) sau Mamele celor Dispăruți, unul dintre cele mai cunoscute grupuri argentiniene pentru drepturile omului,

> au vizitat Statele Unite, Canada și Europa în 1978... au fost delegate la Conferința Bisericii Catolice de la Pueblo, la OSA și ONU, în 1979; au depus mărturie în același an în fața Congresului american și au fost nominalizate de trei ori la Premiul Nobel în 1980. Când gruparea a trecut prin Europa... a fost primită la rang de demnitari de către primul-ministru al Spaniei, președintele Franței și de către papă (Brysk, 1993, p. 265).

La rândul ei, această activitate a atras presiuni bilaterale și multilaterale din partea guvernelor Statelor Unite și Europei asupra statului argentinian, inclusiv întreruperea ajutorului, „inspecții" din partea ONU și OSA și alte sancțiuni. Asistența externă din partea unor organisme atât de diverse – Fundația Ford, Consiliul Mondial al Bisericilor, Amnesty International, Parlamentul norvegian, bisericile olandeze, guvernele Statelor Unite, Franței, Suediei, Danemarcei și Elveției –, precum și din partea ONU a făcut ca mișcarea pentru libertățile omului din Argentina să rămână foarte activă și în timpul perioadei dictatoriale. Ca o consecință, se poate afirma că „regimul internațional al drepturilor omului a fost atât un aliat, cât și o arenă pentru mișcarea argentiniană în favoarea drepturilor omului" (Brysk, 1993, p. 266). Cu alte cuvinte, a fost vorba de o extindere a spațiului politic național și o nouă sferă în care putea fi promovată lupta pentru drepturile omului.

Cu toate acestea, semnificația politică și juridică a regimului, care aduce unele calificări noțiunii de autoritate justificată a statului, nu ar trebui subestimată. În această privință, Convenția Europeană pentru Protecția Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale (1950) este demnă de a fi luată în considerare. Printr-un contrast vizibil cu Declarația Universală a Drepturilor Omului și acordurile ulterioare ale ONU, Convenția Europeană era preocupată, așa cum se afirmă în preambul, de „a face primii pași pentru impunerea colectivă a anumitor drepturi formulate în Declarația Universală". Inițiativa europeană a fost și rămâne inovația legală cea mai radicală: o inovație care, în opoziție

faţă de cursul istoriei statelor, permite cetăţenilor individuali să iniţieze procese împotriva propriilor guverne. În acest context, statele nu mai sunt libere să-şi trateze cetăţenii după bunul-plac (Capotorti, 1983, p. 977).

În consecinţă, în dreptul regional şi internaţional a existat o schimbare graduală – deşi inegal încercată şi întărită –, o îndepărtare de principiul conform căruia suveranitatea statului trebuie salvgardată, indiferent de consecinţele asupra cetăţenilor, grupurilor şi organizaţiilor. Respectul pentru autonomia subiectului şi pentru setul extins de drepturi ale omului creează un nou set de principii ordonatoare în afacerile politice, care pot delimita şi cenzura principiul puterii efective a statului. Aceste evenimente ilustrează modificarea ponderii acordate, pe de o parte, pretenţiilor venite din partea sistemului de state, iar pe de altă parte, celor emise în baza principiului alternativ de organizare a ordinii mondiale, în care suveranitatea statală necontestată nu mai este supremă.

Un exemplu grăitor în acest sens este tendinţa în dreptul internaţional contemporan de a se întări ideea conform căreia un stat legitim trebuie să fie un stat care susţine anumite valori democratice comune (vezi Crawford şi Marks, 1998). De exemplu, în articolul 21 din Declaraţia Universală a Drepturilor Omului se afirmă principiul democratic alături de alte drepturi enumerate ca „standard comun de realizare pentru toate popoarele şi naţiunile" (vezi ONU, 1988, pp. 2, 5). Totuşi, cuvântul „democraţie" nu apare ca atare în Declaraţie, iar adjectivul „democratic" reapare doar o singură dată (în articolul 29). Prin contrast, Convenţia ONU asupra Drepturilor Civile şi Politice (1966) (care a intrat în vigoare în 1976) elaborează acest principiu în articolul 25, reunind un număr de acorduri şi convenţii diferite într-un tratat (vezi ONU, 1988, p. 28). Conform articolului 25 al Convenţiei:

> Fiecare cetăţean va avea dreptul şi oportunitatea, fără... restricţii nerezonabile:
> (a) de a lua parte la conducerea afacerilor publice, direct sau prin reprezentanţi aleşi în mod liber;
> (b) de a vota şi a fi ales în alegeri reale şi periodice în condiţii de sufragiu egal şi universal, desfăşurate prin vot secret, garantându-se astfel expresia liberă a voinţei alegătorilor;
> (c) de a avea acces, pe baze generale de egalitate, la funcţii în administraţia publică din ţara sa.

Convenţia Americană a Drepturilor Omului, împreună cu alte convenţii regionale, conţine ecouri clare ale Convenţiei asupra Drepturilor Civile şi Politice, în timp ce Convenţia Europeană a Drepturilor Omului este mai explicită în asocierea democraţiei cu legitimitatea statului, după cum prevede statutul Consiliului Europei, care face din angajamentul faţă de democraţie o condiţie a calităţii de membru. Deşi asemenea angajamente sunt adesea fragile, ele semnalează începuturile unei noi abordări a conceptului de putere politică legitimă în dreptul internaţional, adică inserează în dreptul internaţional ideea conform căreia puterea politică legitimă trebuie să fie, pe de o parte, responsabilă în faţa membrilor comunităţii politice în care este localizată, iar pe de altă parte, un promotor al drepturilor fundamentale ale omului.

Contestarea eficacităţii legale a suveranităţii statului este evidenţiată şi în recunoaşterea necesităţii de a susţine anumite drepturi ale grupurilor minoritare distincte sau ale persoanelor care aparţin acestor grupuri (vezi Crawford şi Marks, 1998). Încă din 1989,

preocupări legate de conflictul interetnic au generat convingerea că minorităţile au nevoie de protecţie. În 1992, Adunarea Generală a ONU a adoptat Declaraţia referitoare la Drepturile Persoanelor Aparţinând Minorităţilor Naţionale, Etnice, Religioase şi Lingvistice. Proclamând că statele „vor proteja existenţa şi identitatea naţională, culturală, religioasă şi lingvistică a minorităţilor", declaraţia expune drepturile membrilor minorităţii de a putea „participa efectiv la viaţa culturală, religioasă, socială şi publică". Deşi declaraţia nu este încă o obligaţie legală, se consideră că ea stabileşte o traiectorie viitoare a dreptului internaţional. În alte contexte, impulsul pentru asigurarea protecţiei drepturilor minorităţilor este demn de luat în considerare. În cadrul Consiliului Europei au fost elaborate Carta pentru Limbile Minoritare şi Regionale şi Convenţia-Cadru pentru Protecţia Minorităţilor Naţionale. Mai mult, Organizaţia pentru Securitate şi Cooperare în Europa (OSCE) a adoptat o serie de instrumente care afirmă drepturile minorităţilor şi a înfiinţat oficiul Înaltului Comisariat pentru Minorităţile Naţionale pentru a furniza „avertismente timpurii" şi „acţiuni timpurii" în privinţa „tensiunilor care implică probleme ale minorităţilor naţionale" (Crawford şi Marks, 1998, pp. 76-77).

Aceste evenimente sunt semne importante ale îndepărtării de perspectiva westfalică, statocentrică în dreptul internaţional şi ale apariţiei unei noi tendinţe de delimitare a suveranităţii statale. Un ultim exemplu grăitor care merită să fie menţionat în acest context este erodarea părerii tradiţionale că intervenţia umanitară pentru prevenirea violărilor grave ale drepturilor omului este inacceptabilă datorită faptului că încalcă principiul suveranităţii naţionale. Acest lucru este evident în intervenţiile sprijinite de ONU în Irak, Somalia şi Bosnia. De exemplu, rezoluţia 688 a Consiliului de Securitate ONU (5 aprilie 1991), care făcea legitimă noţiunea de zonă de securitate pentru kurzii din Irak, „a deschis drumuri noi în măsura în care implica Consiliul de Securitate, în sensul de a lua poziţie împotriva relelor tratamente aplicate propriilor cetăţeni" (Greenwood, 1993, p. 36). Ca o consecinţă, prioritatea tradiţională acordată suveranităţii statului asupra revendicărilor umanitare este reanalizată. Bineînţeles, impactul acestei reanalizări este simţit în mod inegal pe glob. Totuşi, este rezonabil să apreciem că „există acum o arie a conduitei interne în ceea ce priveşte drepturile omului... care se află sub supravegherea dreptului internaţional. Acest fapt nu conferă o autorizaţie generală pentru intervenţie... ci expune regimurile interne ale tuturor membrilor societăţii internaţionale evaluării legitime întreprinse de ceilalţi membri" (Vincent, 1986, p. 152). Şi, după cum consideră Crawford şi Marks, este corect să se afirme că „dreptul internaţional, cu orizontul său normativ din ce în ce mai cuprinzător, cu o literă în expansiune şi o instituţionalizare crescândă, exemplifică fenomenul globalizării" (1998, p. 82).

1.3.3. *De la dreptul internaţional la dreptul cosmopolitan*

Prin drept cosmopolitan, drept global sau drept umanitar global se înţelege un domeniu al dreptului diferit ca natură de dreptul statului şi de cel creat între un stat şi altul pentru realizarea intereselor geopolitice (vezi Held, 1995, cap. 10). Dreptul cosmopolitan se referă aici la acele elemente de drept – fie ele şi create de state – care generează puteri şi constrângeri, drepturi şi obligaţii care transcend revendicările statelor-naţiune şi care au consecinţe importante pe plan naţional. Elementele acestui tip de drept definesc şi caută să protejeze valorile umanitare de bază care pot intra în conflict şi uneori în contradicţie cu legile naţionale. Aceste valori stabilesc standarde de bază sau limite pe

care, în principiu, nici un agent politic nu le poate încălca, nici chiar reprezentantul guvernului sau al statului.

Deja s-a discutat în secţiunile anterioare faptul că regimurile drepturilor omului şi sistemul prevederilor referitoare la drepturile omului coexistă greu cu ideea de a accepta suveranitatea statului ca principiul cel mai potrivit pentru organizarea relaţiilor în comunităţile politice şi între acestea. Ele au fost tratate separat (în secţiunea 1.3.2), datorită centralităţii lor în politica globală contemporană. Însă ar putea fi considerate ca elemente ale dreptului cosmopolitan, alături de dreptul războiului, dreptul care guvernează crimele de război şi crimele împotriva umanităţii şi dreptul mediului. Împreună, aceste domenii ale dreptului constituie un set de standarde şi constrângeri care afectează şi restrâng noţiunea unui principiu nelimitat al suveranităţii statului. În timp ce angajamentul faţă de aceste standarde rămâne de cele mai multe ori slab, ele anunţă o schimbare viitoare care afectează conceptul de putere statală legitimă în dreptul regional şi global.

Elaborarea regulilor de purtare a războiului s-a bazat pe prezumţia că, dacă războiul nu poate fi complet abolit, câteva dintre cele mai terifiante consecinţe, atât pentru cetăţeni, cât şi pentru soldaţi, ar trebui considerate ilegale; astfel, războiul ar trebui să fie pe cât de uman posibil. Scopul regulilor de purtare a războiului este de a limita acţiunile din război la standarde minime ale comportamentului civilizat, care vor fi respectate de toate părţile implicate în conflictul armat. Deşi regulile de purtare a războiului sunt adesea violate în timpul conflictelor, acestea au servit în trecut ca o frână în calea celor mai grave acte de distrugere care puteau fi, în principiu, săvârşite. Principalele convenţii multilaterale care guvernează războiul sunt expuse în caseta 1.6.

Caseta 1.6. *Reguli de purtare a războiului*

Majoritatea instrumentelor care enunţă „legile războiului" şi principalele lor câmpuri de aplicare includ: (1) Declaraţia de la Paris din 1856, care a limitat războiul pe mare prin abolirea pirateriei şi prin specificarea faptului că o blocadă trebuia să fie efectivă pentru a fi constrângătoare din punct de vedere juridic; (2) Convenţia de la Geneva din 1864 (revizuită în 1906), care asigura un tratament uman pentru răniţii pe câmpul de luptă; (3) Convenţia de la Haga din 1899, care codifica multe dintre practicile acceptate în războiul pe uscat; (4) Convenţia de la Haga din 1907, care revizuia Convenţia din 1899 referitoare la drepturile şi îndatoririle beligeranţilor şi ale statelor şi persoanelor neutre şi proclama reguli referitoare la noi arme, asemenea cartuşelor dum-dum, a gazelor otrăvitoare şi folosirea baloanelor pentru bombardament; (5) Convenţiile de la Geneva din 1929, care asigurau un tratament decent pentru prizonierii de război, precum şi pentru răniţi şi bolnavi; (6) Protocolul de la Londra din 1936, care limita folosirea submarinelor împotriva vaselor comerciale; şi (7) Convenţia de la Geneva din 1949, care aducea la zi regulile referitoare la tratamentul prizonierilor, bolnavilor şi răniţilor şi la protecţia civililor. Pe lângă acestea, precum şi alte convenţii şi tratate regionale mai puţin semnificative, în lumea contemporană beligeranţii sunt supuşi dreptului internaţional cutumiar şi „legii umanităţii", care interzice cruzimea nejustificată şi alte acţiuni ce lezează moralitatea publică, nefiind acoperite de dreptul cutumiar sau de cel al tratatelor.

Sursă: Plano şi Olton, 1988, p. 193.

Regulile războiului formează un cadru în continuă evoluţie de reglementări care caută să restrângă comportamentul beligeranţilor în timpul conflictelor armate internaţionale. Regulile au ca premisă „noţiunea dualã că efectele nefaste ale războiului ar trebui atenuate pe cât posibil (în funcţie de necesităţile militare) şi că libertatea părţilor de a recurge la metode şi mijloace de război nu este nelimitată" (Dinstein, 1993, p. 966). Dacă cele mai multe dintre regulile războiului au evoluat ca drept cutumiar, regulile sunt acum codificate în numeroase acorduri internaţionale. Aceste acorduri marchează, în principiu, o schimbare semnificativă în timp în privinţa obligaţiei juridice în statul modern, pentru că ele contestă pricipiul disciplinei militare şi pun la îndoială suveranitatea naţională în unul din punctele cele mai sensibile: relaţia dintre militari şi stat şi competenţa militarilor de a urmări „raţiuni de stat" indiferent de consecinţele asupra altor popoare. Folosirea violenţei statului în timpul războiului interstatal este, în principiu, circumscrisă.

Acest proces de „circumscriere legală" graduală a statelor este ilustrat şi de drepturile pe care unele state le-au acordat indivizilor care refuză să servească în armatele naţionale. Prin recunoaşterea legală a statutului obiecţiei de conştiinţă, multe state au acceptat că există ocazii clare când un individ are o obligaţie morală, dincolo de obligaţia sa ca cetăţean al statului (vezi Vincent, 1992, pp. 269-292). Aceste „obligaţii transcendente" sunt exemplificate de rezultatele Tribunalului Internaţional de la Nürnberg (şi tribunalul paralel de la Tokyo). Tribunalul a enunţat, pentru prima dată în istorie, că atunci când *regulile internaţionale* care protejează valorile umane fundamentale sunt în conflict cu *legile statului*, fiecare individ trebuie să încalce legile statului (excepţie făcând cazul în care nu este posibilă „alegerea morală") (Cassese, 1988, p. 132). Dreptul internaţional contemporan a susţinut în general poziţia luată de Tribunal şi a confirmat respingerea apărării bazate pe argumentul supunerii faţă de ordinele superiorilor în ceea ce priveşte responsabilitatea pentru crimele împotriva păcii şi umanităţii.

> Încă de la procesele de la Nürnberg, s-a acceptat faptul că criminalii de război nu pot fi absolviţi de responsabilitatea penală prin citarea poziţiei oficiale sau a ordinelor superiorilor. Nici supunerea faţă de legislaţia naţională explicită nu oferă protecţie faţă de dreptul internaţional. În plus, crimele de război nu sunt supuse aplicării regulilor ordinare de prescriere. Astfel, nu există nici o limită temporală pentru acuzare, care poate începe după multe decenii (Dinstein, 1993, p. 968).

Sistemele de reguli care guvernează războiul şi crimele împotriva umanităţii sunt preocupate în special de comiterea actelor de violenţă împotriva oamenilor în timpul războiului. Însă multe forme de violenţă împotriva indivizilor şi de abuz de putere nu au loc în timpul actelor de război declarate. De fapt, s-a afirmat recent că distincţiile dintre război şi pace, agresiune şi represiune sunt dizolvate prin schimbarea patternurilor violenţei (Kaldor, 1998). Tipurile de violenţă din conflictul bosniac din 1993-1995 subliniază rolul forţelor paramilitare şi al crimei organizate şi folosirea unor părţi din armatele naţionale care pot să nu se mai afle sub controlul direct al statului. Asemenea grupuri folosesc forme de violenţă care sunt adesea dispersate, fragmentate şi îndreptate împotriva civililor. Ele comit atrocităţi şi violuri şi organizează asedii împotriva unor localităţi. Urmăresc o formă de politică identitară sau de excludere etnică. Ceea ce semnalează aceste tipuri „de război" este faptul că există o graniţă precară între crimele comise în timpul actelor de război între state şi atacurile adesea puternice împotriva

integrităţii fizice şi psihice a cetăţenilor în situaţii care nu implică o declaraţie de război. Cu toate că multe dintre noile forme de război nu cad direct sub incidenţa regulilor clasice ale războiului, ele constituie violări grave ale drepturilor internaţionale ale omului. În consecinţă, regulile războiului şi sistemul reglementărilor referitoare la drepturile omului pot fi percepute ca fiind forme *complementare* de reguli internaţionale (vezi Kaldor, 1998). Acordurile juridice internaţionale sugerează că limitarea agresiunii armate şi a abuzurilor de putere poate fi realizată atât prin controlul purtării războiului, cât şi prin prevenirea abuzului împotriva drepturilor omului. Slăbiciunea în impunerea regimurilor drepturilor omului a fost deja analizată. Slăbiciunea în impunerea regulilor de purtare războiului este, de asemenea, evidentă. Totuşi, regulile de purtare a războiului şi regimurile drepturilor omului formulează principii şi norme privind comportamentul politic naţional şi internaţional, care, în principiu, circumscriu forma şi aria suveranităţii. În ciuda limitărilor în privinţa impunerii lor, acestea sunt schimbări semnificative. Dacă regulile şi drepturile discutate ar fi impuse în mod imparţial, aceasta ar reprezenta o dezvoltare considerabilă în dreptul internaţional şi în natura principiilor organizaţionale care guvernează comportamentul mutual al comunităţilor politice.

Provocarea la adresa eficacităţii suveranităţii statale poate fi ilustrată şi printr-o altă sferă de reglementări noi: dreptul ce guvernează mediul şi folosirea resurselor naturale. În acest domeniu, a existat o punere în cauză a principiilor tradiţionale care reglementează însuşirea de teritorii şi resurse. La baza dreptului internaţional clasic westfalic, pământul, marea şi aerul erau recunoscute ca fenomene ce se încadrau în mod legitim în autoritatea statelor cu condiţia ca „oricine posedă un teritoriu şi îşi exercită în fapt controlul asupra lui să îşi asigure un titlu legal" (vezi Cassese, 1986, pp. 376-377). În timp ce principiul suveranităţii statale a fost extins în ultima perioadă pentru a include controlul resurselor dintr-o varietate de domenii, incluzând platformele continentale şi „zonele economice" exclusive (arii care se întind la 200 de mile marine de la ţărm), un nou concept a fost propus în 1967 ca un vehicul potenţial pentru regândirea bazei legale a însuşirii şi exploatării resurselor: „patrimoniul comun al omenirii" (vezi *supra*, caseta 1.3). Deşi principiul a fost subiect de discuţie aprinsă la ONU şi în alte părţi, a fost până la urmă consfinţit în două tratate importante, Convenţia asupra Lunii şi a altor Corpuri Cereşti (1979) şi Convenţia asupra Dreptului Mării (1982). Introdus iniţial ca mod de gândire asupra impactului noilor tehnologii care deschid posibilitatea exploatării resurselor naturale – de pe fundul mării sau de pe suprafaţa Lunii sau a altor planete – care erau dincolo de jurisdicţia naţională, primii susţinători ai săi l-au considerat ca bază a argumentului că resursele neexploatate până astăzi ar trebui dezvoltate în beneficiul tuturor, în special al naţiunilor sărace sau în curs de dezvoltare.

Printre elementele-cheie ale conceptului de patrimoniu comun sunt excluderea dreptului de apropriere, obligaţia de a exploata resursele în interesul umanităţii şi de a le explora şi utiliza doar în scopuri paşnice (Cassese, 1986, p. 390). Introducerea conceptului de patrimoniu comun conduce la posibilitatea unei ordini legale bazate pe echitate şi cooperare. Deşi există multe întrebări despre unde şi cum ar trebui aplicat acest principiu şi cum ar trebui distribuite beneficiile în creştere ale exploatării noilor resurse, introducerea conceptului a fost un punct de reper în gândirea juridică internaţională.

În concluzie, regulile războiului, legile care guvernează crimele împotriva umanităţii, inovaţiile din gândirea juridică referitoare la folosirea resurselor şi regimurile drepturilor omului marchează o schimbare de direcţie în ceea ce priveşte subiectul şi aria dreptului

internaţional. Părerile s-au întors împotriva doctrinei conform căreia dreptul internaţional trebuie să fie exclusiv un drept între state. Problema o reprezintă apariţia unui corpus vast de reguli, cvasireguli şi schimbări juridice care încep să modifice baza coexistenţei şi cooperării în ordinea globală. Inovaţiile legale la care am făcut referire contrazic ideea potrivit căreia principiul normativ suprem al organizării politice a omenirii poate şi ar trebui să rămână o problemă a statului suveran. Mai recent, propunerile vizând instituirea unei curţi penale internaţionale atestă trecerea graduală spre o „ordine constituţională universală" (vezi Crawford, 1995; Dugard, 1997; Weller, 1997). Noul cadru legal pentru reducerea şi delimitarea suveranităţii statale stabileşte standarde şi valori de bază pentru tratamentul tuturor, pe timp de pace sau de război. Aceste standarde şi valori reprezintă baza a ceea ce este numit aici noul cadru de drept cosmopolitan. Bineînţeles, la acest ansamblu de norme nu se subscrie sistematic; el indică însă dezvoltarea unei ordini postwestfalice – o nouă politică globală care stabileşte un nou cadru legal pentru comportamentul şi reglementarea relaţiilor dintre comunităţile politice.

1.3.4. *Regionalismul: noi straturi de guvernare*

Apariţia politicii globale şi a elementelor de drept cosmopolitan a mers mână în mână cu dezvoltarea noilor forme de regionalism. Multe dintre acestea vor fi analizate în capitolele următoare (vezi capitolele 2, 3 şi 5). Aici se va discuta despre dezvoltarea formelor de regionalism *politic*. Prin regionalism politic se înţelege un *cluster* regional de state învecinate care posedă un număr de atribute comune, care au niveluri de interacţiune semnificative şi care se bucură de o cooperare instituţionalizată printr-o structură multilaterală oficială. Astfel, în Europa este posibilă identificarea Uniunii Europene cu graniţele politice şi economice ale unei comunităţi regionale de state şi societăţi, în timp ce în Asia de Sud-Est, Asociaţia Naţiunilor din Asia de Sud-Est (ASEAN) defineşte graniţele unui complex politic regional în creştere.

Uniunea Europeană nu ar trebui, probabil, descrisă nici ca regim internaţional şi nici ca stat federal, ci ca o reţea de state care implică punerea în comun a suveranităţii (vezi Keohane şi Hoffmann, 1990, p. 10). UE a fost înfiinţată printr-o serie de „negocieri interguvernamentale" care au inclus, mai recent, Actul Unic European (1986), Tratatul de la Maastricht (1991) şi Tratatul de la Amsterdam (1997). Mai mult decât orice altă organizaţie internaţională, procesele politice ale UE pot fi descrise prin termenul de „supranaţionalitate". Este important să reţinem că puterile UE au fost câştigate prin „predarea voluntară" a unor aspecte ale suveranităţii de către statele individuale – o „predare" care a ajutat, de fapt, la întărirea statelor-naţiune europene în faţa dominaţiei Statelor Unite din primii treizeci de ani postbelici şi a provocării economice din regiunea Asia-Pacific (vezi Wallace, 1994). Statele membre ale UE îşi păstrează puterea generală în multe dintre sferele afacerilor proprii, în timp ce consfinţirea noţiunii de „subsidiaritate" în cadrul legal al UE după Maastricht a lărgit gama de alegere politică pentru state, în anumite sfere (vezi Neunreither, 1993). Totuşi, în cadrul UE, suveranitatea este clar divizată: orice concepţie a suveranităţii care susţine indivizibilitatea, nelimitarea, exclusivitatea şi perpetuitatea formei de putere publică – concretizată în statul individual – este depăşită.

Statele membre ale UE nu mai reprezintă centri unici ai puterii în cadrul graniţelor proprii. După cum a observat Curtea Europeană de Justiţie, prin „crearea unei Comunităţi pe o durată nelimitată, cu instituţii şi personalitate proprii... şi, mai ales, cu puteri reale

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

care provin dintr-o limitare a suveranităţii sau dintr-un transfer de putere dinspre state înspre Comunitate, „statele membre şi-au limitat drepturile suverane" (Mancini, 1990, p. 180). În cadrul instituţiilor Uniunii, Consiliul de Miniştri are o poziţie deosebit de semnificativă, datorită faptului că are la dispoziţie instrumentele legale ale puterii care îi permit formularea şi aplicarea politicilor cu o minimă responsabilitate democratică naţională. Dintre toate aceste instrumente, „reglementările" sunt cele mai importante datorită faptului că au statut de lege, independent de orice altă negociere sau acţiune din partea statelor membre. Dispute pe marginea interpretării şi aplicării reglementărilor (sau a directivelor) pe plan naţional au ajuns şi la Curtea Europeană de Justiţie, iar aceasta şi-a asumat rolul major de armonizare a legislaţiei în interiorul Uniunii. Mai mult, o dată cu încheierea Actului Unic European, unanimitatea din cadrul Consiliului de Miniştri a fost înlocuită cu „votul cu majoritate calificată" pentru un număr semnificativ de arii de problematică (vezi Noel, 1989). Deşi există anumite garanţii pentru suveranitatea naţională incluse în această schimbare (deciziile care pot fi luate prin vot majoritar sunt stabilite, ele însele, prin unanimitate), pot fi adoptate politici în ciuda opoziţiei guvernelor individuale. Locul suveranităţii naţionale nu mai este astfel garantat.

Tratatul încheiat la summitul de la Maastricht din 1991 caută nu numai să extindă sfera uniunii economice şi monetare, ci şi cadrul de integrare politică în alte sfere. În particular, avansează semnificativ noţiunea de cetăţenie a UE: fiecare cetăţean al unei ţări membre a UE este acum cetăţean al UE cu dreptul de călătorie şi de rezidenţă oriunde în Uniune şi cu dreptul de a vota sau de a candida pentru funcţii politice în ţara de rezidenţă. În consecinţă, importanţa vechilor graniţe politice scade şi mai mult, iar procesul deteritorializării continuă. Libertatea de mişcare şi dreptul de participare politică, oriunde ar locui un individ, pune în cauză baza tradiţională a loialităţii faţă de un singur stat (vezi Khan, 1996). Dacă Tratatul de la Maastricht ar fi fost implementat în totalitate, alături de termenii sociali şi de condiţiile Tratatului de la Amsterdam (care presupune scoaterea în afara legii a discriminării bazate pe gen, rasă, religie, naţionalitate, printre alte categorii), statele membre ar fi făcut paşi importanţi pentru a deveni o asociere politică supranaţională puternic integrată (vezi Pinder, 1991; Ross, 1995).

Intensitatea interacţiunilor politice din Europa o evidenţiază în câteva privinţe importante, în raport cu intensitatea crescândă a interacţiunilor internaţionale în general. Wallace explică aceasta în felul următor:

> Ceea ce este diferit în cazul Europei este... crearea unei reţele instituţionale relativ stabile pentru negocierea interguvernamentală în vederea ajustării intereselor comune de-a lungul unei agende cuprinzătoare şi... existenţa tradiţiilor, istoriei, culturii şi valorilor politice comune, la care pot face apel liderii politici şi constructorii de instituţii pentru a obţine sprijin în legitimarea regulilor pe care au fost de acord să le implementeze şi a sarcinilor pe care au acceptat să le împartă (1994, p. 20).

Astfel, regiunea europeană poate să fie diferenţiată de procesele mai generale ale fluxurilor şi interacţiunilor globale în creştere nu numai prin densitatea internă a interacţiunii politice, dar şi prin legăturile culturale şi istorice comune. Existenţa şi dezvoltarea unui cadru instituţional interguvernamental oficial susţin dezvoltarea ulterioară a acestor interacţiuni şi istorii comune. Totuşi, ar fi greşit să exagerăm gradul în care, atât din punct de vedere geografic, cât şi funcţional, regiunea europeană reprezintă o unitate politică, socială şi culturală.

Regiunea europeană este alcătuită dintr-un număr de subregiuni şi regimuri care sunt aşezate unele peste altele pentru a genera un efect de mozaic. Cei 15 membri ai UE şi instituţiile lor comune reprezintă un centru în jurul căruia se concentrează tot mai mult şi restul interacţiunilor europene. Totuşi, chiar şi în cadrul UE sunt diferenţe clare între cei şase membri iniţiali şi cei care au aderat mai târziu. Dincolo de nucleul UE, apartenenţa la Asociaţia Europeană de Liber Schimb (AELS) şi NATO produce un al doilea cerc concentric de interacţiuni şi forme instituţionale din regiunea europeană: în cazul NATO, instituţiile încadrează Europa într-o reţea militară globală, în timp ce în cazul statelor scandinave există instituţii şi interacţiuni care întretaie regimurile UE. În sfârşit, Europa de Est şi Centrală, Balcanii şi statele fostei Uniuni Sovietice îşi menţin toate o varietate de relaţii şi de interacţiuni cu nucleul european.

Încă de la încheierea Războiului Rece s-a înregistrat o accelerare semnificativă în instituţionalizarea relaţiilor regionale în afara Europei: în Americi, Asia-Pacific şi, într-un grad mai mic, în Africa. Însă formele luate de acest regionalism sunt radical diferite de modelul integraţionist al UE. Într-adevăr, până în prezent restul lumii a respins modelul UE ca exemplu de urmat. Spre deosebire de principiul westfalic al suveranităţii statale, principiul de la Bruxelles al „suveranităţii puse în comun" are puţine rezonanţe în Kuala Lumpur, Brasilia sau Lagos. În schimb, în afara Europei, s-a dezvoltat o formă mai deschisă de regionalism, descrisă prin termenul de „nou regionalism". Acest lucru este cel mai vizibil în Asia-Pacific.

Inspirate de succesul relativ al grupării subregionale ASEAN, câteva state de pe coasta Pacificului s-au reunit în 1989 pentru a stabili un forum multilateral destinat intensificării cooperării interguvernamentale. CEAP (Cooperarea Economică Asia-Pacific), după cum este cunoscută, a fost privită iniţial ca „patru adjective în căutarea unui substantiv". Dar, de la iniţierea sa, numărul membrilor a crescut, astfel încât CEAP include toate statele majore din regiune; au apărut o mulţime de grupuri de lucru şi de reţele interguvernamentale cu scopul de a extinde comerţul liber şi liberalizarea capitalului în regiune. CEAP este dirijată prin întâlniri ministeriale regulate, cu subiecte din toate domeniile-cheie ale politicii, iar summituri anuale ale şefilor de stat caută să stabilească o agendă regională. Deservită de un mic secretariat cu sediul în Singapore, CEAP reprezintă un „nou regionalism" în Asia-Pacific care, deşi limitat la chestiuni economice, evoluează spre un forum instituţionalizat pentru cooperare multilaterală („regionalism deschis") mai degrabă decât spre o integrare politică regională („regionalism închis") (Ravenhill, 1998). Deşi nu implică acorduri constrângătoare din punct de vedere juridic, CEAP a acceptat un program de acţiune pentru cooperarea economică şi pentru „spiritul comunităţii din Asia-Pacific", care include angajamente specifice vizând un comerţ liber la nivel regional până cel mai târziu în 2010.

Pe lângă CEAP, mai există şi un dialog în curs de evoluţie pe tema securităţii regionale, instituţionalizat prin Forumul Regional ASEAN (FRA) (vezi capitolul 2). În paralel cu CEAP şi FRA există o serie de asociaţii transnaţionale regionale, asemenea CCEP (Consiliul de Cooperare Economică în Pacific), CEBP (Consiliul Economic al Bazinului Pacificului), CDP (Comerţ şi Dezvoltare în Pacific) şi CCSAP (Consiliul de Cooperare pentru Securitate Asia-Pacific) (Yamamoto, 1995). Aceste asociaţii de elite sunt oglindite de dezvoltarea legăturilor şi a cooperării regionale dintre mişcările sociale şi grupurile cetăţeneşti, de la mişcarea feministă, grupuri religioase şi grupuri ecologiste

la coaliţii precum „Summitul Popoarelor", ţinut alături de summitul anual al CEAP la Vancouver, în noiembrie 1997 (Woods, 1998).

„Noul regionalism" este evident, de asemenea, în America Latină, în special în crearea MERCOSUR (Piaţa Comună a Conului Sudic), în 1991. Principalul scop al MERCOSUR este încurajarea unei integrări mai strânse între statele americane, parţial ca răspuns la dezvoltarea Acordului Nord-American de Liber Schimb (NAFTA) (Grugel, 1996). În afară de America Latină, mai există iniţiative regionale limitate în Orientul Mijlociu arab, precum Consiliul de Cooperare în Golf, Uniunea Arabă Maghreb, Consiliul Arab pentru Cooperare (Tripp, 1995). În plus, iniţiativele regionale stabilite în Caraibe, Africa, Asia şi insulele din Pacific au fost revigorate la sfârşitul Războiului Rece, pe fondul intensificării regionalismului în celelalte zone.

Mai mult, există o diplomaţie regională intensă, pe măsură ce aceste grupări regionale „noi" şi „vechi" caută să-şi consolideze relaţiile reciproce, fie în termenii accesului la pieţe sau printr-un simplu dialog diplomatic. Prin „Întâlnirea Asia – Europa", convocată în 1996, UE şi statele din ASEAN au stabilit un dialog diplomatic în sfere de interes comun, de la economie la drepturile omului, în timp ce UE a semnat acorduri cu MERCOSUR şi a început discuţiile cu NAFTA pentru crearea Ariei Atlantice de Liber Schimb. În mod similar, SUA, ca principal agent al NAFTA, au început dialogul cu MERCOSUR referitor la încurajarea unei mai strânse cooperări. În această privinţă, „noul regionalism" nu mai reprezintă o barieră pentru globalizarea politică, ci, din contra, este compatibil total cu aceasta – dacă nu chiar un stimulent indirect.

1.4. Forme istorice ale globalizării politice: transformarea comunităţii politice

Transformările fundamentale descrise până acum sunt prezentate în grilele 1.1 şi 1.2, care sintetizează trecerea, mai întâi, către dezvoltarea comunităţilor politice bazate pe teritoriu, iar apoi către noua eră a politicii globale şi a guvernării globale şi regionale multistratificate. Prima schimbare este marcată de centralizarea crescândă a puterii politice în Europa, sedimentarea raporturilor politice în structuri statale, teritorializarea politicii, răspândirea ordinii interstatale, dezvoltarea formelor de responsabilitate în interiorul anumitor state şi, în acelaşi timp, negarea responsabilităţii faţă de alţii prin expansiune colonială, cucerire şi război. A doua schimbare nu o înlocuieşte în toate privinţele pe prima: straturi de guvernare apar atât în interiorul, cât şi peste graniţele politice, creând un sistem de guvernare nou, multistratificat. Totuşi, a doua schimbare este marcată de internaţionalizarea şi transnaţionalizarea politicii, de deteritorializarea unor aspecte decizionale ce aparţineau statelor, dezvoltarea organizaţiilor şi instituţiilor regionale şi globale, apariţia dreptului regional şi global şi a unui sistem multistratificat de guvernare globală, formală şi informală. Această ordine complexă, contestată, întrepătrunsă are implicaţii profunde pentru natura comunităţii politice democratice.

La sfârşitul celui de-al doilea mileniu, după cum am arătat anterior, comunităţile şi civilizaţiile politice nu mai pot fi caracterizate doar ca „lumi izolate"; ele sunt implicate şi înrădăcinate în structuri complexe de forţe, relaţii şi mişcări suprapuse. În mod evident, ele sunt adesea structurate de inechitate şi ierarhie. Dar nici cele mai puternice

dintre acestea – inclusiv cele mai puternice state-naţiune – nu rămân neafectate de condiţiile şi procesele în continuă schimbare de regrupare la nivel regional şi global. Pot fi reţinute cinci puncte centrale pentru a facilita caracterizarea relaţiilor schimbătoare dintre globalizarea politică şi statele-naţiune moderne. Toate acestea indică o intensificare a extensiunii, intensităţii, velocităţii şi impactului globalizării politice. De asemenea, sugerează observaţii importante pe marginea caracterului în schimbare al comunităţii politice democratice.

În primul rând, locul puterii politice efective nu mai poate fi asociat guvernelor naţionale – puterea efectivă este împărţită şi schimbată de diverse forţe şi agenţii la nivel naţional, regional şi internaţional. În al doilea rând, ideea unei comunităţi politice de destin – a unei colectivităţi ce se autodetermină – nu mai poate fi localizată în cadrul graniţelor unui singur stat-naţiune. Câteva dintre cele mai importante forţe şi procese care determină natura şanselor de viaţă în interiorul şi între comunităţile politice se află acum dincolo de limita statelor-naţiune individuale. Sistemul comunităţilor politice naţionale, bineînţeles, persistă, însă este articulat şi rearticulat astăzi cu complexe procese şi structuri economice, organizaţionale, administrative, legale şi culturale care îi limitează şi controlează eficacitatea.

În al treilea rând, nu se afirmă aici că suveranitatea naţională a fost subminată în totalitate, nici chiar în regiunile cu suprapuneri extinse şi cu structuri politice şi de autoritate divizate. Însă există arii şi regiuni semnificative marcate de loialităţi întrepătrunse, interpretări conflictuale ale drepturilor şi îndatoririlor, structuri legale şi de autoritate interconectate etc., care atacă noţiunea de suveranitate ca formă de putere publică nelimitată, indivizibilă şi exclusivă. Funcţionarea în sisteme regionale şi globale tot mai complexe le afectează atât autonomia (prin modificarea costurilor şi beneficiilor politicilor şi prin influenţarea agendei instituţionale), cât şi suveranitatea (prin schimbarea echilibrului dintre cadrele juridice şi practicile administrative naţionale, regionale şi internaţionale). În timp ce concentrările masive de putere rămân caracteristici ale multor state, ele sunt cel mai adesea înrădăcinate şi articulate în domenii fragmentate de autoritate politică.

În al patrulea rând, ultima parte a secolului XX este marcată de o serie de noi tipuri de „probleme de graniţă". Trăim într-o lume a „comunităţilor de destin întrepătrunse", în care traiectoriile fiecărui şi tuturor statelor sunt mult mai împletite ca odinioară. Date fiind acestea, urmează noi tipuri de probleme legate de graniţe. Bineînţeles, în trecut, statele-naţiune îşi rezolvau neînţelegerile legate de frontiere prin mijloace de coerciţie. Dar această logică a puterii este neadecvată şi nepotrivită pentru rezolvarea problemelor complexe, de la reglementarea economică la epuizarea resurselor şi degradarea mediului, care generează – cu o viteză tot mai mare – o întrepătrundere a „sorţii naţiunilor". Într-o lume în care statele puternice iau decizii nu numai pentru propriile popoare, ci şi pentru altele, şi în care actorii şi forţele transnaţionale întretaie graniţele comunităţilor naţionale în diverse moduri, întrebarea cine, în faţa cui şi pe ce bază ar trebui să răspundă nu este deloc simplă.

În al cincilea rând, distincţiile dintre afacerile interne şi internaţionale, problemele politice interne şi externe, preocupările statelor-naţiune legate de suveranitate şi consideraţiile internaţionale nu mai sunt atât de clare. Guvernele se confruntă cu probleme ca drogurile, SIDA, encefalopatia spongiformă bovină, utilizarea resurselor neregenerabile, administrarea deşeurilor nucleare, răspândirea armelor de distrugere în masă şi încălzirea

Grila 1.1. *Ordinea politică mondială : comparaţii istorice*

	Epoca modernă timpurie (secolele XIV-XVIII)	Epoca modernă (secolele XIX-XX)	Epoca contemporană (din 1945)
Forme de stat în schimbare	Asociaţii politice fragmentate – structuri de autoritate suprapuse Centralizare politică crescândă în Europa: monarhia constituţională şi absolutismul Imperii, oraşe-state, putere fragmentată /dispersată în alte locuri	Consolidarea statului-naţiune modern şi regimuri democratice liberale în Europa şi SUA Răspândirea naţionalismului	Răspândirea statelor democratice liberale în America Latină, Asia, Africa şi Europa de Est Consolidarea formei statului-naţiune
Sistem interstatal	Rivalităţi intrateritoriale Rivalitate intraregională Reglementare internaţională minimă şi constrângeri minime asupra violenţei statelor Balanţa puterii	Imperii globale Dezvoltarea reglementării multilaterale diplomatice şi juridice Geopolitica	Decolonizarea Expansiunea rapidă a interacţiunii diplomatice multilaterale Regionalism: UE, CEAP, NAFTA Se dezvoltă instituţii politice globale: sistemul ONU
Apariţia politicii globale	Expansiunea europeană imperialistă iniţială – întinderea dominaţiei politice	Începuturile interacţiunii politice globale: instituţionalizarea iniţială a procesului de decizie politică internaţional şi transnaţional, în special în probleme de comerţ, război şi pace	Intensificarea internaţionalizării şi a transnaţionalizării politicii, guvernării şi autorităţii Proliferarea regimurilor de reglementare internaţionale şi transnaţionale Guvernare multistratificată Apariţia elementelor de drept cosmopolitan Politica globală: ordine neomedievală?

Grila 1.2. *Forme istorice ale globalizării politice*

	Epoca modernă timpurie (secolele XIV-XVIII)	Epoca modernă (secolele XIX-XX)	Epoca contemporană (din 1945)
Extensiune	În mare parte intrateritorială şi intraregională, dar începe expansiunea imperială	Imperiile globale Apare sistemul global al statelor-naţiune	Sistemul global de state Apare ordinea politică globală Regionalizarea politicii şi interregionalismul
Intensitate	Volum scăzut, însă cu noduri de intensitate când competitori politici şi/sau economici se întâlnesc şi se ciocnesc	Volum crescător şi expansiune a fluxurilor/ conexiunilor	Nivel fără precedent al fluxurilor, acordurilor, reţelelor (formale şi informale) şi conexiunilor
Velocitate	Sporadică, limitată	Crescătoare	Grăbirea interacţiunii politice globale pe măsură ce apare comunicarea în „timp real"
Propensiune de impact	Scăzută, dar cu noduri concentrate de impact	Consecinţe structurale şi instituţionale intensificate	Interconectare, sensibilitate şi vulnerabilitate ridicate
Infrastructuri	Minime, apariţia foarte lentă a cadrelor multilaterale, de la tratate la organizaţii ale conferinţelor	Apariţia organizaţiilor şi regimurilor internaţionale şi transnaţionale	Schimbare extensivă în mărimea, forma şi gama regimurilor, organizaţiilor şi mecanismelor juridice internaţionale şi transnaţionale Comunicare globală în timp real şi infrastructuri media
Instituţionalizare	Minimă, dar cu începuturi ale diplomaţiei şi regularizării reţelelor interstatale	Dezvoltare fragilă a regulilor, regimurilor şi a dreptului internaţional	Dezvoltare marcată a regimurilor, dreptului internaţional, a elementelor de drept cosmopolitan şi a structurilor organizaţionale interguvernamentale şi transnaţionale

	Epoca modernă timpurie (secolele XIV-XVIII)	Epoca modernă (secolele XIX-XX)	Epoca contemporană (din 1945)
Stratificare	Dezvoltarea ordinii mondiale eurocentrice Organizare politică slabă, difuză şi inegală de-a lungul teritoriilor	Ierarhia puterii politice, economice şi militare concentrată în Nord/Vest Se dezvoltă capacităţi politice, însă prevalează asimetrii acute	De la Războiul Rece bipolar la lumea multipolară Ierarhia Nord/Sud erodată pe măsură ce statele nou-industrializate şi actorii non-statali modifică structura de putere Organizaţii politice în toate părţile globului, dar inegalităţi încă semnificative în capacităţi
Moduri de interacţiune	Rivalitate, „război limitat" Conflictuală/coercitivă Imperialistă	Teritorială Diplomatică Geopolitică/coercitivă Imperialistă Conflict şi concurenţă Dezvoltarea războiului total	Deteritorializarea şi reteritorializarea „Raţiuni de stat" urmărite în cadrul emergent al eforturilor de cooperare Cooperare şi concurenţă Geo-economică Sfârşitul imperiului

globală, care nu mai pot fi catalogate în aceşti termeni. Mai mult, probleme ca localizarea şi strategia de investiţii a CMN-urilor, reglementarea pieţelor financiare globale, ameninţări la adresa bazei fiscale a statelor individuale în contextul unei diviziuni globale a muncii şi a absenţei controlului asupra capitalului pun sub semnul întrebării valoarea câtorva dintre instrumentele centrale ale politicii economice naţionale (vezi capitolele 3-5). De fapt, în toate sferele majore ale politicii, după cum explică şi capitolele următoare, angrenarea comunităţilor politice naţionale în fluxurile şi procesele regionale şi globale le implică într-o coordonare şi reglementare transfrontaliere intensive. Spaţiul politic pentru dezvoltarea şi urmărirea guvernării eficiente şi a responsabilităţii puterii nu mai coincide cu un teritoriu politic delimitat. Formele contemporane ale globalizării politice implică o deteritorializare a autorităţii politice, deşi rămâne a fi specificat mai târziu cât de departe merge procesul.

1.5. Angrenarea naţională diferenţiată

Din perioada care a urmat celui de-al doilea război mondial până în 1989, natura politicii mondiale şi a securităţii naţionale a fost în mod decisiv conturată de „marea competiţie" dintre Statele Unite şi Uniunea Sovietică. Bifurcarea Est-Vest a dominat afacerile globale. Sistemul internaţional al Războiului Rece a avut o structură ierarhică (vezi capitolul 2). Acţiunea Statelor Unite şi a Uniunii Sovietice ca puteri mondiale şi dezvoltarea alianţelor ca NATO şi Pactul de la Varşovia au impus constrângeri decizionale pentru multe state, în anii postbelici. Capacitatea statului de a iniţia politici externe specifice, de a urmări anumite preocupări strategice, de a alege între tehnologii militare alternative şi de a controla sistemele de arme situate pe propriul teritoriu a fost limitată de locul său în sistemul internaţional al relaţiilor de putere (vezi Herz, 1976; Kaldor şi Falk, 1987).

Rivalitatea globală dintre Uniunea Sovietică şi SUA a mediat politica mondială pe o perioadă de aproape cinci decenii. În acest timp, lumea a devenit o arenă strategică unită, în care lupta pentru supremaţie militară şi ideologică pătrundea în fiecare regiune. După cum a observat Waltz: „Într-o lume bipolară nu există periferii. Cu doar două puteri capabile de acţiune la scară mondială, orice şi oriunde s-ar întâmpla reprezintă preocuparea potenţială a fiecăreia dintre ele" (1979, p. 171). Chiar şi identitatea politică a acelor state care au căutat neutralitatea în timpul Războiului Rece a fost definită în relaţie cu competiţia între superputeri, ele au devenit astfel „nealiniate". Nicăieri nu a fost simţit mai acut impactul Războiului Rece ca în Europa.

La sfârşitul celui de-al doilea război mondial, statele care fac obiectul celor şase studii de caz din volumul de faţă – SUA, Marea Britanie, Franţa, Germania, Suedia, Japonia – au ocupat locuri de plecare foarte diferite în sistemul politic global. Totuşi, o dată cu răspândirea regimurilor democratice liberale în toată lumea şi cu consolidarea organizării economice liberale, au existat câteva puncte importante de convergenţă între aceste state în sfera relaţiilor interstatale, a geopoliticii şi a politicii globale. În această privinţă, este interesant să analizăm tabelul 1.4. Se observă faptul că implicarea fiecăruia dintre cele şase state în politica globală şi-a modificat forma şi conturul în ultimii 50 de ani. Deşi au pornit din poziţii foarte diferite imediat după al doilea război mondial, ele au renunţat practic la angajamentele coloniale anterioare, patru sunt membre ale NATO, iar Suedia a aderat de curând la un program NATO, Parteneriatul pentru Pace. În plus, patru state sunt acum membre ale Uniunii Europene şi toate patru au roluri majore – în ciuda nivelurilor diferite de implicare în organizaţiile internaţionale guvernamentale sau neguvernamentale – în politica internaţională şi globală.

Bineînţeles, mai rămân diferenţe semnificative. Rolul militar hegemonic al Statelor Unite continuă, reîntărit de prăbuşirea Uniunii Sovietice în 1989. În timp ce Franţa şi Marea Britanie rămân membri permanenţi ai Consiliului de Securitate ONU, cu puteri de veto, poziţia lor ca actori globali a fost în declin după 1945. Ambele state s-au bucurat odinioară de roluri geopolitice principale, acum însă au roluri secundare (chiar dacă nu lipsite de importanţă) în afacerile interstatale şi la ONU. Forţa economică crescândă a Germaniei şi Japoniei a avut, de asemenea, consecinţe semnificative. Ca state învinse în al doilea război mondial, amândouă au fost oprite de la implicarea militară în afacerile internaţionale şi globale. Au acceptat constituţii care le-au blocat participarea la acţiunea

Tabelul 1.4. *Patternuri contemporane ale implicării naționale diferențiate în ordinea politică mondială : câteva comparații-cheie*

	SUA	Marea Britanie	Franța	Germania	Suedia	Japonia
Rol geopolitic înainte de război	Hegemon regional – izolaționist	Imperiu global	Imperiu global	Putere revizionistă/ expansionistă	Neutră independentă	Putere imperială
Grad de conectare diplomatică:						
1950	70	62	70	0	50	0
1991	150	132	142	135	94	111
Alianțe militare/structuri de securitate comune	Fondator NATO 1949 ANZUS 1951 Tratatul de Securitate Mutuală SUA-Japonia 1951 CSCE 1975-1991 OSCE 1991- FRA 1994-	Fondator NATO 1949 UEO 1954 CSCE 1975-1991 OSCE 1991-	Fondator NATO 1949 UEO 1954 CSCE 1975-1991 OSCE 1991-	Membru NATO 1955 UEO 1954 CSCE 1975-1991 OSCE 1991-	Inițial neutră, a aderat la Programul Parteneriatul pentru Pace al NATO 1993 Observator la UEO 1995- CSCE 1975-1991 OSCE 1991-	Tratatul de Securitate Mutuală SUA-Japonia 1951 FRA 1994-
Apartenența la OIG						
1950	59	62	67	25	35	14
1996	64	71	87	83[a]	87	63
Rolul la ONU	Membru permanent al Consiliului de Securitate	Membru permanent al Consiliului de Securitate	Membru permanent al Consiliului de Securitate	Caută să devină membru permanent al Consiliului de Securitate	Membru de frunte al mișcării de nealiniere	Caută să devină membru permanent al Consiliului de Securitate
Contribuția la bugetul ONU (%)						
1984-1985	25	4,46	6,26	8,31	1,31	9,58
1997	25	5,32	6,42	9,06	1,23	15,65

	SUA	Marea Britanie	Franţa	Germania	Suedia	Japonia
Forumuri economice multilaterale majore	OMC OCDE G7 FMI/BIRD	OMC OCDE G7 FMI/BIRD	OMC OCDE G7 FMI/BIRD	OMC OCDE G7 FMI/BIRD	OMC OCDE FMI/BIRD	OMC OCDE G7 FMI/BIRD
Angajamente regionale	NAFTA CEAP OSA	A aderat la UE în 1973	Membru fondator al UE în 1958	Membru fondator al UE în 1958	Membru al UE în 1995 Consiliul Nordic 1952 Consiliul de Miniştri Nordic 1971	CEAP
Participarea la OING						
1960	612	742	886	841	651	412
1996	2418	3031	3255	3204[a]	2733	1970
Conectare juridică internaţională	CIJ	CIJ CEDO Comisia ONU pentru Drepturile Omului	CIJ CEDO Comisia ONU pentru Drepturile Omului	CIJ CEDO Comisia ONU pentru Drepturile Omului	CIJ CEDO Comisia ONU pentru Drepturile Omului	CIJ Comisia ONU pentru Drepturile Omului
Rolul global actual	Putere militară hegemonică Rol principal în geopolitică şi diplomaţie	De la putere globală la putere de rang secund	De la putere globală la putere de rang secund	Putere dominantă a UE Rol global major	Putere independentă de rang mediu	Superputere economică Rol geopolitic limitat

[a] Date despre RFG înainte de 1996.

Sursă: datele despre OIG din 1950 şi datele despre diplomaţie sunt luate din Nierop, 1994, ap. 2. Datele despre OIG din 1996 şi datele despre OING din 1960 şi 1996 sunt extrase din Union of International Associations, *Yearbook of International Organizations*, 1983-1984, 1996-1997. Cotele care revin statelor din bugetul ONU sunt extrase de la adresa **www.un.org**.

militară internaţională, inclusiv la acţiunile sprijinite de ONU. Creşterea puterii economice a acestor două state şi constanta criză financiară a instituţiilor internaţionale, asemenea ONU, a însemnat obţinerea unui rol mai mare. În special Japonia a căutat un loc mai bun în politica internaţională şi a încercat să lege contribuţia sa financiară la instituţiile internaţionale de obţinerea unui rol mai semnificativ - în plan politic şi, poate, în curând, în plan militar.

1.6. Concluzie: globalizarea politică şi impacturile structurale

Acest capitol s-a axat pe două concepţii distincte asupra ordinii mondiale şi a organizării politice în lumea modernă: cea asociată cu relaţiile tradiţionale interstatale sau geopolitice şi cea asociată cu noul cadru de politică şi guvernare globală. S-a argumentat că globalizarea politicii contemporane modifică baza ordinii mondiale prin reconstituirea formelor tradiţionale de stat suveran şi prin reordonarea relaţiilor politice internaţionale. Însă aceste procese transformative nu sunt inevitabile din punct de vedere istoric şi nici nu sunt complet sigure. Ca rezultat, ordinea mondială contemporană este cel mai bine percepută ca o ordine complexă, contestată şi interconectată, în care sistemul interstatal este tot mai înrădăcinat în reţele politice regionale şi globale. Ultimele reprezintă fundamentul prin care autoritatea politică şi mecanismele guvernării sunt articulate şi rearticulate.

A face referire la ordinea mondială contemporană ca la o ordine complexă, contestată, interconectată înseamnă a conştientiza „aparenţele neclare" care definesc politica globală la sfârşit de mileniu (Mann, 1993, p. 4). Însă se pot identifica anumite trăsături, iar acestea au fost evidenţiate prin explorarea formei schimbătoare a organizaţiilor internaţionale şi transnaţionale, prin creşterea substanţială a OIG şi OING, rapida dezvoltare a formelor diferite de regim, structura schimbătoare a formei, ariei şi subiectului dreptului internaţional, apariţia organizaţiilor şi instituţiilor regionale ş.a.m.d. Toate aceste dezvoltări ilustrează o îndepărtare de politica pur statocentrică înspre o formă nouă şi mai complexă a guvernării globale multistratificate. Există procese politice multiple, suprapuse, în curs de derulare în conjunctura istorică actuală.

Această conjunctură nu duce lipsă de paralele istorice interesante. În special, epoca medievală târzie europeană se aseamănă cu dezvoltările actuale. Existenţa, în perioada medievală, a unui set de structuri de autoritate de la local la transnaţional şi supranaţional, coexistând cu un sistem de unităţi politice definite teritorial, prezintă asemănări cu perioada contemporană. Acesta nu înseamnă că nu au avut loc schimbări fundamentale. Din contra, sugerează că „noul medievalism" poate fi o metaforă folositoare pentru analizarea prezentului. După cum afirmă Bull, „noul medievalism" reprezintă „un echivalent modern şi secular al tipului de organizare politică universală care a existat în creştinătatea occidentală în Evul Mediu. În acest sistem, nici un conducător sau stat nu erau suverani în sensul de a fi supremi peste un segment dat al populaţiei creştine; fiecare trebuia să împartă autoritatea cu vasalii - dedesubt - şi cu papa şi (în Germania şi Italia) împăratul Sfântului Imperiu Roman - deasupra" (Bull, 1977, p. 254). Poate părea ridicol să ne imaginăm un omolog modern şi secular al acestei lumi cu autoritate

suprapusă şi loialităţi multiple. Dar există similarităţi între ea şi tipul de ordine mondială care a fost descris în paginile anterioare. Mai departe, Bull remarcă:

> Este obişnuit pentru statele suverane actuale să împartă scena politicii mondiale cu „alţi actori", aşa cum, în timpurile medievale, statul trebuia să împartă scena cu „alte asociaţii"... Dacă statele moderne ar ajunge să împartă autoritatea asupra cetăţenilor lor şi capacitatea de a le suscita loialitatea, pe de o parte, cu autorităţi regionale şi mondiale, iar pe de altă parte, cu cele substatale şi subnaţionale, în asemenea măsură încât conceptul de suveranitate nu ar mai fi aplicabil, atunci s-ar putea spune că a luat fiinţă o formă neomedievală a ordinii politice universale (1977, pp. 254-255).

Deşi conceptul de suveranitate nu a devenit redundant, suveranitatea statală se luptă astăzi pentru recunoaştere cu noi forme de putere politică şi locuri ale autorităţii. După Bull, o ordine mondială neomedievală poate fi considerată una în care spaţiul politic şi comunitatea politică continuă să fie conturate de limita teritorială a suveranităţii statale, dar nu în mod exclusiv. O primă ilustrare a acestui fapt este Uniunea Europeană, care este constituită din autorităţi suprapuse şi loialităţi contestate. În acest sens, UE reprezintă o luptă permanentă sau o „căutare de noi spaţii politice" şi, în mod dramatic, pune problema locului potrivit pentru autoritate, acţiune şi responsabilitate: statul-naţiune sau corpul internaţional? (vezi Pattie, 1994, p. 1010). Totuşi, această problemă – alături de alte explorări privind natura ordinii mondiale contemporane – este abordată mai substanţial în capitolele următoare.

Capitolul 2

Expansiunea violenţei organizate

Pentru mulţi istorici, secolul XX a fost caracterizat mai mult decât orice de experienţa războiului total. Începând cu 1914, relevă Hobsbawm, omenirea „a trăit şi a gândit după premisele războiului mondial, chiar şi atunci când armele tăceau şi nu exploda nici o bombă" (1994, p. 12).

Împreună, industrializarea războiului şi competiţia geopolitică au alimentat globalizarea fără precedent a conflictelor şi rivalităţii pe plan militar. Din perspectiva apropierii de noul mileniu, istoricii ar putea reflecta asupra unei „epoci a catastrofei", în care două războaie mondiale şi Războiul Rece au făcut mai mult de 187 milioane de victime la nivel global şi au devastat societăţile din întreaga lume (vezi Hobsbawm, 1994, p. 12). Modalitatea modernă de purtare a războiului a necesitat mobilizarea unor întregi societăţi, permiţând ca doar un număr mic de state din sistemul global să se poată situa în afara teatrului de operaţii sau a consecinţelor politice ale încheierii sale. În era nucleară, permanenta posibilitate a distrugerii întregii planete ca urmare a confruntării militare între superputeri a întărit concepţia despre umanitate ca unică şi globală comunitate de destin. În puţine alte domenii a cunoscut globalizarea o expansiune la fel de mare, denotând o evidentă cuprindere la nivel global, şi niciodată nu a avut un potenţial atât de catastrofic, din perspectivă social-umană sau politică.

2.1. Introducere

Începând cu primele forme de civilizaţie şi până în prezent, puterea militară a deţinut rolul central în procesul globalizării problemelor omeneşti. Formarea primelor imperii a fost determinată hotărâtor de tehnologia militară disponibilă şi de gradul de organizare a formelor de violenţă (Mann, 1986). Din perspectivă istorică, puterea militară a avut o importanţă majoră în ceea ce priveşte expansiunea teritorială a statelor şi civilizaţiilor. Într-adevăr, nici o prezentare istorică a globalizării n-ar fi veridică dacă ar omite să recunoască violenţele şi suferinţele impresionante care au însoţit formarea sistemului interstatal modern.

Ca atare, un lucru important de examinat aici este rolul istoric deţinut de puterea militară ca mecanism determinant al procesului globalizării relaţiilor socio-umane. În completare la aceasta, capitolul încearcă o trecere în revistă şi o evaluare a mărturiilor istorice referitoare la expansiunea accentuată a violenţei organizate. Pe scurt, acest capitol va încerca să traseze tendinţele majore şi modelele definitorii ale globalizării în

plan militar, de la începuturile perioadei moderne până în prezent. Aceasta va cuprinde, în cadrul secţiunilor 2.3-2.5, o examinare a organizării militare mondiale (evoluţie, structură, dinamică) cu referire atât la modificările sale geografice, cât şi la patternurile istorice ale relaţiilor militare globale. În urma acestei analize ar trebui să fie posibilă realizarea unei paralele substanţiale între diferitele forme istorice ale globalizării militare (secţiunea 2.6). În acest context, se vor emite unele aprecieri privind formele istorice şi importanţa politică a modelelor contemporane de globalizare militară, formulându-se apoi întrebarea: în ce constă noutatea? În completarea acestei priviri de ansamblu asupra istoriei, secţiunea 2.7 va analiza, pentru fiecare din cele şase state importante (şi anume Statele Unite ale Americii, Marea Britanie, Germania, Franţa, Japonia şi Suedia), arhitectura complexă a procesului angrenării naţionale în ordinea militară mondială contemporană. În secţiunea 2.8 se vor avansa câteva concluzii referitoare la consecinţele globalizării militare asupra suveranităţii de stat şi a caracterului „naţional" al apărării, în epoca ulterioară Războiului Rece. Dar, pentru început, ce trebuie să înţelegem prin expresia „globalizare militară"?

2.2. Ce este globalizarea militară?

În ultimul secol, globalizarea în plan militar s-a evidenţiat, printre altele, în rivalitatea geopolitică şi imperialismul marilor puteri (în special de la lupta pentru Africa din ultimul deceniu al secolului al XIX-lea până la Războiul Rece), în evoluţia sistemelor de alianţe internaţionale şi a structurilor de securitate internaţională (de la Concertul European până la Organizaţia Atlanticului de Nord), în apariţia unei pieţe mondiale a armamentului, în paralel cu răspândirea la scară globală a tehnologiilor militare, şi în instituţionalizarea unor regimuri globale cu jurisdicţie asupra problemelor militare şi de securitate, cum ar fi regimul internaţional al neproliferării armamentului nuclear. Într-adevăr, se poate afirma că toate statele sunt acum angrenate, deşi în proporţii diferite, într-o ordine militară mondială. Aceasta este extrem de stratificată şi puternic instituţionalizată: stratificată, deoarece în linii mari se disting, pe rând, un prim grup (al superputerilor), un al doilea (al puterilor de rang secund) şi un al treilea grup (al puterilor militare în curs de dezvoltare); instituţionalizată, prin faptul că aranjamentele militar-diplomatice şi multilaterale trasează proceduri reglementate de interacţiune. În acelaşi timp, această ordine este influenţată de o evoluţie relativ autonomă a dinamicii armamentului.

Înainte de a analiza caracterul ordinii militare mondiale contemporane este necesară o clarificare în privinţa folosirii conceptelor-cheie. Este necesar, îndeosebi, să se clarifice noţiunile *militarizare globală* şi *globalizare militară*. În timp ce primul concept se referă în general la un proces generalizat de constituire a bazei militare mondiale (apreciat în funcţie de nivelul crescând al cheltuielilor militare pe plan mondial, al armamentului sau al forţelor armate), al doilea concept se referă exclusiv la procesele (şi patternurile) de conectare în domeniul militar care transcend regiunile importante ale globului, aşa cum o relevă caracteristicile spaţio-temporale şi organizaţionale ale legăturilor, reţelelor şi interacţiunilor militare. Deşi, în anumite conjuncturi, aceste două procese pot fi puternic corelate, în sensul că etape specifice ale militarizării globale (aşa cum au fost cele din

anii '80) par să se asocieze direct cu faze distincte ale globalizării militare (cum ar fi reafirmarea rivalității mondiale a superputerilor în perioada anilor '80), patologia cauzală a fiecăruia este cu siguranță complexă (vezi Ross, 1987; Shaw, 1991, în special cap. 1). O dată stabilită această distincție, capitolul de față vizează în special procesul globalizării militare.

Globalizarea militară poate fi considerată, în linii mari, un proces ce încorporează extensiunea și intensitatea sporite ale legăturilor militare dintre unitățile politice ale sistemului mondial. (Aici legăturile militare și puterea militară se referă la formele de violență organizată.) Înțeleasă astfel, ea reflectă atât rețeaua în expansiune de legături și raporturi militare din întreaga lume, cât și impactul inovațiilor tehnologice de primă importanță în domeniul militar (de la navele cu aburi până la sateliții de recunoaștere) care, de-a lungul timpului, au reconstituit lumea ca unic spațiu geostrategic. Din punct de vedere istoric, acest proces de compresie spațio-temporală a condus la o apropiere mai mare între centrele de putere militară, sporind astfel eventualitatea unui conflict, pe măsura proliferării capacității de a proiecta la mari distanțe puterea distructivă. Simultan, timpul de decizie și reacție militară s-a micșorat și, ca atare, mașinăriile militare și permanenta lor pregătire de luptă au devenit o parte integrantă a vieții sociale moderne.

Pot fi utilizați diverși indicatori cantitativi pentru a înlesni trasarea dimensiunilor spațio-temporale și organizaționale ale procesului de globalizare militară. Aceștia includ: gradul de expansiune imperială; prezența militară străină; reprezentarea diplomatică militară; piața armelor; cheltuielile cu armamentul; cheltuielile destinate apărării; apartenența la alianțe; acordurile de cooperare militară; conexiuni în industria apărării; incidența intervențiilor militare; patternurile asistenței militare. Astfel de indicatori fac posibilă depistarea schimbărilor semnificative în evoluția istorică a formelor globalizării militare și a profilurilor naționale ale angrenării în ordinea militară mondială. O astfel de evaluare sistematică oferă perspectiva unei mai cuprinzătoare spațializări și reprezentări, atât a formelor istorice ale globalizării militare, cât și a ordinii militare globale văzute în perspectivă istorică.

Din punct de vedere analitic, este util să evidențiem prezența a trei fațete diferite ale globalizării militare: extensiunea globală a sistemului războiului (starea de rivalitate și conflict între marile puteri); dinamica globală a armamentului (sistemul producerii și comercializării armamentului); expansiunea geoguvernării în problemele militare și de securitate, cum ar fi acordurile privind controlul armamentului. Fiecare dintre aceste fațete relevă câte un aspect al procesului de globalizare militară, iar luate împreună, ele oferă o prezentare exhaustivă a evoluției ordinii militare mondiale. Conceptul de ordine militară mondială este unul de dată recentă. El se referă la modurile în care relațiile și activitățile militare (de la război la producția de armament) între entitățile politice (fie ele state-națiune, orașe-state sau imperii) formează un teren complex de interacțiuni care întruchipează structura și dinamica sa proprie. Deși în scop analitic este utilă stabilirea unei demarcații între aceste fațete – sistemul de război, dinamica armamentului și geoguvernarea –, este deosebit de important să recunoaștem că atât ordinile militare istorice, cât și formele istorice de globalizare militară sunt constituite și prin interacțiunea lor. Deoarece se urmărește o localizare spațială a formelor istorice ale globalizării militare, prezentul capitol debutează cu analiza succesivă a acestor trei fațete, înainte de a fi considerate în ansamblu.

Ca atare, analiza va începe cu tratarea din perspectivă istorică a celor trei mecanisme de bază care au conturat globalizarea militară:

1. sistemul de război (adică ordinea geopolitică, rivalitatea marilor puteri, conflictul şi relaţiile de securitate);
2. dinamica armamentului (modul în care se răspândesc pe glob tehnologiile de producere a armelor şi capacităţile militare);
3. geoguvernarea violenţei organizate (care include reglementarea internaţională, formală şi informală, referitoare la dobândirea, desfăşurarea şi utilizarea puterii militare).

2.3. Globalizarea sistemului de război: geopolitica şi evoluţia ordinii militare mondiale

Pentru o mare parte a umanităţii şi a istoriei sale, experienţa globalizării a fost sângeroasă. În scrierile sale de la 1552, Bartholomeu de Las Casas (unul din primii europeni care au adus la cunoştinţa conducătorilor acelor vremuri atrocităţile săvârşite la începuturile colonizării Lumii Noi) remarca: „Modalităţile obişnuite cel mai des adoptate de spaniolii care se consideră creştini şi care s-au dus acolo pentru a nimici şi şterge de pe faţa pământului acele popoare demne de milă constau în purtarea nejustificată a unor războaie neîndurătoare şi sângeroase" (1992, p. 31). Departe de a fi un proces benign, globalizarea a fost asociată cu atingerea unor niveluri excepţionale ale violenţei organizate.

La începutul secolului al XVI-lea, din punct de vedere geografic, lumea era împărţită în câteva imperii militare şi civilizaţii majore, între care interacţiunea politică şi militară era restrânsă. Cu excepţia unor legături comerciale mai importante, interacţiunile între aceste mari centre de putere erau limitate de „piedicile distanţei", accentuate de un grad sporit de introversiune al celor mai avansate civilizaţii (Black, 1998).

În 1418, cu aproape un secol înaintea descoperirii Lumii Noi de către Columb, flota de vânătoare de comori a împăratului Chinei, aflată sub comanda amiralului Zheng He, ancora în apropiere de oraşul Malindi, la mică distanţă de Mombasa, pe coasta de est a Africii (Levathes, 1994, p. 19). După cum notează Levathes, „în timp ce Europa se zbătea încă să iasă din Epoca Întunecată, China, cu flota sa de nave masive, era hotărâtă să devină puterea colonială a secolului al XVI-lea şi să deschidă izvorul bogăţiilor întregii lumi" (1994, p. 142). Dar preocuparea privind problemele interne ale guvernării imperiale a avut ca rezultat încetarea expansiunii maritime a Chinei; în 1436, conform lui Kennedy, „un edict imperial a interzis construcţia de nave maritime... China hotărâse să întoarcă spatele lumii" (1988, p. 7). În mod similar, în Japonia, şogunatele adoptaseră politica „închiderii graniţelor" – *sakaku* –, care a culminat în 1636 cu încetarea construirii de nave oceanice (Kennedy, 1988, p. 14; Beasley, 1995). În multe privinţe, civilizaţiile eurasiatice erau mai puţin interconectate la începutul secolului al XV-lea decât în Evul Mediu timpuriu (Hodgson, 1993, p. 123; Roberts, 1995, pp. 140, 305)[1]. Într-adevăr,

1. Aceasta nu implică faptul că nu a existat nici o interacţiune mai însemnată. Dimpotrivă, conflictul prelungit dintre Imperiul Otoman (la est) şi Europa (la vest) a avut o importanţă majoră pentru destinul ambelor civilizaţii. Cu toate acestea, după cum arată Watson, ele au rămas două ordini mondiale complet diferite (vezi 1992, p. 216).

până la sfârșitul secolului al XV-lea nu se efectuase încă nici o călătorie în jurul pământului, civilizația americană era încă necunoscută Europei, iar „continentul asiatic era în unele privințe mai puțin accesibil europenilor și creștinilor decât fusese pe parcursul mai multor secole" (Phillips, 1988, p. 246).

În zorii erei moderne timpurii, lumea era organizată politic în câteva civilizații în general autarhice, fiecare având propriul său pattern de politică a puterii și de legături militare. Deși în secolele de început ale primului mileniu interacțiunea militară între principalele civilizații era considerabilă, plecând de la expansiunea spre vest și spre est a Imperiului Mongol, ascensiunea islamului și până la Cruciade, alături de alte episoade, aceasta nu a constituit – în nici o accepțiune a termenului – o ordine militară mondială (Ferro, 1997; Phillips, 1988). Dimpotrivă, lumea premodernă poate fi descrisă ca „dominată de subsisteme", deoarece existau într-adevăr câteva ordini militare mondiale distincte, dar circumscrise (Black, 1998). Istoria care evocă modul de fuzionare a acestor ordini mondiale disparate într-un sistem global unic de relații militare, într-o unică ordine geopolitică, este asociată în principal cu istoria expansiunii imperiilor europene și a contestării acesteia.

2.3.1. *Extensiunea crescândă a puterii militare europene: prima etapă, 1492-1800*

Cronicile convenționale despre „ascensiunea Occidentului" tind să supraliciteze supremația militară occidentală și slăbiciunea victimelor sale (Watson, 1992, p. 214; Geyer și Bright, 1995). Din perspectiva sfârșitului secolului XX, răspândirea civilizației europene pe cuprinsul globului poate fi considerată, cu prea mare ușurință, drept concretizarea graduală a unei „logici" a istoriei. Dar o astfel de prezentare istorică omite să ia în calcul contingența, discontinuitățile și rezistența opusă procesului expansiunii europene. La baza discursului convențional despre „ascensiunea Occidentului" se află o concepție eurocentrică asupra istoriei lumii, conform căreia era previzibilă cucerirea supremației mondiale de către civilizația europeană, datorită capacităților militare evoluate de care dispunea. O astfel de viziune omite să ia în considerare caracterul adesea fragil al puterii europene pe glob și să menționeze rolul forțelor locale în contextul expansiunii imperiale (Fernández-Armesto, 1995; Geyer și Bright, 1995). Deoarece specificul expansiunii imperiale a fost descris în capitolul 1, relatarea de aici se axează pe descrierea patternului istoric de globalizare militară și a legăturii sale cu fazele expansiunii europene peste mări.

Se deosebesc trei etape separate ale expansiunii militare a modelului societății internaționale europene: epoca „marilor descoperiri", cuprinzând ultima parte a secolului al XV-lea până la începutul secolului al XVII-lea, o perioadă de consolidare, din secolul al XVII-lea până la jumătatea secolului al XIX-lea, și era imperiului mondial, din 1850 până la începutul secolului XX (Howard, 1984, p. 124). Pe parcursul fiecărei perioade, acțiunea combinată a inovațiilor militare, logicii economice, politicii interne și rivalității dintre marile puteri a influențat expansiunea teritorială a civilizației europene. Acest expansionism nu a fost niciodată prestabilit; căci în Evul Mediu civilizațiile europene se aflau într-o situație destul de precară din perspectiva balanței puterii militare pe plan mondial. Ținută în frâu de considerabilul potențial militar al Imperiului Otoman, mongolilor și islamului, Europa creștină a adoptat o atitudine militară preponderent

defensivă după încheierea Cruciadelor. În plus, suveranii europeni erau suficient de solicitaţi de conflictele interne şi continentale. Totuşi, în mod remarcabil, către sfârşitul secolului al XVIII-lea, marile puteri europene deţineau, luate împreună, controlul politic asupra a 35% din suprafaţa teritoriilor de pe glob (Headrick, 1981, p. 3).

Aceste faze iniţiale ale expansiunii au fost susţinute de un spirit combativ de cucerire militară, care urma îndeaproape tradiţia reuşitelor primelor expediţii de descoperiri. Ajutate de progresele tehnologice în domeniul navigaţiei şi de construirea unor nave de război mai solide, marile puteri europene au întemeiat la scurt timp colonii în teritoriile Lumii Noi şi în Asia. Deşi puterea militară a constituit factorul hotărâtor, ceea ce a contribuit de fapt la obţinerea relativ uşoară a victoriilor nu a fost atât de mult superioritatea tehnologiei militare, cât mai ales utilizarea dozată a forţei (precum şi răspândirea rapidă a bolilor transmisibile, aduse de armatele invadatoare). De asemenea, ajutorul unor şefi militari şi armate băştinaşe – cum s-a întâmplat în cazul surprinzătoarei victorii a lui Cortes asupra lui Montezuma – a contribuit mult la aceste cuceriri militare (Diaz, 1963; Fernández-Armesto, 1995). O dată ce s-a reuşit construirea şi armarea unor nave oceanice de mari dimensiuni, s-a produs o schimbare semnificativă a balanţei de putere militară în lume, o modificare pe care statele puternice ale Europei au căutat să o consolideze.

În perioada cuprinsă între 1500 şi sfârşitul secolului al XVII-lea, războaiele şi conflictele militare răscoliseră Europa continentală. A urmat o perioadă de inovaţii intensive în domeniul tehnologiei şi organizării militare, puterile majore căutând, prin mijloace armate, să-şi împiedice potenţialii rivali să dobândească hegemonia continentală. A apărut o cursă a înarmărilor în plan calitativ, progresele în domeniul tehnologiilor militare de apărare (cum ar fi construirea de fortăreţe) impulsionând şi dezvoltarea tehnologiilor ofensive (ca, de pildă, tehnicile de bombardament). Apariţia prafului de puşcă şi a muschetei a modificat natura războiului terestru, pe măsură ce formele încetăţenite de strategie, tactică şi organizare militară deveneau desuete. S-au dezvoltat armate permanente, ceea ce impunea constrângeri financiare sporite asupra statelor. Costurile, precum şi scara mai mare şi gradul sporit de complexitate ale războiului cereau o autoritate politică mai centralizată şi mai organizată, capabilă să strângă impozitele şi să finanţeze purtarea războiului modern. Aceasta a avut ca rezultat formarea statelor absolutiste tot mai centralizate în Europa (vezi *supra*, secţiunea 1.1.2).

În lupta competitivă menită să-i împiedice pe rivali să obţină hegemonia, marile puteri ale Europei au construit echipamente militare masive şi sofisticate. Aceste instrumente le ofereau un ascendent militar-tehnologic semnificativ asupra altor potenţiale centre ale puterii mondiale. Indiferent dacă această perioadă merită sau nu să fie caracterizată drept „revoluţie militară", ultima parte a secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea au cunoscut efectul conjugat al unor progrese ce au modificat, pe termen lung, echilibrul puterii militare între civilizaţiile majore ale lumii (Parker, 1988; Black, 1991, 1994).

Realinierea istorică a puterii militare a întreţinut continuarea expansiunii peste oceane a imperiilor europene, în special a imperiilor olandez, spaniol, portughez şi britanic. Conceperea şi construirea unor nave avansate de luptă au facilitat crearea unor importante flote de război, capabile să proiecteze puterea la mari distanţe. După cum observa Parker, „noile nave care se înscriau pe această linie erau capabile să activeze, la 1688, în Marea Caraibelor, în Oceanul Indian şi în Pacific, având ca obiectiv câştigarea de

avantaje strategice şi tactice" (1988, p. 103). În ciuda multor eşecuri, până şi balanţa ce reflecta avantajul militar pe uscat a început să încline către Vest. Superioritatea puterii de foc, organizarea, logistica şi tactica de război au contribuit la victoria militară decisivă obţinută de Austria împotriva Imperiului Otoman, în anul 1718. Pacea de la Passarowitz, care a pus capăt acestui război, a constituit momentul începerii „perioadei când europenii au depăşit popoare care în trecut fuseseră egalii sau superiorii lor, în special turcii" (Black, 1994, p. 14).

Civilizaţiile importante din afara Europei au adoptat tot mai mult o politică defensivă în faţa potenţialului şi tehnologiilor militare avansate ale puterilor europene. Pe lângă noile teritorii luate în posesiune, limita geografică a dominaţiei coloniale deja existente avansa tot mai mult în interiorul continentelor (vezi *supra*, harta 1.2; Howard, 1984). Cu toate acestea, cucerirea anumitor colonii s-a realizat în contexte militare deosebit de potrivnice, iar constrângerile severe de ordin logistic şi militar făceau ca unele colonii să fie menţinute cu mari dificultăţi (Black, 1994, pp. 19-20). Totuşi, în ultima parte a secolului al XVIII-lea, accentuarea „decalajului de putere de foc" dintre principalele state europene şi restul lumii a asigurat cadrul militar favorabil obţinerii de către Occident a „primei hegemonii globale din istorie" (Parker, 1988, p. 154).

Lupta având ca scop hegemonia europeană asupra lumii a avut consecinţe politice şi militare profunde: începea formarea unei ordini militare globale. În primul rând, puterile europene căutau să pună bazele unei noi ordini mondiale care să reflecte principiile şi standardele politice ale civilizaţiei europene. S-a format treptat un set global de reguli şi practici privitoare la conducerea relaţiilor interstatale. Acesta s-a sprijinit în principal pe modelul „sistemului westfalic" din 1648, care definise forma legală şi instituţională a sistemului de state european postmedieval (vezi capitolul 1; Osiander, 1994). În al doilea rând, acutizarea „decalajului de putere de foc" şi expansiunea intercontinentală a imperiilor europene au încurajat multe state non-europene să achiziţioneze tehnologii militare occidentale şi să încerce să imite, pe cât posibil, formele europene de organizare militară. Miza o constituia supravieţuirea celorlalte civilizaţii ca entităţi politice independente. În această perioadă, „marile state din estul Asiei erau mai interesate de inovaţiile militare europene decât de orice alt aspect al culturii occidentale" (Parker, 1988, p. 144). Elitele militare şi politice din afara Occidentului deveneau tot mai sensibile la evoluţiile instituţiilor militare, tehnologiilor şi modurilor de purtare a războiului din Europa. În al treilea rând, datorită expansiunii pe mai multe continente a imperiilor europene, destinele multor popoare se împleteau cu dinamica politicii de putere europene. De la începutul secolului al XVIII-lea, „războaiele între marile puteri europene presupuneau în mod obişnuit şi confruntări în colonii, iar soluţionarea lor implica adesea modificări teritoriale în cadrul imperiilor de peste mări" (Tilly, 1990, p. 168).

2.3.2. *Apariţia geopoliticii: infrastructuri militare şi stratificarea puterii militare*

Deşi America era independentă, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea puterea imperială europeană s-a consolidat. Regiuni şi civilizaţii care până atunci se situaseră în afara sferei de control european i-au cunoscut în mod direct puterea militară. Până în 1878, suprafaţa teritoriului aflat sub dominaţia marilor puteri aproape că s-a dublat

(Headrick, 1981, p. 3). Această etapă de expansiune frenetică a fost influenţată parţial de industrializarea tehnicilor de război, care a transformat şi în acelaşi timp a dus la o multiplicare exponenţială a capacităţilor militare ale marilor puteri. Navele cu aburi, căile ferate, telegraful şi sistemele de comunicaţii telegrafice au revoluţionat puterea militară şi infrastructurile violenţei organizate. Începând de acum, un substanţial potenţial militar putea fi proiectat la distanţe tot mai mari.

În India, infrastructura sistemului de căi ferate a transformat logistica militară, înlesnind, după cum explica în 1853 guvernatorul general Lord Dalhousie, „concentrarea... puterii militare într-o anumită locaţie, în tot atâtea zile câte luni sunt necesare acum" (citat în Headrick, 1981, p. 82). În 1842, puterea maritimă a Marii Britanii nu se extindea decât la 200 de mile în interiorul Chinei, pentru ca după numai zece ani să ajungă până la Hankow, ceea ce însemna o dublare a distanţei (Howard, 1984). McNeill arată că, deoarece „vapoarele cu aburi şi căile ferate suplimentau convoaiele cu tracţiune animală, obstacolele naturale datorate dispunerii geografice şi distanţelor deveneau din ce în ce mai triviale. Ca urmare, armatele şi forţele navale europene au dobândit capacitatea de a face ca resursele lor să fie trimise, în funcţie de situaţie, chiar şi în locaţii îndepărtate şi impenetrabile" (1982, p. 257).

Noile tehnologii de război, precum flinta cu închizător, tunul Gatling, canoniera, mitraliera şi artileria sofisticată, la care se adăuga producţia în serie de armament greu, au dus la accentuarea „decalajului de putere de foc" între Occident şi restul lumii. În opinia lui Kennedy, în ceea ce priveşte capacitatea militară, „naţiunile din vârful ierarhiei deţineau resurse de 50 sau 100 de ori mai mari decât cele aflate la baza ierarhiei" (1988, p. 150).

Amploarea dramatică a acestui „decalaj de putere de foc" este ilustrată de izbucnirea în această perioadă a unora dintre cele mai dezechilibrate confruntări militare din întreaga istorie a lumii. În timpul Războiului Opiului din 1841 împotriva Chinei, nava britanică *Nemesis* a reuşit să distrugă singură, într-o zi, „nouă ambarcaţiuni de război, cinci forturi, două baze militare şi o baterie aflate la ţărm" (Parker, 1988, p. 154). În decurs de un an, Imperiul Chinez a fost înfrânt folosind numai câteva nave de război şi beneficiind de o dotare superioară în privinţa armelor de foc. În Africa, armata de 31.000 de oameni a emiratului Sokoto Nupe a fost învinsă în 1897 de Compania Regală a Nigerului, cu un efectiv de 539 de soldaţi (Headrick, 1981, p. 117). Într-adevăr, atât de mare era discrepanţa de ordin militar, încât în multe situaţii „puterea militară era ţinută în rezervă sau chiar nefolosită" (Howard, 1984, p. 7).

Industrializarea războiului (adică aplicarea unor metode şi tehnologii de producţie industrială la echipamentele şi tehnicile de război), corelată cu puterea unor armate imense, tot mai bine organizate şi disciplinate, a facilitat cea mai extensivă etapă a imperialismului occidental, de la primele expediţii de descoperiri teritoriale. „Noul imperialism" de la sfârşitul secolului al XIX-lea a cuprins colonizarea Africii, consolidarea puterii europene în Asia şi Orientul Mijlociu, subjugarea Chinei şi extinderea puterii Statelor Unite asupra Americii Latine şi Pacificului. În zorii secolului XX, lumea îşi modificase configuraţia, reconstituindu-se într-o „reţea unică de relaţii economice şi strategice" (Watson, 1992, p. 265).

Ceea ce începuse cu secole în urmă ca o succesiune de acţiuni imperiale reuşite, dar disparate a luat către finele secolului al XIX-lea forma unui sistem intercontinental de relaţii militare şi strategice dominat de puterile occidentale, ce planificau noi

infrastructuri de influență și control. În capitalele Europei, balanța puterii globale (alta decât cea a puterii europene) apărea cu precădere în calculele militare și de politică externă, din moment ce „luptele între marile puteri nu se mai purtau din cauza problemelor europene..., ci pentru piețe și teritorii de pe tot cuprinsul lumii" (Kennedy, 1988, p. 195). Nu este o coincidență istorică faptul că aceasta este perioada afirmării disciplinei geopoliticii.

În încercarea de a surprinde importanța strategică a noilor tehnologii de „reducere a distanțelor" – care i-a adus pe potențialii rivali mai aproape și a ușurat desfășurarea și utilizarea forțelor militare în colțuri îndepărtate ale lumii –, discursul geopoliticii a furnizat elitelor militare și politice occidentale un cadru interpretativ rațional cu ajutorul căruia să poată percepe și să poată acționa asupra lumii. Geopolitica punea semnul egalității între puterea de stat și controlul asupra teritoriilor și redefinea politica internațională ca o competiție a marilor puteri pentru stăpânirea celor mai întinse suprafețe oceanice și teritoriale. În această întrecere pentru supremație politică și militară, expansiunea imperială – supremația asupra spațiului – era considerată necesară nu numai pentru a maximiza puterea națională (și, pe această cale, securitatea națională), dar și pentru a stabiliza șubreda ordine socială internă (vezi Kearns, 1993; O'Tuathail, 1996, cap. 3). Discursul geopoliticii a popularizat și a legitimat considerarea lumii drept un spațiu strategic unificat în cadrul căruia marile puteri se confruntau la nivel militar și politic. După cum afirma cu aplomb liderul politic francez Léon Gambetta la începutul secolului XX: „Pentru a rămâne o națiune puternică sau pentru a deveni astfel este necesară expansiunea colonială" (citat în Joll, 1984, p. 148).

Pe măsură ce rivalitatea dintre marile puteri europene se extindea la nivel global, același lucru se întâmpla și cu rețelele relațiilor militare. Toate marile puteri își stabileau, în măsuri diferite, bazele unor infrastructuri militare transcontinentale. Se construiau avanposturi și baze militare în locuri strategice situate în puncte îndepărtate de pe glob, în parte pentru a apăra imperiul, în parte pentru a securiza rutele comerciale și de aprovizionare. Bazele aflate pe teritorii străine asigurau, de asemenea, infrastructura logistică necesară proiectării rapide a puterii militare către zone de criză aflate în puncte strategice de pe glob. Erau instalate rețele mondiale de comunicații atât pe uscat, cât și sub apă. În 1900, rețeaua subacvatică de 19.000 de mile de cabluri acoperea tot cuprinsul oceanelor lumii, întreg Imperiul Britanic fiind astfel conectat în mod direct cu posturile militare de comandă londoneze (Headrick, 1981, p. 162).

Această perioadă a cunoscut și un avânt surprinzător al diplomației militare, deoarece relațiile militare dintre state câștigaseră o importanță politică sporită. Guvernele au început să acumuleze, într-o manieră mult mai sistematică, informații despre forțele armate și capacitățile militare străine. Rolul de atașat militar, în special naval, a devenit o funcție obișnuită în toate ambasadele principalelor state începând cu anul 1850, deși procedura oficială de acreditare a acestui gen de atașați a fost instituită abia în anii 1860 (vezi Hamilton și Langhorne, 1995, p. 120). Primii atașați militari britanici au fost numiți în 1855 la Paris, Torino și Constantinopol; Suedia, Franța și Italia își delegaseră deja primii atașați pe probleme militare în câteva capitale ale lumii pe la începutul anilor 1880. În 1914, numărul acestora se ridica la circa 300 în întreaga lume (M.S. Anderson, 1993, pp. 129-130).

În jurul acestei date, pe măsură ce diplomația militară se instituționaliza, se înregistrau și o răspândire tot mai mare și o emulație a modelelor europene și americane de

organizare, strategie şi tactică militară (vezi Ralston, 1990). În America Latină, Africa şi Asia, statele occidentale se implicau în pregătirea şi echiparea forţelor militare indigene, fie pentru a completa forţele imperiale, fie pentru a consolida alianţe militare informale în lupta pentru supremaţia globală. Chiar şi elitele militare şi politice japoneze şi chineze s-au implicat activ în căutarea şi obţinerea de asistenţă militară occidentală (Beasley, 1995, p. 64; Black, 1998). La începutul secolului XX, intensificarea competiţiei militare la nivel global şi extinderea accentuată a reţelelor europene de putere militară au dus la comprimarea globului într-un spaţiu geopolitic unic.

2.3.3. *Perioada conflictelor la scară globală, 1914-1990*

O dată cu consolidarea expansiunii la nivel global a Europei, civilizaţiile, imperiile şi naţiunile lumii au devenit tot mai interdependente sub aspectul securităţii şi supravieţuirii lor. Perspectivele de pace în fiecare parte a lumii nu mai erau determinate exclusiv de conjuncturile locale sau de factorii locali de luare a deciziilor, ci depindeau tot mai mult de dinamica complexă a relaţiilor de putere globale şi de evoluţiile de la nivelul locaţiilor interdependente de decizie militară şi politică. Deoarece marile puteri aveau capacitatea de a exercita un control sporit asupra mediului lor strategic comparativ cu statele subordonate, fiecare regiune era angrenată într-un sistem global de relaţii militare şi de securitate, care, lipsit fiind de mecanisme eficiente de aplanare a conflictelor, putea oricând să ajungă în situaţii de criză acută şi greu de controlat, cu urmări ce puteau fi dezastruoase.

Războiul izbucnit în 1914 s-a extins rapid dincolo de graniţele Europei continentale. Trei factori au influenţat semnificativ această expansiune a globalizării militare. În primul rând, chiar de la începutul războiului au fost implicate în conflict posesiuni imperiale de importanţă strategică. Ostilităţile s-au extins în Africa şi Orientul Mijlociu. În al doilea rând, industrializarea metamorfozase deja natura războiului modern. Fuseseră create maşini de război masive, dar pentru ca ele să funcţioneze era necesară mobilizarea totală a naţiunilor şi imperiilor. Eforturile de război erau dependente de aprovizionarea la scară globală cu materii prime şi rezerve de hrană. Pentru beligeranţi, sistemul modern de război necesita mobilizarea atât la nivel naţional, cât şi transnaţional a tuturor resurselor disponibile – industriale, tehnologice, umane şi naturale.

În al treilea rând, specificul şi amploarea războiului industrializat făceau ca alianţele internaţionale să aibă un rol esenţial, deoarece nici un stat nu dispunea, singur, de resursele necesare obţinerii victoriei militare sau evitării înfrângerii. Tripla Antantă (formată din Marea Britanie, Franţa şi Rusia) şi Tripla Alianţă (Germania, Italia şi Austro-Ungaria) au funcţionat ca mecanisme instituţionale de coordonare şi purtare a războiului, precum şi de organizare a eforturilor la scară internaţională.

Primul război mondial a demonstrat faptul că înfruntarea între marile puteri nu se mai desfăşura doar la nivelul forţelor combatante de pe câmpul de luptă. Spre deosebire de războiul din secolul al XV-lea, războiul secolului XX, atât în ceea ce priveşte proliferarea, cât şi consecinţele sale, căpătase o extindere geografică apreciabilă: „Războiul, odinioară condus de militari de geniu, pe câmpuri de luptă de dimensiuni reduse, a ajuns să angreneze în luptă continente întregi şi să mobilizeze cetăţenii pe frontul de acasă, într-o epocă a războiului total" (Klein, 1994, p. 55). Era începutul perioadei conflictelor globale.

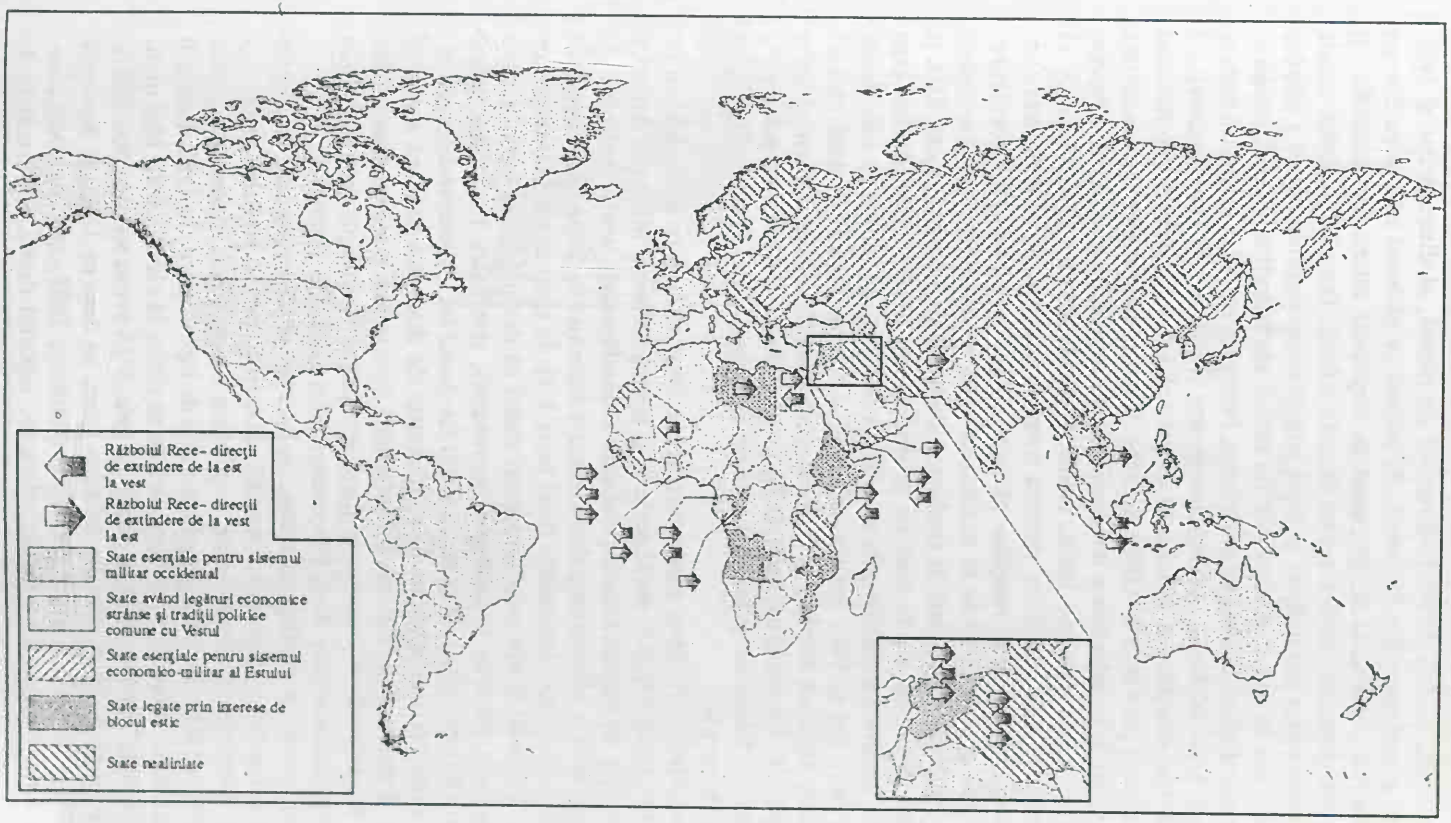

Harta 2.1. *Alinieri în perioada Războiului Rece : bipolaritatea ordinii militare mondiale*
(*Sursă* : adaptare după Kidron și Smith, 1983)

Al doilea război mondial a reprezentat, în formularea lui Hobsbawm, „o catastrofă umană globală" (1994, p. 52). Nivelul eforturilor de război, al distrugerilor şi suferinţelor umane nu a avut precedent în istorie. Pe măsură ce războiul cuprindea Europa şi Orientul Îndepărtat, ostilităţile se propagau pe cuprinsul tuturor continentelor şi oceanelor, excepând America Latină şi partea de sud a Africii. Doar câteva dintre statele care nu se angajaseră direct sau indirect în lupta armată aveau posibilitatea de a rămâne propriu-zis neutre, din moment ce eforturile de război ale puterilor Axei (Germania, Italia, Japonia) şi ale aliaţilor (SUA, Marea Britanie, Franţa) presupuneau o aprovizionare masivă. După cum arăta McNeill, „organizarea pentru război la nivel transnaţional... a luat o formă mult mai completă şi efectivă în timpul celui de-al doilea război mondial decât o făcuse vreodată până atunci" (1982, p. 356). Dar cea mai hotărâtoare consecinţă a războiului a constat în transformarea structurii puterii mondiale. Anul 1945 a marcat sfârşitul hegemoniei Europei asupra lumii, confirmând statutul Uniunii Sovietice şi al Statelor Unite ca superputeri mondiale. Această transformare structurală prevestea consecinţe dramatice pentru patternul relaţiilor globale militare şi de securitate postbelice.

Timp de aproape cinci decenii de la terminarea celui de-al doilea război mondial, politica internaţională a fost dominată de rivalitatea dintre cele două superputeri, SUA şi Uniunea Sovietică. Viziunile lor în ceea ce priveşte ordonarea lumii postbelice erau incompatibile, iar patternul geopolitic s-a canalizat rapid într-o confruntare sub forma Războiului Rece între Est şi Vest. Politica mondială a fost secţionată în două blocuri rivale, fiecare dintre ele fiind dominat de sisteme concurente de alianţe militare şi pacte de securitate regională. De asemenea, atât SUA, cât şi Uniunea Sovietică au pus bazele a numeroase acorduri bilaterale şi multilaterale de securitate şi cooperare militară cu diverse alte state de pe glob.

Deşi rivalitatea dintre cele două superputeri nu se făcea simţită în mod uniform pe întreg mapamondul, deoarece doar unele regiuni, şi anume Orientul Mijlociu, America Centrală şi Asia de Est, au devenit arenele principale ale desfăşurării „marii confruntări", posibilitatea permanentă a unui Armagedon nuclear a încurajat naşterea unei conştiinţe lucide privind soarta comună a umanităţii (vezi harta 2.1). În timp ce cursa înarmărilor nucleare făcea ca războiul dintre cele două mari puteri să devină de negândit pe baza unor premise raţionale (deşi nu în totalitate improbabil), rivalitatea Est – Vest a fost redirecţionată către Africa, Asia şi America Latină. La rândul lor, procesele de decolonizare şi lupta de eliberare naţională au fost influenţate de dinamica militară specifică Războiului Rece. Rezultatul evitării unor confruntări directe era purtarea unui război „prin procură". Pe măsură ce prezenţa militară europeană în străinătate era tot mai redusă, se extindea aceea a celor două superputeri (vezi Harkavy, 1989).

Până şi spaţiul cosmic şi mediul subacvatic au început să fie colonizate în scopuri militare. În ciuda progreselor tehnologice semnificative în domeniul logisticii militare şi al sistemelor de comunicaţii, despre care s-ar putea crede că au redus necesitatea desfăşurării de forţe militare la scară globală, aceasta de fapt a sporit. În 1982, numărul bazelor şi al instalaţiilor militare pe teritorii străine se ridica la circa 3.000. Mai mult, în 1985, când „al doilea" Război Rece se afla la apogeu, SUA aveau aproape 500.000 de militari răspândiţi în peste 70 de ţări din întreaga lume, în timp ce Uniunea Sovietică avea peste 600.000 de soldaţi în afara graniţelor (Harkavy, 1989, cap. 4). Deşi comparaţiile istorice directe nu sunt pe deplin relevante, raportul dintre desfăşurările de

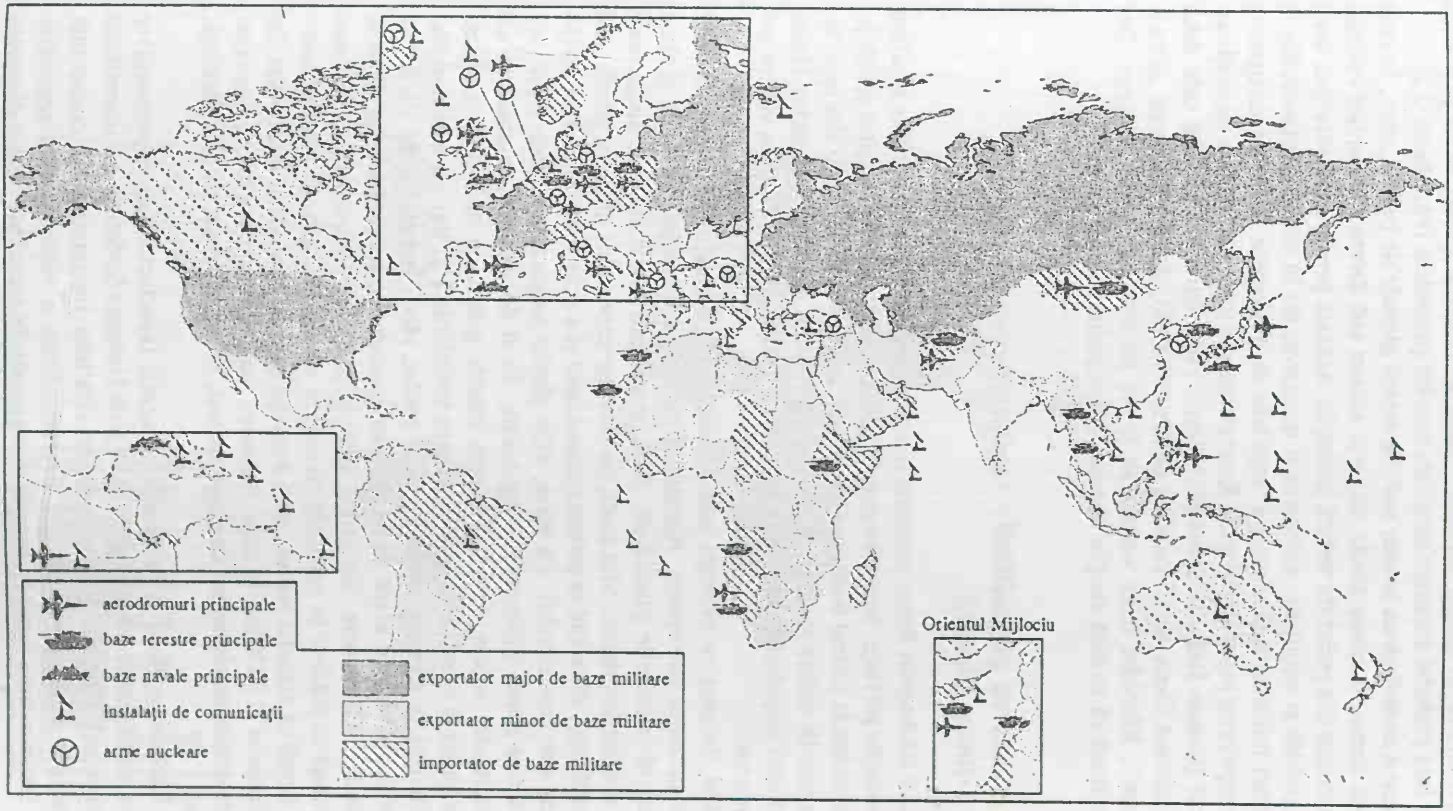

Harta 2.2. *Războiul Rece : un plan al infrastructurii globale militare*
(*Sursă* : adaptare după Kidron și Smith, 1983)

trupe pe teritorii străine şi totalul forţelor armate ale marilor puteri de la jumătatea secolului XX a fost probabil superior celui din secolul precedent (vezi harta 2.2).

Războiul Rece a constituit un sistem unic de relaţii globale de putere, care, în mod paradoxal, diviza lumea în tabere rivale, dar o şi reunea sub forma unei ordini militare globale interconectate din punct de vedere strategic. Aceasta presupunea existenţa unor reţele militare globale şi regionale, extensive şi intensive, iar în cazul superputerilor, a unor infrastructuri militare impresionante, capabile să proiecteze o putere distructivă neegalată în aproape orice punct al globului. Acest sistem era totodată puternic instituţionalizat şi stratificat (Lumea Întâi, A Doua şi A Treia) (vezi harta 2.3). Când cele două superputeri au semnat Carta de la Paris în noiembrie 1990, după prăbuşirea „democraţiilor populare", Războiul Rece s-a sfârşit la fel de brusc pe cât a început. Dar efectele sale continuă să se facă simţite în peisajul geopolitic contemporan.

2.3.4. *Dezorganizarea geopoliticii: regionalizarea şi securitatea globală*

O dată cu sfârşitul Războiului Rece, patternul relaţiilor militare şi de securitate a suferit modificări. În anumite privinţe, structura puterii militare globale de la sfârşitul secolului XX relevă o întoarcere la tiparul tradiţional de putere multipolară; dar sub alte aspecte, mai ales dacă avem în vedere statutul de unică superputere militară al Statelor Unite, această structură este singulară în istorie (vezi Waltz, 1993). Trebuie avute în vedere trei observaţii importante.

În primul rând, în ceea ce priveşte puterea militară, „decalajul de putere de foc" dintre SUA şi restul lumii este enorm. Numai sub aspectul cheltuielilor militare şi chiar dacă luăm în calcul reducerile planificate, SUA alocă mai multe fonduri decât toate celelalte puteri majore împreună. Mai mult, în privinţa capacităţii militare (excluzând numărul de combatanţi), decalajul în privinţa tehnologiei şi a echipamentelor dintre SUA şi celelalte puteri este considerabil. Ca atare, SUA rămân singura superputere militară într-o lume cu multe puteri militare de rang mediu. În al doilea rând, comparativ cu perioade anterioare din istorie, rivalitatea între marile puteri nu este doar atenuată (numai China ar putea fi considerată drept „putere revizionistă"), dar nu mai este nici articulată în principal în termeni militari. În al treilea rând, interesele de securitate primare ale marilor puteri, în afară de SUA, sunt concepute cu precădere în termeni regionali (sau locali). Ca urmare, securităţii globale şi legăturilor militare li se poate conferi o importanţă în scădere în calculele strategice ale marilor puteri. Aceste considerente implică faptul că actualul sistem, spre deosebire de cel interstatal multipolar din ultima parte a secolului al XIX-lea, în care rivalitatea marilor puteri era din ce în ce mai globalizată, poate deveni un sistem tot mai regionalizat, mai fragmentat şi, în consecinţă, mai dezorganizat.

La sfârşitul Războiului Rece şi pe fondul reducerii (spectaculoasă ca proporţii) a prezenţei militare în străinătate întreţinute de SUA şi de Uniunea Sovietică, s-a intensificat reafirmarea patternurilor locale şi regionale de rivalităţi interstatale. O consecinţă evidentă o reprezintă tendinţa vizibilă de „descentralizare a sistemului de securitate internaţională", fragmentarea lumii în complexe regionale de securitate relativ disparate

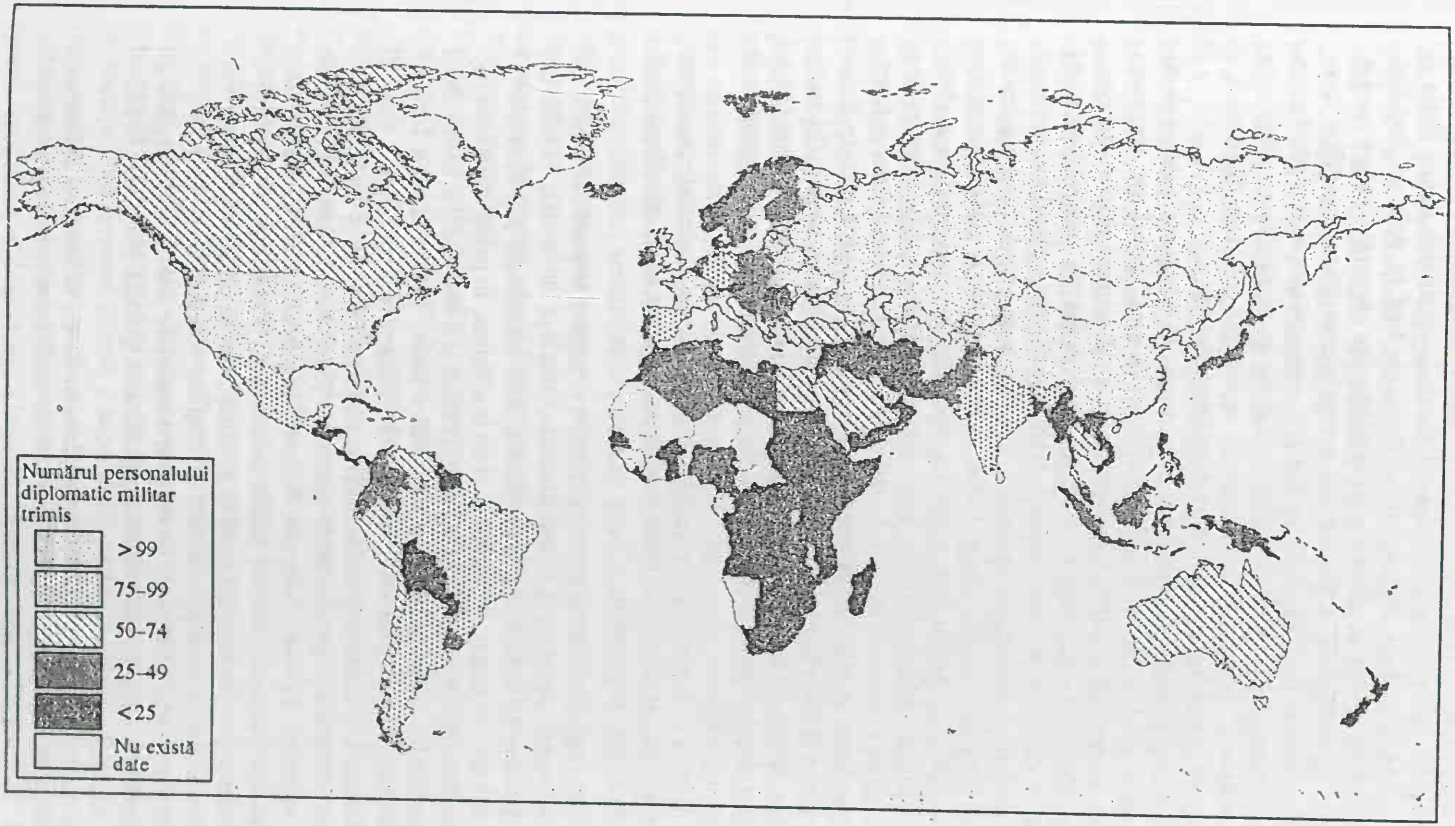

Harta 2.3. *Patternuri ale implicării diplomației militare, 1985-1986*
(*Sursă*: adaptare după Nierop, 1994)

(dar nu pe deplin izolate) (Buzan, 1991, p. 208)[1]. O demonstrează, între altele, resurgenţa conflictelor şi tensiunilor naţionaliste în Europa şi Balcani, rivalitatea dintre India şi Pakistan în Asia de Sud şi disputa asupra Mării Chinei de Sud în Asia de Sud-Est. Încetarea Războiului Rece a dus la dispariţia constrângerilor de ordin extern asupra conflictelor regionale (care datau de multe ori din perioade anterioare imperiilor europene). În unele cazuri, cum ar fi cel din Asia de Sud-Est, consecinţele au fost până acum relativ lipsite de gravitate, dar în multe regiuni rivalităţile şi tensiunile au atins cote alarmante. „Regionalizarea" securităţii internaţionale reprezintă trăsătura distinctivă a ordinii militare şi de securitate la nivel mondial după Războiul Rece.

Importanţa acestei regionalizări este totuşi pusă în cauză. O interpretare deosebit de controversată este aceea că securitatea şi ordinea militară la nivel global trec printr-un proces de „bifurcare structurală", adică fragmentarea în două sisteme relativ distincte, fiecare având propriile standarde, reguli de conduită şi tipuri de comportament în relaţiile interstatale. Implicaţiile şi costurile unui război (fie el convenţional sau nuclear) între statele industrializate avansate, argumentează Mueller, sunt atât de covârşitoare în prezent, încât războiul major a devenit desuet; el ar fi contraproductiv atât ca mecanism pentru rezolvarea conflictelor interstatale, cât şi ca mecanism de transformare a *statu-quo*-ului internaţional (vezi Mueller, 1989). Prin contrast, statele de la periferie (adică cele în curs de dezvoltare) activează în cadrul unui sistem în care instabilitatea politică, militarismul şi expansiunea statală rămân endemice, şi în care nu există nici un factor eficient de descurajare a războiului, ca instrument raţional al politicii statului. Ca atare, patternurile relaţiilor militare şi de securitate pe plan mondial devin radical divergente pe măsură ce ordinea mondială ulterioară Războiului Rece se bifurcă din ce în ce mai mult (*cf.* McFail şi Goldeier, 1992).

Totuşi, acestor procese de fragmentare şi regionalizare li se opun unele forţe centripete ce întăresc caracterul unificat al ordinii militare globale. În acest sens, este importantă menţionarea a patru factori importanţi:

- Mai întâi, în multe regiuni ale lumii se prefigurează o orientare treptată către apărarea comună şi aranjamente de securitate multilaterale. Dorinţa de a evita conflictele internaţionale, precum şi costurile enorme, necesarul de tehnologie şi povara internă ale apărării contribuie, conjugat, la întărirea, şi nu la slăbirea, în perspectivă istorică, a proiectelor multilaterale şi colective de apărare, precum şi a cooperării şi coordonării militare internaţionale. După terminarea Războiului Rece, NATO nu şi-a încheiat activitatea, aşa cum au prevăzut unii analişti, ci, dimpotrivă, şi-a sporit rolul şi importanţa. Mai mult, în multe regiuni strategice ale lumii încep să se formeze cadre de cooperare multilaterală pe probleme de securitate şi apărare, alături de proiectele regionale deja existente. Acestea, cum este Forumul Regional ASEAN (FRA) pentru Asia-Pacific, se află, desigur, într-un stadiu incipient de dezvoltare şi probabil că activitatea lor este împiedicată de tot soiul de rivalităţi, dar în perspectivă istorică ele reprezintă o semnificativă instituţionalizare a relaţiilor militare şi de securitate. În plus, multe dintre aceste proiecte sunt tot mai puţin specifice unei anumite regiuni pe măsură ce Statelor Unite şi-au consolidat angajamentele globale (de pildă, în cadrul

1. Un complex regional de securitate poate fi definit, conform lui Buzan, în funcţie de „patternurile de bună înţelegere şi ostilitate care sunt limitate, ca substanţă, într-o anumită zonă geografică" (Buzan, 1991, p. 190).

NATO şi FRA). Şi la nivel global activităţile ONU de menţinere a păcii şi funcţiile sale mai generale de securitate colectivă sunt din ce în ce mai vizibile, deşi nu propriu-zis mai eficiente. Aceste progrese relevă înţelegerea faptului că, o dată cu sfârşitul Războiului Rece şi pe fondul recentelor schimbări din tehnologia militară, „capacitatea statelor de a asigura apărarea propriilor graniţe teritoriale împotriva atacurilor armate" s-ar putea să se fi diminuat (Cammilleri şi Falk, 1992, p. 152). În mod cert, multe state admit acum că securitatea naţională nu se mai poate menţine doar prin acţiuni unilaterale.

- În al doilea rând, densitatea sporită a legăturilor financiare, comerciale şi economice între state (vezi capitolele 3, 4 şi 5) a accentuat vulnerabilitatea celor mai multe dintre ele faţă de crize izbucnite în colţuri îndepărtate ale lumii. Ca urmare, nu numai marile puteri, ci şi celelalte state rămân deosebit de sensibile (dacă nu chiar vulnerabile) la evoluţiile militare şi de securitate din alte regiuni. Aceste sensibilităţi pot avea un caracter destul de selectiv şi desigur că nu toate zonele globului sunt percepute drept comparabile din punct de vedere strategic. Totuşi, aşa cum a demonstrat criza din Golf din 1990, evoluţiile militare din puncte strategice ale globului continuă să aibă importanţă la nivel mondial. Regionalizarea şi globalizarea relaţiilor militare şi de securitate nu sunt în nici un caz procese contradictorii, ba chiar se pot consolida reciproc.
- În al treilea rând, ameninţările la adresa securităţii naţionale devin din ce în ce mai difuze şi nu mai au un caracter exclusiv militar (Buzan ş.a., 1998). De aceea, proliferarea armelor de distrugere în masă constituie o adevărată ameninţare pentru toate statele. Dar proliferarea acestora este parţial rezultatul răspândirii cunoştinţelor şi a infrastructurii industriale şi tehnologice. Prevenirea proliferării constituie deci o problemă clasică de acţiune colectivă, deoarece rezolvarea ei necesită o implicare mondială. În mod similar, ameninţările ecologice, cele reprezentate de narcotice, grupările teroriste, ameninţările culturale, infracţionalitatea, precum şi alte probleme care afectează siguranţa naţională nu pot fi soluţionate prin mijloace exclusiv militare sau exclusiv naţionale. Ca atare, este necesară funcţionarea permanentă a unor mecanisme de coordonare şi cooperare care să înfrunte gradul sporit al ameninţărilor la adresa securităţii.
- În al patrulea rând, în cadrul sistemului de state global, securitatea militară a tuturor naţiunilor este influenţată foarte mult de factori sistemici. Într-adevăr, structura puterii şi acţiunile marilor puteri continuă să influenţeze în mod decisiv statutul militar al fiecărui stat comparativ cu celelalte. La un nivel, aceasta se datorează pur şi simplu faptului că marile puteri sunt cele care stabilesc standardele – fie că e vorba de tehnologie militară sau de niveluri de forţe – în funcţie de care celelalte state îşi dozează potenţialul defensiv. De aceea, politica de apărare a Statelor Unite are efecte mondiale mult mai diversificate în comparaţie cu cea a statului Kiribati. Modul de acţiune al marilor puteri poate afecta securitatea tuturor regiunilor lumii. În plus, dată fiind lipsa unei autorităţi superioare care să impună stabilitatea globală, majoritatea statelor vor încerca să-şi asigure pacea prin propria capacitate militară. Aceasta dă naştere unei serioase dileme a securităţii, deoarece, urmărind propria securitate prin sporirea sau ameliorarea forţei militare, unele state „pot foarte uşor să ameninţe idealurile de putere şi securitate ale altor state" (Buzan, 1991 ; de asemenea, vezi *supra*, secţiunile 1.2 şi 1.3). Urmarea firească este o spirală de insecuritate

internaţională, întrucât potenţialii rivali răspund în mod similar. Ca atare, securitatea naţională, într-un sistem de state anarhic, nu poate fi niciodată total detaşată de condiţiile sistemice globale. Toate acestea relevă faptul că ordinea geopolitică contemporană, departe de a fi pur şi simplu fragmentată, rămâne totuşi afectată de probleme de interconectare strategică la scară mondială. Absenţa oricărei rivalităţi majore politice sau militare la nivel global, de tipul Războiului Rece sau al Noului Imperialism din ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, nu trebuie văzută ca un proces de deglobalizare militară. În orice caz, ne vom întoarce la această problemă după o tratare mai completă a celorlalte faţete ale ordinii militare mondiale: dinamica globală a armamentului şi regimurile internaţionale de securitate.

2.4. O dinamică globală a armamentului?

La apogeul „celui de-al doilea" Război Rece, la mijlocul anilor '80, cheltuielile militare mondiale (la valoarea constantă din 1987 a valutei americane) se ridicau la cifra de 1.000 miliarde de dolari pe an (aproximativ 190 de dolari pentru fiecare locuitor al lumii); cheltuielile aferente echipamentului militar depăşeau 290 miliarde de dolari, în timp ce cifra comerţului cu arme se ridica la peste 48 miliarde (vezi Krause, 1992, p. 93; Sivard, 1991, p. 499). În această perioadă, aproximativ 120 de ţări erau implicate în producerea, cumpărarea şi transferul de armament şi tehnologie militară. Ca urmare, se putea vorbi pe bună dreptate de existenţa „unui sistem al transferului şi producţiei de armament" ce funcţiona la scară globală, cu propria „dinamică globală a armamentului" (Krause, 1992, p. 1).

„Dinamica armamentului" se referă la un proces de modificare cantitativă şi calitativă a capacităţilor militare la nivel naţional şi mondial (Buzan, 1987, p. 73). Una dintre cele mai semnificative forţe motrice ce susţin acest proces, pe lângă factorii geopolitici şi cei de natură internă, este reprezentată de inovaţiile tehnologice în sectorul militar. Inovaţiile militar-tehnologice constituie un element esenţial în procesul dinamicii armamentului, având importante consecinţe globale. În speţă, standardul mondial al tehnologiilor militare este stabilit de statele cu cel mai avansat grad al dezvoltării militare, propriu-zis de acele state care dispun de capacitatea ştiinţifică, industrială şi tehnologică de a inova. În timp ce statele inovatoare dezvoltă şi desfăşoară tehnologie militară de prim rang, celelalte state se confruntă cu o acută dilemă a securităţii: fie se străduiesc să achiziţioneze cele mai recente modele de echipamente şi sisteme; fie, dacă nu o fac, este posibil ca puterea lor militară şi, în consecinţă, securitatea în plan militar să fie afectate. Deci funcţionarea dinamicii armamentului denotă o inerentă logică globalizată, prin faptul că încurajează nemijlocit proliferarea transcontinentală a tehnologiei şi potenţialului militar. Într-adevăr, acest proces activează un fel de reacţie în lanţ în domeniul tehnologiei militare, în cadrul complexelor regionale majore de securitate, deoarece, pe măsură ce frontiera progreselor tehnologice militare avansează, statele caută să-şi menţină poziţia relativă în ierarhiile regionale şi globale de putere. Expresia „dinamică globală a armamentului" surprinde tocmai această legătură între „procesul de înaintare calitativă în domeniul tehnologiilor militare" şi „răspândirea tot mai amplă atât a tehnologiei, cât şi a cunoştinţelor tehnologice în întregul sistem internaţional" (Buzan, 1987, p. 36). O reliefare concretă a procesului dinamicii globale a armamentului a survenit după

încheierea Războiului din Golf din 1991. În primele ore ale acestui război, avansul în domeniul integrării tehnologiilor C³I (comandă, control, comunicații și informații) alături de noile avioane Stealth au fost exploatate cu efecte devastatoare, reușind să scoată complet din luptă sistemul de apărare antiaeriană a Irakului – de construcție sovietică. Deoarece și-au dovedit eficiența în luptă, sistemele avansate C³I au ajuns să constituie o premisă necesară a oricărui program național de achiziții militare pretutindeni în lume.

Dinamica globală a armamentului operează în cadrul unui sistem deosebit de ierarhizat al transferului și producției de armament, deoarece există decalaje semnificative între potențialele militar-tehnologice ale diferitelor categorii de state. Krause descrie structura ierarhică a acestui sistem făcând referire la patru eșaloane (sau grupări) distincte de state (1992, pp. 31-32):

- furnizori din primul eșalon – inovatorii în tehnologia militară;
- furnizori din al doilea eșalon – producătorii și adaptatorii importanți de sisteme și tehnologii militare;
- furnizori din al treilea eșalon – cei ce reproduc și preiau tehnologiile și echipamentele militare deja existente;
- beneficiari din al patrulea eșalon – în special cumpărătorii de armament.

Această ierarhizare este în bună măsură capabilă să se autogenereze, din moment ce, așa cum observa Buzan, „puterile majore din cadrul sistemului sunt nevoite să se mențină în apropierea liniei de frontieră a progresului tehnologic dacă nu vor să cadă pe a doua treaptă a puterii. Aspiranții la statutul de putere militară din prima categorie trebuie să aibă capacitatea de a concura la frontiera inovației tehnologice" (1987, p. 37).

Deși ocupanții specifici ai fiecărui eșalon s-au modificat de-a lungul timpului, structura de fond a sistemului a rămas aproape intactă de la începuturile erei moderne. Așa cum s-a menținut (până spre sfârșitul secolului XX) și dominația occidentală în cadrul acestui sistem; o stare de fapt consolidată în mod evident prin industrializarea războiului în secolul al XIX-lea. Totuși, modernizarea și industrializarea au pus în cauză supremația Occidentului pe măsură ce apăreau noi furnizori și noi centre de producție militară dincolo de hotarele sale, spre finalul secolului XX. Analiza principalelor expresii ale acestui proces al dinamicii globale a armamentului – comerțul cu armament și răspândirea tehnologiei militare – va ajuta la formarea unei perspective mai sistematice asupra fațetei respective a globalizării militare.

2.4.1. *Sistemul comerțului cu armament în perioada modernă timpurie: extensiune, intensitate și stratificare*

Descrierile sistemului modern al comerțului cu armament afirmă, în marea lor majoritate, că acesta ar fi rezultatul condițiilor geopolitice, al proceselor de expansiune a statelor, al schimbării formelor de organizare a producției militare naționale și al inovațiilor în domeniul tehnologiei militare (vezi McNeill, 1982; Creveld, 1989; Pearton, 1982; Krause, 1992). Aceste relatări tind să amplifice importanța discontinuităților și stratificării procesului de extindere la scară globală. Procesul a fost punctat de impulsuri expansioniste disparate, când sporesc amploarea și aria transferurilor, după care urmează lungi perioade de consolidare a patternurilor și dimensiunilor fluxurilor de armament.

Trecerea de la extinderea spaţială descentralizată, fragmentară, localizată şi delimitată pe un anumit areal ce caracteriza transferurile de armament în perioada premodernă la comerţul contemporan puternic instituţionalizat, extensiv şi intensiv, poate fi explicată numai pe seama unei serii discontinue de transformări ale pieţei armamentului, toate determinate de evoluţii contingente, iar nu ca rezultat al unui unic proces secular de schimbare istorică.

Deşi sunt puţine datele despre comerţul cu arme în perioada premodernă, acestea tind să confirme faptul că extensiunea, intensitatea şi impactul transferurilor erau limitate (Black, 1998). Krause menţionează faptul că în Imperiul Roman principalele centre de producţie de armament erau situate în vecinătatea garnizoanelor şi erau controlate de stat (1992, p. 35). Nu putea fi vorba de un comerţ propriu-zis organizat şi instituţionalizat. Şi, într-adevăr, abia în perioada medievală timpurie au început să apară primele forme regularizate ale tranzacţiilor cu armament în Europa, ca să nu mai vorbim despre transferurile de arme între Europa şi restul lumii. În alte regiuni, cum ar fi Imperiul Chinez sau Imperiul Mongol, inovaţiile militare (arbaleta, cavaleria) s-au răspândit destul de rapid, deşi aceasta nu a avut ca rezultat formarea unui sistem organizat al comerţului cu armament (Pacey, 1991 ; McNeill, 1982).

Războaiele şi cuceririle între oraşele-state şi regatele Europei au accelerat procesul răspândirii armamentelor, iar primele cruciade, sprijinite de negustorii capitalişti, au făcut ca armamentul european să depăşească graniţele continentului, ajungând în Orientul Mijlociu, iar prin intermediul reţelelor comerciale, şi în teritorii mai îndepărtate. În mod similar, ciocnirea între „civilizaţii" la hotarele creştinătăţii occidentale a dus la răspândirea armamentului şi tehnicilor militare mongole, musulmane şi chineze, cel mai bine cunoscut fiind praful de puşcă (Contamine, 1984, p. 139)[1]. Totuşi, faptul că a durat două secole pentru ca tehnologia prafului de puşcă să ajungă din China în Europa (pe traseul imperiilor islamic şi mongol) evidenţiază caracterul dezorganizat, sporadic, fragmentar şi circumscris al comerţului timpuriu cu armament, în timp ce ritmul scăzut al răspândirii inovaţiilor militare sugerează progrese în interiorul unor „lumi disparate". Într-adevăr, extensiunea sporadică, limitată şi intensitatea redusă a acestor schimburi nu pot justifica sub nici o formă termenul de „sistem" de comerţ cu armament.

În era premodernă, tranzacţiile cu armament aveau loc, aproape în totalitate, în interiorul graniţelor unor civilizaţii separate de pe glob. Bartlett, de exemplu, descrie modul de răspândire în Europa a armamentului şi tehnologiei militare france (precum castelele şi tehnicile de bombardament) în perioada 950-1350 (1994, pp. 70-84). Prin cuceriri şi imitaţie, fortăreţele, mecanismele de asediu şi arbaletele au devenit instrumente constante ale conflictelor medievale europene. Probabil că doar o dată cu inventarea

1. Conform relatării lui Contamine, formula prafului de puşcă a fost consemnată pentru prima dată în 1044, în Wujing Zongyao. Abia în 1267, Roger Bacon a produs prima formulă „occidentală" a prafului de puşcă. Acest decalaj de peste 200 de ani indică gradul relativ scăzut al interacţiunilor dintre civilizaţiile cunoscute ale lumii din perioada respectivă. Comparaţi această situaţie cu perioada de la sfârşitul secolului al XIX-lea, când principalii producători europeni de armament, precum Whitworths şi Krupp, vindeau armamentul cel mai avansat tehnologic în străinătate direct de pe linia de fabricaţie şi uneori chiar înainte ca acesta să intre în posesia forţelor armate naţionale (vezi Contamine, 1984, p. 139 ; de asemenea, Krause, 1992, p. 66 ; McNeill, 1982, p. 124), sau cu epoca contemporană, când nu a fost nevoie să treacă nici cincizeci de ani de la construcţia primelor rachete în Germania şi SUA pentru ca ţări precum China, India, Brazilia şi multe altele să aibă acces, în prezent, la tehnologia rachetelor.

prafului de puşcă şi a tunului a început să se dezvolte un transfer mai susţinut de armament, din moment ce atât praful de puşcă, cât şi artileria aferentă erau produse pe o scară semnificativă. Totuşi, natura acestei tehnologii făcea ca producţia la nivel local să constituie norma. Topitoriile locale familiale care erau specializate în primul rând în fabricarea clopotelor de biserică au fost rapid readaptate pentru a deveni „fabrici de tunuri". Rezultatul a fost acela că, prin anii 1360-1370, majoritatea oraşelor şi toate marile puteri ale Europei deţineau importante arsenale produse local sau achiziţionate din surse variate, precum Italia, Germania, Franţa şi Ţările de Jos (vezi Contamine, 1984, pp. 139-150). Acest comerţ timpuriu era cu precădere regional, derulat în principal de agenţi privaţi şi nereglementat de către stat (vezi Krause, 1992, p. 37; Harkavy, 1975, p. 35).

O dată cu prăbuşirea ordinii medievale europene, fundamentele politice ale acestei pieţe dezorganizate a armamentului au fost subminate. Pe măsură ce statele începeau să pună bazele unor forme mai durabile de organizare militară – spre exemplu, armatele şi efectivele navale permanente –, a sporit necesitatea unei producţii de armament organizate pe baze mai raţionale.

Autorităţile statale căutau să monopolizeze producţia şi comerţul cu armament, demersuri care se justificau prin politica de autarhie. În cazul Angliei, dependenţa faţă de furnizorii externi de praf de puşcă, în secolul al XIV-lea, s-a transformat efectiv într-o autarhie în jurul anilor 1520 (Krause, 1992, p. 40). În mod similar, în Suedia, Franţa, Prusia, Spania şi Portugalia, procesul formării statului modern în primele sale faze a fost asociat cu efortul de a obţine o autarhie efectivă în domeniul procurării de armament. Dar, în mod paradoxal, din cauza creşterii substanţiale a numărului de forţe armate permanente în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, producţia internă nu a mai reuşit să acopere necesarul naţional (Parker, 1988, p. 61; Block, 1994, p. 9; Krause, 1992, pp. 42-47). Chiar şi producătorii din primul eşalon, precum Marea Britanie şi Suedia, importau o anumită cantitate de armament, în timp ce statele din al doilea eşalon, cum ar fi Franţa, Rusia şi Spania, se confruntau cu o lipsă acută de armament.

Crearea arsenalelor de stat, de tipul celui proiectat de Colbert în Franţa secolului al XVIII-lea, nu a soluţionat problema aprovizionării cu armament, din moment ce tehnologiile artizanale tradiţionale făceau ca randamentul maxim al producţiei să fie condiţionat de posibilitatea efectivă de lucru fizic. De exemplu, Rusia, în ciuda încercărilor de a elimina dependenţa de exterior, a trebuit să importe cantităţi însemnate de arme de foc, aproape 40.000 de bucăţi numai din Olanda, între anii 1653 şi 1655. Centre importante de producţie, cum era Liège, prosperau, prin expedierea unui important număr de tunuri şi muschete în toată Europa, cu precădere în Franţa, Spania, Marea Britanie şi Prusia. Paradoxal, departe de a reduce drastic comerţul cu armament, limitele pe care le implica producţia artizanală au dus la apariţia, pe termen mediu, a unui intensiv comerţ intraeuropean.

În această perioadă, conducătorii europeni au început să considere pentru prima oară transferurile de armament ca un posibil instrument semnificativ în politica de putere pe continent. După cum observa Krause, furnizarea de armament către alte naţiuni, atât din Europa, cât şi din afara ei, reprezenta o tactică utilizată „în mod sistematic şi pozitiv de state pentru a influenţa dezvoltarea unor alianţe şi rezultatele conflictelor" (1992, p. 42). În plus, cele dintâi expediţii de cucerire de teritorii şi formarea imperiilor mondiale au creat, pentru prima dată, o piaţă potenţial globală a armamentului. Japonia a început să

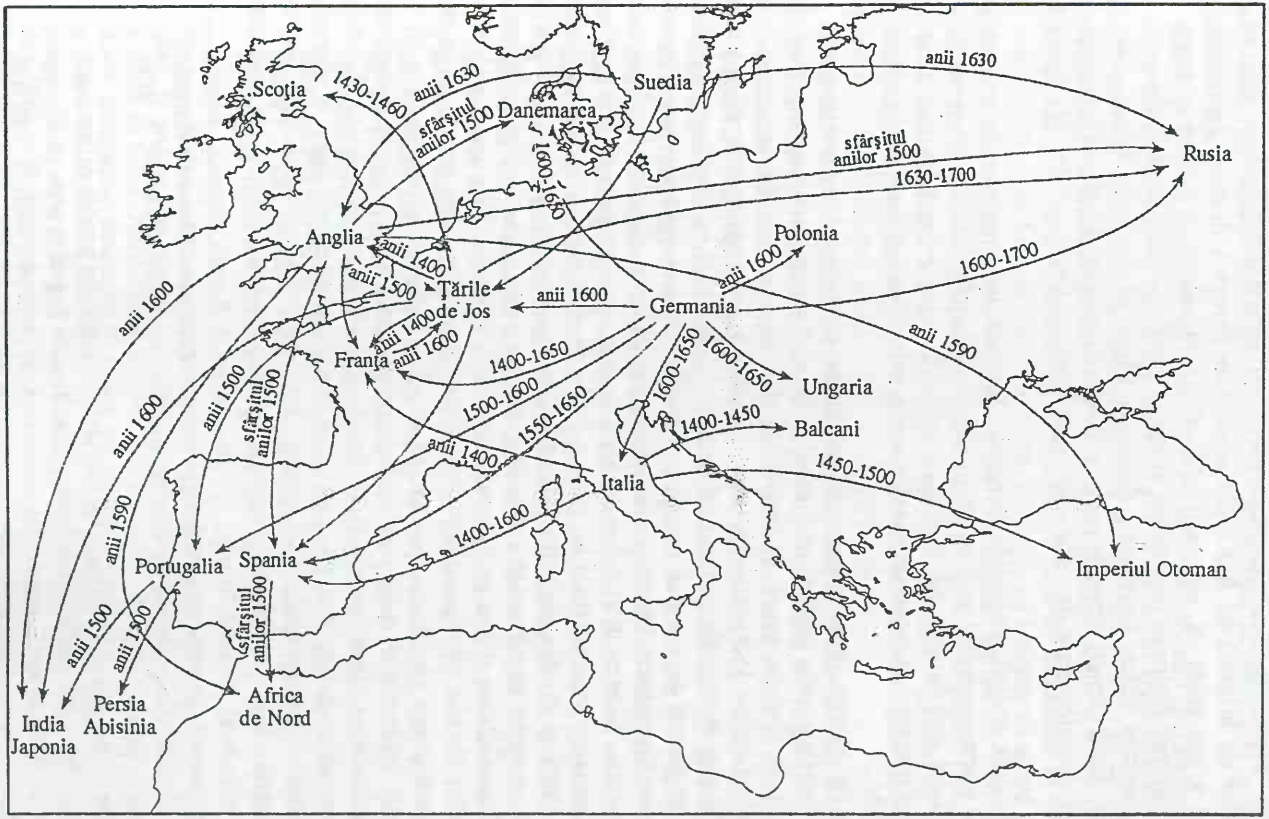

Harta 2.4. *Comerţul cu armament în perioada modernă timpurie*
(*Sursă*: adaptare după Krause, 1992)

importe arme de foc și tunuri din Europa în secolul al XVI-lea (respectiv în anii 1551 și 1543), formându-și o rezervă de 300.000 de unități până în 1556. În secolul al XVII-lea, cuceririle imperiale și activitatea comercianților au făcut ca un număr însemnat de tunuri să ajungă în Africa de Vest, în Imperiul Otoman, în India și pe continentul american. La jumătatea secolului al XVII-lea, olandezii ofereau în schimbul unui sclav 12 pistoale, ceea ce a determinat ca numărul armelor de foc exportate în Africa între anii 1658 și 1750 să fie de circa 180.000 (Parker, 1988, p. 121; Krause, 1992, p. 56). Armele de foc au ajuns, de altfel, în cele mai îndepărtate colțuri ale lumii; Black consemnează relatarea unui detașament american ce a luat cu asalt la începutul secolului al XIX-lea o bază de sclavi evadați și de indieni Creek, situată în una dintre zonele cel mai greu accesibile ale fluviului Apalochicola din Florida, unde au descoperit „un stabiliment fortificat construit sub comanda unui colonel englez, după toate regulile, și având în dotare un arsenal de zece tunuri și 3.200 de arme de foc" (1994, p. 21). Erau primele faze ale formării sistemului global al tranzacțiilor cu armament, nucleul acestuia situându-se în Europa (vezi harta 2.4).

2.4.2. *Transferurile de armament în epoca modernă: industrializarea războiului și piața globală a armamentului*

După „revoluția prafului de pușcă", tehnicile de producere a armelor și dispozitivelor de luptă au evoluat lent, inovațiile militar-tehnologice fiind incrementale mai degrabă decât revoluționare. Când Napoleon a invadat Italia în 1796, soldații lui aveau arme ce se deosebeau foarte puțin „de cele cu care Carol al VIII-lea făcuse același lucru, cu exact 300 de ani în urmă" (Creveld, 1989, p. 87). La începutul secolului al XIX-lea, armele erau încă fabricate artizanal, în mici ateliere și turnătorii. Însă o dată cu industrializarea s-au schimbat fundamental atât instrumentele de război, cât și natura producției de armament. S-a declanșat astfel o revoluție militar-tehnologică, probabil mult mai profundă din punctul de vedere al consecințelor sale globale decât fusese, cu șase secole înainte, revoluția prafului de pușcă.

O dată cu industrializarea războiului, în secolul al XIX-lea, s-a conturat o nouă etapă distinctă a globalizării transferurilor de armament. Acest proces și-a modificat extensiunea, intensitatea, velocitatea, impactul, modul de instituționalizare, patternurile stratificării, modalitățile de transfer și tipurile de armament tranzacționate. Această transformare a fost determinată de o alăturare de factori printre care: procesul continuu de inovare (vaporul cu aburi, noi tunuri sau gloanțe etc.) ce a dus la crearea unei frontiere tehnologice în continuă mișcare, către care tindea fiecare stat; capacitatea de a produce armament în masă și deci de a-l exporta în cantități semnificative; apariția unui sector militar-industrial al economiei, producția de armament vizând în principal profitul; o etapă nouă și mai susținută de expansiune imperială; dezvoltarea rapidă a unei infrastructuri globale de comunicații și transport ce a facilitat tranzacțiile de orice fel (vezi *supra*, secțiunea 1.1.5).

Toate acestea au avut ca rezultat, după cum arată McNeill, emergența în preajma anilor 1860 „a unui comerț industrializat și global cu armament" (1982, p. 241). A început astfel să se dezvolte un sistem regularizat, instituționalizat al tranzacțiilor cu armament, aflat în mare măsură sub conducere privată, funcționând cu interferențe politice minime (cu excepția perioadei dintre 1914 și 1918) până în anii '30 (Harkavy, 1975, p. 36).

În rândul furnizorilor de armament din primul eşalon – Marea Britanie, Germania şi Franţa –, agenţiile cele mai importante din sectorul militar-industrial erau marile corporaţii industriale private, ca de exemplu Krupp, Vickers, Armstrong/Whitworths, Schneider, Creusot. Aceste companii concentrau o capacitate industrială şi economică enormă, fiind efectiv considerate drept „campioni naţionali" ai pieţei globale a armamentului.

Tehnologiile care se apropiau de producţia de masă alături de amplificarea competiţiei internaţionale şi sporirea cererii mondiale de armament au avut ca rezultat un real avânt al exporturilor. Spre sfârşitul secolului al XIX-lea, Krupp exporta 86,4% din totalul producţiei sale de armament, în timp ce înaintea primului război mondial procentul exporturilor companiei Schneider era de 50%, iar cel al companiei Vickers, de 33% (McNeill, 1982, p. 302). Din cauza saturării pieţelor interne, ceea ce ducea la o supracapacitate militar-industrială, dorinţa de a exporta devenea tot mai presantă. Totodată, guvernele admiteau desfăşurarea în bună măsură nereglementată a comerţului cu armament.

Una dintre consecinţele acestui regim de liber schimb a fost răspândirea sporită a armamentului în cadrul sistemului interstatal. Cuceririle teritoriale, corelate cu dezvoltarea tot mai mare a infrastructurii globale de comerţ şi comunicaţii, au sporit aşteptările producătorilor particulari în privinţa exporturilor globale. În consecinţă, pieţele de desfacere din America de Sud, Asia, Orientul Apropiat şi Africa au devenit tot mai accesibile exportatorilor europeni. La începutul secolului XX, compania Krupp furniza armament în aproximativ 52 de state, fabricanţii francezi în 23 de state, în timp ce companiile britanice exportau armament pe toate continentele (Krause, 1992, pp. 59-61). Dimensiunile tranzacţiilor cu armament căpătaseră de asemenea amploare. Deşi nu avem nici un fel de statistică viabilă referitoare la nivelul comerţului în perioada respectivă, o apreciere a acestuia reiese din următoarele statistici: cifra armelor de foc exportate anual de Marea Britanie în Africa de Vest se situa între 100.000 şi 150.000; vânzările de armament francez s-au dublat între 1895 şi 1913; până în 1914, Krupp exportase peste 26.000 de tunuri (reprezentând 51% din producţia sa totală), iar compania franceză Schneider exportase circa 45.000 de tunuri între 1885 şi 1914 (Headrick, 1981, p. 106; McNeill, 1982, p. 303; Krause, 1992, pp. 59-60).

În tot acest timp, s-a făcut simţită o reală presiune în direcţia exportului pentru compensarea costurilor ridicate la capitolele cercetare şi dezvoltare, implicate de noile tipuri de armament. Aceasta a avut ca rezultat vânzarea de către anumite companii a unor produse dintre cele mai avansate direct pe piaţa externă, înainte de a intra în dotarea forţelor militare naţionale. Compania britanică Armstrong construia şi exporta crucişătoare mult mai rapide şi cu o putere de foc superioară celor ale Marinei Regale britanice; de asemenea, prima sa serie de tunuri de 8 inch, perfecţionate, a fost expediată în Rusia (Krause, 1992, p. 66). Primul submarin de fabricaţie britanică a fost exportat în Grecia înainte ca Marina Regală să intre în posesia propriului prototip (Harkavy, 1975, p. 36). Mult înainte ca primul război mondial să cuprindă toată Europa, producătorii, cu susţinerea propriilor guverne, creaseră deja un sistem global al tranzacţiilor cu armament care funcţiona potrivit unei logici cu precădere comerciale şi care scăpase efectiv de sub autoritatea executivelor. După cum conchide Krause, în anii 1860-1914, „sistemul internaţional al transferurilor de armament a evoluat de la o stare hegemonică, în care statele din primul eşalon monopolizau furnizarea de armament modern, la stadiul în care acesta din urmă căpătase o răspândire globală" (Krause, 1992, p. 72).

După terminarea Marelui Război, patternurile transferurilor şi producţiei globale de armament s-au adaptat rapid la climatul geopolitic şi economic modificat. Războiul a

reprezentat mai curând un hiatus temporar decât o nouă discontinuitate istorică în evoluția sistemului modern al tranzacțiilor cu armament. Într-o măsură apreciabilă, circuitul răspândirii și al comercializării transferurilor de armament și-a reluat formele din secolul al XIX-lea. Pe măsură ce și alte state se industrializau, noi furnizori de armament, precum Cehoslovacia și Polonia, se alăturau producătorilor tradiționali, iar războiul a transformat SUA într-un producător de armament din primul eșalon; tot atunci Germania, prin semnarea Tratatului de la Versailles, nu s-a mai implicat (cel puțin oficial) în tranzacțiile cu armament.

Instabilitatea politică și economică din perioada interbelică a determinat o creștere a cheltuielilor militare mondiale, depășindu-se nivelurile atinse înaintea războiului (Sloutzki, 1941, p. 23). În acord cu această creștere, s-au amplificat și tranzacțiile cu arme și armamente, până la crahul financiar din 1929 (vezi figura 2.1). Chiar și în timpul crizei din anii '30, exportul de armament a scăzut mult mai puțin decât nivelul general al exporturilor de mărfuri și a avut o revenire mult mai rapidă (Sloutzki, 1941, p. 67). Comparativ cu secolul anterior, un număr mult mai mare de state erau implicate în tranzacțiile de pe piața mondială. Ca urmare, structura pieței internaționale a armamentului a devenit indiscutabil mai puțin concentrată și tot mai oligopolistă. Deși se formase deja o ierarhie globală a capacităților militar-tehnologice, numărul producătorilor din primele trei eșaloane înregistra o anumită creștere (Harkavy, 1975, p. 90). În jur de douăzeci de țări erau angrenate în sistemul exporturilor de armament, nouă dintre ele fiind responsabile de aproape 90% din exportul mondial (Sloutzki, 1941, p. 72). Deși marile puteri încă mai dominau piața, ele trebuiau să țină piept noilor competitori. Exhaustiva lucrare a lui Harkavy cu privire la comerțul cu armament din perioada interbelică conchide că fiecărei categorii de armament tranzacționate îi corespundea un număr considerabil de potențiali furnizori (1975). Interesant de constatat este faptul că producția unora dintre cele mai avansate tehnologii militare, cum ar fi avioanele de luptă sau tancurile, era mult mai amplu răspândită decât avea să fie în perioada postbelică.

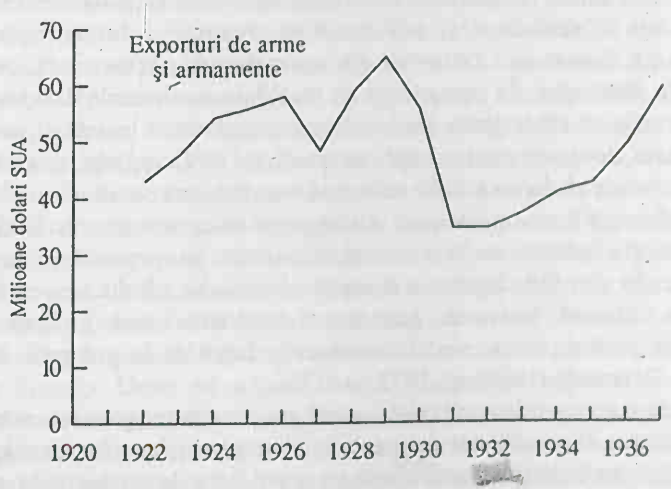

Figura 2.1. *Comerțul global cu armament în perioada interbelică*

(*Surse*: Sloutzki, 1941; Liga Națiunilor, *Statistical Yearbook of the Trade in Arms and Ammunition*, Geneva, ani diferiți)

Trei consecinţe politice majore au decurs din această situaţie: procurarea chiar şi a celor mai avansate sisteme de armament a devenit un obiectiv relativ uşor de îndeplinit pentru orice stat ce deţinea resursele necesare; cumpărătorii au căutat în mod constant să-şi diversifice sursele de aprovizionare; iar pentru realizarea unui control eficient al tranzacţiilor cu armament a fost necesară cooperarea la nivel internaţional.

În această perioadă s-au dezvoltat semnificativ reţele deosebit de complexe ale tranzacţiilor cu armament. Urmărind să-şi sporească autonomia, guvernele achiziţionau armament de la mai mulţi furnizori diferiţi. S-a dezvoltat un pattern de comerţ cu o multiplicitate de furnizori, astfel că, la sfârşitul anilor '30, majoritatea naţiunilor din toate regiunile globului cumpărau armament de la blocurile rivale, cel democratic şi respectiv cel dictatorial (Harkavy, 1975, p. 127). La rândul lor, aceste legături comerciale suprapuse au determinat o amplificare a interconectării în interiorul şi între regiunile principale ale lumii. Căci acolo unde există o multiplicitate de furnizori, importatorii erau cei care mediau conexiunile între reţelele concurente de furnizori, sporind complexitatea şi interdependenţa în cadrul sistemului comerţului cu armament. Ca atare, acesta a căpătat în perioada interbelică o dinamică profund sistemică; a devenit tot mai bine structurat comparativ cu perioadele istorice anterioare.

O reflectare a acestei extensiuni a tranzacţiilor o reprezintă numărul de aproape 60 de state importatoare, la care se adaugă alte 60 de protectorate şi colonii (Sloutzki, 1941, p. 72). Pieţele de desfacere din China şi America Latină îndeosebi au dat dovadă de un avânt remarcabil în această perioadă.

O trăsătură distinctivă a comerţului cu armament în perioada interbelică a constituit-o emergenţa unor noi mecanisme sau metode de transfer, ca de pildă acordarea de licenţe de producţie şi transnaţionalizarea producţiei. Ca urmare a demobilizării de la sfârşitul primului război mondial, a restructurării producţiei de armament în întreaga lume şi a dezvoltării cartelurilor internaţionale (vezi capitolul 5), s-a produs o transnaţionalizare a afacerilor în domeniul producţiei de armament (Harkavy, 1975, p. 38). Acest proces s-a concretizat în diferite forme comerciale, de la directoratele şi acţionariatele intersectate la licenţele acordate în străinătate şi înfiinţarea de companii subsidiare peste hotare. Producţia sub licenţă, în contrast cu sistemul vânzărilor directe, a atins o cotă semnificativă în transferurile de armament. În comparaţie cu metodele tradiţionale de aprovizionare, licenţele de producţie au creat patternuri mult mai regularizate şi instituţionalizate de raporturi comerciale, deoarece acestea implicau transferul de cunoştinţe, tehnici şi moduri de organizare a producţiei. În sectoarele cele mai avansate, precum cel al avioanelor de luptă, licenţa a devenit forma principală a tranzacţiilor cu armament. Deţinătorii de licenţă căutau să obţină cât mai multe autorizaţii de producţie, pentru a nu depinde de o singură companie. În anii '30, Japonia a cumpărat licenţe de producţie pentru motoare de avioane de la companii britanice, germane şi nord-americane, în timp ce Suedia achiziţiona licenţe pentru producerea de avioane de luptă de la companii din Marea Britanie, SUA şi Germania (Harkavy, 1975, p. 170).

Impulsionate de o competiţie comercială activă şi de stagnarea pieţelor interne, multe companii producătoare şi-au înfiinţat sucursale în afara graniţelor. Companiile britanice de construcţii navale au investit în construcţia unor noi baze de producţie în străinătate, în timp ce Junkers construia bombardiere în Suedia, iar Krupp – submarine în Olanda (Harkavy, 1975, p. 173; Krause, 1992, p. 77). Asemenea evoluţii au reprezentat etapele iniţiale ale restructurării transnaţionale a producţiei de apărare, care, în parte, constituia

un răspuns de tip comercial la o piață globală a armamentului, aflată în continuă creștere și în mare parte nereglementată. Totuși, o dată cu începerea războiului, producția de război a devenit din nou națională în întreaga lume. Sub acest aspect, al doilea război mondial a produs o discontinuitate mult mai acută decât o făcuse războiul din 1914-1918 în sistemul global al comerțului cu armament.

Deși războiul dintre anii 1939-1945 nu a prefigurat o încetare completă a comerțului internațional cu armament, totuși a determinat o reconfigurare radicală a patternului existent în perioada interbelică. Producția de armament a fost direcționată exclusiv către sprijinirea eforturilor de război. Într-adevăr, războiul a transformat structura globală a ofertei, patternurile de achiziție și modurile de transfer. De asemenea, a impus și o intervenție masivă din partea statului în vederea organizării și redirecționării cantității imense de resurse științifice, financiare și industriale, spre a se asigura fluxul neîntrerupt de armament și inovații militare (Pearton, 1982). Nu este deloc surprinzător faptul că, ulterior, comerțul cu armament a ajuns să fie dominat (până recent) de cele două superputeri, SUA și Uniunea Sovietică, în calitate de furnizori din primul eșalon. El a căpătat din nou dimensiuni globale, Războiul Rece făcând ca transferurile de armament să constituie un instrument decisiv al rivalității Est – Vest. Dar, în mare măsură, sistemul comerțului cu armament din perioada Războiului Rece poate fi considerat o situație aberantă din perspectiva istoriei, întrucât era dominat de guverne și era influențat decisiv de structura bipolară a politicii mondiale.

2.4.3. *Comerțul contemporan cu armament: extensiune, intensitate și stratificare*

Înainte de a analiza trăsăturile specifice ale sistemului contemporan al transferurilor de armament, ar putea fi utilă considerarea acestuia în contextul general al principalelor tendințe și patternuri ale cheltuielilor militare, capacităților militare și vânzărilor de armament la nivel global. În urma demobilizării din 1945, cheltuielile militare mondiale au crescut destul de rapid până în prima parte a anilor '50, s-au stabilizat până în anii '60 și apoi și-au reluat traiectoria ascendentă. Apogeul a fost atins în 1987, cu o cifră de o mie de miliarde de dolari americani, pentru ca după sfârșitul Războiului Rece să scadă constant. Între anii 1960 și 1990, cheltuielile militare mondiale s-au ridicat la imensa cifră de 21.000 miliarde de dolari (la valoarea din 1987 a monedei americane) (Silvard, 1991, p. 11). În mod cert, aceste tendințe globale ascund anumite trăsături importante ale distribuției cheltuielilor pentru armament. În cea mai mare parte a acestei perioade, statele NATO și cele ale Pactului de la Varșovia totalizau proporția cea mai mare din cheltuielile militare globale, cheltuielile celor două superputeri deținând de departe cea mai mare cotă. Dar în perioada de după Războiul Rece cotele cheltuielilor militare ale Rusiei și ale Statelor Unite au scăzut. Totuși, cheltuielile militare occidentale mai reprezintă încă cea mai mare parte din totalul mondial. Tot mai semnificativă este creșterea cheltuielilor pentru apărare în statele aflate în curs de dezvoltare: începând cu anii '60, ele au reprezentat o parte din ce în ce mai mare din totalul cheltuielilor militare globale.

Tendințe paralele se observă și la nivelul comerțului mondial cu armament. Deși intensitatea transferurilor de arme a sporit dramatic după 1945, o mare parte a acestei creșteri este direct legată de înarmarea de la începutul anilor '60, de la mijlocul anilor '70

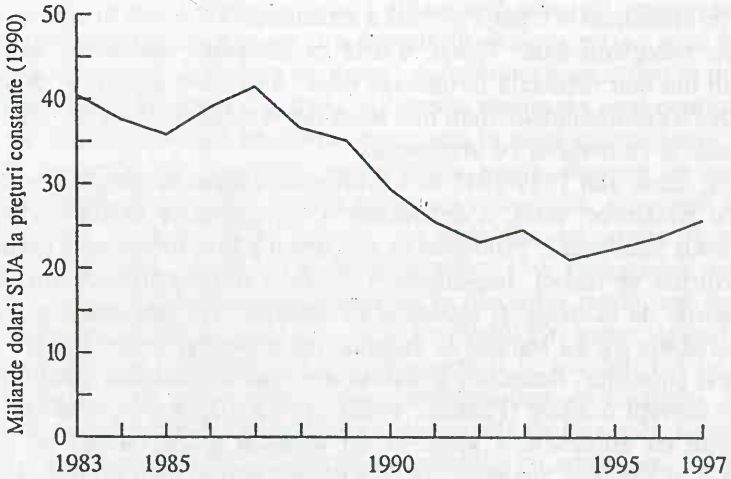

Figura 2.2. *Nivelul global al exporturilor pentru principalele tipuri de armament convenţional, 1983-1997*

(*Sursă*: SIPRI, 1998, p. 292)

şi de la mijlocul anilor '80. Exporturile de armament au atins un nivel maxim de 48-50 miliarde de dolari la jumătatea anilor '80, pentru ca apoi să se reducă semnificativ până la jumătatea acestei cifre în 1991 (vezi figura 2.2). Cu toate acestea, în perioada ce a urmat Războiului Rece, valoarea exporturilor mondiale de armament a fost superioară cifrei înregistrate în anii '60. Dar aceste cifre globale ascund o importantă schimbare structurală a patternurilor transferurilor de armament. Din ultima parte a anilor '60, statele în curs de dezvoltare deţineau cota cea mai mare a importurilor de arme la nivel global, depăşind cu mult nivelul tranzacţiilor între statele majore ale OCDE. (Interesant de observat este faptul că această situaţie reprezintă opusul tendinţei generale a structurii schimbului de mărfuri şi a investiţiilor străine directe în perioada respectivă – vezi capitolele 3 şi 5.) Câteva indicii ale amplitudinii acestor schimbări ne sunt oferite de Brzoska şi Ohlson, care semnalează faptul că între 1971 şi 1985 achiziţiile de armament ale ţărilor în curs de dezvoltare totalizau 286 miliarde de dolari (la valoarea din 1985 a monedei americane), ceea ce reprezenta o cifră de patru ori mai mare decât cea din perioada 1951-1970 (1987, p. 1). Dar încă de la începutul anilor '90, din cauza efectului combinat al terminării Războiului Rece şi al recesiunii globale, s-a înregistrat o scădere a achiziţiilor de armament de către ţările în curs de dezvoltare, atât în privinţa valorii absolute, cât şi a proporţiei din importurile totale de armament. Până în prezent, aceasta pare a fi mai mult o tendinţă ciclică decât una de natură structurală (Laurance, 1992, p. 134).

Corelată cu aceste modificări în intensitatea şi extensiunea comerţului global cu armament este modificarea patternurilor de stratificare. După anii '70, numărul ţărilor furnizoare de armament pe piaţa mondială a sporit în mod constant, ajungând în 1990 la cifra de patruzeci (Laurence, 1992, p. 103), un număr considerabil superior oricărei epoci anterioare (vezi figurile 2.3 şi 2.4). În plus, până relativ recent, sporirea numărului furnizorilor a fost asociată cu niveluri în scădere ale concentrării pe piaţa transferurilor de armament (măsurată în funcţie de cotele furnizorilor din totalul comerţului global),

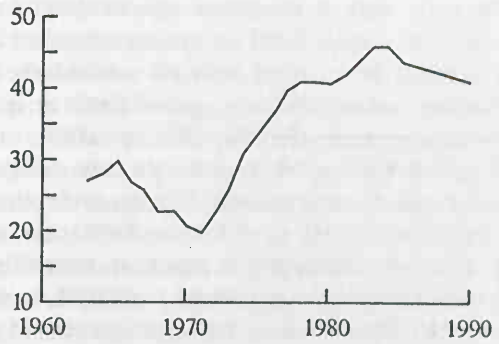

Figura 2.3. *Numărul ţărilor furnizoare de armament, 1960-1990*
(*Sursă*: Laurance, 1992)

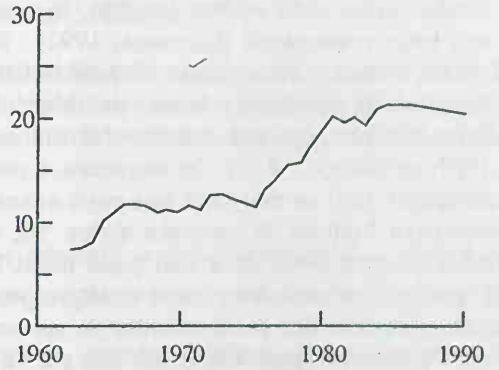

Figura 2.4. *Numărul ţărilor furnizoare de armament pentru ţările în curs de dezvoltare, 1960-1990*
(*Sursă*: Laurence, 1992)

deoarece noi producători captau sectoare din ce în ce mai largi ale pieţei globale a exporturilor de armament. La baza acestei diminuări a concentrării stăteau politicile agresive de vânzări ale producătorilor din al doilea eşalon: Franţa, Marea Britanie, China şi Germania, ca şi emergenţa rapidă a unor producători din al treilea eşalon, precum Israelul, India, Brazilia şi Coreea de Sud (printre alţii) (vezi Krause, 1992, p. 86; Brzoska şi Ohlson, 1987, p. 112). Începând cu 1990, atunci când exporturile ruseşti de armament s-au prăbuşit, iar sfârşitul Războiului Rece a accentuat competiţia internaţională în afacerile cu armament, tendinţa către niveluri mai mici de concentrare a producătorilor a fost temporar inversată (Anthony, 1994a).

Dacă numărul producătorilor a crescut în perioada postbelică, la fel a sporit şi cel al cumpărătorilor. Începând din anii '70, numărul total al ţărilor cumpărătoare de armament s-a menţinut constant la peste o sută (Laurance, 1992, p. 135). Această situaţie nu diferă prea mult de cea din perioada interbelică, exceptând doar faptul că decolonizarea a dus la creşterea numărului de state independente. Din perspectivă geografică, nici o regiune sau continent de pe glob nu se situează în afara sistemului contemporan al transferului de armament, deşi se constată o considerabilă neomogenitate a nivelurilor de angrenare

naţională şi regională. Mai mult, această inegalitate este evidentă în special la nivelul importurilor de arme; primii zece importatori au totalizat constant în jur de 50% din totalul importurilor de armament în întreaga perioadă postbelică. De fapt, procesul răspândirii armamentului modern a fost mult mai „greoi" decât ar reieşi dintr-o simplă schemă a militarizării globale progresive (Krause, 1992, p. 188).

În urma prăbuşirii Uniunii Sovietice, SUA sunt cele care domină acum, ca şi în perioada imediat postbelică, producţia de armament. Totuşi, astăzi există un număr mult mai mare de producători faţă de anul 1945 şi, deoarece cheltuielile pentru apărare sunt în scădere în multe părţi ale lumii, competiţia la export se intensifică. Drept urmare, sistemul contemporan al transferurilor de armament reprezintă în continuare o piaţă orientată cu precădere spre cumpărători, ceea ce face ca poziţia actuală a SUA să fie foarte diferită de cea din anul 1945, atunci când deţineau monopolul efectiv asupra furnizării de armament.

Deşi tendinţa generală în perioada postbelică a fost de diversificare a furnizorilor şi cumpărătorilor, sistemul rămâne totuşi unul evident ierarhic. În aceste condiţii, piaţa producătorilor a devenit mai puţin concentrată (Laurance, 1992). Totuşi, primii şase furnizori (SUA, Marea Britanie, Franţa, China, Rusia, Germania) continuă să acopere marea majoritate a transferurilor de armament. Aceste patternuri sunt reflectate de situaţia exporturilor către Lumea a Treia, deşi contextul furnizărilor este oarecum diferit (vezi Brzoska şi Ohlson, 1987, apendicele 4A/B). De asemenea, există o ierarhie clară pe piaţa importurilor de armament, deşi ea este mult mai puţin concentrată faţă de cea a producţiei. După cum subliniază Anthony, la începutul anilor '90, numai 25 de state deţineau 90% din importurile de armament, ceva mai puţin decât în anii precedenţi (1994a). Această structură ierarhică este corelată cu o spaţializare geografică distinctă: în privinţa dispunerii spaţiale a importurilor şi exporturilor de armament se constată o extraordinară neomogenitate. Pe parcursul perioadei postbelice s-a înregistrat o reorientare geografică evidentă a tranzacţiilor dinspre Nord (în primii ani postbelici) spre Orientul Mijlociu (după anii '60) şi, mai recent, spre Asia (vezi Krause, 1992, p. 184).

De asemenea, Laurance observa că, prin comparaţie cu perioada dinaintea anilor '60, piaţa armamentului a devenit „tot mai comercială ca natură, aşa cum o relevă creşterea continuă a procentajului tranzacţiilor ce nu implică guvernele în calitate de părţi contractante" (1992, p. 147). Este puţin probabil ca acesta să reprezinte un simplu proces ciclic. Dramatica schimbare de pe piaţa globală de armament, după Războiul Rece, i-a forţat pe toţi producătorii să concureze mai mult pe piaţa exporturilor, ceea ce se încadra în strategiile guvernelor de susţinere a bazelor industriale de apărare naţională. De asemenea, se observă o accentuare a tendinţei de privatizare şi comercializare a producţiei de apărare în toate statele, inclusiv în China, ceea ce determină o intensificare a concurenţei la export.

Această succintă discuţie privind direcţiile principale ale evoluţiei sistemului transferurilor de armament în perioada postbelică se poate rezuma în trei puncte principale:

- Mai întâi, amploarea angrenării directe sau indirecte în comerţul cu armament (oricât ar fi ea de neomogenă) face ca termenul de sistem „global" al transferurilor de armament să fie justificat.
- În al doilea rând, extensiunea comerţului contemporan cu armament, pe lângă densitatea şi velocitatea tranzacţiilor asociate, constituie o dovadă în plus a existenţei unei ordini militare mondiale puternic interconectate. În această privinţă, sistemul

contemporan al transferurilor de armament a ajuns să capete anumite trăsături specifice celui de la sfârșitul secolului al XIX-lea.

- În al treilea rând, comerțul contemporan cu armament implică răspândirea sistemelor de arme avansate și a armelor cu putere distructivă fără precedent. Proliferarea capacităților militare avansate este, în egală măsură, rezultatul concurenței în domeniul armamentului și al patternurilor globale de industrializare. Majoritatea armamentelor trimise acum în țările în curs de dezvoltare sunt de fabricație recentă, și nu doar recondiționate (Brzoska și Ohlson, 1987, p. 11). De asemenea, un număr sporit de state în curs de dezvoltare continuă să achiziționeze capacități militare avansate. Între 1980 și 1990, numărul țărilor importatoare de sisteme de rachete sol-aer și de avioane de vânătoare avansate a crescut în mod considerabil (vezi Laurance, 1992). Una dintre consecințele militare ale proliferării tehnologiilor avansate, cum sunt rachetele balistice, avioanele de vânătoare avansate și navele de suprafață, este aceea de sporire a capacității unor state în curs de dezvoltare de a proiecta o putere strategică importantă la distanțe mari.

În consecință, transferurile contemporane de armament contribuie la redistribuirea capacităților militare în cadrul sistemului global. Dar proliferarea armamentului avansat poate fi înțeleasă corect doar în contextul răspândirii globale a capacităților de producție militar-industriale.

2.4.4. *Răspândirea globală a capacităților de producție de armament: epoca modernă timpurie și cea modernă*

În epoca modernă timpurie, situarea în apropierea materiilor prime și a centrelor de autoritate politică și militară constituia determinantul principal al geografiei producției de armament. În rândul civilizațiilor dominante ale lumii, producția de armament atingea, fără îndoială, cote impresionante. Războaiele, cuceririle și construcția imperială erau mecanismele principale de transfer al tehnologiilor militare din anumite locuri în altele. În urmă cu o mie de ani, atunci când francii s-au extins în Europa, au adus cu ei noi metode de construire a castelelor și noi arme de asediu (Bartlett, 1994). În Evul Mediu, cruciadele au facilitat răspândirea tehnologiilor militare între Est și Vest. În Europa medievală, tehnologia tunurilor și a artileriei s-a răspândit din Italia, astfel încât după douăzeci de ani toate regiunile, cu excepția celor situate la periferie, dețineau (prin emulație) propriile lor baze de producție (Contamine, 1984, pp. 139-150). După cincizeci de ani de la prima lor apariție în Europa, aceste tehnologii ajungeau în Balcani și în Imperiul Otoman. Dar revoluția prafului de pușcă a fost o etapă importantă și din perspectiva mecanismelor și infrastructurilor instituționale ce determinau răspândirea capacităților militar-tehnologice, întrucât producția de artilerie și de arme de foc cerea o mână de lucru extrem de specializată. În consecință, în epoca medievală târzie și în marea parte a epocii moderne timpurii, răspândirea tehnologiei militare „a fost reprezentată, în principal, de migrarea muncitorilor calificați" (Krause, 1992, p. 44). Anterior Războiului de Treizeci de Ani, Gustav Adolf a făcut din Suedia o putere militară avansată datorită obținerii tehnologiei olandeze, prin migrarea fabricanților olandezi de armament (Parker, 1998, p. 23).

În interiorul Europei, transferurile de tehnologii militare erau practic nereglementate, iar comerţul cu acestea căpătase amploare. Tehnologiile de armament au trecut în afara graniţelor Europei prin intermediul reţelelor comerciale, al călătoriilor misionarilor şi al expansiunii primelor imperii, ajungând în Asia, America Latină şi Africa. Armata Mughal folosea tehnologii militare occidentale, ca de altfel şi japonezii, otomanii sau chinezii (Parker, 1988, pp. 126-129; Krause, 1992, pp. 48-53). Totuşi, artileria indiană de la sfârşitul secolului al XVIII-lea „nu se deosebea prea mult de tehnologia secolului al XV-lea" (Krause, 1992, p. 52). În ciuda răspândirii tehnologiilor militare europene, Europa Occidentală şi-a menţinut superioritatea tehnologică până în secolul XX.

Consolidarea statului absolutist a făcut ca atât ritmul inovaţiilor militare, cât şi cel al răspândirii tehnologiei militare să scadă considerabil. În întreaga Europă, conducătorii puseseră bazele unor arsenale aflate în proprietatea şi sub directa administrare a statului, controlul acestuia exercitându-se asupra întregii producţii de armament. Totuşi, o dată cu revoluţia industrială, inovaţiile militar-tehnologice au ajuns să fie condiţionate în principal de progresele din sectorul civil (Creveld, 1989, p. 220). Tehnologiile şi metodele de producţie care au facilitat dezvoltarea vaporului cu aburi, a căilor ferate şi a comunicaţiilor telegrafice au transformat nu numai instrumentele efective de război, ci şi producţia lor. S-au prefigurat noi forme de relaţii stat – armată – industrie în vederea utilizării tehnologiilor civile, atât în domeniul producţiei militare, cât şi pe câmpul de luptă. O dată cu difuzia noilor tehnologii şi metode industriale civile, s-au răspândit şi capacităţile de producere a unor cantităţi masive şi a unor sisteme avansate de armament.

După Marea Expoziţie din 1851, Marea Britanie a achiziţionat tehnologii de producţie şi aparatură americană avansată pentru uzina de armament de la Enfield (ce urma să fie construită), pentru ca în anul 1863 producţia să se ridice la un număr de 100.370 de carabine anual (McNeill, 1982, pp. 233-235). Deja în 1870, în restul Europei se desfăşura acelaşi proces. Capitalismul industrial contribuia semnificativ la răspândirea capacităţilor de producţie şi a tehnologiilor militare. Acest proces de răspândire nu se mai afla sub controlul direct al guvernelor, aşa cum fusese în era statului absolutist, întrucât acum principalii actori erau marile concerne industriale private ale vremii, companii precum Krupp, Vickers, Schneider şi Armstrong, care aveau interesul de a-şi extinde pieţele de desfacere pentru produsele şi *know-how*-ul lor. Exista şi un număr de companii mai mici care doreau să exporte tehnologii militare sau tehnologii civile cu aplicaţii în sectorul militar. În Rusia, capacităţile de producţie militară s-au modernizat la începutul secolului XX datorită ajutorului direct oferit de principalii producători europeni de armament (Krause, 1992, p. 66). La fel s-a întâmplat şi în Japonia, China, Italia, Austro-Ungaria, Imperiul Otoman, Spania şi noile state independente din America Latină, pentru care importul de tehnologii militare străine se înscria într-un plan de modernizare economică.

La începutul secolului XX, toate regiunile globului se integraseră deja într-o ordine militar-tehnologică mondială, în cadrul căreia progresele militar-industriale ale producătorilor din primul eşalon (Marea Britanie, Franţa, Germania şi SUA) erau preluate destul de rapid de cei din eşalonul secund (Rusia, Austro-Ungaria, Italia, Spania) şi din eşalonul al treilea (Japonia, China, Turcia), prin imitaţie şi prin intermediul reţelelor transnaţionale de inovaţie militar-tehnologică.

Deşi războiul dintre 1914 şi 1918 a stopat temporar comerţul cu tehnologie militar-industrială, patternurile anterioare s-au reinstituit rapid în perioada interbelică. Până la sfârşitul anilor '30, producţia străină sub licenţă „totaliza o proporţie semnificativă din

ansamblul transferurilor de armament... ceea ce reprezenta în medie 20% în cazul altor categorii decât navele de război sau submarinele" (Harkavy, 1975, p. 150). În paralel, producția de armament a devenit tot mai internaționalizată datorită activităților susținute desfășurate de cartelurile internaționale, precum și ca urmare a înființării de către principalele companii a unor societăți de producție în străinătate. Prin aceste două mecanisme, tehnologiile de armament și de producție militară din sectoare-cheie ale apărării, cum ar fi avioanele de luptă, au trecut de la nivelul primului eșalon de producători la cei din eșaloanele al doilea și al treilea. Cu toate acestea, ierarhia capacităților de producție militară s-a modificat foarte puțin față de primii ani ai perioadei interbelice. Pe măsura apropierii celui de-al doilea război mondial, răspândirea tehnologiilor militare a devenit tot mai reglementată de guverne, astfel încât abia după mulți ani de la terminarea războiului producția sub licență a atins nivelurile din anii interbelici.

2.4.5. *Patternuri contemporane ale producției globale de armament: extensiune, intensitate, stratificare și instituționalizare*

Structura producției militare globale în perioada contemporană este rezumată în tabelul 2.1. Există cinci aspecte principale ce merită o tratare amănunțită. Mai întâi, Uniunea Sovietică și SUA au fost statele ce au dominat, deloc surprinzător, producția globală de armament pe aproape tot parcursul perioadei postbelice; în prezent, fără îndoială că producătorul principal este reprezentat de SUA. Decalajul între capacitățile de producție militară ale marilor puteri și cele ale puterilor de categorie inferioară nu a mai fost atât de acut de la revoluția militar-industrială din primii ani ai secolului al XIX-lea. De asemenea, dacă luăm în considerare capacitățile militar-tehnologice (calculate în termenii cheltuielilor pentru cercetare și dezvoltare în sectorul militar), decalajul este și mai evident. În al doilea rând, în ciuda acestui decalaj, numărul statelor cu capacități semnificative de producție militară din al doilea și al treilea eșalon este probabil superior oricărei alte perioade din era modernă. În al treilea rând, creșterea numărului statelor din al doilea eșalon reflectă o întoarcere la situația dinaintea războiului (sau chiar de mai înainte, remarcându-se continuitatea unor centre de producție de armament datând din perioada medievală). În al patrulea rând, producătorii din al treilea eșalon se situează mai ales în regiunile recent industrializate sau în curs de industrializare ale globului. Aceasta face dovada unei turnuri semnificative în ceea ce privește locația producerii armamentului, deoarece în perioadele istorice precedente țările din eșalonul al treilea se situau în zonele periferice ale Europei. În final, în privința extensiunii producției de armament, tabelul relevă răspândirea rapidă a capacităților tehnologic-productive în domeniul militar către vest, est și sud. Nici o regiune de pe glob nu are mai puțin de două baze de producție militară indigene și nu există nici o putere regio[illegible] care să nu dispună de unele capacități interne de producție militară.

De la sfârșitul celui de-al doilea război mondial s-a înregistrat o răspândire rapidă și extensivă atât a tehnologiilor militare, cât și a mijloacelor de producție a unor sisteme moderne de armament. În cercetarea sa referitoare la tehnologie și război, Creveld ajunge la concluzia că era contemporană „diferă de multe perioade anterioare prin faptul că o unică și relativ omogenă tehnologie militară este recunoscută pretutindeni ca

Tabelul 2.1. *Ordinea militară mondială: structura producţiei de armament*

	1980	1993
Producători de armament din primul eşalon	SUA Uniunea Sovietică	SUA
Producători de armament din al doilea eşalon	Marea Britanie Franţa Germania Japonia Polonia Italia Canada Cehoslovacia Olanda Spania Suedia Elveţia Belgia	Rusia (CSI) Marea Britanie Franţa Germania Japonia China Italia Canada Suedia Spania Belgia Elveţia Republica Cehă Polonia Olanda
Producători de armament din al treilea eşalon	China India Israel Iugoslavia Africa de Sud Brazilia Coreea de Sud Argentina Taiwan Turcia Egipt Pakistan Coreea de Nord Singapore Grecia Irak	India Israel Brazilia Coreea de Sud Argentina Taiwan Turcia Pakistan Grecia Singapore Africa de Sud Egipt Coreea de Nord Serbia Iran Irak
Cumpărători de armament din al patrulea eşalon	Restul	Restul

dominantă" (1989, p. 290). Care au fost procesele-cheie care au stat la baza acestei turnuri decisive în istorie?

Începând cu anii '70, ritmul accelerat al industrializării capitaliste în Asia, America Latină şi Orientul Mijlociu a facilitat o expansiune remarcabilă a capacităţilor indigene de producţie militară[1]. Între anii 1960 şi 1980, numărul ţărilor în curs de dezvoltare producătoare de sisteme militare sofisticate aproape că s-a dublat (Brzoska şi Ohlson, 1986; Newman, 1984). Prin exploatarea propriilor infrastructuri industriale aflate în

1. De notat că expresia „capacităţi indigene" se referă aici la capacitatea de a produce pe plan intern, şi nu (neapărat) la o capacitate de producţie autonomă. Doar SUA şi Rusia pot pretinde că au o bază industrială de apărare efectiv (dar nu în întregime) autonomă.

plină dezvoltare, state precum Brazilia şi Taiwan au fost capabile să construiască baze industriale de apărare semnificative. O asemenea structură a înlesnit de asemenea accesul pe piaţa exporturilor de armament. Bineînţeles că în majoritatea cazurilor această transformare nu a fost posibilă fără ajutor extern, iar transferul direct de tehnologie militară a jucat şi continuă să deţină în continuare (în multe cazuri) un rol important în alimentarea capacităţilor militare indigene. Totuşi, este surprinzător faptul că în 1950 valoarea totală a producţiei militare indigene pentru toate ţările în curs de dezvoltare era „aproximativ echivalentă cu costul unui singur tanc de luptă sofisticat de la jumătatea anilor '80", pentru ca în 1984 să fie de aproximativ cinci sute de ori mai mare (Brzoska şi Ohlson, 1986, p. 7).

Până în anii '60, majoritatea transferurilor de tehnologie militară proveneau de la superputeri şi ajungeau la statele-client. Principalul obiectiv al transferurilor era acordarea de asistenţă pentru reconstituirea şi consolidarea bazei militar-industriale a statelor din nucleul respectivelor sisteme de alianţe. Până în anii '70, producţia sub licenţă a devenit un mecanism instituţional important de înlesnire a transferurilor de tehnologie militară nu doar între membrii unei singure alianţe, ci şi între producătorii principali şi statele Lumii a Treia. Cel mai important ofertant individual de licenţe în domeniul tehnologiei militare sunt, de departe, SUA (vezi figura 2.5), iar principalii deţinători individuali de licenţe sunt Italia şi Japonia. Dar cel mai mare grup de deţinători de licenţe îl constituie statele în curs de industrializare. În acele state în curs de dezvoltare care desfăşoară activităţi de producţie militară, producţia pe bază de licenţă deţine o proporţie importantă din volumul total al producţiei interne de armament, proporţie vizibil mai mare în ceea ce priveşte sistemele militare avansate. Mai mult, un mic număr de companii occidentale domină producţia de armament pe bază de licenţă a ţărilor în curs de dezvoltare.

Aşa cum sugerează sporirea producţiei pe bază de licenţe externe începând cu anii '60, forţele comerciale au devenit factorii determinanţi în cadrul patternului global al transferului de tehnologie militară, în detrimentul geopoliticii. Acest lucru a devenit tot mai evident prin faptul că rivalitatea dintre blocurile politice a fost înlocuită cu un cadru internaţional mult mai flexibil, în care geopolitica se situează în urma geo-economiei. În plus, ca urmare a scăderii drastice a cheltuielilor pentru apărare la nivel mondial, a avut loc o restructurare capitală a industriilor indigene de apărare de pe fiecare continent. Dar procesul de restructurare a industriei de apărare îşi are originea şi în creşterea constantă a costurilor aferente producţiei de armament şi tehnologii militare avansate. Aceste costuri au depăşit permanent creşterile din bugetele destinate achiziţiilor pentru apărare. Scăderea cheltuielilor destinate sectorului apărării din ultima parte a anilor '80 a constrâns sectoarele industriei naţionale de apărare să facă faţă problemelor costurilor excesive şi ale supracapacităţii de producţie[1]. Încheierea Războiului Rece a dus la accelerarea acestui proces. În Europa, colaborările transnaţionale, proiectele asociative de producţie şi dezvoltare au apărut cu scopul de a contracara creşterea costurilor, deşi mai recent ele au fost generate de problemele de supracapacitate productivă. Din anii '80,

1. O indicaţie a acestei escaladări a costurilor este oferită de E.B. Kapstein, care arată că în 1970 firmele americane vindeau 3.500 de avioane militare pentru 4 miliarde de dolari, în 1975 vindeau jumătate la acelaşi preţ, în 1980 numărul s-a redus la 1.000 de avioane pentru 6 miliarde de dolari, iar în 1985 preţul a 919 avioane era de 18 miliarde (1994a, pp. 13-19).

se observă o nouă tendinţă în industria de apărare occidentală: transnaţionalizarea producţiei în sectorul defensiv.

O dată cu expansiunea producţiei pe bază de licenţă, companii americane şi europene majore din sectorul de apărare s-au implicat mult mai activ în forme inedite de colaborare internaţională. Subcontractarea, *sourcing*-ul global, coproducţia, consorţiile multinaţionale, societăţile mixte, alianţele strategice şi proiectele asociative de dezvoltare au devenit tot mai predominante (vezi figurile 2.6 şi 2.7) (Bitzinger, 1994; Skons, 1993). Subcontractarea la nivel internaţional este folosită în prezent pe scară largă, în timp ce în cazul multor proiecte militare majore au devenit importante unele forme de coproducţie (FSX – compania americană General Dynamics şi compania japoneză Mitsubishi), co-dezvoltările (FSX; Eurocopter; European Fighter Aircraft), consorţiile multinaţionale (European Fighter Aircraft/Typhoon) şi societăţile mixte (Eurocopter). De asemenea, din cauza intensificării presiunilor în vederea restructurării industriei, numărul fuziunilor, achiziţiilor şi alianţelor corporatiste strategice transfrontaliere a sporit semnificativ (Bitzinger, 1994). Acest lucru este evident mai ales în sectoarele avansate ale producţiei electronice şi aerospaţiale.

Asemenea evoluţii denotă o transnaţionalizare remarcabilă a bazelor industriale de apărare în Occident, un proces determinat mai ales de o logică comercială, şi nu de exigenţe ţinând cu precădere de securitatea naţională sau internă (Skons, 1993). Dar această transnaţionalizare reflectă, de asemenea, existenţa unui pattern mai generalizat la nivelul tuturor economiilor capitaliste avansate care, începând din anii '70, au cunoscut o expansiune considerabilă a producţiei internaţionalizate (după cum se va vedea în capitolul 5). Totuşi, este necesară o anumită rezervă în interpretarea acestor tendinţe, deoarece transnaţionalizarea tinde să fie concentrată regional, fără să aibă o desfăşurare cu adevărat globală. Ca atare, o interpretare mai adecvată se poate realiza din perspectiva regionalizării, deşi nu se poate nega existenţa unor proiecte de colaborare transatlantice şi transpacifice în domeniul păcii (în opinia unora, cu un număr aflat în creştere). Totuşi, după cum conchide Taylor, „este tot mai puţin adecvat să concepem aceste corporaţii din domeniul apărării drept entităţi naţionale aflate sub influenţa dominantă a executivelor propriilor state. Dezvoltarea şi producerea echipamentelor de apărare este organizată tot mai mult la nivel internaţional" (T. Taylor, 1990).

Astăzi, când bugetele alocate procurării de armament sunt reduse, transnaţionalizarea producţiei de apărare oferă o soluţie viabilă pentru menţinerea unei capacităţi „naţionale" în industria de apărare. Ca atare, acesta nu este un proces limitat exclusiv la zona europeană sau cea transatlantică, unde este cel mai vizibil, ci face parte dintr-o tendinţă pe termen lung de restructurare a industriei de apărare (Bitzinger, 1994). Şi aceasta deoarece în cazul multor companii importante din sectorul apărării, „internaţionalizarea este o strategie de consolidare destinată supravieţuirii pe termen lung pe piaţă" (Skons, 1993, p. 160). Procesul de restructurare a bazelor industriale de apărare naţionale are loc în paralel cu o restructurare globală a producţiei de apărare. Toate ţările angajate în industria de apărare sunt afectate gradual, în diferite măsuri, de aceste procese îngemănate. În consecinţă, comparativ cu alte fenomene politice prezentate anterior (vezi capitolul 1), distincţia dintre intern şi extern se estompează. Într-adevăr, marea complexitate a reţelelor intercorporaţii şi a reţelelor de producţie transfrontaliere implică o „distanţare de patternurile tradiţionale, unistatale ale producţiei de armament şi o orientare spre transnaţionalizarea dezvoltării şi fabricării armamentului" (Bitzinger, 1993, p. 7). De

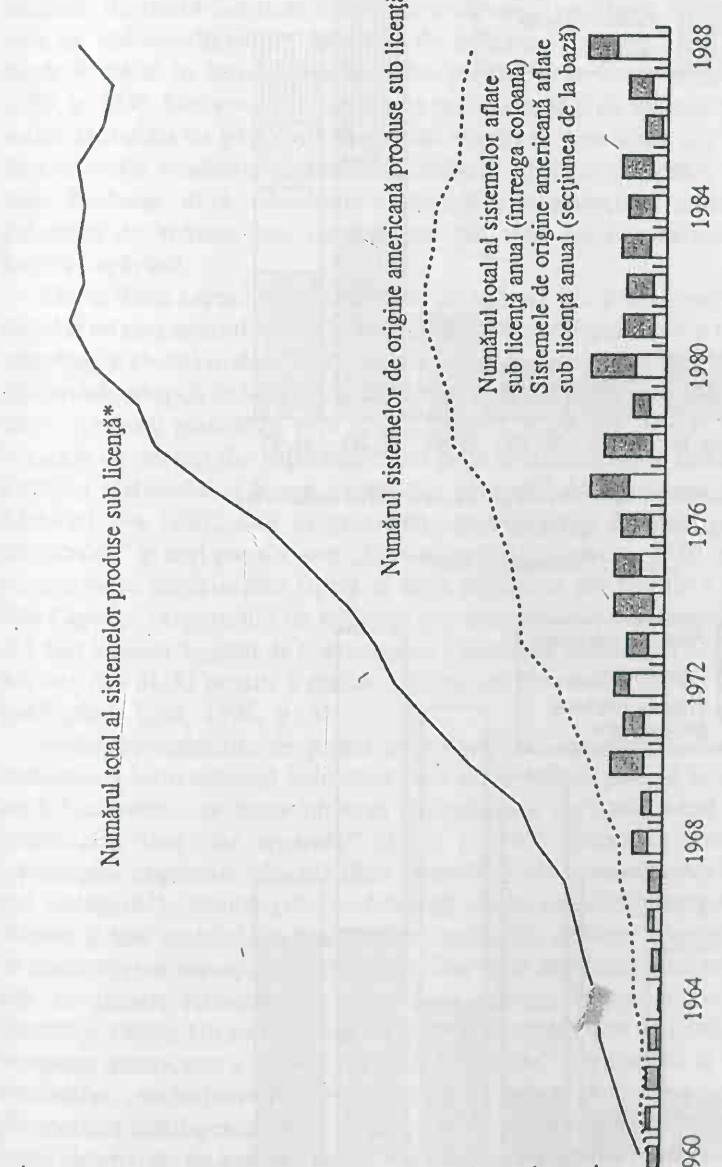

* Estimările sunt bazate pe supoziția că un sistem este produs sub licență în medie timp de 12 ani.

Figura 2.5. *Estimare la nivel global a producției sub licență de sisteme majore de armament convențional*
(*Sursă*: Congresul SUA, baza de date SIPRI)

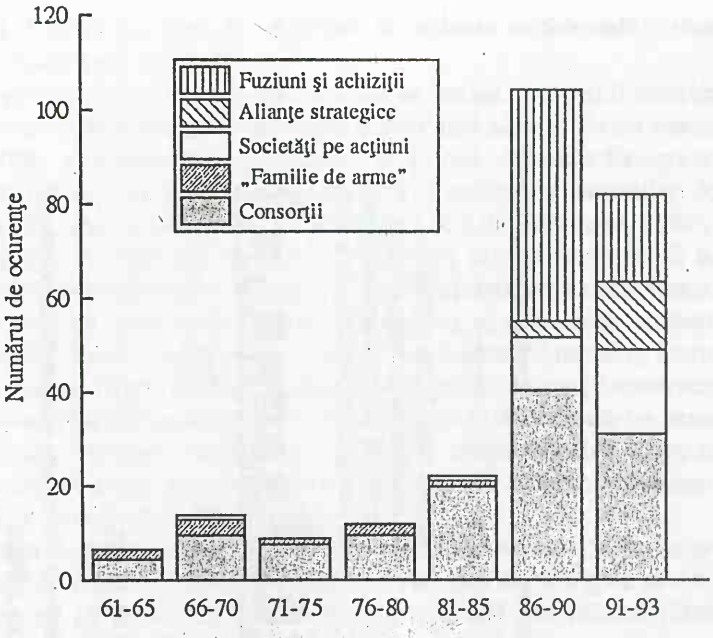

Figura 2.6. *Forme de asocieri de firme în cadrul industriei globale de apărare, 1961-1993*

(*Sursă*: Bitzinger, 1993)

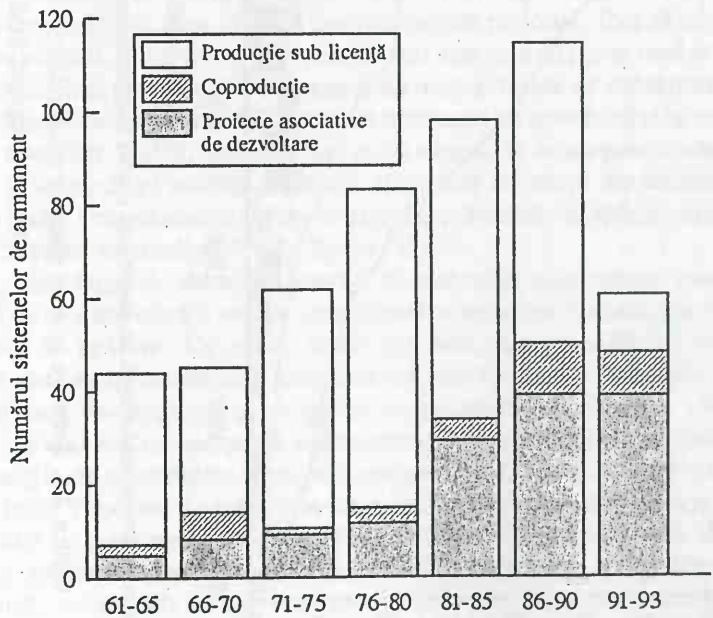

Figura 2.7. *Globalizarea producţiei de armament pe baza activităţilor de producţie, 1961-1993*

(*Sursă*: Bitzinger, 1993)

exemplu, compania Volvo Aero Engines AB produce părți de motoare pentru avioanele de vânătoare ale marinei americane și, în același timp, este implicată în producția sub licență a unui motor pentru avionul de vânătoare avansat Gripen, de producție suedeză. Ca și în sectorul comercial, *sourcing*-ul global al producției este o practică tot mai des întâlnită, deoarece limitarea costurilor a devenit o problemă crucială. În cazul statelor în curs de industrializare cu industrie de apărare autohtonă, *sourcing*-ul global este un factor esențial în satisfacerea nevoilor producției în acest sector (Brzoska și Ohlson, 1986, p. 285). Dar această metodă este suplimentată și de anumite proiecte de colaborare, uneori încheiate cu guvernele altor state în curs de dezvoltare sau avansate, în încercarea de a dezvolta producția de sisteme „indigene" (Bitzinger, 1993, p. 35). În perioada de după Războiul Rece, răspândirea globală a tehnologiilor militare și a capacităților industriei de apărare este corelată tot mai mult cu transnaționalizarea producției în sectorul apărării.

Răspândirea capacităților industriei de apărare și a tehnologiei militare este facilitată de rolul tot mai central dobândit de tehnologiile comerciale civile (precum și de inovațiile tehnologice civile) în dezvoltarea și fabricarea de sisteme avansate de armament. Revoluția militar-tehnologică (RMT) din ultima parte a secolului XX este rezultatul „erei informaționale". Aceleași tehnologii care revoluționează în prezent aspecte ale vieții cotidiene, de la casele de marcat din supermarketuri până la comunicațiile interpersonale, transformă logistica războiului și forma modernă a câmpului de luptă care, așa cum a demonstrat Războiul din Golf, este în prezent „construit" sub forma unui „asalt de *flash*-uri electronice" și mai puțin a unei „furtuni de oțel" (Creveld, 1989, p. 282). În consecință, nu este deloc surprinzător faptul că după retragerea din funcție a generalului-locotenent Gus Pagonis, responsabil de logistica armatei americane în timpul Războiului din Golf, el a fost imediat angajat de compania de vânzări cu amănuntul Sears Roebuck (a patra ca mărime din SUA) pentru a prelua conducerea sistemului său de distribuție (Economist Intelligence Unit, 1995, p. 5).

Astăzi, tehnologiile de primă importanță au, în general, folosință dublă. Granița tradițională între sectorul industrial civil și cel militar pare să se estompeze. După cum arată Laurance, „se poate observa o depășire a perioadei când sectoarele militare și nonmilitare erau clar separate" (1992, p. 146). Deoarece aceste delimitări au fost întotdeauna imprecise (dovadă fiind falsa distincție între tehnologia nucleară „civilă" și cea „militară"), tehnologiile cu folosință dublă au devenit deopotrivă tot mai preponderente și mai esențiale în funcționarea sistemelor militare avansate. Unii sunt de părere că multe dintre inovațiile sectorului militar sunt rezultatul unui efect de „rotație", prin care progresele tehnologiilor civile sunt utilizate în mod expres în scopuri militare (Stowsky, 1992). Un sondaj efectuat în 1990 în legătură cu activitățile a douăzeci de mari companii americane a relevat faptul că „rotațiile" pornind de la produsele comerciale constituiau „majoritatea bunurilor pe care firmele le produceau pentru sectorul militar" (Economist Intelligence Unit, 1994, p. 13). Această aparentă „întoarcere către civil" a bazei industriale de apărare este o reactualizare a situației din secolul al XIX-lea, când revoluția industrială a început să transforme producția industrială și tehnologiile armamentului. Situația actuală poate la rândul ei să aibă consecințe profunde pe plan global.

Tehnologiile cu folosință dublă sunt, prin definiție, comerciale, iar sectoarele industriale care le produc sunt mult mai globalizate decât cel al industriei de apărare. Ca atare, majoritatea tehnologiilor cu folosință dublă sunt comercializate intensiv în întreaga lume,

în timp ce capacităţile de producţie ale acestora sunt răspândite activ prin intermediul operaţiilor desfăşurate de corporaţiile transnaţionale. În opinia lui Carus, „aceasta va determina o creştere a numărului ţărilor care vor avea acces la multe dintre tehnologiile necesare exploatării revoluţiei militar-tehnologice" (1994). Se va ajunge astfel la o transformare a stratificării puterii militar-tehnologice în sistemul global, întrucât grupul statelor şi corporaţiilor din vârful ierarhiei inovaţiilor tehnologice în domeniul comercial nu mai coincide total cu grupul actual al marilor puteri militare sau al marilor corporaţii militar-industriale. În această privinţă, este util de consemnat faptul că, în 1989, 38% din numărul dispozitivelor semiconductoare pentru sectorul militar al Statelor Unite proveneau din import, iar Pentagonul „nu poate ridica în aer nici o rachetă sau avion fără ajutorul a trei companii japoneze ce furnizează 95% din necesarul de învelişuri ceramice care protejează partea electronică" (OTA, 1991, p. 38; Economist Intelligence Unit, 1994, p. 18).

2.5. Forme emergente de geoguvernare: violenţa organizată

Organizarea potenţialului militar articulează o importantă interfaţă politică, etică şi juridică între sistemul războiului şi dinamica globală a armamentelor. În esenţă, ea reprezintă un proces de guvernare globală rudimentară a ordinii militare mondiale şi o formă a ceea ce am denumit anterior drept cosmopolitan (vezi *supra*, secţiunea 1.3.3). Prin ilustrarea trăsăturilor patternurilor istorice ale geoguvernării violenţei organizate, va rezulta o înţelegere mult mai completă a procesului globalizării militare. Analiza se va axa pe trei domenii: apariţia regimurilor internaţionale de securitate, reglementarea conflictelor militare şi a războaielor, respectiv reglementarea instrumentelor de război.

2.5.1. *Geoguvernarea puterii militare: regimurile internaţionale de securitate*

Sir Robert Walpole credea cu fermitate în valoarea alianţelor internaţionale, arătând că folosirea acestora „a fost mult prea frecventă în epoca anterioară pentru a fi contestată. Numai prin alianţe, bine concertate şi respectate cu strictеţe, cei slabi vor fi apăraţi de cei puternici" (citat în Kegley şi Raymond, 1994, p. 93). De-a lungul istoriei, alianţele au constituit mecanismele tradiţionale prin care statele şi-au coordonat folosirea şi desfăşurarea forţei militare. Ca o cerinţă minimă, alianţele presupun stabilirea unui acord cu privire la „condiţiile în care ele [statele] vor face sau nu uz de forţa militară" (Russett, citat în Kegley şi Raymond, 1994, p. 90). Alianţele au avut o natură oarecum pragmatică, fiind menite să se ocupe de probleme imediate. Dar ele pot implica grade mult mai mari de colaborare militară sau de coordonare a politicilor de apărare şi securitate naţională şi pot constitui trăsături relativ permanente ale peisajului geopolitic. Prin comparaţie cu secolele anterioare, principalele formule de alianţă din epoca postbelică au fost mult mai formale şi mai instituţionalizate. Alianţele reprezintă unul dintre mijloacele prin care utilizarea puterii militare a statului este reglementată la nivel interstatal. În măsuri diferite, ele reprezintă de asemenea un proces ce ţine de internaţionalizarea securităţii militare.

Şi înaintea modernităţii timpurii, proiectele de alianţă şi pactele erau procedeele adoptate de conducătorii de stat şi de principii din toate marile civilizaţii ca mijloace de prevenire sau de purtare a războaielor (Watson, 1992). Dar, în paralel cu evoluţia sistemului modern de state, alianţele au devenit principalele mecanisme de regularizare a rivalităţilor dintre statele europene. Primele proiecte de alianţe aveau la bază pactele bilaterale sau trilaterale între marile puteri şi urmăreau contracararea ameninţărilor imediate. Aceste acorduri erau foarte flexibile prin faptul că statele îşi modificau frecvent partenerii de alianţă, ca răspuns la noile condiţii internaţionale. Ele funcţionau în secret sau presupuneau acţiuni tăinuite, acesta fiind unul dintre motivele pentru care le detesta preşedintele Woodrow Wilson, cel care a proiectat înfiinţarea Ligii Naţiunilor. Dar, la jumătatea secolului XX, o dată cu izbucnirea Războiului Rece, forma şi dinamica formaţiunilor de alianţe se modificaseră semnificativ.

Mai concret, ambele superputeri au pus bazele unor alianţe oficiale cvasipermanente, regionale şi multilaterale. Acestea acopereau efectiv toate regiunile principale ale lumii, formând o ţesătură globală de acorduri militare şi de securitate. Acordurile erau oficiale, legiferate sub forma unor tratate şi mult mai instituţionalizate decât proiectele similare din perioadele precedente. Au fost înfiinţate noi structuri organizatorice precum NATO şi Pactul de la Varşovia, care urmăreau coordonarea politicilor de securitate şi apărare naţională. În fapt, sistemul postbelic al alianţelor globale definea un tip de regim al securităţii internaţionale unic în istorie (norme, reguli şi proceduri decizionale în sectorul militar şi al securităţii), prin care statele membre erau încadrate în tipuri speciale de acorduri de apărare colectivă. Statele aflate în afara acestor alianţe erau obligate fie să încheie pacte defensive neoficiale cu o superputere, sau, alternativ, să adopte o strategie defensivă de nealiniere. În acest fel, existenţa sistemelor globale de alianţe determina (direct sau indirect) poziţia tuturor statelor în sistemul interstatal din punctul de vedere al apărării naţionale.

În perioada ulterioară Războiului Rece, tendinţa generală de încheiere a unor acorduri instituţionalizate de alianţă nu s-a diminuat. S-a pus însă un mai mare accent pe consolidarea şi extinderea cooperării regionale în planul securităţii şi al mecanismelor multilaterale de apărare. Acest aspect este vizibil cu precădere în ordinea de securitate europeană după încheierea Războiului Rece. NATO rămâne încă forumul principal în cadrul căruia sunt formulate şi adoptate strategiile de apărare vest-europene. Activitatea sa cotidiană a impulsionat crearea unor reţele transguvernamentale sau a unor comunităţi de interese între aparatele birocratice din sectorul apărării naţionale şi al forţelor militare. Nici după terminarea Războiului Rece nu i-a fost subminată importanţa, din moment ce s-a extins pentru a include unele state foste membre ale Pactului de la Varşovia (cum ar fi Polonia, Ungaria şi Republica Cehă), cărora li s-au adăugat, prin înfiinţarea Parteneriatului pentru Pace, Rusia, Suedia şi alte state europene. Atât prin funcţionarea sa obişnuită, cât şi în perioadele de criză internaţională, NATO reprezintă un mecanism instituţional de luare de decizii pe baze multilaterale şi de cooperare militară, ceea ce pune în cauză ideea de securitate naţională şi autonomie militară. Securitatea nu mai este definită doar prin asigurarea protecţiei graniţelor teritoriale naţionale, ci mai curând în termenii apărării colective şi securităţii internaţionale.

Sfârşitul Războiului Rece, în paralel cu climatul instabil din Europa, a încurajat şi mai mult internaţionalizarea sau, mai corect, regionalizarea problemelor de securitate. Instituţiile deja existente, precum Uniunea Europei Occidentale şi Organizaţia pentru

Securitate şi Cooperare în Europa, au căpătat responsabilităţi şi funcţii noi. Acestea au inclus crearea de mecanisme distincte de consultare şi coordonare internaţională care să îşi extindă sfera de aplicare asupra problemelor interne ale statelor membre. Într-adevăr, în Europa se conturează o nouă structură de securitate colectivă – un „Concert European" revizuit (vezi *infra*) –, care impune o integrare mai strânsă a problemelor militare şi de securitate. Ceea ce caracterizează contextul actual al arenei atlantice este mai curând apărarea colectivă decât apărarea naţională. Este util de consemnat că până şi statele tradiţional neutre, precum Suedia, realizează faptul că nu-şi mai pot menţine poziţia neutră şi independenţa militară. În plus, date fiind sporirea constrângerilor bugetare şi costurile tot mai mari ale armamentelor, „într-un viitor nu prea îndepărtat, nici o ţară europeană nu va mai fi capabilă să iniţieze în mod unilateral o campanie militară convenţională care să ducă la înfrângerea unui adversar în stare să întreprindă operaţiuni militare moderne" (vezi Zelikow, 1992, pp. 12-30). Factorii de natură militar-industrială accentuează tendinţa unei sporite organizări colective a sectoarelor apărării.

Şi în afara Europei se evidenţiază evoluţii similare în direcţia globalizării şi regionalizării regimurilor de securitate, în Asia (ASEAN), Africa (OUA) şi America Latină (OSA). În cadrul alianţei ASEAN, Forumul Regional ASEAN (FRA) reprezintă un proiect consultativ în plină dezvoltare între naţiunile din regiunea Asia-Pacific şi puteri globale majore precum SUA şi UE, care vizează probleme de securitate regională (Leifer, 1996). După cum arată Snyder, aceste demersuri reprezintă un pas important şi inovator în direcţia instituţionalizării cooperării pe teme de securitate şi a dialogului multilateral în Asia şi Pacific (1996). Dar această tendinţă se manifestă destul de neuniform, fiind moderată de slăbiciunea normelor societăţii internaţionale în unele regiuni, ca şi de existenţa unor rivalităţi şi situaţii conflictuale la nivel regional.

În paralel cu regionalizarea şi globalizarea securităţii, se conturează şi mai mult convingerea că ideile tradiţionale privind securitatea, care privilegiază noţiunea de „securitate naţională", nu mai sunt relevante în contextul ulterior Războiului Rece. În anii '90, practica securităţii colective a fost revizuită şi reabilitată ca urmare a eşecului „experimentului" Ligii Naţiunilor.

Practica securităţii colective îşi are originea în Concertul European (1815-1870), care, pe baza unui sistem instituţionalizat de conferinţe între marile puteri, a întărit relativa pace şi securitate în Europa în aproape întreg secolul al XIX-lea (I. Clark, 1989, cap. 6). Despre sistemul Concertului se poate spune că a reprezentat un regim de securitate internaţională. Zelikow este de părere că acordurile de securitate în Europa, după Războiul Rece, încep să formeze un sistem similar cu cel al Concertului (1992). Dar, spre deosebire de acea perioadă, regionalizarea contemporană a securităţii (în interiorul şi dincolo de graniţele Europei) se conjugă cu iniţiativele internaţionale în vederea reinstituirii unui regim de securitate cooperativ sau comun la nivel global, în contextul unei ONU reformate.

Teoretic, calitatea de membru al ONU presupune implicarea într-un regim global de securitate colectivă, deoarece Carta ONU prevede acţiunea organizaţiei împotriva actelor de agresiune, în vederea reinstaurării păcii (vezi capitolele I şi VII ale Cartei ONU). Dar Războiul Rece a împiedicat organizaţia să-şi dezvolte funcţia de securitate colectivă. Totuşi, recenta amplificare a numărului activităţilor de menţinere a păcii desfăşurate de ONU (vezi tabelul 2.2) şi legitimitatea acordată normelor internaţionale de acţiune colectivă aflate în plină evoluţie denotă o schimbare a atitudinii comunităţii internaţionale

în ceea ce privește securitatea colectivă și cooperativă. Aceasta relevă convingerea evidentă că într-o ordine mondială interconectată nu se poate asigura o securitate eficientă doar prin acțiuni unilaterale. Dimpotrivă, securitatea națională și cea internațională sunt considerate oarecum indivizibile. În cadrul sistemului contemporan global, soluționarea problemei securității naționale a căpătat o dimensiune regională și globală apreciabilă.

Existența unor regimuri de securitate mondială suprapuse face dovada unei noi conjuncturi în patternul istoric al problemelor de securitate internațională, întrucât sunt puține state și nici o regiune majoră care să fie excluse de la participarea la regimurile de securitate internaționale existente (regionale și globale). De asemenea, instituționalizarea și interacțiunile între diferite regimuri au contribuit la formarea unei infrastructuri globale de reglementare care, în ciuda autorității limitate, este impregnată (deși în mod neuniform) în practicile militare și de securitate ale majorității statelor lumii.

Tabelul 2.2. *Activitățile ONU de menținere a păcii*

Misiuni ONU în perioada Războiului Rece

ORIENTUL MIJLOCIU – UNTSO
United Nations Truce Supervision Organization [Organizația Națiunilor Unite pentru Supravegherea Armistițiului]
iunie 1948 – prezent[a]

INDIA/PAKISTAN – UNMOGIP
United Nations Military Observer Group in India and Pakistan [Grupul de Observatori Militari ONU în India și Pakistan]
ianuarie 1949 – prezent[a]

ORIENTUL MIJLOCIU – UNEF I
First United Nations Emergency Force [Prima Forță de Urgență ONU]
noiembrie 1956 – iunie 1967

LIBAN – UNOGIL
United Nations Observation Group in Lebanon [Grupul de Observare ONU în Liban]
iunie 1958 – decembrie 1958

CONGO – ONUC
United Nations Operation in Congo [Operațiunea ONU în Congo]
iulie 1960 – iunie 1964

NOUA GUINEE DE VEST – UNSF
United Nations Security Force in West New Guinea (West Irian) [Forța de Securitate ONU în Noua Guinee de Vest (Irianul de Vest)]
octombrie 1962 – aprilie 1963

YEMEN – UNYOM
United Nations Yemen Observation Mission [Misiunea ONU de Observare în Yemen]
iulie 1963 – septembrie 1964

CIPRU – UNFICYP
United Nations Peacekeeping Force in Cyprus [Forța ONU de Menținere a Păcii în Cipru]
martie 1964 – prezent[a]

Misiuni ONU în perioada Războiului Rece

REPUBLICA DOMINICANĂ – DOMREP
Mission of the Representative of the Secretary-General in the Dominican Republic [Misiunea Reprezentantului Secretarului General în Republica Dominicană]
mai 1965 – octombrie 1966

INDIA/PAKISTAN – UNIPOM
United Nations India-Pakistan Observation Mission [Misiunea ONU de Observare India--Pakistan]
septembrie 1965 – martie 1966

ORIENTUL MIJLOCIU – UNEF II
Second United Nations Emergency Force [A Doua Forță de Urgență ONU]
octombrie 1973 – iulie 1979

ÎNĂLȚIMILE GOLAN – UNDOF
United Nations Disengagement Observer Force [Forța ONU de Observare a Dezangajării]
iunie 1974 – prezent[a]

LIBAN – UNIFIL
United Nations Interim Force in Lebanon [Forța Interimară ONU în Liban]
martie 1978 – prezent[a]

AFGANISTAN/PAKISTAN – UNGOMAP
United Nations Good Offices Mission in Afghanistan and Pakistan [Misiunea ONU de Bune Oficii în Afganistan și Pakistan]
aprilie 1988 – martie 1990[a]

IRAN/IRAK – UNIMOG
United Nations Iran-Iraq Military Observer Group [Grupul ONU de Observatori Militari în Iran-Irak]
august 1988 – februarie 1991[a]

Total: 15 misiuni ONU în perioada Războiului Rece

Misiuni ONU în perioada de după Războiul Rece

ANGOLA – UNAVEM I
United Nations Angola Verification Mission I [Misiunea ONU de Verificare în Angola I]
ianuarie 1989 – iunie 1991

NAMIBIA – UNTAG
United Nations Transition Assistance Group [Grupul ONU de Asistență pentru Tranziție]
aprilie 1989 – 1990

AMERICA CENTRALĂ – ONUCA
United Nations Observer Group in Central America [Grupul ONU de Observare în America Centrală]
noiembrie 1989 – ianuarie 1992

Misiuni ONU în perioada de după Războiul Rece

IRAK/KUWAIT – UNIKOM
United Nations Iraq-Kuwait Observation Mission [Misiunea ONU de Observare Irak-Kuwait]
aprilie 1991 – prezent

ANGOLA – UNAVEM II
United Nations Angola Verification Mission II [Misiunea ONU de Verificare în Angola II]
iunie 1991 – februarie 1995

EL SALVADOR – ONUSAL
United Nations Observer Mission in El Salvador [Misiunea ONU de Observare în El Salvador]
iulie 1991 – aprilie 1995

SAHARA OCCIDENTALĂ – MINURSO
United Nations Mission for the Referendum in Western Sahara [Misiunea ONU pentru Referendumul din Sahara Occidentală]
septembrie 1991 – prezent

CAMBODGIA – UNAMIC
United Nations Advance Mission in Cambodia [Misiunea Avansată ONU în Cambodgia]
octombrie 1991 – martie 1992

CAMBODGIA – UNTAC
United Nations Transitional Authority in Cambodia [Autoritatea ONU de Tranziție în Cambodgia]
martie 1992 – septembrie 1993

FOSTA IUGOSLAVIE – UNPROFOR
United Nations Protection Force [Forța de Protecție ONU]
martie 1992 – decembrie 1995

SOMALIA – UNSOM I
United Nations Operation in Somalia I [Operațiunea ONU în Somalia I]
aprilie 1992 – martie 1993

MOZAMBIC – ONUMOZ
United Nations Operation in Mozambique [Operațiunea ONU în Mozambic]
decembrie 1992 – decembrie 1994

SOMALIA – UNSOM II
United Nations Operation in Somalia II [Operațiunea ONU în Somalia II]
martie 1993 – martie 1995

RWANDA/UGANDA – UNOMUR
United Nations Observer Mission in Uganda-Rwanda [Misiunea ONU de Observare în Uganda-Rwanda]
iunie 1993 – septembrie 1994

Misiuni ONU în perioada de după Războiul Rece

GEORGIA – UNOMIG
United Nations Observer Mission in Georgia [Misiunea ONU de Observare în Georgia]
august 1993 – prezent

ANGOLA – UNOMIA
United Nations Observer Mission in Angola [Misiunea ONU de Observare în Angola]
septembrie 1993 – prezent

HAITI – UNMIH
United Nations Mission in Haiti [Misiunea ONU în Haiti]
septembrie 1993 – iunie 1996

RWANDA – UNAMIR
United Nations Assistance Mission for Rwanda [Misiunea ONU de Asistență pentru Rwanda]
octombrie 1993 – martie 1996

CIAD/LIBIA – UNASOG
United Nations Aouzou Strip Observer Group [Grupul ONU de Observatori pentru Fâșia Aouzou]
mai 1994 – iunie 1994

TADJIKISTAN – UMOT
United Nations Mission of Observers in Tajikistan [Misiunea ONU de Observatori în Tadjikistan]
decembrie 1994 – prezent

ANGOLA – UNAVEM III
United Nations Angola Verification Mission III [Misiunea ONU de Verificare în Angola III]
februarie 1995 – iunie 1997

CROAȚIA – UNCRO
United Nations Confidence Restoration in Croatia [Misiunea ONU de Restaurare a Încrederii în Croația]
martie 1995 – 15 ianuarie 1996

FOSTA REPUBLICĂ IUGOSLAVĂ MACEDONIA – UNPREDEP
United Nations Preventive Deployment Force [Forța ONU de Desfășurare Preventivă]
martie 1995 – prezent

BOSNIA-HERȚEGOVINA – UNMIBH
United Nations Mission in Bosnia and Herzegovina [Misiunea ONU în Bosnia-Herțegovina]
decembrie 1995 – prezent

CROAȚIA – UNMOP
United Nations Mission of Observers in Prevlaka [Misiunea ONU de Observatori în Prevlaka]
ianuarie 1996 – prezent

Misiuni ONU în perioada de după Războiul Rece

CROAȚIA – UNTAES
United Nations Transitional Administration for Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium [Administrația ONU de Tranziție pentru Slavonia Orientală, Baranja și Sirmium Occidental]
ianuarie 1996 – prezent

HAITI – UNSMIH
United Nations Support Mission in Haiti [Misiunea ONU de Sprijin în Haiti]
iulie 1996 – iulie 1997

GUATEMALA – MINUGUA
United Nations Verification Mission in Guatemala [Misiunea ONU de Verificare în Guatemala]
ianuarie 1997 – mai 1997

ANGOLA – MONUA
United Nations Observer Mission in Angola [Misiunea ONU de Observare în Angola]
iulie 1997 – prezent

HAITI – UNTMIH
United Nations Transition Mission in Haiti [Misiunea ONU de Tranziție în Haiti]
august 1997 – prezent

Total: 30 de misiuni ONU în perioada de după Războiul Rece până în prezent

[a] Acoperă perioadele din timpul și de după Războiul Rece.
Sursă: ONU – **http://www.un.org.**
* Misiuni ONU inițiate în ultimii ani, după apariția ediției originale a volumului: UNMIK (Misiunea ONU în Kossovo); MONUC (Misiunea ONU în Republica Democratică Congo); UNMEE (Misiunea ONU în Etiopia și Eritreea); UNAMSIL (Misiunea Consultativă ONU în Sierra Leone); UNMISET (Misiunea ONU în Timorul de Est) (n.tr.).

2.5.2. *Geoguvernarea puterii militare: războaie și conflicte*

Watson semnalează faptul că și în civilizațiile clasice existau proceduri de reglementare a conflictelor interstatale pentru ca acestea să nu degenereze în războaie (1992, cap. 12). Cu toate acestea, războiul a fost considerat în general mecanismul legitim de soluționare a disputelor și rivalităților dintre imperii și orașe-state. În timp, atitudinea față de reglementarea războiului a oscilat între dorința de a insufla un caracter etic modului în care era purtat războiul și dorința de a fi abolit. Ceea ce se evidențiază totuși este faptul că obiectul, amploarea și mecanismele acestei reglementări s-au modificat foarte mult în comparație cu perioada clasică, cum de fapt s-a transformat și războiul în sine.

Încercările de reglementare a războiului s-au axat asupra a trei probleme: purtarea războiului, prevenirea și abolirea sa. Deși toate aceste aspecte s-au aflat în centrul atenției politice încă din era premodernă, abia în era modernă s-a înregistrat o deplasare a accentului înspre stoparea și abolirea războiului. Deși măsurile preventive – ca, de

exemplu, linia specială dintre superputeri, acordurile de prevenire a crizelor din timpul Războiului Rece şi medierea internaţională pe cale legală a disputelor la Curtea Internaţională de Justiţie (CIJ) – au avut un rol esenţial în reglementarea conflictelor internaţionale, aceste măsuri au avut un caracter preponderent bilateral şi au variat de la caz la caz. Pe lângă aceasta, iniţiativele de reducere a posibilităţilor de război, cum ar fi Tratatul de la Locarno din 1925, sau de abolire a sa, cum s-a încercat prin Pactul Kellogg-Briand din 1928, au avut o valoare efemeră. Mult mai semnificative s-au dovedit operaţiunile de menţinere a păcii sau de pacificare desfăşurate de ONU în întreaga perioadă postbelică şi, mai recent, de la terminarea Războiului Rece. Rolul ONU în susţinerea acestor două obiective a fost din ce în ce mai activ începând cu anii '80 (după cum reiese din tabelul 2.2 de mai sus). Direct legată de această extindere este dezvoltarea noilor norme internaţionale care prevăd dreptul comunităţii internaţionale de a interveni în treburile interne ale statelor în care se crede că au avut sau au loc crime împotriva umanităţii (vezi secţiunea 1.3.3). Din această perspectivă, rolul ONU de prevenire a războaielor şi conflictelor a căpătat o importanţă globală sporită, chiar dacă de multe ori nu s-au obţinut rezultate pozitive.

La fel de importantă în procesul de reglementare a conflictelor militare a fost evoluţia, chiar din Evul Mediu, a unui cod universal de conduită în purtarea războiului. În perioada medievală, Biserica Romano-Catolică a reuşit destul de bine să stabilească anumite reguli internaţionale prin care să reglementeze recurgerea la forţă armată şi la război în sine. Doctrina războiului drept a devenit standardul etic al civilizaţiei creştine în privinţa modului de abordare a războiului, fiind, de asemenea, fundamentul reflecţiei juridice ulterioare cu privire la legile războiului (Watson, 1992, pp. 144-148; Contamine, 1984, pp. 280-284). Dar doctrina războiului drept – *jus ad bellum* – nu a avut decât un impact limitat asupra marilor puteri, fiind folosită pentru legitimarea cuceririlor din interiorul şi din afara Europei. Aceasta se datorează, în parte, faptului că statele nu dispuneau încă de o bază internă substanţială, nu existau armate permanente, iar modul de purtare a războiului era în general o chestiune privată. Dezvoltarea sistemelor formale diplomatice şi consolidarea monopolului statelor asupra mijloacelor de violenţă au determinat formarea unei infrastructuri instituţionale destinate punerii în aplicare a unor metode mult mai complete şi sistematice de reglementare a purtării războiului. Revoluţia Franceză şi războaiele napoleoniene ce i-au urmat şi care au culminat cu Pacea de la Viena au favorizat şi mai mult acest proces.

Fundamentele legislative ale reglementărilor moderne de purtare a războiului au fost stabilite în perioada 1815-1914 (Best, 1980, p. 128). Determinate în parte de emergenţa războiului industrial şi de o amplă mişcare internaţională pentru pace, o serie de conferinţe internaţionale au legiferat unele reguli de purtare a războiului modern aflate într-un contrast total cu prevederile normelor anterioare, care se concentrau asupra îndreptăţirii folosirii forţei militare (Best, 1980, p. 331). Acest proces a atins apogeul prin Conferinţele de la Haga, care au instituit un cadru juridic internaţional mai uman şi mai standardizat de purtare a războiului, precum şi constrângeri privind utilizarea forţei. Ceea ce a început în Europa s-a extins treptat pe un teritoriu mult mai vast, întrucât standardele stabilite de legile europene au devenit criteriul principal pentru apartenenţa la societatea internaţională a statelor în secolul XX. Ca urmare a fondării Ligii Naţiunilor şi a succesoarei sale, ONU, reglementările asupra războiului şi-au extins sfera asupra unor noi sectoare, prin negocierea şi ratificarea unor coduri stricte de conduită pentru

state şi soldaţi (vezi caseta 1.6). De asemenea, în perioada postbelică au fost adoptate noi legi internaţionale referitoare la protejarea civililor în noile condiţii ale războiului total. Aceste evoluţii formează un set universal de principii şi norme juridice care au forţa unor legi internaţionale, obligând statele semnatare să respecte standardele de conduită pe timp de război adoptate la nivel internaţional. În secolul XX, legile internaţionale ale războiului au dobândit jurisdicţie universală. Realitatea nefericită că nu sunt respectate în mod sistematic şi universal reflectă atât absenţa unei autorităţi internaţionale care să asigure respectarea lor, cât şi natura schimbătoare a războiului (Kaldor, 1998).

2.5.3. *Geoguvernarea puterii militare: instrumente de război*

Una dintre primele iniţiative de control al armamentului atestată documentar o constituie decizia Conciliului de la Laterano din 1139 de interzicere a folosirii arbaletelor în confruntările dintre armatele creştine (Contamine, 1984, p. 274). Această interzicere, ca de altfel majoritatea măsurilor de control al armamentului şi de dezarmare, a fost de scurtă durată şi a avut un impact redus. Totuşi, ea semnalează, la nivel interstatal, începutul unei perioade de încercări de reglementare (şi de prevenire) a achiziţiei, răspândirii, folosirii şi desfăşurării instrumentelor de război. Aceste încercări tind să confirme ceea ce au urmărit să evidenţieze relatările anterioare referitoare la război şi securitate, şi anume transformarea semnificativă a formei, extensiunii şi intensităţii activităţilor interstatale de reglementare desfăşurate în secolul XX. Într-adevăr, se poate afirma cu certitudine că proiectele internaţionale de dezarmare şi control al armamentului reprezintă în esenţă fenomene moderne.

Înaintea Conferinţelor de Pace de la Haga (1899 şi 1907), încercările de control al armamentului s-au desfăşurat sub forma iniţiativelor unilaterale. Un exemplu în acest sens îl constituie controlul impus exporturilor de armament în anul 1660 de Marea Britanie (care, trebuie spus, viza în primul rând asigurarea stocurilor interne) (Krause, 1992, p. 41). Totuşi, în ciuda acestor acţiuni, inovaţiile din domeniul instrumentelor de război din ultima parte a secolului al XIX-lea au generat o sporire a solicitărilor politice – susţinute de o vehementă mişcare pentru pace – de creare a unei „legislaţii" internaţionale prin care să se interzică folosirea armelor inumane şi să se reglementeze tranzacţiile cu armament (Howard, 1981). Deşi în cadrul Conferinţelor de la Haga s-a dezbătut mai ales prima problemă, relativul lor succes a creat un impuls politic în direcţia altor forme de control, care, ca urmare a distrugerilor provocate de primul război mondial, s-au articulat în negocierile din anii '30 pentru dezarmarea completă şi generală. Conferinţele de la Haga au reprezentat un moment hotărâtor în istoria acţiunilor de control al armamentului, deoarece ele au avut ca rezultat transformarea acestora într-o activitate multilaterală, cu o jurisdicţie potenţială globală. În timp ce la prima conferinţă au participat 26 de state, la cea de-a doua a fost consemnată prezenţa a 44 de state „reprezentând aproape toate guvernele naţionale din lume" (S. Brown, 1994, p. 220).

După primul război mondial, susţinătorii procesului de dezarmare generală şi completă au văzut în Liga Naţiunilor un nou for instituţional în cadrul căruia se putea urmări proiectul dezarmării (Howard, 1981). Între anii 1932 şi 1934, toate cele 64 de state recunoscute pe plan global s-au întâlnit în cadrul Conferinţei Mondiale pentru Dezarmare de la Geneva pentru a dezbate iniţierea procesului dezarmării generale şi complete. Dar

„realismul" s-a impus în faţa „idealismului", conferinţele terminându-se fără nici un rezultat concret. În timp ce Liga s-a întors la dezbaterea asupra pericolelor reprezentate de depăşirea pragurilor de înarmare în Europa, Germania invada regiunea sudetă, înmormântând astfel proiectul dezarmării generale şi complete.

Începutul Războiului Rece a dat naştere unui nou impuls pentru dezarmare, prin care se urmărea interzicerea folosirii bombei atomice şi a altor arme de distrugere în masă. În consecinţă, perioada postbelică a fost marcată de desfăşurarea celor mai susţinute, intensive – dar şi frustrante – încercări de control multilateral, nu numai privind armele de distrugere în masă, ci şi pe cele convenţionale. Controlul armamentelor a devenit un aspect permanent al politicii internaţionale. Agenţii care se ocupă cu activităţile de dezarmare şi de control al armamentelor (sau departamente în cadrul ministerelor de externe) funcţionează în toate statele importante ale lumii, gestionând un demers diplomatic ce a devenit continuu. O conferinţă ONU asupra dezarmării, cu caracter permanent, întrunită la Geneva garantează că problemele referitoare la controlul armamentelor ocupă un loc important pe agenda globală de securitate.

Deşi procesul de control al armamentelor în perioada postbelică a presupus negocierea unor restricţii şi interdicţii la nivel global, cum ar fi Tratatul de Neproliferare a Armelor Nucleare (TNP), majoritatea iniţiativelor s-au concentrat pe anumite regiuni, de exemplu Tratatul privind rachetele nucleare cu rază medie de acţiune (din Europa) şi Zona Liberă de Arme Nucleare din Pacific, sau au vizat probleme funcţionale specifice, în rândul cărora s-ar înscrie Tratatul de Interzicere a Experienţelor Nucleare. Dar, în timp ce unele acorduri au fost ratificate aproape universal – ca, de exemplu, Protocolul de la Geneva (1925) şi Convenţia privind Armele Biologice –, multe altele, precum Convenţia privind Armele Inumane şi Tratatul asupra Antarcticii, au beneficiat de un sprijin internaţional limitat. Controlul armamentului a devenit un proces multilateral, reflectând deopotrivă extensiunea şi intensitatea legăturilor dintre state pe probleme de securitate şi apărare în domeniul militar. Chiar şi în „perioada de aur" a negocierilor bilaterale între superputeri, dintre anii 1968 şi 1990, cum ar fi cele vizând limitarea armamentelor strategice (SALT) sau reducerea acestora (START), procesul diplomatic ascundea discuţii multilaterale şi negocieri atât neoficiale, cât şi oficiale cu partenerii de alianţă.

Întâietatea acordată multilateralismului se datorează pur şi simplu faptului că majoritatea problemelor principale ale controlului armamentelor derivă din interconectarea intensificată a ordinii militare a lumii şi, ca atare, necesită adoptarea unor soluţii convenite şi implementate colectiv. După cum s-a arătat anterior, existenţa multor producători de armament, corelată cu sporirea numărului tehnologiilor cu utilizare dual, îngreunează foarte mult încercările internaţionale de control al armamentului. Şi aceasta întrucât guvernele pot cumpăra arme din mai multe surse sau le pot produce pe plan intern, achiziţionând doar tehnologia sau componentele de la o multitudine de furnizori. De asemenea, pe măsură ce distincţia între tehnologiile civile şi cele militare se estompează, încercările de a controla răspândirea tehnologiilor sensibile necesită acţiuni extinse de reglementare (ca şi de supraveghere) a comerţului intern şi internaţional. În acest fel, regimurile internaţionale de control al armamentului pătrund în sfera internă şi în cea civilă.

În perioada postbelică a sporit încrederea în capacitatea regimurilor multilaterale formale sau informale de a contribui la rezolvarea unei diversităţi de probleme privind controlul armamentului. Regimurile informale oferă un mecanism de reglementare a

unor probleme specifice, fără digresiunile sau complicațiile pe care le implică desfășurarea unor conferințe diplomatice sau dezbaterea unor tratate. Astfel, de exemplu, Grupul de Furnizori de Armament Nuclear și Grupul de Control al Armamentelor în Orientul Mijlociu au ajuns să reglementeze probleme ca accesul la tehnologiile nucleare sensibile și circulația armelor către Orientul Mijlociu.

În cea mai mare parte a perioadei postbelice, controlul armamentelor a promis mai mult decât a putut rezolva efectiv. Dar, începând cu ultima parte a anilor '80, a început să dea semne că va deveni „vehiculul unei schimbări efective, și nu doar unul de consacrare a *statu-quo*-lui" (Sharp, 1991, p. 111). Multe acorduri recente implică metode de verificare sau angajamente care presupun o intruziune considerabilă în sfera suveranității naționale și autonomiei militare naționale. După terminarea Războiului Rece, ritmul schimbărilor s-a accelerat considerabil, realizându-se nu doar controlul armamentului, ci chiar o dezarmare efectivă. Nu înseamnă că reglementarea procesului înarmării în era ulterioară Războiului Rece va fi până la urmă mai reușită decât în trecut; ar trebui să recunoaștem însă că, în prezent, ea influențează tot mai mult procesele de adoptare a politicilor de apărare ale multor state. Reglementarea internațională a armamentelor nu se efectuează numai în cadrul forurilor ONU, ci este o parte constitutivă a practicilor militare și de procurare a armelor ale multor state. În perioada postbelică, efectul cumulativ al patternurilor globale, regionale și funcționale ale activităților internaționale de control al armamentelor a fost dezvoltarea unei infrastructuri globale de reglementare.

2.6. Forme istorice ale globalizării militare: comparație

Un punct de plecare al acestei secțiuni l-ar putea constitui sintetizarea dovezilor și argumentelor aduse în discuție mai înainte pentru a contura un profil al trăsăturilor principale ale globalizării militare în epocile modernă timpurie, modernă și contemporană. Deși această periodizare este într-o câtva arbitrară și imprecisă, ea oferă totuși un cadru simplu de organizare a reflecției inițiale asupra trăsăturilor definitorii ale globalizării militare actuale.

Pornind de la discuția anterioară, grila 2.1 rezumă principalele trăsături ale evoluției ordinii militare globale conform acestei periodizări generale. Contrastul între perioada modernă timpurie și cea contemporană este deosebit de vizibil, în timp ce paralela între era modernă și cea contemporană este mai subtilă, deși în nici un caz mai puțin profundă. Ca dovadă, în timp ce în perioada interbelică sistemul transferurilor de armament avea, fără îndoială, o amploare globală, în era contemporană el este mult mai intens, face obiectul unor susținute acțiuni multilaterale de reglementare, reflectă existența unor mecanisme distincte de răspândire a armamentului și reprezintă o trăsătură extrem de instituționalizată a diplomației interstatale și a politicii externe.

Pentru a face un comentariu pertinent asupra patternurilor istorice ale globalizării militare, este necesară întoarcerea la cadrul conceptual dezvoltat în introducere. Acesta oferă o metodă destul de sistematică și riguroasă de comparare a formelor istorice schimbătoare ale globalizării în domeniul militar în fiecare perioadă istorică.

Grila 2.1. *Ordinea militară mondială : comparaţie între perioade*

	Epoca modernă timpurie (secolele XIV-XVIII)	Epoca modernă (secolele XIX-XX)	Epoca contemporană (din 1945)
Geopolitica	Rivalitate intraregională Expansiune imperială iniţială Război limitat	Imperii globale Război total	Rivalitate globală Securitate cooperativă şi apărare colectivă Rivalitate şi competiţie în interiorul unor cadre cooperative instituţionalizate
Sistemul transferurilor de armament	Localizat, dezorganizat, producţie artizanală	Industrializarea războiului Apariţia unei dinamici globale a armamentelor Piaţă mondială privată, nereglementată a armamentelor Răspândirea capacităţilor de producţie pentru apărare	Intensificarea dinamicii globale a armamentelor Scară şi volum în creştere ale comerţului cu armament Transnaţionalizarea producţiei de armament Comerţul cu armament devine tot mai orientat către profit, pe o piaţă globală reglementată
Geoguvernarea	În mare parte absentă: restricţii civilizaţionale şi religioase	Începuturile reglementării juridice internaţionale Eşecul securităţii colective	Generalizare, legalizare, instituţionalizare a regimurilor de reglementare

Grila 2.2. *Aspecte dominante ale globalizării militare*

	Epoca modernă timpurie	Epoca modernă	Epoca contemporană
Extensiune	Fluxuri de armamente în mare măsură intraregionale Era descoperirilor și a expansionismului	Consolidarea imperiilor și a rivalităților globale Începuturile comerțului global cu armament și ale reglementării multilaterale	Sistem global de state Dinamică globală a armamentelor Interpenetrarea complexului de securitate global și a celor regionale
Intensitate	Volum redus al fluxurilor/conexiunilor din cauza slabei capacități infrastructurale	Volum și velocitate înalte ale fluxurilor/conexiunilor	Nivel fără precedent al fluxurilor/conectivității în toate domeniile militare/de securitate
Velocitate	Măsurată în secole/decenii	De la redusă la înaltă	Înaltă: difuzie rapidă
Propensiune de impact	Redusă: mercantilism și autarhie	Sensibilitate/vulnerabilitate înaltă	Sensibilitate înaltă, vulnerabilitate în creștere
Infrastructură	Limitată: absența unor sisteme globale de comunicație regularizate, fiabile, eficiente, rapide	Dezvoltarea unor sisteme de transport și comunicații globale regularizate, fiabile	Sisteme de comunicații și transport universale, avansate și supraveghere militară
Instituționalizare	Extrem de limitată: absența sistemelor de diplomație militară, de comerț cu armament, de reglementare	Limitată și fragilă: evoluția și prăbușirea comerțului global cu armament, a aranjamentelor de securitate colectivă	Extensivă, dar fragilă: consolidarea și extinderea comerțului cu armament, aranjamente de apărare colectivă și securitate cooperativă, regimuri de reglementare
Stratificare	Dominație și monopol asupra armamentelor pentru Europa – ordine eurocentrică Extrem de inegală	Puterea militară extrem de concentrată într-o ordine atlantocentrică Răspândire globală limitată a capacităților și puterii militare	Diluare a dominației atlantice la nivel global – relativ descentralizată Răspândire globală semnificativă a capacităților și puterii militare
Moduri de interacțiune	Imperialist/coercitiv	Imperialist, rivalități globale, expansionist, război total	Rivalitate, competiție și conflict în interiorul unor structuri cooperative și colective

Principala întrebare ce trebuie formulată aici este: care ar fi trăsătura distinctivă, dacă putem vorbi de aşa ceva, a globalizării militare contemporane? Răspunsul la această întrebare poate reieşi dacă reflectăm asupra anumitor comparaţii principale ce rezultă din grila 2.2:

- Globalizarea militară contemporană, în majoritatea aspectelor sale principale, reflectă patternuri şi sisteme mai extinse de interconectare militară şi de securitate comparativ cu orice altă perioadă de la sfârşitul secolului al XIX-lea, exceptând cele două războaie mondiale. În ciuda încetării rivalităţilor Războiului Rece, nu s-a înregistrat o întoarcere evidentă la formele anterioare de autarhie militară naţională, ci, mai curând, opusul acestei situaţii; de asemenea, lumea nu a mai fost divizată în complexe regionale de securitate izolate. Globalizarea şi regionalizarea în domeniul militar par să se susţină reciproc şi nu să se excludă.
- Intensitatea cheltuielilor militare globale, a transferurilor de armament, precum şi intensitatea conectării în plan militar-diplomatic se situează la un nivel remarcabil, din perspectivă istorică, dacă avem în vedere faptul că această eră s-a caracterizat prin absenţa unui conflict major de lungă durată între marile puteri.
- În comparaţie cu ultima parte a secolului al XIX-lea, producţia şi comerţul cu armament, precum şi reţelele de legături militare şi de securitate au devenit mult mai instituţionalizate şi mai reglementate.
- Revoluţia militar-tehnologică, în curs de desfăşurare, a dus la accelerarea dinamicii globale a armamentului, pe măsură ce standardele militare stabilite de statele din primul şi al doilea eşalon dobândesc, cu o velocitate mult sporită, un statut global (Buzan, 1987).
- Ordinea militară mondială a devenit mai descentralizată, deoarece globalizarea şi modernizarea au încurajat apariţia unor noi concentrări de putere militară. Dacă la începutul secolului XX Europa domina ordinea militară a lumii, spre sfârşitul secolului puterea sa a fost eclipsată de cea a Statelor Unite, iar concentrări masive de putere militară şi de potenţial productiv militar au apărut în Asia, America Latină şi Orientul Mijlociu.
- Deşi structura puterii şi a capacităţilor militare mondiale (de la primul până la al patrulea eşalon) a rămas oarecum stabilă, s-au înregistrat schimbări destul de radicale în rândul ocupanţilor fiecărui eşalon. În consecinţă, patternurile stratificării, corelate cu globalizarea militară contemporană, sunt destul de diferite faţă de cele evidente la începutul secolului sau anterior. Cu siguranţă că există continuităţi interesante, dar răspândirea globală a tehnologiilor şi capacităţilor militare a creat un mediu strategic foarte diferit – de pildă, dacă în 1897 India era o colonie britanică, acum are o bază nucleară declarată.
- Deşi globalizarea comerţului contemporan cu armament a devenit tot mai condiţionată de o logică comercială, ea este totuşi, într-o măsură mult mai mare decât în orice altă perioadă anterioară, administrată de stat şi supusă monitorizării şi reglementării internaţionale.
- În era contemporană, răspândirea tehnologiei, a cunoştinţelor şi practicilor militare nu a mai reprezentat un produs secundar al construirii imperiilor, al cuceririlor militare sau al conflictelor între civilizaţii, ca în primele etape ale globalizării militare, ci a căpătat o dinamică proprie.

- Existența unor regimuri de reglementare/structuri de securitate de orice fel, regionale și globale, denotă natura extrem de instituționalizată și regularizată a globalizării militare contemporane. Asociate acestora sunt transnaționalizarea și multilateralismul proceselor aferente politicilor de securitate și apărare, în condițiile în care birocrațiile, politicienii, personalul militar, organizațiile neguvernamentale și grupurile cetățenești caută să-și promoveze interesele.
- Noțiunile de securitate națională și militară sunt supuse unor transformări semnificative pe măsură ce accentul se îndreaptă spre mecanisme cooperative și multilaterale de securitate și apărare, iar agenda de securitate se extinde incluzând o multitudine de amenințări, de la cele ecologice până la cele de ordin cultural. Aceasta reflectă destinele din ce în ce mai întrepătrunse ale comunităților naționale de destin (vezi capitolul 1).
- De la sfârșitul Războiului Rece se semnalează presiuni sporite (de ordin financiar, tehnologic, industrial și politic) asupra statelor capitaliste avansate de a se implica în eforturi de cooperare multilaterale în vederea raționalizării bazei industriale de apărare. Aceasta contribuie la denaționalizarea (fie ea și lentă) a industriei de apărare în majoritatea statelor avansate și la globalizarea producției acestei industrii (Bitzinger, 1994).
- În final, presupusa legătură istorică între militarizarea societală și globalizarea militară nu mai are aceeași susținere, deoarece, cel puțin în statele-lider, globalizarea militară contemporană a fost însoțită de un proces prelungit de demilitarizare a societății interne (Shaw, 1991). În era contemporană este posibil ca procesele de globalizare militară și demilitarizare societală să înceapă să se susțină reciproc.

În secțiunea următoare, multe dintre aceste chestiuni vor fi detaliate din perspectiva angrenării statelor capitaliste avansate în ordinea militară contemporană.

2.7. Patternuri contemporane de implicare a națiunilor în ordinea militară mondială

În secțiunile precedente, analiza s-a concentrat exclusiv asupra formelor istorice ale globalizării militare. În acest context, poziția și rolul statelor principale care fac obiectul acestui studiu – SUA, Marea Britanie, Suedia, Germania, Japonia și Franța – au fost analizate foarte amănunțit. Totuși, a fost vizată mai ales importanța lor la nivelul ordinii militare mondiale. În această secțiune analiza este inversată, elaborându-se, pentru fiecare stat, câte un profil al implicării în ordinea militară contemporană a lumii, din perspectivă națională. Astfel, se va realiza o analiză mai sistematică a semnificației comparative pe care a avut-o globalizarea militară asupra fiecăruia, precum și o bază empirică sigură pentru a contura, în secțiunea finală a capitolului, anumite concluzii generale referitoare la consecințele sale politice. Dar înainte de a iniția conturarea acestor profiluri este necesară menționarea anumitor tendințe structurale în ceea ce privește relația între puterea militară și puterea statului în cazul țărilor capitaliste avansate.

Shaw argumentează, pe baza unui număr de indicatori relevanți, că societățile capitaliste avansate evoluează în direcția unor „societăți postmilitare" (1991). Prin aceasta el nu afirmă că respectivele societăți ar fi neapărat mai pacifice *per se*, ci mai curând că

balanţa structurală între bunăstare şi conflict în societate s-a înclinat decisiv către cea dintâi. În comparaţie cu era modernă, atunci când toate societăţile capitaliste erau organizate în perspectiva războiului total, armata ca instituţie socială (şi, prin definiţie, complexul militar-industrial) „se situează tot mai mult la marginea societăţii postmilitare" (Shaw, 1991, p. 134). Reducerea numerică a personalului militar şi declinul ponderii cheltuielilor militare ale statelor în volumul cheltuielilor totale atestă această tendinţă (vezi figura 2.8). În cele mai multe cazuri, aceste evoluţii s-au consolidat spre sfârşitul Războiului Rece. După cum semnalează Shaw în continuare, contrastul dintre societăţile militarizate din era războiului industrializat şi societăţile postmilitare de astăzi s-a reflectat clar în Războiul din Golf din 1991 : în acel război, diferenţa „dintre societatea irakiană militarizată clasic, în care până şi bătrânii şi uneori chiar adolescenţii erau înrolaţi în serviciul militar şi unde ideologia militară era prezentă în viaţa de zi cu zi, şi societăţile occidentale postmilitare era acută" (1991, p. 203).

Această tendinţă nu poate fi disociată de schimbările condiţiilor, tehnologiilor şi modurilor de purtare a războiului din ultima parte a secolului XX. Era conflictului global, după părerea lui Creveld, este înlocuită de cea a conflictelor regionalizate şi intrastatale de intensitate redusă (1991). În plus, puterea războiului în era informaţională pare să nu mai necesite mobilizarea totală a societăţilor, ci doar consimţământul lor politic, din moment ce este tot mai intensivă din punctul de vedere al capitalului şi, potenţial, mai limitată în spaţiu (C. Gray, 1997). Într-adevăr, aşa cum s-a discutat anterior, putem afirma că lumea trece printr-o nouă revoluţie militar-tehnologică, întrucât tehnologiile informaţionale transformă capacităţile militare existente, organizarea războiului şi posibilitatea de a proiecta forţa militară la distanţe considerabile cu mare precizie (Carus, 1994). În mod paradoxal, capacitatea distructivă a puterii militare creşte exponenţial, deşi personalul militar şi cheltuielile militare cunosc, simultan, o relativă scădere. Revoluţia militar-tehnologică generează tendinţe destul de contradictorii, întrucât extinde spectrul posibilităţilor de folosire a forţei militare, dar diminuează autonomia militarilor în purtarea războiului – cel din urmă aspect datorându-se faptului că sistemele globale de comunicaţie în timp real facilitează, într-un mod fără precedent în istorie, supervizarea politică şi intervenţia directă în operaţiunile militare.

În cele din urmă, în perioada ce a urmat Războiului Rece, relaţia tradiţională între armată, stat şi industrie, concretizată în instituţia complexului militar-industrial, suferă o transformare radicală. După cum s-a arătat anterior, industriile de apărare ale statelor majore trec printr-o restructurare capitală a producţiei, a patternurilor proprietăţii şi organizării corporaţiilor. Reducerea drastică a cheltuielilor de apărare împreună cu o creştere a costurilor de cercetare şi dezvoltare şi a celor de producţie au dus la sporirea presiunilor în vederea efectuării unei reorganizări complete a bazelor industriale de apărare din perioada Războiului Rece în cazul tuturor marilor puteri. Un proces interconectat de restructurare corporatistă la nivel naţional şi transnaţional a sectorului de apărare este în curs de desfăşurare, ceea ce determină, după cum s-a arătat înainte, o transnaţionalizare semnificativă a bazelor industriale de apărare occidentale. După cum observă Skons în legătură cu situaţia din Europa, „în anii '90 marile companii vest-europene devin tot mai interconectate nu numai prin cooperarea în domeniul dezvoltării şi producţiei, ci şi la nivelul investiţiilor de capital" (1994).

În paralel cu această restructurare are loc şi o privatizare a sectorului industriei de apărare, precum şi o evoluţie către civil a bazelor industriale de apărare. Guvernele, mai

ales cele ale statelor producătoare de armament din al doilea eşalon, cum sunt statele europene, se confruntă cu o gravă dilemă a producţiei militare: aceea că, pentru a întreţine o capacitate militară eficientă în raport cu costurile, baza industrială de apărare ar trebui în mod progresiv transnaţionalizată, ceea ce compromite noţiunile de bază industrială de apărare naţională şi chiar de apărare naţională (Buzan, 1991; vezi capitolul 8). Problema devine şi mai serioasă dacă luăm în considerare impactul revoluţiei militar-tehnologice, deoarece „arme convenţionale mai noi şi mai performante... determină deopotrivă sporirea costurilor apărării şi accentuarea... consecinţelor în planul securităţii ale dependenţei de importuri" (Haglund, 1989, p. 245). Aceste evoluţii au efectul cumulat de a restabili relaţiile fundamentale dintre stat, industrie şi armată. După cum argumentează Silverberg, Războiul Rece „a fost unic prin faptul că le-a înlesnit administratorilor, guvernelor şi organizatorilor militari să planifice raţional, să bugeteze şi să implementeze politici şi programe industriale pe termen lung, în mod ordonat şi previzibil" (1994). De la terminarea Războiului Rece, acest mod de lucru a fost înlocuit de proiecte comerciale mai flexibile, pe termen scurt, care au avut ca efect perturbarea legăturilor tradiţionale formate între principalii exponenţi ai complexului birocratic militar-industrial.

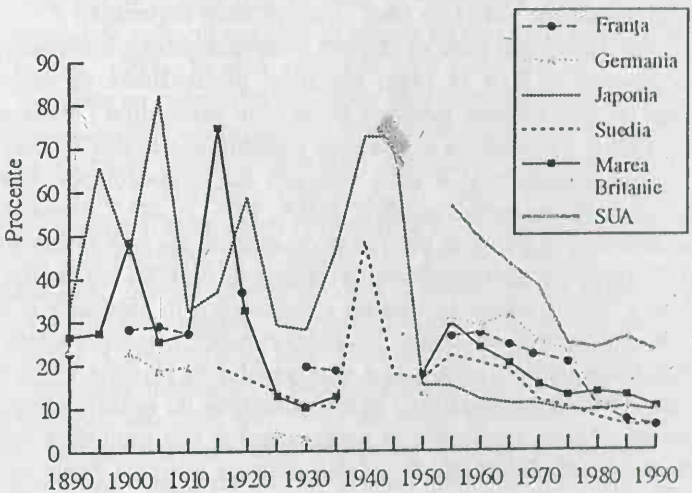

Figura 2.8. *Cota cheltuielilor militare raportată la totalul cheltuielilor guvernamentale, 1890-1990*

(*Surse*: cote calculate după Mitchell, 1983, 1992; SIPRI, 1991)

Aceste trei tendinţe ajută la conturarea contextului istoric în funcţie de care trebuie interpretate diferitele patternuri ale implicării statelor capitaliste avansate în ordinea militară mondială. Aceste patternuri se vor contura în urma analizei tendinţelor postbelice ale următorilor factori: resursele naţionale alocate apărării; baza industrială de apărare; comerţul cu armament; afilierea la structuri internaţionale de securitate; şi utilizarea sau desfăşurarea în exterior a forţei militare. Pentru fiecare ţară tratată în acest studiu – SUA, Japonia, Suedia, Marea Britanie, Germania şi Franţa –, se va desprinde câte un portret individual al structurii modului de angrenare în ordinea militară mondială.

Analiza se va axa pentru început asupra Statelor Unite, în calitatea lor de unic producător şi furnizor de armament din primul eşalon.

2.7.1. *Primul eşalon: Statele Unite ale Americii*

În studiul intitulat *Dismantling the Cold War Economy*, Markusen şi Yudken afirmă că, „în cazul Statelor Unite, a doua jumătate a secolului XX a reprezentat o eră militar-industrială" (1992, p. XV). În multe privinţe, atât amploarea, cât şi tendinţele cheltuielilor de apărare în perioada postbelică tind să mascheze măsura în care economia americană ca întreg a fost reglementată printr-o politică „militar-keynesiană" sau condiţionată structural prin „politica industrială" a Departamentului Apărării. Deşi cheltuielile de apărare au constituit întotdeauna o cotă semnificativă a cheltuielilor guvernamentale, iar o parte importantă a bugetului este destinată procurării de armament şi sectorului cercetării şi dezvoltării, după terminarea Războiului Rece tendinţa generală a cheltuielilor de apărare, ca proporţie în PNB, a fost una descendentă (vezi figura 2.2), aşa cum s-a întâmplat şi cu sectorul complementar al personalului militar. Cu toate acestea, SUA dispun de un arsenal masiv de arme convenţionale şi nucleare care îl depăşeşte cu mult pe cel al Rusiei sau pe cele ale principalelor puteri de rang mijlociu luate împreună.

După terminarea Războiului Rece se observă o supracapacitate a sectorului industriei de apărare (un procent de 90% în cazul industriei producătoare de rachete), care a generat un proces de restructurare mai ales în sectorul aerospaţial (Brzoska şi Ohlson, 1994; Gauster, 1995). Corelată cu acesta este tendinţa accentuată de formare a unor „alianţe corporatiste strategice şi a unor acorduri de subcontractare între companii americane şi europene din domeniul apărării" (OTA, 1991, p. 24). Companiile străine au căutat să devină acţionare în industria americană de apărare, aşa cum reiese din cercetările Departamentului Apărării asupra numărului în creştere de preluări sau fuziuni (Friedberg, 1991). Conjugate cu atractivitatea în creştere a colaborării în producţie şi dezvoltare şi a iniţiativelor comune cu parteneri străini (mai ales europeni), aceste evoluţii au provocat îngrijorarea Departamentului Apărării şi a Congresului în privinţa efectelor (în mare măsură exagerate) ale transnaţionalizării bazei industriale de apărare americane asupra securităţii naţionale. Aceste îngrijorări se accentuează şi mai mult dacă luăm în considerare importanţa sporită dobândită de tehnologiile cu utilizare dublă în satisfacerea cerinţelor defensive. În acele sectoare comerciale, precum cel electronic, de care depinde în întregime sectorul industriei de apărare, nivelul furnizărilor globale şi al investiţiilor străine este extrem de ridicat. În consecinţă, nu doar baza industrială de apărare este supusă unui proces de transnaţionalizare, ci şi, în mod indirect, produsele propriu-zise. Stowsky observa că „multe din armele cele mai apreciate ale Americii – de la racheta AMRAAM până la tancul M-1 – nu s-ar fi putut construi efectiv fără sprijinul maşinilor-unelte japoneze dezvoltate în scop comercial" (1992, p. 137). Este totuşi important să nu exagerăm amploarea acestei transnaţionalizări, căci, deşi nu putem apela la cifre comparative, ea este probabil mai puţin semnificativă decât în cazul Europei, al ţărilor în curs de dezvoltare sau chiar al Japoniei. Deşi această chestiune este interpretabilă, aspectul relevant este următorul: transnaţionalizarea, după cum arată un recent raport OTA, este o experienţă complet nouă pentru planificatorii sectorului de apărare al Statelor Unite şi pentru industria lor de apărare (OTA, 1991, p. 38).

SUA au fost întotdeauna un exportator major de armament, dar poziția lor relativă pe piața globală și destinațiile livrărilor s-au modificat de-a lungul timpului. În primii ani ai Războiului Rece, aproape că dețineau monopolul exporturilor la nivel global, dar în anii '70 și '80 au fost depășite de sovietici. În perioada ce a urmat Războiului Rece, SUA și-au redobândit supremația. În timpul avântului tranzacțiilor cu armament din anii '80, SUA au exportat echipament militar în valoare de 59.000 miliarde de dolari în 84 de țări în decurs de patru ani (Krause, 1992, p. 102). Dar aceasta ascunde anumite modificări importante în patternurile geografice, în modul și în importanța industrială ale comerțului lor cu armament, întrucât din anii '50 și '60 direcția comerțului s-a deplasat dinspre Europa, evoluând în anii '70 și '80 către Orientul Mijlociu, iar în anii '90 către Asia (Krause, 1992, p. 100). Mai relevantă este tendința, atenuată la începutul anilor '80, ca principalii producători americani să se bazeze tot mai mult pe vânzările la export. Din 1983, vânzările comerciale directe „prin care o companie americană livra armament în mod nemijlocit unei corporații sau unui guvern străin s-au extins considerabil" (OTA, 1991, p. 11). Din cauza scăderii apreciabile a cererii de armament pentru sectorul intern – tendință evidentă de la sfârșitul anilor '80 –, dependența de vânzările la export a crescut vizibil. Aceasta denotă o schimbare structurală profundă, deoarece se prefigura o scădere constantă a volumului cheltuielilor destinate procurării de arme pentru sectorul intern cu cel puțin o treime față de nivelul atins în 1990. În consecință, acele companii majore care depind considerabil de sectorul apărării își axează tot mai mult activitatea pe exportul de arme (vezi Gansler, 1995). În plus, costurile unor programe de procurare de arme de dată recentă, asociate cu reducerile bugetelor pentru achiziții, semnalează faptul că, în curând, vânzările la export sau proiectele mixte ce implică împărțirea costurilor ar putea fi preferabile (sau chiar imperios necesare) alternativei „diminuării" continue (OTA, 1991; Krause, 1992; Gansler, 1995). Acest lucru va determina o schimbare semnificativă în poziția și în strategia corporatistă a producătorilor nord-americani, care în ultimul secol s-au mulțumit să se bazeze doar pe piața internă.

În mod paradoxal, dorința accentuată de a fi competitivi pe piața mondială a armamentelor este însoțită de o modificare semnificativă a desfășurării globale a efectivelor de luptă americane. Comparativ cu anii '80, prezența militară a Statelor Unite pe glob s-a diminuat, deși noile tehnologii și capacități de transport aerian (după cum s-a văzut în timpul Războiului din Golf din 1991) au redus necesitatea unei prezențe externe semnificative. Această reducere nu a împiedicat SUA să își folosească forța militară oriunde și oricând au considerat că este necesar. În ciuda încheierii Războiului Rece, alianțele rămân la fel de extinse ca în urmă cu cinci decenii. Într-adevăr, pe măsura extinderii NATO și a evoluțiilor din Asia și Pacific, rolul Statelor Unite ca „factor de echilibru regional" în cadrul tuturor complexelor majore de securitate regională rămâne esențial pentru menținerea securității globale, accentuând integrarea tuturor regiunilor în cadrul unei singure ordini militare de securitate.

SUA continuă, așa cum au făcut-o în timpul Războiului Rece, să dețină un rol important în procesul global de control al armamentelor și în diplomația militară. Cu toate că Războiul Rece a luat sfârșit, implicarea SUA în ordinea militară mondială nu s-a redus, ci mai curând a fost supusă unei restructurări semnificative.

2.7.2. *Al doilea eşalon: Japonia, Marea Britanie, Franţa, Suedia şi Germania*

În perioada postbelică, implicarea Japoniei în ordinea militară mondială s-a manifestat prin poziţia sa de principal importator de armament din rândul statelor industrializate. Deşi astăzi este unul dintre statele cu cele mai mari cheltuieli militare, acestea au scăzut (ca proporţie în PNB) după anul 1955, sporind din nou în ultima perioadă. Cu toate că a dezvoltat o bază industrială de apărare importantă, producţia industriei de apărare se menţine în continuare scăzută, fiind în mare măsură (chiar dacă din ce în ce mai puţin) dependentă de producţia sub licenţă a armamentelor din SUA. Într-adevăr, în cazul sistemelor majore depinde în totalitate de SUA, astfel încât „60% din cantitatea sa de arme provine direct de la comercianţii din SUA, iar restul de 40% sunt produse în Japonia" (Ikegami-Anderson, 1993, p. 339).

Începând cu anii '80 s-a pus accentul pe achiziţiile din sectorul intern; cu toate acestea, este încă necesar ajutorul extern sub forma transferurilor de tehnologie. Alianţa cu SUA continuă să constrângă atât modalităţile, cât şi producţia japoneză în sine, precum şi poziţia sa generală în privinţa apărării. Astfel, colaborarea în producerea de avioane de vânătoare FSX între Mitsubishi şi General Dynamics a luat naştere în parte din pricina temerilor Statelor Unite faţă de dezvoltarea în Japonia a unor capacităţi interne independente de producţie a acestui tip de avioane. Exportul de arme este interzis în virtutea Articolului 9 din Constituţia Japoniei, dar acesta nu include echipamentul cu utilizare duală, având aplicaţii în industria de apărare. Totuşi, nu există nici o cifră oficială care să releve valoarea vânzărilor la export (OTA, 1991, pp. 114-115). Interesant de observat este că majoritatea exporturilor de produse electronice şi de semiconductoare din Japonia către importatorii americani din sectorul industriei de apărare sunt înregistrate ca vânzări comerciale (OTA, 1991, p. 116).

În ciuda aparenţelor care sugerează o angrenare limitată în ordinea militară a lumii, se poate afirma că „Japonia joacă în prezent un rol mai important în ceea ce priveşte securitatea internaţională, întrucât controlează o resursă care este esenţială pentru puterea militară: tehnologia avansată" (Vogel, 1992, p. 56). Dacă asociem acestui fapt rolul deţinut în cadrul ONU, diplomaţia sa militară mai activă în Asia în legătură cu problemele de securitate regională, precum şi poziţia sa militară mult mai bine conturată în ceea ce priveşte proiectarea forţei în Marea Chinei de Sud, Japonia este mult mai profund angrenată în ordinea militară mondială comparativ cu orice alt moment din perioada interbelică.

Deşi producătorii europeni de armament relevă patternuri diferite de angrenare în ordinea militară mondială, ei prezintă totuşi multe trăsături comune. Diferenţele sunt evidente la nivelul capacităţilor militare şi al poziţiei din punctul de vedere al securităţii. Toate deţin baze industriale de apărare remarcabile şi avansate, în schimb diferă mult în privinţa dimensiunilor, desfăşurării şi alcătuirii forţelor militare. De asemenea, în timp ce Suedia duce o politică declarată de neutralitate, Germania, Marea Britanie şi Franţa sunt membri plini ai NATO[1]. De la sfârşitul Războiului Rece, atât Franţa, cât şi Suedia

1. Politica oficială a Suediei a fost recent pusă în discuţie – vezi prevederile Commission on Neutrality Policy, 1994.

și-au reafirmat poziția față de NATO (Suedia prin participarea la Parteneriatul pentru Pace, iar Franța prin realăturarea la componenta militară a alianței). Deși în mod diferențiat, toate statele sunt puternic angajate în rețelele diplomatice militare regionale și globale. Suedia, Marea Britanie și Franța oferă un important ajutor militar și material desfășurării operațiunilor ONU de menținere a păcii, ultimele două state în virtutea calității lor de membri permanenți ai Consiliului de Securitate. În plus, Marea Britanie și Franța, foste puteri coloniale, își mențin o prezență militară în afara Europei.

În privința patternurilor cheltuielilor de apărare, Germania și Suedia, datorită înclinației lor vizibile de a nu aloca prea multe resurse industriei de apărare, se diferențiază de Franța și Mare Britanie, unde s-a remarcat tendința de a afecta o proporție tot mai mare din PNB sectorului apărării. Dar tendința generală în toate aceste state semnalează o scădere a cheltuielilor aferente sectorului defensiv, raportate la totalul cheltuielilor guvernamentale (vezi *supra*, figura 2.8). Totuși, în anii '90 s-au înregistrat discrepanțe considerabile datorită faptului că, pe măsură ce Franța și Suedia au sporit cheltuielile pentru sectorul de apărare, Marea Britanie și Germania le-au redus, deși în proporții diferite (T. Taylor, 1994b, p. 110). Aceste discrepanțe sunt de asemenea relevate de reducerea forțelor armate. Ele reflectă existența unor patternuri diferite în organizarea sectorului de apărare, angajamentele militare, politica de apărare și structura bazei industriale de apărare.

Toate aceste patru state se confruntă cu problema comună a restructurării și adaptării bazei industriale de apărare naționale la mediul de securitate ulterior Războiului Rece. Deși structura acestor baze este diferită în fiecare țară sub multe aspecte importante (Germania și Suedia sunt mai puțin dependente economic de producția de armament comparativ cu Franța și Marea Britanie), toate posedă sectoare aerospațiale, de electronică militară și de muniții. Peste tot, încercarea de a stabili „campionii naționali" în principalele sectoare de apărare a dus la concentrări puternice la nivelul bazei industriale de apărare (OTA, 1991, p. 74).

De la începutul epocii postbelice și până în anii '70, toate statele, cu excepția Marii Britanii, depindeau în bună măsură de producția sub licență nord-americană pentru o serie întreagă de echipamente militare. Astfel era situația mai ales în Franța și Germania. Pe măsură ce aceste state își reconstruiau bazele industriale de apărare naționale, a sporit producția internă de apărare, dar, deoarece costurile erau în continuă creștere și nu puteau fi acoperite din bugetele de achiziții tot mai reduse care le erau alocate, în perioada anilor '70 s-au amplificat considerabil presiunile de colaborare transnațională în sectorul armamentului. Această tendință s-a accelerat în anii '90, atunci când era evident că producția internă nu era suficientă pentru a întreține o bază industrială de apărare națională viabilă, astfel încât la sfârșitul anului 1998 au început tratativele privind formarea unei companii europene unice de producție aerospațială și de apărare. În cazul principalilor producători din al doilea eșalon, baza industrială de apărare postbelică a parcurs o traiectorie de dependență sau semidependență, de autonomie relativă și de interconectare funcțională crescândă.

Pe măsură ce bazele industriale de apărare ale acestor state devin tot mai transnaționale, rezultă o tendință sporită de colaborare și cooperare regională (Bitzinger, 1994; Skons, 1993). În anii '80, Franța și Marea Britanie alocau 30% din bugetele naționale destinate procurării de armament pentru proiecte de colaborare, în timp ce Germania aloca o cotă imensă de 45% (Bitzinger, 1993, p. 26). Sprijinită și de politicile NATO,

precum şi de orientarea spre formarea unei pieţe unice europene, regionalizarea bazelor industriale de apărare la nivel european s-a intensificat după încheierea Războiului Rece. În paralel cu această regionalizare s-a semnalat o extindere semnificativă a colaborării în sectorul industriei de apărare între SUA şi Europa (Bitzinger, 1993; OTA, 1991). După cum notează Krause, aceste tendinţe „demonstrează că avansul tehnologic şi evoluţia sistemului de producţie şi transfer de armament au avut drept consecinţă faptul că producătorii principali din al doilea eşalon nu mai pot menţine producţii independente şi complete de arme sofisticate" (1992, p. 150).

În paralel cu transnaţionalizarea bazei industriale de apărare, toate cele patru state europene au devenit tot mai dependente de exporturile de arme pentru întreţinerea capacităţii interne în domeniul producţiei de apărare. În special Franţa şi Germania au devenit exportatori importanţi de arme către ţările Lumii a Treia în perioada anilor '70 şi '80 (Huebner, 1989; Brzoska şi Ohlson, 1987). Chiar şi Suedia, care în anii '80 avea una dintre cele mai restrictive politici de export de armament, a devenit tot mai implicată în piaţa mondială. Pe fondul scăderii cererii interne de armament s-au intensificat presiunile de a exporta. Marea Britanie, Franţa şi, în oarecare măsură, Germania se află acum într-o competiţie directă şi susţinută cu SUA pe toate pieţele majore ale exporturilor de armament.

2.8. Globalizarea militară contemporană şi implicaţiile sale politice

Puterea militară a jucat un rol fundamental în evoluţia şi forma instituţională a statului-naţiune modern, suveran şi teritorial. Capacitatea independentă de apărare a spaţiului teritorial naţional prin mijloace militare autonome este centrală pentru concepţia modernă de stat suveran. Dar, după cum s-a arătat aici, globalizarea militară contemporană ridică probleme serioase privind semnificaţia şi practica suveranităţii şi autonomiei statului. Şi aceasta se datorează faptului că, în epoca contemporană, presupusa corelare tradiţională între organizarea spaţială a puterii militare şi statul-naţiune teritorial pare să sufere o transformare. În cazul celor şase state capitaliste avansate despre care s-a discutat în secţiunea anterioară, implicarea în ordinea militară mondială are consecinţe politice importante chiar în planul noţiunii de independenţă a statului.

Deşi modurile de angrenare în ordinea militară mondială ale celor şase state capitaliste avansate sunt destul de diferite, există o experienţă comună în ceea ce priveşte impactul globalizării militare contemporane asupra securităţii naţionale, privită atât ca doctrină, cât şi ca strategie; asupra modului de organizare şi administrare a sectorului apărării; asupra producţiei şi achiziţiilor în domeniul apărării; şi asupra politicii de securitate naţională şi a societăţii „postmilitare". Aceste impacturi decizionale, instituţionale, distribuţionale şi structurale vor fi analizate pe rând.

2.8.1. *Impacturi decizionale: politica de apărare și forța militară*

Managementul apărării și elaborarea politicilor de apărare în statele capitaliste avansate nu mai constituie doar o problemă în principal națională. Existența NATO, cu multiplele sale organe și comitete subsidiare, și a altor foruri multilaterale (OSCE, Conferința ONU pentru Dezarmare, Regimul de Control al Tehnologiei Rachetelor Purtătoare etc.), precum și proliferarea unor rețele birocratice, militare, industrial-defensive și de expertiză transguvernamentale și transnaționale au contribuit la o „întindere" a procesului politicii de apărare și a sarcinii de administrare a sectorului defensiv peste granițele naționale. Globalizarea militară a stimulat instituționalizarea, în rândul celor șase state capitaliste avansate occidentale, a unui sistem multistratificat și multilateral de guvernare în chestiunile de securitate și de apărare în zona atlantică, complementar structurilor și proceselor interne deja existente.

Elaborarea unei politici de apărare națională, pornind de la deciziile privind strategia de apărare și până la cele privind desfășurarea și folosirea forței militare, este impregnată într-o matrice a mecanismelor instituționalizate de consultare și cooperare, bilaterale și multilaterale, atât oficiale, cât și neoficiale. Există puține aspecte ale politicii de securitate națională asupra cărora aceste evoluții să nu-și fi pus amprenta, încât până și agențiile de informații au pus la punct o formă proprie de dialog. Deși, în calitatea lor de superputere militară, SUA par să dețină cea mai mare autonomie (relativă) în plan militar, totuși se pierde din vedere simplul fapt că, din cauza rolului lor de liant al acordurilor militare și de securitate din Europa și Pacific, autonomia lor militară este cu siguranță compromisă de păienjenișul de angajamente și acorduri militare în care s-au implicat. De aceea, între puterea militară și autonomia militară națională nu există neapărat o corelație pozitivă. În rândul puterilor europene de rang mediu, Marea Britanie, Franța și Germania, acțiunea de colaborare și cooperare în domeniul apărării s-a extins, ajungându-se la înființarea Eurocorps, o forță militară multilaterală. În cadrul ramurii militare a NATO, accentul pus pe comanda militară integrată, interoperabilitate, standardizare, planificare militară comună și operațiuni militare multilaterale denotă o distanțare semnificativă de ideea tradițională de autonomie militară națională. Totuși, aceste tendințe nu prefigurează sfârșitul forțelor armate naționale, nici o deplasare către o specializare funcțională a rolurilor militare și în nici un caz nu implică o integrare militară internațională. De asemenea, ele nu se fac simțite în mod egal în rândul celor șase state capitaliste avansate, după cum o demonstrează cazul Japoniei și al Suediei, care se situează la periferia acestor evoluții.

Comparativ cu începutul secolului XX, când, așa cum a demonstrat primul război mondial, deciziile de a amenința sau chiar de a folosi forța militară constituiau prerogativa incontestabilă a guvernelor naționale, creșterea actuală a numărului aranjamentelor multilaterale de apărare și de securitate complică, dacă nu chiar compromite luarea deciziilor de către guverne în această privință. Obligațiile prevăzute în tratate, angajamentele militare și de apărare, natura intercorelată a capacităților, logisticii și forțelor militare, internaționalizarea producției și procurării de armament, printre alți factori, transformă contextul politic și modul de luare a deciziilor la nivel național cu privire la costurile și beneficiile tuturor aspectelor politicii de apărare, dar în special transformă

luarea deciziilor de folosire a forţei militare sau de declarare a războiului. Deşi toate statele capitaliste avansate dispun în fapt de puterea suverană *de jure* de a declara război, de a ameninţa sau chiar de a folosi forţa militară, costurile şi beneficiile punerii în aplicare a unor acţiuni militare alternative sunt condiţionate, într-o serie de privinţe importante, de diferite angajamente oficiale sau neoficiale. Pe această linie, este interesant de observat că, în dezbaterea iniţială din Congresul SUA privind ratificarea Tratatului NATO, la sfârşitul anilor '40, senatorul Vanderberg, între alţii, şi-a exprimat îngrijorarea că Tratatul poate submina dreptul suveran al Statelor Unite şi autoritatea constituţională a Congresului în privinţa deciziilor cruciale referitoare la război şi pace (Glennon, 1990, pp. 209-214). Asemenea îngrijorări au devenit şi mai serioase în era rachetelor nucleare, când durata luării deciziilor de război sau pace s-a redus de la câteva săptămâni la doar câteva minute.

În rândul statelor capitaliste avansate, intensitatea şi forma instituţionalizată a angrenării naţionale în ordinea militară mondială ridică multe semne serioase de întrebare cu privire la capacitatea lor de a desfăşura operaţiuni militare independente. Timp de câteva decenii, scepticii au pus la îndoială posibilitatea folosirii, din punct de vedere tehnic sau politic, a arsenalului nuclear britanic „independent" de descurajare sau a „forţei de lovire" franceze, fără o consultare prealabilă sau chiar o participare la decizii a Washington-ului. Mai mult, după Războiul Rece, pe fondul reducerii şi raţionalizării bugetelor aferente sectorului apărării, se pune de asemenea în discuţie capacitatea puterilor europene de rang mediu, în special, de a iniţia sau conduce operaţiuni militare convenţionale independente. După cum argumentează Shaw, războiul insulelor Falkland din 1982 poate constitui sfârşitul unei ere şi „excepţia care confirmă regula" (1997, p. 34). Dar chiar şi în cazul Statelor Unite, care fără îndoială dispun de potenţial militar pentru a acţiona independent, reţeaua complexă a angajamentelor mondiale în care sunt implicate mediază exerciţiul puterii lor militare, atunci când este vorba de utilizarea forţei cu mult în afara teritoriului apropiat, aşa cum a demonstrat-o criza irakiană din 1998. Deşi în cazul multor state capitaliste avansate suveranitatea naţională în privinţa luării celor mai delicate decizii legate de securitatea naţională nu a fost în nici un fel uzurpată de o autoritate superioară, puterea de decizie în probleme militare şi de securitate este totuşi limitată de patternurile contemporane ale angrenării naţionale în ordinea mondială – în asemenea măsură încât, în practică, relaţiile, obligaţiile şi angajamentele militare şi de securitate deja existente influenţează costurile şi beneficiile diferitelor opţiuni, presupunând în acelaşi timp consultări multilaterale sau chiar codecizia în cadrul alianţei.

2.8.2. *Impacturi instituţionale: securitate naţională sau cooperativă ?*

Doctrina securităţii naţionale reprezintă unul dintre principiile esenţiale şi definitorii ale noţiunii moderne de suveranitate. Capacitatea autonomă a statului modern de a apăra naţiunea de ameninţări externe este o componentă primordială (pentru unii, chiar premisa esenţială) a concepţiei tradiţionale de suveranitate, întrucât, dacă un stat nu dispune de capacitatea de a-şi apăra teritoriul şi de a-şi proteja locuitorii, atunci însăşi raţiunea sa de a fi este pusă sub semnul întrebării. Deci noţiunea de securitate naţională a fost înţeleasă, tradiţional, în termeni preponderent militari: ca dobândire, desfăşurare şi utilizare a forţei militare pentru a îndeplini scopurile naţionale (Buzan, 1991). Fără această capacitate, esenţa însăşi a instituţiei moderne a statului s-ar schimba cu siguranţă.

Bineînțeles că ideile despre statul modern nu s-au reflectat întotdeauna în practicile politice ale statelor (Krasner, 1995). Dar, cu precădere în sectorul militar, statele moderne au căutat mereu să rămână independente. Totuși, în era contemporană, globalizarea militară și patternurile angrenării naționale în ordinea militară mondială au determinat o reconsiderare serioasă a ideii și practicii securității naționale. Deși discursul securității naționale domină dezbaterile politice și populare referitoare la chestiunile militare, în cazul celor șase state capitaliste avansate care fac obiectul acestui studiu el constituie mai mult o reprezentare simplificată sau un instrument de legitimare decât o determinantă a comportamentului real al statelor. Pentru majoritatea acestor state, strategia de obținere a „securității naționale" aproape că nu se mai deosebește de o strategie a securității internaționale din moment ce, împreună cu alte state, ele formează colectiv o „comunitate de securitate", în cadrul căreia forța militară nu deține nici un rol activ în relațiile dintre statele membre (Deutsch și Burrell, 1957). În interiorul acestei „comunități de securitate", strategiile de apărare și securitate națională sunt formulate în cadrul unor sisteme instituționalizate de alianță, în care consultarea și cooperarea suplimentează mecanismele naționale ale politicii de securitate. În consecință, elaborarea și urmărirea obiectivelor de securitate națională sunt inseparabile, sub multe aspecte, de elaborarea și urmărirea securității alianței. Se poate deci conchide că securitatea națională și cea a alianței se constituie reciproc (S. Weber, 1993). Chiar și în cazul unor state precum Franța, care a căutat în decursul istoriei să atingă un nivel înalt de asigurare autonomă a apărării naționale, sau al Suediei, care își menține politica oficială de neutralitate, politicile fiecăruia dintre ele de asigurare a securității naționale, în perioada postbelică, au fost mereu conturate (chiar mult mai accentuat în contextul de după Războiul Rece) de funcționarea acestei „comunități de securitate" extinse (vezi Commission on Neutrality Policy, 1994; Ullman, 1989).

În ceea ce privește SUA, apartenența la NATO semnalează o îndepărtare istorică de poziția de autarhie, izolare și evitare a angajamentelor militare externe (Ruggie, 1996, p. 43). În 1949, NATO a constituit prima alianță la care au aderat SUA pe timp de pace. Într-adevăr, pentru o țară ce, în perioada ulterioară Războiului Rece, nu a fost nevoită să facă față nici unei amenințări care să vizeze direct integritatea teritorială sau populația sa, reafirmarea atașamentului față de NATO (și extinderea acestei alianțe), ca și față de Alianța de Securitate SUA-Japonia denotă cât de profund a transformat globalizarea militară postbelică poziția sa tradițională de securitate. În virtutea calității sale de superputere militară, asigurarea securității naționale a devenit inseparabilă de menținerea și realizarea securității globale. Deoarece atât în cazul Statelor Unite, cât și în cazul celorlalți membri ai acestei „comunități de securitate", practica securității cooperative reformulează agenda tradițională a securității naționale (S. Weber, 1993).

2.8.3. *Impacturi distribuționale: achizițiile și producția pentru apărare*

Așa cum reiese din secțiunile anterioare ale acestui capitol, în era contemporană s-au conturat o serie de transformări semnificative în ceea ce privește organizarea și natura comerțului global cu armament și ale achizițiilor de armament. Dacă luăm în considerare cazul celor șase state capitaliste avansate analizate aici, în ultimele două decenii s-a evidențiat o transnaționalizare remarcabilă a bazelor lor industriale de apărare. Reducerea

bugetelor pentru achiziţii în domeniul apărării şi supracapacitarea sectorului industriei de apărare au constituit factorii care au determinat producerea unei restructurări majore (aflată în plină desfăşurare) a industriei de apărare, atât la nivelul statelor individuale, cât şi la nivelul ansamblului. În comparaţie cu globalizarea sectoarelor civile, globalizarea şi regionalizarea activităţii industriei de apărare se află încă într-o fază iniţială, însă intensitatea lor este maximă în interiorul comunităţii de securitate euroatlantice.

Transnaţionalizarea bazelor industriale de apărare reprezintă o nouă etapă distinctivă a organizării producţiei şi achiziţiilor pentru apărare, înrudită cu restructurarea globală a producţiei industriale (dar desfăşurată la o scară diferită) (Sassen, 1996; Moravcsik, 1991; Bitzinger, 1994; Skons, 1994; vezi capitolele 3 şi 5 în continuare). Acest proces este sprijinit de faptul că multe dintre tehnologiile esenţiale pentru apărare provin din acele sectoare ale industriei civile, precum cele ale industriei optice şi electronice, care au suferit o globalizare accentuată. Aceste evoluţii au implicaţii destul de profunde, deşi nu neapărat inedite, în ceea ce priveşte modul convenţional de abordare a organizării industriei de apărare, care de obicei a căutat să favorizeze – alături de strategiile naţionale de apărare şi de achiziţii – dezvoltarea mai presus de orice a unei baze industriale de apărare naţionale, considerată suportul esenţial al unei capacităţi naţionale defensive „autonome". Atât regionalizarea, cât şi globalizarea sectorului industriei de apărare afectează într-un mod destul de direct menţinerea acestei autonomii, din moment ce procesele respective fac ca achiziţia (şi, în mod decisiv, folosirea) sistemelor de arme şi armamente, fără a mai menţiona politica în industria de apărare, să fie supuse, potenţial, deciziilor şi acţiunilor unor autorităţi şi corporaţii situate în afara sferei de aplicare a jurisdicţiei naţionale.

Totuşi, în anumite contexte, globalizarea şi regionalizarea pot fi exploatate pentru a spori autonomia în domeniul militar şi în cel al industriei de apărare. Suedia, de exemplu, prin încheierea de acorduri de colaborare şi de licenţă cu parteneri din industria militară aerospaţială, atât europeni, cât şi americani, şi-a putut dezvolta o capacitate industrială defensivă deosebit de avansată, pe care altfel n-ar fi putut să şi-o asigure. Şi Japonia şi-a redus dependenţa de SUA prin exploatarea avantajelor oferite de o piaţă mondială extrem de competitivă de transferuri şi licenţe de tehnologie militară. În domeniul producţiei şi achiziţiilor militare, globalizarea şi regionalizarea nu prefigurează în mod automat dispariţia bazelor industriale de apărare naţionale, dar ele modifică strategiile şi politicile pe care guvernele trebuie să le urmeze pentru a le asigura existenţa, afectând totodată patternurile învingători-învinşi în industria de apărare. În ceea ce priveşte ţările europene, consolidarea „campionilor naţionali" prin fuziuni şi achiziţii susţinute (dar nu neapărat şi iniţiate) de guverne a însoţit apariţia „campionilor europeni", care să concureze pe piaţa globală şi regională a armamentelor cu rivalii lor americani. Astfel, autonomia este urmărită mai curând printr-o strategie de internaţionalizare decât prin una de naţionalizare. Dacă avem în vedere fie şi numai acest aspect, se evidenţiază o distanţare semnificativă faţă de viziunea convenţională privind autonomia militară, care se definea şi era urmărită în termeni exclusiv naţionali. Iar aceasta are implicaţii semnificative asupra mecanismelor democratice şi de responsabilitate la nivel naţional la care ne vom referi în continuare.

2.8.4. *Impacturi structurale: de la statul securității naționale la o societate „postmilitară"?*

Războiul Rece nu a reprezentat niciodată doar un fenomen interstatal. Dimpotrivă, dinamica sa a pătruns foarte adânc la nivelul structurilor instituțiilor politice și sociale ale societății interne, în Est și în Vest, având consecințe profunde asupra multor aspecte ale vieții sociale. În cazul Statelor Unite, militarizarea societății, economiei și aparatului de stat a reprezentat o abdicare istorică de la condițiile normale pe timp de pace. Atunci când președintele Eisenhower a atras atenția asupra pericolelor reprezentate de complexul militar-industrial, el a dat curs îngrijorării multor oameni care se temeau că această pregătire nestăvilită pentru război ar putea degrada democrația și modul de viață american (Brodie, 1973, p. 290). După încetarea Războiului Rece, societatea americană și cele europene au trecut printr-o fază de demilitarizare masivă a vieții sociale, economice și politice, ale cărei consecințe din perspectivă istorică nu sunt încă nici pe departe evidente.

Războiul Rece a făcut, printre altele, dovada unei interacțiuni dinamice între rivalitatea ideologică a superputerilor și desfășurarea vieții sociale și politice în interiorul statelor din Est și din Vest. În anumite privințe, el a acționat ca un fel de mecanism disciplinar care a ajutat la menținerea ordinii în viața politică, atât în statele estice, cât și în cele vestice. Acest lucru este observabil în special în cazul celor șase state capitaliste avansate analizate în această lucrare, prin însuși faptul că viața politică era reprezentată ca o luptă titanică între programele politice de stânga și cele de dreapta (indiferent de concretizarea acestor categorii în diverse contexte naționale specifice). Dar în era ulterioară Războiului Rece, acea formă de „disciplină" a fost înlăturată. Aceasta a contribuit, în opinia unora, la dispariția vechilor aliniamente politice stânga-dreapta, precum și la apariția unei politici „postmilitare" (Shaw, 1991; Giddens, 1995).

În cele mai multe state capitaliste avansate, „politicile vieții" – adică preocupările privind mediul ambiant, identitatea, cetățenia, bunăstarea, educația, sănătatea etc. – au căpătat un ascendent asupra politicii de securitate asociată perioadei Războiului Rece (și celei mai mari părți a secolului XX). Din această perspectivă, se poate argumenta că transformarea ordinii geopolitice este asociată cu o transformare a vieții politice și a statului în Occident: trecem de la statul securității naționale la cel postmilitar (Beck, 1997). Desigur, prin aceasta nu dorim să afirmăm că sfârșitul rivalității superputerilor este singura sau chiar principala cauză a acestei evoluții, ci doar să recunoaștem că, tocmai datorită angrenării lor deosebite în ordinea militară mondială, configurația vieții politice interne a statelor capitaliste avansate este în mod cert influențată de patternul dominant al globalizării militare.

Este interpretabil dacă politica internă, în statele capitaliste avansate, traversează o perioadă de transformări radicale. Un lucru mai puțin controversat este modul în care globalizarea militară contemporană a încurajat o politică globală a securității. Agenda tot mai vastă a securității alături de instituționalizarea apărării (și securității) cooperative și de reglementarea globală a puterii militare au contribuit la lărgirea politicii de apărare și securitate. Concepția conform căreia problemele politicii de securitate și apărare se definesc în spațiul politic național este contestată de existența unor fenomene diverse, cum sunt campaniile globale de interzicere a minelor antipersonal, de înființare a unor tribunale penale internaționale pentru crime împotriva umanității, precum și lobby-ul

exercitat de producători euro-atlantici de apărare în favoarea unor reforme în politica de ramură sau în reglementările guvernamentale, de ambele părţi ale Atlanticului, precum şi în Orient. Activitatea politică referitoare la problemele de „securitate naţională" nu mai este doar o preocupare internă.

Este neîndoielnic faptul că globalizarea militară contemporană are implicaţii deosebite asupra suveranităţii, autonomiei şi politicii statelor capitaliste avansate. Deşi acestea din urmă sunt angrenate în mod inegal în ordinea militară mondială şi dispun de capacităţi inegale pentru a face faţă globalizării militare, instituţia statului suveran modern este supusă unor puternice forţe transformatoare. Aceasta nu înseamnă că sfârşitul statului-naţiune suveran este aproape ; dimpotrivă, statul rămâne un actor central în ordinea militară mondială. Se poate însă argumenta că globalizarea militară contemporană contribuie, alături de alte aspecte ale globalizării, la reconstituirea suveranităţii, autonomiei şi democraţiei, adică la reconstituirea statului-naţiune modern. Dar evoluţiile înregistrate la nivel militar s-ar putea să nu se repete şi în alte sectoare, după cum o demonstrează discuţia despre globalizarea comerţului din capitolul următor. Ca atare, acest argument va fi evaluat mult mai complet în capitolul final, în raport cu dovezile istorice din toate domeniile principale ale puterii.

Capitolul 3

Comerţ global, pieţe globale

Astăzi, toate ţările desfăşoară activităţi de comerţ internaţional şi, exceptând cazul aparte al Coreei de Nord, tranzacţionează o proporţie semnificativă a venitului lor naţional. Circa 20% din producţia mondială este comercializată şi o proporţie mult mai mare constituie, potenţial, obiectul competiţiei internaţionale: operaţiunile comerciale au atins un nivel fără precedent atât în valoare absolută, cât şi raportat la producţia mondială. Comerţul reprezintă un mecanism esenţial al circulaţiei mărfurilor şi, din ce în ce mai mult, a serviciilor în toată lumea, fiind de asemenea veriga centrală a transferurilor de tehnologie. Prin intermediul său se realizează legătura între pieţele interne şi pieţele internaţionale, în timp ce, aşa cum o arată experienţa istorică, deschiderea pieţelor naţionale pentru comerţ a avut de multe ori efecte radicale, declanşând noi forţe competitive şi transformând economiile interne. Dacă în trecut sectorul comercial constituia uneori o enclavă în bună măsură izolată de restul economiei naţionale, în prezent reprezintă o parte integrantă a structurii producţiei naţionale în toate statele moderne.

3.1. Comerţ şi globalizare

Comerţul realizează o legătură între pieţe aflate la mari distanţe, astfel încât, de exemplu, caracterul sezonier al fructelor şi legumelor a dispărut în cadrul supermarketurilor occidentale, din moment ce aprovizionările din întreaga lume fac aceste produse disponibile pe toată durata anului. Tehnologia disponibilă pe scară largă face ca o carte publicată în Marea Britanie de către o editură mică să poată fi comandată în librăriile din întreaga lume. Comerţul a revoluţionat perspectivele tuturor ramurilor industriale – astăzi puţine sectoare industriale se bazează în exclusivitate pe pieţele interne sau pe componentele şi materiile prime interne. De pildă, deşi industria construcţiilor foloseşte în principal materiale produse local, angajează forţă de muncă locală şi satisface cererea internă, capitalul fix poate fi importat şi, prin accentuarea caracterului internaţional al proprietăţii asupra firmelor de construcţii, ar putea fi comercializate până şi serviciile de sprijin.

Comerţul, în sensul de schimb de bunuri şi servicii între oameni aflaţi la distanţă unii de alţii, are o istorie lungă. Marile imperii comerciale s-au afirmat periodic de când au fost posibile călătoriile regulate la mari distanţe. Dar comerţul internaţional propriu-zis, schimbul de bunuri şi servicii între naţiuni, a apărut abia o dată cu dezvoltarea statului-naţiune. Comerţul s-a împletit cu naşterea statului modern şi a avuţiei sale: statele

aveau nevoie de venituri, în special pentru susţinerea campaniilor militare, iar comerţul oferea o sursă evidentă de venituri. Obiectivul principal al acestui capitol îl constituie identificarea patternurilor istorice ale globalizării comerţului, ceea ce presupune aplicarea cadrului analitic prezentat în introducere.

3.1.1. *Concepte*

Globalizarea comerţului implică mai mult decât simplul schimb de bunuri şi servicii între economii separate, din moment ce sugerează apariţia unor pieţe mondiale pentru bunurile şi serviciile tranzacţionabile. Desigur, aceasta nu înseamnă că fiecare ţară face comerţ cu toate celelalte ţări; mai curând presupune existenţa unui sistem comercial, în care activităţile de comerţ desfăşurate între două ţări pot afecta legăturile comerciale ale celorlalte state. Mai exact, globalizarea comerţului implică existenţa unor niveluri semnificative de comerţ interregional, astfel încât pieţele mărfurilor tranzacţionabile funcţionează la un nivel mai curând global decât în principal intraregional. Ca atare, comerţul global necesită existenţa unui sistem regularizat al schimburilor de bunuri şi servicii la scară interregională. Având în vedere aceste consideraţii, capitolul de faţă îşi propune să cerceteze existenţa, în era contemporană, a unei forme de globalizare comercială.

Deşi în privinţa unor produse a funcţionat de secole un sistem comercial global, atât hiperglobaliştii, cât şi transformativiştii consideră era contemporană unică în ceea ce priveşte extensiunea şi intensitatea relaţiilor comerciale. Cât de mult corespund fluxurile comerciale contemporane cu această noţiune a globalizării comerţului şi în ce măsură funcţionează în prezent la nivel global pieţele de bunuri şi servicii constituie întrebările esenţiale pe care le abordează această analiză. Dar ce reprezintă piaţa globală?

O piaţă globală presupune existenţa unor niveluri semnificative de schimburi regularizate de bunuri (sau servicii) la scară interregională. Acolo unde barierele în calea schimbului, fie sub forma costurilor de transport, fie sub forma protecţionismului, au scăzut destul de mult, producătorii străini dintr-o regiune pot concura cu producătorii interni din altă regiune. Pe măsură ce această concurenţă transregională ia amploare, cererea şi oferta de bunuri funcţionează tot mai mult la nivel global: firmele furnizează bunuri în toată lumea şi trebuie să facă faţă concurenţei firmelor străine. Desigur că această concurenţă poate lua forme variate, în aşa fel încât, atunci când doar câţiva mari producători domină un sector comercial, pieţele globale pot dezvolta mai curând un climat de tip oligopolist decât unul perfect competitiv.

Cele mai relevante exemple de pieţe globale sunt cele ale unor mărfuri de bază, pentru care comerţul este concentrat din punct de vedere fizic într-un număr mic de locaţii, dacă nu chiar în una singură – de exemplu comercializarea unor cantităţi mari de produse provenite din toată lumea are loc în cadrul unor burse instituţionalizate şi centralizate. Chiar şi în cazul când proporţii semnificative dintr-un anumit produs nu sunt tranzacţionate fizic în cadrul acestor pieţe, bursele au rolul de a colecta şi răspândi informaţia în legătură cu condiţiile globale de cerere şi ofertă, în acest mod stabilindu-se preţuri de referinţă la nivel mondial. Pentru anumite mărfuri de bază s-a dezvoltat o piaţă globală încă din perioada clasică a Etalonului-Aur. Deşi mai există şi în prezent anumite pieţe globale pentru mărfuri de bază, cum este piaţa petrolului de la Rotterdam, în care se plăteşte în numerar, ele acoperă o proporţie în scădere din comerţul internaţional.

Trebuie remarcat, de asemenea, că aceste pieţe nu funcţionează neapărat ca pieţe perfecte: unele au fost periodic supuse unor intervenţii sub forma acordurilor internaţionale asupra produsului respectiv, unele au fost manipulate de factorii direct interesaţi, în timp ce altele au fost cartelate. Pieţele globale pentru bunuri prelucrate (şi, mai recent, pentru servicii care pot fi comercializate) au apărut în perioada postbelică, mai ales datorită întrepătrunderii pieţelor naţionale, ceea ce a determinat crearea unor reţele dense de comerţ (Perraton, 1999). Astfel, multe firme naţionale şi locale răspund cererii globale şi trebuie să facă faţă concurenţei unor firme aflate în alte ţări sau regiuni.

3.1.2. *Indicatori*

Aplicând cadrul analitic din introducere, *extensiunea* comerţului global se referă la fluxurile şi reţelele de comerţ intercontinentale regulate. Informaţiile despre activităţile comerciale între blocurile geografice oferă un mijloc de a evalua dacă există tendinţe către *regionalizare* sau către *globalizare*. Regionalizarea se referă aici la evoluţia pieţelor pentru bunurile tranzacţionate în sensul implicării unor regiuni contigue din punct de vedere geografic, între care intensitatea comerţului este mult superioară celei a activităţilor de comerţ desfăşurate cu alte state.

Intensitatea comerţului este o măsură a magnitudinii activităţii globale de comerţ. Poate fi estimată pe baza raportului dintre comerţul mondial şi producţia mondială, deşi estimările globale ale acestui indicator sunt foarte evazive. Mai precise sunt estimările făcute pe baza raportului dintre comerţul naţional şi PIB, iar estimările asupra unor perioade îndelungate, în cazul celor şase state analizate în acest studiu, furnizează o imagine istorică a magnitudinii variabile a activităţii comerciale. Dar estimările făcute pe baza raportului comerţ – PIB oferă numai o măsurătoare elementară, deoarece ele sunt afectate de două limitări principale[1]. Mai întâi, ele nu reflectă cât anume din producţia realizată poate fi propriu-zis comercializată; o mare parte a creşterii PIB în perioada postbelică s-a înregistrat în sectorul activităţilor netranzacţionabile, mai ales activitatea guvernamentală şi serviciile netranzacţionabile (de exemplu, servicii personale precum coafura). În consecinţă, vom examina şi modul în care a sporit comerţul raportat la *PIB-ul privat* (adică PIB minus cheltuielile guvernamentale) şi vom trece în revistă datele referitoare la tranzacţiile cu servicii. În al doilea rând, din moment ce preţurile bunurilor tranzacţionate cresc într-un ritm diferit faţă de cele ale bunurilor netranzacţionate, atunci raportul comerţ – PIB se va dezechilibra în timp dacă se iau ca bază preţurile curente; astfel că estimările acestui raport furnizate în studiul de faţă vor lua ca bază preţuri constante.

1. Strict vorbind, raportul comerţ – PIB nu este potrivit, deoarece cifrele privind comerţul sunt brute, iar PIB măsoară valoarea adăugată. Problema cea mai evidentă apare atunci când importurile sunt reexportate direct fără o nouă procesare, dar există şi alte complexităţi. În loc să fie folosite cifrele exporturilor, ar trebui ca din ele să se scadă conţinutul importat al exporturilor, astfel încât să fie măsurată valoarea adăugată la nivel intern în producerea exporturilor. În acelaşi mod, importurile ar trebui măsurate scăzând acea proporţie care este exportată din nou, fie direct, fie prin folosirea ei în producerea exporturilor, astfel încât să fie incluse doar importurile care sunt tranzacţionate în schimbul producţiei interne. În practică, efectuarea acestor ajustări ar necesita un model detaliat al intrărilor şi ieşirilor specific fiecărei economii, lucru ce poate fi realizat numai pentru anumite economii, şi nici atunci în mod sistematic.

Nu există indicatori simpli ai *impactului*, astfel că raportul comerţ – PIB oferă numai un punct de plecare în efectuarea unei evaluări în mai mare măsură calitative. De exemplu, unei economii industrializate care are acelaşi raport comerţ – PIB ca şi o ţară în curs de dezvoltare îi va fi mai uşor să absoarbă fluctuaţiile nivelurilor comerţului: astfel, se evidenţiază o diferenţă între sensibilitatea şi vulnerabilitatea la factorii externi (vezi, de asemenea, introducerea). În perioade diferite şi în ţări distincte, modificările marginale ale comerţului în raport cu veniturile au avut impacturi deosebite asupra avutului anumitor grupuri. Se poate întâmpla ca un raport comerţ – PIB mai scăzut să determine efecte marginale de o mai mare gravitate: dacă importurile unei ţări au fost reduse doar la acele bunuri care sunt strict necesare şi imposibil de produs pe plan intern, raportul comerţ – PIB ar fi mai mic, dar efectele celei mai mici perturbaţii ar putea fi deosebit de grave. Spre exemplu, deşi ţările est-europene au desfăşurat activităţi comerciale de proporţii reduse în anii '70 şi '80, au fost necesare exporturi către Occident pentru a-şi asigura produsele de import strict necesare, iar aceasta a provocat dificultăţi economice interne majore. În consecinţă, trebuie făcute distincţii importante între impacturile decizionale, instituţionale, distribuţionale şi structurale ale comerţului.

Pentru ca sectorul comerţului să aibă un impact structural economic semnificativ, el trebuie să aibă o pondere însemnată în producţia totală şi să se fi dezvoltat în aşa fel încât să fie mai mult decât o enclavă – să devină o parte integrantă a producţiei pe ansamblul economiei. Globalizarea comerţului implică existenţa unor pieţe globale pentru desfacerea mărfurilor şi serviciilor tranzacţionate, care transformă în asemenea măsură economiile naţionale, încât producţia este din ce în ce mai mult condiţionată de forţe concurenţiale globale. Diferenţele specifice de la ţară la ţară continuă să influenţeze ce anume produce fiecare, precum şi ritmul creşterii producţiei, dar activitatea economică naţională este impregnată în reţele globale de activităţi comerciale. În cadrul economiei, comerţul are de asemenea impacturi distribuţionale prin faptul că determină îmbogăţirea unor grupuri şi sărăcirea altora. Vom arăta în continuare modificările suferite în timp de impacturile distribuţionale interne şi modul în care acestea sunt influenţate de natura comerţului.

Ţările care sunt legate prin comerţ pot de asemenea avea niveluri destul de diferite ale veniturilor, în timp ce natura pieţelor de schimb şi accesul la ele pot varia la fel de mult. Discursurile hiperglobaliste sau cele sceptice fie presupun varianta conform căreia comerţul determină o convergenţă globală a nivelului veniturilor, fie, dimpotrivă, că ar perpetua şi spori inegalitatea internaţională. Patternurile schimbătoare ale stratificării comerţului internaţional vor fi analizate în continuare, iar imaginea rezultată se va dovedi de multe ori mai complexă decât o sugerează aceste două prezentări.

Infrastructurile evoluate ale transporturilor au facilitat foarte mult desfăşurarea comerţului. Mai mult, dificultăţile întâmpinate în garantarea dreptului de proprietate în cazul comerţului pe distanţe mari au condus, şi ele, la înfiinţarea unei varietăţi de acorduri comerciale instituţionalizate. Reţele şi pieţe de comerţ globale s-au dezvoltat în diferite perioade, cunoscând o varietate de forme istorice. Relaţiile comerciale au fost, de asemenea, *instituţionalizate*, din moment ce s-au dezvoltat cadre legale care să guverneze comportamentul şi politicile comerciale ale naţiunilor şi companiilor.

3.2. Comerţul: din Antichitate până la apariţia statului-naţiune

Comerţul intercontinental datează încă din Antichitate (Sabloff şi Lamberg-Karlovsky, 1975). În prima perioadă a dezvoltării civilizaţiei din Mesopotamia, în mileniul trei î.Hr., se făceau importuri de materii prime; societăţile din Babilon şi India se angajau în schimburi comerciale începând din anul 800 î.Hr.; în timp ce civilizaţia elenă din estul Mediteranei începuse încă din secolul al V-lea î.Hr. să exploreze rute comerciale atât înspre vest, cât şi înspre est (Curtin, 1984; Bentley, 1993; R.P. Clark, 1997). Dezvoltarea acestor legături comerciale antice a fost întotdeauna limitată de impedimentele geografice şi de lipsa de cunoştinţe despre ceea ce se afla dincolo, la care se adăugau insuficienţele tehnologiilor de transport maritim şi pe uscat. Nu este deloc surprinzător faptul că Australia şi continentul american s-au situat în afara rutelor comerciale eurasiatice şi africane. Pe teritoriul continentului american, absenţa oricărui animal de tracţiune domesticit şi neputinţa de a construi vehicule pe roţi a determinat o slabă dezvoltare a comerţului între civilizaţii. Deşi civilizaţiile central-americane au pus la punct tehnici sofisticate de construire a drumurilor, au creat o clasă ereditară de hamali şi au folosit pe scară largă transporturile fluviale şi ambarcaţiunile de tip canoe, aceste dezvoltări nu au fost niciodată destul de ample pentru ca traseele lor comerciale să depăşească prea mult graniţele contemporane ale Mexicului (Hassiz, 1985). Societăţile din regiunea Anzilor, cele central-americane şi sud-americane din era precolumbiană au rămas multă vreme lumi izolate.

În Eurasia, domesticirea animalelor şi îmbunătăţirea tehnologiilor care să le valorifice puterea, construirea de drumuri, securitatea imperială şi îmbunătăţirile tehnicilor de transporturi navale, de cartografiere şi de navigaţie au facilitat comerţul intercontinental şi interregional. Până în anul 300 î.Hr., comercianţii greci stabiliseră contacte cu nordul Indiei prin Arabia, iar comerţul între China şi India era în plină dezvoltare. Atunci când dinastia chineză Han (206 î.Hr. – 220 d.Hr.) a pus stăpânire asupra coridorului terestru principal prin care se făcea trecerea dintre Himalaya şi regiunea stepelor, a fost deschis un adevărat culoar de la est la vest care traversa teritoriul eurasiatic (Yü, 1997). Drumul Mătăsii, aşa cum a devenit cunoscut, era o ţesătură complexă de rute pe mare şi pe uscat prin care se asigura legătura între Imperiul Roman la vest şi imperiul dinastiei chineze Han la est, traversând Anatolia, Mesopotamia, Persia, pe drumuri situate la nordul şi la sudul deşertului Talkiman, pentru a ajunge în China. Din acest traseu se ramificau alte rute ce asigurau legături cu India de Nord, Asia de Sud-Est, Rusia şi Arabia. La fiecare extremitate a traseului se dezvoltaseră o serie de rute locale care legau regiunile periferice ale Europei, precum şi Japonia şi Coreea, cu Drumul Mătăsii. Erau comercializate cu deosebire metale preţioase şi articole de lux, această activitate prosperând până la căderea Imperiului Roman de Apus şi a imperiului dinastiei Han. Comerţul a fost reluat în perioada 600-1000 d.Hr., pentru a înflori din nou între anii 1000 şi 1350 d.Hr. În opinia lui Deng, „comerţul cu materii prime pe distanţe mari dezvoltat de China denotă existenţa unui sistem de schimburi internaţionale... de fapt... existenţa în Asia premodernă a unui sistem comercial care avea în centru statul chinez" (1997).

În aceeaşi perioadă, au înflorit reţele navale de comerţ între regiunea islamică a „semilunei fertile" şi Arabia, oraşele-state situate de-a lungul regiunii de coastă a Indiei,

regatele africane şi antrepozitele arabe de pe ţărmul estic al Africii. În secolul al XIV-lea şi la începutul secolului al XV-lea, aceste reţele comerciale asigurau o legătură directă cu China, astfel încât în era premodernă se dezvoltaseră deja reţele comerciale ce legau Europa, Asia şi Africa (Abu-Lughod, 1989; Chaudhuri, 1985; Snow, 1988).

Pe măsură ce imperiile europene se extindeau tot mai mult în interiorul Asiei, începând cu secolul al XVI-lea, se formau reţele comerciale mult mai extinse între cele două continente prin intermediul companiilor comerciale imperiale. În toată această perioadă, Europa a înregistrat în raport cu Asia un deficit de plăţi a cărui finanţare era asigurată prin fluxurile de aur şi argint provenite din Americi, ca urmare a cuceririi „Lumii Noi" de către spanioli. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, s-a format un sistem comercial atlantic – triunghiul comerţului cu sclavi – între Indiile de Vest, Europa şi Africa (vezi capitolul 6). Deşi relaţiile comerciale desfăşurate în acest sistem rareori s-au extins către Asia, aproape un sfert din exporturile britanice către Africa proveneau din India (Findlay, 1990). Luând în considerare aceste perspective, se poate afirma că a apărut un sistem comercial mondial încă din secolul al XVI-lea (Braudel, 1984; A. Smith, 1991).

Comerţul la distanţă se desfăşura între porturi de antrepozite, urmând atât trasee maritime, cât şi rutele caravanelor de pe uscat. Principalele oraşe comerciale, precum Veneţia, erau şi centre ale comerţului regional, dezvoltându-şi legături extensive cu pieţe locale din interiorul continentelor. În Europa, o reţea dezvoltată de târguri comerciale ambulante regulate susţinea pieţele, comercializând produse locale, regionale sau chiar non-europene (Braudel, 1982). Comerţul intercontinental era în special axat pe articole de lux, deşi maximizarea veniturilor provenite din negoţul desfăşurat pe rutele maritime asiatice necesita transportarea în cantităţi mari în acelaşi timp cu articolele de lux a unor produse comune (Chaudhuri, 1985, cap. 9). Comerţul a luat amploare pe teritoriul european pe măsură ce regiunile baltice aprovizionau cu cereale, pânză şi fier restul continentului. Ca şi în cazul comerţului intercontinental, metalele preţioase provenite din America finanţau deficitul restului Europei în raport cu regiunea baltică. Inovaţiile tehnologice, îmbunătăţirea sistemului naval şi o mai bună organizare a comerţului au determinat o diminuare a costurilor de transport, făcând profitabilă tranzacţionarea unui număr sporit de produse. Dar, comparativ cu situaţia actuală, *extensiunea* activităţii comerciale se menţinea la cote scăzute.

Comerţul desfăşurat în mod regulat necesită existenţa unor structuri instituţionale care să garanteze drepturile de proprietate în timpul schimburilor. Porturile de antrepozite erau locaţiile în care se concentrau comunităţile negustoreşti ce organizau, prin tradiţie, comerţul. Comercianţii făceau evaluări sofisticate cu privire la condiţiile actuale şi viitoare ale pieţei, care aveau ca rezultat anumite convergenţe ale preţurilor practicate în diferite zone pentru unele produse. Ei îşi bazau calculele pe reţele de comunicaţie extinse cu alte oraşe, prin care le era înlesnită organizarea comerţului peste graniţe. Au apărut şi sisteme bancare spre a finanţa acest tip de comerţ (vezi capitolul 4). S-au înfiinţat tribunale comerciale în cadrul cărora disputele între negustori erau soluţionate de către o curte formată din membri ai aceleiaşi comunităţi. Pe măsură ce această *lex mercatoria* evolua, se instituţionaliza un cadru legal internaţional al comerţului.

În această perioadă, comerţul a contribuit semnificativ la dezvoltarea oraşelor şi la emergenţa statului modern. În timp ce anumite centre comerciale aveau o existenţă care dura de mai multe secole, în afara economiilor relativ închise ale Chinei şi Japoniei,

dezvoltarea şi sporirea prosperităţii altor oraşe era deseori corelată în mod direct cu intensificarea activităţilor comerciale. Aceste oraşe şi-au dezvoltat o dinamică economică prin înfiorirea industriei şi a comerţului. Activitatea comercială, prin însăşi natura sa, determina o sporire a intensităţii şi extensiunii relaţiilor de piaţă dintre diferite regiuni. O dată cu apariţia statului absolutist în Europa (vezi capitolul 1), guvernele au început să joace un rol activ, taxând comerţul şi totodată promovând şi protejându-şi propriii comercianţi. Comerţul a devenit o sursă esenţială de venituri din care erau finanţate cheltuielile militare.

Protecţionismul a apărut, în ultima parte a secolului al XVII-lea, nu numai ca un mecanism eficient de sporire a veniturilor statului, dar şi ca urmare a faptului că doctrinele mercantiliste deveniseră dominante în plan politic (Magnusson, 1994). Mercantilismul a fost o consecinţă a convingerii că o economie îşi poate spori avuţia pe baza unui excedent comercial care determină o acumulare ulterioară de metale preţioase. Comerţul era astfel conceput ca o competiţie de sumă-zero: pierderile unui stat erau câştigul altuia. Nu era o strategie anticomercială propriu-zisă, ci mai curând urmărea maximizarea exporturilor şi minimizarea importurilor prin promovarea industriei interne, simultan cu o limitare a importurilor.

Ca atare, nu este surprinzător faptul că *intensitatea* comerţului şi *impactul* său asupra economiilor în această perioadă se menţineau la cote scăzute. Conform estimărilor efectuate de Kuznets (1967), la începutul secolului al XIX-lea proporţia exporturilor mondiale se ridica la 1-2% din PIB-ul mondial, contrazicând astfel ideea că în secolul al XVI-lea apăruse deja o economie capitalistă mondială graţie comerţului (Wallerstein, 1974, 1980). Deşi Abu-Lughod (1989) relevă existenţa unor dovezi care indică faptul că activităţile de comerţ afectau producţia realizată pe teritoriul european încă din secolul al XII-lea, ele îşi limitau influenţa asupra anumitor produse ce nu erau de provenienţă europeană şi care, în consecinţă, nu implicau concurenţa directă. În această privinţă, în afară de dezvoltarea exporturilor bazate pe forţa de muncă a sclavilor în America şi Caraibe, comerţul intercontinental desfăşurat în această perioadă timpurie nu a determinat o specializare a producţiei: în aproape toate regiunile, marea majoritate a producţiei continua să fie generată de agricultură, care folosea şi cea mai mare parte a forţei de muncă. După cum notează Fernández-Armesto, până în secolul al XVIII-lea, atât India, cât şi China depăşeau capacitatea economică a Europei în ceea ce priveşte producţia de mărfuri (1995). Comerţul avea un rol esenţial în asigurarea prosperităţii principalelor oraşe negustoreşti care reprezentau nucleele comerciale ale lumii, dar impactul său asupra activităţii economice generale era limitat.

3.3. De la revoluţia industrială la cel de-al doilea război mondial: ascensiunea şi declinul comerţului mondial

Comerţul exterior a jucat un rol secundar în declanşarea revoluţiei industriale din Marea Britanie. O schimbare semnificativă s-a petrecut la nivel politic şi intelectual pe măsură ce climatul general se întorcea treptat împotriva mercantilismului, ca urmare a publicării în 1776, de către Adam Smith, a lucrării *Avuţia naţiunilor* (şi a tratatelor

ulterioare), în care se demonstrează posibilitatea sporirii câştigurilor reciproce ca urmare a comerţului liber. Triumful partizanilor liberului schimb şi începutul propriu-zis al acestei ere în Marea Britanie a avut loc la jumătatea secolului al XIX-lea, o dată cu abrogarea aşa-numitelor *Corn Laws* (legislaţie care impunea tarife asupra importurilor de cereale), în 1846; revocarea în 1849 a Legilor privind Navigaţia; şi negocierea în 1860 a unui tratat comercial anglo-francez. Dorinţa altor state de a se implica în acest tip de activităţi comerciale pe măsură ce se extindeau a determinat negocierea unor tratate bilaterale şi o reducere proporţională a nivelurilor de protecţie. Deşi tarifele au rămas în general mari, s-a semnalat o schimbare fundamentală pe fondul acceptării tot mai largi a principiului naţiunii celei mai favorizate (Bairoch, 1989).

Conform acestui principiu, preferinţele comerciale acordate de un stat partenerului său comercial cel mai favorizat se aplică în mod egal tuturor celorlalte ţări, astfel încât politica comercială să nu facă discriminări între ţări. Efectul principiului naţiunii celei mai favorizate este acela că, dacă o ţară negociază o reducere tarifară cu unul dintre partenerii săi, acea reducere are valabilitate în relaţiile cu toţi ceilalţi parteneri comerciali. În ultima parte a secolului al XIX-lea, atunci când ţările vecine şi partenerii comerciali de lungă tradiţie negociau scăderi de tarife, aplicarea principiului a făcut ca beneficiile acestor reduceri să capete o răspândire efectivă mult mai mare, determinând o micşorare generală a tarifelor. Deşi nivelurile de protecţie a economiei interne au variat după 1814, s-a înregistrat totuşi o diminuare generală a lor, datorită negocierii unui număr de tratate comerciale importante, în special între anii 1860 şi 1879.

Comparativ cu nivelurile scăzute şi constante înregistrate la începutul secolului al XIX-lea, volumul activităţilor comerciale a crescut cu aproape 2,3% anual din anul 1820 până în 1850, pentru ca acest ritm să se accelereze până la 5% între 1850 şi 1870 (Rogowski, 1989). Deşi nu dispunem de cifre precise ale creşterii venitului global, nivelul comerţului a sporit în general mai rapid faţă de nivelul venitului mondial pe toată durata secolului al XIX-lea (Kuznets, 1976; Rogowski, 1989, cap. 2). În statele occidentale luate în ansamblu, volumul exporturilor s-a ridicat la aproximativ 5% din PIB la jumătatea secolului şi la circa 10% în 1880 (Krugman, 1995). Expansiunea comerţului, facilitată de reducerea politicilor protecţioniste şi de scăderea costurilor de transport, a căpătat un avânt şi mai mare pe măsură ce revoluţia industrială câştiga teren şi infrastructurile de comunicaţii se îmbunătăţeau.

3.3.1. *Comerţul internaţional în perioada clasică a Etalonului-Aur, 1870-1914*

Expansiunea deosebită cunoscută de comerţ în a doua parte a secolului al XIX-lea, până la începutul primului război mondial, s-a datorat, în parte, industrializării. Aplicarea tehnologiei de producere a energiei pe bază de aburi pe căile ferate şi navale a îmbunătăţit semnificativ calitatea transportului internaţional. Investiţiile străine şi achiziţionarea de tehnologie de către celelalte ţări au determinat o industrializare comparabilă cu cea a Marii Britanii, ceea ce a creat o competiţie pe pieţele internaţionale. Industrializarea a dus la o sporire a cererii de materii prime. Astfel s-a creat o ordine comercială mai extinsă, pe măsură ce un număr mare de ţări şi colonii încercau să furnizeze acest necesar. Pentru prima dată, comerţul la scară mare cu produse de larg consum, nu doar cu articole de lux, a devenit profitabil. Numărul zonelor angajate în activităţi de comerţ

a sporit rapid: în 1913 erau înregistrate 155 de zone implicate în comerţul internaţional, în timp ce cifra de la începutul secolului al XIX-lea se situa probabil la jumătatea acesteia (Kuznets, 1967). Ca atare, se putea vorbi de existenţa unui sistem comercial internaţional extins.

O extensiune în creştere se asocia cu o intensitate sporită a comerţului. Regiunile în curs de dezvoltare valorificau câştigurile rezultate din exportul produselor primare pentru a cumpăra produse finite din ţările industrializate, pe măsură ce exportatorii căutau noi pieţe de desfacere. Aceasta a determinat stabilirea unui pattern de stratificare a comerţului înainte de începerea celui de-al doilea război mondial, în cadrul căruia comerţul desfăşurat între ţările dezvoltate şi cele în curs de dezvoltare constituia aproximativ jumătate din totalul comerţului internaţional (tabelul 3.1). În decursul epocii clasice a Etalonului-Aur şi în perioada interbelică, produsele primare – în special alimentele şi materiile prime – constituiau proporţia majoritară a comerţului mondial, în timp ce estimările privind comerţul cu produse prelucrate se situau la mai puţin de 40% (Yates, 1959; Kuznets, 1967).

Tabelul 3.1. *Direcţia comerţului mondial, 1876-1928 (în procente)*

	Între economiile dezvoltate	Între economiile dezvoltate şi economiile în curs de dezvoltare	Între economiile în curs de dezvoltare
1876	45,0	51,0	4,0
1913	43,0	52,0	5,0
1928	40,0	49,0	11,0

Sursă: Kuznets, 1967.

Etalonul-Aur, instituit în anii 1870, a garantat formarea unui sistem internaţional de plăţi stabil, prin fixarea valorii principalelor valute mondiale în raport cu preţul aurului. Intensitatea comerţului (măsurată în funcţie de volum) a crescut cu circa 3,5% anual în perioada 1870-1914, comparativ cu producţia reală globală – aproximativ 2,7% (Kitson şi Michie, 1995). Kuznets (1967) estimează că, înainte de izbucnirea primului război mondial, valoarea exporturilor mondiale constituia 16-17% din venitul mondial[1]. Estimări mai recente în cazul ţărilor industrializate situează această valoare la o cotă mai mică, de circa 12%, ceea ce sugerează o încetinire a creşterii comerţului relativ la producţia mondială, în anii de dinaintea primului război mondial (Krugman, 1995). Această estimare converge în mai mare măsură cu alte dezvoltări de la acea dată.

Costurile transporturilor navale au scăzut până în anul 1900 la jumătatea valorilor înregistrate la mijlocul anilor 1870, pentru a spori din nou înaintea primului război mondial (Isserlis, 1938). Nivelurile de protecţie au fluctuat între 1879 şi 1892, pentru a creşte din nou de la această dată până în apropierea primului război mondial, astfel că pentru multe ţări ratele tarifelor erau mai ridicate în 1914 decât în 1878; au reapărut politicile protecţioniste discriminatorii, pe măsură ce unele state abandonau principiul

1. Asemenea estimări relevă presupuneri îndrăzneţe în legătură cu nivelul comerţului şi al venitului mondial – de aceea, ele conţin marje de eroare semnificative. Supraestimarea acestui raport poate rezulta de pe urma subestimării PIB-ului, deoarece o bună parte PIB-ului netranzacţionat nu era înregistrată, în timp ce comerţul era în mare parte consemnat.

naţiunii celei mai favorizate (Bairoch, 1989). Aceasta a determinat o reîntoarcere la protecţionism: economistul german Friedrich List (1789-1846) a dezvoltat ideea că economiile emergente aveau nevoie să-şi apere sectoarele industriale până ce acestea vor ajunge la nivelul economiilor-lider. Câteva economii importante au adoptat aceste principii protecţioniste. Cu toate acestea, în perioada respectivă s-a dezvoltat un sistem comercial global remarcabil şi, ca atare, o proporţie semnificativă a producţiei mondiale era tranzacţionată.

Amplificarea comerţului a generat tot mai multe legături între pieţele interne şi a dus la apariţia unor pieţe globale pentru anumite produse. Au fost instituite pieţe globale oficiale în cazul unor produse primare, precum orezul şi grâul: cantităţi importante din aceste bunuri erau tranzacţionate în centre din Europa şi SUA, fixându-se astfel preţuri de referinţă pentru întreaga lume (Latham, 1986). Se desfăşura o activitate comercială intercontinentală extinsă între zonele dezvoltate şi cele în curs de dezvoltare şi între Europa şi America de Nord. Deşi O'Rourke şi Williamson (1994) semnalează existenţa unor date privind convergenţa preţurilor unor produse finite de bază pe plan internaţional, pentru majoritatea celorlalte mărfuri nu există prea multe dovezi de existenţă a unor pieţe globale funcţionale. De asemenea, cea mai mare parte a comerţului intercontinental se desfăşura urmărind sistemele de preferinţe comerciale formate în trecut între imperii şi sferele acestora de influenţă. Fluxurile comerciale se concentrau cu precădere între statele care negociaseră tratate comerciale (Irwin, 1993). Aceste reţele de relaţii comerciale deveneau tot mai extinse, încorporând astfel mult mai multe ţări, dar gradul lor limitat de expansiune geografică denota faptul că, deşi se dezvoltau tot mai multe pieţe internaţionale între grupuri de ţări pentru desfacerea anumitor produse, ele nu erau cu adevărat globale.

Intensitatea comerţului între economiile în curs de dezvoltare a sporit foarte mult în decursul perioadei respective. În afara acestor economii se înregistrau variaţii majore în nivelurile de comerţ: de la autarhie la unele economii care funcţionau practic ca nişte platforme de export. În ţările Americii Latine, rata exporturilor a crescut de la 10 la 18% în perioada 1860-1900, în timp ce la nivelul economiilor asiatice exporturile erau mult mai reduse, rata lor evoluând de la 1 la 5% din PIB în aceeaşi perioadă (Hanson, 1980). Pentru majoritatea economiilor africane, rata exporturilor se situa probabil între aceste valori. Exporturile din regiunile în curs de dezvoltare proveneau cu precădere din acele ţări în care extragerea minereurilor se făcea relativ uşor sau a căror agricultură devenise comercială. În cazul majorităţii economiilor în curs de dezvoltare, nivelul exporturilor era redus; în cadrul unora, exporturile reprezentau un sector izolat. Într-adevăr, conexiunile dintre activităţile de export şi economiile naţionale erau foarte variate (Morris şi Adelman, 1988, cap. 3 şi 6). Astfel, deşi în marea majoritate a teritoriilor se desfăşurau activităţi de comerţ înainte de izbucnirea primului război mondial, multe economii nu puteau fi considerate ca fiind integrate complet într-un sistem comercial internaţional.

În această perioadă nu a existat un regim instituţionalizat de comerţ internaţional: după cum s-a menţionat, diplomaţia internaţională a comerţului era asigurată în general prin negocieri bilaterale, precum aplicarea de măsuri legale formale pentru garantarea prevederilor contractuale în timpul schimbului. Totuşi, expansiunea comerţului a sporit presiunile în vederea armonizării standardelor şi a regulilor comerciale. S-au negociat o serie de acorduri internaţionale care au determinat formarea unor practici şi standarde comerciale comune la nivel internaţional (Murphy, 1994, cap. 2-4). Uneori, aceste

acorduri erau lansate de guverne, dar mult mai des ele erau rezultatul, cel puţin în parte, al unor iniţiative private. În mod analog, s-au negociat acorduri internaţionale pentru a facilita şi regulariza expansiunea infrastructurilor internaţionale de transporturi şi comunicaţii, care erau esenţiale pentru activitatea comercială. Relativa independenţă a acestor instituţii faţă de guvernele naţionale explică faptul că ele au continuat să funcţioneze şi după primul război mondial.

3.3.2. *Perioada interbelică: declinul comerţului mondial*

Reţelele comerciale întrerupte în timpul Marelui Război nu au fost restabilite, în cele mai multe cazuri. Din 1913 până la recesiunea din 1929, volumul comerţului mondial a crescut cu 2,2% pe an, aproximativ în acelaşi ritm cu nivelul producţiei, în timp ce tarifele nu erau mai mari comparativ cu perioada antebelică (Kitson şi Michie, 1995). În urma crahului din 1929, protecţionismul s-a răspândit la scară din ce în ce mai mare, pe măsură ce ţările ridicau bariere comerciale şi abandonau principiul naţiunii celei mai favorizate, adoptând în schimb măsuri discriminatorii. Tarifele şi alte bariere deveneau mai ridicate, întrucât statele încercau să adopte măsuri protecţioniste de tipul *beggar-my-neighbour*, în încercări sortite eşecului de a transfera costurile recesiunii de la una la cealaltă. Comerţul a scăzut enorm după 1929: între 1929 şi 1937, volumul comerţului mondial s-a redus cu 0,4% pe an, deşi această cifră nu relevă prăbuşirea iniţială. Şi producţia mondială a înregistrat o rată de creştere scăzută (0,8% anual) în aceeaşi perioadă (Kitson şi Michie, 1995). Aceste scăderi înregistrate în sectorul comercial au accentuat declinul activităţii economice, prin aceasta relevându-se importanţa deţinută de comerţ în cadrul multor economii. Când a fost reluată creşterea, aceasta a fost generată mai ales la scară naţională. În special exportatorii de mărfuri primare au fost prejudiciaţi: aşa cum creşterea economică a dus la o sporire a cererii acelor mărfuri, recesiunea şi protecţionismul au determinat o scădere a cererii şi, în mod automat, a preţurilor. Reducerea preţurilor a încurajat o expansiune a ofertei pentru ca producătorii să-şi menţină intacte veniturile, ceea ce a dus la o scădere şi mai accentuată a preţurilor.

Tabelul 3.2. *Ratele tarifelor pentru ţările selectate, 1820-1931*

	1820[a]	1875[a]	1913	1926	1931
Franţa	[b]	12-15	18	12	38,0
Germania	8-12	4-6	12	12	40,7
Japonia	[b]	5	20	16	24,0
Suedia	[b]	3-5	16	13	26,8
Marea Britanie	45-55	0	0	4	10,0[c]
SUA	35-45	40-50	33	29	53,0

[a] Numai asupra produselor prelucrate.
[b] Restricţii comerciale extinsive aflate în vigoare.
[c] 1932.
Surse: Bairoch, 1989; Panic, 1988, pp. 149-151; Pomfret, 1988, p. 25; Minami, 1994, cap. 7.

Reducerea tarifelor şi relansarea comerţului se produceau de cele mai multe ori în interiorul acordurilor comerciale regionale sau imperiale, cu toate că şi în aceste cazuri

sporea uneori nivelul general de protecţie prin impunerea unor noi bariere faţă de alte ţări în paralel cu reducerea lor între ţările semnatare (Pomfret, 1988, cap. 2; Eichengreen şi Irwin, 1995). Apariţia unor blocuri imperiale sau regionale izolate a răsturnat în mod abrupt tendinţa de formare a unui sistem comercial mondial.

Putem analiza mai pe larg aceste evoluţii dacă ne oprim asupra fiecărui stat din cele şase care fac obiectul prezentului studiu. Această perspectivă este mult mai sigură decât folosirea datelor globale, întrucât nu implică necesitatea efectuării unor estimări generale privind volumul economiei mondiale. Aşa cum reiese din tabelul 3.2, tendinţele protecţioniste converg cu tabloul general ce relevă o scădere a ratelor tarifelor până în anii 1870, o tendinţă de creştere de la această dată, semnalându-se sporiri semnificative după crahul din 1929 (cu excepţia Marii Britanii). Pe baza datelor anuale putem sesiza tendinţe înregistrate atât în activităţile de export, cât şi în cele comerciale (calculate aici ca suma dintre valoarea exporturilor şi cea a importurilor) raportate la venitul naţional, ca indicator al intensităţii relaţiilor comerciale în cazul acestor ţări. Mai mult, datorită faptului că activitatea guvernamentală a fost (şi este) în mare măsură netranzacţionată, este important să examinăm şi nivelul comerţului raportat la totalul activităţilor economice private la nivel naţional.

În timpul epocii clasice a Etalonului-Aur, Marea Britanie avea cel mai ridicat nivel al comerţului raportat la venitul naţional comparativ cu toate economiile dezvoltate. Supremaţia industrială a Marii Britanii şi accesul la teritorii coloniale extinse le-au asigurat exportatorilor săi pieţe de desfacere. Exporturile de bunuri şi servicii constituiau aproape 30% din PIB şi, după cum reiese din figura 3.1, valoarea comerţului atingea aproape 60% din PIB. Valoarea exporturilor se situa în jurul a 25-33% din PIB-ul activităţilor economice private (pentru comerţ, vezi figura 3.2). Iniţial, Marea Britanie şi-a menţinut aceste niveluri ale comerţului şi după primul război mondial, dar ele au înregistrat o scădere în anii '20, deoarece creşterea exporturilor a încetinit, atât în mod absolut, cât şi raportat la creşterea venitului, pentru a se prăbuşi în anii '30. Protecţia prin tarife a fost reinstituită în anii '20, accentuându-se în următorul deceniu. Înainte de izbucnirea celui de-al doilea război mondial, economia britanică se orientase în cea mai mare parte către pieţele de desfacere interne şi imperiale, în cazul acestora din urmă fiind nevoită să facă faţă unei concurenţe sporite.

În cazul Franţei, comerţul a sporit semnificativ raportat la venit după 1860 (figura 3.1). Nivelurile comerţului s-au menţinut la cote ridicate aproape pe toată durata secolului al XIX-lea în comparaţie cu standardele ţărilor dezvoltate. Tarifele au sporit între 1880 şi 1890, scăzând apoi în prima parte a secolului XX. În timpul perioadei clasice a Etalonului-Aur, valoarea exporturilor atingea circa 15% din PIB, în timp ce comerţul raportat la proporţia PIB-ului provenit din activităţi private a înregistrat cote mai ridicate (vezi figura 3.2). După primul război mondial, nivelul comerţului relativ la PIB s-a redresat rapid, atingând cotele din perioada clasică a Etalonului-Aur pe la jumătatea anilor '20; el a scăzut apoi, ca urmare a turbulenţelor economice din ultima parte a anilor '20, pentru a se prăbuşi după 1929.

În anii 1870, Germania avea unul dintre cele mai liberale regimuri comerciale din lume. Situaţia s-a inversat în deceniul următor, iar comerţul ca proporţie din PIB a scăzut, ceea ce a condus la o scădere a nivelurilor generale ale comerţului, după cum se arată în figurile 3.1 şi 3.2. Acestea s-au redresat începând cu anii 1890 prin creşterea exporturilor, nu doar datorită dezvoltării industriei germane, ci şi ca urmare a politicilor

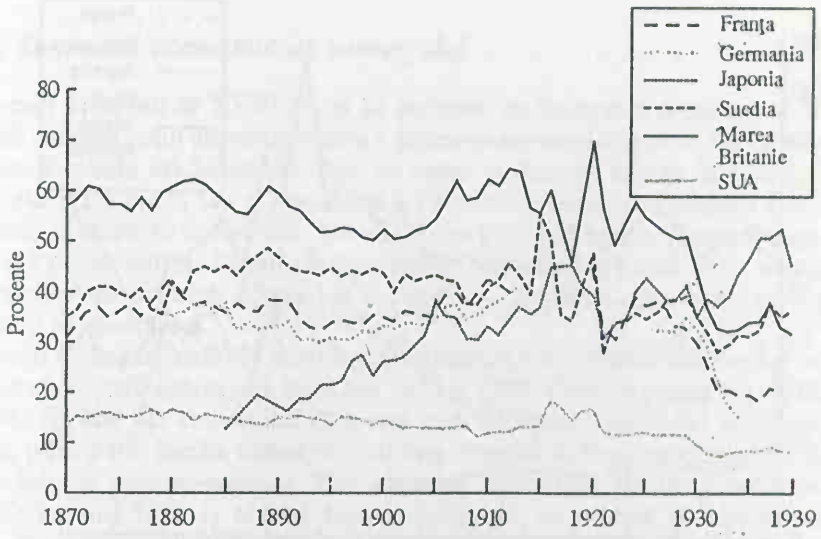

Figura 3.1. *Comerţul ca procentaj din PIB, pentru şase ţări, în perioada 1870-1939*

(*Surse*: pentru Franţa – Mitchell, 1992; Lévy-Leboyer şi Bourguignon, 1990; pentru Germania – Mitchell, 1992; pentru Japonia – Ohkawa şi Shinohara, 1979; pentru Suedia – Johansson, 1967; pentru Marea Britanie – Feinstein, 1972; pentru SUA – Mitchell, 1983)

agresive de promovare a lor. Noul tip de protecţionism era o încercare de atingere a autosuficienţei naţionale în agricultură şi de a dezvolta o bază industrială în spatele unor bariere tarifare. Hiperinflaţia de la începutul anilor '20 a perturbat grav comerţul, astfel încât chiar şi în ultima parte a acestui deceniu nivelul comerţului raportat la PIB se situa în continuare sub cotele tipice perioadei clasice a Etalonului-Aur. Comerţul a scăzut abrupt în anii '30 atât ca urmare a declinului general al comerţului mondial, cât şi din cauza politicilor protecţioniste instituite de naziști.

Prin comparaţie, în SUA se înregistrau niveluri ridicate ale comerţului relativ la PIB în primii ani ai secolului al XIX-lea, similare cu cele ale Marii Britanii – dar, după cum reiese din figurile 3.1 şi 3.2, nivelurile comerţului (cote din PIB) au scăzut brusc din cauza perturbărilor provocate de Războiul Civil, iar pe parcursul întregii perioade clasice a Etalonului-Aur, exporturile s-au menţinut la valori sub 10% din PIB, în timp ce comerţul total era de circa 15% din PIB. Comerţul a rămas important în continuare, iar valoarea absolută a exporturilor a sporit foarte mult în această perioadă, aproximativ în acelaşi ritm în care a crescut şi venitul naţional. Această tendinţă s-a menţinut şi după primul război mondial, întrucât au crescut exporturile, ceea ce a determinat afirmarea Statelor Unite ca putere comercială mondială, dar nivelurile comerţului (raportate la PIB) s-au diminuat în anii 1920, deoarece creşterea venitului depăşea creşterea comerţului. Scăderea comerţului s-a accentuat la începutul anilor '30; startul politicilor protecţioniste din anii '30 l-a reprezentat decizia Statelor Unite de majorare a tarifelor, în 1929.

După cum indică figura 3.1, comerţul Japoniei a crescut constant de la niveluri neglijabile în 1880, pentru ca în preajma primului război mondial exporturile de bunuri şi servicii să formeze 10% din producţie, în timp ce valoarea totală a comerţului depăşea 20% din PIB. În 1899, Japonia şi-a asumat o politică autonomă în ceea ce priveşte

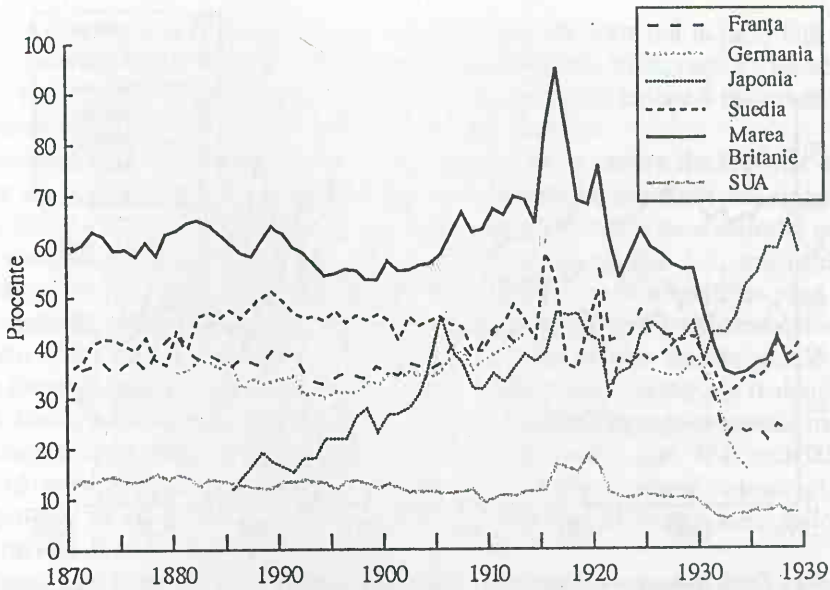

Figura 3.2. *Comerţul ca procentaj din PIB-ul privat, pentru şase ţări, în perioada 1870-1939*
(*Surse*: aceleaşi ca pentru figura 3.1)

impunerea de tarife, majorându-le de mai multe ori până în 1911, protecţionismul fiind utilizat ca strategie de dezvoltare a industriei interne. Aceasta nu a împiedicat creşterea comerţului, în valori absolute şi în raport cu producţia naţională, deşi nivelurile iniţiale erau foarte scăzute. După primul război mondial, comerţul a scăzut într-o primă fază, pentru a se redresa în ultima parte a anilor '20, continuând să crească în anii '30 şi atingând un nivel de circa 25% din PIB (dacă este măsurat numai în funcţie de exporturi) sau chiar un raport comerţ/PIB din activităţi private de peste 50% (vezi figura 3.2). Dezvoltarea comerţului japonez în anii '30 s-a produs în urma unor schimbări efectuate la nivelul structurii şi al geografiei sale, pe fondul unei scăderi semnificative iniţiale (Minami, 1994, cap. 7). Exporturile japoneze au crescut rapid în această perioadă ca urmare a extinderii aşa-numitei Mari Sfere de Coprosperitate în Asia de Est.

În cazul Suediei, valoarea raportului comerţ – PIB în perioada clasică a Etalonului-Aur era de aproximativ 40%, pe ansamblu mai ridicată decât a celorlalte state analizate mai sus, cu excepţia Marii Britanii. Aşa cum reiese din figurile 3.1 şi 3.2, nivelurile raportului comerţ – PIB au sporit rapid între anii 1860 şi 1870, apoi au înregistrat cote fluctuante, astfel încât exporturile de mărfuri şi servicii constituiau un procent de 20% din PIB, iar raportul comerţ – PIB depăşea dublul valorilor înregistrate în perioada Etalonului-Aur. Raportul comerţ – PIB revenise, la sfârşitul anilor '20, la valorile premergătoare primului război mondial şi, în ciuda declinului comerţului din prima parte a anilor '30, acesta s-a redresat parţial în perioada următoare, pentru ca la sfârşitul anilor '30 nivelul indicatorului comerţ – PIB să fie comparabil cu cel din anii '20. Aceste niveluri ridicate ale comerţului nu erau o reflectare a unui grad mai redus de protecţionism; dimpotrivă, Suedia a sporit tarifele la import în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea până la cote ridicate comparativ cu standardele ţărilor europene mai mici (Bairoch, 1989).

3.3.3. *Impactul economic al comerţului*

În decursul secolului al XVIII-lea şi în perioada de început a secolului al XIX-lea, comerţul era prea puţin dezvoltat pentru a deţine un rol semnificativ în cadrul economiei naţionale. Chiar în era Etalonului-Aur, se punea în discuţie măsura în care activitatea comercială era o cauză sau o consecinţă a creşterii economice. Comerţul a contribuit într-adevăr la creşterea economică, întrucât oferea pieţe mai extinse şi permitea importuri de materii prime ieftine. Faptul că depresiunea economică din anii '30 a afectat toate ţările lumii demonstrează deopotrivă expansiunea globală a sistemului comercial şi importanţa sa economică.

În cazul celor şase state ale acestui studiu, comerţul a constituit mai curând un factor secundar al creşterii economice între anii 1870 şi 1939. Chiar şi pentru Marea Britanie, nivelurile ridicate ale comerţului erau mai mult rezultatul succesului economic decât cauza sa principală. Suedia oferea cel mai bun exemplu de creştere economică datorată exporturilor de resurse naturale. Dar impactul intensităţii sporite a comerţului s-a răspândit tot mai mult la nivelul acestor economii, pe măsură ce pieţele naţionale evoluau şi se consolidau (Schön, 1986).

În alte părţi ale lumii, cererea de exporturi de produse primare constituia o sursă majoră a creşterii economice pentru multe din ţările în curs de dezvoltare bogate în resurse naturale sau pentru exportatorii de produse primare care aveau un grad mai mare de dezvoltare la acea vreme, cu precădere Australia, Canada, Argentina şi Africa de Sud. Cererea de produse provenite de aici a contribuit direct la creşterea lor economică, dezvoltând în acelaşi timp şi industriile prelucrătoare aferente. Guvernele foloseau veniturile din exporturi pentru a pune bazele unor proiecte infrastructurale de mare amploare, care de multe ori erau suplimentate prin împrumuturi externe în schimbul câştigurilor viitoare provenite din exporturi. Cu toate acestea, deşi există câteva exemple de dezvoltare bazată pe exporturi în perioada Etalonului-Aur, nivelurile ridicate ale comerţului nu erau nici necesare, nici suficiente pentru asigurarea creşterii economice. Morris şi Adelman au semnalat faptul că, acolo unde comerţul a avut un impact favorabil semnificativ asupra economiilor în curs de dezvoltare, acest lucru se datora în principal existenţei unor structuri ale pieţei interne suficient de avansate pentru a realiza câştiguri din comerţ, pe care să le distribuie apoi în întreaga economie naţională (1988, cap. 3 şi 6). Comerţul a avut de multe ori un impact semnificativ în stimularea dezvoltării relaţiilor de piaţă în cadrul unei economii, dar acest lucru nu se realiza în mod automat.

Teoria economică standard a comerţului implică anumite supoziţii. Atunci când o ţară se deschide către comerţ, se presupune că preţurile bunurilor tranzacţionabile reflectă mai degrabă situaţia preţurilor acestor bunuri la nivel mondial (ajustate în funcţie de cursul de schimb valutar) decât pe cea a preţurilor interne. Preţurile mondiale reflectă costurile aferente producerii bunurilor tranzacţionabile pe piaţa mondială, şi nu în economia naţională. În funcţie de structura costurilor relative în fiecare ţară, se va evidenţia profitabilitatea sporirii producţiei anumitor bunuri, în timp ce pentru alte bunuri care pot fi fabricate mai ieftin peste hotare, producţia internă va fi înlocuită de importuri. Astfel, deschiderea către comerţ va determina o creştere a producţiei acelor bunuri pentru care ţara respectivă beneficiază de un *avantaj comparativ (competitiv)* şi, automat, o scădere – uneori chiar o încetare – a producţiei acelor bunuri în cazul cărora are un dezavantaj relativ.

Caseta 3.1. *Deschiderea către comerţ: impacturi economice şi distribuţionale*

Ce anume determină costurile relative într-o ţară şi, astfel, avantajul comparativ? În abordarea clasică (Heckscher-Ohlin), diferenţele de costuri reflectă disponibilul relativ de factori de producţie, mai cu seamă pământ, forţă de muncă (la diferite niveluri de calificare) şi capital, factorul relativ abundent (factorii relativ abundenţi) fiind relativ mai ieftin(i). Deschiderea către comerţ face ca fiecare ţară să se specializeze în producţia acelor bunuri care implică folosirea intensivă a factorului (factorilor) abundent (abundenţi), dat fiind faptul că acestea se produc mai ieftin pe plan intern, şi importul acelor bunuri care ar presupune o folosire intensivă a factorului (factorilor) deficitar (deficitari), ceea ce ar face relativ mai scumpă producerea lor pe plan intern.

În consecinţă, deschiderea către comerţ afectează distribuirea veniturilor între pământ, forţa de muncă şi capital. Conform teoremei Stolper-Samuelson, deschiderea către comerţ va determina o creştere a veniturilor rezultate din folosirea factorilor abundenţi şi o reducere a veniturilor rezultate din folosirea factorilor deficitari. Intuitiv, se poate observa că, pe măsură ce comerţul determină o creştere a cererii de bunuri care folosesc intensiv factorul (factorii) abundent (abundenţi) şi o reducere a cererii de bunuri care folosesc intensiv factorul (factorii) deficitar (deficitari), se va înregistra o creştere a cererii de factori abundenţi, cu o sporire aferentă a beneficiilor, şi o reducere a cererii de factori deficitari, care, automat, presupune o scădere a beneficiilor. Venitul unei ţări va continua să crească pe ansamblu de pe urma câştigurilor din comerţ, dar distribuirea acestor câştiguri va fi neuniformă. În principiu, s-ar putea realiza o compensare totală a perdanţilor de către câştigători, în aşa fel încât şi aceştia din urmă să rămână mai avantajaţi decât înainte, dar aceasta presupune intervenţia statului. Oricum, în condiţii plauzibile, magnitudinea efectului în planul distribuţiei veniturilor va depăşi de câteva ori mărimea câştigului realizat din comerţ.

Teorema egalizării preţului factorilor merge mai departe, relevând faptul că, în anumite condiţii, beneficiile din folosirea diferiţilor factori – rentele din pământuri, ratele salariilor şi ratele profiturilor – ar putea deveni convergente la nivel mondial. Se poate deduce în continuare că activităţile comerciale vor determina în fiecare ţară o creştere a beneficiilor realizate din folosirea factorului (factorilor) de producţie abundent (abundenţi) şi o scădere a celor rezultate din uzul factorului (factorilor) deficitar (deficitari). Întrucât factorii abundenţi sunt relativ necostisitori, iar cei deficitari – scumpi, rezultă că preţurile factorilor vor creşte acolo unde înainte erau relativ scăzute şi se vor reduce acolo unde anterior erau relativ ridicate, astfel că vor înregistra o tendinţă convergentă la nivel global. Teoretic, salariile sau profiturile de pe urma capitalului vor fi convergente la scară internaţională dacă forţa de muncă sau capitalurile pot circula liber dinspre ţările cu niveluri scăzute înspre ţări cu niveluri înalte ale salariilor sau profiturilor, dar egalizarea preţului factorilor prin comerţ indică faptul că aceasta se poate întâmpla chiar şi fără o astfel de mobilitate a lor. Egalizarea preţului factorilor încă se mai bazează pe o serie de asumpţii restrictive, iar în cazul în care nu sunt satisfăcute toate condiţiile, este mai probabil să se contureze o tendinţă de reducere a diferenţelor între preţurile factorilor de producţie la nivel internaţional decât de egalizare totală a lor.

Totuşi, comerţul a reprezentat un factor determinant al veniturilor realizate de diferite sectoare ale economiei unei ţări şi, în ultimă instanţă, a avut un impact decisiv asupra politicii interne. Reducerea tarifelor protecţioniste şi a costurilor de transport a determinat o convergenţă remarcabilă a preţurilor produselor comercializate la nivel internaţional, astfel încât ţările s-au specializat tot mai mult în dezvoltarea acelor sectoare care le confereau un avantaj competitiv. Aceasta a condus la formarea unui pattern de stratificare a comerţului conform căruia ţările deosebit de bogate în resurse naturale şi-au sporit exporturile de produse primare, în timp ce ţările în curs de industrializare se specializau în exporturile de produse prelucrate. Diviziunea internaţională a muncii a avut efecte profunde asupra destinelor diferitelor sectoare sau grupuri din ţările industrializate sau în curs de dezvoltare. Teoria standard a comerţului – vezi secţiunea 3.3.1 – prevede că, pe măsură ce ţările desfăşoară o activitate comercială tot mai amplă, beneficiile aferente factorilor de producţie vor deveni convergente la nivel internaţional. Studii recente confirmă faptul că, datorită comerţului, a existat o convergenţă semnificativă la nivel internaţional a ratelor salariilor, rentelor şi profitului în perioada clasică a Etalonului-Aur (O'Rourke şi Williamson, 1994; O'Rourke ş.a., 1996). Comerţul, migraţiile şi fluxurile internaţionale de capital au determinat o scădere a diferenţelor salariale dintre ţări pe măsură ce acestea erau afectate de presiuni globale concurenţiale (Williamson, 1995). De asemenea, intensificarea comerţului cu produse agricole a determinat o scădere a costurilor alimentelor, ceea ce a avut ca urmare o creştere a salariilor reale. Astfel, în timp ce veniturile multor fermieri eficienţi din ţările continentului american erau tot mai ridicate, în multe state europene s-a înregistrat un declin prelungit în sectorul agriculturii, deoarece produsele alimentare ieftine provenite din SUA erau disponibile pe piaţă[1]. Aceste mişcări nu s-au concretizat printr-o convergenţă completă din cauza acţiunii altor agenţi de modificare sau accentuare a evoluţiilor respective. Tendinţa de convergenţă la nivel global a încetat în anii interbelici pe măsură ce protecţionismul se intensifica, salariile, profiturile şi rentele urmând, practic, o tendinţă divergentă la nivel mondial în ultima parte a anilor '30. În ţările europene abundente în forţă de muncă, salariile reale s-au redus, în timp ce SUA, abundente în pământ, treceau printr-o perioadă de recesiune severă în agricultură.

3.3.4. *Globalizarea comerţului: de la epoca Etalonului-Aur la Marea Depresiune*

În perioada dintre 1870 şi 1939, pieţele bunurilor principale au căpătat o dimensiune globală şi, spre deosebire de alte perioade, aceasta a generat o specializare a ţărilor, astfel încât patternurile naţionale de producţie erau influenţate tot mai mult de competiţia

1. Salariile creşteau în raport cu rentele în ţările abundente în forţă de muncă, iar rentele creşteau în raport cu salariile în ţările abundente în pământ. Acest raport s-a dublat în Franţa între anii 1870 şi 1910, a înregistrat o valoare mai mult decât dublă în Marea Britanie şi Suedia, iar în Germania a sporit cu 40% în aceeaşi perioadă; evoluţiile par să fie mai mari în cazul ţărilor cel mai puţin protejate, din nou în conformitate cu teoria standard a comerţului. În cazul Statelor Unite, care sunt abundente în pământ, raportul s-a înjumătăţit în aceeaşi perioadă; acest fapt ilustrează impactul comerţului, din moment ce, după cum s-a observat, raportul comerţ – PIB s-a menţinut scăzut în SUA de-a lungul perioadei în chestiune.

pe plan global. Un rezultat al acestui fapt, relativ consonant cu teoria standard a comerţului, a fost că nivelurile veniturilor în economiile angrenate mai profund în sistemul comercial erau tot mai mult supuse unei discipline a pieţei globale, ceea ce avea un impact decisiv asupra vieţii politice interne. Grupurile care se aşteptau să obţină câştiguri din comerţul liber se mobilizau în favoarea acestuia, în timp ce acelea care preconizau pierderi se organizau în sprijinul unor politici protecţioniste (Rogowski, 1989). Dar aceste tendinţe s-au diminuat progresiv după primul război mondial, pentru a se estompa definitiv în anii '30.

Deşi *extensiunea* comerţului a cunoscut în mare parte a acestei perioade o răspândire mondială şi au apărut pieţe globale importante pentru anumite produse, reţelele comerciale aferente majorităţii bunurilor erau deseori limitate din punct de vedere geografic. Cum majoritatea ţărilor practicau unele grade de protecţie chiar şi în perioada clasică a Etalonului-Aur, dezvoltarea pieţelor globale s-a restrâns şi mai mult, făcând ca economiile să fie parţial izolate de impactul comerţului. *Intensitatea* comerţului varia considerabil. În cazul ţărilor dezvoltate şi al principalilor exportatori de produse primare, comerţul a sporit de la o proporţie neglijabilă la una semnificativă din venitul lor naţional. În multe din celelalte economii, nivelurile comerţului erau deseori scăzute, iar impacturile lor asupra restului economiei erau foarte mici. Faptul denotă o stratificare accentuată a sistemului, astfel încât economiile din afara Europei şi a grupului de exportatori majori de produse primare deţineau un rol nesemnificativ în comerţul mondial.

3.4. Ascensiunea ordinii comerciale globale

Comerţul s-a intensificat într-un ritm mult mai rapid decât cel al producţiei în decursul întregii perioade postbelice; în această „epocă de aur" (1950-1973), volumul comerţului a crescut cu 5,8% pe an, mult mai rapid decât pe durata secolului al XIX-lea, în timp ce producţia mondială a sporit într-un ritm fără precedent, de 3,9% pe an (Kitson şi Michie, 1995). Mai târziu ambele rate anuale au scăzut, ajungând în perioada 1973-1996 la valoarea de 4,1% pentru comerţ şi de 3,3% în cazul producţiei mondiale[1], deşi aceste cifre ascund ritmuri mai rapide de creştere înregistrate la sfârşitul anilor '80, ritmuri reluate în următorul deceniu. Dar cât de mult se reflectă nivelurile şi patternurile contemporane ale comerţului în conturarea unei noi faze distincte a globalizării este un lucru ce urmează a fi determinat.

3.4.1. *Dezvoltarea comerţului liber global*

Acordul semnat în 1944 la Bretton Woods nu instituia doar un sistem al cursurilor de schimb fixe, ci şi fundamentul unei ordini comerciale multinaţionale. Într-o încercare conştientă de a evita protecţionismul anilor '30, Carta de la Havana din 1947 prevedea o Organizaţie Internaţională a Comerţului, care să supravegheze funcţionarea sistemului comercial global. Preşedintele Truman a abandonat proiectul atunci când protecţioniştii şi partizanii înfocaţi ai liberului schimb (care se temeau că astfel se va ajunge la

1. Procente calculate după FMI, *International Financial Statistics Yearbook*, 1998.

reglementarea comerţului) s-au aliat pentru a bloca ratificarea sa în cadrul Congresului SUA. În absenţa acestui proiect, Acordul General pentru Tarife şi Comerţ (General Agreement on Tariffs and Trade - GATT), un forum multilateral pentru negocierea tarifelor, a devenit principala agenţie consacrată comerţului internaţional. În realitate, GATT nu era mai mult decât un simplu acord de comerţ între statele semnatare, cu un mic serviciu de secretariat care supraveghea respectarea regulilor sale şi punea la dispoziţie servicii tehnice pentru desfăşurarea negocierilor multilaterale de liberalizare a comerţului, sub auspiciile sale. Totuşi, în 1995, a fost înlocuit de Organizaţia Mondială a Comerţului (OMC), o instituţie mult mai puternică.

Regimul GATT, pe care se bazează OMC, conţinea patru principii esenţiale:

- *nondiscriminarea* (principiul naţiunii celei mai favorizate);
- *reciprocitatea*, care presupunea că reducerea tarifelor dintr-o ţară ar trebui să fie echivalată de reduceri operate de partenerii săi comerciali;
- *transparenţa*, în sensul că natura măsurilor comerciale trebuie să fie clară;
- *corectitudinea*, principiu conform căruia practicarea unor strategii de dumping, adică de vânzare a produselor sub preţul pieţei, sau practicarea unor preţuri abuzive de către exportatori erau considerate incorecte, iar ţările erau îndreptăţite să instituie măsuri de protecţie împotriva lor.

Articolele GATT lăsau loc totuşi şi unor excepţii de la reguli, în vederea protejării balanţei de plăţi şi a industriei unei ţări. GATT a reprezentat baza regimului comercial postbelic şi cadrul pentru şapte runde de negocieri vizând reducerea tarifelor globale. Numărul ţărilor implicate sporea progresiv, astfel încât Runda Kennedy (1967-1970) cuprindea peste optzeci de state, în timp ce Runda Uruguay (1986-1993) includea majoritatea ţărilor lumii. Negocierile multilaterale au determinat o reducere succesivă a tarifelor, astfel încât, la sfârşitul Rundei Tokyo din 1979, nivelul acestora s-a redus între statele OCDE comparativ cu perioada Etalonului-Aur, iar în urma acordurilor Rundei Uruguay au înregistrat o nouă scădere.

Deşi în prezent tarifele se află la nivelurile cele mai reduse din istorie, în unele cazuri a fost lansată ideea că declinul protecţiei tarifare în rândurile statelor OCDE a fost totuşi contrabalansat de o creştere a barierelor nontarifare. Barierele nontarifare reprezintă, în linii mari, orice tip de măsură guvernamentală care distorsionează volumul, compoziţia şi direcţia comerţului; în acest fel, aproape orice dispoziţie guvernamentală poate afecta regimul comerţului, astfel că estimările privind sfera şi efectele lor variază în bună măsură. Există bariere directe, cum ar fi cotele la importuri, restricţiile negociate asupra cantităţilor importurilor, susţinerea acordată exportatorilor, procedurile şi întârzierile vamale şi reglementările guvernamentale prin care se favorizează procurarea de mărfuri de la producătorii interni; indirect, comerţul poate fi afectat de sprijinul acordat de guverne sectoarelor industriale şi de reglementările privitoare la regimul unor produse pe considerente de sănătate, siguranţă sau de protecţie a mediului. Estimările indică faptul că aceste bariere şi-au pus amprenta asupra a 18% din exporturile mondiale din 1992 (Page, 1994, p. 51). Este dificil de evaluat impactul barierelor nontarifare, mai ales din cauza faptului că datele existente relevă doar măsura acoperirii lor, şi nu implementarea propriu-zisă. De exemplu, Harrigan (1993) a observat faptul că ele au avut un impact redus în cazul statelor OCDE. Probabil că efectul acestora este mai evident în cazul ţărilor în curs de dezvoltare, unde sunt mai bine dezvoltate industria textilă,

agricultura, precum şi alte ramuri în care multe din aceste ţări deţin un avantaj comparativ (Page, 1994, cap. 3). Din nou, se pare că ele acoperă doar o minoritate a exporturilor ţărilor respective, unele din aceste bariere fiind reduse în urma Rundei Uruguay, în special o dată cu expirarea Acordului Multifibre care limita exporturile de textile.

GATT nu numai că a determinat reduceri mari ale tarifelor, liberalizând astfel comerţul, dar în ultima perioadă s-a extins şi asupra altor sectoare, cum ar fi cel al serviciilor, unde a condus la o diminuare a barierelor. Regimul OMC urmăreşte reducerea sau eliminarea unei întregi game de bariere nontarifare şi a diferenţelor în termenii de comerţ între state. În plus, OMC este o instituţie mult mai puternică, întrucât comitetele sale de dezbateri au autoritatea de a lua decizii obligatorii atunci când regulile comerciale sunt subiectul unor controverse sau sunt încălcate. Sub acest aspect, OMC reprezintă o forţă instituţională importantă de liberalizare a comerţului (Hockman şi Kostecki, 1995; Qureshi, 1996).

Până în anii '80, accentuarea tendinţei de deschidere a comerţului în cazul ţărilor industriale nu a fost însoţită de o evoluţie paralelă în cele în curs de dezvoltare. Multe dintre acestea au ieşit din perioada interbelică afectate de un real scepticism în privinţa beneficiilor unui sistem comercial deschis, acordând în schimb prioritate construirii bazei industriale naţionale. Protecţionismul care a rezultat de aici e posibil să se fi datorat unor interese temporare, şi nu urmăririi unor obiective naţionale coerente, dar a avut un impact decisiv asupra politicilor comerciale ale acelor state. Din anii '80 a avut loc o schimbare majoră în atitudinea ţărilor în curs de dezvoltare, cu reduceri ale barierelor comerciale întreprinse atât ca urmare a strategiilor interne, cât şi la presiunile tot mai intense exercitate de instituţii precum Banca Mondială, FMI sau OMC. Sachs şi Warner (1995) au relevat faptul că, din 1960 până spre sfârşitul anilor '80, proporţia economiilor lumii bazate pe politici comerciale deschise se menţinea la o cotă constantă de mai puţin de un sfert, măsurată în funcţie de populaţie, şi la mai puţin de jumătate, măsurată după PIB. De atunci aceste proporţii au sporit cu peste o jumătate, respectiv două treimi, valori ce vor fi mult mai mari în eventualitatea în care China va fi admisă în OMC, iar liberalizarea comerţului va continua.

De la dispariţia Consiliului pentru Ajutor Economic Reciproc (CAER), în majoritatea ţărilor Europei de Est s-a produs o liberalizare a comerţului, astfel încât nivelurile tarifelor lor sunt în prezent cu puţin mai mari decât cele ale ţărilor OCDE. În ciuda prăbuşirii acordurilor comerciale regionale între ţările foste membre ale CAER, statele mai bine dezvoltate au reuşit în general să-şi extindă exporturile în celelalte regiuni ale lumii, în special către celelalte ţări europene, deseori realizând niveluri ale raportului comerţ - PIB mai mari de 50%, valoare comparabilă sau chiar superioară mediei înregistrate de acest indicator în ţările dezvoltate sau cele în curs de dezvoltare, prin raportare la niveluri similare ale veniturilor.

Deja în anii '70, între statele OCDE se instituise, în mare măsură, o ordine a liberului schimb; din anii '80, aceasta s-a extins şi asupra statelor în curs de dezvoltare şi a celor care în perioada comunistă fuseseră închise comerţului. Rezultatul se reflectă în existenţa unui sistem comercial global. Comparativ cu alte perioade istorice, nivelurile barierelor protecţioniste sunt mai scăzute, iar liberalizarea comerţului are mari şanse de a continua. Nivelurile activităţii comerciale sunt mai mari, atât în cifră absolută, cât şi raportate la valoarea producţiei, faţă de orice alt moment anterior. În continuare vom analiza mai detaliat creşterea intensităţii şi extensiunii acestui sistem comercial global.

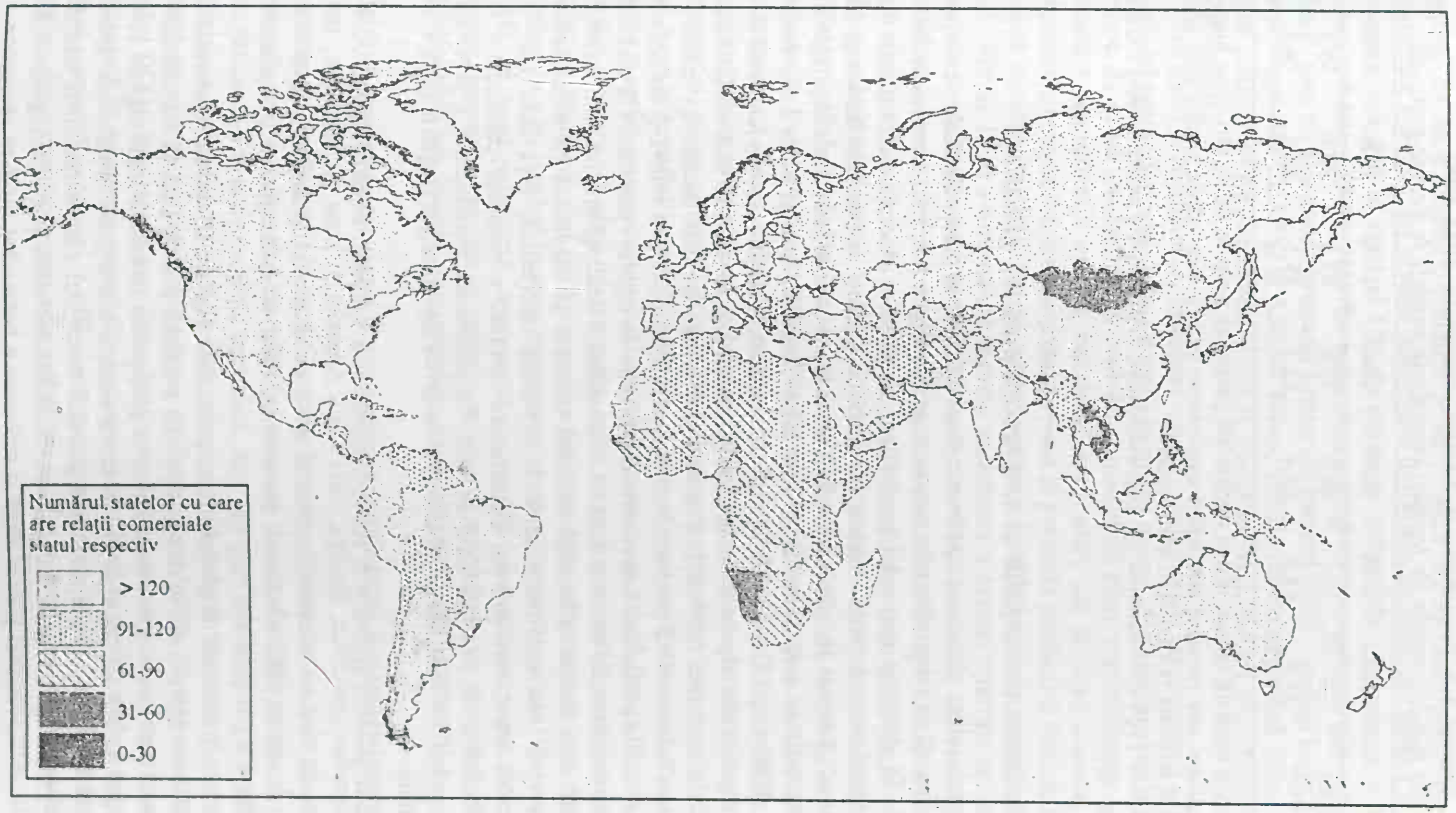

Harta 3.1. *Interconectarea comerțului mondial, 1990*
(*Sursă*: adaptare după Nierop, 1994)

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

Tabelul 3.3. *Intensitatea legăturilor comerciale, 1928-1990*
(procentaj din numărul maxim de legături comerciale posibile în fiecare perioadă)

	1928	1938	1950	1960	1970	1980	1990
Eşantion constant	–	–	64,4	74,4	83,8	89,6	95,3
Eşantion non-constant	55,4	53,5	64,4	62,2	55,5	56,2	66,2

Eşantionul constant măsoară conectivitatea comercială pentru un grup de 68 de ţări, de-a lungul perioadei; eşantionul non-constant măsoară conectivitatea pentru toate ţările pentru care erau disponibile date referitoare la comerţ în anul respectiv.
Sursă: datele pentru 1928-1938 estimate din Liga Naţiunilor, 1942; datele pentru 1950-1990 din Nierop, 1994, p. 41.

3.4.2. *Extensiunea comerţului şi emergenţa pieţelor globale*

Apariţia comerţului liber global a creat bazele dezvoltării unor pieţe mondiale deschise. Pentru ca acestea să se contureze este necesară existenţa unor reţele comerciale între regiuni şi ţări. În decursul perioadei postbelice, comerţul a devenit mai extensiv ca oricând, pe măsură ce se dezvolta o reţea mondială de legături comerciale între regiuni şi ţări. Nierop indică faptul că, până în anul 1990, cele mai multe state erau implicate în operaţiuni comerciale cu majoritatea celorlalte (1994, cap. 3; vezi şi harta 3.1). Acest lucru se poate observa mai clar din tabelul 3.3, ce ilustrează relaţiile comerciale între ţări sub forma unui procentaj al conectivităţii comerciale maxime (fiecare ţară să întreţină relaţii comerciale cu toate celelalte). Pentru comparaţie, au fost incluse şi estimări relative la perioada interbelică pentru 54 de teritorii. Astfel, datele relevă o creştere a intensităţii în perioada postbelică înspre numărul maxim de legături posibile. Cu toate că valorile aferente eşantionului non-constant nu evidenţiază o tendinţă precisă, ultima cifră denotă existenţa unui sistem comercial mondial extensiv şi sugerează că extensiunea relaţiilor comerciale este mai mare decât în perioada interbelică, fapt care vine în sprijinul dovezilor anterioare privind extensiunea limitată a reţelelor comerciale în perioada interbelică şi în cea a Etalonului-Aur. Expansiunea remarcabilă a reţelelor comerciale începând cu anii '80 este în concordanţă cu sporirea participării ţărilor în curs de dezvoltare.

În pofida acestei extensiuni, reţelele comerciale par a fi totuşi concentrate la nivelul unor zone geografice specifice, Europa, cele două Americi şi zona Asia-Pacific, trei blocuri comerciale care au o anumită coerenţă economică şi includ majoritatea ţărilor industrializate. În opinia multor sceptici, asemenea evoluţii ar evidenţia o regionalizare, şi nu o globalizare a comerţului.

Regionalizarea, în contrast cu globalizarea, presupune faptul că fluxurile comerciale se concentrează între ţări cu dezvoltare economică similară şi care tind să fie contigue din punct de vedere geografic, precum şi faptul că pieţele din interiorul unei regiuni sunt (cel puţin) parţial izolate de restul lumii. Această situaţie are o probabilitate mai mare acolo unde sunt instituite uniuni vamale regionale, în cadrul cărora membrii adoptă politici comerciale comune faţă de restul lumii, decât în cazul unor acorduri regionale de liber schimb, în care membrii prevăd doar o reducere a barierelor tarifare reciproce –

„regionalism deschis". Uniunea Europeană este singura uniune vamală din lume în vigoare. Ea nu a adoptat o atitudine protecţionistă faţă de restul lumii, exceptând cazul produselor agricole, iar nivelul comerţului desfăşurat cu ţările din afara UE a crescut, ca proporţie din PIB-ul total al UE, în perioada 1973-1985 (Jacquemin şi Sapir, 1988; Neven şi Röller, 1991). NAFTA reprezintă o zonă de liber schimb între SUA, Canada şi Mexic, care nu şi-a sporit protecţia împotriva restului lumii; acelaşi lucru este valabil în cazul forumului CEAP şi al ASEAN (Petri, 1993). Datele sugerează faptul că regionalizarea comerţului este complementară şi a avut loc simultan cu amplificarea comerţului interregional.

Anderson şi Norheim au examinat creşterea comerţului intraregional şi interregional la nivelul regiunilor principale ale lumii începând cu anii '30 (1993a; 1993b). Rezultatele extrase de ei nu evidenţiază o evoluţie remarcabilă către regionalizare: comerţul s-a dezvoltat semnificativ atât în interiorul regiunilor, cât şi între acestea. În timp ce intensitatea comerţului intraregional a sporit în perioada postbelică (cifrele referitoare la Europa secolului al XIX-lea nu relevă practic o tendinţă spre intraregionalizare), între anii 1979 şi 1990 s-a remarcat o mică accentuare a acestei tendinţe în interiorul UE, însoţită de scăderi reale în Asia şi America. Este interesant de remarcat faptul că intensitatea comerţului intraregional este mai scăzută în Europa Occidentală comparativ cu America sau Asia, ceea ce arată că instituţionalizarea unor pieţe regionale nu pare să aibă neapărat ca rezultat formarea de regiuni închise. În sprijinul acestei idei vine şi evidenţa indicilor referitori la propensiunea de a face comerţ extraregional – crescândă în America şi Asia şi fluctuantă în Europa în deceniile postbelice. Aceste cifre, care sunt consistente cu alte estimări, nu susţin teza regionalizării (*cf.* Lloyd, 1992).

Acordurile contemporane de comerţ regional au fost concepute în vederea liberalizării comerţului, şi nu pentru a construi fortăreţe protecţioniste, conştientizând potenţialul mai mare al beneficiilor rezultate dintr-un comerţ mai liber, dar şi relativa uşurinţă de a ajunge la astfel de acorduri la nivel regional, comparativ cu cel global. Deşi regionalismul deschis nu pare să ducă la formarea unor blocuri comerciale mercantiliste, în cazul ţărilor cu economii mai mici sau mai puţin dezvoltate adoptarea sa este determinată de temerea de a nu rămâne în afara acordurilor comerciale preferenţiale (Perroni şi Whalley, 1994). În mod paradoxal, negocierea de acorduri comerciale regionale reprezintă o garanţie împotriva eventualei creări a unor blocuri comerciale regionale. Ameninţarea regionalizării s-a dovedit mai puternică decât concretizarea ei practică.

3.4.3. *Intensitatea sporită a comerţului în perioada postbelică*

În perioada postbelică, comerţul a crescut mai mult decât venitul mondial. Cifrele mondiale sunt evazive, dar ele relevă o realitate simplă. În 1950, exporturile mondiale s-au ridicat la 7% din producţia mondială, dar, aşa cum reiese din figura 3.3, acestea au înregistrat o creştere treptată în anii '60, mai remarcabilă în prima parte a anilor '70, pentru ca estimările perioadei actuale să fie în jur de 17% (Krugman, 1995). Cifrele ţărilor OCDE se situează cam la aceleaşi valori, cum era de aşteptat dată fiind poziţia lor dominantă în economia mondială. În cazul ţărilor în curs de dezvoltare importatoare de petrol, raportul exporturi – PIB a scăzut până în anii '70, reflectând politicile protecţioniste, dar a crescut în perioada anilor '70 şi '90, pe fondul reducerii protecţionismului

şi adoptării unor politici orientate către export. Pentru aceste ţări, cota exporturilor echivalează cu un procent de aproape 20% din PIB. O mare parte a acestei creşteri se înregistrează în economiile „tigrilor" asiatici (unde expansiunea comerţului a fost perturbată în urma crizei din 1997-1998), deşi comerţul are un traseu ascendent în majoritatea ţărilor în curs de dezvoltare.

Aceste cifre pot părea puţin mai mari decât cele remarcate anterior în cazul perioadei Etalonului-Aur, ceea ce îi determină pe sceptici să afirme că intensificarea activităţilor de comerţ nu înseamnă mai mult decât o întoarcere la acele niveluri, după perturbaţia din perioada interbelică (de exemplu, Hirst şi Thompson, 1996b, cap. 2). Totuşi, nivelurile raportului comerţ – PIB şi cele ale raportului comerţ – PIB privat pentru majoritatea economiilor OCDE denotă o intensitate mai ridicată până la ora actuală comparativ cu perioada clasică a Etalonului-Aur. Mai mult, comparaţia directă între cifre poate fi înşelătoare: datele actuale referitoare la preţuri subestimează creşterea raporturilor comerţ – PIB, deoarece preţurile bunurilor tranzacţionate au o creştere mai puţin rapidă decât cele ale bunurilor netranzacţionate, datorită concurenţei mult mai mari la care trebuie să facă faţă aceste produse şi potenţialului mai ridicat de progres tehnic (Gregorio ş.a., 1994). Datele referitoare la preţuri sunt supuse şi unor considerabile marje de eroare. În acelaşi timp, pentru principalele ţări din OCDE, cifrele din tabelul 3.4 indică faptul că nivelul comerţului, ca proporţie din PIB (măsurat în preţuri constante), a fost mai mare de la începutul anilor '70 comparativ cu oricare altă perioadă. Deoarece pentru ţările în curs de dezvoltare nu dispunem decât de date pe baza preţurilor curente, comerţul ca procent din PIB, cel puţin din anii '70, înregistrează de asemenea valori mai mari decât în perioada clasică a Etalonului-Aur.

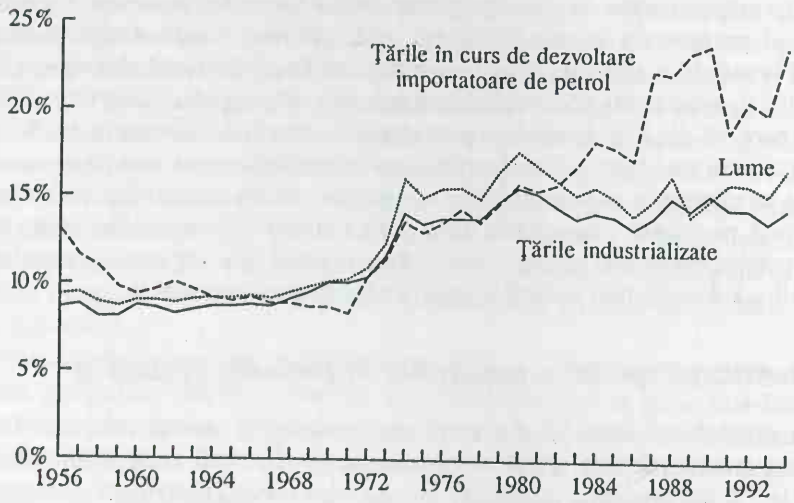

Figura 3.3. *Exporturile mondiale ca procent din PIB-ul mondial, 1956-1994*
(*Surse*: FMI, 1998; FMI, *International Financial Statistics*, ani diferiţi)

Tabelul 3.4. *Procente ale raportului comerţ – PIB pentru ţările dezvoltate (preţuri constante)*

	1913	1950	1973	1985
Exporturi – PIB	11,2	8,3	18,0	23,1
	1880-1900	1901-1913	1948-1958	1959-1972	1973-1987
Importuri – PIB	12,4	13,3	10,1	15,4	21,7

Surse: Maddison, 1991, p. 327; McKeown, 1991, p. 158.

Tabelul 3.5. *Scăderea costurilor de transporturi şi comunicaţii, 1920-1990 (în dolari SUA, nivel constant 1990)*

	Transport pe mare[a]	Transport aerian[b]	Convorbiri telefonice transatlantice[c]
1920	95	–	–
1930	60	0,68	244,65
1940	63	0,46	188,51
1950	34	0,30	53,20
1960	27	0,24	45,86
1970	27	0,16	31,58
1980	24	0,10	4,80
1990	29	0,11	3,32

[a] Costul mediu al transportului maritim şi al taxelor portuare, la tona de încărcătură exportată şi importată.
[b] Venitul mediu din transporturile aeriene per pasager-milă.
[c] Convorbire de trei minute Londra – New York.
Sursă: Hufbauer, 1991.

Desigur că aceste cifre se referă doar la comerţul cu produse. Informaţiile privind comerţul cu servicii au devenit disponibile numai începând cu anii '80 şi prezintă o ridicată marjă de eroare. Dar valoarea câştigurilor realizate din comerţul cu servicii a devenit mai mult decât dublă, atingând cifra de 1,3 bilioane de dolari SUA pe an, iar în prezent constituie mai bine de 20% din totalul comerţului mondial (calculat după OMC, 1995). Pe această bază, estimările referitoare la exporturile mondiale ca procent din producţia mondială ar trebui să fie revizuite în sus până spre 21,8% (calculând venitul mondial la cursurile de schimb ale pieţei din 1996) şi spre 18,6% (calculându-l la paritatea puterii de cumpărare care ajustează diferenţele nivelurilor de preţ dintre ţări) (FMI, 1997b). Informaţiile statistice referitoare la servicii, conform relatărilor lui Moshirian (1994), subestimează foarte mult comerţul cu servicii financiare şi, implicit, comerţul mondial total cu servicii. Serviciile tind să fie mai puţin tranzacţionate sau tranzacţionabile în comparaţie cu produsele, astfel că raporturile comerţ cu servicii – PIB sunt în mod tipic mai mici comparativ cu cele ale economiei în ansamblu. Dar cota serviciilor tranzacţionate a crescut de-a lungul timpului, determinând o schimbare

semnificativă în natura comerţului mondial. Atât ţările OCDE, cât şi cele în curs de dezvoltare comercializează un număr mare de servicii, fapt înregistrat încă de la jumătatea anilor '70 (Hoekman şi Karsenty, 1992). Într-adevăr, unele ţări în curs de dezvoltare dispun de un puternic avantaj comparativ în servicii intensive în ceea ce priveşte forţa de muncă şi exportă aproximativ o treime din producţia lor de servicii tranzacţionabile.

Aceste evoluţii denotă o schimbare calitativă a intensităţii comerţului în perioada postbelică deoarece pieţele naţionale s-au împletit tot mai mult, făcând ca în acest moment comerţul să fie o parte integrantă a prosperităţii economice naţionale. După cum s-a observat, barierele comerciale naţionale au scăzut drastic. Costurile aferente transporturilor au fost de asemenea reduse, scăzând astfel costurile activităţii comerciale: după cum reiese din tabelul 3.5, costurile de transport au scăzut considerabil în termeni reali în majoritatea perioadei postbelice, ca urmare a progresului tehnic, a folosirii containerelor şi a ieftinirii combustibililor. Sub acest aspect, scăderile costurilor comunicaţiilor şi revoluţia informaţională au jucat un rol esenţial în facilitarea comercializării unui număr mare de servicii. Întrucât tarifele şi costurile de transport au scăzut, ele au devenit componente secundare sau neglijabile ale preţurilor bunurilor destinate comercializării. În aceste condiţii iau naştere pieţe globale, întrucât barierele tradiţionale în calea comerţului nu mai limitează în mod semnificativ concurenţa străină pe pieţele naţionale. Reducerea tarifelor şi a costurilor de transport începând cu al doilea război mondial au încurajat apariţia unor pieţe mondiale pentru un număr mai mare de bunuri (şi pentru anumite servicii) comparativ cu era clasică a Etalonului-Aur.

Nu numai că se comercializează o proporţie mai mare din producţia internă, faţă de oricare altă perioadă anterioară, însă o proporţie tot mai mare a producţiei interne din activităţile private este potenţial tranzacţionabilă, deci nevoită să facă faţă concurenţei internaţionale. Produsele agricole, deşi sunt tranzacţionabile, beneficiază de obicei de protecţie în ţările OCDE, dar ele aparţin unui sector în curs de diminuare în rândul acestor economii. Produsele prelucrate sunt în mod obişnuit tranzacţionabile, chiar dacă pieţele acestora variază în funcţie de costurile de transport şi de preferinţele naţionale diferite. Deşi serviciile personale rămân în general non-tranzacţionabile, protecţia limitată şi costurile de comunicaţii tot mai reduse au dus la o creştere a proporţiei afacerilor cu servicii devenite tranzacţionabile. Pe măsură ce o serie de companii mari şi mici din diferite ţări pătrund tot mai mult pe pieţele interne ale celorlalte ţări şi fluxurile comerciale se intensifică, se evidenţiază o tot mai mare concurenţă globală, precum şi evoluţia unui sistem de relaţii de piaţă globale.

De asemenea, comerţul devine tot mai strâns legat de activităţile economice interne. Nu numai că numărul bunurilor şi serviciilor tranzacţionabile a sporit foarte mult, dar s-a observat o accentuare şi o densitate mai mare a interconexiunilor între sectoarele de producţie tranzacţionabile şi netranzacţionabile: acestea din urmă necesită deseori *input*-uri din sectoarele tranzacţionabile, iar producţia aferentă celor netranzacţionabile este de multe ori vândută celuilalt sector. Această relaţie sincronizată între cele două sectoare accentuează şi mai mult efectele forţelor globale de piaţă asupra economiilor naţionale.

3.4.4. *Patternurile schimbătoare ale stratificării comerţului*

Deşi marea majoritate a statelor sunt încorporate în sistemul contemporan comercial global, patternurile angrenărilor diferite şi neuniformităţile între regiuni ilustrează stratificarea comerţului global. Statele dezvoltate au dominat comerţul în perioada postbelică. În 1950, ele totalizau 64% din exportul mondial, în 1970 - 75%, iar în 1996 - 76%. Orice tendinţă regresivă sau fluctuantă a cotei lor din totalul comerţului mondial (în jur de 70%) semnalată între anii 1950 şi 1980 era asociată cu schimbările ponderii ţărilor în curs de dezvoltare exportatoare de petrol. Ponderea celorlalte ţări în curs de dezvoltare în totalul comerţului mondial a înregistrat o scădere între 1950 şi 1970, sub influenţa politicilor protecţioniste şi a creşterii lente a cererii pentru produsele lor de export. Deşi anumite ţări în curs de dezvoltare şi-au sporit ponderile în comerţul mondial în anii '60 şi '70, abia la jumătatea anilor '80 s-a evidenţiat o expansiune a ponderii ţărilor în curs de dezvoltare importatoare de petrol, atât în raport cu cele exportatoare de petrol, cât şi cu economiile dezvoltate. În plus, o bună parte a acestei sporiri a ponderii lor comerciale poate fi pusă pe seama creşterii economiilor „tigrilor" din Extremul Orient.

Chiar dacă aceste cifre se referă la comerţul cu mărfuri, aceleaşi patternuri se înregistrează şi pentru comerţul cu servicii. Deşi se presupune că ţările în curs de dezvoltare dispun de un avantaj comparativ în sectorul serviciilor care folosesc intensiv forţa de muncă, date fiind nivelurile scăzute ale salariilor, cota ţărilor OCDE în exporturile mondiale de servicii este similară cu cea din comerţul de mărfuri. În 1997 le corespundea o proporţie de 70,1% a exporturilor de servicii şi una de 66,8% din importurile mondiale de servicii; aceste cote erau similare cu cele din deceniul anterior, ceea ce relevă faptul că o bună parte a comerţului cu servicii, ca şi a comerţului cu produse, se desfăşura între ţările industrializate (calculate după OMC, 1995; Daniels, 1993, p. 82).

Tabelul 3.6. *Direcţia exporturilor mondiale, 1965-1995 (procentaj din totalul mondial)*

	Între economiile dezvoltate	Între economiile dezvoltate şi economiile în curs de dezvoltare	Între economiile în curs de dezvoltare
1965	59,0	32,5	3,8
1970	62,1	30,6	3,3
1975	46,6	38,4	7,2
1980	44,8	39,0	9,0
1985	50,8	35,3	9,0
1990	55,3	33,4	9,6
1995	47,0	37,7	14,1

Totalurile nu ajung la valoarea de 100 din cauza comerţului cu ţările CAER, cu alte ţări neclasificate şi a erorilor.

Sursă: cifre calculate din FMI, *Direction of Trade Statistics Yearbook*, ani diferiţi.

Aşa cum reiese din tabelul 3.6, pentru o lungă perioadă de timp în epoca postbelică, comerţul mondial s-a concentrat la nivelul ţărilor dezvoltate. Abia în anii '90 s-a înregistrat o sporire a proporţiei comerţului non-petrolier între ţările dezvoltate şi cele în curs de dezvoltare în raport cu volumul total al activităţilor comerciale; de asemenea, s-a evidenţiat o accentuare a comerţului desfăşurat între ţările în curs de dezvoltare, ceea ce reflecta în parte instituirea de noi acorduri comerciale între ele. Aceste mutaţii relevă anumite schimbări la nivelul compoziţiei comerţului mondial. În timp ce comerţul din perioada anterioară celui de-al doilea război mondial era dominat de schimbul de produse primare, comerţul postbelic a relevat o preponderenţă a produselor prelucrate, alături de niveluri sporite ale schimburilor de servicii începând cu anii '80. Dar, aşa cum s-a menţionat, statele în curs de dezvoltare nu mai sunt doar exportatoare de produse primare, ci sunt implicate tot mai mult în comerţul cu produse prelucrate şi servicii. În prezent se constată formarea unei noi diviziuni internaţionale a muncii care are consecinţe importante asupra stratificării comerţului mondial.

Exceptând comerţul cu combustibili, nivelurile comerţului cu alte produse primare au scăzut la cote relativ reduse. Cota deţinută de produsele prelucrate în totalul comerţului global a sporit continuu de la război. De la începutul anilor '60, comerţul cu produse prelucrate a reprezentat majoritatea fluxurilor comerciale mondiale, pentru ca în prezent să deţină circa trei sferturi din comerţul total[1]. Până recent, comerţul cu produse prelucrate a fost dominat de ţările OCDE, dar s-au înregistrat creşteri ale cotelor aferente ţărilor non-petroliere în curs de dezvoltare în totalul comerţului mondial, care se datorau în mare parte exporturilor de produse prelucrate. Prin comparaţie, acele ţări în curs de dezvoltare care au continuat să se specializeze în producţia de mărfuri primare s-au confruntat cu pieţe care au crescut lent, iar în anumite momente au scăzut. Creşterea ponderii ţărilor în curs de dezvoltare în totalul exporturilor mondiale de produse prelucrate (exceptând China) este prezentată detaliat în tabelul 3.7. Fără să includem China, ponderea acestora în exporturile mondiale de produse prelucrate este de 20%, comparativ cu o valoare de 10% în 1980 şi de 6-7% în deceniul precedent (OMC, 1996). Această creştere se datorează cu precădere economiilor Asiei de Est. Cota Americii Latine în exporturile mondiale a stagnat în anii '90, în timp ce ponderile Africii şi Orientului Mijlociu au scăzut. Tendinţe similare se remarcă şi la exporturile de servicii ale ţărilor în curs de dezvoltare. Comparativ cu exportatorii de produse prelucrate, numai un număr neînsemnat de exportatori de produse primare au înregistrat creşteri rapide ale exporturilor şi şi-au sporit ponderea pe pieţele mondiale.

Exportatorii de produse prelucrate din Asia de Est au reuşit o creştere economică rapidă, astfel încât majoritatea acestor ţări se numără în prezent printre cele mai bogate ţări în curs de industrializare. Patternul exporturilor lor este foarte diferit de cel al altor ţări în curs de dezvoltare (Noland, 1997). Ele beneficiază de niveluri de investiţii relativ ridicate, atât interne, cât şi străine. Deşi creşterea lor economică nu a fost propriu-zis generată de exporturi, acestea sunt importante în menţinerea profitabilităţii investiţiilor şi astfel în susţinerea ratelor de creştere, în special după criza din 1997-1998.

Comerţul a jucat un rol esenţial în evoluţia fiecărei ţări în curs de dezvoltare, determinând performanţe inegale, astfel că, din punct de vedere economic, ele nu mai pot fi tratate ca un bloc omogen care se confruntă cu probleme externe comune. Un grup

1. UNCTAD, *Handbook of International Trade and Development Statistics*, ediţii diferite.

Tabelul 3.7. *Ponderea ţărilor în curs de dezvoltare în exporturile mondiale de produse prelucrate(procente), 1963-1995*

1963	6
1973	7
1980	10
1985	13
1990	15,5
1995	20

Sursă: GATT/OMC, *International Trade Yearbook*, ani diferiţi.

de economii nou-industrializate (ENI), în special din Asia de Est, a cunoscut o creştere rapidă în anii '80 şi la mijlocul anilor '90, în principal datorită exporturilor de bunuri prelucrate către ţările OCDE. Pe când cele mai de succes ENI au părăsit producţia ce presupunea salarii mici, alte economii mai sărace au sporit exporturile de astfel de produse. Unele dintre acestea din urmă au prosperat în cadrul economiei mondiale; în cazul altora, creşterea industrială a încetinit prin expunerea la competiţia globală. Acele ţări cu venituri reduse, mai ales cele africane, care nu au reuşit să-şi dezvolte exporturi de produse prelucrate, au rămas exportatoare de produse primare. Deşi condiţiile comerciale pentru aceste bunuri au variat în decursul perioadei postbelice, exportatorii respectivi au fost nevoiţi să facă faţă unor pieţe inactive. La începutul anilor '80, cererea pentru cele mai multe dintre produsele primare a scăzut brusc şi o dată cu aceasta au scăzut şi preţurile. Aceste scăderi au avut un impact deosebit de negativ asupra exportatorilor de produse primare şi în multe cazuri ratele creşterii şi nivelurile de investiţii nu s-au redresat încă.

Competiţia comercială în economia mondială a condus la niveluri divergente ale veniturilor, cele mai de succes ENI înregistrând niveluri ale venitului pe cap de locuitor echivalente cu cele din state mai sărace din categoria economiilor dezvoltate, în timp ce multe dintre ţările foarte sărace se confruntă cu o înrăutăţire a condiţiilor de comerţ. Sub acest aspect, noua diviziune internaţională a muncii reflectă o polarizare a avuţiei la nivel global şi noi patternuri de stratificare.

După cum s-a observat, statele dezvoltate domină în continuare comerţul global. Dar şi la acest nivel se remarcă unele mutaţii semnificative. În loc să comercializeze produse diferite, în funcţie de structurile industriale diferite, ţările din ce în ce mai dezvoltate comercializează produse similare. Acest comerţ intraramură determină o concurenţă directă între fabricanţii interni şi externi ai aceluiaşi tip de produse. Astfel se intensifică dinamica concurenţei globale, ceea ce determină o evoluţie a pieţelor globale. Conform practic tuturor indicatorilor, comerţul intraramură reprezintă cea mai mare parte a comerţului cu produse prelucrate al ţărilor dezvoltate şi a constituit cel mai dinamic element pentru cea mai mare parte a perioadei postbelice (vezi tabelul 3.8). Pe de altă parte, el reprezintă, în mod tipic, doar o mică fracţiune a comerţului ţărilor în curs de dezvoltare, deşi constituie în prezent, în cazul anumitor ţări ENI, circa o treime din totalul comerţului lor cu produse prelucrate (Stone şi Lee, 1995).

Tabelul 3.8. *Indici ai comerţului intraramură pentru statele OCDE, 1964-1990*

	1964	1970	1980	1990
Canada	37	52,1	51,5	60,0
SUA	48	44,4	46,5	71,8
Japonia	23	21,4	17,1	32,4
Germania	44	55,8	56,6	72,2
Franţa	64	67,3	70,1	77,2
Italia	49	48,7	54,8	57,4
Marea Britanie	46	53,2	74,4	85,6
Suedia	–	52,3	58,2	64,2

Sursă: OCDE, 1987, p. 273; 1996a, p. 30.

Tabelul 3.9. *Conţinutul de importuri al produselor prelucrate finite (procente), 1899-1985*

	1899	1913	1950	1959	1963	1971	1985
Marea Britanie	16	17	4	6	7	12	29
Franţa	12	13	7	6	12	17	27
Germania	16	10	4	7	10	16	26
Italia	11	14	8	8	13	12	20
SUA	3	3	2	3	3	9	24
Japonia	30	34	3	4	6	4	6
Suedia	8	14	12	17	17	37	46
Canada	20	23	16	20	18	37	45

Sursă: OCDE, 1987, p. 271.

Comerţul intraramură este important pentru înţelegerea noii diviziuni internaţionale a muncii. De asemenea, pe baza lui se pot explica relativa creştere a comerţului contemporan şi intensificarea relativă a comerţului între statele dezvoltate (Helpman şi Krugman, 1985, cap. 8). Comerţul desfăşurat la nivelul unei singure industrii implică diferenţierea produselor şi economii de scară în producţie, deoarece firmele au acces la pieţe mai mari, ceea ce le înlesneşte expansiunea şi le permite reducerea costurilor pe unitate. În plus, pe măsură ce veniturile cresc, cererea de produse diferenţiate tinde să sporească mai mult decât proporţional şi o parte a acesteia va fi satisfăcută prin importuri (Hunter şi Markusen, 1988).

Comerţul a crescut nu doar în cazul produselor finite, ci şi în cazul semifabricatelor şi componentelor prelucrate. Scăderea costurilor aferente comerţului face ca procesele de producţie, o dată ce se concentrează într-o ţară, să poată fi parcelate şi distribuite în toată lumea, un proces denumit de Krugman „felierea lanţului valoric" (1995) sau, alternativ, „lanţuri globale ale produsului" (Gereffi şi Korzeniewicz, 1994). Capacitatea sporită de a felia lanţul valoric în acest fel determină o creştere a comerţului relativ la

producţia internă. Schimbarea tehnologică, organizarea globală a producţiei şi costurile reduse aferente comerţului au făcut posibilă specializarea în fiecare segment al procesului de producţie (vezi capitolul 5). Aceasta, după cum reiese din tabelul 3.9 pentru ţările G7 şi Suedia, a determinat o creştere vizibilă a proporţiei *input*-urilor rezultate din importuri incluse în procesul de fabricaţie, astfel încât economiile naţionale respective au devenit din ce în ce mai dependente de comerţ pentru a asigura producţia internă[1]. Recenta transformare înregistrată în SUA, de la o virtuală autosuficienţă la niveluri ale dependenţei de importuri comparabile cu alte state industrializate, este izbitoare.

Procesele de producţie presupun la ora actuală relaţii comerciale intensive şi extensive (vezi capitolul 5). Comerţul intrafirmă se situează acum la o valoare cuprinsă între un sfert şi o treime din comerţul total (UNCTAD, 1995). Felierea lanţului valoric a determinat, de asemenea, o sporire a comerţului între ţările industrializate şi cele în curs de dezvoltare, intensificând evoluţia către o nouă diviziune internaţională a muncii (Castells, 1996; Hoogvelt, 1997, cap. 3). Dacă în trecut procesele industriale avansate erau concentrate în economiile dezvoltate, în prezent companiile localizează segmente ale procesului de producţie în ţări cu salarizare redusă a forţei de muncă sau stabilesc subcontractări cu companii locale din Asia sau America Latină, ceea ce sporeşte nivelul comerţului între ţările dezvoltate şi cele în curs de dezvoltare. Multe procese de producţie interne, oriunde ar fi localizate, sunt tot mai angrenate în lanţuri globale de producţie.

Comerţul a crescut în comparaţie cu producţia în majoritatea perioadei postbelice, nu doar graţie reducerii barierelor tarifare şi a costurilor transporturilor (Rose, 1991), ci şi datorită schimbării structurii producţiei globale. Expansiunea prelucrării în ţările industrializate s-a datorat întrepătrunderii accentuate a economiilor naţionale, în mare măsură prin comerţul intraramură, astfel încât pieţele globale au evoluat atât pentru multe produse prelucrate, cât şi pentru *input*-urile acestora. Sporirea comerţului între ţările dezvoltate şi cele în curs de dezvoltare, în anii '80, reflectă şi o schimbare a naturii producţiei. Se formează o nouă diviziune internaţională a muncii, cu noi patternuri de stratificare globală. Aceste evoluţii sunt totuşi inseparabile de liberalizarea tot mai mare a comerţului, care este, parţial, produsul unei instituţionalizări sporite a sistemului comercial global.

3.4.5. *Infrastructura şi instituţionalizarea comerţului global*

Îmbunătăţirea reţelelor de transporturi şi comunicaţii a furnizat *infrastructura* sistemului comercial global, în timp ce *instituţionalizarea* liberalizării comerţului a contribuit la sporirea intensităţii activităţii comerciale.

Natura regimului comercial impus de GATT a avut un rol decisiv în expansiunea comerţului în perioada postbelică, deşi limitările sale instituţionale erau foarte numeroase – nu era o organizaţie internaţională formală şi nici nu dispunea de putere suficientă pentru

1. Aceasta sporeşte dificultatea întâlnită mai înainte la cifrele comerţ – PIB, şi anume faptul că ele nu măsoară valoarea adăugată la bunurile tranzacţionate. Felierea lanţului valoric face ca bunul să fie tranzacţionat de mai multe ori în timpul procesului de producţie. De fiecare dată când un bun este tranzacţionat, măsura comerţului creşte cu valoarea sa brută, iar nu cu proporţia valorii adăugate la bunul tranzacţionat.

a acţiona ca atare (Jackson, 1989). Deşi avea puteri formale, în practică neînţelegerile erau soluţionate prin negocieri, şi aceasta s-a dovedit în bună măsură incapabilă să opună rezistenţă instituirii barierelor comerciale de către ţările OCDE, în special împotriva produselor agricole şi textile. De asemenea, multe ţări în curs de dezvoltare interpretau într-o manieră laxă prevederile referitoare la protecţia în cazuri excepţionale incluse în articolele GATT. Sub acest aspect, este remarcabil succesul sistemului GATT în dezvoltarea şi menţinerea unui sistem comercial deschis (cel puţin pentru produsele prelucrate), prin negocierile celor şapte runde de reducere a barierelor tarifare. În consecinţă, are susţinere concluzia că structurile sale au avut un rol important în ordinea comercială postbelică, dar factorul decisiv l-a constituit angajamentul politic extins faţă de liberalizarea comerţului.

Din cauza reducerii tarifelor la niveluri minime şi a schimbării naturii comerţului, cadrul structural al GATT era insuficient, ceea ce a determinat crearea Organizaţiei Mondiale a Comerţului (Hoekman şi Kostecki, 1995). Ca urmare a eliminării barierelor tarifare oficiale, interesul s-a canalizat asupra diferenţelor între regulamentele şi legile ce guvernau concurenţa în diferite ţări. Deoarece se poate observa că reglementările interne acordă uneori avantaje competitive firmelor din ţara respectivă, defavorizând alte firme, ele pot fi considerate posibile bariere comerciale. În timp ce fazele anterioare ale liberalizării comerţului au generat acţiuni de eliminare a barierelor comerciale externe, intensificarea comerţului combinată cu internaţionalizarea producţiei au dat naştere unor presiuni sporite de armonizare mai deplină a reglementărilor şi a cadrelor legislative interne ce guvernează sectorul afacerilor. Evoluţia pieţelor la nivel global presupune o presiune în sensul unor reguli comune care să le guverneze. Conform opiniei neoliberale, aceste pieţe apar pur şi simplu în urma dereglementării. În practică, complexitatea comerţului modern necesită un set detaliat de legi şi reglementări pentru ca relaţiile globale de piaţă să funcţioneze. Faptul este bine ilustrat de cadrele legislative extinse create pentru pieţele regionale, cum ar fi negocierile privind formarea Pieţei Unice a UE sau Acordul Nord-American de Liber Schimb (NAFTA). Deoarece OMC şi statele OCDE urmăresc o mai mare liberalizare a comerţului, activitatea lor a vizat în principal armonizarea regulilor interne privind afacerile şi concurenţa, în virtutea faptului că acestea sunt considerate principalele bariere rămase în calea dezvoltării comerţului liber la nivel global (Trebilcock, 1996; Jonquières, 1998).

3.5. Forme istorice ale globalizării comerţului: transformarea comerţului global

Datele istorice la nivel naţional şi mondial arată o tendinţă către niveluri de comerţ mai mari decât în orice altă perioadă, inclusiv cea a Etalonului-Aur. Creşterea comerţului în perioada postbelică, într-un ritm mai înalt decât în etapele precedente, a fost asociată unei liberalizări a relaţiilor de comerţ internaţional fără precedent în epoca modernă. Astăzi, sistemul comercial mondial este definit atât de o reţea intensivă de legături comerciale ce acoperă practic toate economiile, cât şi de evoluţia unor pieţe globale pentru multe produse şi unele servicii. Această deplasare către o piaţă globală a fost facilitată de existenţa unor infrastructuri mondiale de transporturi şi comunicaţii, de

promovarea liberalizării la nivel global a comerţului prin instituţionalizarea unui sistem comercial mondial şi de internaţionalizarea producţiei (vezi capitolul 5). Pieţele naţionale sunt tot mai interconectate, deoarece comerţul intraramură s-a extins, iar competiţia globală depăşeşte graniţele naţionale, afectând în mod direct economiile locale. Din aceste considerente, firmele individuale se confruntă cu o piaţă globală, în care trebuie să facă faţă competiţiei directe cu firme străine care intră pe pieţele lor naţionale.

În contrast cu această situaţie, în timpul erei clasice a Etalonului-Aur, pieţele produselor prelucrate aveau tendinţa să funcţioneze la o scară spaţială mult mai limitată (vezi grila 3.1). Stratificarea sistemului comercial global reflectă şi ea aceste evoluţii, pe măsură ce se conturează o nouă diviziune internaţională a muncii, asociată direct evoluţiei pieţelor mondiale. A mai vorbi de Nord şi Sud ar reprezenta o descriere greşită a patternurilor contemporane de stratificare, deoarece, chiar dacă mai există o ierarhie a puterii comerciale, diviziunea geografică între Nord şi Sud a lăsat locul unei structuri mult mai complexe de relaţii comerciale. În ciuda concentrării comerţului între statele OCDE de-a lungul istoriei, patternurile comerciale globale s-au modificat în era contemporană, astfel că, în acest context, categorizarea Nord – Sud nu mai are relevanţă (*cf.* Castells, 1996; Hoogvelt, 1997). Chiar şi alcătuirea comerţului global suferă unele mutaţii, pe măsură ce schimbul de servicii devine tot mai important (Strange, 1996; OMC, 1997). În toate aceste privinţe, sistemul comercial mondial suferă o transformare considerabilă.

3.6. Angrenarea statelor în sistemul comercial global

Cele şase state capitaliste avansate din acest studiu oferă o ilustrare a modului în care tendinţele de mai sus au accentuat extensiunea, intensitatea şi impactul activităţilor comerciale. Tendinţa de formare a unor pieţe mai deschise în perioada postbelică este relevată de tabelul 3.10. Între ţările respective, barierele tarifare s-au redus progresiv până la niveluri neglijabile şi, exceptând cazul aparte al Marii Britanii, ele sunt vizibil mai mici decât în era clasică a Etalonului-Aur.

Aşa cum reiese şi din prezentarea anterioară, tabelul 3.11 arată că nivelurile raportului export – PIB pentru cele şase ţări sunt în mod evident mai mari, în termenii unor preţuri constante, comparativ cu perioada Etalonului-Aur, iar această situaţie durează de două decenii, cu excepţia cazului Marii Britanii. Chiar şi în Marea Britanie s-au înregistrat în anii '80 valori ale raportului care le depăşeau pe cele din timpul când era o putere comercială majoră. Datele în termenii preţurilor curente permit conturarea mai detaliată a evoluţiei intensităţii comerţului în cazul acestor ţări, iar cifrele – spre deosebire de cele globale şi cele în preţuri constante – le includ şi pe cele aferente exporturilor de servicii. În toate aceste ţări, nivelul comerţului a sporit în termeni absoluţi pe parcursul întregii perioade postbelice, exceptând începutul anilor '80; ceea ce ne preocupă în prezenta analiză este creşterea comerţului relativ la PIB, deci a deschiderilor faţă de comerţ.

În 1950, exporturile franceze au înregistrat o redresare de până la 15% din PIB (în preţuri curente), în timp ce comerţul total (figura 3.4) avea o valoare aproape dublă, iar raportul export – PIB privat era comparabil nivelurilor atinse în perioada clasică a

Grila 3.1. *Forme istorice ale globalizării comerțului*

	Înainte de revoluția industrială	Perioada clasică a Etalonului-Aur	Anii interbelici	Perioada Bretton Woods	Perioada contemporană
Extensiune	Medie: legături îndelungate între Asia, Europa și Africa, extinse către Americi și apoi către Australasia	Ridicată: majoritatea teritoriilor sunt încorporate în comerțul internațional până spre începutul secolului XX	Număr sporit al țărilor implicate în comerț, însoțit însă de destrămarea legăturilor anterioare în blocuri comerciale închise	Țările comuniste în mare parte excluse din comerțul mondial; participare universală în rândul celorlalte	Participare aproape universală și un nivel înalt al legăturilor între țări; în 1997, OMC număra 132 state membre
Intensitate	Scăzută la nivelul economiilor, dar importantă pentru anumite sectoare industriale	Medie: foarte ridicată pentru unele țări, scăzută însă pentru majoritatea	Inițial mai scăzută decât înaintea primului război mondial și cu o scădere bruscă în anii '30	Inițial scăzută, apoi sporind la niveluri comparabile cu cele din perioada clasică a Etalonului-Aur	Ridicată: niveluri relative la producție neînregistrate până atunci; mai multă producție privată tranzacționabilă decât în orice etapă anterioară
Velocitate	Scăzută	Medie-înaltă	Scăzută	Scăzută	Înaltă; schimbări tehnologice rapide și competiție globală
Propensiune de impact	Scăzută pentru majoritatea economiilor; importantă pentru anumite industrii și determinând schimbări sociale mai extinse	Ridicată: de importanță reală pentru dezvoltarea exportatorilor de bunuri primare și tot mai importantă în determinarea veniturilor în statele industriale	Impact inițial ridicat al declinului comercial, apoi din ce în ce mai redus	Impact sporit pe măsură ce comerțul crește; important pentru creșterea industriei	Ridicată; comerțul este o parte importantă a economiilor și devine tot mai semnificativ în determinarea veniturilor și a structurilor industriale
Infrastructură	Sisteme de transport rudimentare, îmbunătățite în decursul perioadei datorită navelor și tehnicilor de navigație superioare	Transporturi industrializate o dată cu folosirea energiei pe bază de aburi; scădere semnificativă a costurilor de transport; noi tehnologii de comunicații	Îmbunătățirea continuă a sistemelor de transport, ascunsă de alte dezvoltări	Scădere a costurilor transportului de mărfuri pe mare și pe calea aerului	Consolidare a scăderilor precedente ale costurilor Progresele spectaculoase în tehnologia comunicațiilor încurajează comerțul cu servicii

	Înainte de revoluția industrială	Perioada clasică a Etalonului-Aur	Anii interbelici	Perioada Bretton Woods	Perioada contemporană
Instituționalizare	Companii comerciale și organizații negustorești Protecție inițial scăzută, însă sporind în urma formării statelor-națiune Reglementare internă minimă	Acorduri bilaterale numeroase privind standardele pe piața internațională Niveluri variabile de protecție; uneori ridicate, dar este acceptat treptat principiul națiunii celei mai favorizate	Destrămare a acordurilor internaționale Sporire a protecționismului în anii '30 și degenerare a comerțului înspre regionalism	Comerțul formalizat prin GATT Management multilateral al comerțului Începuturile liberalizării	OMC acționează tot mai mult ca instituție globală de asigurare a aplicării regulilor comune la nivel mondial și de intensificare a liberalizării comerțului
Stratificare **Ierarhie**	Inițial redusă, dar comerțul este tot mai organizat prin existența imperiilor, începând din secolul al XVII-lea	Comerțul era organizat în mare parte la nivelul imperiilor Comerțul este dominat de exportatorii principali	Statele importante se dovedesc capabile să organizeze acorduri regionale pe măsură ce comerțul mondial se prăbușește	Comerțul desfășurat tot mai mult între țările industrializate; SUA – țara ce domină comerțul	Comerțul încă se desfășoară cu precădere între țările OCDE, însă se înregistrează o reducere a concentrării comerțului Rol sporit al altor țări, inițial exportatorii de petrol, ulterior economiile nou-industrializate
Disparități	Deosebit de neuniform: câteva noduri comerciale, alte arii neatinse de comerț	Comerțul era important pentru economiile-lider și exportatorii de produse primare, dar alte zone erau marginalizate	Scăderea comerțului afectează puternic exportatorii de produse primare; unele țări sunt capabile să se redreseze din resurse interne	Piețe în creștere lentă pentru unele țări, dar compensată parțial de o expansiune generală la nivel mondial	Diferențiere sporită pe baza comerțului; element esențial al creșterii economice pentru unele țări, de marginalizare pentru altele

Tabelul 3.10. *Ratele tarifelor pentru ţările selectate, 1965-1985*

	1965	1970	1975	1980	1985
Franţa	6,1	2,6	1,4	1,1	0,9
Germania	4,6	3,0	2,4	1,8	1,3
Japonia	7,5	7,0	3,0	2,5	2,4
Suedia	6,3	4,0	2,4	1,7	2,5
Marea Britanie	6,0	2,8	1,8	2,2	1,7
SUA	6,7	6,1	4,4	3,1	3,5

Sursă: EPAC, 1996, p. 10.

Tabelul 3.11. *Exporturile ca procent din PIB (preţuri constante) pentru ţările selectate, 1913-1997*

	1913	1950	1973	1987	1997
Franţa	6,0	5,6	11,2	14,3	21,1
Germania	12,2	4,4	17,2	23,7	23,7[a]
Japonia	2,1	2,0	6,8	10,6	11,0
Suedia	12,0	12,2	23,1	27,0	28,0
Marea Britanie	14,7	9,5	11,5	15,3	21,0
SUA	4,1	3,3	5,8	6,3	11,4

[a] 1995.

Surse: pentru 1913-1987, Maddison, 1991, p. 327; pentru 1997, estimări după FMI, *International Financial Statistics Yearbook*, 1998.

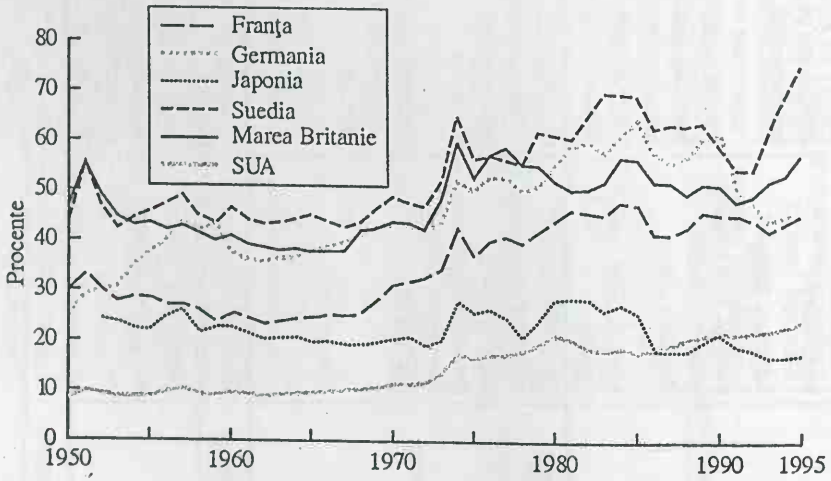

Figura 3.4. *Comerţul ca procent din PIB, şase ţări, 1950-1995*
(*Sursă*: FMI, *International Financial Statistics*, ani diferiţi)

Etalonului-Aur. Nivelurile au scăzut pe măsură ce dificultăţile economice au determinat reintroducerea unor măsuri protecţioniste, pentru a se stabiliza la aproape 12% (exporturi – PIB) şi dublul acestei valori pentru raportul comerţ – PIB. Ambele rate s-au dublat la începutul anilor '70, atingând niveluri relative la producţia privată care erau evident mai mari decât cele din perioada clasică a Etalonului-Aur (figura 3.5). Importanţa comerţului în cadrul politicii economice interne franceze este relevată de-a lungul anilor '80 şi '90, atunci când, prin politica dezinflaţiei competitive, se urmărea reducerea inflaţiei prin menţinerea francului la valori ridicate, forţând companiile franceze să fie competitive pe plan internaţional. Aceasta a avut ca rezultat creşterea exporturilor, astfel că intensitatea comerţului (măsurată fie pe baza raportului comerţ – PIB privat, fie a raportului exporturi – PIB) a sporit şi mai mult.

Datele din perioada postbelică referitoare la Germania le includ pe cele ale Republicii Federale până la unificare, astfel că ele nu sunt strict comparabile cu datele anterioare războiului. După o perturbare iniţială postbelică, comerţul s-a redresat rapid, încât la sfârşitul anilor '50 nivelurile de export şi comerţ relative la PIB (figura 3.4) erau comparabile celor înregistrate înaintea primului război mondial. În perioada postbelică comerţul a crescut, în medie, mai rapid decât venitul naţional, încât spre anii '90, exporturile erau de 40% din PIB-ul privat (pentru comerţ, vezi figura 3.5). Germania a reuşit să dezvolte o serie de industrii competitive, astfel că exportatorii săi şi-au sporit ponderea pe pieţele internaţionale. În plus, condiţiile macroeconomice interne au fost deseori stricte, ca parte a unei puternice politici antiinflaţioniste şi ca atare pieţele externe, mai ales cele din cadrul UE, au constituit o sursă importantă a cererii de exporturi. Deoarece condiţiile interne stricte limitează de asemenea cererea de importuri, s-a ajuns la perioade semnificative de surplus comercial, în ciuda unei monede naţionale puternice.

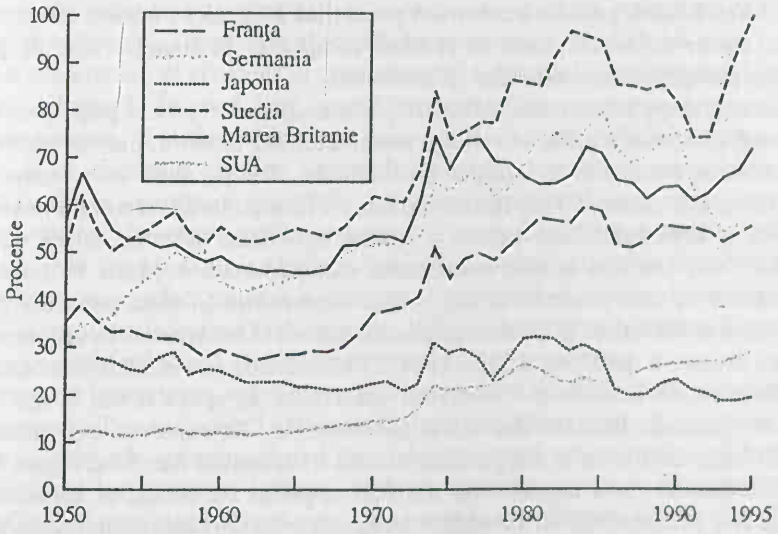

Figura 3.5. *Comerţul ca procent din PIB-ul privat, şase ţări, 1950-1995*
(*Sursă*: FMI, *International Financial Statistics*, ani diferiţi)

Dovezile privitoare la rădăcinile preponderent interne ale creşterii postbelice a Japoniei sunt prezentate în tabelul 3.4; o concluzie conformă cu alte studii (*cf.* Boltho, 1996b). Deşi nivelurile comerţ – PIB erau de aproximativ 25% la începutul anilor '50, ele au scăzut până la 20% în perioada imediat următoare şi au rămas la cotele respective până la începutul anilor '70. Deşi nivelurile comerţ – PIB în acest deceniu au crescut la 30%, de atunci s-a înregistrat o scădere până la 20%. Exporturile raportate la PIB se situează peste jumătatea acestei valori, reflectând surplusul comercial persistent al Japoniei şi o rată scăzută a importurilor comparativ cu alte ţări. Spre deosebire de alte ţări industrializate, Japonia nu a mai recuperat nivelurile raportului comerţ – PIB atinse în timpul erei clasice a Etalonului-Aur în condiţiile preţurilor curente (deşi acest lucru s-a întâmplat în condiţii de preţuri constante) sau nivelurile şi mai mari din perioada interbelică. Strategia economică postbelică a Japoniei a avut ca rezultat formarea unor relaţii strânse între corporaţiile majore şi furnizorii lor de componente. Ca atare, importurile de bunuri de larg consum şi intermediare s-au redus, această cerere fiind asigurată din producţia internă. Deci surplusul comercial persistent al Japoniei derivă în principal din nivelurile scăzute ale importurilor, din moment ce nivelurile exporturilor sunt scăzute relativ la PIB, după standardele statelor OCDE. Parţial ca urmare a acţiunii guvernamentale, avantajul comercial al Japoniei a evoluat de la produse prelucrate ce presupun forţă de muncă intensivă către produse deosebit de avansate tehnologic. Nu a obţinut un avantaj comparativ general în toate sectoarele, dar a dezvoltat un puternic avantaj pentru unele produse electronice, semiconductoare şi maşini, pe seama cărora se poate justifica în mare parte surplusul său comercial.

În perioada postbelică, Suedia a revenit rapid la nivelurile de comerţ relativ la PIB obţinute în perioada Etalonului-Aur (vezi figura 3.4). Ca şi în cazul altor state OCDE, nivelurile comerţului au crescut radical în anii '70, s-au diminuat în anii '80, pentru a spori din nou în anii '90, iar exporturile s-au redresat după devalorizarea din 1992 a coroanei. Fiind o ţară mică, politica economică postbelică a Suediei s-a bazat foarte mult pe un puternic sector de export, care să rămână competitiv în anumite nişe de piaţă pentru a asigura prosperitatea economiei în ansamblu.

Prin comparaţie, după terminarea războiului, Marea Britanie avea o poziţie comercială internaţională puternică, ceea ce reflecta potenţialul său anterior, pieţele imperiale captive şi devastarea economiilor Europei continentale. Totuşi, după cum reiese din figura 3.4, la începutul anilor '50 nivelurile comerţ – PIB erau inferioare celor atinse în perioada clasică a Etalonului-Aur, pentru a scădea apoi între sfârşitul anilor '50 şi începutul anilor '60, întrucât poziţia comercială internaţională a Marii Britanii s-a erodat. Importurile au avut tendinţa să depăşească exporturile în toată perioada postbelică. Intensitatea exporturilor şi a comerţului a început să se accentueze în ultima parte a anilor '60, ca urmare a devalorizării din 1967 a lirei sterline şi a intrării ulterioare în Comunitatea Economică Europeană. Nivelurile comerţului au sporit brusc în anii '70, influenţate şi de fluctuaţia lirei sterline. La mijlocul anilor '70, exporturile şi comerţul raportate la PIB atingeau nivelurile din perioada clasică a Etalonului-Aur (vezi figura 3.5). În ultimele două decenii, cota exporturilor din PIB-ul privat s-a ridicat la aproximativ 33%, fiind din nou comparabilă cu nivelurile înregistrate în perioada Etalonului-Aur.

Tendinţele postbelice înregistrate în SUA denotă unele paradoxuri: în anii '50 şi '60, când SUA aveau un avans tehnologic indiscutabil comparativ cu restul lumii, nivelurile comerţului erau reduse; totuşi, au înregistrat o creştere în anii '70, când SUA îşi

pierdeau ascendentul. Acest paradox poate fi explicat simplu: în perioada imediat următoare războiului, SUA nu aveau nevoie să importe decât anumite materii prime. Perspectivele limitate de a exporta către ţările europene, ale căror cantităţi de valută erau neglijabile, au determinat companiile americane să investească direct în producţie în aceste state (vezi capitolul 5). Pe măsură ce SUA au pierdut din avansul tehnologic deţinut în unele sectoare, în anii '70 şi '80, le-a scăzut şi avantajul comparativ la o serie de produse, astfel că a crescut gradul de penetrare al importurilor. În acelaşi timp, SUA şi-au păstrat şi sporit avantajul comparativ în alte sectoare industriale (cum ar fi cel de software), fapt reflectat prin creşterea exportului. Nivelurile totale ale comerţului raportat la PIB (şi la PIB-ul privat) au crescut începând cu anii '80, ajungând să le depăşească pe cele atinse în perioada clasică a Etalonului-Aur (vezi figurile 3.4 şi 3.5).

3.7. Impactul relaţiilor comerciale globale

Transformarea ordinii comerciale globale are un impact semnificativ asupra modului de administrare a economiilor naţionale şi în special asupra capacităţii guvernelor de a asigura prosperitatea naţională. Comerţul are consecinţe decizionale, instituţionale, distribuţionale şi structurale distincte în cazul economiilor dezvoltate din OCDE.

3.7.1. *Impacturi decizionale: managementul macroeconomic*

Deoarece comerţul a încurajat dezvoltarea unor pieţe globale, iar economiile au devenit mai deschise, impactul condiţiilor internaţionale asupra economiilor naţionale s-a accentuat. Fluctuaţiile macroeconomice ale unui stat tind să afecteze alte ţări, iar nivelurile mai mari ale exporturilor implică un impact mai mare al situaţiilor externe asupra producţiei naţionale. Transmisia fluctuaţiilor economice reflectă nu doar o intensitate sporită a comerţului, ci şi modul în care comerţul a devenit tot mai angrenat în activitatea economică internă. În mod cert, impactul fluctuaţiilor macroeconomice depinde nu numai de comerţ, ci şi de alte legături economice, în principal globalizarea financiară, precum şi de succesul politicii naţionale macroeconomice în contracararea acestor fluctuaţii. Totuşi, pentru principalele economii, fluctuaţiile macroeconomice sunt în prezent mult mai puternic corelate comparativ cu perioadele anterioare, inclusiv cea a Etalonului-Aur; iar aceasta în ciuda faptului că, în principiu, ratele de schimb fluctuante ale valutelor pot conferi statelor o autonomie naţională mai mare în privinţa adoptării politicilor macroeconomice (Eichengreen, 1994a). Adaptarea la aceste fluctuaţii reprezintă un obiectiv principal al managementului macroeconomic.

În timp ce intensitatea sporită a relaţiilor comerciale determină o sensibilitate mai mare a economiilor naţionale la fluctuaţiile internaţionale în ceea ce priveşte cererea de produse şi preţurile acestora, faptul dacă ele devin sau nu mai vulnerabile depinde de adaptabilitatea lor la şocuri externe, inclusiv de abilitatea de a folosi politici macroeconomice de contracarare. După cum s-a amintit în introducere, este necesară efectuarea unei distincţii între sensibilitate şi vulnerabilitate la evoluţiile externe, în termenii costurilor şi ai intervalelor de timp necesare ajustării la şocurile externe. O evaluare definitivă a vulnerabilităţii ar necesita modelarea directă a fiecărei economii. În acest

context merită reamintit faptul că sporirea preţurilor la importuri din anii '70, în special a preţului petrolului, a avut un impact profund asupra politicii macroeconomice.

3.7.2. *Impacturi instituţionale: politicile comerciale şi statul bunăstării*

Pentru susţinătorii săi, comerţul liber este o creaţie fragilă, beneficiile sale generale sunt prost înţelese de către politicieni şi de populaţie în ansamblu, iar existenţa sa este ameninţată constant de politicile grupurilor protecţioniste. Date fiind impacturile interne semnificative, persistenţa sa în cursul perioadei postbelice necesită anumite explicaţii. O parte a explicaţiei este dată de dorinţa politicienilor de a evita protecţionismul anilor '30. Dar, în mod decisiv, transformarea comerţului în perioada postbelică a transformat de asemenea politicile comerciale interne.

Declinul polarizării politice între partizanii şi adversarii liberului schimb este corelat cu tendinţa comerţului de a lua o formă intraramură, în cadrul căreia distribuirea câştigurilor şi pierderilor a devenit mai puţin tangibilă din punct de vedere politic. Acest fapt a generat o bază de sprijin lărgită pentru comerţul liber. Cererile protecţioniste au devenit mai fragmentate şi au fost canalizate asupra anumitor industrii, nemaifiind dirijate de interese coerente de clasă sau sectoriale, cum ar fi forţa de muncă, agricultura sau industria grea. De asemenea, cererea de produse importate, dependenţa exporturilor de pieţe deschise şi internaţionalizarea producţiei au reprezentat contraponderi faţă de presiunile protecţioniste (Milner, 1989). Aceste interese şi grupuri de sprijin întreţăiate au împiedicat protecţionismul de modă veche să obţină o susţinere publică lărgită în ciuda atractivităţii sale populiste. De asemenea, protecţionismul este mai dificil de pus în aplicare în contextul constrângerilor multilaterale asupra politicilor comerciale şi al mutaţiei globale către o liberalizare sporită.

Pe lângă aceasta, din moment ce comerţul determină, în principiu, un câştig net în privinţa bunăstării unei ţări, câştigătorii ar putea să-i compenseze pe perdanţi şi să rămână oricum mai avantajaţi decât în lipsa comerţului. Dacă privim astfel lucrurile, nu este surprinzător faptul că economiile mai deschise corespund, în general, unor state ale bunăstării mai extinse (Rodrik, 1997). Totuşi, creşterea comerţului şi schimbările în structura sa au determinat o sporire a constrângerilor ce afectează asigurarea bunăstării în statele capitaliste avansate. Deşi nu există nici un fel de dovadă sistematică a faptului că prevederile bunăstării ar dăuna performanţelor comerciale (*cf.* Pfaller ş.a., 1991), angajatorii, mai ales cei din sectorul industriilor de produse tranzacţionabile, se opun creşterii contribuţiilor la asigurările sociale, exercitând presiuni ca acestea să fie reduse pe motiv de asigurare a competitivităţii pe plan global. Dar diminuarea perspectivelor de angajare pentru muncitorii slab calificaţi ca o consecinţă a comerţului (problemă discutată mai jos) împovărează semnificativ sistemul bunăstării în aceste state. Deşi este rareori adevărat că aceste prevederi nu pot fi aplicate din considerente de rentabilitate, costurile protecţiei sociale au sporit, iar baza lor politică a fost subminată de patternurile schimbătoare ale comerţului. Astfel, comerţul global a avut impacturi contradictorii, în virtutea faptului că a sporit presiunile asupra statelor bunăstării, dar, în acelaşi timp, a determinat o subminare a bazelor politice ale finanţării lor. După cum afirmă Kapstein, „tocmai atunci când muncitorii au cel mai mult nevoie ca statul-naţiune să fie un tampon faţă de economia mondială, acesta îi părăseşte" (1996, p. 16).

3.7.3. *Impacturi distribuţionale: forţa de muncă*

Întrucât comerţul a impulsionat evoluţia pieţelor globale, cererea de forţă de muncă este tot mai mult influenţată de forţele competitive globale. Salariile din sectorul produselor tranzacţionabile tind să fie luate ca indicatori de referinţă pentru restul economiei. Concurenţa internaţională prin comerţ, în special din partea ţărilor în curs de dezvoltare, este considerată de multe ori un factor de reducere a salariilor şi a standardelor sociale şi ambientale spre valoarea celui mai mic numitor comun (vezi, de exemplu, Hines şi Lang, 1993). O concluzie mai puţin dramatică reiese din teoria standard a comerţului, care preconizează că salariile din ţările între care au loc schimburi comerciale vor deveni convergente, ele crescând în ţările abundente în forţă de muncă, în care iniţial sunt scăzute, şi scăzând în statele deficitare în forţă de muncă, unde iniţial sunt ridicate.

Comerţul este determinat de diferenţe tehnologice, economiile de scară şi de diferenţele în rezervele relative de factori de producţie. În perioada clasică a Etalonului-Aur, s-a remarcat o convergenţă pe plan internaţional în privinţa salariilor. Această situaţie s-a datorat specializării sporite, ţările efectuând schimburi de mărfuri diferite, produse cu tehnologii destul de asemănătoare. Natura comerţului din perioada postbelică a modificat aceste tendinţe. După cum s-a observat, în cea mai mare parte a perioadei, ţările dezvoltate au tranzacţionat mărfuri similare şi, ca atare, nivelurile productivităţii lor au devenit convergente. Astfel, deşi s-a înregistrat o convergenţă remarcabilă a nivelurilor salariale între ţările dezvoltate, aceasta s-a datorat mai curând convergenţei ratelor productivităţii decât comerţului (Dollar şi Wolff, 1993; Wolff, 1997). În ţările care au reuşit să-şi păstreze avantaje economice specifice, s-au putut plăti salarii mai mari. Acolo unde acestea sunt folosite pentru sprijinirea sectorului bunurilor netranzacţionabile sau sunt impozitate în vederea finanţării serviciilor publice, ele pot determina astfel menţinerea unor niveluri comparabile ale salariilor în întreaga economie. Efecte similare pot avea loc şi în cadrul comerţului intraramură determinat de economiile de scară. În condiţii plauzibile, atât capitalul, cât şi forţa de muncă au de câştigat de pe urma sporirii comerţului intraramură (Helpman şi Krugman, 1985, cap. 9).

Deşi aceasta presupune că impactul comerţului asupra forţei de muncă este unul benefic, totuşi sporirea presiunilor concurenţiale poate afecta negativ salariile şi costurile aferente celorlalte componente (altele decât forţa de muncă). Efectele cele mai radicale ale comerţului asupra forţei de muncă derivă în principal din faptul că la ora actuală tehnologiile industriale s-au răspândit la nivel internaţional, iar avantajul comparativ este determinat în bună măsură de rezervele relative de factori de producţie. Dacă avantajele specifice sunt erodate, iar efectele de scară nu predomină, se năruie baza care permitea menţinerea unor salarii mari şi ne putem aştepta la o convergenţă a lor. Acest fapt este valabil pentru comerţul între ţările dezvoltate, ca şi pentru cel între ţări dezvoltate şi, respectiv, ţări în curs de dezvoltare. În cazul în care ţările au acces la tehnologii similare, comerţul între ramuri poate fi analizat în funcţie de diferenţele relative în rezervele de forţă de muncă calificată, după cum s-a observat anterior. Datele perioadei postbelice relevă în bună măsură acest fapt: acolo unde comerţul intraramură intensificat a determinat o creştere a veniturilor aferente forţei de muncă şi capitalului, cel între ramuri a determinat o sporire a veniturilor lucrătorilor calificaţi, reducându-le pe ale altora (Oliveira Martins, 1994). Întrucât ţările în curs de dezvoltare au sporit exporturile

de produse ce presupun un nivel de calificare redus al forţei de muncă, iar cele dezvoltate au devenit tot mai specializate în producerea de bunuri ce necesită forţă de lucru calificată superior, s-a produs astfel o convergenţă pe plan internaţional a salariilor aferente grupurilor de lucrători care se situează la acelaşi nivel de calificare (Wood, 1994). Declinul industriilor care necesită mână de lucru slab calificată în cadrul ţărilor dezvoltate a diminuat drastic nevoia de lucrători slab calificaţi, ceea ce a dus la scăderea salariilor şi la creşterea şomajului; conform estimărilor lui Wood, cererea de forţă de muncă slab calificată a scăzut cu peste 20% comparativ cu situaţia ipotetică a inexistenţei comerţului între ramuri (Wood, 1994, 1995).

Cercetările existente relevă faptul că avantajul comparativ al economiilor dezvoltate derivă atât din relativa lor abundenţă în forţă de muncă superior calificată, cât şi din avantajul lor tehnologic – deşi convergenţa generală a nivelurilor productivităţii între aceste economii ascunde diferenţe persistente între ramuri (Cörvens şi Grip, 1997; Dollar şi Wolff, 1993; Gustavsson ş.a., 1997; Wolff, 1997). Începând cu anii '80 au sporit inegalităţile salariale în cadrul economiilor dezvoltate: salariile lucrătorilor cu pregătire şi calificare superioare au cunoscut o creştere relativă, în timp ce perspectiva ocupării unui loc de muncă de către lucrătorii slab calificaţi, în special în sectorul producţiei, s-a diminuat semnificativ. Cauzele acestor schimbări reprezintă un subiect de intensă controversă, mai ales cu referire la cât de mult se datorează această tendinţă desfăşurării de activităţi comerciale cu state în curs de dezvoltare (cu salarii scăzute) şi cât de mult schimbărilor tehnologice (Lawrence, 1996; Leamer, 1996). Deşi unii s-au îndoit de faptul că uşoara creştere a penetrării economiilor dezvoltate de către importurile din statele în curs de dezvoltare – de ordinul a 1 sau 2% din PIB – ar putea explica aceste schimbări în ocuparea forţei de muncă şi în nivelurile salariilor, Wood este de altă părere (1994, 1995). Cercetările efectuate de Wood relevă faptul că aceste schimbări se datorează comerţului. Din alte studii reiese că şi comerţul, şi inovaţiile tehnologice au contribuit în proporţii aproximativ egale la aceste mutaţii (Minford ş.a., 1997). Oricum ar fi, patternurile comerciale contemporane au într-adevăr consecinţe importante pentru forţa de muncă a statelor dezvoltate.

3.7.4. *Impacturi structurale: competiţia globală, dezindustrializarea şi patternurile schimbătoare ale producţiei industriale*

Dezvoltarea pieţelor globale a determinat o specializare a ţărilor, astfel încât ceea ce este sau nu profitabil de produs se află sub influenţa condiţiilor competitive globale. În mod crucial, poziţiile ţărilor nu sunt statice: pe măsură ce economiile se dezvoltă şi beneficiază de noi tehnologii, poziţiile lor relative se modifică. Deoarece patternurile internaţionale ale avantajului comparativ se schimbă de-a lungul timpului, economiile naţionale se confruntă cu presiuni de a realoca permanent resursele, nu doar ca un răspuns unic şi definitiv la amplificarea comerţului. În acest sens, comerţul are impacturi semnificative asupra structurii economiilor naţionale.

O dată cu sporirea competiţiei la exporturi, comerţul a provocat schimbări structurale la nivelul economiilor dezvoltate. În marea parte a perioadei de aur ce a urmat războiului, multe ţări OCDE au rămas în urma Statelor Unite din punct de vedere tehnologic. Ele exportau foarte mult către terţe ţări, şi nu către SUA, acele produse pentru care inferioritatea lor

tehnologică era mai redusă, iar acest dezavantaj putea fi contrabalansat de costuri mai mici de producţie, în special de salarii mai scăzute. Începând cu anii '70, Japonia şi Europa au început să ajungă din urmă Statele Unite din punct de vedere tehnologic (Dollar şi Wolff, 1993, cap. 3-6; Hansson şi Henrekson, 1994). Deşi nivelurile de productivitate naţională sunt în prezent comparabile pentru ţările dezvoltate, acest fapt maschează diferenţe semnificative de productivitate în anumite sectoare. Avantaje tehnologice specifice continuă să genereze avantaje relative în comerţ. Totuşi, tehnologia se răspândeşte pe plan internaţional nu în ultimul rând prin intermediul comerţului. În consecinţă, cunoştinţele tehnice nu reprezintă o sursă durabilă de avantaj relativ, deşi patternurile de specializare datorate cunoştinţelor tehnologice se pot menţine în cazul ţărilor care îşi păstrează un avantaj în generarea lor. Pe măsură ce tehnologia se răspândeşte şi condiţiile productive devin convergente la nivelul ţărilor dezvoltate, se înregistrează o anumită convergenţă a acestora în ceea ce priveşte specializarea comercială (Soete şi Verspagen, 1994).

Deoarece economiile îşi dezvoltă capacitatea de a exporta pe pieţe globale, comerţul sporeşte iar concurenţa se intensifică. Pe măsură ce tehnologia se difuzează la nivel internaţional, producătorii cu costuri reduse generează presiuni concurenţiale suplimentare. Apariţia producătorilor cu costuri reduse diminuează posibilitatea ca un producător individual să transfere către cumpărător creşterea costurilor sale de producţie. Aceasta forţează producerea de schimbări structurale, unele industrii ajungând să se restrângă sau să fie eliminate, în timp ce altele se extind; ţările nu pot fi competitive în toate domeniile sau în nici unul, dar adaptarea economică şi socială internă pe care o presupune redirecţionarea resurselor de la sectoarele aflate în declin către cele în plină dezvoltare poate fi considerabilă. Tocmai din cauză că avantajul competitiv este relativ, schimbările în poziţia competitivă a unei ţări au un impact direct asupra celorlalte ţări. Aceste observaţii pot fi susţinute de exemplul oferit de SUA, care în anii '80 au trecut de la o participare comercială nesemnificativă la o relativă deschidere faţă de comerţ. Deşi recuperarea tehnologică a însemnat că SUA şi-au pierdut avantajul relativ într-o serie de sectoare industriale, ele şi-au menţinut totuşi avantaje evidente în multe altele. Unele sectoare industriale au prosperat ca urmare a exporturilor, în timp ce altele – în special sectorul industriei de automobile – au fost forţate să efectueze restructurări intensive. Dorim să evidenţiem astfel că nivelul sporit al comerţului nu a determinat pur şi simplu o reducere generală a competitivităţii industriei Statelor Unite, ci o schimbare structurală majoră în economie, din cauza unei vulnerabilităţi sporite în faţa concurenţei globale.

Cel mai radical impact structural generat de comerţ asupra economiilor dezvoltate este datorat producătorilor cu costuri reduse care achiziţionează tehnologii de producţie, fapt ce se poate observa din creşterea exporturilor de produse manufacturate ale statelor nou-industrializate (ENI). Şi în acest caz efectul nu este eliminarea tuturor producătorilor din statele dezvoltate. Chiar şi cele mai avansate ENI se află încă în urma naţiunilor-lider din punct de vedere tehnologic, ceea ce face ca nivelurile productivităţii lor să fie mai scăzute (Dollar şi Wolff, 1993, cap. 8). Pe măsură ce ENI au dobândit tehnologii noi de producţie, baza competiţiei comerciale s-a mutat (după cum s-a observat) de la superioritatea tehnologică la disponibilul relativ de forţă de muncă calificată sau slab calificată (Wood, 1994). Majoritatea economiilor OCDE s-au specializat tot mai mult pe fabricarea de produse care necesită *input*-uri intensive de forţă de muncă de înaltă calificare, în timp ce ţările ENI şi-au sporit exporturile de produse care necesită forţă de muncă relativ

slab calificată. Situaţia respectivă a dus la închiderea unor sectoare industriale din ţările dezvoltate, producătoare de mărfuri textile, articole din piele, jucării şi articole de sport. Trebuie observat faptul că aceasta nu sugerează o scădere a competitivităţii la nivelul ţărilor dezvoltate; datorită intensificării comerţului cu statele ENI, ele au devenit mai specializate: a sporit producţia anumitor bunuri, în timp ce producţia altor bunuri s-a redus.

Această prezentare a situaţiei induce o anumită precauţie în dezbaterea referitoare la competitivitatea naţională şi dezindustrializarea din ţările dezvoltate. Reorganizarea globală a industriei datorată comerţului a determinat schimbări structurale profunde în economiile dezvoltate, prin specializare, şi nu o pierdere generală a competitivităţii naţionale. Chiar şi acolo unde tehnologia a fost răspândită către ţările în curs de dezvoltare, avantajul competitiv al economiilor dezvoltate nu a fost eliminat, din moment ce baza competiţiei s-a deplasat acum, aşa cum am menţionat, către abundenţa relativă de forţă de muncă calificată. În practică, ţările dezvoltate şi-au păstrat în continuare avantajul competitiv şi tehnologic.

Dezindustrializarea din economiile avansate, adică declinul industriei prelucrătoare în termenii totalului de forţă de muncă ocupată şi ai producţiei totale (cel puţin atunci când este măsurată în preţuri curente), a fost deseori pusă pe seama concurenţei comerciale, mai ales în SUA şi în Marea Britanie. Un anumit declin relativ este rezultatul inevitabil al schimbării patternurilor comerciale, corelate cu noua diviziune internaţională a muncii. Ponderea ocupării forţei de muncă în industria prelucrătoare are tendinţa de a scădea în economiile cu niveluri de dezvoltare superioare; pe măsură ce productivitatea industriei prelucrătoare sporeşte, este necesar un număr tot mai mic de lucrători pentru un nivel dat al producţiei. Unele economii avansate şi-au sporit ponderea în totalul exporturilor de produse prelucrate pe plan mondial în detrimentul altora, dar chiar şi în cazul economiilor industriale slab performante, precum Marea Britanie, această reducere reprezintă doar o fracţiune din declinul industriei prelucrătoare, ca proporţie din producţia naţională şi ca procentaj din forţa de muncă la nivel naţional (Rowthorn şi Wells, 1987). Mai exact, chiar dacă exporturile de produse prelucrate ar fi sporit rapid, deplasarea relativă către servicii ar fi fost, în linii mari, aceeaşi. Comerţul cu statele ENI şi cu alte state în curs de dezvoltare a determinat o reorganizare internă a producţiei mai degrabă decât un declin general al producţiei prelucrate (dezindustrializare) în cadrul economiilor dezvoltate. Într-adevăr, ţările dezvoltate au un surplus comercial în relaţia cu ţările în curs de dezvoltare, pe măsură ce industrializarea acestora din urmă măreşte nevoia de utilaje şi alte produse avansate. Răspândirea globală a tehnologiei şi apariţia unor noi producători au accelerat dinamica competiţiei globale, astfel că adaptarea structurală continuă a devenit un aspect permanent al funcţionării economiilor avansate.

3.8. Concluzie: autonomia şi suveranitatea statului

Comerţul a fost un element intrinsec al creşterii economice postbelice în ţările OCDE, iar nivelurile comerciale de astăzi nu au precedent în istorie. O reţea de legături comerciale intensive şi extensive funcţionează şi creează condiţiile de existenţă ale pieţelor globale, ale căror impacturi la nivel intern depăşesc sectorul bunurilor

tranzacţionabile şi se răsfrâng asupra întregii economii. Pe măsură ce s-au pus bazele unor acorduri comerciale instituţionalizate la nivel regional, acestea au determinat o accentuare a tendinţei spre liberalizarea comerţului – după cum relevă evoluţia OMC.

De la începuturile sale, statul-naţiune a folosit politicile protecţioniste pentru a strânge venituri, pentru a soluţiona dificultăţile aferente balanţei de plăţi şi pentru a promova industria internă. Spre sfârşitul secolului XX, constrângerile instituţionale şi costurile economice au limitat foarte mult amploarea politicilor protecţioniste naţionale. În prezent, nu doar restricţiile sub forma cotelor şi tarifelor sunt supuse unei accentuate supravegheri şi reglementări internaţionale, ci şi politicile care susţin industria internă, precum şi legislaţia internă referitoare la concurenţă şi la standardele de siguranţă. În plus, experienţa istorică a dezvoltării economice prin politici protecţioniste – cu un bilanţ, de altfel, amestecat – nu mai oferă astăzi decât o opţiune politică mult diminuată, aşa cum a demonstrat criza din 1997 din Asia de Est. Autarhia – sau „desprinderea" – este de asemenea scoasă de pe agenda politică. Entuziasmul recent faţă de politicile vizând capitalul uman – educaţia şi pregătirea profesională – reflectă nu numai un interes academic sau politic faţă de potenţialul acestor măsuri de a contracara unele consecinţe adverse pe care le presupune comerţul liber global, dar şi un aparent declin al altor opţiuni politice. În aceste privinţe, globalizarea contemporană a comerţului a transformat noţiunea de autonomie a statului şi a determinat schimbări la nivelul politicilor statului. Mai mult, reglementarea globală a comerţului, de către organisme precum OMC, implică o redefinire radicală a noţiunii westfalice de suveranitate a statului. După cum a demonstrat tumultul economic de la sfârşitul anilor '90, pentru viitorul previzibil, prosperitatea celor şase state capitaliste avansate şi a comunităţilor din cadrul acestora va continua probabil să fie puternic influenţată de dinamica comerţului global. Dar globalizarea comerţului reprezintă doar una dintre faţetele apariţiei economiei mondiale; celelalte două sunt finanţele şi producţia, ele constituind obiectul capitolelor următoare.

Capitolul 4

Patternuri fluctuante ale finanţelor globale

Există puţine imagini ale globalizării mai răspândite decât cea a bărbaţilor şi femeilor de la bursele din City of London sau de pe Wall Street, cumpărând şi vânzând cu frenezie valute şi active de pe întreg globul, printr-o simplă apăsare pe buton. Deşi concentrate în foarte mare măsură în cele trei centre principale – Londra, Tokyo şi New York –, tranzacţiile mondiale cu valute se ridică la cifra uluitoare de 1.490 miliarde de dolari americani în fiecare zi de lucru. În plus, miliarde de dolari din active financiare sunt puse în circulaţie zilnic pe glob. Pe lângă activele curente, apariţia pieţelor *futures* arată că e posibil ca activele şi valutele să fie cumpărate şi vândute în avans, adică în viitor. Dezvoltarea noilor instrumente financiare, dereglementarea pieţelor financiare naţionale şi expansiunea băncilor şi a altor instituţii financiare internaţionale au creat un sistem financiar global funcţional. În prezent, comerţul mondial cu valute şi obligaţiuni guvernamentale face ca dobânzile şi cursurile valutare, două variabile decisive în conturarea politicii macroeconomice naţionale, să fie stabilite în contextul pieţelor financiare globale.

4.1. Indicatori de globalizare şi angrenare financiară

Fluxurile de capital transfrontaliere au circulat secole de-a rândul, iar acest capitol foloseşte mai mulţi indicatori ai activităţii financiare internaţionale pentru a le reface cursul în timp şi spaţiu. Există multe modalităţi de măsurare a extensiunii şi intensităţii finanţelor internaţionale şi este util, în acest moment, să facem distincţia între deschiderea financiară, angrenarea financiară şi integrarea financiară. Deschiderea pieţelor financiare naţionale se referă la nivelul restricţiilor legale asupra tranzacţiilor financiare internaţionale. Nivelul de angrenare se referă la gradul de implicare naţională în activitatea financiară globală: nu există o estimare unică, ci ea este sugerată, de la caz la caz, de ponderea activelor străine pe pieţele naţionale, de implicarea atât a instituţiilor financiare străine pe pieţele financiare interne, cât şi a instituţiilor financiare interne pe pieţele financiare externe şi de aportul naţional la diverse fluxuri financiare globale. Termenul „integrare financiară" este folosit aici doar în sensul strict economic în care preţurile şi randamentele activelor se egalizează pe diferite pieţe financiare naţionale. Pe o piaţă complet integrată, randamentele activelor financiare identice se egalizează, însă, bineînţeles, multe active tranzacţionate pe plan internaţional nu sunt identice. Indicatorii egalizării ratei dobânzii sau a preţului activelor nu reuşesc să redea complexitatea globalizării

financiare ca proces istoric. De aceea, un indicator mai bun este gradul în care există o convergență între randamentele sau prețurile unor pachete de active financiare similare.

Acești indicatori variați constituie un punct de plecare în descrierea formelor istorice ale globalizării financiare și a elementelor noi din epoca contemporană. Analizând extinderea geografică a piețelor financiare mondiale, putem estima *extensiunea* sistemului internațional al finanțelor. Studiul amplorii fluxurilor financiare globale (atât brute, cât și nete) are ca rezultat cunoașterea patternurilor istorice ale *intensității* globalizării financiare. *Velocitatea* în schimbare a fluxurilor financiare, care este corelată cu modificările de infrastructură din tehnologiile de comunicații, este semnificativă în stabilirea impacturilor unei astfel de activități. Faptul că globalizarea financiară poate avea *impacturi* serioase asupra politicii economice naționale este incontestabil, dar tipurile de impacturi (decizionale, instituționale, distribuționale și structurale) pot fi diferite de la o epocă la alta, iar impactul fluxurilor financiare globale este puternic mediat de condițiile economice naționale. De asemenea, fluxurile financiare din întreaga lume sunt clasificate în funcție de anumite *infrastructuri* și de *instituționalizarea* lor, ambele variind în timp și spațiu. În fine, sistemul global al finanțelor prezintă patternuri clare de *stratificare*, așa cum în economia internă, de exemplu, diferite categorii de debitori beneficiază de condiții de creditare și de rate ale dobânzii diferite.

4.1.1. *Structura argumentului*

Sistemul global al finanțelor include fluxuri de credite (precum împrumuturi și obligațiuni), investiții (investiții externe directe, acțiuni) și bani. Pe această viziune largă se bazează prezentarea, în cele ce urmează, a patternurilor istorice în schimbare ale activității financiare globale. Pornind de la cadrul elaborat în introducere, capitolul analizează formele spațio-temporale și organizaționale ale sistemului global al finanțelor, urmărindu-le evoluția începând cu epoca modernă timpurie. Astfel, analiza are ca scop identificarea elementelor-cheie ale globalizării financiare în perioada modernă timpurie, în perioada clasică a Etalonului-Aur, în epoca Bretton Woods și în cea modernă. Pe baza acestui studiu sunt identificate elementele de noutate ale fenomenului contemporan al globalizării financiare. În plus, va fi discutată angrenarea în sistemul financiar global a celor șase state capitaliste avansate asupra cărora se concentrează acest studiu, analizându-se urmările activității financiare globale asupra autonomiei și suveranității de stat. În relatarea evoluției globalizării financiare sunt folosiți mai mulți termeni tehnici, prezentați în caseta 4.1.

4.2. Patternuri timpurii ale activității financiare globale

Comerțul transfrontalier a necesitat, din cele mai vechi timpuri, o anumită formă de valută acceptată. Inițial, aceasta consta, de obicei, în metale prețioase precum aurul. Fluxurile transcontinentale de aur și argint pot fi întâlnite încă din secolul al XII-lea (Watson, 1967), iar dezvoltarea comerțului intercontinental din acea perioadă a creat relații financiare intermitente între comercianți. Sistemul organizat al finanțelor

Caseta 4.1. *Termeni tehnici în globalizarea financiară*

Fluxurile internaţionale de capital pot fi definite ca fluxuri transfrontaliere de active şi credite atât pe termen lung, cât şi pe termen scurt; ele pot fi diferenţiate în mai multe tipuri:

- *investiţii externe directe* – proprietatea asupra întreprinderilor din străinătate sau investiţia în acestea, investitorul jucând un rol managerial direct;
- *împrumuturi bancare internaţionale* – împrumuturi acordate unor actori externi, în monedă naţională sau în valută străină;
- *obligaţiuni internaţionale* – instrumente de credit emise de sau pentru creditori/ debitori din străinătate, care includ promisiunea de a plăti o sumă specificată de bani, la o dată determinată, precum şi o dobândă periodică, la intervale stabilite; obligaţiunile sunt, de aceea, titluri de valoare tranzacţionabile denominate în unităţi standard;
- *investiţii de portofoliu* – investiţii în acţiuni corporatiste sau obligaţiuni pe termen lung deţinute doar pentru profit, investitorul neavând nici un rol managerial;
- *acţiuni internaţionale* – acţiuni ale unei companii emise pentru străini;
- *„noi" instrumente financiare* – derivate, contracte cu opţiune, *swaps*;
- *asistenţă pentru dezvoltare* – fluxuri oficiale de asistenţă, de la guvern la guvern;
- *fluxuri monetare internaţionale* – cumpărarea şi vânzarea de valute străine.

Fluxurile brute de capital măsoară totalul fluxurilor de capital care ies dintr-o economie sau, alternativ, care intră în aceasta.

Fluxurile nete de capital măsoară diferenţa dintre fluxurile brute care ies şi cele care intră într-o economie – fluxurile nete indică dacă o economie acumulează drepturi în raport cu restul lumii sau invers.

internaţionale datează, în principal, din secolul al XIV-lea, când unele bănci comerciale florentine, precum renumita companie Peruzzi, au dezvoltat legături multinaţionale – operaţiuni „externe" sau acorduri reciproce cu bănci străine (Abulafia, 1997; Hunt, 1994). Începând cu secolul al XVI-lea, Europa a importat cantităţi mari de metale preţioase, folosite îndeosebi pentru finanţarea comerţului cu Asia. Ca urmare, condiţiile monetare din Europa şi Asia s-au întrepătruns (Vilar, 1991).

Deşi fluxurile monetare transfrontaliere au început cu mult timp în urmă, o ordine financiară europeană, în sensul sistemelor regularizate sau instituţionalizate de organizare a creditului între principalele economii, datează, în mare, din secolul al XVI-lea (Germain, 1997). În această perioadă, Anvers a devenit cel mai important centru al sistemului finanţelor de pe întreg cuprinsul Europei. Această ascendenţă reflectă poziţia sa dominantă din punctul de vedere al comerţului (intra-european, precum şi între Europa şi Asia) şi politicile financiare liberale: pe pieţele sale evoluau mulţi operatori financiari străini. Dezvoltarea finanţelor internaţionale în acest interval a fost stimulată de două evoluţii principale. În primul rând, reţelele comerciale din ce în ce mai vaste au sporit cererea de servicii financiare transfrontaliere, din nevoia de a reduce costurile şi pericolele implicate de transportul banilor. În al doilea rând, dificultăţile pe care statele absolutiste le întâmpinau în colectarea de fonduri, în special pentru războaie costisitoare,

au creat presiuni şi oportunităţi deosebite pentru un sistem organizat al finanţelor. De exemplu, Banca Angliei a fost fondată în 1694 ca bancă privată, pentru a finanţa războiul Angliei cu Franţa. În Europa, ascensiunea statelor moderne a fost asociată îndeaproape cu emiterea de valute unificate sub control central (Goodhart, 1985).

După cum observă Germain, în această perioadă modernă timpurie, principalele centre ale activităţii financiare erau, în general, amplasate în zonele de concentrare a comerţului şi, prin urmare, şi a cererii de servicii financiare (1997, cap. 2). În consecinţă, principalul centru financiar al Europei s-a mutat din oraşele-state italiene la Anvers, oglindind modificarea în comerţul european. O dată cu dezvoltarea economiei olandeze şi a celei britanice, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, activitatea financiară internaţională s-a transferat în noile centre din Amsterdam şi Londra. Deşi iniţial aceste reţele ale sistemului internaţional al finanţelor erau limitate doar la Europa, ele s-au extins în afara ei o dată cu imperiile europene şi companiile lor comerciale (vezi capitolele 1 şi 5).

În secolul al XVIII-lea, creşterea cererii de servicii financiare internaţionale a dus la dezvoltarea unor pieţe sofisticate (incluzând, de exemplu, unele tranzacţii *futures*) în Amsterdam şi Londra, care deserveau comerţul nord-european şi oferţeau, în acelaşi timp, finanţări interne. Comunicarea între aceste noduri principale ale activităţii financiare dura în jur de o săptămână, dar intensitatea tranzacţiilor era de o asemenea natură încât ele constituiau o piaţă financiară europeană integrată, definită în baza convergenţei preţurilor şi a randamentelor activelor financiare (Neal, 1990; Zevin, 1992). Dezvoltarea comerţului a făcut ca pieţele din Amsterdam să devină din ce în ce mai lichide: cererea internă de fonduri nu a reuşit să ţină pasul cu oferta în creştere, pe măsură ce industria olandeză traversa un declin relativ. De-a lungul secolului al XVIII-lea, pieţele din Amsterdam s-au diversificat, devenind principalii creditori pentru alte ţări europene (Riley, 1980).

Deşi relativ vaste, dată fiind răspândirea lor intercontinentală, reţelele financiare transfrontaliere din această perioadă erau limitate de graniţele sistemelor imperiale. Amploarea şi efectele unor astfel de fluxuri erau semnificative în măsura în care războaiele şi formarea statelor creau debite ce trebuiau finanţate prin impozite din interior şi credite – ultimele, atât din surse externe, cât şi interne (Tilly, 1990). Mai mult, aşa cum am observat, exista o convergenţă a ratelor dobânzilor şi a preţurilor activelor.

4.3. Perioada clasică a Etalonului-Aur: 1870-1914

Revoluţia industrială din Marea Britanie şi ascensiunea acesteia spre o poziţie dominantă în comerţul mondial au ajutat Londra să atingă şi să-şi consolideze un loc principal în sistemul financiar internaţional. La sfârşitul secolului al XIX-lea, Londra devenise prima piaţă financiară internaţională, iar băncile englezeşti îşi extindeau şi îşi dezvoltau activităţile globale.

Din 1870 până la izbucnirea primului război mondial, fluxurile financiare transfrontaliere au devenit vizibil mai extensive şi mai intensive. Dezvoltarea infrastructurilor de comunicaţii a dus la o angrenare profundă a pieţelor financiare interne în reţelele financiare internaţionale. Guvernele impuneau puţine restricţii sau nici una asupra

fluxurilor financiare internaţionale, în timp ce valorile principalelor valute erau reglementate prin funcţionarea sistemului global al Etalonului-Aur. Aşa cum afirma Sir Ernest Barker în 1915, „mijloacele de comunicare îmbunătăţite şi în mod deosebit telegraful au creat un sistem unic de credit pentru întreaga lume" (Barker, 1915). Se spune deseori că această perioadă este prima în care a existat un sistem financiar cu adevărat global. Într-adevăr, pentru sceptici, epoca clasică a Etalonului-Aur care a precedat primul război mondial este considerată un punct de referinţă pentru globalizarea financiară, ei susţinând că nivelul fluxurilor nete era mai mare decât avea să fie în orice altă perioadă ulterioară şi că aderarea la regulile Etalonului-Aur însemna că ţările trebuiau să-şi subordoneze politica economică internă unui set rigid de reguli internaţionale (Zevin, 1992; Hirst şi Thompson, 1996b, cap. 2). Dar acest punct de vedere este incorect, după cum demonstrează analiza următoare.

Tabelul 4.1. *Stocuri de investiţii externe pe ţări investitoare, 1825-1938, ca procentaj din totalul mondial*

	Marea Britanie	Franţa	Germania	Olanda	SUA	Total (în milioane dolari)
1825	55,6	11,1		33,3		900
1840	58,3	25,0		16,7		1.200
1855	63,9	27,8		8,3		3.600
1870	62,0	31,6		6,3		7.900
1885	55,7	23,6	13,6	7,1		14.000
1900	51,1	21,9	20,3	4,6	2,1	23.700
1914	44,0	19,9	12,8	2,6	7,8	45.450
1938	41,7	7,0	1,3	8,7	21,2	54.950

Sursă: estimare după Woodruff, 1966, pp. 150-157.

4.3.1. *Capitalul internaţional: extensiunea, intensitatea şi stratificarea fluxurilor financiare*

În această perioadă, capitalul a circulat pretutindeni, iar intensitatea investiţiilor externe a dobândit o importanţă economică majoră atât pentru ţările investitoare, cât şi pentru cele debitoare. Deşi evaluările fluxurilor transfrontaliere de capital variază şi sunt supuse unor vaste marje de eroare, patternurile generale sunt clare. Tabelul 4.1 arată o creştere considerabilă a proporţiilor fluxurilor de capital. Marea Britanie a rămas principalul exportator de capital, cu toate că poziţia sa de lider la începutul acestei perioade a fost treptat subminată. Franţa era un exportator de capital semnificativ, în timp ce Germania şi SUA au devenit exportatori importanţi abia spre sfârşitul acestui interval. Aportul general al investiţiilor externe olandeze la totalul global a scăzut rapid pe măsură ce alţi investitori au pătruns pe piaţă.

Dacă investiţiile externe din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea erau direcţionate în mare parte către alte ţări europene, ele dobândeau acum o dimensiune interregională sau intercontinentală caracteristică. Aşa cum arată tabelul 4.2, deşi până la izbucnirea

primului război mondial 40% din investițiile externe se făceau în cele două Americi, existau investiții considerabile în Asia, Africa și Australia. Stocurile s-au acumulat din fluxurile pe scară largă ale acestei perioade. Pe măsură ce economiile principale se maturizau, nivelurile lor de economisire depășeau cererea internă de investiții. Invers, în multe economii emergente, cererea de fonduri de investiții depășea nivelurile interne de economisire: urbanizarea rapidă și existența unei populații relativ tinere au dus la o cerere ridicată de investiții infrastructurale. Pentru un nivel de risc dat, aceste proiecte în străinătate ofereau randamente mai mari decât cele disponibile pe plan intern. Investițiile britanice au fost îndreptate către țările exportatoare de produse primare pentru a finanța proiecte de infrastructură; numai rețelele de căi ferate ar fi putut reprezenta o treime din totalul investițiilor externe britanice din perioada respectivă. O proporție mult mai însemnată din împrumuturile franceze și germane au finanțat deficitele guvernamentale ale altor țări, așa cum făcuseră și cele olandeze în secolele anterioare. Aproximativ o treime din investițiile externe reprezentau investiții directe efectuate de companii private, dintre care o mare parte veneau din SUA (vezi capitolul 5).

Intensitatea în creștere a acestor fluxuri de investiții între principalele națiuni creditoare și debitoare reiese din tabelul 4.3. De-a lungul perioadei, Marea Britanie a investit anual în străinătate, în medie, 5% din PIB-ul său, comparativ cu ceilalți mari investitori, pentru care cifrele ajungeau cel mult la jumătatea acestui nivel procentual. Totuși, investițiile externe au reprezentat o proporție considerabilă din totalul investițiilor naționale. Pentru economiile emergente ale Canadei, Australiei și Argentinei, împrumuturile externe au finanțat uneori până la jumătate din totalul investițiilor de capital (Vos, 1994, cap. 4). Asemenea împrumuturi erau esențiale pentru dezvoltare: ele au finanțat o mare parte din infrastructura care a stat la baza creșterii economice a acestor state. În general, fluxurile nete de investiții transfrontaliere, raportate la veniturile țărilor creditoare și debitoare, au fost rareori egalate și, în orice caz, nu pentru o perioadă atât de îndelungată.

Întrucât împrumuturile se realizau în mare parte prin obligațiuni guvernamentale, piețele europene pentru obligațiuni internaționale (în special Londra) au dobândit o dimensiune globală mai accentuată (Vos, 1994, cap. 4). O dată cu emiterea și tranzacționarea obligațiunilor guvernamentale, cererea și oferta pentru aceste instrumente financiare s-au conturat tot mai frecvent pe o piață globală. Piața mondială a obligațiunilor era, în esență, privată, guvernele impunând restricții puține sau deloc asupra tranzacțiilor. Pe de altă parte, guvernele interveneau rareori pentru a-i susține pe creditori, atunci când țările debitoare își reeșalonau datoriile sau nu respectau condițiile de rambursare (deși guvernul britanic a ajutat totuși la salvarea Băncii Barings, când aceasta a fost lovită de criza datoriei argentiniene din anii 1890).

Din 1870 până în 1914, Londra și-a menținut poziția de principal centru financiar, fiind urmată de Paris, astfel încât valoarea titlurilor externe afișate pe piețele Londrei și Parisului depășea în mod tipic valoarea titlurilor interne (Morgenstern, 1959). Berlin și Amsterdam erau următoarele centre ca mărime din Europa, cu toate că și New York dobândise o importanță mai mare înainte de primul război mondial. Așa cum exista o ierarhie evidentă a centrelor financiare, la fel și distribuția fluxurilor de capital era inegală. După cum sugerează cifrele din tabelul 4.2, deși investițiile străine aveau o dimensiune intercontinentală, ele erau concentrate într-un număr redus de țări.

Tabelul 4.2. *Stocuri de investiţii străine pe zone receptoare ca procentaj din totalul global, 1914 şi 1938*

	1914	1938
Americi	43,6	45,4
SUA	15,8	12,7
Canada	8,2	12,1
Argentina	6,7	5,8
Brazilia	4,9	3,6
Mexic	4,4	3,3
Europa	24,4	18,7
Asia	17,7	20,4
Orientul Apropiat şi Mijlociu	6,7	1,5
India şi Ceylon	4,4	5,6
China	3,3	4,7
Africa	8,9	7,4
Uniunea Sud-Africană	3,8	2,6
Oceania	5,3	8,1
Australia	3,8	6,9

Surse: calculate după Cameron şi Bovykin, 1991, p. 13; Woodruff, 1966, cap. 4.

Tabelul 4.3. *Fluxuri nete de investiţii externe ca procentaj din PIB, 1870-1920*

	Marea Britanie	Franţa	Germania	Japonia	Suedia	SUA
1870	+5,6		+0,6		– 1,6	– 2,7
1880	+3,2	– 0,4	+1,9		– 3,7	+0,1
1890	+5,8	+2,0	+2,0	+0,1	– 2,5	– 0,1
1900	+1,8	+3,8	+1,3	– 4,2[a]	– 2,7	+1,4
1910	+7,4	+3,6	+1,3	– 2,8	+0,4	0
1920	+2,6			+2,2	+0,5	+2,4

\+ = flux către exterior.
– = flux către interior.
[a] 1899.
Surse: Green şi Urquhart, 1976, p. 244, cu excepţia Japoniei, calculată după Ohkawa şi Shinohara, 1979.

Dacă sistemul financiar global era puternic stratificat, de-a lungul acestei perioade el a devenit, de asemenea, din ce în ce mai organizat. Activitatea bancară internaţională s-a extins şi s-a instituţionalizat considerabil, Marea Britanie reprezentând un caz cu totul special. În anul 1860, băncile britanice aveau deja peste o sută de filiale în străinătate, în 1890 peste 700 şi în 1914 aproape 1.400 (Jones, 1993). Mai mult, băncile occidentale s-au extins până în China (Nishimura, 1997). Dezvoltarea interconectării financiare globale a fost facilitată şi de instalarea cablurilor telegrafice intercontinentale care făceau

legătura între principalele pieţe financiare. Astfel de infrastructuri au încurajat, de asemenea, instituţionalizarea şi formalizarea aranjamentelor monetare internaţionale, aşa cum au fost ele întruchipate de Etalonul-Aur în perioada sa clasică.

4.3.2. *Bani internaţionali: funcţionarea sistemului clasic al Etalonului-Aur*

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, valorile principalelor valute erau fixe în raport cu preţul aurului, constituind baza unui sistem al cursurilor de schimb fixe: Etalonul-Aur clasic. După Conferinţa Monetară Internaţională preliminară de la Paris (1867), Etalonul-Aur a fost instaurat formal în 1878. Iniţial, participarea era limitată la principalele economii din Europa, America de Nord şi Asia-Australia; abia la începutul secolului XX, a fost extinsă la majoritatea ţărilor europene şi latino-americane, Japonia şi principalele teritorii coloniale, deşi câteva dintre economiile mai puţin dezvoltate au renunţat ulterior şi şi-au devalorizat monedele naţionale. Apartenenţa la sistemul Etalonului-Aur impunea ca ţările să-şi convertească moneda în aur la cerere şi să nu restricţioneze fluxurile internaţionale de aur.

Etalonul-Aur clasic (vezi caseta 4.2) este adesea prezentat ca un sistem ce întruchipează atât pieţele financiare integrate global, fără egal până atunci sau de atunci încolo, cât şi mecanismele de ajustare automată ce presupuneau că economiile naţionale trebuiau să se adapteze la disciplina financiară globală. Relatări cu un caracter critic mai pronunţat susţin că e posibil ca ajustarea să nu se fi produs în mod automat; deşi deschiderea economiilor naţionale însemna că autorităţile financiare trebuiau să-şi adapteze politica internă, în special dobânzile, la condiţiile mondiale, astfel încât să asigure compatibilitatea cu Etalonul-Aur, ele trebuiau să acţioneze, în cuvintele lui Keynes, „după regulile jocului".

În practică, ajustarea a fost rareori automată şi nici guvernele nu au acţionat neapărat după „regulile jocului" – o sugerează datele privind excedentele şi deficitele persistente ale balanţelor de plăţi (Bloomfield, 1959; Eichengreen, 1996, cap. 2; Ford, 1989;

Caseta 4.2. *Funcţionarea Etalonului-Aur în teorie*

Există mai multe variante ale relatării standard despre ajustarea automată în cadrul Etalonului-Aur, însă principiile sunt, în mare, aceleaşi. Exportatorii primesc plata în valută străină. Întrucât nu doresc să deţină valută străină, o schimbă în aur pe care apoi îl prezintă la propria bancă naţională pentru a fi schimbat în monedă naţională. Astfel, o ţară cu deficit al balanţei de plăţi va suporta o ieşire netă de aur, iar una cu excedent al balanţei de plăţi va experimenta o intrare netă. Deoarece aurul constituie baza monetară – orice monedă naţională poate fi schimbată în aur la cerere –, acesta va determina masa monetară a fiecărei ţări. S-a presupus că procesul de ajustare avea să se producă, în consecinţă, automat. Diminuările masei monetare vor duce la preţuri interne în scădere, făcând ca exporturile să fie mai ieftine şi importurile mai scumpe, rectificând astfel deficitul balanţei de plăţi. Procesul invers s-ar produce în cazul unui excedent al balanţei de plăţi.

Panic, 1992). În această privinţă, politica monetară internă nu a fost niciodată determinată doar de pieţele financiare globale, din moment ce se întâmpla în mod frecvent ca ţările să nu-şi ajusteze economiile după regulile sugerate. După cum am observat, ţările industrializate cu excedent comercial au investit puternic în economiile în curs de dezvoltare, efectuând transferuri uriaşe de capital care acopereau adesea deficitele celor din urmă. În special pentru ţările cu excedent, era uşor să îşi menţină poziţia fără ajustarea economică internă sugerată de aplicarea sistemului Etalonului-Aur. Dar economiile erau periodic supuse presiunilor de a se ajusta, deşi, în loc să se ajusteze în mod automat, autorităţile monetare răspundeau în general manipulând ratele dobânzilor. Un deficit al balanţei de plăţi putea fi acoperit pe termen scurt prin creşterea dobânzilor interne: banii intrau în ţară pentru a se profita de dobânzile mai mari, cu convingerea că angajamentul absolut al autorităţilor faţă de Etalonul-Aur le va impune să întreprindă ajustarea internă necesară, adică acest angajament avea ca rezultat stabilizarea fluxurilor de capital pe termen scurt. Dobânzile mai ridicate micşorau cererea internă şi reduceau nivelurile importurilor, corectând deficitul. Astfel, ajustarea se producea mai degrabă prin modificările nivelurilor producţiei şi ale ocupării forţei de muncă decât prin modificarea preţurilor.

Mai mult, dată fiind poziţia hegemonică a Marii Britanii în economia mondială şi rolul lirei sterline ca principală valută internaţională, Banca Angliei a avut un rol esenţial în administrarea Etalonului-Aur. Funcţionarea Etalonului-Aur era mai degrabă dirijată de la Londra, în loc să fie un sistem autoorganizat de ajustare globală. Banca Angliei a administrat în mod activ perturbările majore ale sistemului, luând adesea iniţiativa unor intervenţii colective întreprinse împreună cu alte bănci centrale importante şi coordonând politicile financiare pentru atingerea stabilităţii (Eichengreen, 1992, cap. 2).

Politicile interne de ajustare au fost astfel mai curând proiectate decât automate. În plus, masa monetară naţională, nivelurile preţurilor şi ratele dobânzilor nu au urmat evoluţia aurului şi nu s-au ajustat în funcţie de condiţiile balanţei de plăţi în acea manieră simplă enunţată în relatările convenţionale. Într-adevăr, masa monetară şi nivelurile preţurilor adesea nu au fluctuat în concordanţă cu circulaţia internaţională a aurului sau cu starea balanţei de plăţi, din moment ce autorităţile monetare ale principalelor economii ajustau frecvent masa monetară în direcţia exact opusă (Bloomfield, 1959). Acest lucru confirmă faptul că politicile şi condiţiile monetare naţionale erau determinate în aceeaşi măsură de pieţele financiare interne, precum şi de cele mondiale, astfel încât autorităţile monetare naţionale au păstrat o mult mai mare autonomie în privinţa politicii macroeconomice decât o sugerează relatările convenţionale despre Etalonul-Aur.

Cu toate acestea, decalajele între ratele dobânzilor din ţările principale s-au diminuat puternic de-a lungul perioadei, pe măsură ce pieţele financiare au devenit mai angrenate (Morgenstern, 1959; Eichengreen, 1994a), fără însă ca ratele dobânzilor să se egalizeze: s-au menţinut diferenţe, în ciuda sistemului Etalonului-Aur şi a fluxului liber al capitalurilor (Morgenstern, 1959). Pentru Marea Britanie, Franţa, SUA şi Canada, priorităţile interne erau la fel de importante ca mişcările internaţionale de capital în stabilirea ratelor dobânzilor interne (Wallace şi Choudhry, 1995; Lévy-Leboyer şi Bourguignon, 1990). Prin comparaţie, condiţiile şi politicile monetare germane şi suedeze se asemănau în mai mare măsură cu condiţiile stricte ale Etalonului-Aur, în accepţiunea sa convenţională. În afara Europei, caracterul rudimentar al sistemelor financiare din economiile în curs de dezvoltare şi implicarea lor nesemnificativă în sistemul Etalonului-Aur ilustrau impactul

limitat al condițiilor financiare internaționale asupra politicii monetare interne. Departe de a duce la o convergență a condițiilor monetare naționale pe întreg globul, așa cum presupun adeseori relatările convenționale asupra epocii clasice a Etalonului-Aur, exista o divergență considerabilă. Dacă funcționarea sistemului clasic al Etalonului-Aur a produs un anumit grad de convergență a ratelor dobânzilor între principalele economii, faptul nu s-a întâmplat în detrimentul autonomiei lor monetare naționale. În această privință, politica monetară națională nu a fost niciodată determinată doar și nici măcar în primul rând de piețele sau condițiile financiare globale.

Aplicarea și succesul Etalonului-Aur în forma sa clasică au avut la bază condiții specifice din punct de vedere istoric (Panic, 1992; Vos, 1994, cap. 4). Având în vedere absența sau caracterul limitat al instituțiilor democratice, guvernele puteau ignora în mare măsură consecințele sociale și economice interne ale ajustărilor monetare, în special ale celor deflaționiste. Mai mult, dorința investitorilor din țările cu excedent de a împrumuta țările cu deficit însemna că, atât timp cât deficitele de cont curent erau acoperite de fluxuri financiare pe termen lung din țările cu excedent, aveau să existe puține presiuni de ajustare. Caracterul contraciclic al fluxurilor internaționale de capital a tins să prevină izbucnirea crizelor de proporții: în perioadele de creștere ale principalelor economii, cererea internă ridicată de fonduri pentru investiții a redus investițiile externe și a mărit ratele dobânzilor, dar acest lucru a fost parțial compensat de nivelurile comerciale în creștere, care au sporit cererea pentru exporturile țărilor debitoare. Descreșterile economiilor principale au însemnat o creștere mai lentă a cererii pentru exporturile țărilor debitoare, dar au mărit, pe de altă parte, oferta de investiții străine în acele țări și au redus dobânzile. Și nivelurile ridicate de migrație internațională au ameliorat impactul fluctuațiilor prețurilor și producției asupra șomajului intern. În plus, multe țări au adoptat politici comerciale protecționiste (vezi *supra*, capitolul 3) care, deși poate că nu vizau explicit balanța de plăți, au reprezentat un mijloc de atenuare a costurilor interne presuspuse de ajustările respective.

4.3.3. *Globalizarea financiară în epoca clasică a Etalonului-Aur*

Fluxurile internaționale de finanțe și investiții în epoca clasică a Etalonului-Aur au fost cu siguranță *extensive*, acoperind toate continentele de pe glob. Exista o piață globală de capital, organizată de bănci multinaționale, făcând posibil fluxul de capitaluri dinspre economiile mai prospere către acele zone unde exista o cerere considerabilă de fonduri pentru investiții. Deși foarte neomogene, fluxurile respective au avut un impact uriaș atât asupra țărilor investitoare, cât și asupra celor receptoare și au constituit o caracteristică esențială a dezvoltării economice mondiale în această perioadă. Doar despre capitalul britanic, recunoscut ca sursa dominantă, se poate spune că a avut o dimensiune cu adevărat globală. Dar și acesta a rămas concentrat în foarte mare măsură în Imperiu și în Americi, în timp ce exporturile de capital efectuate de celelalte economii importante au tins să se concentreze în Europa și în sferele de influență imperiale. Majoritatea țărilor au primit puține fonduri străine și au fost efectiv excluse de pe piața financiară globală. În ciuda acestui lucru, *intensitatea* fluxurilor de capital pentru perioada în discuție a fost extraordinară: deși legau doar un număr mic de economii majore, fluxurile nete de capital nu au mai atins niciodată nivelurile de la sfârșitul secolului al IX-lea; iar fluxurile brute de capital, deși inferioare celor contemporane, erau fără

precedent în epocile anterioare, iar pentru multe economii ele au finanţat o proporţie mai mare din investiţiile interne decât oricând până atunci sau de atunci încolo.

Chiar dacă această perioadă a fost martora unei convergenţe remarcabile a ratelor dobânzilor naţionale ca urmare a fluxurilor financiare globale, s-au menţinut diferenţe semnificative. În cazul economiilor majore, dobânzile erau determinate în aceeaşi măsură de condiţiile financiare interne şi de cele internaţionale, astfel încât autorităţile financiare îşi puteau urmări adesea obiectivele interne independent de condiţiile internaţionale. Amploarea fluxurilor financiare a dus, în mod evident, la o angrenare considerabilă a economiilor naţionale, însă aceste fluxuri erau concentrate preponderent între ţările industriale. Mai mult, participarea la sistemul Etalonului-Aur a fost limitată, de-a lungul întregii perioade, la economiile cele mai avansate. Deşi perioada clásică a Etalonului-Aur reprezintă, fără îndoială, apariţia unei noi ordini financiare mondiale, aceasta a rămas eurocentrică şi nu a atins o anvergură globală.

4.4. Anii interbelici: dezordinea monetară globală

Primul război mondial a dus la prăbuşirea sistemului clasic al Etalonului-Aur, iar instabilitatea din perioada imediat următoare şi, în special, hiperinflaţia germană de la începutul anilor 1920 au împiedicat reinstaurarea sa grabnică. Abia în 1925, Marea Britanie şi SUA au revenit, împreună, la sistemul Etalonului-Aur. În 1928 sistemul era deja restabilit, cu o participare mult mai vastă decât înainte – în perioada 1928-1931 au aderat peste 40 de teritorii. După aceea, sistemul s-a destrămat repede, pe măsură ce Marea Depresiune a subminat cooperarea financiară internaţională.

După cum era de aşteptat, fluxurile de capital au fost mai puţin intense în anii interbelici decât în perioada clasică a Etalonului-Aur. Ele au tins, de asemenea, să devină mai concentrate geografic. Marea Britanie a continuat să fie cel mai mare deţinător de active în străinătate şi un exportator important de capital, deşi, după cum arată tabelul 4.3 de mai sus, ca proporţie din venitul naţional exporta aproximativ jumătate în raport cu perioada anterioară; pe măsură ce economia Statelor Unite a prosperat, au crescut şi exporturile americane de capital. Aşa cum arată tabelul 4.1, în această perioadă SUA au devenit principala sursă a creşterii nivelului investiţiilor externe.

În toate economiile majore, cea mai mare parte a capitalului era investit pe plan intern. Dar chiar şi aşa, investiţiile străine în Canada şi ţările latino-americane, respectiv în Europa au crescut spectaculos – spre exemplu, ele reprezentau două treimi, respectiv o cincime din investiţiile Statelor Unite în 1938. Investiţiile franceze peste hotare şi-au menţinut cota din totalul global până la izbucnirea primului război mondial, după care au scăzut puternic. Prin comparaţie, anul 1918 a fost martorul lichidării posesiunilor germane peste hotare şi al începerii exporturilor considerabile de capital efectuate de Belgia, Canada, Suedia şi Elveţia. Japonia a exportat şi ea cantităţi semnificative de capital şi a deţinut, în preajma celui de-al doilea război mondial, investiţii în valoare de peste 1 miliard de dolari în China. În anii 1920, fluxurile globale de capital şi stocurile de investiţii externe erau ridicate. Deşi, în comparaţie cu perioada clasică a Etalonului-Aur, numărul statelor care importau şi exportau capital era mai mare, majoritatea fluxurilor financiare au rămas concentrate la nivelul unui număr mic de ţări.

În anii 1930, condițiile economice care sprijineau fluxuri considerabile de capital se schimbaseră deja radical. După cum succesul Etalonului-Aur clasic a avut la bază câteva condiții necesare, eșecul său din perioada interbelică a reflectat absența acestora. Cu toate că SUA au ieșit din război cu o îmbinare de excedent comercial și rate reduse ale dobânzilor interne, care le-au asigurat poziția de principal creditor internațional, ele au refuzat să preia de la Marea Britanie rolul de hegemon financiar global. Prioritățile interne, mai degrabă decât obligațiile internaționale, au dominat politica americană. Acest lucru a avut consecințe catastrofale: decizia Federal Reserve de a crește dobânzile, în 1928, în încercarea de a combate tendințele speculative de pe Wall Street, a provocat Marele Crah din 1929. Fluxurile de capital americane erau prociclice – după ce crescuseră în anii 1920, ele au scăzut în anii 1930 o dată cu perspectivele reduse de profitabilitate externă. Dacă în perioada clasică a Etalonului-Aur fluxurile de capital au operat contraciclic, astfel încât scăderile înregistrate de economia mondială erau compensate parțial de fluxurile mai ridicate de capital, în anii 1930 țările debitoare s-au confruntat cu deflația internă și fuga capitalului. În consecință, atât intensitatea, cât și extensiunea fluxurilor de capital s-au diminuat dramatic. În plus, modificarea structurală în economia mondială, la care s-au adăugat crizele economice și politice interne de pretutindeni au făcut sistemul Etalonului-Aur complet nefuncțional.

4.5. Epoca Bretton Woods: reinventarea sistemului financiar global

Un paradox al uriașei creșteri a sistemului financiar global după 1945 este faptul că ea nu a fost niciodată anticipată în acordul inițial de la Bretton Woods din 1944, care a inaugurat o nouă ordine financiară mondială. Instabilitatea valutară din perioada interbelică a fost pusă pe seama speculațiilor, în timp ce John Maynard Keynes a susținut consecvent și apăsat, în calitate de negociator-șef al Marii Britanii la Bretton Woods, că autonomia monetară națională era esențială pentru managementul de succes al unei politici macroeconomice vizând ocuparea completă a forței de muncă. Harry Dexter White, negociatorul-șef al Statelor Unite, a fost de acord; el a rezistat cu succes opoziției dirijate de pe Wall Street privind controlul asupra capitalului (Helleiner, 1994, cap. 4). Primul articol al acordului asupra Fondului Monetar Internațional (FMI), nucleul sistemului Bretton Woods, reflecta aceste preocupări printr-un angajament față de „promovarea și menținerea unor niveluri înalte ale ocupării forței de muncă și ale veniturilor în termeni reali, precum și dezvoltarea resurselor productive ale tuturor membrilor, ca obiective principale ale politicii economice". /Spre deosebire de Etalonul-Aur clasic, ordinea financiară internațională postbelică – Sistemul Bretton Woods (SBW) – a fost creată spre a oferi siguranța că obiectivele economice interne nu erau subordonate disciplinei financiare globale, ci, dimpotrivă, aveau prioritate în fața acesteia.

SBW impunea ca fiecare valută să aibă un curs de schimb fix în raport cu dolarul, care era stabilit în funcție de aur la 35 de dolari uncia. Față de sistemul Etalonului-Aur, fluxurile financiare private erau restricționate, mai ales prin instrumente naționale de control, limitându-se în mare parte la investiții pe termen lung. În practică, sistemul Bretton Woods a devenit un sistem al dolarului, din moment ce SUA s-au impus, după al

doilea război mondial, ca lider economic şi singura naţiune creditoare importantă. Majoritatea covârşitoare a tranzacţiilor internaţionale se efectuau în dolari, în timp ce lira sterlină a decăzut ca valută internaţională. De fapt, autorităţile americane determinau indirect masa monetară internaţională, astfel încât restul lumii trebuia să se ajusteze, în măsura în care o astfel de ajustare era necesară. Dar sistemul a avut o extensiune limitată, din moment ce a exclus toate ţările comuniste, reprezentând o proporţie însemnată din statele şi populaţia lumii.

A fost totuşi un sistem instituţionalizat prin faptul că FMI supraveghea regulile ordinii financiare internaţionale. FMI controla aplicarea sistemului, monitorizând performanţa economică a ţărilor şi oferind facilităţi valutare pentru a le scoate la liman pe cele care aveau dificultăţi cu balanţa de plăţi. Pentru a împiedica devalorizările competitive de monedă, care avuseseră efecte dezastruoase în perioada interbelică, ţările care se confruntau cu un deficit pe termen scurt al balanţei de plăţi aveau automat dreptul la un împrumut echivalent cu cota iniţială de participare (stabilită în funcţie de cotizaţia la FMI). În plus, fondurile erau disponibile doar cu respectarea unor condiţii ale FMI, care stipulau, de fapt, politici necesare de ajustare internă. Din moment ce cursurile valutare erau fixe, o ţară îşi putea modifica valoarea monedei naţionale în raport cu dolarul american numai dacă balanţa sa de plăţi se afla într-un „dezechilibru fundamental", o condiţie care nu a fost niciodată definită în totalitate. Devalorizarea necesita, în principiu, consimţământul FMI, deşi acesta era uneori neglijat, iar în practică a fost, poate, doar puţin mai mult decât o simplă parafă (Dominguez, 1993). Rareori s-au produs revalorizări, iar toate ţările în curs de dezvoltare şi-au devalorizat moneda naţională în perioada postbelică, adesea de mai multe ori.

Datele asupra intensităţii fluxurilor financiare internaţionale din anii 1950 şi 1960 sunt în cel mai bun caz incomplete, reflectând nivelul ei scăzut; în afară de unele investiţii externe directe (IED), capitalul a rămas adânc înrădăcinat între graniţele naţionale. Acest lucru nu este surprinzător, date fiind atât existenţa controalelor naţionale asupra capitalului, cât şi infrastructura limitată pentru fluxurile internaţionale de capital privat. Studiile asupra SBW indică o divergenţă semnificativă între ratele dobânzilor la nivel naţional, reflectând impactul controalelor naţionale asupra capitalului (Dooley şi Isard, 1980; Marston, 1993). Controalele asupra capitalului au separat pieţele valutare de pieţele monetare interne, dând autorităţilor monetare naţionale posibilitatea de a interveni pe pieţele valutare pentru a sprijini valoarea monedei naţionale, în timp ce îşi izolau masa monetară internă de efectele unei astfel de intervenţii. De aceea, sprijinirea monedei naţionale avea efecte minime asupra politicii economice interne, precum ratele dobânzilor sau inflaţia (Darby şi Lothian, 1983, cap. 10-13). Controalele asupra capitalului, la care se adăuga nivelul scăzut al fluxurilor transfrontaliere, au oferit autorităţilor naţionale un grad semnificativ de autonomie, cel puţin pe termen scurt.

SBW reprezenta un compromis între adepţii liberului schimb, care doreau pieţe globale deschise, şi social-democraţi, care doreau prosperitate naţională şi ocuparea totală a forţei de muncă. După cum îl descrie Ruggie, acest „liberalism înrădăcinat" permitea liberalizarea comerţului mondial, în timp ce asigura, prin controale asupra capitalului şi cursuri valutare stabile, că nu era necesar ca guvernele să sacrifice sistemele de protecţie socială şi politicile macroeconomice destinate îndeplinirii obiectivelor interne, precum ocuparea completă a forţei de muncă şi creşterea economică (1982). Aceasta nu înseamnă că ţările erau scutite de necesitatea de a-şi ajusta politica economică

internă ca răspuns la deficite sau excedente ale balanței de plăți, ci mai degrabă că ajustarea se putea produce incremental și în conformitate cu prioritățile economice interne. În plus, nivelurile scăzute ale fluxurilor de capital privat și cele relativ reduse ale comerțului însemnau că factorii internaționali aveau doar un impact limitat asupra economiilor OCDE, astfel încât acestea s-au confruntat cu presiuni minime de a-și ajusta politica economică internă ca răspuns la condițiile externe (Webb, 1995, cap. 3-4). În această privință, SBW a lăsat guvernelor un grad considerabil de autonomie în administrarea economiilor. Pentru țările în curs de dezvoltare, situația era foarte diferită. Acolo unde crizele balanței de plăți erau de natură mai degrabă structurală decât ciclică, guvernele trebuiau să se supună condițiilor impuse de FMI.

Sistemul Bretton Woods a fost puternic instituționalizat în măsura în care FMI și Banca Mondială, cealaltă agenție importantă, au acționat pentru administrarea unui sistem financiar internațional care era pe atunci limitat în principal la fluxuri oficiale (interguvernamentale) de capital, iar investițiile externe directe (IED) erau restrânse. În contextul respectiv, țările au avut posibilitatea de a duce politici macroeconomice de expansiune și au păstrat un grad considerabil de autonomie în ceea ce privește strategia economică națională. În comparație cu sistemul Etalonului-Aur, acesta a fost poate mai puțin *extensiv*, iar datorită controalelor de capital a avut o *intensitate* relativ redusă a fluxurilor de capital. O dată cu dezvoltarea sistemului financiar internațional privat, începând cu anii 1960, condițiile care sprijineau SBW au devenit din ce în ce mai greu de susținut.

4.6. Forma globalizării financiare contemporane

Trei mari schimbări din anii 1960 și 1970 au constituit baza expansiunii uluitoare a fluxurilor financiare în anii 1980: apariția pieței eurovalutare, prăbușirea SBW și șocul prețului petrolului. De atunci, efectele îmbinate ale dereglementării piețelor financiare și ale schimbării tehnologice au încurajat o expansiune spectaculoasă a extensiunii și intensității fluxurilor și rețelelor financiare globale.

Expansiunea inițială a sistemului financiar internațional privat în anii 1960 a fost stimulată de piața eurovalutară emergentă. În anii 1950, autoritățile sovietice au început să-și depună rezervele în dolari în băncile din Europa Occidentală mai degrabă decât în băncile americane, deoarece se temeau că guvernul american le va bloca, ca urmare a rivalității din cadrul Războiului Rece. Băncile europene care primeau depozite în dolari și-au dat seama că în loc să îi transforme în moneda lor națională, îi puteau împrumuta. Aceste fonduri în „eurodolari" au crescut repede și s-au extins, incluzând alte valute și ducând la formarea unei uriașe piețe eurovalutare. Multe bănci internaționale și-au deschis filiale în Londra pentru a pătrunde pe această piață, o mare parte din afacerile în eurodolari fiind dirijate de filiale externe ale băncilor americane.

Tranzacțiile eurovalutare s-au dezvoltat rapid, întrucât le ofereau investitorilor avantaje în raport cu băncile interne. Din moment ce băncile eurovalutare făceau tranzacții în valută străină, se sustrăgeau multora dintre reglementările naționale aplicate băncilor obișnuite – în primul rând, controalelor naționale asupra capitalului. O bună parte din creșterea inițială a fondurilor eurovalutare a avut la bază corporațiile multinaționale,

adeseori companii americane cu activitate în Europa, care îşi depozitau câştigurile valutare în loc să le repatrieze, întrucât în al doilea caz ar fi fost supuse controalelor asupra capitalului. Pe măsură ce pieţele eurovalutare s-au dezvoltat şi au devenit mai lichide, ele au ajuns să fie avantajoase pentru contractarea de împrumuturi mari. S-a dezvoltat o piaţă a euroobligaţiunilor, în care debitorii emiteau obligaţiuni denominate într-o altă monedă decât cea naţională. Băncile, corporaţiile şi autorităţile publice aveau posibilitatea de a obţine sume mari de bani la cursuri competitive, fie prin împrumuturi în eurovalute, fie prin emiterea de euroobligaţiuni. Corporaţiile publice au folosit euroobligaţiuni pentru a finanţa proiecte vaste, iar autorităţile monetare naţionale se împrumutau, uneori cu sume foarte mari, de pe pieţele eurovalutare, aceasta fiind o metodă la îndemână de a strânge cantităţi considerabile de valută străină.

Dezvoltarea pieţei eurovalutare în anii 1960 a creat o tensiune din ce în ce mai mare asupra SBW. Mai mult, au crescut speculaţiile în defavoarea dolarului american, din cauza diminuării convingerii internaţionale că valoarea sa putea fi menţinută în condiţii de inflaţie internă şi deficit comercial în creştere. Presiunile pentru acţiuni decisive s-au intensificat. La 15 august 1971, preşedintele Nixon a şocat pieţele financiare mondiale anunţând că dolarul nu mai era liber convertibil în aur, prevestind de fapt sfârşitul cursurilor valutare fixe şi dispariţia sistemului Bretton-Woods. În ciuda unei încercări de reabilitare prin acordul smithsonian, încheiat spre sfârşitul acelui an, în 1973 sistemul se prăbuşise deja. De fapt, SUA devalorizaseră dolarul pentru a-şi îmbunătăţi poziţia comercială în declin – dar, în calitate de emitent al principalei valute internaţionale, nu au fost capabile să facă acest lucru fără a provoca prăbuşirea sistemului însuşi. S-a dat astfel undă verde unei perioade a cursurilor valutare flotante, în care (teoretic) valoarea valutelor este stabilită de forţele pieţei globale, adică de cererea şi oferta mondiale pentru o anumită valută.

Prăbuşirii sistemului Bretton Woods i s-a adăugat, în 1973, decizia Organizaţiei Ţărilor Exportatoare de Petrol (OPEC) de a mări de patru ori preţul petrolului, provocându-se un transfer uriaş de fonduri dinspre ţările importatoare către cele exportatoare. Neavând posibilitatea de a cheltui în întregime acest venit suplimentar, principalii exportatori de petrol au rămas cu excedente mari pe care le-au investit pe pieţele monetare internaţionale; aceasta a dus la creşterea considerabilă a lichidităţilor băncilor internaţionale, oferindu-le aproximativ 50 miliarde de dolari pe care să-i reinvestească în economia mondială între 1974 şi 1976 şi, ulterior, sume mari până la începutul anilor 1980. Pe măsură ce dezvoltarea OCDE a încetinit, băncile au creditat din ce în ce mai mult ţările în curs de dezvoltare. Sprijinite de agenţii internaţionale şi de autorităţile monetare ale principalelor economii, ele au reinvestit o mare parte din excedentul OPEC prin împrumuturi oferite unui număr de ţări în curs de dezvoltare mai mare decât oricând înainte în perioada postbelică (deşi exista o concentrare către anumite economii latino-americane şi est-asiatice). În cursul acestui proces s-au modificat atât intensitatea, cât şi extensiunea fluxurilor financiare globale.

4.6.1. *Intensitatea şi diversitatea fluxurilor financiare globale*

Informaţiile consistente despre pieţele internaţionale de capital datează cu adevărat din anii 1970. Faptul nu este doar un accident statistic, ci reflectă în mod direct expansiunea uriaşă a acestor pieţe în perioada respectivă. De la nivelurile neglijabile din anii 1960, fluxurile de capital privat au crescut într-atât încât, în 1997, totalul net al noilor emisiuni

de împrumuturi și obligațiuni internaționale a ajuns la 890 miliarde de dolari, în timp ce stocurile de credite și obligațiuni în circulație au totalizat 7.635 miliarde de dolari în martie 1998 (BRI, 1998a). Tabelul 4.4 arată cât de rapid a fost ritmul creșterii capitalului colectat prin intermediul sistemului bancar internațional și prin emisiuni de obligațiuni, depășind atât creșterea producției mondiale, cât și pe cea a comerțului mondial. Mai mult, fluxurile financiare private s-au diversificat, incluzând, în prezent: IED, împrumuturi bancare internaționale, obligațiuni internaționale, acțiuni, noi instrumente financiare (mai ales derivatele) și tranzacții în valute străine. Dezvoltarea fiecărei forme va fi analizată pe rând, cu excepția celei a IED, care este prezentată în capitolul următor.

Tabelul 4.4. *Creșterea procentuală anuală a pieței internaționale de capital, 1963-1995*

	1963-1972	1973-1982	1983-1995
Emisiuni de obligațiuni	17,6	22,9	14,1
Emisiuni de obligațiuni (prețuri constante)	12,4	12,2	10,1
Noi împrumuturi	33,6	27,6	9,2
Noi împrumuturi (prețuri constante)	27,4	16,5	5,5
Totalul emisiunilor și împrumuturilor		25,3	12,2
Total (prețuri constante)		14,4	8,2
Obligațiuni în circulație			15,7
Obligațiuni în circulație (prețuri constante)			12,5
Împrumuturi în circulație		24,2	12,3
Împrumuturi în circulație (prețuri constante)		13,4	8,9
Totalul obligațiunilor și împrumuturilor în circulație			13,2
Total (prețuri constante)			9,8
PIB-ul mondial în termeni reali	4,8	3,4	3,4
Volumul mondial al exporturilor	9,2	4,1	6,0

Deflator: deflator PIB al țărilor industrializate.
Surse: calculată după OCDE, 1996b; BRI, *Annual Report*, ani diferiți; FMI, *International Financial Statistics Yearbook*, ani diferiți; Bryant, 1987.

Investiții externe directe (IED)

IED sunt definite ca achiziția și managementul activelor productive peste hotare. Acest sector s-a dezvoltat rapid o bună parte din perioada de după 1945 și, cu toate că era puternic concentrat la nivelul principalelor state industrializate, a dobândit o dimensiune globală din ce în ce mai accentuată. IED sunt analizate mai detaliat în capitolul 5.

Împrumuturile bancare internaționale

Împrumuturile bancare internaționale pot fi împărțite în împrumuturi tradiționale, în care băncile împrumută în străinătate în moneda lor națională, și împrumuturile euro-valutare, în care băncile împrumută în exterior în valute străine.

După cum arată figura 4.1, ca urmare a şocului petrolului din 1973, împrumuturile directe către ţările non-OCDE au crescut de la sub 5% din total la un nivel între un sfert şi o treime.

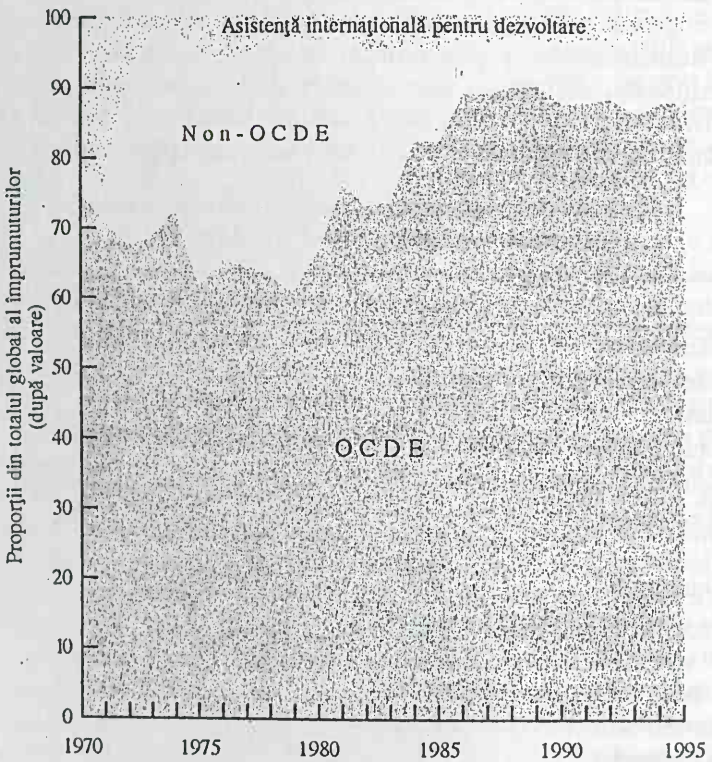

Figura 4.1. *Distribuţia împrumuturilor bancare internaţionale în funcţie de debitor, 1970-1995*

(*Sursă*: OCDE, 1996b)

Tabelul 4.5. *Activitatea bancară internaţională ca procentaj din producţia mondială, 1964-1991*

	1964	1972	1980	1985	1991
Împrumuturi bancare internaţionale nete	0,7	3,7	8,0	13,2	16,3
Dimensiunea brută a pieţei bancare internaţionale	1,2	6,3	16,2	27,8	37,0

Sursă: UNCTAD, 1994, p. 128.

Aceste împrumuturi către economiile în curs de dezvoltare şi socialiste s-au diminuat în mare măsură de la mijlocul către sfârşitul anilor 1980, deşi au prezentat un oarecare reviriment în anii 1990. Din 1982, creşterea nivelului noilor împrumuturi către aceste ţări a ajuns sub nivelul creşterii comerţului mondial, cu toate că nivelul împrumuturilor creşte şi acum mai rapid decât producţia mondială, iar nivelul total al împrumuturilor în

circulație crește mai repede decât comerțul mondial. Această încetinire în creșterea nivelului de împrumuturi se datorează, pe de o parte, diminuării împrumuturilor către țările non-OCDE, iar pe de altă parte, trecerii la alte forme de finanțare internațională.

Sistemul bancar internațional a fost transformat, dintr-o anexă neglijabilă a sistemului bancar intern, într-o parte integrantă a funcționării acestuia. După cum prezintă tabelul 4.5, sistemul bancar internațional, raportat la totalul producției mondiale, s-a dezvoltat spectaculos începând cu anii 1960.

Caseta 4.3. *Obligațiuni internaționale*

O obligațiune internațională este un instrument de credit emis către sau de către creditori/debitori din străinătate, care include promisiunea de a plăti o sumă de bani specificată la o dată fixă și de a plăti dobândă periodic, la intervale stabilite. Obligațiunile sunt titluri tranzacționabile denominate în unități de valoare standard. O obligațiune externă este una emisă de un debitor pe o piață sau pe piețe de capital din afara țării în care rezidă debitorul. Aceste obligațiuni pot fi împărțite în continuare în emisiuni străine și emisiuni euro sau internaționale. O obligațiune străină este una plasată în numele unui nonrezident de către un sindicat intern de instituții financiare pe piața unei singure țări și este denominată în moneda țării respective. Astfel de obligațiuni sunt emise de către autoritățile publice, corporații (de obicei multinaționale) și, din ce în ce mai mult, chiar de către instituții financiare. O emisiune internațională sau de euroobligațiuni este una plasată pe piețele a cel puțin două țări și este emisă într-o monedă care nu este nevoie să fie a vreuneia dintre țările respective; de obicei, ea este plasată de un sindicat internațional de instituții financiare din mai multe țări.

Obligațiunile internaționale

Tabelul 4.4 de mai sus demonstrează că, asemenea împrumuturilor bancare internaționale, emisiunile de obligațiuni internaționale s-au înmulțit rapid începând cu anii 1960. Într-adevăr, de la începutul anilor 1980, emisiunile de obligațiuni internaționale s-au dezvoltat mai repede decât împrumuturile bancare internaționale. Din acea perioadă, euroobligațiunile au constituit o majoritate clară în totalul emisiunilor de obligațiuni internaționale (OCDE, 1996b). Spre deosebire de perioadele anterioare, doar o proporție redusă de obligațiuni a fost emis de țările în curs de dezvoltare; deși s-a înregistrat o oarecare creștere în anii 1990, proporția lor este doar de aproximativ 10% (FMI, 1995, p. 42).

Obligațiunile internaționale constituie o parte în creștere a piețelor mondiale de capital, deoarece reprezintă o metodă ieftină și eficientă de a strânge fonduri. Parțial, acesta este rezultatul tendinței către *dezintermediere*, prin faptul că relațiile se stabilesc direct între cei care economisesc și cei care împrumută bani în loc să fie intermediate de bănci. Se reduc astfel costurile de operare, iar tranzacțiile pot fi adaptate la nevoile specifice ale clientului. Chiar dacă aceasta reprezintă o îndepărtare de sistemul tradițional de împrumut bancar, băncile au adesea un rol esențial în pregătirea și subscrierea respectivelor emisiuni de obligațiuni. O astfel de afacere este atractivă pentru bănci întrucât reprezintă o „rezervă ascunsă" (adică nu este inclusă în activele și pasivele

standard ale băncii), deci nu este supusă restricţiilor pe care băncile centrale le aplică, în fiecare ţară, asupra portofoliilor băncilor.

Se spune că deţinătorul tipic de euroobligaţiuni este dentistul belgian care doreşte să-şi protejeze economiile de impozitare. În realitate, activele sunt deţinute în principal de către investitori instituţionali, în special fonduri de pensii. Corporaţiile multinaţionale sunt adeseori nu doar mari emitenţi de obligaţiuni, ci şi cumpărători semnificativi în perioadele de excedent monetar. Unele comercializează speculativ aceste active. Obligaţiunile sunt emise de guverne, companii private (adesea CMN-uri) şi instituţii financiare. Aportul lor la totalul emisiunilor de obligaţiuni oscilează, însă s-a înregistrat o trecere vizibilă către emisiuni de obligaţiuni private. Tabelul 4.6 arată cum a evoluat pentru principalele state OCDE posesia externă de obligaţiuni guvernamentale.

Tabelul 4.6. *Posesia externă asupra datoriei guvernelor centrale, ca procentaj din total, 1980-1992*

	1980	1986	1992
Franţa	–	0,8	42,6
Germania	9,1	20,2	26,3
Suedia	28,0	28,0	45,8
Marea Britanie	8,9	9,8	17,4
Statele Unite	21,0	16,4	19,4

Sursă: FMI, 1994, pp. 66-67.

Acţiunile internaţionale şi angrenarea burselor naţionale de valori

Există mai multe metode prin care se poate aprecia în ce măsură pieţele naţionale de acţiuni sunt transformate de globalizarea financiară. În primul rând, pot fi analizate numărul şi capitalizarea totală a companiilor străine cotate la fiecare bursă naţională şi numărul companiilor naţionale care au urmărit cotarea la bursele străine. În al doilea rând, putem calcula valoarea acţiunilor interne deţinute de investitori străini şi valoarea acţiunilor străine deţinute de investitori interni (pot fi luate în calcul atât acţiunile cotate la nivel local, cât şi acţiunile cotate numai la bursele străine). La nivel global pot fi evaluate numărul total al emisiunilor de euroacţiuni, valoarea lor şi reţelele transnaţionale care facilitează aceste tranzacţii internaţionale.

Londra are un lung istoric în ceea ce priveşte tranzacţiile intense cu acţiuni străine, care susţin acum cea mai mare parte a capitalizării la bursa londoneză. Deşi emisiunile şi tranzacţiile cu titluri străine s-au intensificat şi la alte burse, ele constituie o mică parte din activitatea bursieră. Emisiunile internaţionale de acţiuni au crescut de la niveluri neglijabile în anii 1980 la peste 8 miliarde de dolari la începutul anilor 1990 şi la peste 40 miliarde de dolari anual în prezent (FMI, 1995, 1996). Aceste emisiuni includ euroacţiuni, similare euroobligaţiunilor, şi alte emisiuni internaţionale – de exemplu, unele programe de privatizare au emis acţiuni la nivel internaţional. Cu toate acestea, emisiunile internaţionale de acţiuni rămân reduse în comparaţie cu cele naţionale.

Deşi acţiunile internaţionale sunt importante în fluxurile transfrontaliere de acţiuni, o sursă mult mai vastă a fluxurilor apare atunci când investitori dintr-o ţară cumpără acţiuni la bursele străine; e posibil ca aceste acţiuni să fie emise doar la bursa din ţara respectivă,

însă investitorii străini le pot cumpăra și chiar o fac. Fluxurile transfrontaliere brute de acțiuni au crescut de la peste 1.000 miliarde de dolari spre sfârșitul anilor 1980 la circa 2.500 miliarde de dolari la mijlocul anilor 1990 (FMI, 1995, p. 189). După cum arată tabelul 4.7, fluxurile nete au crescut considerabil începând cu mijlocul anilor 1980. Ca și în cazul altor piețe financiare globale, se înregistrează un nivel ridicat de activitate pe măsură ce investitorii încearcă să-și diversifice portofoliile pe plan internațional; totuși, în lipsa diferențelor mari și consecvente între țări în ceea ce privește ratele randamentelor, fluxurile nete de capital sunt mult mai mici față de cele brute. O dată cu dispariția controalelor asupra capitalului și cu împuținarea restricțiilor asupra investitorilor instituționali, în special fondurile de pensii și companiile de asigurări și-au diversificat rezervele de acțiuni la nivel internațional (FMI, 1995, pp. 167-174). Nivelurile ridicate ale totalului tranzacțiilor pe aceste piețe oglindesc faptul că investitorii instituționali tranzacționează intens acțiuni peste hotare. O proporție din ce în ce mai mare din aceste fluxuri este investită în acțiuni emise de companii localizate în țări în curs de dezvoltare (vezi mai jos).

Tabelul 4.7. *Fluxuri transfrontaliere nete de acțiuni, 1986-1994 (miliarde de dolari)*

	1986	1988	1990	1992	1994
Investitor din:					
America de Nord	3,7	4,0	12,0	46,7	55,0
SUA	2,6	2,0	10,3	42,3	49,0
Japonia	8,2	3,0	6,3	– 3,0	13,5
Europa	21,4	14,4	4,6	8,0	46,3
Marea Britanie	8,9	9,7	– 0,9	– 3,1	14,2
Restul lumii	8,8	11,4	– 19,7	2,0	4,8
Acțiuni din:					
America de Nord	19,8	– 3,7	– 15,9	– 3,9	6,3
SUA	19,1	– 1,4	– 14,5	– 4,1	1,8
Japonia	– 15,8	6,8	– 13,3	8,9	45,5
Europa	33,6	23,0	15,9	25,5	29,1
Marea Britanie	7,8	9,7	5,4	10,1	11,1
Piețe emergente	3,3	3,5	13,2	21,2	39,9
Restul lumii	1,0	3,2	3,3	2,0	1,8
Total	42,0	32,9	3,2	53,7	119,6

Sursă: FMI, 1995, p. 190.

Derivatele

Din anii 1980, creșterea cea mai spectaculoasă în privința tranzacțiilor financiare internaționale a fost cea a noilor instrumente financiare, în special a derivatelor. Termenul „derivate" este unul generic pentru instrumentele provenite din alte produse financiare, în care plata de bază reprezintă doar o fracțiune din valoarea totală noțională a produsului; derivatele sunt în principal *futures*, contracte cu opțiune și *swaps* (vezi caseta 4.4).

Caseta 4.4. Futures, *contracte cu opţiune,* swaps

Futures reprezintă doar o înţelegere de a comercializa o cantitate dintr-un produs – valută, marfă, obligaţiuni, acţiuni etc. – la o dată viitoare stabilită şi la un preţ stabilit. Un contract cu opţiune îi dă titularului dreptul de a cumpăra o cantitate convenită dintr-un produs, la un preţ şi la o dată convenite. Un *swap* se produce atunci când agenţii schimbă între ei plăţile asociate cu două active – de exemplu, doi debitori pot face schimb de plăţi între un împrumut cu o rată fixă a dobânzii şi unul cu o rată fluctuantă a dobânzii. Produsele derivate le oferă agenţilor posibilitatea de a se proteja împotriva riscului fluctuaţiilor nefavorabile în preţul de bază al unui produs. Ele oferă şi o cale de a specula puternic împotriva fluctuaţiilor preţului, din moment ce cheltuielile iniţiale reprezintă doar o fracţiune din valoarea noţională a contractului, permiţându-le agenţilor să mobilizeze sume foarte mari.

Tabelul 4.8. *Tranzacţii cu produse derivate, 1986-1996*

	Valori noţionale în circulaţie			
	Instrumente tranzacţionate la bursă (în miliarde de dolari)	Instrumente *over-the-counter* (în miliarde de dolari)	Valoarea totală a instrumentelor la bursă (în mii de miliarde de dolari)	Contracte (în milioane)
1986	618,3			315,0
1987	729,9			389,6
1988	1.306,0			336,2
1989	1.766,6			421,2
1990	2.290,4	3.450,3	92,8	478,3
1991	3.519,3	4.449,4	135,2	510,5
1992	4.634,4	5.345,7	181,9	635,6
1993	7.777,1	8.474,6	227,8	788,0
1994	8.862,5	11.303,2	340,4	1.142,2
1995	9.185,3	17.990,0	333,8	1.210,1
1996	9.884,6	24.292,0	321,7	

Sursă: BRI, *Annual Report*, ani diferiţi.

Există pieţe lichide consacrate de *futures* şi contracte cu opţiune pentru: principalele valute, active legate de rata dobânzii, coşuri de acţiuni şi mărfuri principale. S-a înregistrat, de asemenea, o creştere rapidă a produselor derivate fără intermediar (*over-the-counter* – OTC), vândute în funcţie de cerinţele specifice ale cumpărătorului. Marea majoritate a derivatelor sunt produse legate de valute sau de ratele dobânzilor.

Dezvoltarea tranzacţiilor cu derivate, după înfiinţarea Chicago Options Exchange în 1970, a căpătat proporţii astronomice. Comerţul cu derivate internaţionale a început cu adevărat la mijlocul anilor 1980 – dar, după cum arată tabelul 4.8, valoarea totală a contractelor în circulaţie a crescut de peste şapte ori, ajungând la circa 10.000 miliarde

de dolari, în timp ce contractele OTC au sporit chiar mai repede, atingând mai mult decât dublul pieței tranzacționate la bursă. Spre a oferi un reper, valoarea noțională în circulație a derivatelor este mai mare decât PIB-ul mondial.

Dacă acum zece ani piața era dominată de Chicago și Londra, alte piețe emergente au cunoscut în ultimii ani dezvoltarea cea mai rapidă. O piață globală pentru produse derivate este în formare, pe măsură ce tranzacțiile transfrontaliere între principalele piețe naționale elimină efectiv barierele dintre acestea.

Piețele monetare internaționale

Piețele valutare sunt (în ceea ce privește magnitudinea) de departe cele mai mari piețe internaționale de orice tip, financiare sau de alt gen. Cu toate că volumul uriaș de tranzacții și valoarea lor totală fac dificilă colectarea de date exacte, chiar acceptând marje de eroare, dimensiunile vorbesc de la sine.

Valoarea totală anuală a pieței valutare a crescut extrem de mult, de la deja uriașa sumă de 17.500 miliarde de dolari în 1972 la peste 300.000 miliarde în prezent; aceasta înseamnă un volum total dintr-o zi lucrătoare de peste 1.400 miliarde de dolari (BRI, 1998b, p. 1). Deși comerțul internațional a constituit întotdeauna o sursă de bază a cererii de pe piața valutară, aceasta din urmă a crescut, de la mai mult de zece ori fluxurile comerciale mondiale în 1979, la peste cincizeci de ori în zilele noastre (vezi tabelul 4.9). Rezervele valutare oficiale pentru toate țările la un loc reprezintă aproximativ volumul de tranzacții al unei zile pe aceste piețe.

Tabelul 4.9. *Volumul anual estimat al tranzacțiilor valutare, 1979-1995 (mii de miliarde de dolari)*

	Volumul tranzacțiilor valutare	Exporturile mondiale	Raport
1979	17,5	1,5	1:12
1986	75,0	2,0	1:38
1989	190,0	3,1	1:61
1992	252,0	4,7	1:54
1995	297,5	5,0	1:60

Sursă: BRI, *Annual Report*, ani diferiți.

Majoritatea afacerilor de pe piața valutară sunt dirijate din Londra, Tokyo și New York, Londra deținând poziția dominantă; după aceste centre urmează Hong Kong, Frankfurt, Zürich și Paris. Facilitate de infrastructurile globale de comunicații, tranzacțiile instantanee continuă 24 de ore din 24, Londra preluând activitatea de la Tokyo, piața din New York deschizându-se în momentul în care cea de la Londra se închide și suprapunându-se apoi cu Tokyo, pentru a închide circuitul. Dezvoltarea activității pe piețele internaționale de capital reclamă efectuarea de tranzacții în alte valute decât cea proprie agentului; dar acest lucru justifică doar o fracțiune din totalul tranzacțiilor. O mare parte constă în speculații și arbitraje (a profita de mici diferențe existente între prețurile activelor pe diferite piețe). Dezvoltarea activității speculative pe aceste piețe este, parțial, rezultatul prăbușirii sistemului Bretton Woods.

Într-un sistem flotant al ratelor de schimb, cursurile valutare sunt stabilite în funcție de schimburile zilnice de pe piețele valutare, în loc să fie fixate în raport cu valoarea

dolarului sau aurului, aşa cum se întâmpla în timpul sistemului SBW, respectiv în epoca clasică a Etalonului-Aur. În principiu, cursurile valutare sunt determinate de cererea şi oferta globale pentru o anumită valută, deşi, în practică, autorităţile naţionale intervin adesea în încercarea de a controla cursul valutar, menţinându-l într-o anumită plajă-ţintă. Cursurile valutare flotante au obligat agenţii să se protejeze împotriva modificărilor nefavorabile de curs şi, totodată, au sporit oportunităţile de a specula în privinţa fluctuaţiilor acestora. Activitatea speculativă a înflorit în anii 1970 şi 1980: lichiditatea a crescut exponenţial pe pieţele valutare şi noile instrumente, în special derivatele, au permis agenţilor să ia poziţii în mare măsură speculative. Suprimarea de către ţările OCDE a controalelor asupra capitalului, în anii 1980 şi 1990, a eliminat multe restricţii oficiale impuse acestei activităţi. Pe lângă specularea fluctuaţiilor cursurilor de schimb flotante, speculanţii iau periodic poziţie împotriva cursurilor valutare stabile sau dirijate, pariind în fapt că guvernele vor fi forţate să devalorizeze respectivele monede. Fluxurile masive de fonduri împotriva unei monede au provocat crize notabile ale devalorizării, afectând mai multe valute europene în 1992 şi 1993, pesoul mexican în 1994, câteva valute est-asiatice în 1997 şi rubla rusească în 1998.

4.6.2. *Extensiunea şi stratificarea sistemului financiar global*

Din anii 1970 a crescut rapid nu doar intensitatea sistemului financiar internaţional privat, ci şi extensiunea sa. Pentru prima dată după perioada interbelică, multe ţări în curs de dezvoltare şi economii est-europene au fost incluse din nou în piaţa internaţională de capital, ca debitori. Dar acordarea de împrumuturi a continuat să fie concentrată în ţările cu venituri medii din Asia de Est şi America Latină – în 1981, peste 70% din datoria în circulaţie revenea unui număr de doar 10 ţări (Vos, 1994, p. 140). Altele, în special cele mai sărace ţări în curs de dezvoltare, au rămas în mare parte excluse de pe pieţele financiare private şi dependente de fluxurile oficiale de ajutor (la care se adăugau fluxuri, de obicei reduse, de IED). Multe ţări în curs de dezvoltare menţin formal controale extinse asupra capitalului, deşi, într-un număr considerabil dintre ele, acestea au fost liberalizate în anii 1990, ca urmare a programelor FMI de ajustare structurală. Mai mult, în realitate, elitele din ţările în curs de dezvoltare au avut adesea posibilitatea de a depune valută forte în bănci internaţionale, făcând abstracţie de controalele interne asupra capitalului, aşa cum stau mărturie, din nefericire, conturile bancare private din străinătate ale dictatorilor detronaţi.

Dar, în timp ce ţările în curs de dezvoltare şi economiile în tranziţie (fostele state comuniste) au fost incluse în sistemul financiar global, natura includerii respective diferă atât printre ţările respective, cât şi între ele şi ţările OCDE. Deşi este posibil ca ţările OCDE să fie nevoite, în anumite circumstanţe, să plătească o primă pe costul împrumutului contractat, ele au acces continuu la pieţele mondiale de capital. Spre deosebire de acestea, ţările considerate de agenţiile internaţionale de rating financiar, precum Moody's sau Standard and Poor, ca prezentând un risc ridicat vor avea un acces limitat sau nul la sistemul finanţelor internaţionale private.

Până în anii 1990, accesul ţărilor în curs de dezvoltare şi al economiilor emergente la sistemul internaţional al finanţelor era limitat la asistenţă, IED şi împrumuturi bancare; accesul la împrumuturile bancare internaţionale era limitat în mare măsură la un număr mic de economii est-asiatice. Mai mult, o mare parte din perioada interbelică, acestea au

avut un acces minim la piața obligațiunilor internaționale în comparație cu epoca clasică a Etalonului-Aur și cu anii 1920. Foarte puține companii din țările în curs de dezvoltare au emis acțiuni pe plan internațional și un număr mic de investitori instituționali au achiziționat acțiuni de pe piețele țărilor în curs de dezvoltare, ca parte a portofoliilor proprii. Până la începutul anilor 1990, aceste forme esențiale ale sistemul internațional al finanțelor erau astfel limitate, aproape exclusiv, la țările OCDE.

În anii 1970, țărilor în curs de dezvoltare le-au revenit între un sfert și o treime din împrumuturile bancare internaționale, deși proporția s-a diminuat în anii 1980, menținându-se la un nivel redus până la mijlocul anilor 1990. Din acel moment, piețele financiare interne din țările în curs de dezvoltare au fost deschise investitorilor internaționali, iar țările respective au primit, ca și economiile în tranziție, fluxuri financiare considerabile. Lucrul cel mai remarcabil este că America Latină a recâștigat accesul la piețele internaționale private de capital, astfel încât, de la fluxuri nete către exterior de peste 116 miliarde dolari din perioada 1983-1989, s-a ajuns, în perioada 1990-1994, la fluxuri nete către interior în valoare de 200 miliarde de dolari. Mai mult, unele țări în curs de dezvoltare au emis pentru prima dată în perioada postbelică obligațiuni internaționale în cantități considerabile, iar companii de aici au emis, în premieră, acțiuni internaționale.

Tabelul 4.10. *Fluxuri financiare către țările în curs de dezvoltare, surse ca procentaj din total, 1960-1994*

	Asistență oficială pentru dezvoltare	Alte finanțări oficiale	Investiții externe directe	Finanțare bancară	Finanțare prin obligațiuni	Total (miliarde de dolari, prețuri din 1983)
1960-1961	55,9	18,9	18,8	6,3		34,8
1970	41,8	19,5	18,2	14,8	1,5	53,1
1975	37,3	18,5	20,0	21,1	0,7	84,6
1980	30,5	19,4	8,4	38,9	1,1	118,3
1985	44,2	13,8	7,8	18,0	6,4	99,3
1990	41,9	13,4	20,9	11,9	0,7	83,5
1994	28,1	5,2	2,6	19,8	13,5	127,0
1996	19,0	2,7	19,8	23,1	28,4	251,9

Sursă: OCDE, *Development Co-operation*, ani diferiți.

Investitorii internaționali au fost atrași către aceste piețe emergente de ratele destul de ridicate ale dobânzilor, în special în America Latină. Au fost, de asemenea, motivați de perspectiva piețelor în expansiune și au avut ca scop diversificarea pe plan internațional a rezervelor lor, pe măsură ce dobândeau o perspectivă din ce în ce mai globală asupra repartizării portofoliului propriu. Dar, așa cum arată tabelul 4.10, abia la mijlocul anilor 1990 fluxurile financiare către țările în curs de dezvoltare le-au depășit, în termeni reali, pe cele din 1980. Finanțarea bancară a cunoscut o oarecare dezvoltare, dar creșterea cea mai remarcabilă a înregistrat-o finanțarea prin obligațiuni internaționale. Aceste tendințe sunt analizate mai amănunțit în cele ce urmează.

Tabelul 4.11 prezintă în detaliu fluxurile de capital către țările în curs de dezvoltare și către economiile în tranziție. Asia de Est și America Latină continuă să domine, deși

Tabelul 4.11. *Fluxuri nete de capital privat către țările în curs de dezvoltare, 1977-1995 (miliarde de dolari)*

	1977-1982	1983-1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Total	30,5	8,8	57,1	150,9	133,7	180,2	163,6	211,2
IED nete	11,2	13,3	18,6	30,8	35,8	54,9	66,9	83,0
Investiții nete de portofoliu	– 10,5	6,5	18,3	37,7	46,3	92,3	53,3	42,9
Altele[a]	29,8	–11,0	20,1	82,4	51,7	33,0	43,3	85,2
Africa			2,5	3,4	2,9	7,0	12,4	11,8
IED nete			1,4	1,6	2,6	1,2	2,2	2,1
Investiții nete de portofoliu			– 0,2	– 0,5	– 1,0	– 0,9	1,1	0,1
Altele[a]			1,4	2,2	1,3	6,7	9,2	9,6
Asia	15,8	16,7	25,6	47,9	30,8	69,9	81,9	105,9
IED nete	2,7	5,2	9,4	14,3	14,4	32,7	41,9	52,4
Investiții nete de portofoliu	0,6	1,4	– 0,9	2,9	9,8	23,8	16,0	18,5
Altele[a]	12,5	10,1	17,0	30,6	6,6	13,5	23,9	35,0
America Latină	26,3	– 16,6	17,3	24,0	54,7	64,2	48,5	48,9
IED nete	5,3	4,4	6,6	11,2	12,8	13,9	17,7	17,1
Investiții nete de portofoliu	1,6	– 1,2	17,4	11,4	17,8	51,6	17,4	10,0
Altele[a]	19,4	– 19,8	– 6,6	1,5	24,0	– 1,2	13,4	21,8
Altele în curs de dezvoltare	– 11,6	8,7						
IED nete	3,2	3,7						
Investiții nete de portofoliu	– 12,7	6,3						
Altele[a]	– 2,1	– 1,3						
Țări în tranziție			1,6	– 2,9	3,5	7,2	11,2	29,7
IED nete				2,4	4,2	6,0	5,6	11,4
Investiții nete de portofoliu				0,8	– 0,8	2,7	3,0	6,0
Altele[a]			11,6	– 6,1	0,2	– 1,6	2,7	12,4

[a] Includ împrumuturile bancare.
Surse: FMI, 1995, p. 33; 1996, p. 86.

economiile în tranziție au atras o proporție în creștere. Spre sfârșitul anilor 1990, fluxurile private de capital către țările în curs de dezvoltare erau mai mari decât în anii 1970 prin comparație atât cu PIB-ul lor, cât și cu nivelul investițiilor. Și totuși, fluxurile acestea s-au diminuat extrem de mult ca urmare a crizelor valutare est-asiatice din perioada 1997-1998. Fluxurile de IED către cele mai sărace economii, mai ales din Africa, rămân sub 1% din total. Dar raportul între asistența oficială pentru dezvoltare și

Tabelul 4.12. *Emisiuni internaționale de obligațiuni, 1989-1995 (miliarde de dolari)*

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Total	252,1	226,6	297,6	333,7	500,1	462,4	501,7
Țări în curs de dezvoltare	4,7	6,3	12,8	23,8	62,8	56,8	57,9
Ca procentaj din total	1,9	2,8	4,3	7,1	12,5	12,3	11,6
Africa	0,2	0,01	0,2	0,7	0,2	2,1	1,9
Asia	1,5	1,6	3,0	5,9	22,0	29,9	25,3
Europa	2,2	1,9	2,0	4,6	9,7	3,5	6,6
Orientul Mijlociu			0,4		2,1	3,0	0,7
America Latină	0,8	2,8	7,2	12,6	28,8	18,2	23,4

Surse: FMI, 1995, p. 42; 1992, p. 93.

investițiile fixe brute în aceste țări este de aproximativ două treimi; astfel, deși țările respective au acces foarte limitat la sistemul internațional al finanțelor, dezvoltarea lor economică depinde în mod decisiv de fluxurile financiare internaționale. Spre deosebire de ele, economiile în tranziție din fostul bloc comunist au atras o proporție din ce în ce mai mare din fluxurile financiare.

Așa cum indică tabelul 4.12, țările în curs de dezvoltare dau seama în prezent de peste 10% din totalul obligațiunilor internaționale, cu toate că astfel de fonduri sunt puternic concentrate. Africa este în mare măsură marginalizată pe piața obligațiunilor, majoritatea acestor fluxuri revenindu-i Republicii Africa de Sud. În Europa, cea mai mare parte a fluxurilor de acest gen se îndreaptă către Ungaria și Turcia, iar Israelul primește grosul fluxurilor către Orientul Mijlociu.

Țările în curs de dezvoltare și-au sporit rapid prezența pe piețele internaționale de acțiuni: „În 1987, circa 0,50 dolari din fiecare 100 dolari erau investiți pe piețele emergente, pentru ca în 1993 mai mult de 16 dolari din fiecare increment de 100 dolari investiții externe să fie destinați piețelor emergente" (FMI, 1995, p. 4), iar aceste piețe au crescut de la mai puțin de 5% la peste 10% din totalul capitalizării mondiale (p. 171). Este evidentă și existența unor niveluri semnificative ale fluxurilor investițiilor de portofoliu, în special către Asia, America Latină și Europa de Est.

În mod asemănător, după cum ilustrează tabelul 4.13, țărilor în curs de dezvoltare le revine o proporție în creștere de emisiuni internaționale de acțiuni în anii 1990, cu toate că aceste tranzacții sunt în foarte mare măsură concentrate. După criza pesoului mexican din 1994-1995, fluxurile către America Latină s-au diminuat acut, iar o reducere similară a afectat Asia de Est ca urmare a crizelor bursiere și ale piețelor valutare spre sfârșitul anilor 1990. Pe scurt, țările în curs de dezvoltare și economiile în tranziție sunt incluse în sistemul financiar global, dar într-un mod extrem de ierarhic și neomogen. Unele țări au avut periodic acces la împrumuturi internaționale private, dar s-au confruntat, de asemenea periodic, cu raționalizarea creditelor. În anii 1990, creșterea fluxurilor a conectat mai îndeaproape bursele acestora cu piețele mondiale. Țările cele mai sărace au

Tabelul 4.13. *Emisiuni internaţionale de acţiuni, 1990-1995 (miliarde de dolari)*

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Total	8,2	15,5	22,6	34,0	49,2	44,2
Ţări în curs de dezvoltare	1,3	5,4	9,3	11,9	18,1	11,2
Ca procentaj din total	15,5	35,0	40,9	35,0	36,9	25,3
Africa		0,1	0,3	0,2	0,6	0,5
Asia	1,0	1,0	4,7	5,2	12,1	8,9
Europa	0,1	0,1	0,1	0,2	0,6	0,6
Orientul Mijlociu		0,01	0,1	0,3	0,1	0,3
America Latină	0,01	4,1	4,1	6,0	4,7	1,0

Surse: FMI, 1995, p. 46; 1996, p. 101.

rămas însă la periferia sistemului internaţional al finanţelor private, fiind dependente de fluxuri oficiale de asistenţă. Într-adevăr, în 1998, aproximativ 90 de ţări erau incluse în diferite tipuri de programe FMI de ajustare.

Dereglementarea pieţelor financiare în ţările în curs de dezvoltare a dus adesea la niveluri ridicate ale activităţii speculative, stimulată în mare măsură de influxuri de capital pe termen scurt (Grabel, 1995). În timpul crizei pesoului mexican din 1994-1995, fluxurile considerabile de capital către exterior au urmat după trei ani de fluxuri masive de capital către interior, precum şi după un *boom* al bursei mexicane; pe măsură ce creşterea economică stagna, cursul valutar a devenit de nesusţinut şi a fost supus unui atac speculativ. Această criză a produs un efect de contaminare, în sensul că investitorii au retras fonduri de pe alte pieţe emergente, nu numai din America Latină, ci şi din Asia de Est, în ciuda faptului că nu exista nici o legătură directă cu situaţia dificilă din Mexic. În 1997, prognozele pentru câteva economii est-asiatice au indicat scăderi, iar fuga capitalurilor din aceste ţări a provocat prăbuşirea monedelor naţionale, în ciuda intervenţiilor masive pentru susţinerea lor. Din nou, crizele dintr-o economie păreau să determine fluxuri de capital către exterior în cazul altora. În ciuda încercărilor FMI şi ale G7 de a stabiliza situaţia în Asia de Est prin elaborarea celui mai mare pachet de salvare din istoria FMI, efectul de contaminare al crizei a cuprins rapid multe economii emergente. Până spre sfârşitul anului 1998, speculaţiile provocaseră devalorizarea rublei şi atacuri speculative asupra altor valute. Aceste evoluţii au subliniat modurile în care fluxurile de capital pe termen scurt generează un grad înalt de volatilitate şi de risc sistemic în cadrul pieţelor globale de capital.

4.6.3. *Infrastructura, instituţionalizarea şi organizarea sistemului financiar global*

Timp de mai multe decenii, costul tranzacţiilor financiare internaţionale a fost atât de redus, încât nu avea decât o influenţă minimă asupra ratelor dobânzilor şi a preţurilor activelor din diferite ţări. Progresele înregistrate în ultimii treizeci de ani în tehnologia informaţiei şi a comunicaţiilor au fost esenţiale pentru volumul uriaş şi *velocitatea*

tranzacțiilor financiare internaționale. Ele au făcut posibil ca un volum și o diversitate foarte mari de produse să fie oferite la un preț relativ scăzut, prin tranzacții în timp real, întrucât comerțul se desfășoară 24 de ore din 24 pe tot cuprinsul globului. Calculele complexe de risc pe care le implică tranzacțiile cu cele mai sofisticate produse, în special derivatele, sunt facilitate considerabil de tehnologia modernă a informației. Băncile private și corporațiile financiare au cooperat, de asemenea, la crearea infrastructurilor mondiale de comunicare pe arii largi pentru a facilita toate tipurile de tranzacții financiare.

Abordările hiperglobaliste tind să explice dezvoltarea sistemului global al finanțelor private ca reprezentând pur și simplu triumful pieței și al tehnologiei: volumul mare și rapiditatea tranzacțiilor, la care se adaugă inovațiile legate de instrumentele financiare, au învins controalele financiare naționale, făcându-le redundante (Ohmae, 1990). Un punct de vedere contrazis de faptul că băncile și alte instituții financiare încă depind, pentru a funcționa eficient, de autorități de reglementare naționale și internaționale. Băncile comerciale au nevoie ca băncile centrale să acționeze în calitate de creditori de ultimă instanță pentru a preveni falimentele bancare. După cum au arătat crizele datoriilor din anii 1980 și criza est-asiatică de la sfârșitul anilor 1990, atunci când băncile întâmpină dificultăți, cele mai puternice state din punct de vedere economic (în special SUA), alături de autorități publice internaționale, precum FMI, trebuie să intervină pentru a împiedica colapsul financiar. În plus, ca urmare a diferitelor eșecuri bancare și a volumului fără precedent de tranzacții financiare internaționale, autoritățile financiare internaționale au cooperat într-o măsură considerabilă pentru stabilirea unui cadru comun în ceea ce privește sistemul internațional bancar. În consecință, există în prezent un acord internațional general referitor la adecvarea capitalului bancar (rezervele de capital pe care băncile trebuie să le mențină ca tampon împotriva pierderilor) monitorizat de Banca pentru Reglementări Internaționale (BRI). Există, de asemenea, o structură internaționalizată de supraveghere bancară, cu responsabilități bine delimitate.

Aceste evoluții au fost, parțial, rezultatul cooperării între băncile centrale naționale prin intermediul BRI, care își mărește numărul membrilor dincolo de cele zece economii principale incluse inițial (G10), pentru a cuprinde toate economiile emergente importante ale lumii. Cu toate acestea, BRI este doar un forum multilateral, iar guvernele, în special cel american, au avut un rol esențial în încurajarea dezvoltării unui regim internațional mult mai cuprinzător de reglementare în domeniul finanțelor (T. Porter, 1993, cap. 3; Kapstein, 1994b). Ca urmare, s-au încheiat acorduri internaționale referitoare la reglementarea tranzacțiilor transfrontaliere cu titluri de valoare (T. Porter, 1993, cap. 4).

Organizația Internațională a Comisiilor pentru Titlurile de Valoare, un organism format din treisprezece autorități financiare naționale de reglementare, are în vedere încurajarea unei cooperări multilaterale mai extinse în reglementarea activităților financiare transfrontaliere. Încercările acesteia de a stabili standarde internaționale de monitorizare, supraveghere și reglementare a activităților financiare transfrontaliere au devenit tot mai semnificative, mai ales în ceea ce privește reglementarea comerțului cu derivate și a conglomeratelor financiare. Evoluțiile respective reflectă o trecere generală către facilitarea activității financiare globale, încurajându-se, în același timp, încrederea investitorului că activitatea de pe aceste piețe respectă anumite standarde internaționale minime de reglementare.

Guvernele și autoritățile internaționale au avut un rol catalitic în dezvoltarea piețelor financiare globale contemporane. Unele autorități naționale au permis și chiar au încurajat

dezvoltarea acestora, cu toate că multe altele au descurajat-o sau chiar i s-au opus. După cum am observat mai devreme, afacerile eurovalutare au luat amploare în anii 1960 în parte pentru a evita controalele americane asupra capitalului. Autorităţile britanice s-au bucurat de dezvoltarea acestei pieţe la Londra, care s-ar fi confruntat altfel cu un declin din cauza diminuării rolului internaţional al lirei sterline. Guvernul american a acceptat dezvoltările respective, aparent încrezător că vor avea un impact redus asupra condiţiilor sau politicii monetare interne. Alte guverne, în special cel al Japoniei, s-au împotrivit iniţial dezvoltării unei pieţe euro-yen, dar în 1980 s-a produs liberalizarea.

Deşi ascensiunea sistemului financiar global privat nu este pur şi simplu rezultatul triumfului pieţelor şi al tehnologiei, ci a fost mai degrabă stimulat şi facilitat de către state, aceasta nu înseamnă că guvernele pot controla pieţele respective sau pot reintroduce controale eficiente asupra capitalului la fel de uşor cum le-au eliminat. Liberalizarea între ţările OCDE şi stabilirea unor standarde internaţionale comune de reglementare reprezintă o consecinţă a nivelurilor fără precedent ale activităţii financiare internaţionale şi a eficienţei în scădere a controalelor naţionale în aceeaşi măsură în care constituie o cauză directă a globalizării financiare. Autorităţile de reglementare continuă să reacţioneze la pieţele financiare, după cum o arată încercările de a elabora standarde internaţionale comune pentru derivate. Deşi guvernele, agenţiile internaţionale şi băncile centrale au creat un cadru instituţional care a stimulat extinderea sistemului internaţional al finanţelor private, ele nu mai controlează organizarea sau intensitatea activităţii financiare globale. Într-adevăr, aşa cum susţine Germain, balanţa între puterea publică şi cea privată în acest domeniu s-a înclinat radical în favoarea celei din urmă, într-o asemenea măsură încât „interesele capitalului mobil la nivel internaţional au repurtat o victorie importantă" (1997, p. 164). Dar natura contingentă a acestei „victorii" a devenit evidentă o dată cu izbucnirea crizei financiare est-asiatice din 1997, pe măsură ce FMI şi guvernele G7 au început să revizuiască reglementarea sistemului global al finanţelor şi să caute măsuri pentru a răspunde fluxurilor de capital pe termen scurt cu efecte potenţial perturbatoare. Totuşi, reformele propuse până în prezent nu conduc la o „arhitectură" radical nouă a reglementării financiare globale (FMI, 1998a).

4.6.4. *Globalizarea financiară contemporană: liberalizare şi pieţe financiare globale în evoluţie*

Intensitatea şi extensiunea fluxurilor financiare transfrontaliere contemporane cunosc un asemenea grad, încât sistemele financiare naţionale devin din ce în ce mai angrenate. În sistemul Bretton Woods, controalele asupra capitalului limitau şi reglementau fluxurile de acest tip. Dar liberalizarea şi dereglementarea financiare au contribuit enorm la înmulţirea patternurilor de angrenare financiară. E posibil ca această tendinţă să devină mai puternică în urma implementării acordului OMC asupra deschiderii serviciilor financiare naţionale către competiţia globală. La sfârşitul anului 1997, 102 ţări au consimţit să-şi deschidă începând cu 1999, în măsuri diferite, industriile bancare, ale asigurărilor şi titlurilor de valoare către competiţia externă şi să respecte regulile OMC referitoare la practicile comerciale corecte. În plus, în anul 2000 urmează să înceapă negocierile privind liberalizarea tuturor serviciilor financiare (OMC, 1998).

În anii 1970 şi 1980, controalele naţionale asupra capitalului au devenit mai puţin eficiente, din moment ce existenţa europieţelor permitea sustragerea de la acestea, iar

magnitudinea mişcărilor de capital făcea ca economiile OCDE să devină extrem de vulnerabile la activitatea speculativă (Shafer, 1995). Deşi controalele asupra capitalului au continuat să delimiteze ratele dobânzilor pe plan intern de cele externe, ele s-au dovedit din ce în ce mai puţin eficiente atât în privinţa reglării nivelului fluxurilor financiare globale, cât şi în cea a reglementării impactului lor intern. În consecinţă, guvernele OCDE au renunţat la controalele asupra capitalului, eliminând astfel barierele formale între pieţele financiare interne şi cele internaţionale.

În anumite cazuri, liberalizarea a avut la bază motive ideologice; în altele, ea s-a produs ca urmare a faptului că guvernele păreau a nu mai reuşi să-şi îndeplinească obiectivele economice naţionale şi nici să atragă investiţii internaţionale. Dar nu toate ţările au renunţat la controalele asupra capitalului (vezi tabelul 4.14), acestea rămânând foarte răspândite în economiile în curs de dezvoltare şi în cele aflate în tranziţie (Haggard şi Maxfield, 1996). Aspectul a avut, la rândul său, implicaţii considerabile pentru ordinea monetară internaţională, din moment ce înlăturarea controalelor asupra capitalului sporeşte foarte mult dificultăţile operării cursurilor de schimb fixe, astfel încât numărul ţărilor care au cursuri de schimb flotante a crescut considerabil din anii 1980, de la 40% la peste 60% (Eichengreen, 1996, cap. 4 şi 5). Ca atare, principala caracteristică a sistemului monetar internaţional contemporan este trecerea de la un sistem al cursurilor de schimb fixe la unul al cursurilor de schimb flexibile.

Intensitatea şi extensiunea în creştere ale fluxurilor financiare globale alături de tendinţa către liberalizarea pieţelor financiare naţionale, absenţa controalelor naţionale asupra capitalului şi trecerea la cursurile de schimb flexibile sugerează o schimbare calitativă, implicând o integrare financiară globală mai intensă. Dar în ce sens este globalizarea financiară asociată cu adâncirea integrării financiare globale? Există o piaţă de capital globală unică? În ce măsură sunt determinate în prezent ratele dobânzilor pe plan naţional în contextul pieţelor financiare globale?

Tabelul 4.14. *Ţări care efectuează controale asupra contului de capital, 1997*

Controale asupra	
Titlurilor de pe piaţa de capital	128
Instrumentelor de pe piaţa monetară	112
Titlurilor investiţiilor colective	107
Produselor derivate şi a altor instrumente	78
Investiţiilor externe directe	144
Tranzacţiilor imobiliare	119
Număr total de ţări	144

Sursă: FMI, 1997a.

Determinarea ratelor dobânzilor pe plan intern

Deşi converg, ratele dobânzilor diferă în prezent de la o ţară la alta (ele diferă şi pe teritoriul unei ţări), lucru valabil şi în cazul în care sunt exprimate în funcţie de o măsură monetară comună (astfel încât un investitor să primească acelaşi randament, în propria sa monedă, pentru un activ străin ca şi pentru unul intern). Situaţia se poate datora atât

Caseta 4.5. *Paritatea ratelor dobânzilor*

Paritatea acoperită a ratelor dobânzilor se referă la o situaţie în care ratele dobânzilor la active denominate în valute diferite se egalizează prin intermediul pieţei schimburilor valutare la termen, garantând un randament specificat în moneda naţională. Investitorii care cumpără un activ în valută străină cunosc randamentul la scadenţă al activului în valută străină şi-şi pot garanta randamentul în propria lor monedă, vânzând în avans randamentul respectiv unui *dealer* de pe piaţa schimburilor la termen, la un curs de schimb la termen. În absenţa controalelor asupra capitalului, cursul la termen ar trebui să ofere asigurarea că randamentele activelor în monedă naţională vor fi egale cu cele ale activelor în valută străină cu risc şi scadenţă echivalente. Dacă randamentele activelor în valută străină le depăşesc pe cele ale activelor interne, fondurile se vor scurge către activele în valută străină, iar vânzările la termen de valută străină vor spori cererea la termen de monedă naţională, provocând astfel aprecierea cursului la termen şi/sau scăderea randamentului activelor străine, calculat în monedă naţională.

Paritatea descoperită a ratelor dobânzilor se referă la situaţia în care ratele dobânzilor la active denominate în valute diferite se egalizează fără vânzare la termen. Dacă ratele dobânzilor diferă pentru active denominate în valute diferite, însă altfel identice, atunci egalizarea implică faptul că mişcarea viitoare a cursului de schimb între cele două valute până la scadenţa activului va egaliza randamentele. Astfel, întrebarea dacă paritatea descoperită a ratelor dobânzii se susţine depinde de fapt de evaluarea precisă de către pieţe a fluctuaţiilor viitoare ale cursurilor de schimb.

Paritatea reală a ratelor dobânzilor există atunci când rata reală a dobânzii, adică rata netă faţă de inflaţie, se egalizează între ţări. Dacă paritatea descoperită a ratelor dobânzilor se susţine, iar diferenţele între nivelurile preţurilor între cele două ţări sunt compensate de fluctuaţiile cursului de schimb, atunci ratele reale ale dobânzilor se vor egaliza între acestea.

imperfecţiunilor de pe pieţele financiare, cât şi performanţelor economice inegale între ţări şi regiuni ale lumii. Deşi este evident că ratele naţionale ale dobânzilor pe glob nu au fost egalizate, ele sunt totuşi supuse regulilor fluxurilor mondiale monetare şi de capital. În acest sens, ratele naţionale ale dobânzilor sunt determinate în contextul pieţelor şi condiţiilor financiare globale.

Că existenţa unei pieţe globale funcţionale de capital ar trebui să ducă la egalizarea randamentelor activelor financiare pretutindeni în lume (măsurate într-o valută comună) este o prezumţie frecventă a argumentelor sceptice şi hiperglobaliste. Dar aceasta presupune un model de piaţă globală de capital perfect integrată. S-au făcut studii exhaustive pentru testarea convergenţei ratelor dobânzilor, concentrate pe paritatea acoperită şi descoperită a ratelor dobânzilor (vezi caseta 4.5). Concluziile pot fi rezumate pe scurt şi fără echivoc: paritatea acoperită a ratelor dobânzilor se susţine în absenţa controalelor asupra capitalului, nu însă şi paritatea descoperită.

Între ţările OCDE, ratele dobânzilor converg atunci când sunt exprimate într-o monedă comună – diferenţele între ratele naţionale fiind echilibrate de fluctuaţiile cursurilor de schimb. În mod specific, atunci când valuta poate fi vândută la termen,

orice diferență între rate este echilibrată exact de diferența între cursul de schimb curent și cel la termen pentru perioada cât este deținut activul, astfel încât randamentele se egalizează când sunt exprimate într-o valută comună (paritatea acoperită a ratelor dobânzilor se susține). În afara acestei condiții, randamentele nu se egalizează, astfel încât cursurile de schimb nu fluctuează exact în așa fel încât să compenseze diferențele dintre ratele dobânzilor (paritatea descoperită a ratelor dobânzilor nu se susține). Acest eșec al cursurilor de schimb de a fluctua într-un mod în care să compenseze diferențele dintre ratele dobânzilor este atât rezultatul variațiilor în timp ale primelor de risc – cerute de piață pentru păstrarea unor active denominate în anumite valute – ce se adaugă ratelor standard ale dobânzilor, cât și al caracteristicilor operaționale ale piețelor valutare (Marston, 1995; Frankel, 1993). Operatorii de pe piețe folosesc previziuni ale cursurilor de schimb bazate atât pe analiza fundamentelor economice, cât și pe stabilirea tendințelor în seriile de date („chartism"); de obicei, ei fac o medie între cele două, rezultatul fiind previziuni care variază, cu toate că nu există un consens nici între economiști referitor la estimarea cursurilor de schimb de echilibru. Întrucât există o diversitate de opinii printre *dealer*-i, aceasta creează condițiile pentru un volum ridicat de tranzacții și posibilități de speculații. „Chartismul", în particular, poate îndepărta cursul de schimb de la valoarea sa de echilibru, preocuparea pe termen scurt a majorității *dealer*-ilor având ca urmare o concentrare asupra respectivelor fluctuații. Pe termen mai lung, există dovezi de paritate a ratelor dobânzilor, inclusiv de convergență a ratelor reale ale dobânzilor între principalele economii, ceea ce implică un oarecare grad de convergență în ceea ce privește costurile capitalului.

Verificarea existenței parității reale a ratelor dobânzilor atrage atenția asupra existenței unei rate (reale) a dobânzilor mondiale între economiile principale, cu prime de risc mici și stabile pentru diferite țări (Gagnon și Unferth, 1995; Helbling și Wescott, 1995). Acest lucru sugerează mai departe că, în ciuda absenței unei egalizări a ratelor dobânzilor, ratele dobânzilor pe termen lung sunt determinate pe o piață globală de capital în dezvoltare. Rata reală globală a dobânzii reflectă cererea și oferta globale de credit, ceea ce implică mai mult decât un nivel ridicat de interconectare între centrele financiare ale lumii: implică integrarea lor financiară din ce în ce mai profundă (Walter, 1993).

O piață de capital globală ?

Se poate spune că există o piață de capital globală dacă centrele financiare de bază din economia mondială sunt suficient de angrenate, astfel încât cererea și oferta de credit internațional să fie mediate efectiv la nivel transcontinental. Dovezile sugerează că, deși s-ar putea să nu existe încă o piață de capital globală complet integrată, intensitatea și extensiunea activității financiare transfrontaliere indică o piață globală de capital în evoluție.

Dacă așa stau lucrurile, ne-am putea aștepta ca randamentele unui pachet – portofoliu – standard de active să fie convergente. Este adevărat că studiile empirice indică o convergență a randamentelor între principalele piețe de capital; randamentele de pe piețele emergente din țările în curs de dezvoltare constituie un caz diferit, dar și ele au tendința de a converge (Korajczyk, 1996). Investitorii instituționali au în prezent posesiuni considerabile în străinătate și le tranzacționează în mod activ (E. Davis, 1991; Tesar și Werner, 1995). Deși investitorii tind să manifeste o înclinație tradițională pentru posesia

de active interne, aceasta este în curs de diminuare (Golub, 1990; Frankel, 1994; Akdogan, 1995). Ea se poate datora, în parte, restricţiilor naţionale privind investiţiile în străinătate ale principalilor investitori instituţionali interni, deşi aceste restricţii au fost reduse considerabil în anii 1990.

Chiar şi atunci când există o convergenţă a randamentelor între pieţe, există totuşi stimulente semnificative pentru ca investitorii să-şi diversifice portofoliile pe plan internaţional. Nivelul ridicat de tranzacţii transfrontaliere în obligaţiuni şi acţiuni o confirmă. Într-adevăr, atât timp cât există chiar şi o mică diferenţă în privinţa variabilităţii randamentelor între pieţele de capital naţionale – determinată, de exemplu, de faptul că ele pot fi mai mult sau mai puţin instabile sau ciclurile lor de afaceri ar putea să nu fie sincronizate –, investitorii îşi pot asigura câştiguri, în ciuda unei convergenţe a ratelor randamentelor, prin diversificarea portofoliilor lor pe plan internaţional şi prin echilibrarea randamentelor în timp. Astfel, în loc să fie incompatibile cu globalizarea financiară, aşa cum susţin unii sceptici despre mişcările diferenţiale de pe pieţele naţionale de capital, tocmai aceste diferenţe sunt cele care pun în mişcare fluxurile financiare globale.

Deşi este posibil ca majoritatea creditorilor individuali, precum şi a debitorilor să nu aibă o perspectivă pe deplin globală, fluxurile între principalele centre financiare ale lumii sunt în prezent îndeajuns de vaste pentru a sugera că o piaţă globală de capital este în curs de apariţie. Ca argument în acest sens, costul capitalului a tins spre convergenţă pe plan internaţional (Fukao, 1993, 1995). În plus, unele diferenţe neesenţiale referitoare la aceste costuri pot fi atribuite diferenţelor în modul de impozitare a investiţiilor la nivel naţional. Ratele dobânzilor la împrumuturile bancare se bazează, în mod obişnuit, pe ratele naţionale ale dobânzilor: deoarece acestea au fost caracterizate de convergenţă la nivel internaţional, iar competiţia intensificată a menţinut diferenţele la un nivel redus, ratele stabilite pentru debitori au avut tendinţa de a converge. Din moment ce firmele pot emite obligaţiuni, acţiuni şi alte active pe pieţele internaţionale, costurile acestor forme de finanţare au avut şi ele aceeaşi tendinţă.

Cu toate acestea, scepticii se îndoiesc, tipic, de existenţa unei pieţe de capital globale, atât timp cât se menţine încă o puternică asociere între economii şi ratele investiţiilor pe plan naţional (de exemplu, Hirst şi Thompson, 1996b, cap. 2). Ei argumentează că, în situaţia în care capitalul ar fi cu adevărat mobil pe plan internaţional, ar exista tendinţa către o asociere redusă sau inexistentă între economii şi investiţii pe plan naţional; economiile ar circula mai degrabă pe tot globul, oriunde randamentele ar fi cele mai ridicate, şi astfel fluxurile nete de capital ar fi mari. Feldstein şi Horioka (1980) au descoperit că ratele economiilor şi ratele investiţiilor pe plan naţional rămân puternic corelate, în timp ce alte studii arată că această corelaţie este considerabil mai redusă între pieţele financiare locale din interiorul ţărilor (*cf.* Sinn, 1992). Dimpotrivă, corelaţiile economii – investiţii la nivel naţional în timpul perioadei clasice a Etalonului-Aur erau mai mici decât în prezent, în timp ce fluxurile nete de capital erau mult mai mari. Corelaţiile economii-investiţii pe plan naţional au fost mai intense în anii interbelici, după cum era de aşteptat, dat fiind colapsul ordinii monetare internaţionale (Obstfeld, 1995). La o analiză mai detaliată, datele de mai sus se dovedesc neconcludente.

Contul curent al balanţei de plăţi a unei ţări reprezintă diferenţa dintre economiile (publice şi private) şi investiţiile sale: economiile şi investiţiile se egalizează atunci când guvernul reuşeşte să echilibreze contul curent. Cum o economie nu poate susţine permanent deficite sau excedente de cont curent, guvernele urmăresc echilibrarea

acestuia, consecinţa fiind că ratele economiilor şi investiţiilor au tendinţa de a converge (Krol, 1996; Liu şi Tanner, 1996). În această privinţă, corelaţia economii – investiţii la nivel naţional nu constituie un test concludent al existenţei (sau inexistenţei) unei pieţe de capital globale integrate. De aceea, fluxurile nete de capital luate ca atare nu sunt unicul sau cel mai bun indicator al existenţei unei pieţe globale de capital. Astfel, faptul că e posibil ca fluxurile nete de capital să fie mai reduse în prezent decât în epoca Etalonului-Aur, precum susţin scepticii, nu constituie o dovadă concludentă că pieţele mondiale de capital ale anilor 1990 sunt mai puţin integrate financiar decât în anii 1890, deoarece nu se pot ignora cu atâta uşurinţă nivelurile fără precedent ale fluxurilor brute de capital şi gradul înalt de mobilitate a capitalului în zilele noastre.

Mişcări nete semnificative de capital ar fi de aşteptat numai dacă între economii ar exista diferenţe persistente în ceea ce priveşte ratele randamentelor. Spre deosebire de situaţia din perioada clasică a Etalonului-Aur, ratele naţionale ale randamentelor unor active similare nu par să difere într-o măsură considerabilă. Acest lucru concordă cu o altă dovadă empirică potrivit căreia ratele profitului sunt similare pe tot cuprinsul globului şi acest lucru poate reflecta parţial fluxurile istorice internaţionale de capital (Wood, 1994, cap. 3). Armstrong ş.a. (1991) au estimat ratele anuale ale profitului pentru principalele şapte ţări OCDE în perioada 1952-1987. Din analiza lor se poate identifica o tendinţă de convergenţă a ratelor profitului între aceste ţări începând din 1971. Mai mult, Ghosh (1995) a studiat variaţiile în conturile curente ale balanţelor naţionale de plăţi pentru a verifica dacă principalele ţări industrializate foloseau creditele şi debitele internaţionale pentru a echilibra consumul în timp. Rezultatele indicau faptul că, departe de a fi mai redusă decât era de aşteptat în condiţii de deschidere financiară, pentru Canada, Germania, Japonia şi Marea Britanie (dar nu şi SUA), mobilitatea capitalului era de fapt chiar mai ridicată din 1975, adică existau fluctuaţii în exces ale capitalului, comparativ cu cele necesare pentru a echilibra consumul în timp. Aceste date concordă cu existenţa unor niveluri ridicate de fluxuri financiare internaţionale speculative, care nu pot fi justificate doar prin diferenţele între ratele randamentelor.

Este evident că funcţionarea pieţei mondiale de capital, în ziua de astăzi, nu respectă litera teoriei pieţei financiare globale perfect integrate: accesul pe piaţă al debitorilor şi creditorilor variază şi se menţine, de asemenea, o înclinaţie internă printre deţinătorii de active. Cu toate acestea, există mărturii clare ale existenţei unei pieţe globale de capital în formare care, precum multe alte pieţe de acest gen, este caracterizată de imperfecţiuni şi distorsiuni. Pentru valute, obligaţiuni guvernamentale, derivate tranzacţionate la bursă şi alte produse financiare principale, tranzacţiile cuprind cele mai importante centre financiare ale lumii. Pieţele de la Londra, New York şi Tokyo au devenit atât de angrenate, încât funcţionează ca o singură piaţă, 24 de ore din 24; ele găzduiesc majoritatea tranzacţiilor efectuate cu aceste active şi acţionează pentru a stabili preţuri mondiale de referinţă. Dar pieţele mondiale pentru acţiuni, obligaţiuni corporatiste şi alte active financiare sunt şi ele în evoluţie pe măsură ce principalele pieţe naţionale au devenit din ce în ce mai angrenate, iar activele de acest gen sunt tranzacţionate tot mai mult în cadrul tuturor principalelor centre financiare ale lumii. Comparaţia între această piaţă globală de capital aflată în formare şi o piaţă de capital perfect integrată tinde să piardă din vedere ceea ce este specific evoluţiilor contemporane. Într-o astfel de piaţă financiară globală perfect integrată, ar fi de aşteptat ca totalul tranzacţiilor să fie mic. Prin contrast, caracteristicile esenţiale ale actualelor pieţe financiare globale sunt volumul

de activitate fără precedent din punct de vedere istoric, din care o mare parte cu caracter speculativ, viteza cu care se desfăşoară tranzacţiile financiare şi procesul concomitent de adâncire financiară. Ele sugerează că o piaţă globală de capital este în evoluţie, chiar dacă nu e încă pe deplin instituţionalizată.

4.7. Comparaţie între formele istorice ale globalizării financiare

Aşa cum a arătat această analiză, *haute finance*, după numele pe care i l-a dat marele istoric economic Karl Polanyi, are o istorie semnificativă (1994, p. 9). Formele timpurii ale globalizării financiare erau limitate în ceea ce priveşte intensitatea şi extensiunea lor. De asemenea, velocitatea şi impactul economic intern al fluxurilor şi reţelelor financiare transfrontaliere erau şi ele limitate într-o măsură considerabilă de infrastructurile slab dezvoltate şi sistemele economice localizate. În plus, organizarea sistemului finanţelor avea tendinţa de a emana dintr-un singur centru financiar hegemonic, fie el Amsterdam, Anvers sau, mai târziu, Londra (Germain, 1997). Prin comparaţie, epoca clasică a Etalonului-Aur se apropie cel mai mult de cazul de manual al funcţionării unei pieţe globale de capital.

La apogeul epocii clasice a Etalonului-Aur, intensitatea fluxurilor de capital a atins niveluri care au fost depăşite doar în perioade mai recente. Existenţa imperiilor mondiale şi progresele tehnologice în domeniul comunicaţiilor au extins foarte mult aria de influenţă a *haute finance*. În această perioadă, puţine economii au rămas în afara ariei de operare a unei pieţe globale de capital. Dar, în timp ce mobilitatea capitalului era în mare parte nestânjenită, impactul său intern era puternic mediat de niveluri considerabile de protecţionism, preferinţe comerciale imperiale, niveluri fără precedent de migraţie economică, precum şi de presupoziţiile dominante referitoare la responsabilitatea limitată a statului de a suporta costurile sociale ale ajustării economice. Totuşi, în perioada interbelică sistemul Etalonului-Aur s-a prăbuşit. A fost înlocuit după 1945 de sistemul Bretton Woods, care era departe de a fi global în ceea ce priveşte componenţa sa şi în care fluxurile private de capital erau puternic limitate ca urmare a controalelor naţionale asupra capitalului.

Prin comparaţie, patternul contemporan al globalizării financiare are multe caracteristici specifice din punct de vedere istoric, deşi mulţi sceptici îl cataloghează drept o „recuperare" a tendinţelor anterioare. În mod evident, există mai multe trăsături comune între diferitele forme istorice ale globalizării descrise în acest capitol, dar asemănările cele mai vizibile sunt cele între epoca Etalonului-Aur şi cea contemporană. Există însă şi importante puncte divergente (vezi grila 4.1). Aceasta deoarece sistemul financiar global cuprinde în prezent, în principiu, toate statele-naţiune şi toate economiile, în timp ce amploarea fluxurilor financiare brute este fără precedent, la fel ca şi trecerea la comerţul financiar global aproape instantaneu, în timp real, 24 de ore din 24. În plus, diversitatea enormă a produselor financiare tranzacţionate şi complexitatea noilor instrumente financiare reflectă o trecere fundamentală la o piaţă financiară globală autonomă în care activitatea financiară este în mare parte separată de cerinţele comerţului, adică ale schimbului de bunuri şi servicii. Dacă, pentru o perioadă îndelungată, principalul

scop al activității financiare transfrontaliere a fost facilitarea comerțului, în prezent acesta justifică o proporție mult mai mică din activitatea financiară internațională decât, poate, în orice altă epocă anterioară.

În zilele noastre, nivelurile fluxurilor financiare transfrontaliere sunt cel puțin comparabile cu cele ale epocii clasice a Etalonului-Aur. Comparațiile directe sunt dificile, deoarece pentru perioada clasică a Etalonului-Aur există informații numai asupra fluxurilor nete de capital și pentru un număr limitat de țări. Totuși, e probabil ca fluxurile nete să fie de dimensiuni similare cu fluxurile brute, din moment ce fluxurile de capital se desfășurau în mare parte într-o singură direcție, de la exportatorii neți la receptorii neți. Așa cum indică tabelul 4.15, fluxurile brute actuale de IED și investițiile de portofoliu pentru principalele economii sunt, în cea mai mare parte a lor, mult mai extinse (estimate în funcție de PIB) decât fluxurile din economiile majore din perioada clasică a Etalonului-Aur (vezi *supra*, tabelul 4.3). Mai mult, ele emană în prezent dintr-un număr mai mare de țări. Esențiale sunt însă nu numai faptul că fluxurile brute sunt cel puțin la fel de vaste – și, probabil, mai vaste – în comparație cu PIB-ul principalelor economii, ci și faptul că totalul tranzacțiilor pe piețele financiare globale, așa cum ilustrează tabelul 4.16, a atins niveluri fără precedent istoric.

S-a produs, de asemenea, o transformare semnificativă în organizarea și formele activității financiare globale în comparație cu epoca Etalonului-Aur. Dacă în acea vreme activitatea financiară se referea îndeosebi la obligațiuni și investiții de portofoliu, în perioada contemporană activitatea financiară transfrontalieră este dominată de IED, obligațiuni internaționale private, derivate și comerțul valutar. Mai mult, în timp ce în epoca Bretton Woods sistemul financiar internațional era organizat în principal de către și prin intermediul guvernelor, în prezent organizarea internațională a creditului este dominată de o multitudine de actori privați (bănci, instituții financiare etc.) care operează în concordanță cu logica pieței (Germain, 1997). De asemenea, nu mai există un singur centru financiar hegemonic, precum la sfârșitul secolului al XIX-lea, care să impună un minimum de ordine și loialitate față de regulile convenite, deoarece Londra, New York și Tokyo sunt centrele de bază ale activității financiare.

În comparație cu epoca Etalonului-Aur și chiar cu sistemul Bretton Woods, supravegherea și reglementarea sistemului financiar global constituie mai degrabă o afacere multilaterală, instituționalizată în cadrul FMI, al Băncii pentru Reglementări Internaționale (BRI) și al rețelelor transguvernamentale ale băncilor centrale. Este, de asemenea, un sistem în care limitele între reglementarea internațională și cea internă au fost încălcate, astfel încât există presiuni considerabile pentru armonizarea sau, cel puțin, coordonarea activității bancare pe baza regulilor și exigențelor financiare.

Deși patternul contemporan al activității financiare transfrontaliere rămâne încă în foarte mare măsură neuniform și ierarhic, există deosebiri semnificative în privința patternurilor de stratificare în comparație cu perioadele anterioare. În timp ce nucleul de state OCDE primește încă majoritatea influxurilor de capital, lumii în curs de industrializare și economiilor în tranziție le corespunde o proporție în creștere care, în termeni istorici, este comparabilă cu, dacă nu chiar mai mare decât în epoca Etalonului-Aur. În plus, condițiile financiare din acele economii în mare parte izolate de fluxurile globale de capital rămân influențate într-o măsură considerabilă de evoluțiile de pe piețele financiare din New York, Londra și Tokyo. Aceasta deoarece cursurile de schimb și ratele dobânzilor stabilite pe respectivele piețe definesc adesea parametrii managementului

Grila 4.1. *Forme istorice ale globalizării financiare*

	Înainte de revoluția industrială	Perioada clasică a Etalonului-Aur	Perioada Bretton Woods	Perioada contemporană
Extensiune	Medie Fluxuri de lungă durată cu metale prețioase între Asia și Europa, extinse în secolul al XVI-lea în Americi	Ridicată pentru fluxurile valutare pe măsură ce țările sunt încorporate în comerț Aranjamentele Etalonului-Aur limitate la economiile principale până în secolul XX	Țările comuniste excluse din sistemul monetar internațional Aplicare în principiu universală în rest	Participare în principiu universală la ordinea financiară și monetară internațională
Intensitate	În general scăzută, însă periodic fluxurile valutare au un impact esențial asupra condițiilor monetare interne Monetizare limitată a economiilor interne	Variabilă Fluxuri de investiții foarte ridicate raportat la venituri dinspre principalele națiuni investitoare și creditoare Condițiile monetare internaționale au o influență crescândă asupra condițiilor interne	Limitată intenționat, niveluri moderate ale fluxurilor	Ridicată Fluxuri brute de capital fără precedent Diversitate de fluxuri de capital
Velocitate	Foarte limitată: zile și săptămâni pentru efectuarea tranzacțiilor	Moderată spre limitată	În creștere: începuturile comerțului 24 de ore din 24	Ridicată: comerț instantaneu, 24 de ore din 24
Propensiune de impact	Redusă, cu tranzacții internaționale restrânse și monetizare limitată a economiilor	Fluxurile financiare adesea esențiale pentru dezvoltarea țărilor creditate Aranjamentele Etalonului-Aur au inițial un impact limitat asupra țărilor participante, dar au un rol principal în Marea Depresiune din anii 1930	Redusă intenționat pentru țările industrializate Un impact mai mare asupra economiilor în curs de dezvoltare constrânse de credit Controale naționale asupra capitalului Liberalism înrădăcinat	Ridicată: ratele dobânzilor determinate în contextul piețelor globale și politica monetară puternic influențată de acestea; faptul are un impact puternic asupra grupurilor din întreaga economie

	Înainte de revoluția industrială	Perioada clasică a Etalonului-Aur	Perioada Bretton Woods	Perioada contemporană
Infrastructură	Comunicații de bază Reglementare minimă	Telegrafia internațională oferă cadrul pentru o piață globală O anumită reglementare internațională	Alte îmbunătățiri în tehnologia comunicațiilor Reglementare internațională extensivă	Tehnologia avansată a comunicațiilor și informației oferă suportul pentru niveluri ridicate de tranzacții și infrastructuri financiare private Supraveghere și reglementare internațională extensivă
Instituționalizare	Număr mic de centre financiare cu rețele de comercianți și bănci operând din acestea	Formarea unor rețele de bănci multinaționale Etalonul-Aur instituit prin acord guvernamental	Sistem internațional al finanțelor reglementat de FMI Activitatea bancară multinațională reapare o dată cu dezvoltarea afacerilor eurovalutare	Dezvoltare continuă a activității bancare multinaționale, importanța FMI pentru economiile sărace Reglementare prin intermediul BRI și prin alte acorduri internaționale Supraveghere extensivă
Stratificare	Puternic concentrată: sistemul internațional al finanțelor organizat prin intermediul unui număr mic de centre Eurocentrică	Ridicată: sistemul privat al finanțelor organizat prin intermediul unui număr limitat de burse Tranzacții internaționale dominate de lira sterlină Eurocentrică	Ridicată: sistemul privat al finanțelor organizat prin intermediul unui număr limitat de burse Tranzacțiile internaționale dominate de dolar ca valută de rezervă a sistemului Bretton Woods Atlantocentrică	Ridicată, dar puțin mai difuză decât în perioada Bretton Woods; finanțele private concentrate în Londra, New York și Tokyo, dar activitate în creștere și în alte părți Descentralizată Dolarul rămâne principala valută mondială, dar se folosesc din ce în ce mai mult și alte valute
Moduri dominante de interacțiune	Competitive	Imperiale	Dominate de stat; cooperative	Balanță a puterii schimbătoare între finanțele private și state Colaborare și competiție

Tabelul 4.15. *Investiţii externe directe brute plus fluxuri de investiţii de portofoliu, 1970-1995 (procentaj din PIB)*

	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1995
Canada	1,7	3,4	3,6	6,1	7,2
Franţa		1,3	2,1	4,1	7,2
Germania	1,2	1,3	1,7	5,2	6,3
Italia	0,9	0,3	0,6	1,7	5,7
Japonia		0,6	2,6	5,9	3,7
Suedia	1,0	1,2	1,7	5,0	7,0
Marea Britanie	3,6	4,0	5,4	14,4	11,9
SUA	1,0	1,5	1,4	2,9	3,3

Sursă: FMI, 1997b, p. 60.

Tabelul 4.16. *Tranzacţii transfrontaliere în obligaţiuni şi acţiuni, 1970-1996 (procentaj din PIB)*

	1970	1975	1980	1985	1990	1996[a]
SUA	2,8	4,2	9,0	35,1	89,0	151,5
Japonia		1,5	7,7	63,0	120,0	82,8
Germania	3,3	5,1	7,5	33,4	57,3	196,8
Franţa			8,4[b]	21,4	53,6	229,2
Italia		0,9	1,1	4,0	26,6	435,4
Marea Britanie				367,5	690,1	
Canada	5,7	3,3	9,6	26,7	64,4	234,8

[a] Ianuarie-septembrie.
[b] 1982.
Sursă: FMI, 1997b, p. 60.

macroeconomic naţional. Aşa cum răspândirea capitalismului a adus cu ea monetizarea economiilor, globalizarea financiară de astăzi implică un proces de adâncire financiară prin aceea că dinamica pieţelor financiare mondiale pătrunde direct în funcţionarea şi organizarea de zi cu zi a tuturor economiilor cu excepţia câtorva. În această privinţă, ratele interne ale dobânzilor şi cursurile de schimb sunt condiţionate într-o măsură considerabilă de operarea pieţelor financiare globale. De aceea, concentrarea fluxurilor de capital în statele OCDE, deşi în scădere, este un indicator înşelător asupra dimensiunii globale şi a impactului global ale pieţelor financiare mondiale.

Aşa cum încearcă să sublinieze grila 4.1 de mai sus, există asemănări între forma istorică actuală de globalizare financiară şi cea a epocilor precedente. Dar, în câteva privinţe esenţiale, globalizarea de la sfârşitul secolului XX este unică.

4.8. Sistemul global al finanțelor și angrenarea națională

După cum am văzut mai înainte, caracterul neomogen al globalizării financiare este evident în patternurile diferențiate de angrenare în sistemul financiar global. Chiar și între cele șase state capitaliste avansate care constituie punctul central al acestui studiu există diferențe considerabile în ceea ce privește angrenarea lor în piețele financiare mondiale.

Londra și-a menținut în perioada interbelică poziția financiară internațională, parțial datorită rolului său central în piața eurovalutară. A doua piață financiară *futures* ca importanță după Chicago, London International Financial Futures Exchange (LIFFE), a fost înființată în 1982. Din 1945, Marea Britanie a menținut un sistem de controale asupra schimburilor până când acestea au fost abrogate unilateral în 1980 – una dintre primele acțiuni ale noului guvern conservator, care a urmărit ulterior o mai mare liberalizare financiară în cadrul UE. Pe parcursul anilor 1990, în ciuda competiției din partea altor centre financiare europene și din alte zone, Londra și-a menținut poziția centrală în funcționarea sistemului financiar global (Germain, 1997).

După 1945, Franța a menținut controale extinse asupra capitalului, ca parte a sistemului financiar reglementat de stat, o proporție considerabilă din acesta fiind proprietate publică. Supraexpansiunea financiară, datorată parțial ratelor scăzute ale dobânzilor, a necesitat devalorizări în 1958 și în 1969. Însă cursurile de schimb flotante nu păreau să ofere Franței suficientă autonomie financiară, astfel încât aceasta a urmărit formarea unui sistem de flotare dirijat – „șarpele" și Sistemul Monetar European (SME) (vezi caseta 4.6). În perioada 1981-1983, noul guvern socialist a încercat să aplice o politică internă de reflație, la care se adăuga o serie de măsuri sociale ambițioase. Aceasta a dus la speculații majore împotriva francului, pe care controalele asupra capitalului nu au reușit să le combată, astfel încât întreaga strategie economică a trebuit să fie abandonată. Ca urmare a respectivei inversări, atitudinile în schimbare ale elitelor față de intervenția guvernamentală și dorința de a promova Parisul drept centru financiar internațional au încurajat autoritățile să liberalizeze sectorul financiar și să desființeze controalele asupra capitalului. De la sfârșitul anilor 1980, politica monetară internă s-a concentrat asupra menținerii unui curs de schimb ridicat în cadrul Mecanismului Cursurilor de Schimb (MCS) la nivelul Comunității Europene, cu scopul de a reduce ratele inflației la nivelurile din Germania sau chiar sub acestea, o politică ce a continuat în mare măsură și după criza MCS din 1993. Parisul are o istorie îndelungată de tranzacții financiare internaționale și activitate bancară multinațională, asociate cu legăturile sale imperiale anterioare. Deși împrumutul bancar a predominat în cea mai mare parte a perioadei postbelice, liberalizarea financiară din anii 1980 a dus la o creștere însemnată în tranzacțiile cu alte instrumente financiare, inclusiv dezvoltarea foarte rapidă a MATIF, bursa financiară *futures* înființată în 1986.

Prin contrast, Germania s-a confruntat cu probleme opuse în perioada sistemului Bretton Woods și în anii 1970. Fluxurile de fonduri către interior au exercitat o presiune ascendentă asupra mărcii, amenințând cu slăbirea competitivității. Controalele asupra capitalului erau folosite frecvent pentru a rezista acestei presiuni, dar au fost desființate

Caseta 4.6. *Aranjamente monetare europene începând cu 1979*

Sistemul Monetar European (SME) a fost constituit în 1979 pentru a oferi un sistem stabil al cursurilor de schimb pentru ţările din Comunitatea Europeană, după încercările nereuşite din anii 1970 de a fixa ratele între ele prin „şarpe". Mecanismul Cursurilor de Schimb (MCS) a furnizat aparatul formal pentru ţările participante, limitând fluctuaţiile fiecărei monede la 2,25% în sus şi în jos faţă de o valoare stabilită de comun acord şi oferind proceduri pentru ţările membre de a interveni în sprijinul oricărei monede care s-ar îndrepta spre limitele intervalului. Drept consecinţă a crizei MCS din 1993, aceste intervale au fost lărgite la 15%. Criza s-a dovedit a fi doar un recul temporar în evoluţia către Uniunea Monetară Europeană (UME) în 1999. Ţările participante la UME vor forma o uniune monetară în sensul că vor opera cu o monedă comună, ratele de schimb între ele fiind astfel în mod efectiv fixe.

în 1981. Autorităţile monetare au fost în mod tradiţional suspicioase în privinţa noilor instrumente financiare, cel puţin până la liberalizarea financiară din anii 1980, astfel încât pieţele produselor derivate au rămas reduse ca dimensiuni.

În Japonia, controalele asupra capitalului erau folosite în perioada postbelică în vederea asigurării că sectorul financiar era adaptat pentru dezvoltarea industrială. Totuşi, deficitele de cont curent care au urmat crizei petrolului din 1973 au dus la liberalizarea mişcărilor de capital pe termen scurt. Liberalizarea financiară a fost determinată atât de presiunile externe pentru un mai mare acces pe pieţele financiare japoneze, cât şi de puternice grupuri interne de interese care făceau *lobby* pentru o mai mare deschidere financiară (Helleiner, 1994, pp. 152-156). Tokyo funcţionează ca unul dintre cele trei principale centre financiare ale lumii. Însă pieţele financiare japoneze pe termen scurt rămân subdezvoltate după standardele unei ţări industrializate, deşi în 1991 Japonia devenise cel mai mare creditor brut al lumii, depăşind SUA. În 1998, a trecut la aplicarea unei noi liberalizări a sectorului financiar şi a renunţat la ultimele controale asupra fluxurilor de capital în vigoare până atunci.

Suedia a efectuat controale asupra capitalului în perioadele postbelice, dar controalele asupra mişcărilor de capital pe termen lung au fost liberalizate în anii 1970, reflectând multinaţionalizarea industriei suedeze. Controalele asupra fluxurilor pe termen scurt au fost eliminate spre sfârşitul anilor 1980, ca urmare a liberalizării pieţelor monetare interne. De atunci au existat încercări active de a atrage afaceri din străinătate, aşa cum s-a dovedit în 1989 la deschiderea OM, bursa financiară *futures* suedeză, care a avut ca model MATIF.

În SUA, controalele asupra capitalului au fost efectiv eliminate în 1974. SUA deţin câteva dintre cele mai mari pieţe financiare din lume, iar New York este centrul de bază al majorităţii activităţilor financiare globale. Deşi SUA rămân axa principală a sistemului financiar global, iar dolarul rămâne principala monedă internaţională, ele nu mai exercită puterea hegemonică pe care o aveau în epoca Bretton Woods. Mai mult, în ciuda puterii financiare uriaşe a Statelor Unite, globalizarea activităţii financiare a însemnat că acestea nu mai sunt atât de izolate de evoluţiile financiare din străinătate pe cât erau la apogeul SBW.

Tabelul 4.17. *Active şi pasive străine ca procentaj din activele şi pasivele totale ale băncilor comerciale pentru ţările selectate, 1960-1997*

	1960	1970	1980	1990	1997
Franţa					
Active	–	16,0	30,0	24,9	34,6
Pasive	–	17,0	22,0	28,6	32,7
Germania					
Active	2,4	8,7	9,7	16,3	18,2
Pasive	4,7	9,0	12,2	13,1	20,6
Japonia					
Active	2,6	3,7	4,2	13,9	16,4
Pasive	3,6	3,1	7,3	19,4	11,8
Suedia					
Active	5,8	4,9	9,6	17,7	36,4
Pasive	2,8	3,8	15,0	45,0	41,9
Marea Britanie					
Active	6,2	46,1	64,7	45,0	51,0
Pasive	13,9	49,7	67,5	49,3	51,6
SUA					
Active	1,4	2,2	11,0	5,6	3,8
Pasive	3,7	5,4	9,0	6,9	8,5

Sursă: calculate după FMI, *International Financial Statistics Yearbook*, ani diferiţi.

Patternurile de angrenare naţională în sistemul financiar global pentru cele şase ţări nu sunt probabil nicăieri la fel de distincte pe cât sunt în sectorul activităţii bancare. Din 1970, activitatea bancară internaţională s-a extins în paralel cu dezvoltarea activităţii financiare globale. Băncile multinaţionale britanice aveau peste 2.000 de filiale în ajunul celui de-al doilea război mondial şi au fost proeminente până când competitivitatea lor a intrat in declin în anii 1970 şi 1980 (Jones, 1993, cap. 10). Aceasta reflectă, în parte, dezvoltarea băncilor multinaţionale americane, japoneze şi germane. Pe măsură ce băncile s-au extins peste hotare şi activitatea financiară internaţională a luat amploare, sistemul global al finanţelor a devenit mai important pentru activitatea bancară. Tabelul 4.17 arată cum acest lucru a transformat bilanţurile sectorului bancar comercial în fiecare din cele şase economii OCDE care fac obiectul analizei. În perioada postbelică, deschiderea Marii Britanii către activitatea bancară internaţională este confirmată elocvent de tendinţele prezentate în tabel. După liberalizare, atât Franţa cât şi Suedia au cunoscut evoluţii importante către internaţionalizarea activităţii bancare. Deşi băncile germane şi cele japoneze au tins către o puternică concentrare internă, iar băncile americane deservesc o economie uriaşă, chiar şi aici activele şi pasivele străine au crescut, din anii 1970, de la proporţii neglijabile la proporţii considerabile.

4.9. Autonomie economică şi suveranitate într-o epocă a finanţelor globale

Dezvoltarea explozivă a activităţii financiare globale începând cu anii 1980 şi complexitatea pieţelor financiare globale au transformat managementul economiilor dezvoltate. Această creştere oferă ocazii semnificative pentru guverne şi corporaţii de a pătrunde pe pieţe de capital vaste şi lichide şi le permite investitorilor să obţină cel mai bun randament posibil pe plan mondial. Totuşi, în timp ce pieţele financiare globale joacă un rol esenţial în distribuirea mondială a capitalului, ele fac acest lucru într-un mod care are implicaţii profunde pentru suveranitatea şi autonomia naţionale.

Sistemul global contemporan al finanţelor este caracterizat atât de o intensitate ridicată, cât şi de o volatilitate relativ mare ale cursurilor valutare, ale ratelor dobânzilor şi ale preţurilor altor active financiare. Cursurile valutare se îndepărtează adesea de valorile concordante cu diferenţialele ratei dobânzii sau cu anumite realităţi economice fundamentale la nivel naţional. Într-o piaţă financiară globală perfect integrată, acest lucru nu ar trebui să se întâmple ; teoria prezice mai degrabă că preţurile ar trebui să se ajusteze repede la modificările survenite în datele economice fundamentale. Dar, după cum am observat anterior, există o activitate speculativă pe scară largă. În consecinţă, politica macroeconomică naţională este vulnerabilă la schimbările în condiţiile financiare globale. Fluxurile speculative pot avea consecinţe economice interne imediate şi dramatice, aşa cum a fost evident după turbulenţele monedelor est-asiatice, în 1997. Globalizarea financiară contemporană a modificat costurile şi beneficiile asociate cu diferite opţiuni de politică macroeconomică la nivel naţional, uneori atât de radical, încât a făcut ca opţiunile să fie prohibitiv de costisitoare. În plus, aceste costuri şi beneficii variază între ţări şi de-a lungul timpului într-un mod care nu este cu totul previzibil. Pe lângă impacturile decizionale, patternurile contemporane ale globalizării financiare au şi importante consecinţe instituţionale, distribuţionale şi structurale pentru statele capitaliste avansate.

4.9.1. *Efecte decizionale: politica macroeconomică*

Pentru economişti, punctul de plecare în analizarea efectelor sistemului global al finanţelor asupra politicii macroeconomice naţionale este teoria standard Mundell-Fleming. Ea afirmă că ţările nu pot promova o politică monetară independentă cu un curs de schimb fix în absenţa controalelor asupra capitalului: pe o piaţă de capital globală perfectă (paritatea descoperită a ratelor dobânzilor se susţine), rata internă a dobânzii trebuie să fie egală cu rata mondială a dobânzii. Astfel, autorităţile naţionale trebuie să ţintească masa monetară internă spre a susţine paritatea cursului de schimb. Dacă sunt eficiente, controalele asupra capitalului permit ţărilor o anumită autonomie monetară prin decorelarea politicii monetare interne de ratele mondiale ale dobânzii. Prin comparaţie, cursurile de schimb flotante le oferă ţărilor posibilitatea de a adopta politici monetare independente, din moment ce cursul de schimb fluctuează în aşa fel încât să echilibreze orice diferenţă între ratele interne şi cele mondiale ale dobânzii. Aşadar, în principiu, cursurile de schimb flotante oferă guvernelor un grad considerabil de

autonomie în managementul politicii monetare interne, cu condiţia ca acestea să fie pregătite să accepte consecinţele din punctul de vedere al cursului de şchimb.

Dacă lumea ar fi exact aşa cum o descrie teoria Mundell-Fleming, compromisurile între politici diferite ar fi rigide, însă în acelaşi timp clare. În practică, relaţiile prezise între politici şi rezultate se susţin doar într-o mică măsură (Rose, 1996). În timpul SBW, după cum am văzut, fluxurile de capital au avut doar un impact redus asupra politicii economice naţionale din ţările OCDE. De atunci, ţările respective au devenit mai deschise faţă de comerţ, iar fluxurile financiare au devenit cu mult mai receptive la diferenţele între condiţiile economice naţionale. De la mijlocul către sfârşitul anilor 1970, guvernele multor ţări OCDE credeau că pot aplica politici economice autonome şi accepta pur şi simplu consecinţele din punctul de vedere al cursului de schimb. Însă cursurile valutare au fluctuat puternic, astfel încât guvernele nu au reuşit să se bucure de autonomia pe care o doreau în planul politicilor (vezi Webb, 1995, cap. 5). De atunci, unele guverne, cu excepţia Statelor Unite, Germaniei şi Japoniei, au urmărit politici macroeconomice în mare parte convergente, menite să minimizeze fluxurile financiare perturbatoare (Webb, 1995, cap. 6). Bineînţeles, autonomia variază în funcţie de dimensiunile şi starea fiecărei economii. O ţară cu excedent al contului curent, cum sunt în special Germania sau Japonia, s-a confruntat cu presiuni mult mai reduse de a stimula expansiunea propriei economii decât o ţară cu deficit cu presiuni de a promova politici deflaţioniste. SUA au reuşit să adopte în anii 1980 o politică macroeconomică de expansiune, deşi cu preţul unei rate de schimb supraevaluate, şi apoi să-şi asigure ajutorul celorlalte guverne în efortul de ajustare în intervalul 1985-1987, prin acordul Plaza-Luvru care este analizat mai jos.

În practică, globalizarea financiară a mărit presiunea asupra majorităţii guvernelor OCDE de a adopta o politică monetară strictă pe plan intern, din moment ce ţările considerate a fi mai predispuse la politici monetare interne „inflaţioniste" au, de regulă, o primă de risc impusă la împrumuturile contractate, pentru a compensa investitorii în cazul unei potenţiale inflaţii viitoare. Pe o piaţă de capital globală în curs de liberalizare, există astfel presiuni puternice asupra tuturor guvernelor de a se conforma unei politici monetare interne ferme şi de a lua măsuri pentru a spori credibilitatea autorităţilor monetare interne prin dezvoltarea unui palmares antiinflaţionist şi/sau făcând banca centrală naţională independentă (constituţional) de guvern. Johnson şi Siklos (1996) au descoperit astfel că politicile monetare interne în ţările OCDE reflectă în foarte mare măsură mai degrabă rata mondială a dobânzii decât condiţiile economice sau financiare interne.

Însă globalizarea financiară tinde, de asemenea, să submineze eficienţa instrumentelor tradiţionale ale politicii monetare naţionale. Mobilitatea capitalului, dereglementarea şi inovaţia financiară au transformat capacitatea guvernelor de a determina masa monetară şi nivelurile inflaţiei pe plan intern (Shepherd, 1994, cap. 9). Deschiderea financiară, internaţionalizarea creditului şi posibilitatea agenţiilor financiare de a comuta între o serie de active fac ca guvernelor şi băncilor centrale să le vină tot mai greu să identifice cu claritate şi cu atât mai puţin să controleze masa monetară internă. Aceste evoluţii transformă capacitatea guvernelor de a controla eficient masa monetară şi ratele dobânzilor, precum şi impactul lor asupra producţiei şi a inflaţiei. Autorităţile naţionale controlează încă ratele dobânzilor pe termen scurt, însă ratele dobânzilor pe termen mai lung (în mod normal, cele mai importante decizii investiţionale) tind să fie stabilite pe pieţe globale asupra cărora guvernele individuale au doar o influenţă indirectă şi adesea

în scădere. Deşi Bundesbank-ul german, de exemplu, este renumit pentru atingerea unui nivel scăzut al inflaţiei prin controale stricte asupra masei monetare interne, globalizarea financiară a complicat foarte mult metodele tradiţionale de îndeplinire a acestor obiective strategice (Juselius, 1996).

Una dintre justificările iniţiale ale liberalizării financiare a fost nevoia guvernelor de a capta pieţele de capital străine pentru finanţarea împrumuturilor interne. În principiu, unul dintre avantajele unei pieţe de capital globale este acela că, în timp ce debitul guvernamental dintr-o piaţă financiară naţională închisă ar tinde să mărească ratele dobânzilor, împrumuturile de pe pieţele globale ar tinde să exercite o presiune mai redusă de creştere asupra ratelor dobânzilor. În practică, pieţele au tendinţa de a le impune ţărilor debitoare o primă de risc. În aceste condiţii, debitorii ar putea fi confruntaţi în cele din urmă cu rate ale dobânzii în creştere şi cu un curs în scădere al monedei naţionale, pe măsură ce pieţele îşi reduc gradul de expunere la ceea ce percep ele ca „debitori cu risc înalt". Astfel, ratele dobânzilor pe termen lung sunt tipic mai mari pentru guvernele cu deficite bugetare mari şi datorii publice ridicate. În această privinţă, angrenarea crescândă a pieţelor de capital, mobilitatea sporită a capitalului şi trecerea la cursuri valutare flexibile au constituit factori semnificativi în transformarea eficienţei strategiilor ortodoxe keynesiene de management macroeconomic. Cu o mobilitate a capitalului mai mare şi mai rapidă, e posibil ca guvernelor să le fie mai greu să sprijine o politică macroeconomică de expansiune, întrucât perspectiva care se întrevede, aceea a unei inflaţii mai ridicate sau a unor impozite mai mari de plătit pentru astfel de cheltuieli, ar putea determina fie fuga capitalurilor, fie rate ale dobânzilor mai mari pentru a plăti împrumutul guvernamental. Asemenea evoluţii tind să submineze sau să restrângă politicile macroeconomice expansioniste (Garrett, 1996, p. 88). Globalizarea financiară sporeşte stimulentele pentru ca guvernele să adopte strategii naţionale macroeconomice care să vizeze rate scăzute şi stabile ale inflaţiei, prin disciplină fiscală şi o politică monetară fermă, din moment ce acestea sunt agreate pe pieţele financiare globale. Guvernele tind să adopte aşadar politici macroeconomice prudente, reticente faţă de riscuri, politici care urmăresc să anticipeze reacţiile pieţelor financiare globale şi să se asigure de aprobarea acestora.

4.9.2. *Efecte decizionale: administrarea cursurilor de schimb*

În epoca Bretton Woods, a controalelor asupra capitalului, pieţele monetare interne erau izolate de pieţele valutare, astfel încât guvernele puteau compensa intervenţia pe pieţele valutare din străinătate pentru a susţine valoarea monedei naţionale, lăsând astfel masa monetară internă neschimbată (vezi caseta 4.7). Astfel, guvernele erau libere să administreze cursul de schimb. O dată cu eliminarea controalelor asupra capitalului, în anii 1980, s-a presupus că această separare nu mai era valabilă, pe motiv că activele interne şi cele externe constituiau, în principiu, substitute perfecte unele pentru celelalte şi, de aceea, intervenţia pe pieţele valutare ar avea implicaţii monetare interne şi invers. Această concepţie a fost pusă în cauză de succesul evident al acordului Plaza-Luvru din 1985.

Dolarul crescuse puternic în anii 1980, astfel încât la mijlocul deceniului era deja clar supraevaluat (Frankel şi Froot, 1990). Ţările G5 (SUA, Marea Britanie, Germania, Franţa şi Japonia) au consimţit la o intervenţie coordonată pe piaţa valutară globală, iniţial pentru a reduce valoarea dolarului, apoi pentru a o stabiliza. Aceste intervenţii

Caseta 4.7. *Sterilizarea intervenției pe piețele valutare*

Sterilizarea se referă la încercările guvernelor de a-și compensa operațiunile pe piețele valutare prin intervenții de contracarare pe piețele monetare interne, astfel încât intervenția pe piețele valutare să nu aibă nici un efect asupra totalului masei monetare interne. Astfel, dacă autoritățile încearcă să împiedice o apreciere a cursului de schimb prin vânzarea monedei naționale, sporind, prin urmare, masa monetară internă, ele ar compensa acest lucru vânzând obligațiuni pe piețele monetare interne pentru a reduce masa monetară internă. Cele mai multe bănci centrale încearcă în mod curent să-și sterilizeze intervențiile, dar această operațiune poate fi eficientă numai dacă activele interne și cele externe nu sunt substitute perfecte. Vânzarea obligațiunilor interne crește rata dobânzii (pentru a-i determina pe investitori să dețină mai multe obligațiuni, este necesară o rată mai ridicată), însă dacă obligațiunile sunt substitute perfecte pentru active străine, atunci creșterea ratei dobânzii va determina pur și simplu intrarea în țară a unor fonduri din străinătate pentru a profita de aceasta. În condițiile unui curs de schimb fix, acest lucru ar spori masa monetară ; în condițiile unui curs de schimb flotant, ar aprecia cursul de schimb sporind cererea pentru respectiva monedă ; în ambele situații, efectul intervenției inițiale ar fi anulat.

planificate au fost compensate în mare măsură pe piețele lor monetare interne pentru a lăsa masa monetară a fiecărei țări neafectată. Bineînțeles că rămâne discutabilă măsura în care intervenția a fost responsabilă de mișcările ulterioare ale dolarului, deși cercetările indică o măsură semnificativă (Dominguez și Frankel, 1993). Prin urmare, un oarecare grad de autonomie monetară internă poate fi compatibil cu administrarea cursului valutar, cu condiția ca activele țărilor să nu fie perfect substituibile. Dar, în multe privințe, episodul Plaza-Luvru a fost unul excepțional, deși el sugerează că, într-adevăr, intervenția treptată pe piețele valutare poate fi eficientă într-un sistem al cursurilor de schimb flotante fără a denatura masa monetară internă.

Cursurile de schimb flotante pot duce la modificări rapide și spectaculoase ale valorilor valutelor, astfel încât ținta guvernelor vizând o inflație stabilă și, eventual, chiar și una redusă ar putea fi periclitată. În dorința de a preveni asemenea fluctuații dramatice, multe guverne au căutat să controleze cursul de schimb fixând valoarea acestuia de o monedă cu inflație redusă (Germania pentru membrii SME, SUA pentru țările Americii Latine) și creând astfel o „ancoră antiinflaționistă". Înainte de crizele valutare din anii 1990 din Europa, Mexic și Asia, se afirma că aceasta era o strategie antiinflaționistă eficientă, însă crizele respective pun sub semnul întrebării dacă este într-adevăr posibilă susținerea unei politici a cursurilor de schimb controlate sau fixe în condițiile unei mobilități depline a capitalului global. Eichengreen (1994b) subliniază că, în aceste condiții, singurele opțiuni pentru o politică eficientă sunt fie cursurile care fluctuează liber, fie uniunea monetară, adică fixarea irevocabilă a cursurilor de schimb prin instituirea unei monede comune.

Dacă un curs valutar este pur și simplu supraevaluat și de nesusținut, atunci un atac speculativ este inevitabil. Speculanții pot mobiliza fonduri masive prin piețele de derivate, așa cum a făcut George Soros atunci când lira sterlină a fost silită să părăsească MCS în septembrie 1992, dar mai importante sunt acțiunile investitorilor instituționali și ale CMN-urilor, care tind să părăsească o monedă dacă se consideră că aceasta este

ameninţată. Dacă angajamentul unui guvern faţă de un curs de schimb stabil este credibil, asemenea atacuri vor eşua pur şi simplu, însă există câteva moduri în care ele pot deveni, efectiv, realitate (Obstfeld, 1996). Dacă ratele dobânzilor sunt mărite forţat pentru a proteja un anumit curs de schimb, atunci costurile interne din punctul de vedere al ocupării forţei de muncă, costurile mai ridicate ale ipotecilor etc. ar putea fi pur şi simplu prea mari pentru ca guvernul să le suporte. Dacă există o datorie naţională mare, majorarea ratei dobânzilor poate fi pur şi simplu de nesuştinut; dacă sistemul bancar este fragil, pot fi necesare rate ale dobânzii de peste 100%, dar, în acelaşi timp, de nesuştinut, chiar şi pe termen scurt. În trecut, controalele asupra capitalului făceau cursurile de schimb mai expuse manipulării şi administrării guvernamentale. Controalele asupra capitalului ofereau un anumit grad de apărare împotriva atacurilor speculative şi o anumită autonomie a politicii în cadrul unui sistem al cursului de schimb fix. Din moment ce controalele asupra capitalului au fost eliminate, precum în Europa ca parte a Pieţei Unice Europene, mijloacele naţionale de apărare împotriva atacurilor speculative sunt foarte limitate, motiv parţial al crizelor valutare din 1992 şi 1993. Paritătile valutare pot fi menţinute eficient doar atunci când ţara-ancoră într-un sistem al cursurilor de schimb fixe cumpără cantităţile necesare din valutele aflate sub atac; totuşi, ea va face acest lucru doar în măsura în care nu îi va fi afectată propria politică monetară internă. În septembrie 1992, autorităţile germane nu doreau creşterea masei monetare germane pentru a apăra monede precum lira sterlină, pe care o considerau supraevaluată.

Bineînţeles, pretenţiile referitoare la eficienţa unui sistem al cursului de schimb fix în condiţiile mobilităţii capitalului global nu pot fi evaluate categoric. Din punct de vedere istoric, resurecţia Etalonului-Aur în anii 1920 a fost un dezastru economic, succesul său iniţial (cel puţin pentru monedele principale) datorându-se în mare parte împrejurărilor în care a fost aplicat. SBW a durat cu adevărat doar treisprezece ani, de la convertibilitatea liberă a contului curent în 1958 la anularea sa, în 1971; în timp ce SME - un sistem mai mic, cu realinieri mai frecvente între valutele principale - a durat în realitate doar paisprezece ani (1979-1993), deşi într-un sistem mult mai integrat din punct de vedere financiar. Prin urmare, e probabil ca afirmaţiile categorice în privinţa eficienţei şi fezabilităţii diferitelor strategii pentru administrarea cursului de schimb în condiţiile globalizării financiare să fie hazardate. Însă este cert că patternurile contemporane de globalizare financiară au modificat costurile şi beneficiile diverselor strategii de administrare a cursurilor de schimb, de la stabilirea unei ţinte oarecare până la uniunea monetară. Mai mult, ele au complicat obţinerea compromisurilor între obiectivele economice interne şi stabilitatea cursului valutar. În plus, date fiind dimensiunile rezervelor valutare ale statelor prin comparaţie cu volumul potenţial al tranzacţiilor zilnice pe pieţele valutare, este greu de crezut că vreun guvern îşi poate administra cursul de schimb fără cooperarea altor guverne şi bănci centrale. În această privinţă, globalizarea financiară a sporit stimulentele atât pentru cooperarea, cât şi pentru competiţia monetară internaţională. Care dintre ele va ieşi mai mult în relief, la un anumit moment, va depinde de factori de conjunctură.

4.9.3. *Efecte instituționale și distribuționale: statul bunăstării*

Am vrut democrație, dar ne-am trezit cu piața obligațiunilor.
Graffiti polonez

Dincolo de gradul de autonomie de care statele ar mai putea încă beneficia în politica macroeconomică sau în administrarea cursului de schimb, există o percepție conform căreia globalizarea financiară modifică forma și funcțiile statului modern în economia politică globală (Strange, 1996; Germain, 1997). Piețele financiare globale sunt concepute ca fiind esențiale în determinarea unei convergențe a agendelor politice și sociale între guverne cu convingeri ideologice diverse referitoare la politicile „prietenoase față de piață": un angajament special față de stabilitatea prețurilor; deficite publice reduse și restrângerea cheltuielilor publice, în special pentru bunuri sociale; impozitare directă scăzută; privatizare și dereglementarea pieței muncii.

Se afirmă că aceste evoluții sunt nefavorabile în special pentru organizațiile muncitorești, angajații din sectorul public, beneficiarii statului bunăstării și alte grupuri de interese tradiționale de stânga. În acest context, globalizarea financiară înclină și mai mult balanța avantajului economic în favoarea capitalului și în defavoarea forței de muncă. Însă piețele financiare globale nu anunță pur și simplu, așa cum lasă să se înțeleagă mulți hiperglobaliști, sfârșitul statului bunăstării. După cum am observat mai înainte, strategiile expansioniste și programele sociale ambițioase nu sunt împiedicate de globalizarea financiară, ci pur și simplu piețele sunt acelea care impun guvernelor costuri mai mari la împrumuturile internaționale sau cursuri de schimb în scădere (Garrett, 1996). Într-o anumită măsură, același lucru s-a întâmplat și în epocile istorice anterioare.

Ceea ce distinge în mod special conjunctura contemporană este faptul că globalizarea financiară a impus guvernelor o disciplină financiară externă, care a contribuit atât la apariția unui stat mai prietenos față de piață, cât și la o schimbare în balanța puterii între state și piețele financiare. În această privință, agenda politică a statelor capitaliste avansate reflectă constrângerile sistemului global al finanțelor, chiar dacă efectele specifice ale globalizării financiare variază considerabil de la stat la stat.

4.9.4. *Efecte structurale: risc sistemic și schimbarea balanței puterii financiare*

Riscurile sistemice sunt acelea care pot afecta mai degrabă sistemul financiar ca întreg decât un singur stat sau grup de instituții financiare. Piețele financiare moderne operează în așa fel încât să permită ca riscurile să fie constituite în pachete și redistribuite, instituțiile putându-se proteja în consecință împotriva unor riscuri specifice precum fluctuațiile cursului de schimb; totuși, ele doar transformă și redistribuie riscul în loc să îl elimine sau să îl reducă pentru sistem ca întreg. Dar ele pot spori și riscurile sistemice. Colapsul unei bănci sau al unui grup de bănci ori pierderea încrederii în ele pot avea ca efect retrageri pe scară largă de la alte bănci și o pierdere mai generală a încrederii, care, dată fiind angrenarea sistemelor financiare naționale, la rândul lor pot avea urmări globale. De exemplu, în 1982, criza datoriei internaționale a ilustrat cum combinația

între ratele ridicate ale dobânzilor reale şi o activitate economică mondială în descreştere a dus la suspendări ale rambursărilor, ceea ce reprezintă o ameninţare nu numai pentru băncile individuale, ci şi pentru stabilitatea întregului sistem bancar internaţional. Din acest punct de vedere, riscul sistemic este o caracteristică structurală a sistemului financiar global contemporan.

Amploarea uriaşă şi dimensiunile globale ale pieţelor financiare au sporit anumite riscuri sistemice. E posibil ca instituţiile financiare să fi devenit mai expuse plăţilor neefectuate sau întârziate. Acordarea de împrumuturi ţărilor în curs de dezvoltare în anii 1990 expune instituţiile la riscuri similare celor cu care s-au confruntat în anii 1970, dar şi unor riscuri adiţionale în măsura în care aceste fonduri sunt corelate din ce în ce mai mult cu performanţa la bursele de pe pieţele emergente şi de pe alte pieţe. Produsele derivate presupun riscuri noi (Kelly, 1995). Ele oferă agenţilor ocazia să adopte poziţii în mare măsură speculative, cu potenţial pentru profituri uriaşe, dar presupun şi riscul unor pierderi majore, aşa cum a demonstrat-o prăbuşirea Băncii Barings, în 1995. Tranzacţiile cu derivate pot spori, de asemenea, riscurile, determinând o mai mare volatilitate a preţului activului de bază.

Fluxurile financiare transfrontaliere transformă riscul sistemic în măsura în care dificultăţile financiare întâmpinate de una sau mai multe instituţii dintr-o ţară pot avea efecte de ricoşeu majore asupra restului sectorului financiar global. Acest lucru a fost evident în timpul crizei financiare est-asiatice din 1997, pe măsură ce colapsul monedei thailandeze făcea valuri pe pieţele valutare, ducând la scăderi precipitate ale valorilor valutelor din întreaga regiune şi afectându-le pe cele de pe alte pieţe emergente, din Rusia până în America Latină. Şi bursele au fost afectate de ieşirea grabnică a fluxurilor de capital pe termen scurt din aceste economii (vezi G. Thompson, 1998a). Într-o „lume a comunicaţiilor prin cablu", nivelurile ridicate de angrenare a pieţelor naţionale semnifică faptul că tulburările uneia se propagă foarte repede în celelalte. Din moment ce majoritatea tranzacţiilor financiare internaţionale se produc între un număr mic de bănci, dificultăţile financiare întâmpinate de una sau mai multe dintre ele au consecinţe pentru toate celelalte. Riscurile de reglementare apar atunci când participanţii la o tranzacţie rezidă în zone între care există diferenţe de fus orar – primul participant la o tranzacţie şi-ar putea îndeplini partea lui de contract, în timp ce celălalt participant ar putea da în acel moment faliment şi nu ar mai elibera valuta compensatorie. Riscul de lichiditate poate apărea atunci când instituţiile financiare nu pot strânge suma necesară pentru a finanţa tranzacţiile la timp. Băncile au, în mod obişnuit, 2 miliarde de dolari sau mai mult în circulaţie peste noapte; deşi facilităţile de împrumut pe termen scurt le permit să acopere această sumă, un eşec operaţional semnificativ ar putea atrage probleme serioase. Acest risc apare mai ales pe pieţele emergente, unde au loc frecvent tranzacţii mari, însă sistemele de plată şi reglementare sunt comparativ subdezvoltate. Problemele de reglementare sau de lichiditate pentru o bancă pot avea consecinţe sistemice majore pentru întreaga ordine financiară internaţională.

Existenţa riscurilor sistemice produce imperative contradictorii. Pe de o parte, dorinţa instituţiilor financiare, atât publice, cât şi private, de a evita o criză financiară internaţională are ca rezultat imperativul unei reglementări internaţionale mai extinse şi mai intense a sistemului mondial al finanţelor. Astfel, în urma crizei financiare est-asiatice din 1997, summitul anual al FMI/Băncii Mondiale din 1998 a produs un acord privind mecanisme internaţionale de supraveghere mai eficiente şi o mai mare transparenţă în

emiterea de informații financiare, în încercarea de a preveni o asemenea criză în viitor. Pe de altă parte, nu este în interesul nici unui stat sau instituții financiare de a se supune unor standarde de reglementare mai riguroase decât competitorii săi potențiali. Consecința este aceea că instrumentele de reglementare pentru controlul riscurilor sistemice sunt adesea insuficiente. Este elocventă în acest sens absența oricăror încercări concrete de a reglementa din nou la nivel internațional fluxurile de capital pe termen scurt după criza est-asiatică. Având în vedere natura potențial volatilă a piețelor financiare globale și difuzarea instantanee a informației între principalele centre financiare ale lumii, riscurile sistemice rămân o amenințare la adresa funcționării întregului sistem financiar global; nici un guvern nu poate soluționa singur și nici nu-și poate izola economia de această amenințare.

Relevanța crescândă a riscului sistemic este puternic asociată cu modificarea structurală în balanța puterii între guverne (și agenții internaționale) și piețe – mai precis, între autoritatea publică și cea privată din sistemul financiar global (Germain, 1997; Pauly, 1997; Walter, 1993). Deși există o tendință de a exagera puterea piețelor financiare globale, ignorând poziția centrală a puterii de stat în susținerea operării lor eficiente, în special pe timp de criză, există multe dovezi convingătoare pentru a sugera că globalizarea financiară contemporană este un proces propulsat mai degrabă de piață decât de stat. Accentuată de liberalizarea financiară, evoluția către piețe și instituții financiare private ca „actori autoritari" în sistemul financiar global ridică întrebări serioase referitoare la natura puterii de stat și a suveranității economice. Așa cum observă Germain, „statele au permis agenților monetari privați, organizați prin intermediul piețelor, să domine hotărârile referitoare la cine are acces la credit (finanțare) și în ce condiții. Organizarea internațională a creditului a fost transformată... din una cvasipublică în una aproape în totalitate privată" (1997, p. 163). În acest nou context, autonomia și chiar suveranitatea statelor capitaliste avansate devin, în anumite privințe, problematice.

4.10. Concluzie

Din anii 1970, s-a înregistrat o dezvoltare exponențială în sistemul global al finanțelor, astfel încât intensitatea, extensiunea, velocitatea și impactul fluxurilor și rețelelor financiare globale contemporane sunt în mare măsură fără precedent. Piețele financiare naționale și centrele financiare-cheie ale lumii sunt înrădăcinate tot mai mult într-un sistem financiar global. O dată cu aceste evoluții, a avut loc un proces de adâncire financiară, astfel încât puține economii se pot izola de funcționarea de zi cu zi a piețelor financiare mondiale. Din acest punct de vedere, volatilitatea piețelor financiare globale poate avea consecințe economice interne majore, în timp ce condițiile financiare dintr-o regiune au un impact aproape instantaneu asupra piețelor financiare naționale de pe tot cuprinsul globului.

În comparație cu epoca clasică a Etalonului-Aur sau cea a sistemului Bretton Woods, globalizarea financiară contemporană are multe caracteristici specifice, dintre care esențiale sunt amploarea, complexitatea și viteza tranzacțiilor și fluxurilor financiare. Mai multe valute, mai multe active financiare mai variate și mai complexe sunt tranzacționate mai frecvent, cu o viteză mai mare și în cantități substanțial mai mari decât în orice altă epocă istorică anterioară. Amploarea circuitelor de capital raportată la producție

(globală sau naţională) sau comerţ este unică. Toate acestea au la bază o infrastructură puternic instituţionalizată, în aşa fel încât tranzacţiile financiare transfrontaliere 24 de ore din 24, în timp real, constituie o piaţă financiară globală în evoluţie care generează riscuri sistemice considerabile. Globalizarea financiară contemporană reprezintă o nouă etapă distinctivă în organizarea şi managementul creditului şi banilor în economia mondială; ea transformă condiţiile în care se decide prosperitatea imediată şi pe termen lung a statelor şi a popoarelor de pe tot cuprinsul globului.

Capitolul 5

Puterea corporatistă şi reţelele globale de producţie

În afară de sistemul global al finanţelor, poate că cea mai obişnuită imagine a globalizării economice este cea a corporaţiei multinaţionale: uriaşe imperii corporatiste care se întind pe tot globul, cu cifre de afaceri anuale echivalente cu PNB-ul multor naţiuni. În 1998, în întreaga lume erau 53.000 de corporaţii multinaţionale (CMN-uri) cu 450.000 de filiale în străinătate, care aveau vânzări globale de 9.500 miliarde de dolari; în prezent, producţia transnaţională „depăşeşte exporturile ca mod predominant de a deservi pieţele străine" (UNCTAD, 1997, p. 1; 1998). Un număr redus de CMN-uri domină pieţele mondiale în domeniul petrolului, minereurilor, produselor alimentare şi al altor produse agricole, în timp ce în jur de o sută deţin un rol principal în globalizarea producţiei industriei prelucrătoare şi a serviciilor. Împreună, cele mai mari o sută de CMN-uri deţin aproximativ 20% din activele globale în străinătate, au 6 milioane de angajaţi în întreaga lume şi realizează aproape 30% din totalul vânzărilor mondiale ale tuturor CMN-urilor (UNCTAD, 1997, p. 8). Însă dezvoltarea CMN-urilor nu spune totul despre globalizarea producţiei. Progresele înregistrate în tehnologia comunicaţiilor şi condiţiile infrastructurale care au facilitat evoluţia pieţelor financiare globale şi a comerţului global au contribuit, de asemenea, la internaţionalizarea producţiei întreprinderilor mici şi mijlocii (IMM), cel puţin în cadrul celor mai avansate economii ale lumii. IMM-urile sunt cuprinse în reţele de producţie şi distribuţie în care prelucrarea sau distribuirea bunurilor şi serviciilor sunt globalizate. Prin urmare, reţelele globale de producţie şi distribuţie nu mai sunt doar creaţii ale CMN-urilor (chiar dacă aceste imperii corporatiste rămân esenţiale), ci iau forma legăturilor transfrontaliere între IMM-uri (Castells, 1996; Gereffi şi Korzeniewicz, 1994). Acest capitol analizează globalizarea reţelelor de producţie şi distribuţie şi este conceput, în sensul mai cuprinzător indicat, ca o completare la analiza comerţului şi a finanţelor.

5.1. CMN-urile şi producţia globală

Activităţile CMN-urilor sunt esenţiale în procesele globalizării economice. Ele dau seama de aproximativ două treimi din comerţul mondial, până la o treime din comerţul mondial fiind intrafirmă, între filiale ale aceleiaşi companii (UNCTAD, 1995, p. 23). CMN-urile au un rol foarte important în stimularea şi răspândirea internaţională a tehnologiei, generând în jur de 80% din comerţul mondial în domeniul tehnologiei şi

grosul cercetării şi dezvoltării în sectorul privat. Cererile uriaşe de capital şi vastele lor excedente periodice de lichidităţi le-au transformat în jucători de bază pe pieţele financiare internaţionale. Au un rol semnificativ în globalizarea comerţului, a finanţelor, a tehnologiei şi (prin producţie şi proprietate în sectorul mediatic) a culturii, precum şi în răspândirea tehnologiei militare. Însă CMN-urile sunt implicate în primul rând în internaţionalizarea activităţii de producţie şi servicii: se poate spune că ele extind lumea afacerilor de-a lungul regiunilor şi continentelor. După cum afirmă Wilkins,

> o întreprindere multinaţională *nu* părăseşte naţiunea A pentru naţiunea B. Ea se extinde dincolo de hotarele naţionale, rămânând în ţara unde îşi are sediul central în timp ce ajunge în numeroase ţări receptoare. Ceea ce depăşeşte graniţele politice (ale ţării de origine şi ale ţării receptoare) este managementul, guvernarea, capacitatea organizaţională a pachetului oferit de firmă... Întreprinderea multinaţională înfiinţează, îşi însuşeşte şi administrează o reţea de afaceri intercorelate (1994, pp. 24-25).

Acest capitol se concentrează pe rolul CMN-urilor (deşi nu în exclusivitate) în globalizarea producţiei şi distribuţiei de bunuri şi servicii. CMN-urile oferă punctul de plecare pentru o analiză a patternurilor istorice ale producţiei şi distribuţiei globale, din moment ce, în diferite moduri, ele au jucat un rol în economia mondială încă din epoca medievală.

Dar ce este o companie multinaţională? În sensul cel mai cuprinzător, o companie multinaţională este o companie care produce bunuri sau oferă servicii în mai multe ţări. În sensul cel mai restrâns, se referă la o întreprindere care, prin investiţii externe directe (IED), deţine şi administrează filiale într-un număr de ţări, în afara bazei sale interne. IED constituie aşadar un indicator util al creşterii producţiei internaţionale. Însă nivelurile fluxurilor de IED subestimează considerabil, în două moduri, internaţionalizarea producţiei. În primul rând, IED reprezintă doar aproximativ 25% din investiţiile totale în producţia internaţională – în filialele străine ale corporaţiilor –, din moment ce CMN-urile strâng capital de investiţii dintr-o varietate de surse (aşa cum s-a observat în capitolul precedent) pentru a-şi completa IED (UNCTAD, 1994, p. 4). În consecinţă, „ponderea producţiei internaţionale este, de asemenea, considerabil mai mare" decât indică fluxurile de IED, astfel încât, „exprimată ca proporţie în formarea capitalului fix brut la nivel mondial, în jur de o cincime a fost realizată de filiale străine" ale CMN-urilor (UNCTAD, 1997, p. 4). În al doilea rând, după cum am observat, sistemele globale de producţie şi distribuţie nu se bazează doar pe posesie sau control, ci pot presupune pur şi simplu reţele de producţie transfrontaliere între firme (Borrus şi Zysman, 1997). Nu sunt disponibile date cantitative sistematice referitoare la acestea din urmă, astfel încât mai degrabă studiile asupra unor sectoare industriale specifice decât evaluările fluxurilor de IED oferă singurul indiciu referitor la amploarea şi scara geografică a patternurilor contemporane ale producţiei globale. În consecinţă, în analiza globalizării reţelelor de producţie şi distribuţie, acest capitol foloseşte date cantitative referitoare la IED şi date mai mult calitative în privinţa tendinţelor sectoriale în organizarea producţiei.

Globalizarea reţelelor de producţie şi distribuţie se referă la extinderea activităţii corporatiste şi a reţelelor de afaceri în principalele regiuni economice ale lumii. În forma sa cea mai evidentă şi mai instituţionalizată, ea implică activităţile unor CMN-uri uriaşe care organizează şi administrează activitatea de afaceri transfrontaliere prin deţinerea de uzine, pieţe de desfacere şi filiale în diferite ţări. Pe de altă parte, multe CMN-uri recurg

în prezent la *outsourcing*-ul producţiei către IMM-uri din străinătate („secţionând lanţul valorii") pentru a realiza producţii de înaltă calitate şi ieftine (vezi capitolul 3). În acest proces sunt create reţele sau sisteme globale de producţie care implică nu proprietate directă, ci mai degrabă relaţii contractuale regularizate. Dar şi IMM-urile dintr-o ţară se pot extinde în aceeaşi măsură în exterior, prin francize sau aranjamente de cooperare sau investiţii de portofoliu în alte IMM-uri, pentru a forma lanţuri globale de producţie şi distribuţie. Deşi marile CMN-uri au avut tendinţa de a domina sistemele globale de producţie şi distribuţie, situaţia nu mai este în prezent neapărat aceeaşi. Să luăm exemplul micului comerciant argentinian cu amănuntul de lenjerie Caro Cuori (cu vânzări de mai puţin de 0,5% din cele ale companiei Ford Motor), care are pieţe de desfacere în Spania, Portugalia, Ecuador, Canada, SUA şi Africa de Sud (*Financial Times*, 10 februarie 1998, p. 32).

Folosind dovezi contemporane şi istorice, acest capitol urmăreşte să ofere o relatare sinoptică a modului în care a evoluat, de la începutul epocii moderne, organizarea producţiei şi distribuţiei transfrontaliere de bunuri/servicii. În mare, este o încercare de a cartografia istoric dimensiunile spaţio-temporale şi organizaţionale ale globalizării activităţii de afaceri (vezi introducerea). Astfel, se analizează intensitatea, extensiunea, velocitatea şi impactul activităţii internaţionale în domeniul afacerilor, precum şi patternurile semnificative de stratificare şi instituţionalizare, modurile dominante de interacţiune şi condiţiile infrastructurale care au stat la baza globalizării producţiei în diferite epoci istorice. Pornind de la o comparaţie a principalelor forme istorice ale globalizării afacerilor, capitolul se încheie cu analiza caracteristicilor specifice ale globalizării contemporane a producţiei. Având în vedere rolul CMN-urilor şi al producţiei internaţionalizate în conturarea, dacă nu chiar în determinarea prosperităţii naţiunilor şi a comunităţilor, concluzia estimează efectele patternurilor contemporane ale producţiei globalizate asupra autonomiei şi suveranităţii economice ale statelor capitaliste avansate.

5.2. Afacerile internaţionale înaintea revoluţiei industriale

Investiţiile externe directe, în sensul investiţiilor şi producţiei dispersate în diferite jurisdicţii politice, datează cel puţin din epoca medievală, cu „supercompanii" precum Peruzzi, cu sediul în Florenţa (Hunt, 1994). Aceasta a activat pe tot teritoriul Europei nu doar ca o firmă comercială, ci şi ca organizatoare a producţiei de pânză din Flandra importată pentru finisare în Florenţa. Organizarea sa internă a determinat răspândirea partenerilor în principalele oraşe europene şi un vast sistem de curierat. Totuşi, în ciuda existenţei unei filiale în Tanger, Peruzzi şi alte companii medievale similare nu operau la scară transcontinentală, o evoluţie care a devenit posibilă numai o dată cu progresele comunicaţiilor la distanţe mari.

Primele companii semnificative din punct de vedere economic care şi-au desfăşurat activitatea pe mai multe continente au fost marile companii comerciale din secolele XVI-XVIII, în special companiile Indiilor de Est ale puterilor imperiale (dintre care se remarcă cea olandeză şi cea britanică – vezi caseta 5.1), acţionând între Europa şi Asia, Hudson Bay Company, care opera între America de Nord şi Marea Britanie, şi British Royal Africa Company. Deşi aceste companii operau, în general, în spaţiul juridic unic

al imperiului şi organizau mai degrabă comerţul decât producţia, ele s-au implicat, între anumite limite, şi în producţie şi au constituit, prin urmare, prototipul CMN-urilor (cu excepţia Hudson Bay Company, ele au dispărut până la sfârşitul secolului al XIX-lea).

Până de curând, concepţia convenţională a fost aceea că infrastructurile de comunicaţii slab dezvoltate au împiedicat companiile comerciale respective să funcţioneze ca CMN-uri moderne, deoarece coordonarea centrală era imposibilă. Cercetări recente au sugerat că acest punct de vedere este prea simplist. Carlos şi Nicholas (1988) au descoperit că, la apogeul lor, ele au făcut mii sau sute de mii de tranzacţii anuale, folosind o reţea vastă de manageri salariaţi şi structuri ierarhice pentru a le supraveghea şi monitoriza. A fost nevoie de efort şi de o mare ingeniozitate pentru înfiinţarea şi menţinerea acestor organizaţii. Deşi viteza de comunicare era lentă – ciclul comercial între India şi Anglia, de exemplu, dura între optsprezece şi treizeci şi şase de luni –, nivelurile de coordonare internă se puteau compara cu succes cu CMN-urile de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX.

După standarde istorice, marile companii comerciale au fost extinse şi au organizat mare parte din comerţul intercontinental al secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea. Totuşi, aşa cum am observat în capitolul 3, un astfel de comerţ era limitat în mare măsură la produse de lux şi constituia doar o proporţie redusă din activitatea economică mondială. Dincolo de aspectele enunţate, este dificil de delimitat impactul acestor companii de impactul mai vast al colonialismului.

Caseta 5.1. *Compania Britanică a Indiilor de Est*

Compania Britanică a Indiilor de Est a fost înfiinţată prin decret regal în 1600 şi lichidată efectiv în 1858, când guvernul britanic i-a preluat funcţiile. Instituită pentru a apăra şi spori controlul Marii Britanii asupra comerţului indian, în special împotriva olandezilor, ea s-a dezvoltat într-o societate pe acţiuni cu un monopol eficient asupra unei mari părţi din comerţul indian, în special cel cu mirodenii, materii prime agricole, opiu şi textile. Acţiunile sale, puse în circulaţie la bursele din Londra şi Amsterdam, erau periodic supuse unor speculaţii active. A procedat la o integrare de tip *backward*, cu fabrici şi alte afaceri locale, organizând astfel producţia la nivel internaţional. La apogeul său, compania opera cu puteri cvasistatale, creând propria monedă, exercitând jurisdicţie civilă şi penală şi menţinându-şi propria armată de câteva mii de oameni.

5.3. Producţia internaţională în epoca industrială: expansiunea afacerilor multinaţionale, 1850-1939

Pe parcursul secolului al XIX-lea, investiţiile internaţionale au crescut rapid. Cu toate că, după cum am observat în capitolul 4, majoritatea acestor investiţii erau de portofoliu, cercetările recente indică faptul că IED constituiau o proporţie semnificativă

şi că internaţionalizarea producţiei a fost importantă în anumite sectoare şi pentru anumite economii (Wilkins, 1974, 1991, 1994). La începutul secolului al XIX-lea, investiţiile în străinătate au tins să se concentreze asupra materiilor prime şi a industriilor extractive – sectorul primar. Însă în această perioadă s-a desfăşurat şi o importantă activitate bancară multinaţională, iar începând cu anii 1850, câteva companii prelucrătoare au început activităţi în străinătate. Către sfârşitul secolului al XIX-lea, investiţiile în străinătate se extinseseră şi în agricultură, cu IED în plantaţii şi ferme. IED erau efectiv nereglementate, întrucât existau puţine restricţii naţionale şi nici una internaţională asupra mişcărilor de capital. Drepturile de proprietate erau asigurate în mare parte prin tratate bilaterale şi o proporţie semnificativă din investiţii se desfăşura sub auspiciile autorităţii imperiale.

5.3.1. *IED şi afacerile internaţionale în epoca clasică a Etalonului-Aur: extensiune, intensitate şi stratificare*

Aşa cum s-a întâmplat în general cu investiţiile străine, IED s-au dezvoltat deosebit de repede în perioada clasică a Etalonului-Aur, din anii 1870 până la primul război mondial. Dunning (1988) estimează că 35% din volumul de investiţii internaţionale pe termen lung în ajunul primului război mondial era reprezentat de IED. Aproximativ 55% din stocurile mondiale de IED vizau sectorul primar, în jur de 15% – activităţi de prelucrare, iar restul – utilităţi şi servicii, în primul rând în sistemul bancar şi în companiile comerciale. Concentrarea IED în produse primare însemna că CMN-urile erau responsabile pentru proporţii reduse din activitatea globală de fabricaţie, astfel încât exista doar un grad limitat de producţie internaţională.

Marea Britanie era de departe cea mai vastă sursă de IED, realizând, în 1914, aproape jumătate din totalul mondial. Pe locul secund se situau SUA, cu aproape 20%, iar restul provenea de la investitori francezi şi germani şi din alte ţări europene, inclusiv Suedia. În timp ce cota britanică din IED era comparabilă cu cea din totalul investiţiilor străine, cota americană era considerabil mai mare. Mai ales de la sfârşitul secolului al XIX-lea, firmele americane din sectorul prelucrător, ca şi din cel al produselor primare au început să-şi extindă producţia în străinătate.

Deşi peste 60% din investiţiile internaţionale se îndreptau către regiunile în curs de dezvoltare din afara Europei, o mare parte din acestea erau puternic concentrate în câteva zone, aproximativ douăsprezece teritorii justificând marea majoritate a fluxurilor de investiţii către interior. Receptorii principali ai investiţiilor străine erau SUA, Rusia şi Canada, urmate de marii exportatori de produse primare şi apoi de Austro-Ungaria (Wilkins, 1994).

CMN-urile din această perioadă au câteva asemănări structurale cu cele contemporane, dar se deosebesc radical de companiile comerciale anterioare. Iniţial, multe dintre investiţii se făceau în întreprinderi „independente", investitorii administrând o firmă din străinătate care nu forma o parte a unui lanţ internaţional de producţie. Dar, spre sfârşitul secolului al XIX-lea, unele concerne miniere sau agricole au început să-şi organizeze producţia şi distribuţia pe o scară internaţională mai vastă. Multe dintre companiile care au ajuns mai târziu să domine producţia şi distribuţia principalelor produse, în special marile companii petroliere, au apărut în această perioadă.

Îmbunătăţirile în domeniile comunicaţiilor şi transportului au sporit capacitatea firmelor de a controla procesul internaţional de producţie de la sediile corporaţiilor. CMN-urile au avut astfel un rol important în formarea reţelelor comerciale globale pentru mărfurile de bază în perioada clasică a Etalonului-Aur. Totuşi, CMN-urile din sectorul prelucrător erau mult mai puţin integrate decât în prezent. Tipic, întreprinderile străine erau menite să exploateze un anumit avantaj, producând în străinătate pentru piaţa ţării respective. Gradul de control efectiv aplicat de compania-mamă din ţara de origine varia foarte mult. Deşi o asemenea producţie era redusă în comparaţie cu dimensiunile economiilor receptoare, ea ar putea avea o importanţă mai mare decât o indică simpla dimensiune. CMN-urile prelucrătoare se numărau adesea printre întreprinderile cele mai avansate tehnologic ale timpului, introducând produse şi procese noi şi contribuind astfel la dezvoltarea noilor industrii.

5.3.2. *Afacerile internaţionale în perioada interbelică: extensiune, intensitate şi stratificare*

Primul război mondial a întrerupt fluxurile de IED, dar, din moment ce multe dintre acestea erau bazate pe legăturile imperiale existente şi pe proximitatea geografică, ele şi-au revenit în scurt timp. În 1938, stocul total de IED era cu aproximativ 50% mai mare, în termeni reali, decât fusese în 1914 (Dunning, 1998). Marea Britanie şi SUA au rămas primele două surse de IED ca dimensiuni, cu circa 40%, respectiv 25% din IED mondiale. Posesiunile germane de IED au fost lichidate în mare măsură după primul război mondial, la fel ca şi investiţiile germane în străinătate, în general. Franţa a continuat să deţină în jur de 10% din totalul mondial. Această perioadă a fost, de asemenea, martora iniţierii de IED din partea firmelor suedeze, elveţiene şi japoneze. Unele dintre principalele CMN-uri suedeze şi elveţiene actuale şi-au făcut atunci simţită prezenţa în străinătate, exploatându-şi avantajele competitive specifice. Şi Japonia a investit în străinătate în câteva colonii, stabilind niveluri semnificative de producţie în special în Coreea.

Extensiunea IED a rămas similară cu cea de dinaintea primului război mondial. Peste 60% din stocurile IED erau amplasate în ţări în curs de dezvoltare, însă cele mai mari state receptoare au fost Canada şi SUA. Ţările latino-americane, marii producători de produse primare şi câteva ţări europene au fost de asemenea importante (Wilkins, 1994). Însă IED au rămas puternic concentrate într-un număr limitat de economii, deşi IED în industriile produselor primare s-au răspândit într-un număr mai mare de ţări. SUA au continuat să investească puternic în cele două Americi, însă această perioadă a fost totodată martora primului val de investiţii americane în sectorul prelucrător din Europa şi, mai puţin, din Japonia.

Dacă înainte de primul război mondial IED circulaseră liber, situaţia s-a schimbat considerabil în perioada interbelică (Lipson, 1985). După Revoluţia bolşevică din Rusia, activele străine au fost naţionalizate, aşa cum s-a întâmplat şi în Mexic. Prin urmare, având în vedere constrângerile naţionale asupra mişcărilor de capital în anii '30, intensitatea şi extensiunea fluxurilor de IED s-au diminuat.

Majoritatea afacerilor internaţionale au rămas concentrate în sectorul produselor primare. Principalele companii petroliere au continuat să domine acest sector, în timp ce alte CMN-uri au ajuns să deţină controlul asupra mineritului şi procesării mai multor

metale. Companiile americane şi britanice au investit în plantaţii, primele în domeniul fructelor, iar cele din urmă în domeniul ceaiului şi zahărului, ajungând să domine comerţul cu aceste mărfuri. IED în prelucrare au continuat să crească. Acest lucru a fost determinat, de obicei, de firme care aveau un anumit avantaj competitiv în ceea ce priveşte un produs sau un proces de producţie şi, prin urmare, unele şi-au amplasat producţia în străinătate pentru a aproviziona pieţele străine. Protecţionismul comercial din anii '30 a încurajat uneori tendinţa respectivă. Într-adevăr, s-a înregistrat o creştere semnificativă a numărului cartelurilor între principalele firme din fiecare sector, companiile folosind acest mijloc pentru a împărţi şi controla pieţele mondiale ale produselor lor (Jones, 1996). În această perioadă, cartelurile au predominat mai ales în sectorul produselor de bază, pe măsură ce firmele au încercat să administreze restrângerea pieţelor mondiale.

5.3.3. *Impactul afacerilor internaţionale înainte de 1945*

La fel ca şi investiţiile străine în general, în această perioadă IED au fost limitate, iar producţia internaţională considerabil restrânsă. IED şi activitatea CMN-urilor se extindeau într-adevăr peste continente, însă erau concentrate în foarte mare măsură în câteva ţări. Multe ţări aveau IED minime, însă pentru numeroşi mari producători de minereuri de bază, petrol şi anumite bunuri agricole, precum cauciucul, intensitatea implicării CMN-urilor în economia naţională a fost adesea mai mare decât oricând de atunci încolo (Wilkins, 1994). CMN-urile furnizau mare parte din capitalul de investiţii pentru aceste economii, organizând producţia şi exporturile bunurilor lor principale. Ţările respective au atras deseori niveluri semnificative de investiţii de portofoliu pentru cheltuieli publice ca urmare a acestei dezvoltări. Prin urmare impactul CMN-urilor asupra economiilor lor a fost considerabil.

La începutul perioadei, rolul CMN-urilor în producţia prelucrătoare era minim, iar impactul lor asupra economiilor receptoare de obicei mic, deşi în anii'30 CMN-urile ajunseseră deja să domine anumite industrii. În unele ţări, impactul lor a fost mai mare decât sugerează nivelul stocurilor de IED, în special dintr-o perspectivă pe termen lung. Chiar şi înainte de 1914, CMN-urile introduceau noi produse şi procese în ţările receptoare, iar acest lucru s-a accelerat în perioada interbelică. CMN-urile au introdus noi alimente şi băuturi preparate, care au devenit, de atunci, mărci renumite pe plan mondial. Companiile multinaţionale americane au început să fabrice în străinătate maşini şi alte bunuri de consum esenţiale ; de exemplu, Ford şi General Motors au înfiinţat, în această perioadă, uzine producătoare de maşini în Europa şi Japonia (Wilkins, 1974, cap. 4). În timp, CMN-urile majore au schimbat fundamental patternurile de consum din societăţile receptoare şi au înfiinţat filiale care au dobândit mai târziu segmente vaste din respectivele pieţe. Prin emulaţie şi transfer tehnologic, a fost încurajată dezvoltarea industriilor indigene. Însă chiar şi în aceste sectoare, producţia era încă organizată cu precădere la nivel naţional. Globalizarea producţiei a rămas limitată în perioada respectivă. Multe ţări europene, precum şi arii vaste din lumea în curs de dezvoltare nu atrăgeau decât puţine IED. Deşi pe atunci produsele primare erau importante pentru economia naţională, iar CMN-urile jucau roluri însemnate în sectoarele prelucrătoare, marea majoritate a producţiei era realizată de întreprinderile naţionale şi locale.

5.4. Apariţia corporaţiei multinaţionale şi transnaţionalizarea producţiei

În perioada postbelică, CMN-urile au dobândit o prezenţă globală. După cum indică tabelul 5.1, în cea mai mare parte a perioadei postbelice, stocurile şi fluxurile de IED au crescut mai repede decât venitul mondial şi, uneori, decât comerţul, în special în anii '60 şi începând cu mijlocul anilor '80. (Cifrele sunt în preţuri curente, adică nu sunt ajustate la inflaţie, şi, de aceea, nu se pot face comparaţii directe între perioade.) Evaluările stocurilor în special sunt supuse unor marje de eroare, din cauza dificultăţilor întâmpinate în estimarea creşterii lor (vezi Anexa metodologică). Chiar şi aşa, este incontestabil faptul că multinaţionalele au devenit jucători de primă mărime în economia mondială: în afară de anii '70 şi începutul anilor '80, cifra de afaceri a celor mai mari 500 de companii a crescut mai repede decât producţia mondială (Barnet şi Müller, 1974, p. 15; Carnoy, 1993). După cum s-a observat, CMN-urile totalizează acum majoritatea exporturilor mondiale, în timp ce vânzările filialelor din străinătate depăşesc totalul exporturilor globale. Mai mult, pe măsură ce CMN-urile s-au dezvoltat, s-a înregistrat o transnaţionalizare semnificativă a producţiei, exprimată în formarea reţelelor globale de producţie şi distribuţie.

Tabelul 5.1. *Ratele anuale de creştere a IED, 1960-1993*

	Stocuri de IED	Fluxuri de IED	Produsul mondial brut	Exporturi
1960-1967	7,5	7,4	5,2	7,8
1967-1973	11,1	14,3	10,4	18,0
1973-1980	14,2	10,7	11,1	20,0
1980-1985	5,3	7,3	5,6	– 0,4
1986-1994	15,0	19,4	8,0	10,7

Surse: calculate din Dunning, 1993b, p. 16; UNCTAD, 1996.

5.4.1. *Extensiunea activităţilor de afaceri internaţionale*

Expansiunea iniţială a IED în epoca postbelică a pornit de la companii americane: în anii '50 şi '60, cel puţin jumătate din totalul fluxurilor de IED îşi avea originea în SUA. Corporaţiile americane au investit în sectorul minier şi în agricultură pe tot cuprinsul globului, în special în industria petrolului. Pe măsură ce ţările latino-americane se industrializau în spatele barierelor protecţioniste, CMN-urile prelucrătoare americane au reacţionat la posibilităţile reduse de export amplasând producţia în regiune. Dar principala sursă de expansiune a fost prin prelucrarea în Europa şi Canada.

La început, investiţiile americane au fost concentrate în zone familiare – abia în anii '60 cota ce revenea Canadei a scăzut sub jumătate din fluxurile totale, iar partea Marii Britanii s-a redus la mai puţin de jumătate din fluxurile către Europa (Wilkins, 1974, p. 331). Având în vedere barierele protecţioniste, costurile de transport în scădere şi cererea în

creştere a consumatorilor, era adesea mai uşor de aprovizionat pieţele străine prin producţia în străinătate decât prin exporturi. Companiile multinaţionale americane au continuat să se extindă pe baza superiorităţii lor tehnologice într-o serie de sectoare. Unele firme europene au susţinut şi au dezvoltat, după război, avantaje competitive în anumite industrii, iar în anii '70, companiile europene şi japoneze aú atins niveluri de productivitate similare cu cele ale Statelor Unite în anumite sectoare. Prin urmare, de-a lungul acestei perioade, companiile europene şi japoneze au început să investească în străinătate, firmele europene extinzându-se adesea pe pieţele vecine. În timp ce CMN-urile europene şi americane au tins să-şi folosească în străinătate tehnicile de producţie cele mai avansate din punct de vedere tehnologic, în schimb, în perioada respectivă, CMN-urile japoneze şi-au păstrat în ţară, în mare măsură, producţia avansată, în timp ce salariile în creştere şi aprecierea yenului le-au stimulat să reamplaseze activităţile intensive din punctul de vedere al forţei de muncă în ţări cu salarii mai mici.

După o încetinire relativă la începutul anilor '80, IED au explodat către sfârşitul anilor '80 şi au atins niveluri record spre sfârşitul anilor '90 (UNCTAD, 1998). Piaţa Unică a UE, Declaraţia de la Osaka a CEAP (care proclama liberalizarea şi deschiderea comerţului şi investiţiilor în regiunea Asia-Pacific până în 2010) şi NAFTA au încurajat dezvoltarea a trei pieţe regionale principale, astfel încât CMN-urile au fost determinate să amplaseze producţia în interiorul fiecăruia dintre aceste „blocuri". Iniţial, temerile că aceste pieţe regionale ar putea deveni închise pentru restul lumii au intensificat tendinţa respectivă. Firmele japoneze au amplasat producţii avansate în Europa şi America de Nord pe o scară mult mai largă decât înainte, iar firmele europene şi-au sporit substanţial prezenţa în America de Nord. Mare parte din toate acestea s-au produs prin achiziţionarea firmelor locale şi naţionale existente, obţinându-se astfel, în mod direct, poziţii în cadrul reţelelor de producţie consolidate (vezi tabelul 5.2): în perioada 1986-1990, fuziunile şi achiziţiile au reprezentat aproximativ 70% din totalul IED în ţările OCDE şi, de atunci, au totalizat între o treime şi peste o jumătate din totalul fluxurilor IED; însă fuziunile şi achiziţiile reprezentau numai circa 20% din IED către ţările în curs de dezvoltare (UNCTAD, 1994, pp. 23-24; 1996, cap. 1; 1998). Şi alţi factori au contribuit, de asemenea, la această explozie de IED.

O dată cu începutul anilor '90, majoritatea ţărilor au liberalizat reglementările privind investiţiile străine şi au încurajat activ investiţiile către interior. În perioada 1991-1996, 95% dintre cele 599 de modificări de pe glob în reglementările naţionale referitoare la IED s-au făcut în sensul unei liberalizări progresive (UNCTAD, 1997, p. 10). Această tendinţă a fost deosebit de importantă pentru investiţiile în servicii, în special în serviciile financiare, acolo unde companiile străine se confruntaseră anterior cu diferite restricţii naţionale.

Deşi majoritatea fluxurilor de IED în această perioadă s-au desfăşurat între ţări OCDE, liberalizarea financiară în cadrul altor ţări şi oportunităţile îmbunătăţite pentru investiţii au determinat fluxuri considerabile către Asia de Est şi America Latină; o parte dintre ele au fost atrase de programe de privatizare, care au reprezentat 5-10% din fluxurile către ţările în curs de dezvoltare în perioada 1989-1994 şi majoritatea fluxurilor în economiile de piaţă emergente ale Europei de Est (UNCTAD, 1996, p. 5). Pentru prima dată după 1945, Europa de Est a fost martora unor vaste fluxuri de IED către interior. Au apărut multe societăţi mixte importante, remarcabilă fiind restructurarea spectaculoasă a Skodei de către Volkswagen. În anii '90, o dată cu extinderea IED în

Tabelul 5.2. *Cotele regionale ale fuziunilor şi achiziţiilor transfrontaliere, 1990 şi 1995 (procentaje)*

	IN – OUT		*OUT – IN*	
	1990	1995	1990	1995
La nivel mondial	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*
Ţări industrializate	95,4	89,4	83,1	70,3
Europa	61,0	45,4	41,1	31,7
Uniunea Europeană	57,0	41,9	37,6	30,9
Belgia	0,4	3,2	0,7	2,2
Franţa	14,0	5,7	3,9	5,6
Germania	10,0	9,2	5,0	2,7
Olanda	2,6	4,9	1,3	1,1
Marea Britanie	16,0	10,6	15,7	15,3
Elveţia	3,1	2,5	2,7	0,4
SUA	13,6	27,8	34,0	26,2
Japonia	15,7	6,9	0,1	0,7
Ţări în curs de dezvoltare	4,7	10,5	11,3	27,7
America Latină	0,2	1,1	5,3	4,6
Asia	4,4	8,8	5,9	12,8
Asia de Sud-Est	3,0	8,2	5,7	12,5
Hong Kong	0,7	1,7	1,2	0,4
Singapore	0,2	1,1	0,4	0,3

Bazate pe valoare. *„In – out"* se referă la fuziunile şi achiziţiile companiilor străine de către companii din ţară. *„Out – in"* înseamnă fuziuni şi achiziţii ale companiilor din ţară de către companii străine. „Ţările în curs de dezvoltare" nu includ fosta Uniune Sovietică sau Europa de Est etc., de aceea totalurile însumate pentru ţările industrializate şi cele în curs de dezvoltare nu dau totalul mondial (100%).

Sursă: pregătit de JETRO din UNCTAD, *World Investment Report 1996* (**http://www.jetro/go/jp**).

economiile de tranziţie, IED au dobândit o amploare globală, CMN-urile operând practic în toate economiile. Acest cadru este accentuat de patternul tratatelor bilaterale de investiţii menite să promoveze IED. În 1997 existau 1.513 asemenea tratate cuprinzând peste 162 de ţări, o creştere semnificativă faţă de 1992 (UNCTAD, 1997, p. 11 ; 1998).

Spre sfârşitul anilor '90, puţine economii erau în afara influenţei activităţii CMN-rilor şi a reţelelor globale de producţie. După cum indică tabelul 5.3, toate regiunile globului sunt, într-o măsură mai mare sau mai mică, atât origine, cât şi receptor pentru CMN-uri şi pentru filialele lor străine. Frapantă este însă scara activităţii CMN-urilor în interiorul sau provenind din ţările în curs de dezvoltare. Ea este elocventă pentru tendinţa CMN-urilor occidentale, începând din 1989, de a considera tot mai atractive ţările în curs de dezvoltare, dar şi pentru participarea din ce în ce mai vastă a acestora din urmă în reţelele globale de producţie ca gazdă pentru CMN-uri indigene şi sursă pentru importante

fluxuri de IED către exterior (UNCTAD, 1997, pp. 1-6; Dicken, 1998). Către sfârşitul anilor '80, ţările în curs de dezvoltare erau gazdă pentru circa 3.800 de CMN-uri autohtone; pe la mijlocul anilor '90, după cum arată tabelul 5.3, nivelul atins reprezenta mai mult decât dublul primului. Este un indiciu al dimensiunilor în creştere ale sistemelor globale de producţie şi distribuţie.

Tabelul 5.3. *Numărul de corporaţii-mamă şi filiale străine pe zone şi ţări, cel mai recent an (număr) disponibil*

Zonă/economie	Corporaţii-mamă cu baza în ţară	Filiale străine localizate în economie[a]
Ţări dezvoltate	36.380	93.628
Europa Occidentală	26.161	61.902
Uniunea Europeană	22.111	54.862
Japonia	3.967[b]	3.405[c]
Statele Unite	3.470[d]	18.608[e]
Ţări în curs de dezvoltare	7.932	129.771
Africa	30	134
America Latină şi Caraibe	1.099	24.267
Asia de Sud, Est şi de Sud-Est	6.242	99.522
Asia de Vest	449	1.948
Europa Centrală şi de Est	196	53.260
La nivel mondial 1997	44.508	276.659
La nivel mondial 1998	53.000	450.000

Datele pot varia considerabil în comparaţie cu anii precedenţi pe măsură ce devin accesibile date referitoare la ţări care nu au fost luate în calcul înainte, pe măsură ce definiţiile se schimbă sau date mai vechi sunt reactualizate.

[a] Numărul de filiale străine în economia prezentată, aşa cum sunt ele definite de ţara respectivă.

[b] Numărul companiilor-mamă fără a include industriile finanţelor, asigurărilor şi proprietăţilor imobiliare în martie 1995 (3.695) plus numărul de companii-mamă în industriile finanţelor, asigurărilor şi proprietăţilor imobiliare în decembrie 1992 (272).

[c] Numărul filialelor străine fără a include industriile finanţelor, asigurărilor şi proprietăţilor imobiliare în martie 1995 (3.121) plus industriile finanţelor, asigurărilor şi proprietăţilor imobiliare în noiembrie 1995 (284).

[d] Reprezintă un număr total de 2.658 de companii-mamă non-bancare în 1994 şi 89 de companii-mamă bancare în 1989 cu cel puţin o filială străină ale cărei active, vânzări sau venituri nete depăşeau 3 milioane de dolari şi 723 de companii-mamă non-bancare şi bancare în 1989 a(le) căror filială (filiale) aveau active, vânzări şi venituri nete sub 3 milioane de dolari.

[e] Reprezintă un total de 12.523 de filiale bancare şi non-bancare în 1994 ale căror active, vânzări sau venituri nete depăşeau un milion de dolari şi 5.551 de filiale bancare şi non-bancare în 1992 cu active, vânzări şi venituri nete sub un milion de dolari şi 534 filiale americane care sunt instituţii de depozitare. Fiecare filială reprezintă o întreprindere comercială americană pe deplin consolidată, care poate fi alcătuită din mai multe companii individuale.

Sursă: UNCTAD, 1997, 1998.

5.4.2. *Intensitatea IED şi a producţiei multinaţionale*

Aşa cum dimensiunile CMN-urilor au crescut, la fel s-a întâmplat şi cu intensitatea activităţilor lor. Deşi există date cuprinzătoare referitoare la IED, există mai puţine informaţii sistematice disponibile în privinţa întregii activităţi a CMN-urilor şi a producţiei lor în străinătate. Dar importanţa CMN-urilor în economia mondială a sporit indubitabil în perioada postbelică, după cum sugerează analiza următoare.

Tabelul 5.4. *Producţia filialelor în străinătate ca procentaj din PIB*

	PIB-ul mondial	PIB-ul mondial privat	Producţia mondială în sectorul prelucrător	Producţia mondială de servicii	PIB-ul ţărilor în curs de dezvoltare	PIB-ul privat al ţărilor în curs de dezvoltare
1970	4,5					
1977	5,4		11,5	2,3		
1982	5,8	8,1	12,7	2,5	4,4	5,7
1988	6,3	8,8	15,6	3,1		
1990	6,4	9,3	16,5	3,4	3,9	4,9
1992	6,2	9,0	17,6	3,7	4,3	5,4
1995	7,5	10,9			6,3	8,0

Surse: estimare după Banca Mondială, 1997; Banca Mondială, *World Development Report*, ani diferiţi.

O măsură a activităţii în străinătate a CMN-urilor constă în proporţia fluxurilor IED în formarea capitalului total (adică noi investiţii productive). La nivel global, fluxurile de IED s-au dublat, urcând de la circa 2% din formarea capitalului mondial în anii '80 la circa 4% în prima jumătate a anilor '90 (UNCTAD, 1996, p. 16). Deşi acest lucru este în conformitate cu importanţa în creştere a producţiei în străinătate, el este înşelător, deoarece CMN-urile nu-şi finanţează activităţile în străinătate doar prin IED – filialele din străinătate pot şi chiar îşi finanţează extinderea prin profituri reţinute şi prin împrumuturi de pe pieţele de capital interne/mondiale. După cum am observat, doar 25% din investiţiile totale în producţia internaţională sunt finanţate prin IED (UNCTAD, 1997, p. 4). În plus, deoarece o proporţie semnificativă din IED ia forma fuziunilor şi achiziţiilor, nu a unor investiţii noi, este dificil de estimat cât de mult din creşterea reală a volumului mondial de capital este finanţată prin IED.

O altă măsură a intensităţii activităţii în străinătate a companiilor multinaţionale poate fi obţinută comparând vânzările filialelor din străinătate cu activitatea economică mondială. Vânzările filialelor din străinătate au crescut mai repede decât exporturile mondiale: în anii '70 şi '80, atinseseră niveluri comparabile cu cele mondiale ale exporturilor, însă, spre sfârşitul anilor '90, erau cu aproximativ 30% mai mari (UNCTAD, 1994, p. 134; 1997, p. 4). Vânzările filialelor străine ca procentaj din PIB-ul mondial au crescut de la 10-15% în anii '70 la aproximativ 25% în prezent.

Măsurile directe ale producţiei în străinătate sunt mai reduse, întrucât producţia reflectă valoarea adăugată intrărilor, dintre care unele sunt importate. Cifrele de aici sunt estimări aproximative; puţine agenţii statistice naţionale colectează sistematic date asupra

activităţii CMN-urilor, astfel încât informaţiile globale sunt constituite din diferite estimări naţionale. Acestea au la bază informaţii limitate şi, prin urmare, reprezintă încercări. După cum arată tabelul 5.4, aportul filialelor în străinătate la PIB-ul mondial a crescut de la mai puţin de 5% în 1970 la aproximativ 7,5% în prezent. Acesta se ridică la cel puţin 10% din PIB-ul mondial privat. Producţia în străinătate a crescut în modul cel mai evident în sectorul prelucrător, unde era în jur de 10% în anii '70, ridicându-se însă la aproape 20% în prezent; proporţiile din producţia de servicii sunt mult mai reduse, dar au crescut şi ele. Aporturile filialelor străine la PIB-ul şi producţia din sectorul prelucrător al ţărilor în curs de dezvoltare au crescut de asemenea, deşi rămân puţin mai reduse decât proporţiile mondiale.

Începând cu anul 1970, producţia în străinătate a CMN-urilor a devenit din ce în ce mai mult parte a lanţurilor internaţionale de producţie, astfel încât comerţul internaţional în cadrul aceluiaşi CMN a crescut rapid. Comerţul intrafirmă prezintă numeroase probleme de măsurare şi colectare a datelor; acestea depind parţial de criteriile după care se hotărăşte ce tip de relaţie comercială între cumpărător şi vânzător se consideră a avea loc intrafirmă, în special pe măsură ce ultimii douăzeci de ani au fost martorii apariţiei unei varietăţi de aranjamente instituţionale, dincolo de filiale pur şi simplu patronate în întregime. Se întâmplă frecvent ca agenţiile oficiale să nu culeagă sistematic date asupra comerţului intrafirmă. Totuşi, pe ansamblu, cifrele estimate sunt, în mare, consistente: Bonturi şi Fukasaku (1993) au descoperit că, în unele ţări OCDE, între un sfert şi o treime din comerţ este acum intrafirmă. Potrivit atât UNCTAD (1995, p. 23), cât şi OCDE (1993c), comerţul intrafirmă reprezenta aproximativ o treime din comerţul mondial.

În cele din urmă, alte estimări ale gradului de internaţionalizare a producţiei, cum ar fi numărul de acorduri transfrontaliere între firme, accentuează tendinţa uşor de identificat către niveluri semnificative ale producţiei globale. În 1990 existau 1.700 asemenea acorduri între firme, iar în 1995 – aproximativ 4.600 (UNCTAD, 1997, pp. 5-6).

5.4.3. *IED: patternuri de stratificare*

Deşi intensitatea şi extensiunea IED-urilor şi ale producţiei multinaţionale au crescut în perioada postbelică, există patternuri specifice şi disparate pentru cele două. Marea majoritate a IED continuă să provină dintr-un număr redus de ţări OCDE. După cum arată tabelul 5.5, pe parcursul perioadei postbelice, CMN-urile din doar opt ţări – economiile G5 plus Olanda, Suedia şi Elveţia – generau peste trei sferturi din stocurile mondiale de IED. Observaţi că stocurile sunt măsurate în valori istorice; aceasta le subestimează valoarea actuală, care este probabil cu aproximativ 50-70% mai mare decât valorile înregistrate (Graham, 1996, p. 11).

În perioada contemporană s-au produs câteva modificări distribuţionale importante. SUA rămân în mod evident cel mai mare investitor în străinătate, iar stocul lor de IED a continuat să crească în termeni absoluţi. Însă aportul lor la IED globale s-a diminuat de la circa 50% în 1960 la circa 25% în prezent. În mod asemănător, contribuţia Marii Britanii şi a Olandei, doi importanţi investitori tradiţionali, a scăzut în această perioadă, cu toate că stocurile lor de IED au crescut în valori absolute. Pe de altă parte, firmele japoneze şi cele germane şi-au mărit spectaculos aportul la stocurile mondiale de IED, de la niveluri neglijabile în anii '60 la proporţii substanţiale în prezent, firmele japoneze având astăzi cel de-al doilea stoc de IED ca mărime. Recent, Franţa şi Suedia şi-au mărit

Tabelul 5.5. *Stocurile de IED către exterior pe economii investitoare principale, 1960-1994 (miliarde de dolari SUA, procentajele între paranteze)*

	1960	1975	1980	1985	1994
SUA	31,9	124,2	220,2	251,0	610,1
	(47,1)	(44,0)	(42,9)	(36,6)	(25,3)
Franţa	4,1	10,6	23,6	37,1	183,3
	(6,1)	(3,8)	(4,6)	(5,4)	(7,6)
Germania	0,8	18,4	43,1	59,9	199,7
	(1,2)	(6,5)	(8,4)	(8,7)	(8,3)
Olanda	7,0	19,9	42,1	47,8	146,2
	(10,3)	(7,1)	(8,2)	(7,0)	(6,1)
Suedia	0,4	4,7	5,6	12,4	51,2
	(0,6)	(1,7)	(1,1)	(1,8)	(2,1)
Elveţia	2,3	22,4	21,5	21,4	99,6
	(3,4)	(8,0)	(4,2)	(3,1)	(4,1)
Marea Britanie	12,4	37,0	80,4	100,3	281,2
	(18,3)	(13,1)	(15,7)	(14,6)	(11,7)
Japonia	0,5	15,9	18,8	44,3	284,3
	(0,7)	(5,7)	(3,7)	(6,5)	(11,8)
Economii dezvoltate	67,0	275,4	507,5	664,2	2.243,8
	(99,0)	(97,7)	(98,8)	(96,9)	(93,0)
Total mondial	67,7	282,0	513,7	685,5	2.412,2

Surse: CONUSCT, 1988; UNCTAD, 1996.

şi ele contribuţiile relative. La fel s-a întâmplat şi cu IED din ţările în curs de dezvoltare, care au atins în 1996 niveluri record (UNCTAD, 1997, p. 3). În paralel, dacă în anii '50 şi '60 aproape toate firmele cele mai mari aveau baza în statele OCDE, un număr mic, dar în creştere, de CMN-uri cu baza în ţări în curs de dezvoltare au atins, de asemenea, o anvergură globală (Bergesen şi Fernandez, 1995; Dicken, 1998). Într-adevăr, spre sfârşitul anilor '90, conglomeratul sud-coreean Daewoo şi compania venezueleană Petroleas de Venezuela SA au intrat pe lista celor mai mari o sută de CMN-uri din lume (UNCTAD, 1997, p. 8).

Cu toate acestea, marea majoritate a CMN-urilor şi a fluxurilor de IED provin din şi circulă între ţările OCDE. Merită totuşi menţionat faptul conform căruia concentrarea fluxurilor de IED (spre deosebire de stocurile de IED) între ţările OCDE a scăzut în aşa fel încât „s-a înregistrat un declin constant al cotei lor din fluxurile globale [de IED] către interior, cu începere din 1989" (UNCTAD, 1997, p. 13). Fluxurile de IED către exterior din ţările în curs de dezvoltare sunt în creştere, deşi reprezintă mai puţin de 10% din stocurile globale de IED[1]. Situaţia este accentuată de geografia fuziunilor şi

1. Distincţia între stocuri şi fluxuri de IED este semnificativă, deoarece primele măsoară IED acumulate istoric, în timp ce ultimele măsoară fluxurile de IED către interior sau către exterior de-a lungul timpului.

achiziţiilor transfrontaliere (vezi tabelul 5.2 de mai sus). Activitatea de acest tip începe să devină mai puţin concentrată între statele OCDE şi mai larg răspândită. Este vorba despre evoluţii semnificative care deosebesc epoca contemporană de etapele istorice anterioare ale IED transfrontaliere.

De-a lungul perioadei postbelice, fluxurile de IED către ţările în curs de dezvoltare au continuat să crească, la fel ca şi stocurile. Extensiunea IED este de asemenea dimensiuni încât, în principiu, toate ţările din lume au stocuri de IED, cu toate că nivelurile variază sensibil. Totuşi, în cea mai mare parte a perioadei postbelice, IED între economiile OCDE au crescut mai repede decât către ţările în curs de dezvoltare, astfel încât stocurile de IED (spre deosebire de fluxuri) rămân concentrate în mare măsură în cele dintâi. După cum arată tabelul 5.6, în 1960, două treimi din stocurile de IED erau localizate în ţări dezvoltate – în mare, contrariul situaţiei de dinaintea celui de-al doilea război mondial. De atunci, cota ţărilor dezvoltate a crescut la circa trei sferturi.

Tabelul 5.7 indică mai detaliat distribuţia de stocuri de IED către interior. Marea Britanie îşi menţine importanţa, însă poziţia relativă a Canadei a căzut vizibil. Europa de Vest şi-a redobândit poziţia de gazdă a peste 40% din stocurile de IED, cu valuri recente de IED către interior. În timp ce pentru o mare parte a perioadei postbelice SUA au fost un investitor net puternic către exterior, din 1980 au devenit o destinaţie principală pentru IED către interior.

Tabelul 5.6. *Distribuţia stocurilor de IED către interior între ţările dezvoltate şi cele în curs de dezvoltare, 1960-1994 (procentaje)*

	Economii dezvoltate	Economii în curs de dezvoltare
1960	67,3	32,3
1973	72,9	27,1
1980	77,5	22,5
1985	73,5	26,4
1994	73,8	25,3

Surse: Dunning, 1988; UNCTAD, 1996.

Deşi IED către interior sunt, în principiu, omniprezente printre ţările în curs de dezvoltare, ele sunt foarte neomogene, economiile cele mai sărace fiind gazdă a mai puţin de 1% din stocurile mondiale de IED către interior. Începând cu anii '70, ponderea primelor zece ţări în curs de dezvoltare receptoare ale IED a crescut de la mai puţin de jumătate la aproximativ două treimi din stocurile IED în ţările în curs de dezvoltare (calculată după CONUSCT, 1983, şi UNCTAD, 1996). Africa a devenit mai marginalizată o dată cu scăderea IED în producţia primară, deşi există indicii că situaţia se schimbă (UNCTAD, 1997). America Latină a scăzut în termeni relativi, însă rămâne o destinaţie importantă. Creşterea cea mai spectaculoasă a avut loc în Asia de Est, cu toate că e puţin probabil ca ea să se menţină în urma crizei economice regionale. China, în special, a primit fluxuri vaste de IED, deoarece CMN-urile întrevăd un potenţial uriaş de creştere pe măsură ce aceasta trece printr-un proces de transformare economică. În 1994, China totaliza circa 15% din totalul stocurilor de IED către interior în ţările în curs de dezvoltare şi peste o treime din totalul fluxurilor de IED către interior spre ţările în curs de dezvoltare (UNCTAD, 1996).

Tabelul 5.7. *Stocurile de IED către interior pe economii receptoare, 1960-1994 (miliarde de dolari SUA, procentajele între paranteze)*

	1960	1973	1980	1985	1994
SUA	7,6	17,3	83,0	184,6	504,4
	(13,9)	(10,4)	(17,2)	(25,1)	(21,5)
Canada	12,9	27,6	54,2	64,7	105,6
	(23,7)	(16,8)	(11,2)	(8,8)	(4,5)
Europa de Vest	12,5	60,8	200,3	244,8	972,0
	(22,0)	(36,5)	(41,6)	(33,3)	(41,5)
Franţa			22,6	33,4	142,3
			(4,7)	(4,5)	(6,1)
Germania			36,6	36,9	125,0
			(7,6)	(5,0)	(5,3)
Suedia			3,6	5,1	19,1
			(0,7)	(0,7)	(0,8)
Marea Britanie	5,0	14,8	63,0	64,0	214,2
	(9,2)	(8,9)	(13,1)	(8,7)	(9,1)
Japonia	0,1	1,3	3,3	4,7	17,8
	(0,2)	(0,8)	(0,7)	(0,6)	(0,8)
Africa	3,0	4,8	20,8	27,0	55,0
	(5,5)	(2,9)	(4,3)	(3,7)	(2,3)
America Latină	8,5	20,9	48,0	76,3	199,2
	(15,6)	(12,5)	(10,0)	(10,4)	(8,5)
Asia în curs de dezvoltare	4,1	8,0	38,0	91,8	334,8
	(7,5)	(4,8)	(7,9)	(12,5)	(14,3)
Europa Centrală şi de Est			0,1	0,2	19,7
					(0,8)
Total mondial	54,5	166,7	481,9	734,9	2.342,2

Surse: Dunning, 1988; UNCTAD, 1996.

Concentrarea de IED între ţările OCDE i-a determinat pe mulţi sceptici să pretindă că IED sunt caracterizate de o părtinire regională specifică, în sensul că sunt organizate în jurul „triadei" Europa (UE), NAFTA şi CEAP (vezi Hirst şi Thompson, 1996b, cap. 4; Ruigrok şi Tulder, 1995, pp. 148-151; *cf.* CONUSCT, 1991). Există aici două aspecte:

- În primul rând, deşi e posibil să existe o concentrare regională de stocuri de IED, datele demonstrează indubitabil existenţa unor fluxuri interregionale considerabile de IED. În termenii acestui studiu, asemenea fluxuri de IED reprezintă, în mod evident, un fenomen global. Faptul că IED sunt concentrate între ţările OCDE reflectă mai degrabă stratificarea acestora decât regionalizarea lor: ceea ce înseamnă că sunt neomogene şi organizate ierarhic.
- În al doilea rând, chiar dat fiind acest pattern de stratificare, nu par să existe patternuri accentuate de concentrare regională a fluxurilor de IED. Estimările care

Tabelul 5.8. *Intensitatea regională a stocului de investiţii către exterior, 1990*

	America de Nord	America Latină	Europa	Africa	Asia de Sud	Asia de Est
America de Nord	2,03	1,12	0,84	0,49	0,32	0,80
SUA	1,99	1,15	0,88	0,53	0,32	0,84
Europa	0,97	0,53	1,30	1,13	1,77	0,55
Franţa	1,00	0,23	1,56	1,33	0,00	0,14
Germania	0,82	0,52	1,55	1,00	0,46	0,38
Suedia	0,61	0,31	1,90	0,00	0,00	0,00
Marea Britanie	1,32	0,56	0,79	2,11	0,72	1,01
Asia de Est	1,28	1,09	0,50	1,11	0,28	1,95
Japonia	1,34	1,13	0,46	1,20	0,31	1,94

Cifrele se referă la ponderea regiunii receptoare în stocul de investiţii către exterior al unei ţări date împărţită la ponderea ţării receptoare în stocul mondial de IED, exceptând stocul IED în ţara investitoare. Cu cât cifra este mai mare, cu atât este mai ridicată concentrarea regională a IED.
Sursă: UNCTAD, 1993, p. 16.

compară comerţul şi fluxurile de IED pentru 1985 şi 1990 au descoperit o concentrare regională a fluxurilor de IED şi mai redusă decât în comerţ (De Jong şi Vos, 1995).

Cifrele din tabelul 5.8 arată intensitatea posesiei de stocuri de investiţii către exterior pentru fiecare regiune. Întrucât constituie o evaluare a stocului, nu a fluxului, ea nu este direct comparabilă cu cifrele comerţului, însă arată totuşi că, deşi investitorii dau dovadă de oarecare părtinire faţă de regiunea lor de origine, aceasta nu este mare şi este compatibilă cu niveluri semnificative de IED interregionale. Încă o dată, nivelurile de părtinire regională sunt mai reduse decât pentru comerţ (UNCTAD, 1993, p. 170). Într-adevăr, cele mai puternice părtiniri regionale sunt în afara „triadei".

Tabelul 5.9. *Ponderea întreprinderilor străine în producţia din sectorul prelucrător, 1970-1991 (procentaje)*

	1970	1980	1991
SUA	3,1	3,9	14,8[a]
Canada	–	50,6	49,0[b]
Japonia	2,3	4,6	2,8[c]
Franţa	–	26,6	26,9
Germania	14,0	15,7	13,8[a]
Marea Britanie	12,2	19,3[d]	25,5
Suedia	5,2	7,9	18,0[a]

[a] 1992.
[b] 1989.
[c] 1990.
[d] 1981.
Surse: Clegg, 1987, p. 67; OCDE, 1996a, p. 36.

5.4.4. *Producţia multinaţională: patternuri de stratificare*

Deoarece agenţiile naţionale de statistică nu colectează sistematic date despre CMN-uri sau producţia internaţională, orice date statistice sunt incomplete şi limitate în mare parte la industria prelucrătoare. Aici vor fi analizate patternurile activităţii CMN-urilor pentru fiecare dintre cele şase state capitaliste avansate incluse în studiul de faţă, alături de cele pentru economiile în curs de dezvoltare şi în tranziţie.

După cum indică tabelul 5.9, filialele străine deţin proporţii însemnate din producţia în sectorul prelucrător în economiile studiate, cu excepţia Japoniei. Transformarea Statelor Unite dintr-un exportator net de IED într-o măsură copleşitoare la poziţia actuală de cea mai mare ţară receptoare de IED (rămânând în acelaşi timp şi un exportator) este reflectată în proporţia ridicată de filiale străine în sectorul prelucrător intern: la mijlocul anilor '90, proporţia era de circa 20% (Ham şi Mowery, 1997). Până în anii '70, industria americană a avut un avans tehnologic evident în majoritatea sectoarelor; pe măsură ce acesta s-a erodat, a devenit profitabil pentru firmele din străinătate să se stabilească în SUA. Ponderea multinaţionalelor americane în producţia privată americană (exceptând sistemul bancar) a scăzut de la circa o treime la un sfert în perioada 1977-1993, însă acest lucru ascunde importante deosebiri între domenii, CMN-urile americane continuând să domine sectorul prelucrător intern (Lipsey ş.a., 1995). Diminuarea se datorează probabil mai mult dezvoltării sectorului serviciilor, care are, în mod tradiţional, niveluri mai reduse de pătrundere a CMN-urilor, decât faptului că CMN-urile americane şi-au redus ponderea pe piaţa internă în favoarea filialelor străine.

De-a lungul perioadei postbelice, Marea Britanie a fost atât un exportator major de IED, cât şi o importantă ţară receptoare, reflectând politica sa preponderent liberală în privinţa IED. Deşi iniţial investiţiile CMN-urilor britanice au fost concentrate în Commonwealth, din anii '70 investiţiile s-au concentrat în ţări OCDE (Hood şi Young, 1997). CMN-urile britanice deţin avantaje deosebite în domeniul bunurilor de consum, produselor chimice şi construcţiilor de maşini şi, prin urmare, au înfiinţat reţele globale de producţie în unele părţi ale acestor sectoare. Pe de altă parte, IED către interior în Marea Britanie au fost vaste; în general, concernele străine au avut niveluri mai ridicate de productivitate decât firmele interne şi, în câteva industrii, în special cea a automobilelor, investiţiile către interior au fost esenţiale pentru transformarea lor. Prin urmare, ponderea filialelor străine în sectorul prelucrător britanic s-a ridicat în anii '90 la circa un sfert, astfel încât companiile străine domină în special industria auto şi cea a computerelor. Pe lângă deservirea pieţei britanice, CMN-urile americane şi, mai recent, cele japoneze şi-au amplasat producţia în Marea Britanie drept cap de pod convenabil către piaţa europeană. Cu toate acestea, mai ales după liberalizarea pieţelor interne ale serviciilor financiare la mijlocul anilor '80, Marea Britanie a atras puternice IED către interior în serviciile financiare, iar un număr de firme din City au fost preluate de companii străine. Astfel, deşi Londra şi-a menţinut avantajul ca principal centru financiar în zona sa de fus orar, firmele financiare britanice au pierdut din competitivitate şi au cedat teren în faţa CMN-urilor străine care operează din Londra.

O mare parte din perioada postbelică, Franţa a aplicat o strategie industrială de încurajare a campionilor naţionali într-o serie de ramuri. Au apărut multe CMN-uri mari, care îşi desfăşoară activitatea atât în ţări OCDE, cât şi în ţări în curs de dezvoltare;

în 1992, cele mai mari 300 de CMN-uri franceze aveau peste jumătate din vânzări şi peste un sfert din active în străinătate (Michalet, 1997). Deşi, ca parte a politicii sale industriale, guvernul francez a aplicat restricţii asupra IED către interior, o serie de IED erau încă permise şi chiar încurajate în anumite sectoare. La mijlocul anilor '80, Franţa şi-a liberalizat regimul IED, a abandonat o bună parte din politica sa industrială anterioară şi a încurajat activ CMN-urile din afara UE să se stabilească în Franţa, pentru a obţine acces pe piaţa europeană. O dată cu creşterea IED către interior, ponderea filialelor străine în sectorul prelucrător francez a crescut la peste un sfert.

Cu toate că Germania a aplicat o politică în mare liberală în domeniul investiţiilor, IED către interior sunt reduse, în timp ce stocurile de IED către exterior sunt aproape duble. Forţa industrială a firmelor germane şi nivelurile salariale ridicate au descurajat IED către interior, astfel încât ponderea filialelor străine în sectorul prelucrător intern rămâne scăzută. Dimpotrivă, CMN-urile germane au stabilit o producţie extinsă în străinătate şi au fost investitori principali în Europa de Est în anii '90.

Principalele firme prelucrătoare din Suedia sunt toate CMN-uri, adesea de tradiţie. CMN-urile suedeze au investit în principal în alte ţări OCDE. Politica referitoare la IED către exterior a fost liberalizată în anii '70, însă cea referitoare la IED către interior – abia în anii '80. Atât IED către interior, cât şi ponderea filialelor străine în sectorul prelucrător suedez au crescut.

Japonia are proporţii foarte scăzute de IED către interior şi de producţie străină în sectorul prelucrător. Prin contrast, CMN-urile japoneze şi-au exploatat avantajele competitive în domeniul automobilelor şi al electronicii prin producţia în străinătate, astfel încât Japonia a devenit o sursă importantă de IED. Firmele japoneze s-au dezvoltat iniţial producând pentru piaţa internă şi pentru exporturi; abia în anii '70 şi-au reamplasat producţia în străinătate. Până la liberalizarea din anii '80, IED către interior în Japonia au fost drastic restrânse; chiar şi după liberalizare, o consecinţă atât a presiunii interne, cât şi a celei externe, IED către interior au rămas reduse. Natura acţionariatului poate face dificilă achiziţionarea de companii japoneze de către firmele străine; în plus, acestea din urmă au găsit adesea că reţelele închise ale producătorilor şi distribuitorilor din economia japoneză sunt greu de penetrat. Deşi cifrele sunt supuse unei considerabile marje de eroare, ele arată că CMN-urile autohtone produc jumătate din valoarea adăugată în sectorul prelucrător japonez, ilustrând dominaţia lor continuă asupra producţiei interne (Lipsey ş.a., 1995).

Dincolo de aceste şase state capitaliste avansate, ţările în curs de dezvoltare şi economiile în tranziţie au devenit destinaţii tot mai importante pentru producţia internaţionalizată. Lucru evident, printre altele, în numărul de filiale străine ale CMN-urilor amplasate în ţări în curs de dezvoltare (vezi *supra*, tabelul 5.3). Aceasta reflectă, de asemenea, ceea ce a fost numit în capitolul 3 o nouă diviziune globală a muncii. Însă patternurile de implicare a CMN-urilor diferă în foarte mare măsură. Până de curând, CMN-urile străine au generat o proporţie neglijabilă din producţia naţională într-un număr semnificativ de economii în curs de dezvoltare, inclusiv India. În alte economii asiatice, doar circa 10% din producţia sectorului prelucrător coreean şi 20% din cea taiwaneză revin CMN-urilor străine, o oglindire parţială a restricţiilor privind IED către interior (vezi Lipsey ş.a., 1995). Proporţiile pentru Hong Kong, Indonezia şi Thailanda sunt, de asemenea, similare. Prin comparaţie, în Malaiezia, CMN-urile străine justifică peste 40% din valoarea adăugată în sectorul prelucrător; în Singapore, ponderea este în jur de 70% (vezi Lipsey ş.a., 1995).

Tabelul 5.10. *IED către interior în economiile în tranziţie (anterior planificate), 1993*

	Fluxuri nete de IED către interior (milioane de dolari SUA)	Ca procentaj din PNB	Ca procentaj din investiţiile interne brute
Bulgaria	55	0,5	2,7
China	25.800	4,5	10,9
Republica Cehă	950	3,4	20,0
Estonia	160	3,2	12,5
Ungaria	2.349	6,9	34,4
Kazahstan	150	0,6	1,8
Letonia	20	0,4	3,5
Lituania	12	0,2	1,4
Moldova	14	0,3	4,3
Polonia	1.715	2,0	12,4
Federaţia Rusă	700	0,2	0,8
Slovenia	112	0,9	4,5
Ucraina	200	0,2	2,2
Uzbekistan	45	0,2	0,7
Vietnam	300	2,5	11,8

Sursă: calculate după Banca Mondială, 1995.

Şi în alte părţi există variaţii semnificative. Economia chineză se află în plin proces de transformare majoră: dacă la începutul anilor '80 firmele străine nu aveau, în principiu, nici o prezenţă internă, astăzi le revin în jur de 10% din valoarea adăugată în sectorul prelucrător, o proporţie care creşte rapid, şi 19-29% din producţia tuturor întreprinderilor private (Ramstetter, 1998); numai în provincia Guangdong, producţia CMN-urilor străine se ridică probabil la cel puţin o treime din producţia totală. Pentru principalele economii latino-americane, ponderea în sectorul prelucrător intern deţinută de CMN-urile străine este probabil în jur de 30%. Puţine estimări sunt disponibile în privinţa Africii: deşi e posibil ca CMN-urile să fie importante în anumite industrii, pe ansamblu, ponderea lor în producţie este probabil redusă.

Cu toate că economiilor în tranziţie le revine o proporţie mică (dar în creştere) din stocurile şi fluxurile de IED, acestea au fost incluse rapid în reţelele de producţie ale CMN-urilor. Aşa cum arată tabelul 5.10, fluxurile de IED îşi aduc în prezent o contribuţie importantă la investiţiile în aceste ţări; cifrele pentru China şi Vietnam, în particular, ar putea fi în realitate mai mari. Într-adevăr, ele sunt evident mai mari decât pentru majoritatea economiilor în curs de dezvoltare. În mai puţin de un deceniu, CMN-urile europene, în special în industria automobilului, au inclus economiile Europei de Est în reţelele lor de producţie.

După cum am menţionat anterior, există şi niveluri importante (şi în creştere) de fluxuri de IED către exterior din ţările în curs de dezvoltare şi un număr semnificativ de CMN-uri mamă cu baza în aceste economii. Între 1993 şi 1995, activele străine ale celor mai mari 50 de CMN-uri din ţările în curs de dezvoltare au crescut cu aproximativ

Tabelul 5.11. *Distribuirea stocurilor de IED între sectorul primar, sectorul secundar şi sectorul terţiar, 1970-1994 (procentaje)*

	1970	1975	1980	1985	1990	1994
Ţară dezvoltată investiţii către exterior						
Primar	22,7	25,3	18,5	18,5	11,1	8,7
Secundar	45,2	45,0	43,8	38,7	38,7	37,4
Terţiar	31,4	27,7	37,7	42,8	50,1	53,6
Ţară dezvoltată investiţii către interior						
Primar	16,2	12,1	6,7	9,2	9,1	–
Secundar	60,2	56,5	55,2	46,2	42,5	–
Terţiar	23,7	31,4	38,1	44,5	48,4	–
Ţară în curs de dezvoltare investiţii către interior						
Primar	–	20,6	22,7	24,0	21,9	–
Secundar	–	55,9	43,6	49,6	48,6	–
Terţiar	–	23,5	22,7	26,4	29,5	–

Sectorul secundar se referă la prelucrare în general; sectorul terţiar se referă la servicii.
Surse: UNCTAD, 1993, p. 62; 1994 din OCDE, 1996c, estimate din datele pentru SUA, Canada, Franţa, Germania, Olanda, Suedia, Elveţia, Marea Britanie şi Japonia.

280%, în comparaţie cu 30% pentru cele mai mari 100 de CMN-uri din lume (aproape în exclusivitate OCDE) (UNCTAD, 1997, p. 8). Patternurile producţiei globale devin astfel mai complexe în privinţa geografiei proprietăţii şi controlului.

Aceste patternuri schimbătoare ale stratificării producţiei internaţionale reflectă nu numai o diviziune globală mai complexă a muncii, ci sunt de asemenea îndeaproape corelate cu patternurile sectoriale în schimbare ale producţiei globale. Imediat după al doilea război mondial, majoritatea IED erau concentrate în sectorul produselor primare (Jones, 1996, p. 61). Dar, aşa cum arată tabelul 5.11, IED în produsele primare au avut de atunci încoace tendinţa de a se diminua. Pe lângă reflectarea declinului general al producţiei primare în economia mondială, în timpul Războiului Rece, multe ţări în curs de dezvoltare au naţionalizat producţia de materii prime. CMN-urile din aceste industrii au reacţionat în mod tipic concentrându-se asupra prelucrării şi distribuirii materiilor prime, cu toate că un număr mare de CMN-uri continuă să domine activităţile extractive şi agricole, precum şi pe cele de prelucrare şi distribuţie.

Prin comparaţie, CMN-urile acoperă în prezent majoritatea exporturilor mondiale de produse prelucrate. Având în vedere *sourcing*-ul internaţional sporit, atât de la filiale, cât şi de la subcontractanţi, comerţul cu produse intermediare (bunuri nefinisate) a crescut pe măsură ce CMN-urile au extins procesul de producţie la nivel transnaţional (vezi OCDE, 1994a, cap. 5). CMN-urile creează, prin urmare, o nouă diviziune globală a muncii, prin comerţul intrafirmă, întrucât producţia este organizată pretutindeni în lume astfel încât să profite de costuri de producţie mai mici sau de anumite condiţii competitive

naţionale. În această privinţă, CMN-urile au devenit din ce în ce mai importante pentru sectoarele exportatoare de produse prelucrate ale unui număr de economii nou-industrializate (Blomström, 1990). Filialele din străinătate ale CMN-urilor sunt responsabile acum de 25% sau mai mult din exporturile totale din ţările G5 (SUA, Marea Britanie, Germania, Franţa şi Japonia) (Julius, 1990). Mai mult, chiar şi atunci când exporturile sunt produse de IMM-uri, aranjamentele cu CMN-urile privind distribuţia şi marketingul sunt adesea esenţiale în asigurarea accesului la pieţele mondiale (Perraton, 1999).

Deşi o proporţie semnificativă de IED este concentrată în sectorul prelucrător, IED în servicii s-au extins enorm şi în prezent le corespunde o proporţie în creştere din activitatea internaţională de afaceri şi din stocurile de IED. Cea mai mare parte din această activitate rămâne în continuare concentrată în domeniile tradiţionale ale activităţii bancare şi comerciale, dar ea s-a dezvoltat recent şi în alte sectoare, inclusiv în alte servicii financiare şi de afaceri, în prelucrarea de date şi în turism (Daniels, 1993; Dunning, 1993a, cap. 10). Aceasta se datorează, în parte, modului în care CMN-urile au creat o infrastructură pentru comerţul internaţional în domeniul serviciilor. Deoarece CMN-urile îşi desfăşoară activitatea în străinătate, ele impun asigurarea de servicii la un standard echivalent cu cel din ţara lor de „origine". Acest lucru a încurajat răspândirea globală a serviciilor de contabilitate, juridice şi financiar-corporatiste. Dezvoltarea extraordinară a activităţii de afaceri în domeniul serviciilor este însoţită de o extindere mai modestă a afacerilor internaţionale în comerţul cu amănuntul şi distribuţie. În toate aceste privinţe, balanţa sectorială în schimbare a activităţii de acest tip deosebeşte epoca contemporană de cele anterioare.

5.4.5. *Infrastructura şi instituţionalizarea globalizării afacerilor*

Deşi coordonarea internaţională a producţiei a devenit posibilă înainte de război graţie telegrafului şi telefonului, ea rămas limitată. În ultimii treizeci de ani, tehnologia comunicaţiilor a progresat enorm şi a devenit considerabil mai ieftină. S-au înregistrat de asemenea progrese majore în infrastructurile de transport, cum ar fi transportul naval şi folosirea containerelor. Revoluţiile din domeniile informaţiei şi transportului împreună cu inovaţiile în strategiile de management au transformat capacitatea firmelor de a organiza producţia la nivel transnaţional. CMN-urile s-au situat în primele rânduri ale corporaţiilor care exploatau noile infrastructuri globale pentru a organiza producţia internaţională în chiar interiorul firmei.

Din anii '80, revoluţia tehnologiei informaţiei, printre alţi factori, a încurajat o multitudine de moduri de organizare a producţiei internaţionale, în afară de simpla ierarhie internă a CMN-urilor tradiţionale, în care conducerea din ţara de origine nu face decât să controleze filialele străine, sau de simpla competiţie la distanţă între firme. Trei evoluţii principale, nu neapărat în ordinea importanţei, reflectă această trecere către o însemnătate în creştere a reţelelor internaţionale de producţie. În primul rând, în cadrul multor CMN-uri, managementul reţelelor transnaţionale de producţie a trecut de la controlul centralizat la forme mai puţin ierarhice, acordând filialelor o autonomie mai mare şi încurajând canalele de comunicare bidirecţională. Complexitatea administrării lanţurilor internaţionale de producţie, în special acolo unde filialele adaptează noua tehnologie şi/sau au nevoie să răspundă la condiţiile în schimbare ale pieţii, poate face

din aceasta o strategie de management internaţional mai eficientă decât o ierarhie strictă (Ernst, 1997; Borrus şi Zysman, 1997). În al doilea rând, CMN-urile contractează extern din ce în ce mai multe activităţi cu IMM-uri; acestea pot avea costuri mai mici şi pot fi mai flexibile, permiţând astfel CMN-urilor să devieze costurile ajustării la condiţiile în schimbare ale pieţii. Dată fiind cunoaşterea de către CMN-uri a pieţelor globale, e posibil ca avantajul lor competitiv ca procesoare ale informaţiilor de pe piaţă şi organizatoare ale pieţelor să fi crescut în comparaţie cu avantajul lor ca organizatoare ale producţiei (vezi Casson, 1995). În al treilea rând, în cadrul unei evoluţii denumite de către Dunning (1997) „capitalism al alianţelor", firmele din aceeaşi ramură cooperează tot mai mult într-o sferă de iniţiative. Întreprinderile mixte şi o serie de aranjamente ce nu presupuneau transfer de acţiuni între firme din diferite ţări au fost frecvente în perioada postbelică, însă, după cum am menţionat anterior, numărul celor încheiate anual a sporit în ultimii ani de la 1.760 în 1990 la 4.600 în 1995 (UNCTAD, 1997, p. 12). Acestea includ relaţii de subcontractare şi francize, precum şi iniţiative de cooperare pentru dezvoltarea anumitor produse şi pătrunderea pe anumite pieţe. Cifrele respective exclud alianţele strategice (adică marile iniţiative cooperatiste între firme din diferite ţări pentru a întreprinde activităţi de cercetare şi dezvoltare şi a dezvolta astfel tehnologii împreună). Numărul alianţelor de acest tip stabilite anual a crescut de la 280 în 1991 la 430 în 1993, deşi rata de creştere a încetinit de atunci (UNCTAD, 1997, p. 14). În anii 1980, s-au format peste 4.000 de alianţe de acest tip, cu precădere în industriile cele mai dinamice din punct de vedere tehnologic, peste jumătate fiind în biotehnologie şi tehnologia informaţiei (OCDE, 1996, p. 45). Multe dintre aceste alianţe nu sunt doar transfrontaliere, ci intercontinentale şi, de aceea, au o dimensiune cu adevărat globală. De exemplu, în anii '80, CMN-urile americane au încheiat aproape 600 de alianţe strategice cu companii japoneze şi peste 900 cu companii europene (Ham şi Mowery, 1997). Importanţa alianţelor strategice este dublă. În primul rând, firmele nu se mai confruntă ca simpli competitori, ci colaborează din ce în ce mai mult pentru a-şi dezvolta împreună avantajele competitive. În al doilea rând, firmele nu se mai pot bizui doar pe baza tehnologică proprie sau pe cea a ţării lor de origine pentru a-şi crea un avantaj competitiv, ci trebuie să acţioneze la un nivel tot mai global pentru a-l dobândi.

Însă nu numai CMN-urile mari au exploatat revoluţiile informaţiei şi transporturilor: IMM-urile cu bază locală au făcut acelaşi lucru, cu scopul de a asigura pieţe mai vaste pentru produsele lor sau de a diminua costurile de producţie. După cum observă Castells,

> scopul strategic al firmelor, mari sau mici, este de a vinde oriunde pot pe cuprinsul lumii, fie direct, fie prin conectarea cu reţele care operează pe piaţa mondială. Şi, graţie noilor tehnologii de comunicaţii şi transport, există, într-adevăr, într-o mare măsură, canale şi oportunităţi de a vinde pretutindeni (1996, p. 95).

Unele IMM-uri sunt incluse fie în reţele globale dirijate de producător, în care CMN-urile mari organizează producţia la nivel central prin subcontractarea producţiei de componente pe tot cuprinsul globului (precum în industria automobilelor), fie în reţele dirijate de cumpărător (spre exemplu, Nike sau Benetton), în care

> mari comercianţi cu amănuntul, *merchandiser*-i de mărci înregistrate şi companii comerciale joacă rolul central în înfiinţarea reţelelor de producţie descentralizate într-o varietate de ţări exportatoare, localizate tipic în Lumea a Treia, [caz în care] producţia

este realizată în general de fabrici independente din Lumea a Treia care fac bunuri finisate (mai degrabă decât componente sau părţi) după... specificaţii tehnice originale... furnizate de cumpărători şi de companiile cu marcă înregistrată care proiectează bunurile (Gereffi, 1994, p. 97).

Însă, în timp ce acele IMM-uri incluse în reţelele globale de producţie nu au nici un control direct asupra lor, noile moduri de comunicare au încurajat crearea de reţele transfrontaliere chiar între IMM-uri, prin înfiinţarea întreprinderilor cooperatiste în mai multe sectoare şi prin crearea de nişe de piaţă (Castells, 1996, p. 160; O'Doherty, 1995). Aceste evoluţii au contribuit la apariţia unui „sistem global de prelucrare, în care capacitatea de producţie este dispersată într-un număr fără precedent de ţări în curs de dezvoltare, precum şi în ţări industrializate" (Gereffi, 1994, p. 25). Dacă acesta reprezintă un nou mod de producţie capitalistă, aşa cum susţin, printre alţii, Castells şi Gray, este o chestiune intens dezbătută (Lash şi Urry, 1994; Castells, 1996; Gray, 1998). Însă condiţiile infrastructurale au facilitat, indiscutabil, o globalizare a iniţiativei de afaceri dincolo de limitele CMN-ului gigantic.

Spre deosebire de comerţ sau finanţe, în perioada postbelică nu s-a format un regim internaţional coerent care să guverneze CMN-urile şi producţia internaţională. Încercările ţărilor în curs de dezvoltare din cadrul ONU de a redacta coduri de conduită pentru CMN-uri au eşuat în anii '70, ca urmare a opoziţiei statelor OCDE. În consecinţă, restricţiile asupra IED către interior se menţin şi firmele străine sunt adesea supuse unor reguli diferite faţă de cele interne. Ţările aplică restricţii asupra accesului firmelor străine în domenii-cheie ale economiilor lor, excluzând-le în totalitate sau instituind limite privind nivelurile de proprietate străină. Noile IED pot fi supuse controlului şi acceptate doar cu acordul autorităţilor naţionale. E posibil ca ţările să se deosebească în ceea ce priveşte regulile după care se desfăşoară achiziţiile firmelor interne de către străini, în special preluările ostile. Ele pot impune cerinţe operaţionale asupra firmelor străine, cum ar fi să folosească o anumită proporţie din *input*-uri produse la nivel local, să angajeze un număr de salariaţi recrutaţi la nivel local sau să îndeplinească anumite ţinte la export. Sistemele de impozitare pot face efectiv discriminare în detrimentul firmelor străine sau le pot favoriza pe unele dintre ele dacă se recurge la stimulente pentru a atrage IED.

După cum am menţionat, Marea Britanie, Germania şi SUA au aplicat în perioada postbelică politici în linii mari liberale în ceea ce priveşte IED, în comparaţie cu politicile mai restrictive ale altor state OCDE. Dar, din anii '80, regimurile interne ale IED au fost liberalizate pe scară mai largă (Safarian, 1993). Ţările OCDE au renunţat, în general, la regimurile lor anterioare de supraveghere a IED către interior, iar ţările în curs de dezvoltare au înlăturat multe dintre restricţiile precedente. Presiunea internă pentru liberalizare a fost accentuată de presiunea din partea instituţiilor multilaterale şi regionale (programul UE pentru Piaţa Unică europeană, NAFTA, CEAP şi OCDE continuă să exercite presiuni pentru liberalizare). În plus, guvernele au adoptat concepţia conform căreia nu-şi pot permite să renunţe la beneficiile IED către interior.

În ţările în curs de dezvoltare, politica privind IED şi CMN-urile s-a modificat considerabil în perioada postbelică. Anterior, în timp ce unele dintre ele salutau IED către interior, altele aplicau asupra CMN-urilor o varietate de restricţii. Pe lângă limitarea IED în anumite domenii, ţările în curs de dezvoltare au impus adesea cerinţe operaţionale asupra CMN-urilor. Mai mult, în anii '50 şi '60, în ţările în curs de dezvoltare au avut

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

loc numeroase naţionalizări şi exproprieri, în mare parte în industriile din sectoarele primare. Însă naţionalizările şi exproprierile s-au diminuat până la niveluri neglijabile, din moment ce importanţa în creştere a IED în sectorul prelucrător înseamnă că naţionalizarea ar priva o economie de fluxuri esenţiale de tehnologie nouă către interior.

Deşi nu există măsuri sistematice ale gradului de deschidere către IED, datele cantitative şi calitative indică o tendinţă evidentă către liberalizarea controalelor interne asupra investiţiilor străine în anii '80 şi, în special, în anii '90 (UNCTAD, 1996, cap. 5 ; Safarian, 1993, cap. 12). În ţările în curs de dezvoltare şi în economiile de piaţă emergente, liberalizarea a fost incrementală, dar totuşi substanţială, peste o sută de ţări făcându-şi mai transparent regimul IED în perioada 1991-1995. În absenţa unui regim global pentru IED, acordurile bilaterale privind investiţiile au devenit, după cum am menţionat, un mecanism esenţial pentru facilitarea producţiei internaţionale prin clarificarea regulilor şi reglementărilor fiscale. Numai în 1996 au fost încheiate 182 de astfel de tratate – mai mult de trei pe săptămână –, ridicând numărul total al tratatelor de acest tip la 1.513 în 1998 (UNCTAD, 1997, p. 11 ; 1998). Patternul acestor tratate s-a schimbat la rândul său pe măsură ce mai multe ţări în curs de dezvoltare au urmărit să recepţioneze IED. Statele OCDE dau seama în prezent de 62% din aceste tratate, în comparaţie cu 83% în 1989. Mai mult, în 1996, o treime din toate aceste tratate au fost încheiate numai între ţări în curs de dezvoltare (UNCTAD, 1997, p. 11). Astfel de evoluţii reflectă parţial modul în care ţările în curs de dezvoltare s-au aflat sub presiunea exercitată de Banca Mondială şi alte agenţii multilaterale pentru a-şi liberaliza controalele asupra IED.

Presiunea instituţională pentru liberalizarea IED a venit din partea principalelor guverne OCDE, din partea OCDE însăşi şi din partea aranjamentelor regionale, precum NAFTA, UE şi CEAP. Apartenenţa la OCDE impune guvernelor să se supună unor coduri şi standarde explicite în ceea ce priveşte investiţiile străine, care implică „acordarea unui tratament naţional investitorilor internaţionali" şi adoptarea de „reguli transparente, liberale şi stabile privind investiţiile străine" (OCDE, 1998, p. 1). Prin crearea NAFTA, regulile liberale ale Statelor Unite privind IED au fost generalizate pentru Canada şi Mexic. Şi CEAP dezvoltă un set comun de reguli liberale privind IED. În ţările europene, situaţia încă mai variază; legislaţia UE asigură mişcarea liberă a capitalului între ţările membre şi stabileşte câteva limite asupra folosirii subvenţiilor şi altor stimulente pentru IED, în timp ce, pe fondul declinului politicilor industriale active, măsurile restrictive asupra IED către interior, în afară de subvenţii şi stimulente, au fost practic abandonate.

În ţările în curs de dezvoltare s-a înregistrat o trecere vizibilă la regimuri liberale de IED. Cu excepţia Braziliei, majoritatea economiilor latino-americane au inaugurat politici liberale, cu supraveghere redusă a proiectelor de investiţii şi restricţii limitate asupra operaţiilor multinaţionale. Ca urmare a crizei din 1997, în principiu, toate ţările est-asiatice au urmat politici liberale privind IED către interior. China, în special, a trecut de la un control în principiu total la un regim mai transparent. Poziţia variază mult în cazul ţărilor africane, însă multe au înlăturat în anii '90 restricţiile şi cerinţele referitoare la CMN-uri. În economiile în tranziţie, în special în cele mai avansate, multe restricţii privind IED au fost reduse sau eliminate, deşi în unele cazuri se menţine o preferinţă puternică pentru societăţile mixte cu firme interne în raport cu filialele străine deţinute în totalitate.

Deşi nu există un regim formal multilateral pentru IED, apar elemente ale unui regim global. Negocierile privind Acordul Multilateral asupra Investiţiilor – eliminând, în principiu, toate controalele naţionale asupra IED – au fost amânate pe termen nedefinit la sfârşitul anului 1998. Totuşi, OCDE continuă să exercite presiuni pentru o mai mare transparenţă şi armonizare internaţională a reglementărilor IED. Liberalizarea controalelor asupra activităţii CMN-urilor este, de asemenea, urmărită prin intermediul OMC. Spre sfârşitul anilor '90, aceasta a fost responsabilă pentru punerea în aplicare a Acordului General asupra Comerţului şi Serviciilor (AGCS), care urmăreşte să liberalizeze parţial comerţul cu servicii, întărind astfel poziţia CMN-urilor în industria serviciilor. Acordul OMC privind tranzacţiile cu drepturi de proprietate intelectuală (TRIPS) a sporit drepturile companiilor multinaţionale asupra exploatării globale a brevetelor, mărcilor comerciale şi surselor similare de avantaj competitiv. Acordul care limitează măsurile în domeniul investiţiilor legate de comerţ (TRIMS) restricţionează capacitatea guvernelor de a impune cerinţe de performanţă asupra CMN-urilor. În plus, au fost convenite acorduri decisive care liberalizează comerţul cu servicii financiare şi de telecomunicaţii şi care vor avea consecinţe importante pentru activităţile CMN-urilor şi pentru investiţiile în aceste sectoare (vezi capitolele 4 şi, respectiv, 1).

Dincolo de măsurile multilaterale, există şi o presiune în creştere pentru cooperare, coordonare şi chiar armonizare a regulilor naţionale privind competiţia şi politica antitrust. Având în vedere intensitatea activităţii CMN-urilor şi existenţa reţelelor globale de producţie, orice măsuri interne care ar putea limita competiţia sunt supuse monitorizării globale, fie în cadrul agenţiilor multilaterale, precum OCDE sau OMC, fie în cadrul organismelor regionale, precum UE sau NAFTA. O consecinţă a acestui fapt este aceea că politica naţională privind competiţia este supusă, din ce în ce mai mult, supravegherii externe. Este în prezent un lucru obişnuit ca autorităţile americane sau europene în domeniul competiţiei să intervină, fie diplomatic, fie juridic, în ceea ce înainte ar fi putut fi considerate chestiuni pur interne, referitoare la mari fuziuni sau achiziţii de firme care ar putea submina poziţia competitivă a propriilor lor industrii sau corporaţii. În celebrul caz al fuziunii Boeing-McDonnell Douglas în 1996-1997, autorităţile americane în domeniul concurenţei au urmărit aprobarea tacită a Comisiei Europene (care a acceptat fuziunea cu câteva condiţii) pentru a preveni orice acţiune de represalii sub forma unor restricţii asupra activităţii noii companii în UE. Astfel de cazuri intens mediatizate au încurajat evoluţiile către un regim global pentru competiţia în afaceri şi, cel puţin, către o supraveghere internaţională mai intensă a practicilor de afaceri şi a regulilor de competiţie „interne".

Aceste evoluţii implică o trecere de importanţă majoră la un tratament egal între firmele străine şi cele interne. Uneori, acestea din urmă sunt dezavantajate, pe măsură ce guvernele încearcă activ să atragă IED. Multe ţări în curs de dezvoltare au înfiinţat zone libere, în care nu se aplică reglementările interne obişnuite ; pe măsură ce mai multe ţări s-au liberalizat, s-a produs o trecere către oferirea de scutiri de impozite şi alte stimulente. Atât la nivel naţional, cât şi la nivel subnaţional, ţările OCDE oferă de asemenea o serie de aranjamente fiscale preferenţiale, subvenţii directe şi stimulente similare pentru a atrage noi IED. În consecinţă, presiunile pentru asigurarea unui „teren de joc global" echilibrat au obligat guvernele să se implice mai mult în reglementările interne şi în strategiile competitorilor – în toate domeniile, de la impozite la standardele de sănătate –, ceea ce ar putea crea dezavantaje competitive pentru firmele interne pe piaţa globală. În

cursul acestui proces, politicile interne cu impact asupra afacerilor într-o ţară dobândesc o dimensiune internaţională, fie ea intenţionată sau nu.

5.5. CMN-uri şi reţele globale de producţie

Firmele se implică în producţia internaţională deoarece au un avantaj competitiv specific care este cel mai bine exploatat în acest fel. Avantajul poate consta într-un produs sau o tehnică brevetată, dar poate include şi tehnici de management sau atuuri precum calificarea şi expertiza firmei sau ale personalului său. Dar, chiar şi având asemenea avantaje, firmele nu sunt obligate să producă în străinătate ; pieţele străine pot fi deservite prin exporturi sau prin oferirea sub licenţă a tehnologiei către producătorii din străinătate ; sau procesul de producţie poate fi subcontractat unor companii independente, posibil autorizate să folosească tehnologia firmei. Cu toate acestea, dezvoltarea reţelelor globale de producţie implică în mod necesar organizarea strategică a tranzacţiilor transnaţionale în cadrul firmelor sau între grupuri de firme, şi nu prin mecanismul pieţii. Deşi globalizarea economică este înţeleasă adesea ca fiind doar răspândirea pieţelor globale, dezvoltarea CMN-urilor şi a reţelelor globale de producţie reprezintă ceva foarte diferit : organizarea din ce în ce mai transnaţională a producţiei şi distribuţiei în cadrul firmelor şi între acestea, şi nu prin intermediul pieţelor. Pieţele internaţionale nu sunt perfecte : dacă ar fi perfecte, CMN-urile şi reţelele globale de producţie nu ar exista. Prin urmare, costurile presupuse de activităţile CMN-urilor sunt considerabil mai mici dacă acestea organizează activitatea economică în cadrul firmei sau prin reţele de firme, şi nu prin relaţii de piaţă.

Restricţiile asupra comerţului internaţional, precum şi costurile de transport stimulează firmele să se poziţioneze şi să producă în străinătate, în loc să exporte pe pieţele străine. CMN-urile pot organiza producţia pe plan internaţional pentru a profita de costurile reduse din străinătate pentru anumite etape ale procesului de producţie. Însă avantajele strategice ale organizării producţiei internaţionale în cadrul firmei, în defavoarea *sourcing*-ului de la producători independenţi, sunt date de doi factori : mai întâi, prevenirea răspândirii oricărui avantaj tehnologic al corporaţiei către competitorii potenţiali ; iar în al doilea rând, în măsura în care avantajul competitiv al unui CMN nu rezidă doar în cunoştinţe codificate, ci şi într-o serie de cunoştinţe şi expertiză tacite în cadrul firmei, modul optim de a-l exploata este producţia intrafirmă în străinătate, şi nu producţia sub licenţă sau subcontractarea în străinătate.

5.5.1. *Competiţia globală şi globalizarea organizării afacerilor*

CMN-urile s-au dezvoltat în perioada postbelică deoarece şi-au exploatat pe plan internaţional avantajele competitive. În unele cazuri, aceste avantaje provin din economii de scară, din tehnici superioare de management şi/sau reţele mondiale de vânzări. Însă sursa esenţială a avantajului competitiv pentru CMN-uri în perioada postbelică a fost inovaţia tehnologică (Cantwell, 1989 ; Clegg, 1987). CMN-urile tind să se numere printre cele mai inovatoare companii şi sunt puternic reprezentate în industriile cele mai dinamice din punct de vedere tehnologic. Ele sunt responsabile pentru majoritatea cheltuielilor private pentru cercetare şi dezvoltare. Mai mult, inovaţia tehnologică a ajutat procesul de „secţionare a

lanţului valorii" (vezi capitolul 3), prin care un proces de producţie poate fi secţionat şi distribuit pe tot cuprinsul globului. Expansiunea CMN-urilor reflectă astfel atât capacitatea acestora de a inova, cât şi capacitatea lor de a exploata acest lucru la nivel internaţional.

Totuşi, deşi CMN-urile domină producţia şi distribuţia globală a multor bunuri şi servicii, avantajele lor tehnologice şi organizaţionale nu le-au făcut invincibile în faţa competiţiei. Într-o serie de sectoare, de la electronice la articole de îmbrăcăminte, unele IMM-uri au capacitatea de inovaţie şi flexibilitate continue, ceea ce creează un mediu de „hipercompetiţie", în care CMN-urile consacrate se situează pe poziţii defensive (D'Aveni, 1998). Prin urmare, avantajele competitive nu mai rezidă doar în produse şi tehnologii, ci depind şi de viteza cu care se produce inovaţia şi cu care pot fi create şi distribuite noile produse (stiluri etc.) (vezi Borrus şi Zysman, 1997). Această accelerare a competiţiei globale a fost sporită foarte mult de revoluţia „informaticii" (Castells, 1996; D'Aveni, 1998). Asemenea factori au încurajat creşterea reţelelor transfrontaliere de producţie şi distribuţie dirijate de producător şi de cumpărător, care permit „întreprinderilor mici şi mijlocii să intre în legătură cu marile corporaţii, formând reţele capabile să inoveze şi să se adapteze asiduu" (Castells, 1996, p. 165).

Globalizarea afacerilor depinde aşadar de capacitatea de inovare a firmelor şi de abilitatea lor de a organiza eficient reţele transfrontaliere de producţie şi distribuţie cu ajutorul progreselor în tehnologia comunicaţiilor şi în tehnicile de management. Dacă producţia multinaţională ar fi iniţiată, ca în trecut, doar pentru a eluda barierele comerciale, ar fi de aşteptat ca expansiunea acesteia să fi încetinit sau chiar să fi scăzut, deoarece restricţiile comerciale şi costurile de transport au scăzut spectaculos. Însă ea a continuat, sugerând că barierele comerciale nu mai explică, singure, creşterea producţiei transnaţionale; esenţială este capacitatea firmelor de a inova în planul tehnologiei şi al produsului.

Pe măsură ce inovaţia tehnologică devine mai decisivă pentru avantajele competitive ale CMN-urilor, există stimulente mai mari pentru organizarea producţiei şi distribuţiei în cadrul firmei sau al reţelelor de firme dispersate geografic dirijate de CMN-uri. Dunning (1993a, cap. 12) susţine că aceasta duce la o situaţie de noutate, prin aceea că tranzacţiile intrafirmă devin mai importante în raport cu tranzacţiile pe piaţă. Ne aflăm aici în faţa unui paradox, deoarece, aşa cum globalizarea economică a contribuit la evoluţia pieţelor globale, şi globalizarea afacerilor a încurajat substituirea tranzacţiilor pe piaţă prin reţele intrafirmă şi între firme. Dacă aşa stau lucrurile, ar fi de aşteptat ca proporţia comerţului intrafirmă în comerţul mondial să crească pe măsură ce cresc tranzacţiile în cadrul CMN-urilor. După cum am observat mai sus, deşi nivelul comerţului intrafirmă este ridicat, el pare să fi rămas stabil ca proporţie din comerţul total din ultimul deceniu. Dar, din moment ce comerţul a crescut în comparaţie cu venitul mondial, aceasta ar tinde să sugereze o creştere a comerţului intrafirmă raportat la producţia mondială.

Deşi CMN-urile individuale variază în ceea ce priveşte capacitatea lor de a organiza producţia şi comerţul intrafirmă, luate în ansamblu, ele aprovizionează pieţele din toată lumea şi produc din locaţii de pe toate continentele. Chiar dacă CMN-urile individuale nu aprovizionează fiecare piaţă naţională sau sursă din fiecare ţară, activităţile lor, luate împreună, au determinat o trecere structurală la o competiţie globală mai intensă din cauza expansiunii sistemelor globale de producţie.

Scepticii tind să se îndoiască de producerea unei astfel de modificări. Ei afirmă că până şi cele mai mari CMN-uri îşi au adesea majoritatea producţiei, vânzărilor, activelor, profiturilor şi facilităţilor de cercetare şi dezvoltare în ţara lor de origine (vezi Hirst şi Thompson, 1996b, cap. 4) şi conchid: „Corporaţiile globale sunt firme naţionale cu operaţii internaţionale" (Hu, 1992). Alţi autori, în special Porter (1990), acceptă că CMN-urile concurează acum la nivel global, însă susţin că ele rămân înrădăcinate în sistemul economic şi cultural al ţării lor; în această concepţie, ele îşi extrag avantajul competitiv cu precădere din baza naţională şi aplică strategii globale pentru a face faţă competiţiei. Stopford şi Strange (1991), între alţii, susţin că, deşi această concepţie surprinde aspecte semnificative din dezvoltarea postbelică a corporaţiilor multinaţionale, o bază naţională devine insuficientă pentru a menţine un avantaj competitiv corporatist. De-a lungul timpului, companiile din străinătate au dobândit propriile avantaje tehnologice. Alte surse de avantaj competitiv, precum tehnicile de management superioare, se răspândesc de asemenea în timp. Diferiţi autori – inclusiv Dicken (1998), Dunning (1993a) şi Howells şi Wood (1993) – susţin că acum CMN-urile nu-şi mai extrag avantajul competitiv doar din baza internă, ci pătrund tot mai mult în sursele mondiale de avantaj competitiv, organizându-şi prin urmare producţia la scară globală. Capacitatea lor de a produce într-o serie de ţări şi de a realiza avantaje competitive generate în locaţii diferite le conferă o viziune globală şi un avantaj competitiv global. În concepţia hiperglobalistă a unor autori precum Julius (1990), Ohmae (1990) şi Reich (1991), CMN-urile sunt „dezlănţuite", circulând rapid între ţări, transferând producţia şi penetrând sursele de avantaj competitiv naţional pentru a-şi maximiza profiturile, adesea în detrimentul unei forţe de muncă imobile.

Două întrebări principale derivă din aceste puncte de vedere opuse. Mai întâi, explică satisfăcător vreuna dintre aceste concepţii patternul actual al producţiei internaţionale? În al doilea rând, mai sunt încă CMN-urile percepute drept companii naţionale cu activităţi în străinătate, în care avantajul competitiv provine doar sau în primul rând din baza lor internă? Mai jos analizăm activitatea CMN-urilor în patru sectoare industriale fundamentale, oferind un set de răspunsuri mult mai complex decât sugerează oricare dintre aceste concepţii.

5.5.2. *Reţelele globale de producţie: comparaţii sectoriale*

O anumită înţelegere ne poate fi oferită de compararea naturii şi diferenţelor în ceea ce priveşte organizarea producţiei globale în sectoare industriale-cheie. Această secţiune oferă o astfel de analiză a patru industrii: a autovehiculelor, a electronicii, a produselor chimice şi a textilelor. Aceste sectoare totalizează împreună aproximativ jumătate din stocurile de IED industriale ale principalelor economii investitoare, adică Franţa, Germania, Japonia, Olanda, Marea Britanie şi SUA (OCDE, 1996c). *Sourcing*-ul internaţional, distribuţia şi vânzările în străinătate sunt importante din punct de vedere strategic în toate aceste sectoare, în timp ce fluxurile de IED contribuie într-o măsură consistentă la formarea capitalului în toate aceste industrii. Textilele şi confecţiile totalizează doar circa 2% din stocurile mondiale de IED, însă ele constituie una dintre industriile cele mai dispersate geografic şi în care reţelele globale de producţie şi distribuţie sunt esenţiale. Prin contrast, industriei chimice îi revin peste 20% din stocurile industriale de IED, în timp ce industria echipamentului electric şi cea a autovehiculelor contribuie, fiecare, cu peste 10%.

Industria autovehiculelor

Industria autovehiculelor a fost, după cum se poate demonstra, industria de vârf în timpul *boom*-ului economic postbelic. Producătorii americani precum Ford şi General Motors puseseră bazele unor activităţi, însă perioada postbelică a fost martora expansiunii lor internaţionale fără precedent, în special în Europa. Protecţia pieţelor naţionale şi costurile de transport făceau din IED instrumentul evident pentru deservirea acestor pieţe, pe măsură ce firmele americane reproduceau liniile de asamblare a producţiei de masă în Europa, şi nu numai. Deşi marile firme au reuşit să câştige porţiuni importante din piaţă, pe pieţele naţionale europene protejate au apărut competitori naţionali, adesea susţinuţi de guvernele respective.

În anii '70, producătorii japonezi au înregistrat succese competitive atât pe piaţa americană, cât şi pe cele europene. Avantajul lor competitiv provenea din tehnici inovatoare de management, cunoscute în mare sub numele de „producţie *lean*". Aceste tehnici au redus costurile şi au crescut calitatea, micşorând totodată intervalul de introducere a unor noi modele. Iniţial, producătorii japonezi au concurat prin exporturi: ei au dobândit parţial flexibilitate prin relaţii strânse de subcontractare cu firme de componente, ceea ce a încurajat o strategie de producţie concentrată geografic, amplasată în preajma firmelor furnizoare. În anii '80, restricţiile la import în SUA şi Europa i-au determinat pe producătorii japonezi de automobile să internaţionalizeze şi să localizeze producţia în aceste pieţe. CMN-urile japoneze au folosit la început niveluri ridicate de *input*-uri importate, însă au dezvoltat treptat conexări mai vaste cu furnizori din ţările receptoare. Subcontractarea în creştere către furnizorii de componente a reflectat, de asemenea, pătrunderea producătorilor japonezi de componente pe piaţa europeană. Producătorii americani şi europeni au reacţionat la concurenţa japoneză adoptând multe dintre tehnicile ei de management şi s-au implicat într-un proces semnificativ de restructurare corporatistă.

Producţia internaţionalizată şi dispariţia barierelor impuse comerţului au dus la o competiţie globală în industria autovehiculelor (OCDE, 1996a, cap. 4). În cazul principalilor producători, cel puţin 40% din producţie este vândută în străinătate, fie prin exporturi, fie prin producţia filialelor străine. *Sourcing*-ul internaţional justifică între un sfert şi o treime din întreaga producţie de componente, iar comerţul intrafirmă reprezintă majoritatea comerţului în acest sector. Firmele americane au dezvoltat reţelele de producţie cele mai extinse geografic, ca o strategie de reducere a costurilor, în aşa fel încât procesul de producţie în Europa, de exemplu, este răspândit în prezent în mai multe ţări. Cu toate acestea, visul unei maşini mondiale, cu un singur model care să fie vândut în toată lumea, iar producţia să fie organizată la nivel global, rămâne neîndeplinit – deşi Ford a fost aproape, cu seria sa Mondeo. În ceea ce le priveşte, firmele europene au reţele mai puţin extinse geografic, însă şi-au sporit prezenţa în străinătate prin reorganizarea proceselor de producţie pe teritoriul Eoropei, inclusiv în Europa de Est. S-a înregistrat o consolidare transfrontalieră considerabilă în cadrul industriei, în special în Marea Britanie, pe măsură ce CMN-urile străine au preluat producătorii interni. Firmele europene şi-au extins, de asemenea, prezenţa globală prin societăţi mixte şi prin alte aranjamente de colaborare cu producători est-asiatici. Deşi corporaţiile japoneze au organizat în mod tradiţional *sourcing*-ul părţilor componente cât mai aproape posibil (din punct de vedere geografic) de uzinele lor de asamblare, presiunile exercitate de costuri

le-au impus un *sourcing* internaţional, de la filiale şi subcontractanţi din străinătate: firmele japoneze administrează acum reţele de producţie care fac legătura între Europa şi Asia de Sud-Est (UNCTAD, 1996, pp. 100-102).

Industria electronică

Electronica a fost una dintre primele industrii în care etape ale procesului de producţie au fost răspândite în ţări în curs de dezvoltare. Nu numai că procesul de producţie este răspândit pe plan internaţional, dar există şi niveluri înalte de comerţ intercontinental, iar firmele concurează pe pieţele din întreaga lume. În special în industria computerelor şi în cele înrudite, niveluri înalte ale competiţiei în privinţa preţurilor şi a inovaţiilor aferente produselor au generat o adevărată hipercompetiţie. Aceasta determină firmele să menţină strategii competitive, dar şi aranjamente transfrontaliere de colaborare cu alte firme (Ernst, 1997; Borrus şi Zysman, 1997).

Există importante asemănări între industria computerelor şi acea parte a industriei electronice concentrată pe bunurile de consum, precum televizoare, aparate video etc.; există, de asemenea, şi câteva deosebiri esenţiale. Cele mai multe exporturi est-asiatice şi nord-americane de computere se fac către alte regiuni şi, probabil, cea mai mare parte a comerţului cu computere este intrafirmă (OCDE, 1996a, cap. 3). Industria este dominată de firmele americane şi japoneze, cele europene deţinând cote mult mai mici. Firmele americane au investit în Europa, însă, din anii '60, Asia de Est şi America Latină au devenit mai importante, pe măsură ce părţile din procesul de fabricaţie mai intensive din punctul de vedere al forţei de muncă au fost reamplasate în aceste regiuni; deşi industria computerelor se număra printre cele mai avansate din punct de vedere tehnologic, etape ale procesului de asamblare puteau fi repartizate către facilităţile de producţie din străinătate. În anii '70, producătorii japonezi au avut un succes competitiv remarcabil şi au ajuns să domine sectoare ale industriei; la fel ca şi în cazul industriei autovehiculelor, tehnicile lor inovatoare de management au fost esenţiale. Până la mijlocul anilor '80, firmele japoneze au fost mult mai orientate către piaţa internă decât firmele americane: ele reţineau în ţară o proporţie mai mare din producţie şi recurgeau la *sourcing* mai ales de la firme interne, întrucât beneficiau de un avanataj competitiv producând în ţară. Ca reacţie la competiţia japoneză, firmele americane nu numai că au încercat să-şi micşoreze costurile producând în străinătate, ci şi-au intensificat şi relaţiile cu furnizorii asiatici. Prin contrast, producătorii europeni s-au descurcat greu în faţa acestei concurenţe, în ciuda sprijinului guvernamental.

În anii '80, giganţii industriei electronice japoneze şi-au mărit substanţial investiţiile în străinătate, prin IED în căutare de pieţe în Europa şi America de Nord, precum şi printr-o producţie mai consistentă în Asia de Est, ca urmare a aprecierii yenului şi a creşterii costurilor cu forţa de muncă în ţară. În consecinţă, pe teritoriul Asiei s-a dezvoltat o ierarhie a organizării producţiei. Procesele de producţie cele mai intensive din punctul de vedere al forţei de muncă au migrat dinspre economiile de vârf, în special din Coreea, înspre economiile mai puţin avansate, inclusiv China. Coreea a devenit un producător important, pe cont propriu, de produse electronice finite şi constituie o provocare competitivă în sine pentru producătorii existenţi. Reţelele de producţie s-au extins şi mai mult între ţările est-asiatice şi CMN-urile din Europa, în timp ce SUA şi-au consolidat reţelele cu furnizorii din această regiune. Pentru firmele din industria

respectivă, administrarea unor lanţuri complexe ale ofertei constituie o sursă esenţială de avantaj competitiv.

Ernst (1997) susţine că industria trece de la globalizarea „parţială" la una „sistemică". Firmele se confruntă cu o presiune competitivă intensă în privinţa preţurilor şi a dezvoltării produselor, iar acest lucru a dus la reorganizarea geografică şi funcţională a operaţiilor lor. După cum am observat mai sus, coordonarea procesului de producţie este esenţială pentru competitivitatea unei companii în această industrie. Unele părţi ale procesului de producţie au economii de scară foarte avansate, astfel încât, în special în producţia de PC-uri, firmele au încercat să-şi raţionalizeze operaţiile, concentrându-se asupra acestor activităţi (precum şi a celor de cercetare şi dezvoltare), recurgând la *outsourcing*-ul altor etape ale procesului de producţie către producători cu costuri reduse. Cu toate acestea, în loc să transfere pur şi simplu în totalitate producţia în afara firmei, CMN-urile au dezvoltat relaţii profunde şi vaste cu firmele furnizoare – reţele de producţie dirijate de producător –, chiar până la a estompa deosebirile referitoare la proprietate între firmă şi furnizorii săi. Mai mult, dezvoltarea produselor necesită nu doar cercetare şi dezvoltare la nivelul central, ci şi inovaţie şi perfecţionare continuă în întreaga firmă. Prin relaţii biunivoce intense între producători, în cadrul acestor reţele dirijate de producător, companiile sunt capabile să sprijine îmbunătăţirea continuă a produselor (vezi Borrus şi Zysman, 1997). Trecerea de la structuri ierarhice de organizare la reţele între filiale ale unui CMN şi/sau între CMN-uri şi furnizorii şi clienţii lor oferă o flexibilitate mai mare în producţie şi face ca, în ceea ce priveşte produsul, inovaţia continuă să fie mai uşoară şi mai economică. Reţele de producţie ca acestea reprezintă un nou mod de organizare corporatistă: întreprinderea-reţea (Castells, 1996, p. 168).

Presiunile competitive cu care se confruntă CMN-urile pentru a atinge câteva obiective – preţuri reduse, dezvoltarea produselor şi răspândirea rapidă pe piaţă – determină exigenţe contradictorii. Un rezultat al acestei situaţii este nivelul ridicat de alianţe strategice şi alte forme de aranjamente de colaborare între firme, circa jumătate dintre acestea fiind între companii amplasate pe continente diferite (OCDE, 1996a, cap. 3). În acest sector, din ce în ce mai mult, CMN-urile nu se mai pot sprijini doar pe baza lor internă pentru a genera avantaj competitiv, ci au nevoie să profite şi de pe urma exploatării reţelelor din străinătate, a colaborării cu firme din străinătate şi a investiţiilor pentru cercetare şi dezvoltare în străinătate, în special pentru dezvoltarea noilor produse. Deşi internaţionalizarea cercetării şi dezvoltării în industria computerelor este un fenomen recent, ea devine tot mai importantă în cadrul şi între principalele regiuni economice ale lumii (Archibugi şi Michie, 1997a).

Prin comparaţie, firmele de produse electronice de consum sunt mai concentrate geografic, deşi industria a suferit o transnaţionalizare considerabilă a producţiei (OCDE, 1996a, cap. 5). Estimarea comerţului intrafirmă în acest sector este dificilă, însă valoarea nu pare a fi ridicată, doar în jur de 10% pentru firmele americane. Acest lucru poate avea drept cauză faptul că firmele americane au folosit într-o măsură mai mare subcontractarea, în timp ce CMN-urile europene şi japoneze concentrează producţia în filiale din străinătate, şi, prin urmare, au un nivel mai înalt de comerţ intrafirmă (vezi Borrus şi Zysman, 1997). Standardizarea producţiei şi nivelurile în creştere de calificare din unele ţări în curs de dezvoltare au determinat ca peste jumătate din producţia mondială de televizoare să fie localizată în afara OCDE. Industria este caracterizată de economii de scară înaltă în ceea ce priveşte asamblarea, astfel încât asamblarea este geografic

concentrată, dar cu *sourcing* de părţi componente dispersat geografic, de la producători cu costuri reduse. Producătorii japonezi şi, mai târziu, cei coreeni au înfiinţat reţele de producţie în Asia de Est, cu asamblare în ţări OCDE şi cu producţie de componente, prin filiale sau subcontractări, în economii cu salarii mai mici. Firmele japoneze au amplasat de asemenea producţia în Europa şi SUA, pentru a-şi asigura accesul pe piaţă. Producătorii asiatici şi europeni au trecut la strategii globale de producţie, distribuţie, precum şi de cercetare şi dezvoltare. Producătorii americani au pierdut foarte mult teren, astfel încât majoritatea a fost preluată de companii asiatice sau europene, cea mai mare parte a producţiei în SUA fiind realizată în prezent de către firme străine; inovaţia tehnologică în SUA rămâne totuşi importantă, astfel încât producătorii principali au amplasate aici structuri de cercetare şi dezvoltare. Producătorii europeni s-au descurcat mai bine, dar chiar şi în Europa importurile şi filialele străine dau seama împreună de majoritatea vânzărilor de produse electronice de consum.

Industria chimică şi cea farmaceutică

Producţia internaţională în industria chimică datează de dinainte de primul război mondial. În perioada interbelică, industria produselor chimice a fost cartelizată, însă o dată cu al doilea război modial, ea a experimentat o competiţie globală intensă. Industria este divizată în produse industriale (în jur de jumătate din total), produse agricole şi produse farmaceutice (în jur de o treime); produsele petrochimice constituie cea mai mare parte din primele două categorii. Industria s-a dezvoltat în perioada postbelică, iar acum reprezintă peste 10% din sectorul prelucrător; trei sferturi sau mai mult din producţia şi vânzările de produse chimice au loc în ţări OCDE. Industriile produselor petrochimice sunt caracterizate de economii de scară înaltă şi tehnologie relativ standardizată; producţia de bunuri farmaceutice are de asemenea economii de scară înaltă, însă producţia de bunuri farmaceutice inovatoare este caracterizată în cea mai mare parte de niveluri înalte de cheltuieli pentru cercetare şi dezvoltare.

După război, firmele americane de produse petrochimice au pus rapid bazele unor operaţii multinaţionale, iar cele mai mari au urmărit strategii globale de distribuţie, organizându-şi producţia în consecinţă. ICI dobândise deja o prezenţă internaţională puternică, bazată în mare parte pe comerţul în interiorul Imperiului Britanic; alte firme europene au dezvoltat iniţial producţia internă şi s-au extins pe plan internaţional, menţinându-şi totodată o bază internă considerabilă. Cu economii de scară înaltă în domeniul produselor petrochimice, firmele şi-au concentrat producţia în câteva locaţii şi au deservit pieţele prin exporturi. Chiar şi în condiţiile unei tehnologii relativ standardizate, CMN-urile au preferat în general să-şi concentreze producţia geografic în loc să o ofere sub licenţă, pentru a-şi menţine avantajele tehnologice. Din moment ce pieţele principale sunt amplasate în economiile OCDE, iar salariile constituie o proporţie relativ mică din costurile totale, au existat puţine stimulente economice de a transfera producţia în ţări în curs de dezvoltare, aşa cum a fost cazul altor industrii. În anii '80, competiţia sporită, la care s-au adăugat pieţele în declin şi costurile în creştere, au dus la scăderea profiturilor; aceasta a dus la o raţionalizare considerabilă a industriei, astfel încât ea devine mai puternic concentrată (Chapman, 1991, cap. 10).

În altă ordine de idei, producţia multinaţională este mult mai frecventă în industria farmaceutică, în mare măsură datorită segmentării dintre pieţe, apărută în urma cererii

foarte mari din partea serviciilor de sănătate localizate, care este cel mai bine satisfăcută la nivel local. În consecinţă, producţia este puternic internaţionalizată ; filialele din străinătate totalizează până la jumătate din ansamblul vânzărilor de produse farmaceutice şi majoritatea producţiei din ţările în curs de dezvoltare (OCDE, 1996a, p. 49 ; Ballance ş.a., 1992, cap. 3). Însă produsele farmaceutice necesită un volum uriaş de cheltuieli pentru cercetare şi dezvoltare. Acestea sunt puternic concentrate geografic, peste jumătate din total fiind localizate în ţările G5 plus Elveţia. În cea mai mare parte a perioadei postbelice, industria farmaceutică a reflectat logica generării unor produse competitive la nivel global pornind de la baza naţională a companiilor. Însă, din ce în ce mai mult, acest lucru se dovedeşte a fi insuficient. Deşi majoritatea cercetării şi dezvoltării CMN-urilor se desfăşoară în ţara de origine, atât CMN-urile europene, cât şi cele americane au înfiinţat în străinătate importante facilităţi de cercetare. CMN-urile japoneze tind să concentreze cercetarea şi dezvoltarea în ţară, dar încheie tot mai mult aranjamente comerciale cu firme străine pentru generarea de tehnologie şi produse (OCDE, 1996a, cap. 2). Din anii '80, s-au produs mai multe fuziuni şi achiziţii transfrontaliere de firme farmaceutice. Alianţele strategice transfrontaliere sunt numeroase şi în sectoarele produselor chimice şi biotehnologiei (UNCTAD, 1994, p. 139). Costurile ridicate ale dezvoltării de noi produse creează o industrie mai puternic concentrată, dar în care producţia este organizată global.

Industria textilelor şi cea a confecţiilor

Industria textilelor şi cea a confecţiilor se numără printre cele mai răspândite de pe glob. Deoarece tehnologia de producţie este relativ uşor de dobândit şi operat, date fiind economiile de scară joasă, aceste industrii sunt adesea importante pentru exporturile de produse prelucrate ale ţărilor în curs de dezvoltare. IED sunt relativ nesemnificative în aceste sectoare, chiar dacă unele firme mari domină adesea distribuţia de produse finite, prin reţele dirijate de cumpărător (Dicken, 1998, cap. 9 ; OCDE, 1996a, cap. 8). Salariile constituie o proporţie considerabilă din costurile totale, însă condiţiile de cerere pot varia repede, o dată cu schimbările modei.

Firmele de textile şi confecţii din ţările dezvoltate au reacţionat la această situaţie prin subcontractarea unor etape ale procesului de producţie către unele firme independente, adeseori din regiuni în curs de dezvoltare (vezi caseta 5.2). Iniţial, respectivii producători se aflau în ţări din vecinătate : Africa de Nord şi ţările mediteraneene pentru firmele europene, Caraibe şi America Latină pentru firmele americane şi Asia pentru firmele japoneze. Ulterior, *sourcing*-ul a devenit mult mai răspândit, astfel încât firmele recurg la *sourcing* transcontinental : Asia de Est, incluzând China, a devenit un furnizor global esenţial (Taplin, 1994 ; Korzeniewicz, 1994).

Sourcing-ul global nu numai că oferă IMM-urilor sau CMN-urilor din cadrul OCDE acces la producători cu costuri reduse, ci asigură şi flexibilitatea ofertei. Aceste reţele de afaceri dirijate de cumpărător dau CMN-urilor sau IMM-urilor posibilitatea să transmită mai departe riscurile condiţiilor schimbătoare ale pieţei către subcontractanţii lor. Deşi doar o minoritate semnificativă din producţia în acest sector este controlată de CMN-uri, multe dintre ele au încă un rol esenţial în furnizarea de expertiză şi în organizarea reţelelor de marketing şi distribuţie.

Caseta 5.2. *Modelul Benetton*

Iniţial o mică companie de tricotaje în proprietate familială, Benetton s-a extins din anii '80 într-o importantă întreprindere multinaţională, cu 5.000 de magazine în franciză în toate pieţele principale ale lumii. Administrată direct de la sediul său central din regiunea italiană Veneto, compania utilizează sisteme de comunicaţii avansate pentru a monitoriza şi administra reţeaua sa globală de distribuiţie. În mod similar, produsele sunt fabricate de mici firme independente din Europa şi din alte părţi, organizate ca o reţea transnaţională de producţie dirijată de la sediul central al Benetton. Compania reprezintă o combinaţie curioasă de control ierarhic prin reţele orizontale de distribuţie şi producţie.

Sursă: Extras din Castells, 1996, p. 162.

5.5.3. *Globalizarea afacerilor: forme organizaţionale*

Din anii '80, după cum indică analiza de mai sus, s-a intensificat organizarea globală a producţiei şi a distribuţiei în cadrul unor sectoare industriale fundamentale. CMN-urile au avut un rol central în această evoluţie. Firmele americane au în mod tipic activităţile cele mai vaste şi mai de durată în străinătate, deşi acest lucru este valabil şi pentru unii producători europeni. Multe firme europene şi-au dezvoltat producţia multinaţională pornind de la baza lor internă, ceea ce este valabil, în principiu, şi pentru toţi producătorii japonezi. Expansiunea în străinătate pentru a evita protecţionismul real sau potenţial a constituit un factor-cheie în determinarea companiilor ezitante, japoneze şi de alte naţionalităţi, să producă în străinătate. Însă CMN-urile nu s-au extins în străinătate doar pentru a-şi asigura accesul la pieţe: au procedat astfel pentru a raţionaliza procesul de producţie corporatistă prin transnaţionalizare.

Acest lucru evidenţiază o idee centrală. CMN-urile au trecut la înfiinţarea reţelelor de afaceri transnaţionale incluzând filialele lor, subcontractanţii, clienţii şi alte firme din industrie (Howells şi Wood, 1993; UNCTAD, 1994, cap. 3). Însă aceste reţele dirijate de producător sau cumpărător implică un anumit grad de răspândire a puterii şi a deciziei, astfel încât reprezentarea clasică a CMN (şi a producţiei multinaţionale) ca o structură ierarhică, integrată vertical, nu mai reflectă diversitatea uluitoare a formelor actuale de organizare (Ruigrok şi Tulder, 1995; Borrus şi Zysman, 1997). Ruigrok şi Tulder oferă o tipologie utilă pentru clasificarea formelor organizaţionale ale reţelelor globale de producţie şi distribuţie (1998, cap. 8). Adaptându-le tipologia, putem identifica două forme de organizare ce reprezintă extremităţile unui spectru: producţia dispersată cu control central intens şi producţia dispersată cu control central redus. În practică, CMN-urile (şi reţelele globale de producţie) se situează adesea undeva între aceste două extreme.

Producţia geografic dispersată sub control central redus se referă la sistemele transnaţionale de producţie în care unităţile de producţie au un grad considerabil de autonomie. Din punct de vedere istoric, acest lucru a însemnat producţie pe cont propriu, adică firmele amplasau în străinătate uzine pentru a deservi pieţele locale, fără însă ca aceste operaţii să fie integrate în sistemele transnaţionale de producţie. Aceasta nu este doar

metodă de a pătrunde pe pieţele protejate, întrucât, acolo unde condiţiile de cerere variază considerabil de la o ţară la alta, ea poate fi o strategie eficientă pentru aprovizionarea pieţelor străine. Serviciile, mai ales, sunt adesea furnizate la nivel local. În loc să menţină un puternic control central, unele CMN-uri adoptă sisteme mult mai difuze de management corporatist. Pentru ca operaţiile în străinătate să fie eficiente, ar putea fi necesar să li se acorde o autonomie mai mare, în loc să li se impună un control centralizat; ideea este valabilă în special în cazul diviziilor de cercetare şi dezvoltare, dar şi pentru o sferă mai largă. În plus, în multe sectoare, CMN-urile au trecut de la proprietatea şi controlul direct la folosirea în mai mare măsură a relaţiilor de subcontractare cu firme de aprovizionare (formal) independente.

Producţia geografic dispersată sub control central puternic determină organizarea procesului de producţie la scară globală ca strategie coordonată la nivel central. Aceasta este şi percepţia populară despre CMN-uri vaste care controlează reţele de producţie în toată lumea, dar procesul nu se mai desfăşoară neapărat prin proprietatea directă asupra filialelor din străinătate. Această formă de organizare este frecventă, într-o oarecare măsură, în extracţia de minereuri şi agricultură. O parte din asamblarea producţiei în sectorul prelucrător este organizată pe baza ierarhiei stricte a liniei de producţie operând la nivel transnaţional. De asemenea, poate fi reflectată şi în sectorul serviciilor: de exemplu, firmele americane recurg la birouri de culegere de date în America Centrală şi în Caraibe, iar firmele europene fac acelaşi lucru, ajungând până în Asia de Sud. Este valabilă şi pentru cazuri în care CMN-urile produc un bun sau un serviciu la nivel local, menţinând însă controlul central asupra producţiei şi calităţii; pentru multe bunuri şi servicii recunoscute pe plan internaţional, marca comercială (precum Benetton) este creată ca o garanţie a calităţii consecvente pretutindeni în lume.

Pe lângă aceste forme de organizare distincte, pot fi identificate şi strategii corporatiste de comutare globală şi focalizare globală (Howells şi Wood, 1993, cap. 10). Comutarea globală se referă la capacitatea CMN-urilor de a comuta producţia între diferite locaţii pe plan internaţional ca răspuns la condiţiile de piaţă în schimbare. Focalizarea globală, dimpotrivă, se referă la strategia corporatistă de a concentra producţia într-un număr mic de locuri considerate a avea cel mai puternic avantaj pe termen lung. Din anii '80, multe CMN-uri cu un număr considerabil de subcontractanţi au încercat să-şi raţionalizeze activitatea dezvoltând relaţii mai intense cu un număr mai mic; dimpotrivă, firmele cu un număr limitat de relaţii de subcontractare au tins să le extindă. Ambele strategii sunt în esenţă tipuri ideale, însă pun accentul pe alegerile strategice cu care se confruntă firmele, ca reacţie la provocările şi oportunităţile competiţiei globale.

5.5.4. *CMN-uri „dezlănţuite" şi producţia globală*

Oricare ar fi forma organizaţională a CMN-urilor, geografia contează totuşi: ele nu pot fi amplasate oriunde sau pretutindeni. În majoritatea sectoarelor, acesul la pieţele principale este şi o constrângere semnificativă asupra locaţiei, şi un stimulent major pentru producţia multinaţională; în această privinţă, globalizarea producţiei şi distribuţiei îşi are limitele sale. Producţia nu poate fi transferată sau reorganizată după bunul-plac. Calificările şi baza infrastructurală a economiilor naţionale încă mai limitează capacitatea firmelor de a comuta producţia. Cu timpul însă, afacerile au devenit mai mobile.

Pentru CMN-uri, subcontractarea, mai degrabă decât producţia prin intermediul filialelor deţinute în totalitate, poate oferi mecanismul cel mai eficient din punct de vedere economic pentru diversificarea şi ajustarea producţiei globale, graţie costurilor auxiliare reduse. Prin urmare, nu este surprinzător că răspândirea geografică cea mai rapidă a industriei către producători cu costuri reduse a fost atinsă prin subcontractare în industria textilelor şi cea a confecţiilor, care operau cu tehnologie standardizată. Cu toate acestea, după cum a evidenţiat discuţia anterioară, segmente semnificative ale procesului de producţie în multe sectoare au fost dispersate în afara ţărilor OCDE, iniţial în economiile nou-industrializate şi ulterior în economii mai puţin avansate. Mai mult, deşi ţările OCDE continuă să concentreze majoritatea IED, CMN-urile îşi deplasează investiţiile în interiorul acestui spaţiu, de la o ţară la alta, ca răspuns la condiţiile economice în schimbare.

Cu toate acestea, dacă se presupune că globalizarea producţiei este sinonimă cu mobilitatea capitalului (capital „dezlănţuit"), atunci ea este evident relativă, nu absolută: firmele trebuie să producă undeva, iar avantajele familiarităţii, aglomerării şi economiilor de scară determină în mod necesar o anumită concentrare geografică. Producţia este rareori transferată doar ca reacţie la costurile în schimbare, dintre care unele pot fi contracarate. Mai mult, deşi capacitatea CMN-urilor şi IMM-urilor de a transfera producţia în străinătate a crescut în timp, o astfel de mobilitate este limitată. Şi totuşi, ea a devenit un atu important în negocierile cu guvernele (naţionale sau locale) în privinţa unor noi investiţii. În acest sens, percepţia unei producţii mai mobile poate fi mai importantă decât comportamentul în sine al afacerilor.

O constrângere semnificativă asupra mobilităţii, susţin adesea scepticii, constă în faptul că multe afaceri se sprijină pe avantajele competitive generate în ţara lor de origine. Deşi aceasta este o concepţie în mare parte validă, asemenea avantaje pot fi totuşi exploatate global de CMN-uri şi astfel răspândite în străinătate. Cantwell (1997) observă că introducerea şi răspândirea globală a inovaţiilor tehnologice s-au accelerat o dată cu competiţia globală mai intensă şi producţia mai internaţionalizată. Deşi bazele corporatiste de cercetare şi dezvoltare au fost puternic concentrate istoric în ţările de origine ale CMN-urilor, sistemele naţionale de inovaţie par să fie din ce în ce mai insuficiente pentru a genera, singure, avantaje competitive (Cantwell, 1997; Mowery şi Oxley, 1997). Reţelele internaţionale de inovaţie tehnologică devin astfel mai importante. Din ce în ce mai mult, CMN-urile încearcă să valorifice nucleele de inovaţie din străinătate, atât prin investiţii directe, cât şi prin cooperare şi colaborare cu CMN-uri şi firme de peste hotare. Capacitatea de inovaţie constituie în prezent o determinantă importantă a IED către interior în ţările dezvoltate (Narula, 1996, cap. 4). În consecinţă, CMN-urile nu-şi diversifică doar producţia, ci şi operaţiunile de cercetare şi dezvoltare pentru a-şi susţine inovaţia şi avansul competitiv. Această diversificare a cercetării şi dezvoltării tinde încă să fie puternic concentrată geografic în ţările OCDE (Archibugi şi Michie, 1997a). Totuşi, multe CMN-uri se bazează mai puţin pe baza lor internă decât înainte.

Constrângerile asupra mobilităţii geografice a capitalului industrial sunt poate mai vizibile în regionalizarea producţiei, a distribuţiei şi a IED. Însă, deşi există o anumită aglomerare regională a reţelelor de producţie şi a IED în economia mondială, acest lucru este mai degrabă complementar decât contrar globalizării afacerilor şi producţiei. Deoarece, după cum am observat anterior, fluxurile de IED între triada NAFTA, UE şi

regiunea Asia-Pacific reprezintă o globalizare semnificativă a activităţii de afaceri. Această expansiune a reţelelor transregionale de producţie şi distribuţie accentuează natura interconectată a afacerilor în cadrul şi între aceste trei regiuni economice-cheie. În această privinţă, regionalizarea şi globalizarea producţiei pot fi considerate tendinţe care se accentuează reciproc, fapt demonstrat clar de criza economică est-asiatică de la sfârşitul anilor '90, în măsura în care natura interconectată a reţelelor de producţie şi distribuţie într-un număr de sectoare a însemnat că producătorii şi, în general, firmele din Europa şi America au fost nevoiţi să-şi ajusteze producţia pentru a se acomoda rapid cu circumstanţele economice în schimbare din regiune. Astfel de crize demonstrează că, deşi mobilitatea capitalului industrial este restrânsă (în comparaţie cu capitalul financiar), capacitatea CMN-urilor de a-şi ajusta şi reorganiza producţia într-o epocă a sistemelor de producţie mai flexibile este considerabilă şi are repercusiuni semnificative asupra managementului economic naţional.

5.6. Forme istorice de globalizare a afacerilor

S-a spus uneori că IED au atins doar niveluri comparabile cu epoca clasică a Etalonului-Aur (*cf.* Dunning, 1988; UNCTAD, 1994, p. 30). Deşi poate că aşa stau lucrurile pentru un număr redus de economii OCDE şi în curs de dezvoltare, afirmaţia este oarecum înşelătoare din patru motive:

- Mai întâi, după cum am observat anterior, estimările contemporane în privinţa stocurilor de IED subestimează probabil valoarea lor reală.
- În al doilea rând, la începutul secolului, capacitatea firmelor de a organiza producţia la nivel internaţional era limitată, astfel încât cea mai mare parte a activităţii de afaceri transnaţionale se desfăşura în domeniul produselor primare, comerţului de mărfuri şi finanţelor mai degrabă decât în producţie.
- În al treilea rând, tehnologiile de producţie şi tehnicile de management nu erau larg răspândite în această perioadă de început, întrucât economiile imperiale menţineau o evidentă diviziune a muncii între Nord şi Sud.
- În al patrulea rând, estimările IED ca atare oferă doar date limitate în ceea ce priveşte amploarea producţiei internaţionale. După cum am observat, IED reprezintă doar o fracţiune din investiţiile totale în producţia în străinătate (25% în 1996, potrivit estimărilor UNCTAD), şi nu reuşeşte să surprindă dezvoltarea noilor forme organizaţionale de producţie şi distribuţie globală (precum subcontractarea şi alianţele strategice) care nu includ proprietatea asupra unor filiale în străinătate.

În comparaţie cu epocile anterioare de globalizare a afacerilor, etapa contemporană (vezi grila 5.1) este mai extensivă şi totodată mai intensivă, măsurată în termeni de IED, număr şi dimensiuni ale CMN-urilor, filialelor etc. După cum observă Gopinath, în prezent „capacitatea de producţie este răspândită într-un număr fără precedent de ţări în curs de dezvoltare şi industrializate" (1997, p. 1). Deşi înainte de 1914 existau fluxuri semnificative de IED raportate la activitatea economică naţională, acestea sunt în prezent comparabile, dacă nu chiar mai mari. În timp ce investiţiile sunt concentrate în ţările dezvoltate din OCDE, anii '90 au fost totuşi martorii unui nou val de investiţii în economii până atunci închise, precum China şi Europa de Est, iar multe ţări în curs de

dezvoltare au devenit mai deschise, aşadar destinaţii mai atrăgătoare pentru IED (UNCTAD, 1997). Având în vedere formarea reţelelor mondiale de producţie şi distribuţie, impactul globalizării afacerilor se simte, de asemenea, în domenii fundamentale ale bazei industriale din cele mai multe economii, întrucât CMN-urile şi reţelele de producţie pe care le administrează tind să activeze în sectoarele cele mai avansate din punct de vedere tehnic ale economiei, sectoare vitale pentru formarea bogăţiei şi pentru securitatea economică naţională.

Fluxuri de investiţii considerabile, atât către interior, cât şi către exterior, între economiile OCDE se înregistrează în prezent în sectorul serviciilor. Deplasarea IED către servicii este o altă caracteristică distinctivă a epocii contemporane. Prin comparaţie, în epoca clasică a Etalonului-Aur afacerile internaţionale tindeau să fie concentrate în sectorul primar. Deşi încă puternic concentrat în economiile OCDE, patternul spaţial al IED şi al producţiei globale se transformă pe măsură ce economiile în tranziţie şi în curs de dezvoltare devin locaţii importante pentru producţia CMN-urilor şi pentru investiţiile străine. Mai mult, câteva economii nou-industrializate devin surse semnificative de fluxuri de IED către exterior, iar creşterea CMN-urilor cu sediul în aceste ţări constituie o evoluţie nouă şi importantă. În aceste privinţe, stratificarea producţiei globale este destul de diferită de cea a epocii clasice a Etalonului-Aur.

Răspândirea globală şi accelerarea competiţiei internaţionale ilustrează încă o schimbare în comparaţie cu epocile anterioare. Existenţa infrastructurilor de comunicaţii globale, aproape în timp real, transformă fundamental capacitatea firmelor de a-şi organiza activităţile la nivel global, de a-şi adapta formele organizaţionale şi nivelurile de producţie la condiţiile competitive în schimbare rapidă, precum şi de a mări viteza cu care bunurile şi serviciile circulă în cadrul reţelelor de producţie şi distribuţie. În această privinţă, afacerile şi producţia transnaţionale au dobândit o diversitate de forme organizaţionale, corporaţia clasică puternic centralizată şi complet integrată fiind doar una dintre ele. Şi producţia în străinătate pare să devină mai importantă pentru CMN-uri. Potrivit UNCTAD, cele mai vaste CMN-uri devin mai transnaţionale decât oricând în trecut (UNCTAD, 1997, p. 8).

Dunning estimează că, în 1982, producţia în străinătate reprezenta 30% din producţia totală a primelor 500 de companii industriale de vârf ale lumii (1993b, p. 37), iar de atunci această cifră a crescut. Vânzările în străinătate ale celor mai mari 350 de companii au crescut de la 30 la 40% din vânzările totale în anii '70, în timp ce în 1980, în jur de o treime din activele lor totale erau amplasate în străinătate (CONUSCT, 1983, p. 48). În cazul primelor 100 de CMN-uri (nonfinanciare) (evaluate prin active străine), vânzările peste hotare s-au ridicat în 1994 la 53,3% din vânzările lor totale. Aceloraşi companii le revenea, de asemenea, o treime din stocurile mondiale de IED. Mai mult, în cazul celor 100 de CMN-uri pentru care sunt disponibile informaţii, 49,5% din active şi 46,9% din forţa de muncă sunt localizate în străinătate (calculate după UNCTAD, 1996, pp. 30-32). Pentru principalele CMN-uri, cu baza în state OCDE sau în alte părţi, activitatea în străinătate nu mai este (dacă a fost vreodată) marginală în cadrul operaţiilor corporatiste, aşa cum sugerează adesea scepticii, ci ocupă din ce în ce mai mult un loc central.

În plus, condiţiile competitive şi infrastructurile globale au încurajat o transnaţionalizare a producţiei şi distribuţiei între companiile mici şi mijlocii, astfel încât activitatea internaţională de afaceri nu mai este în exclusivitate terenul protejat al unor imperii corporatiste uriaşe, cu toate că acestea rămân, fără îndoială, dominante. În această

Grila 5.1. *Forme istorice ale producției globale*

	1600-1800	1870-1939	1950-1973	Din 1973
Extensiune	Companii comerciale active în Asia, Africa și America de Nord Lanțuri ale mărfii	CMN-uri emergente activând în Europa, America de Nord și principalii exportatori de produse primare Lanțuri ale mărfii	CMN-uri active în economiile industrializate și din ce în ce mai mult în cele în curs de dezvoltare, însă excluse din țările comuniste	CMN-uri active în aproape toate țările lumii pe măsură ce economiile de piață emergente sunt încorporate în anii '90 Creșterea rețelelor de producție/distribuție regionale și globale
Intensitate	Companii comerciale importante în domeniul produselor de lux, însă ele reprezintă o mică proporție a economiilor	CMN-uri importante pentru investiții în anumite state producătoare de produse primare și în dezvoltarea acestora, precum și în anumite industrii prelucrătoare	Intensitate în creștere în special în sectorul prelucrător; CMN-urile ajung să domine o serie de industrii	Ridicată: CMN-urile domină comerțul mondial și reprezintă în jur de un sfert din producția mondială Producția internațională depășește exporturile mondiale
Velocitate	Redusă	Relativ mare: accelerare a producției	Moderată	Mare: accelerare a proceselor de producție și a competiției globale
Propensiune de impact	Deși importantă pentru anumite produse, în general redusă	Importantă pentru anumite mărfuri din sectorul primar În câteva industrii prelucrătoare, CMN-urile introduc noi produse și procese	Ridicată în crearea competiției globale pentru multe produse primare și prelucrate și răspândind tehnologia pretutindeni în lume	Impactul se intensifică și mai mult: continuare a tendințelor din perioada anterioară; capacitate sporită de a transfera producția în lumea întreagă, cu toate că nu se ajunge la mobilitate perfectă
Infrastructură	Comunicații de bază prin intermediul sistemelor de transport	Telegrafia internațională oferă comunicații îmbunătățite Producție pe cont propriu	Inovațiile și îmbunătățirile în telecomunicații ajută la coordonarea centrală Organizații virtual integrate	Îmbunătățirile în tehnologia existentă și inovațiile majore – fax, e-mail etc. – permit un volum vast de comunicații instantanee și forme mai diverse de organizare a producției internaționale

	1600-1800	1870-1939	1950-1973	Din 1973
Instituţionalizare	Companiile comerciale activează adesea sub patronajul imperiului şi îşi exercită propria putere	Regim larg deschis pentru afacerile internaţionale înainte de primul război mondial Unele restricţii impuse mai târziu, în special în anii 1930	Regim în mare parte deschis, dar cu excepţii importante Ţările diferă în controalele şi restricţiile asupra fluxurilor de investiţii străine şi asupra activităţilor CMN-urilor Naţionalizări în câteva ţări în curs de dezvoltare	Tendinţă către un regim foarte deschis cu liberalizarea controalelor asupra CMN-urilor şi a fluxurilor de investiţii străine Măsuri de armonizare astfel încât companiile străine să aibă parte de reglementări similare pretutindeni în lume
Stratificare **Ierarhie** **Neomogenitate**	Puternică: companiile comerciale operează în cea mai mare parte din puterile imperiale şi în teritoriile imperiale Mare: investiţiile limitate la anumite domenii-cheie (*key areas*)	Puternică, principalele companii operând din economiile principale, în special Marea Britanie şi SUA Investiţii importante în economiile axate pe produse primare, precum şi în alte economii principale Mare: în timp ce investiţiile în economiile axate pe produse primare sunt mari, ele sunt foarte reduse în afara acestora şi a principalelor economii Diviziune a muncii între Nord şi Sud	CMN-urile din sectorul prelucrător dominate iniţial de companiile americane Companiile consolidate din alte ţări îşi continuă activitatea, apărând şi altele Investiţii importante în toată lumea non-socialistă, însă concentrare mare a afacerilor internaţionale şi a investiţiilor în economiile industrializate Investiţii în general reduse în economiile cu venit scăzut	CMN-urile şi fluxurile de IED provin încă din cele mai bogate economii, însă dintr-o categorie mai largă Un număr important de companii europene şi japoneze; dezvoltare a CMN--urilor cu baze în economiile în curs de dezvoltare Răspândire a producţiei şi dezvoltare a CMN-urilor asiatice şi estice Investiţiile încă sunt concentrate în economiile industrializate Fluxuri în creştere dinspre/ înspre ţările în curs de dezvoltare, însă concentrate într-un număr mic de economii în curs de industrializare şi în tranziţie Nouă diviziune globală a muncii

privinţă, globalizarea contemporană a producţiei nu este în exclusivitate o poveste despre ascensiunea CMN-urilor sau creşterea IED, aşa cum sugerează adeseori mulţi sceptici şi hiperglobalişti, ci este modelată mult mai larg, pentru a include globalizarea reţelelor de afaceri. Totuşi, actualele imperii corporatiste globale (Ford, GM, Hoescht, BP etc.) au dobândit o putere şi o influenţă mai mari poate decât oricând (Korten, 1995 ; Strange, 1996).

În timp ce s-a înregistrat o importantă expansiune a producţiei transnaţionale în ultimele trei decenii, aceasta a devenit totodată mai instituţionalizată, întrucât alianţele strategice, subcontractarea, societăţile mixte şi altę forme de aranjamente contractuale regularizează reţelele şi aranjamentele între firme (UNCTAD, 1997). Asemenea aranjamente au fost facilitate de liberalizarea controalelor asupra IED şi asupra mişcărilor capitalului, precum şi a altor măsuri restrictive. În anumite privinţe, aceasta reprezintă o întoarcere la climatul investiţional mai deschis de la începutul secolului, deşi eliberat de constrângerile priorităţilor şi politicilor imperiale. Faptul se reflectă în patternurile schimbătoare ale stratificării pe măsură ce mai multe IED circulă către economiile nou-industrializate şi în curs de dezvoltare, organizarea producţiei globale încurajează o nouă diviziune globală a muncii, iar transnaţionalizarea afacerilor în cadrul ţărilor în curs de dezvoltare devine o caracteristică mai evidentă a economiei politice globale (Strange, 1996 ; UNCTAD, 1997).

În ciuda unor continuităţi evidente în raport cu trecutul, cum ar fi impactul trainic al legăturilor imperiale asupra IED şi CMN-urilor europene, globalizarea contemporană a afacerilor şi a producţiei a transformat chestiunea privind „ce bunuri şi servicii sunt produse, cum, unde şi de către cine" (Strange, 1996, p. 44). Bineînţeles, producţia multinaţională reprezintă şi acum doar o mică parte din producţia mondială totală. Cu toate acestea, importanţa sa în creştere are implicaţii profunde pentru autonomia economică şi suveranitatea statelor-naţiune, deşi impactul său specific este condiţionat de patternurile de angrenare naţională în reţelele globale de producţie.

5.7. Patternuri contemporane de angrenare naţională în reţelele globale de producţie

Secţiunile anterioare au menţionat angrenarea inegală în reţelele globale de producţie ale celor şase economii OCDE care constituie punctul central al acestui studiu. Aici, făcând un rezumat, o comparaţie sumară între stocurile de IED către exterior şi către interior în raport cu PIB constituie o estimare brută a importanţei diferite a IED pentru aceste şase economii. În secţiunea 5.4.4 s-a discutat importanţa CMN-urilor străine în producţia internă şi a IED în străinătate pentru economia internă.

Tabelele 5.12 şi 5.13 detaliază stocurile de IED către exterior şi către interior pentru cele şase economii ce fac obiectul studiilor de caz. Deşi stocurile către exterior pentru Franţa şi Marea Britanie, în comparaţie cu PIB-ul, au fost considerabil mai mari în epoca clasică a Etalonului-Aur decât în prezent, pentru celelalte patru ţări ele sunt acum considerabil mai mari sau măcar echivalente. Această schimbare nu este surprinzătoare, având în vedere dominaţia globală a economiilor europene înainte de 1914. Cu toate acestea, pentru toate cele şase ţări, tendinţa postbelică a fost ca stocurile de IED către

exterior să crească prin raportare la economiile de origine (vezi tabelul 5.12). În ceea ce le priveşte, stocurile de IED către interior (vezi tabelul 5.13) sunt acum mai mari prin raportare la economiile interne decât în epoca dinainte de 1914, excepţie făcând Japonia.

Tabelul 5.12. *Stocuri de IED către exterior ca procentaj din PIB-ul ţării de origine, 1914-1994*

	1914	1960	1973	1980	1985	1994
Franţa	18,3	6,8	3,5	3,6	7,1	11,8
Germania	10,7	1,1	3,5	8,0	8,1	9,9
Japonia	7,8	1,2	2,5	1,8	6,2	9,9
Suedia	–	2,9	5,8	4,5	11,6[a]	28,9
Marea Britanie	53,2	14,9	14,8	15,0	19,3[b]	26,4
SUA	6,8	6,3	7,7	8,5	5,5	9,0

[a] 1986.
[b] 1987.
Surse: OCDE, 1996c; Dunning, 1988; FMI, *International Financial Statistics Yearbook*, ani diferiţi.

Tabelul 5.13. *Stocuri de IED către interior ca procentaj din PIB-ul ţării receptoare, 1914-1994*

	1914	1960	1973	1980	1986	1994
Franţa			1,5[a]	3,5	6,4[b]	9,0
Germania				4,6	5,0	7,4
Japonia	1,4	0,2	0,9	0,3	0,5	0,7
Suedia				2,9	4,3[c]	11,4
Marea Britanie	1,6	6,9	8,2	11,8	13,1[d]	18,2
SUA	3,7	1,5	1,3	3,2	4,4	7,2

[a] 1975.
[b] 1985.
[c] 1986.
[d] 1987.
Surse: OCDE, 1996c; Dunning, 1988; CONUSCT, 1988; UN-TCMD, 1992; FMI, *International Financial Statistics Yearbook*, ani diferiţi.

De-a lungul perioadei postbelice, Marea Britanie a avut constant niveluri semnificative de investiţii către interior, reflectând parţial politicile sale relativ liberale în ceea ce priveşte IED (vezi tabelul 5.13). Şi SUA au avut IED relativ mari către interior spre sfârşitul anilor '80. Tendinţa istorică spre niveluri mai înalte de IED către exterior decât către interior este evidentă în cazurile Suediei, Marii Britanii, Franţei, Japoniei şi Germaniei. De la sfârşitul anilor '80, SUA au avut un echilibru aproximativ între stocurile de IED către interior şi cele către exterior, deşi au înregistrat niveluri mult mai înalte de investiţii către exterior în cea mai mare parte a perioadei postbelice. În a doua parte a anilor '80, stocurile către exterior şi cele către interior s-au apropiat de egalitate

în termenii costului istoric, deşi în termenii valorii curente SUA au rămas un investitor net către exterior. Ca urmare a valului de investiţii către exterior din anii '90, SUA sunt în prezent un investitor net către exterior şi în termenii costului istoric.

5.8. Globalizarea afacerilor: efecte interne

Globalizarea afacerilor şi a producţiei face ca economiile naţionale şi destinele comunităţilor din cadrul lor să fie din ce în ce mai interconectate. În teoria economică tradiţională, IED pot avea, în principiu, un impact pozitiv sau negativ asupra bunăstării naţionale, însă mulţi hiperglobalişti susţin că producţia şi competiţia globală sporesc eficienţa economiei mondiale, deoarece CMN-urile încurajează o diviziune internaţională a muncii, astfel încât ţările devin mai specializate în producerea bunurilor în care deţin un avantaj comparativ. Competiţia reduce profiturile monopoliste şi intensifică presiunea pentru inovaţie. Se spune aşadar că CMN-urile îmbunătăţesc performanţa economică naţională, din moment ce aceste firme tind să aibă o productivitate mai mare decât firmele interne şi contribuie la răspândirea noilor tehnologii şi la ridicarea nivelului de calificare al forţei de muncă naţionale (UN-TCMD, 1992; OCDE, 1994a).

Interpretări mai critice susţin că globalizarea afacerilor implică o divergenţă în creştere între priorităţile corporatiste şi cele ale guvernelor naţionale şi ale cetăţenilor lor. O mare parte din perioada postbelică, această observaţie critică era frecventă în multe ţări, în special în ţările în curs de dezvoltare. Aici, activitatea CMN-urilor era adesea privită ca distorsionând priorităţile de dezvoltare, impietând asupra dezvoltării bazei economice interne şi producând profituri în exces care erau repatriate în afara ţării. O critică similară a apărut în principalele ţări investitoare, inclusiv SUA, pretinzând că CMN-urile transferă în străinătate locuri de muncă şi tehnologie şi, prin urmare, afectează baza prosperităţii naţionale. Mai mult, capacitatea corporaţiilor de a organiza producţia la nivel global este percepută ca oferindu-le o putere structurală uriaşă în comparaţie cu guvernul naţional şi forţa de muncă de la nivel naţional.

Scepticii în privinţa tezei globalizării adoptă un punct de vedere mai tradiţional, concepând CMN-urile drept companii în esenţă naţionale, cu activităţi peste hotare; în consecinţă, ele sunt expuse controlului naţional. Aceste puncte de vedere divergente creează contextul pentru analiza efectelor decizionale, instituţionale, distribuţionale şi structurale ale globalizării producţiei asupra suveranităţii şi autonomiei statelor capitaliste avansate.

5.8.1. *Efecte decizionale: afacerile globale şi politica economică naţională*

Reţelele globale de producţie pot periclita eficienţa strategiei economice guvernamentale în mai multe moduri, dar în special prin modificarea costurilor şi beneficiilor opţiunilor de politică economică şi ale instrumentelor politice. Activităţile CMN-urilor au efecte asupra eficienţei instrumentelor tradiţionale de management macroeconomic. Cowling şi Sugden (1996) susţin că relaţia între managementul cererii, utilizarea capacităţilor şi rata şomajului în cazul ţărilor dezvoltate s-a modificat. Politicile de management al cererii au

un impact mai redus asupra şomajului şi a producţiei decât la începutul perioadei postbelice, parţial deoarece veniturile în creştere dintr-o ţară pot fi canalizate către exterior, pentru a finanţa investiţii ale CMN-urilor în alte părţi. Mai mult, CMN-urile pot împrumuta din străinătate atunci când ratele interne ale dobânzilor sunt mari; şi invers, profită de rate scăzute ale dobânzilor interne, împrumutând spre a finanţa proiecte în străinătate. Acest lucru compromite în mod evident eficienţa politicii monetare naţionale. În calitate de actori financiari globali semnificativi, CMN-urile joacă, de asemenea, un rol important pe pieţele valutare. După cum am observat în capitolul 4, deşi e posibil ca speculanţii să iniţieze un atac asupra unei valute, presiunea asupra cursului de schimb poate deveni ireversibilă atunci când CMN-urile (şi investitorii instituţionali) abandonează acea valută, chiar şi ca o măsură de precauţie. Bineînţeles, eroziunea evidentă în eficienţa instrumentelor politicii macroeconomice naţionale din anii '70, după cum am observat în capitolele anterioare, constituie un fenomen complex, reflectând şi alte aspecte ale globalizării economice, precum şi factori interni.

Deşi capacitatea percepută a CMN-urilor de a transfera producţia ar fi de aşteptat să micşoreze capacitatea ţărilor de a impozita capitalul, să reducă baza de impozitare şi să transfere treptat povara impozitării către factori mai puţin mobili precum forţa de muncă, lucrurile nu stau neapărat aşa. Există două aspecte-cheie ale acestei probleme: presiunea exercitată asupra guvernelor de a reduce impozitele asupra capitalului pentru a reţine şi/sau atrage companiile multinaţionale şi abilitatea companiilor multinaţionale de a-şi reduce la minimum obligaţiile fiscale prin practica preţurilor de transfer. (Practica preţurilor de transfer implică subfacturarea sau suprafacturarea de către CMN-uri prin tranzacţii interne, astfel încât să urce în mod artificial profiturile în ţările cu impozite mici şi să le reducă în cele cu impozite mari.) Cassou (1997) a conchis că ratele de impozitare a corporaţiilor şi ratele impozitului pe venit afectează într-adevăr fluxurile IED către exterior; alte studii au fost mai puţin tranşante. Aceasta nu constituie o surpriză, întrucât impozitul este doar una dintre cheltuielile pe care le suportă CMN-urile. Cu toate acestea, ratele impozitării corporaţiilor în ţările dezvoltate au avut tendinţa de a scădea şi totodată de a converge în ultimele două decenii (OCDE, 1991d; Tanzi, 1995, cap. 7). Cât de mult se datorează acest lucru globalizării producţiei şi cât de important este el pentru veniturile naţionale din impozite este mai puţin evident. Dovezile sunt mai convingătoare în ceea ce priveşte stimulentele şi concesiile fiscale pentru IED către interior, din moment ce majoritatea statelor concurează pentru IED pe baza unor asemenea stimulente. În această privinţă, competiţia globală pentru atragerea de IED a ajuns să includă în prezent măsuri fiscale. Însă competiţia fiscală între state – şi între regiunile din cadrul lor – este posibil să fie contraproductivă, ducând la oferirea de stimulente în creştere, în timp ce eficienţa lor se diminuează. Cu toate acestea, ţările şi regiunile continuă să fie atrase într-un „concurs de frumuseţe" în ceea ce priveşte stimulentele fiscale. Însă ţările cu impozite mici au avut tendinţa de a se împotrivi încercărilor internaţionale tot mai numeroase de a armoniza ratele de impozitare a corporaţiilor.

Importanţa macroeconomică a practicii preţurilor de transfer rămâne neclară; din moment ce o mare parte din această acţiune este ilegală, obţinerea unor date credibile este, în mod evident, dificilă (Plasschaert, 1994). Există stimulente clare pentru CMN-uri să exploateze mecanismele preţurilor de transfer, iar nivelurile înalte de comerţ intrafirmă oferă ocazii considerabile de a face acest lucru. Cu toate acestea, companiile sunt

limitate de teama acţiunilor întreprinse de autorităţile fiscale naţionale, care au monitorizat practica (cel puţin din anii '70) şi au făcut frecvent schimburi de informaţii. În plus, practica preţurilor de transfer poate veni în conflict cu sistemele interne de contabilitate şi control. Dovezile existente indică faptul că preţurile de transfer sunt practicate pe scară largă, însă acest fapt are o importanţă secundară pentru profituri şi pentru veniturile guvernamentale din impozite. Rousslang (1997) estimează că practica preţurilor de transfer are ca rezultat economisirea la impozite a circa 8 miliarde de dolari pentru CMN-uri, însă cifra reprezintă doar circa 4% din venitul impozabil la nivel mondial al CMN-urilor din sectorul prelucrător.

Impactul producţiei internaţionale este poate mai puternic în zona politicii industriale, în special pentru ţările Europei continentale. Încercările întreprinse de guverne, precum în Franţa, de a aplica o politică industrială coerentă au fost profund modificate de dezvoltarea CMN-urilor şi a reţelelor globale de producţie. Capacitatea de a transfera producţia în străinătate subminează o strategie industrială care se bazează pe crearea de „campioni naţionali". Strategii industriale mai eficiente impun crearea de companii la nivel european, aşa cum este cazul Airbus, pentru a concura cu CMN-urile americane şi japoneze. Aceasta nu înseamnă că politicile naţionale industriale şi în domeniul tehnologiei sunt redundante. În ciuda internaţionalizării întreprinderilor mici şi mijlocii, politica industrială poate opera pentru a le încuraja pe acestea din urmă, având în vedere capacitatea lor de a crea locuri de muncă în ţară. În acest context, globalizarea producţiei influenţează costurile şi beneficiile diferitelor opţiuni din sfera generală a politicii industriale naţionale.

5.8.2. *Efecte instituţionale: competiţia globală*

CMN-urile sunt fundamentale în globalizarea competiţiei. După cum am observat în capitolul 3, comerţul joacă un rol esenţial, însă producţia multinaţională este la fel de importantă. Producţia transnaţională, după cum am văzut anterior, a interpus competiţia globală în cadrul pieţelor naţionale, astfel încât multe firme sunt obligate să producă la frontiera mondială a productivităţii sau să iasă din afaceri (Cantwell, 1989; Baily şi Gersbach, 1995). Agendele corporatiste şi naţionale, precum şi alegerile strategice pe termen mai lung cu care se confruntă multe firme naţionale sunt astfel influenţate considerabil de impactul competiţiei globale.

Iniţial, competiţia globală a însemnat pătrunderea CMN-urilor americane din ce în ce mai profund şi mai mult pe pieţele străine. Din anii '70, firmele europene şi japoneze au atins niveluri de productivitate similare celor americane, ceea ce a dus la o competiţie directă între ele. Acest lucru s-a reflectat în fluxurile de IED pe măsură ce multe CMN-uri şi-au lansat ori şi-au consolidat activităţile pe principalele pieţe mondiale. După cum am menţionat, din anii '70, CMN-urile americane au pierdut cote semnificative de piaţă în favoarea concurenţilor lor. Un indicator-cheie al gradului de competiţie globală este faptul că ratele randamentului pentru CMN-uri în sectoarele de înaltă tehnologie nu sunt mari nici comparativ cu firmele interne din acelaşi sector, nici cu firmele din alte sectoare (Kapler, 1997; *cf.* Graham, 1996). Acolo unde CMN-urile se puteau baza pe propriile avantaje competitive pentru a obţine profituri peste medie, intensitatea competiţiei globale contemporane face ca menţinerea unor astfel de profituri să fie din ce în ce mai dificilă.

În timp ce nivelul de competiţie globală diferă între sectoare şi între ţări, creşterea producţiei transnaţionale a făcut-o mai intensă şi i-a sporit extinderea geografică. În consecinţă, în majoritatea statelor OCDE, retorica politică şi de afaceri a devenit impregnată cu o ideologie a competiţiei globale care afectează agendele instituţionale ale firmelor, sindicatelor şi guvernelor (Hoogvelt, 1997; Thompson, 1998b).

5.8.3. *Efecte distribuţionale: forţa de muncă şi producţia globală*

CMN-urile sunt adeseori percepute ca fiind dăunătoare forţei de muncă. Capacitatea lor de a organiza producţia la nivel transnaţional sporeşte, se spune, puterea corporatistă în comparaţie cu puterea muncitorilor, exercitând o presiune descendentă asupra salariilor şi condiţiilor de muncă. Dincolo de aceasta, CMN-urile pot transfera tehnologie în străinătate, astfel încât locurile de muncă de calificare superioară sunt pierdute în favoarea ţărilor cu salarii mici şi, prin urmare, muncitorii din economiile avansate îşi însuşesc mai puţin din câştigul material al inovaţiei tehnologice (Sachs şi Shatz, 1994).

Cu toate acestea, date atât din ţările OCDE, cât şi din ţările în curs de dezvoltare indică faptul că CMN-urile plătesc salarii peste medie – deşi, dacă alţi factori sunt ţinuţi sub control, nu este evident că acest lucru este semnificativ (OCDE, 1994a; UN-TCMD, 1992). CMN-urile sunt adesea criticate pentru că oferă salarii şi condiţii proaste în unele industrii, în special în cele de confecţii şi de încălţăminte. În unele cazuri, dar nicidecum în toate, salariile şi condiţiile sunt comparabile cu cele din firmele interne. În general, cazurile în care s-au raportat cele mai proaste salarii şi condiţii nu vizează filiale ale CMN-urilor, ci firme interne din ţările în curs de dezvoltare care produc sub contract cu CMN-urile (Barnet şi Cavanagh, 1994, pp. 310-338).

Transferarea producţiei pentru a culege beneficiile salariilor reduse este evidentă în special în sectoare precum confecţiile, încălţămintea şi articolele sportive; în perioada postbelică, CMN-urile nu numai că au transferat producţia în aceste sectoare dinspre ţările OCDE înspre economiile în curs de dezvoltare, dar au coborât-o şi mai mult pe scara salariilor, dinspre ţări cu venit mediu înspre ţări cu venit redus. Recent, această presiune a devenit mai răspândită. CMN-urile vest-europene au concediat muncitori în ţările de origine, în timp ce-şi extindeau forţa de muncă şi activităţile în ţări cu salarii mai reduse; de exemplu, în anii '90, producătorii elveţiano-suedezi ABB au redus 59.000 de locuri de muncă în Europa de Vest şi în America de Nord, în timp ce ofereau 56.000 în alte părţi, în principal în Asia şi Europa de Est (*Financial Times*, 24 octombrie 1997, p. 18). Hatzius a descoperit că fluxurile IED înspre şi dinspre Marea Britanie şi Germania şi dinspre Suedia au devenit mai sensibile la cheltuielile cu forţa de muncă, sugerând că este mai uşor acum pentru multinaţionale să organizeze producţia în străinătate ca reacţie la aceste costuri. Cheltuielile cu forţa de muncă nu implică doar salariile, ci şi cheltuieli de angajare, inclusiv contribuţiile angajatorilor la asigurările sociale. În ţările afectate, presiunea descendentă asupra acestora din urmă implică fie prestări sociale în scădere, fie transferul unei părţi mai mari din povară asupra forţei de muncă prin contribuţii mai mari ale angajaţilor sau prin prestări private mai consistente.

Desigur, după cum am văzut, CMN-urile nu pot transfera producţia în străinătate chiar după bunul-plac. Lawrence (1994) a comparat activităţile multinaţionalelor americane în 1979 şi un deceniu mai târziu, descoperind că, deşi salariile din ţările în curs

de dezvoltare reprezentau 28,5% din salariile medii pentru aceleaşi activităţi în ţările OCDE, productivitatea muncii era de doar 40,3% din cea a ţărilor OCDE. Nivelurile inegale de productivitate limitează în mod evident posibilităţile de a transfera activităţile în ţări cu salarii mici. Lawrence a descoperit, în cazul CMN-urilor americane, că reamplasarea în ţări în curs de dezvoltare şi *outsourcing*-ul nu explicau mare parte din reducerea ocupării în sectorul prelucrător din SUA. Însă Sachs şi Schatz pun sub semnul întrebării această descoperire (1994).

În plus, după cum am văzut mai devreme, CMN-urile tind să se afle în prim-planul inovaţiei tehnologice şi reclamă accesul la tehnologie şi la personal calificat, precum şi la pieţe principale. Bineînţeles, dacă tehnologia de producţie poate fi dezvoltată în aşa fel încât să poată fi utilizată de muncitori cu salarii mici din ţările în curs de dezvoltare, CMN-urile sunt cel mai bine situate pentru a relocaliza producţia în ţări de acest tip. În această privinţă, globalizarea producţiei poate contribui la creşterea inegalităţilor salariale între muncitorii calificaţi şi cei necalificaţi, într-o anumită ţară sau între ţări.

Dacă CMN-urile ar putea transfera producţia fără nici un cost, atunci salariile ar fi determinate la nivel global. Din moment ce transferarea producţiei în străinătate atrage unele costuri, nu ar fi de aşteptat ca acest lucru să fie în totalitate valabil, însă, pe măsură ce costurile de reamplasare scad, ne-am putea aştepta ca salariile să fie stabilite tot mai mult de forţele competitive globale. Ca şi în cazul comerţului (vezi capitolul 3), ar putea fi aşteptată o convergenţă globală a salariilor, deşi nu anihilarea totală a inegalităţilor salariale. Însă mişcările muncitoreşti din ţări precum Suedia, cu un nivel înalt de producţie internaţionalizată, au reuşit să obţină concesii importante din partea capitalului. Prin urmare, este puţin probabil ca nivelurile salariilor să conveargă la nivel global. Cu toate acestea, balanţa puterii între forţa de muncă şi capitalul multinaţional, în condiţiile globalizării, se înclină fără îndoială în favoarea celui din urmă (Kurzer, 1993).

5.8.4. *Efecte structurale: IED, CMN şi performanţa economică naţională*

Întrucât CMN-urile sunt esenţiale pentru economiile OCDE şi inovaţia tehnologică internă, ele joacă, desigur, un rol fundamental în dezvoltarea acestora (vezi Cantwell, 1989). Analizele s-au concentrat, într-o măsură copleşitoare, asupra impactului IED în ţările receptoare. După cum am observat, IED către interior joacă un rol-cheie în a obliga multe firme interne să producă la frontiera mondială a productivităţii şi stimulează inovaţia internă, factori ce tind să sporească creşterea productivităţii. OCDE (1994a) a descoperit date în sensul că filialele străine din ţările OCDE tind să aibă o productivitate mai mare decât firmele interne şi au efecte pozitive asupra creşterii şi performanţei economice naţionale. Fluxurile IED către interior pot avea un efect important asupra creşterii, prin ridicarea ratei progresului tehnic, a ratei la care ţările ajung din urmă productivitatea mondială şi prin efectele asupra restului economiei. Totuşi, datele sunt neconcludente.

Analizând studii asupra filialelor din străinătate localizate în ţările în curs de dezvoltare, Caves trage concluzia că acestea „par să nu se bucure de nici un avantaj intrinsec de productivitate independent de avantajele relative la costurile tranzacţiilor, care le fac de la bun început să fie întreprinderi multinaţionale" (1996, p. 227). Studii anterioare au indicat o serie de efecte ale IED asupra creşterii, unele dintre ele negative. Blomström ş.a.

(1992) au descoperit că IED constituiau un factor pozitiv important în ceea ce priveşte creşterea economică pentru ţările cu venituri medii, dar nu şi pentru cele cu venituri mici. Atât datele cantitative, cât şi cele calitative indică faptul că instituţiile şi infrastructurile economice preexistente sunt fundamentale pentru captarea beneficiilor adiacente generate de IED către interior, dar că aceste beneficii sunt adesea reduse (Chan, 1995; de Mello, 1997). Faptul sugerează că IED joacă în general un rol pozitiv notabil doar în acele ţări care au atins deja un nivel anterior de dezvoltare şi posedă infrastructura şi baza de calificare pentru a susţine creşterea.

Mai mult, unii sceptici susţin că performanţa economică naţională este corelată direct cu performanţa competitivă pe pieţele mondiale a CMN-urilor cu baza în ţară (şi invers). Dacă acestea se comportă bine, situaţia va fi aceeaşi şi pentru economia naţională, întrucât beneficiile cresc pe plan intern. La cealaltă extremă, hiperglobaliştii presupun că, întrucât CMN-urile îşi pot reamplasa cu uşurinţă producţia, nu există în mod obligatoriu o conexiune între performanţa economică naţională şi cea a CMN-urilor cu baza în ţară. Spre exemplu, Reich (1991) susţine că, în condiţiile globalizării economice, performanţa CMN-urilor cu baza în ţară nu mai este corelată direct cu performanţa economică naţională.

Există o serie de dovezi în această privinţă. Cantwell a descoperit că asocierea între performanţa comercială a ţărilor şi performanţa CMN-urilor cu baza în interior a variat (1989, cap. 5-6). În 1974 exista o asociere limitată între performanţa firmelor americane şi britanice în anumite industrii şi cea a economiilor lor, însă exista o asociere mult mai puternică în Franţa, Germania, Italia şi Japonia. În 1982, asocierea era şi mai slabă pentru SUA şi Marea Britanie şi slăbise, de asemenea, pentru Franţa. În general, performanţa CMN-urilor interne nu are în mod obligatoriu un impact direct asupra performanţei comerciale naţionale. Alte studii au descoperit şi ele deosebiri semnificative între performanţa CMN-urilor şi cea a ţării lor de origine. În cazurile Statelor Unite şi Suediei, cotele naţionale din exporturile mondiale de produse prelucrate s-au diminuat considerabil în ultimii douăzeci de ani, în timp ce exporturile efectuate de filialele străine ale CMN-urilor americane şi suedeze au crescut şi apoi s-au stabilizat (Blomström şi Lipsey, 1989, 1993; Kravis şi Lipsey, 1992). Este foarte important să observăm că, în timp ce SUA au cunoscut reduceri în cota lor din exporturile de înaltă tehnologie, nu la fel s-a întâmplat, într-un cadru mai general, cu CMN-urile americane. Cu alte cuvinte, companiile americane şi suedeze şi-au menţinut şi consolidat poziţia competitivă pe plan mondial, în parte producând pentru export în străinătate. Situaţia în privinţa Japoniei este mai puţin clară – dar chiar şi aşa, cota Japoniei din exporturile mondiale a scăzut în anii '80, în timp ce cota multinaţionalelor japoneze din exporturile mondiale a continuat să crească.

Deşi lipsesc date sistematice, cercetările sugerează că, de-a lungul timpului, globalizarea producţiei implică o desprindere treptată a performanţei economice naţionale de cea a CMN-urilor cu bază internă. În plus, procesul pare să se fi accentuat pentru industriile de înaltă tehnologie, în care ar fi de aşteptat ca profiturile obţinute din inovaţie să fie cele mai mari. Implicaţiile mai vaste ale acestui lucru sunt importante: deşi guvernele, după cum am văzut mai sus, au încercat să sprijine CMN-urile cu bază internă şi să creeze un climat investiţional favorabil pentru IED, aceasta nu sporeşte în mod obligatoriu performanţa economică naţională. Totuşi, în special în ţările OCDE, amploarea şi importanţa economică a IED şi CMN-urilor în ceea ce priveşte activitatea economică naţională sunt de asemenea natură încât nevoile capitalului multinaţional nu

pot fi ignorate. Adaptarea politicii economice naţionale la aceste nevoi poate avea consecinţe importante, nu toate pozitive, pentru structura şi performanţa economiilor naţionale.

5.8.5. *Efecte structurale: puterea corporatistă contra puterii statului ?*

Pentru hiperglobalişti, precum Ohmae, dezvoltarea CMN-urilor şi a reţelelor globale de producţie defineşte o economie fără graniţe, în care puterea guvernelor de a administra economia naţională este erodată (Ohmae, 1990). Spre deosebire de ei, scepticii, precum Hirst şi Thompson, susţin că nici activităţile CMN-urilor şi nici internaţionalizarea producţiei nu definesc o economie globală mai integrată, întrucât companiile internaţionale rămân profund „înrădăcinate naţional", astfel încât „nu este peste puterile guvernului naţional să reglementeze aceste companii" (Hirst şi Thompson, 1996b, p. 98). Însă ambele poziţii antagonice tind să deformeze caracterul transformării în plină desfăşurare a producţiei şi relaţia sa cu puterea statului. Deoarece, pe de o parte, hiperglobaliştii susţin o concepţie simplă de sumă-zero a puterii – puterea corporatistă contra puterii statului –, în timp ce, pe de altă parte, scepticii sugerează că existenţa unor imperii corporatiste uriaşe şi a reţelelor globale/regionale de producţie nu modifică în mod fundamental capacitatea guvernelor individuale de a reglementa „economia naţională".

Ambele afirmaţii tind să eludeze nu doar intercorelările complexe între puterea corporatistă şi cea a statului, ci şi modurile în care globalizarea producţiei sporeşte puterea structurală a capitalului corporatist. Aceasta nu înseamnă că CMN-urile programează deciziile guvernelor sau fac ca statele să fie redundante. Ideea este mai degrabă aceea că, pe măsură ce globalizarea producţiei transformă condiţiile în care este creată şi distribuită avuţia, ea transformă în acelaşi timp contextul în care şi instrumentele prin care se exercită puterea şi autoritatea statului. În această privinţă, globalizarea producţiei duce la o balanţă incomodă între statele capitaliste avansate şi CMN-uri, în care rolul şi funcţiile guvernului naţional trebuie să se ajusteze la noua ordine mondială a producţiei.

5.9. Concluzie

În prezent, globalizarea producţiei este organizată în mare măsură de CMN-uri. Întâietatea lor în planul producţiei, comerţului, investiţiilor şi transferului de tehnologie pe plan mondial este unică. Chiar şi atunci când CMN-urile au o bază naţională clară, interesul lor urmăreşte în primul rând profitabilitatea globală. CMN-urile s-au dezvoltat din firme naţionale în concerne globale care folosesc investiţiile internaţionale pentru a exploata propriile avantaje competitive. Totuşi, ele folosesc din ce în ce mai mult societăţile mixte şi alianţele strategice pentru a dezvolta şi exploata aceste avantaje sau pentru a împărţi costurile inovaţiei tehnologice. Însă globalizarea în creştere a producţiei nu este limitată la activitatea CMN-urilor, în ultimele trei decenii înregistrându-se o extindere semnificativă a reţelelor globale de producţie şi distribuţie dirijate de către producător şi de către cumpărător. Prin urmare, globalizarea afacerilor nu mai este limitată la CMN-uri, ci include şi IMM-urile.

CMN-urile constituie totuşi axa principală a economiei mondiale contemporane. Circa 53.000 de CMN-uri generează cel puţin 20% (unii apreciază că 30%) din producţia mondială şi, conform unor estimări, până la 70% din comerţul mondial (Dunning, 1993b, p. 14; Strange, 1996, p. 47; Perraton ş.a., 1997; UNCTAD, 1998). În ciuda concentrărilor regionale ale producţiei, reţelele transnaţionale de afaceri cuprind cele trei regiuni centrale ale economiei mondiale, legând destinele comunităţilor şi naţiunilor în reţele complexe de interconexiuni. Contrar celor afirmate de sceptici, CMN-urile nu sunt doar „firme naţionale cu activităţi internaţionale" şi nici, precum susţin hiperglobaliştii, „corporaţii dezlănţuite" care străbat globul în căutarea profiturilor maxime (Hu, 1992; Reich, 1991). În fapt, CMN-urile joacă un rol mult mai important în funcţionarea economiei mondiale decât în trecut şi deţin un loc proeminent în organizarea de reţele transnaţionale extensive şi intensive de producţie şi distribuţie coordonate, care sunt unice din punct de vedere istoric. CMN-urile şi reţelele globale de producţie sunt fundamentale pentru organizarea, amplasarea şi distribuirea puterii productive în economia mondială contemporană. Acest lucru se reflectă, de asemenea, în patternurile schimbătoare ale migraţiei globale – oameni în mişcare – discutate în capitolul următor.

Capitolul 6

Oameni în mişcare

O anumită formă de globalizare este mai ubicuă decât oricare alta – migraţia oamenilor. Conform celei mai simple definiţii, migraţia se referă la deplasarea oamenilor şi la relocalizarea lor geografică, permanentă sau temporară. Oamenii s-au aflat în mişcare dintotdeauna, deplasându-se pe distanţe mari. În spatele acestor deplasări există numeroase impulsuri: armate şi imperii victorioase au trecut în teritorii noi în care s-au stabilit; cei învinşi şi deposedaţi au plecat către teritorii uşor de apărat şi locuri mai sigure; cei înrobiţi au fost luaţi de lângă casele lor şi duşi în teritoriile asupritorilor; şomerii şi cei cu salarii mici au căutat alte locuri de muncă; cei persecutaţi au căutat un refugiu; iar cei curioşi şi aventurierii au călătorit dintotdeauna, rătăcind şi explorând. Acest capitol analizează formele istorice ale migraţiei globale din perspectiva conceptuală subliniată în introducere. Conceptele-cheie care pot fi utilizate în cazul patternurilor de migraţie se referă la: *extensiunea* lor; *intensitatea* lor; *velocitatea* lor; *impactul* lor asupra locaţiilor-gazdă şi a celor de origine, asupra statelor şi a societăţilor – impact care prezintă o *neomogenitate* considerabilă şi care este cauzat, parţial, de *ierarhiile* de putere între grupurile diverse de migratori şi gazde. În plus, este important să luăm în considerare *infrastructurile* de transport şi comunicaţii şi *instituţiile* care susţin pieţele globale de locuri de muncă şi fluxurile migratoare.

William McNeill a arătat că majoritatea formelor de migraţie din istoria omenirii sunt caracterizate prin două distincţii, una geografică şi una socială: migraţiile centrale şi periferice; migraţiile de masă şi de elite (1978). Cel mai adesea, migraţiile de elite au fost cuceriri militare la periferia statelor şi a imperiilor, urmate de stabilizarea regiunilor de frontieră şi deplasarea unei aristocraţii şi a supuşilor ei. Era posibil ca aceasta să fie însoţită atât de migraţii de elite ale misionarilor, comercianţilor şi birocraţilor, cât şi de migraţii de masă ale unor nomazi şi ţărani agricultori care se îndreptau către terenuri noi, mai puţin populate. McNeill face distincţia între astfel de migraţii către periferie şi fluxurile către centru: elitele migrează către centrele de putere politică şi activitate economică din oraşele mari şi de la curţile regale, în timp ce ţăranii săraci şi meseriaşii se îndreaptă către oraşe în căutare de locuri de muncă. Modelul lui McNeill se potriveşte în cea mai mare parte cu istoria umanităţii, în care centru şi periferie, urban şi rural oferă o reprezentare a spaţiului politic mai clară decât cea delimitată de graniţe politice fixe. Într-adevăr, am putea susţine că migraţiile către exterior, şi nu traversarea unor graniţe politice fixe, au fost cele care au contribuit la definirea şi extinderea limitelor exterioare ale controlului politic exercitat de un stat sau de un imperiu. A schiţa forma geografică a migraţiilor anterioare apariţiei statelor-naţiune înseamnă a schiţa în acelaşi timp şi caracterul fluctuant, şi localizarea graniţelor şi a frontierelor de stat.

6.1. Globalizare şi migraţie

În acest capitol, conceptul de globalizare se referă la deplasarea oamenilor între regiuni şi între continente, fie acestea migraţii în căutare de locuri de muncă, diaspore sau procese de cucerire şi colonizare. În plus, vom utiliza globalizarea migraţiei pentru a face referire la deplasările transoceanice sau transcontinentale care au precedat formarea statelor-naţiune : de exemplu, fluxurile de sclavi africani către Americi din secolul al XVI-lea până în secolul al XIX-lea, anterioare existenţei oricărui stat-naţiune african distinct. Bineînţeles că nu toate migraţiile transfrontaliere au fost globale în desfăşurare. Exodul de etnici germani din Europa de Est şi din Uniunea Sovietică în perioada imediat următoare celui de-al doilea război mondial sau fluxurile din Peninsula Iberică şi Italia către Europa de Nord din anii '50 sunt considerate o formă de *regionalizare* sau de migraţie regională, dată fiind contiguitatea statelor şi a societăţilor cuprinse de aceste fluxuri.

Dacă extensiunea geografică a patternurilor de migraţie este variabilă, atunci la fel este şi intensitatea fluxurilor create. Examinarea dimensiunii migraţiilor în raport cu populaţiile-gazdă şi cele de origine poate să ofere un indiciu în privinţa acestei intensităţi. După cum am indicat mai sus, contează şi dacă migraţiile constituie un fenomen de masă sau doar al elitei. Astfel de factori calitativi sunt importanţi în evaluarea datelor privind intensitatea. Prin urmare, am încercat să oferim măsuri relative şi calitative ale migraţiei.

Rapiditatea sau velocitatea migraţiei pot fi evaluate prin două modalităţi. Mai întâi, putem lua în considerare deplasarea oamenilor dintr-o regiune în perioade de timp date, apreciind intervalul dintre începutul unei migraţii în masă şi încheierea ei. În al doilea rând, putem analiza velocitatea sub aspect individual – durata de timp necesară unui migrant pentru a ajunge din locul iniţial într-o nouă ţară-gazdă. În mod clar, sub acest aspect schimbările din tehnologia transporturilor au avut efecte importante.

Cu care zone ale vieţii sociale se împletesc patternurile de migraţie, globale sau de alt tip, şi pe care dintre ele le transformă ? Cea mai mare parte din literatura despre migraţie se concentrează asupra deplasării forţei de muncă. Însă înainte de toate vom descrie deplasarea populaţiilor, şi nu a forţei de muncă, chiar dacă cel mai frecvent locurile de muncă constituie elementul-cheie al deplasărilor lor. Deplasarea muncitorilor salariaţi, reacţionând în primul rând la forţele antagonice ale pieţei, la cerere şi ofertă, constituie doar unul dintre aspectele deplasării în masă a fiinţelor umane în jurul lumii, chiar dacă unul important. Migraţiile se intersectează şi cu reţelele de putere politică, militară şi culturală şi sunt parte constitutivă a acestora (vezi capitolele 1, 2 şi 7). Dacă vom privi originile migraţiei, vom observa acelaşi lucru. Patternurile globalizării militare, ale cuceririi şi colonizării generează noi fluxuri de colonizatori dinspre societăţile învingătoare către cele învinse sau de refugiaţi din zonele de război către locurile de refugiu. Prin urmare, impactul patternurilor globale sau regionale de migraţie asupra societăţilor de origine şi asupra societăţilor-gazdă este deseori, după cum ne-am putea aştepta, multidimensional. Dat fiind faptul că patternurile de migraţie se îmbină cu şi le transformă pe cele de interacţiune economică, culturală şi politică, putem să prevedem impacturi asupra tuturor acestor domenii.

Aspectul cel mai evident îl constituie faptul că migraţia afectează patternurile de muncă şi de ocupare. Totuşi, numai din perspectiva muncii şi a ocupării nu putem acoperi

toate efectele economice ale migraţiei. De exemplu, migraţia pe scară largă a familiilor chineze din Hong Kong şi a capitalului lor către vestul Canadei în anii '80 şi începutul anilor '90 nu a avut, ca principal impact economic, afectarea pieţei forţei de muncă. O atestă transformarea patternurilor de proprietate asupra afacerilor, ale pieţei locuinţelor şi ale comerţului internaţional în Columbia Britanică şi în Vancouver în aceşti ani. În mod similar, impactul principal asupra economiei algeriene produs de migraţia algerienilor către Franţa nu a fost, probabil, o descreştere a şomajului intern: scăderea a fost limitată de impactul valutei forte transferate asupra balanţei de plăţi şi de subminarea ratei oficiale de schimb prin intermediul circulaţiei neoficiale a valutei pe piaţa neagră.

În plus, oamenii îşi poartă şi culturile în migraţiile lor, întrucât formarea de aşezări şi comunităţi de migranţi creează o serie de relaţii sociale noi între comunitatea-gazdă şi cea imigrantă, între societăţile de origine şi societăţile-gazdă, relaţii care nu existaseră anterior. Formarea comunităţilor imigrante cu sau fără legături strânse cu reşedinţa lor iniţială creează şi transformă patternuri de putere culturală şi de identificare socială. Prezenţa unei comunităţi de imigranţi generează inevitabil un element de comparaţie şi contrast cu culturile indigene. Mişcarea oamenilor are ca rezultat mişcarea de noi idei, religii, credinţe etc.

Bineînţeles, mişcarea oamenilor nu apare într-un vid, ci este cu necesitate organizată şi coordonată în timp şi spaţiu. Migraţia presupune infrastructuri şi instituţii de transport, comunicaţii şi reglementări. Infrastructurile de transport şi comunicaţii afectează costurile, riscurile, velocitatea şi dimensiunile migraţiilor posibile. Existenţa transporturilor şi a telecomunicaţiilor ieftine afectează măsura în care comunităţile imigrante pot să menţină contactul cu societăţile lor de origine. Însă dincolo de aceste tipuri de infrastructuri, migraţiile sunt coordonate şi reglementate atât formal, cât şi informal. Chiar şi fuga celor deposedaţi şi a celor învinşi va fi coordonată informal de către refugiaţi sau va fi supusă intervenţiei ţărilor-gazdă sau a agenţiilor internaţionale. Migranţii contemporani călătoresc într-o lume în care dreptul internaţional a început să aibă impact asupra legislaţiei interne, iar organizaţiile internaţionale monitorizează şi intervin în procesele de migraţie (vezi *supra*, secţiunea 1.3.3). Măsura în care atât infrastructurile, cât şi reglementările ating niveluri interregionale sau transcontinentale va afecta şi va modela însăşi globalizarea migraţiei.

Stratificarea migraţiei globale şi regionale poate fi analizată în primul rând din perspectiva disparităţii dintre origini şi destinaţii. Distribuţia inegală a accesului diverselor grupuri în diferite locuri şi puterea relativă a fluxurilor migratoare şi a agenţiilor etatice care caută să le controleze şi să le contureze pot fi descrise din perspectiva ierarhiilor de putere. Distincţia realizată de McNeill între migraţia de elite şi cea de masă evidenţiază nu numai alcătuirea socială diferită a migraţiilor, ci şi capacităţile distincte ale diverselor grupuri sociale de a acumula resurse în scopul migraţiei şi de a pătrunde cu succes în alte societăţi şi teritorii. Această ierarhie de putere printre migranţi este reflectată de ierarhia puterii statelor, în care state diferite posedă capacităţi inegale de a controla deplasările populaţiei, de a-şi menţine integritatea graniţelor şi de a contura structura regimurilor internaţionale de migraţie.

Aceste concepte oferă vocabularul pentru o descriere şi o comparaţie între principalele forme istorice ale migraţiei regionale şi globale. Totuşi, calitatea informaţiilor istorice privind migraţia variază de la epocă la epocă şi de la stat la stat. Limitele puterii statelor în era premodernă şi cea modernă timpurie sunt indicate de datele minimale provenind

din recensământ, referitoare fie la alcătuirea etnică a statelor, fie la nivelurile de migraţie. De ce să fi făcut statele efortul de a-şi număra locuitorii şi originile acestora într-o eră în care atât de puţine persoane erau cetăţeni? Calcularea dimensiunilor migraţiilor premoderne şi moderne timpurii trebuie deseori să fie realizată pe baza unor aprecieri fragmentare şi indirecte, mai ales a unor date parţiale referitoare la economie şi navigaţii. Prin comparaţie, integritatea graniţelor teritoriale şi distincţia între cetăţeni şi străini sunt constitutive statului-naţiune modern. Delimitarea teritorială şi identitatea naţională stau în centrul existenţei oricărui stat-naţiune, fapt reflectat de o colectare mai sistematică de date privind migraţia, însă înainte de orice generalizare trebuie manifestată prudenţă (Wagner ş.a., 1991; Ritz, 1989; Zlotnik, 1989).

Reţinând aceste observaţii, secţiunea 6.2 schiţează amploarea şi forma migraţiilor umane până la sfârşitul celui de-al doilea război mondial. Vom începe cu analizarea migraţiilor premoderne, care oferă un context pentru înţelegerea evoluţiilor ulterioare. Apoi ne vom concentra asupra expansiunii globale a imperiilor europene şi asupra interacţiunilor economice globale rezultate. Vom demonstra că aceste imperii au constituit baza unei ere de migraţie globală care s-a deosebit sistematic de perioadele anterioare. Astfel, perioada migraţiilor globale dintre 1500 şi 1945 nu a fost uniformă. Distingem între o fază modernă timpurie a migraţiei extensive din punct de vedere geografic, însă mai puţin intensive din perspectivă socială, care a durat până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, şi o fază de migraţie de masă globală şi intensă în secolul al XIX-lea şi începutul secolului XX. De asemenea, această perioadă modernă a cunoscut noi patternuri distincte ale migraţiei regionale, aflate în conexiune cu patternuri diferite de industrializare. Perioada se încheie cu marile războaie globale ale secolului XX şi cu dislocarea economică cauzată de acestea, fapt care a pus efectiv capăt migraţiilor globale ale forţei de muncă, dar care a declanşat un val de deplasări forţate, mai ales în Europa.

În secţiunea 6.3 vom analiza patternurile contemporane ale migraţiei globale. Vom argumenta că în anii '90 migraţiile globale (şi regionale) se apropiau de cele anterioare ca scară geografică şi intensitate, putând fi însă distinse de acestea prin geografia distinctă, compoziţia socială şi infrastructura lor. În secţiunea 6.4 vom rezuma datele acumulate, comparând şi punând în contrast diferitele forme istorice de migraţie globală, iar în secţiunea 6.5 vom examina diferenţele în ceea ce priveşte implicarea statelor naţionale în aceste forme în cazul celor şase state capitaliste avansate asupra cărora se concentrează studiul de faţă. Apoi vom analiza impacturile demografice, economice şi politice ale migraţiei asupra statelor-naţiune, iar în final vom estima implicaţiile acestor fluxuri şi patternuri pentru autonomia şi suveranitatea statelor capitaliste avansate.

6.2. Formele istorice ale migraţiei globale

Deplasarea pe scară largă a oamenilor şi a popoarelor are o istorie îndelungată (Fagan, 1990; Emmer, 1993). Încă de la apariţia primelor state rudimentare, acum peste şase mii de ani, migraţiile umane au trecut peste graniţele politice, extinzându-le şi reconturându-le. Nomazii au traversat continentele şi au creat noi imperii. Unele entităţi politice mai vechi au dobândit un dinamism intern care le-a permis să se extindă de la centru către exterior. Religia şi economia au propulsat misionarii şi comercianţii peste continente. Unele elemente ale acestor procese au fost schiţate în capitolele 1 şi 2, cu

referire la geografia în schimbare a statelor şi a războaielor. În această secţiune vom evidenţia câteva dintre caracteristicile principale ale istoriei migraţiei globale începând cu apariţia civilizaţiilor agrare sedentare.

6.2.1. *Migraţii globale premoderne: extensiune şi intensitate*

Dintre primele migraţii la scară mare, cele mai importante au apărut în Asia. Principala cauză era civilizaţia chineză, ale cărei periferii fluctuau în jurul nucleului constituit din valea unui râu (Lee, 1978; Diamond, 1997). Perioadele de expansiune imperială erau însoţite de migraţii de elite şi de mase către zonele anterior periferice din nord, sud şi vest, acestea atingând perioada de vârf în secolul al III-lea î.Hr. şi în secolele al IV-lea şi al XV-lea d.Hr. Migraţiile erau deseori sprijinite şi reglementate de diverse state chineze, implementate şi organizate de armată şi însoţite de migraţii paralele de dimensiuni considerabile planificate la nivel privat. Se estimează că, în cei douăzeci şi cinci de ani anteriori anului 200 î.Hr., aproape două milioane de migratori s-au deplasat sub auspiciile statului dinastiei Han. Dimensiunile acestor migraţii uriaşe sunt comparabile cu cele ale marilor migraţii din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, cu toate că geografia lor este mai curând regională decât globală. Deplasându-se în direcţie opusă, armatele nomade de la nord de Marele Zid acumulau periodic putere şi organizare suficiente pentru a pătrunde atât în interiorul Chinei, cât şi dincolo de masa teritorială asiatică, ajungând până în Europa şi Orientul Mijlociu. Imperiile mongole care au existat între secolele al XII-lea şi al XIV-lea au creat valuri succesive de cuceriri şi de migraţii, mai întâi în China, unde au format dinastia conducătoare, iar ulterior către vest. Civilizaţia indiană fusese transformată de migraţiile militare ale arienilor cu un mileniu înaintea naşterii lui Iisus Hristos, iar mogulii islamici au provocat o nouă schimbare de amploare. Cu toate acestea, nici o expansiune militară majoră împreună cu migraţia aferentă nu aveau să apară din aceste zone înainte de secolul al XIX-lea. În cele din urmă, se mai observă că, în timp ce toate aceste deplasări migratoare de început au avut loc pe teritorii deja ocupate, insularii polinezieni au declanşat procese de migraţie pe mare pe distanţe considerabile şi de trecere de pe o insulă pe alta, ajungând la începutul primului mileniu în Noua Zeelandă, care era nepopulată, iar în Hawaii şi Insula Paştelui câteva sute de ani mai târziu.

În Orientul Mijlociu, afirmarea islamului, care a generat avantaje morale şi militare hotărâtoare pentru triburile arabe nomade, a constituit cel mai puternic impuls pentru migraţiile către exterior. Procesele de cucerire şi colonizare nomadică care au transformat compoziţia etnică din regiune au fost conduse de arabi şi apoi de egipteni în primele secole de existenţă a islamului. Aceste deplasări majore au fost urmate de migraţii către sud, mai restrânse, dar importante, în interiorul Africii de Est, la vest de Sudan spre Nigeria de astăzi, şi de afirmarea în Asia Centrală a triburilor turceşti, care în cele din urmă au cucerit Bizanţul şi au format Imperiul Otoman. Retragerea islamului din Peninsula Iberică a fost echilibrată de expansiunea în Balcani şi peste Oceanul Indian, către peninsula Malaiezia şi arhipelagul indonezian.

În Africa, deşertificarea regiunii Sahara între 3000 şi 1000 î.Hr. a separat migraţiile africane subsahariene de Africa de Nord şi a însoţit un flux constant de popoare migratoare spre sud, din savană spre pădurile din vestul Africii. Popoarele vorbitoare de

bantu, care se aşezaseră în Camerunul şi Nigeria de astăzi, au iniţiat un proces complex de migraţie, cucerire şi răspândire. Fiind agricultori, au dobândit un avantaj demografic şi militar asupra vânătorilor-culegători din Africa. O dată cu achiziţionarea tehnologiilor de prelucrare a fierului în secolul al V-lea î.Hr., ritmul expansiunii bantu a crescut, aceasta atingând Oceanul Indian în jurul anului 100 î.Hr. şi nordul regiunii Natal în jurul anului 250 d.Hr. (Curtin, 1997). Între secolele al XII-lea şi al XV-lea, swahilii din Persia şi din Golf au alcătuit o reţea complexă de comunităţi migratoare, porturi şi centre de comerţ de-a lungul coastei Africii de Est. Între 1300 şi 1800, populaţia islamică hausa a migrat din vestul Sudanului către nordul Nigeriei de astăzi, fondând state şi sultanate noi în regiune. În America, aztecii, incaşii şi mayaşii din Mexic, America Centrală şi, respectiv, din Anzi s-au extins periodic prin cucerire şi migraţie până la sosirea spaniolilor (Fernández-Armesto, 1995).

Civilizaţiile din Antichitatea europeană clasică au asistat la deplasarea pe scară largă a armatelor şi a colonizatorilor greci şi romani, la înfiinţarea coloniilor feniciene îndepărtate şi la comerţul înfloritor cu sclavi din bazinul Mediteranei, pătrunzând de-a lungul rutelor sale de aprovizionare prin Africa de Nord, Mesopotamia şi Levant. Triburile celtice şi germanice din stepele eurasiatice înaintau în Europa de la nord de Alpi. Patternurile de aşezări europene au fost transformate de invaziile „barbarilor" şi de colapsul Imperiului Roman de Apus din secolul al V-lea d.Hr. Chiar şi la acea vreme, regatele barbarilor şi succesoarele lor medievale au avut de-a face cu deplasări ale populaţiei timp de secole: invaziile dinspre stepe ale armatelor slave nomade de la sfârşitul primului mileniu d.Hr. au ajuns în Balcani, în centrul Europei şi în centrul Rusiei; islamul a avansat în Peninsula Iberică în secolul al VIII-lea; cruciaţii latini au fondat state-colonii în Levant; scandinavii au invadat şi apoi s-au stabilit în Normandia, Anglia, Scoţia, Islanda şi Groenlanda; ţărani şi ordine militare migratoare germanice au realizat, în Evul Mediu, cucerirea, colonizarea şi convertirea regiunilor balcanice şi baltice şi a nordului Finlandei. În cele din urmă, diaspora evreilor din Levant s-a răspândit în Peninsula Iberică, Italia, Franţa, Anglia şi Germania, începând cu prăbuşirea Imperiului Roman de Apus până în secolul al X-lea, după care expulzări succesive din Anglia (1209), Franţa (1306), Spania (1492) şi Portugalia (1496) au deplasat centrul de greutate al aşezării evreilor către est, mai ales în Polonia, Lituania şi Ucraina.

În perioada medievală, muncitori şi artizani pricepuţi în industria mineritului, metalurgică şi textilă au gravitat către centrele de producţie de pe continentul european (Bartlett, 1994). Elitele conducătoare şi ordinele militare s-au deplasat şi mai uşor, prin cucerire militară şi alianţe dinastice întărite prin căsătorie: Hohenzollernii s-au deplasat din Peninsula Italică spre Marea Baltică; casele de aristocraţi normanzi s-au mutat din Scandinavia prin Franţa către Anglia şi Sicilia; Habsburgii şi-au alcătuit o reţea de căsătorii şi înrudiri pe întreg continentul. În timpul războaielor religioase din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, minorităţile religioase au fost expulzate pe scară largă, spre exemplu cei 500.000 de hughenoţi din Franţa.

6.2.2. *Migraţii moderne timpurii: regionale şi globale*

Începând cu secolul al XVII-lea, dinamica conflictului imperial dintre Austria, Prusia, Rusia şi Imperiul Otoman, în estul, sudul şi centrul Europei, a dus la deplasări majore ale grupurilor etnice peste graniţe aflate mereu în schimbare. Statele şi imperiile cu

orientare mercantilistă au atras fluxuri de forţă calificată de muncă – de exemplu, olandezi care s-au deplasat în Germania şi Anglia pentru a coordona proiecte de asanare a terenului; Petru cel Mare, care a adus meşteşugari şi armurieri în Rusia imperială (Lucassen, 1987). Ulterior, în secolul al XVIII-lea, deplasarea masivă spre est a populaţiilor ruseşti a iniţiat o mişcare care a culminat cu colonizarea hinterlandului siberian al imperiului ţarist.

Majoritatea acestor migraţii, conform definiţiei date anterior globalizării, au fost mai curând regionale decât globale (deşi avanposturile islamului din Africa, Europa şi Asia de Sud-Est indică procese de migraţie globală). În general, migraţiile au implicat o redefinire a graniţelor politice şi a spaţiului politic, chiar dacă au existat şi deplasări ale populaţiilor peste graniţe. Totuşi, se poate observa că nivelurile de migraţie au crescut semnificativ începând cu sfârşitul secolului al XVI-lea, ca urmare a modificării apărute în dinamica economică şi militară a Europei (vezi capitolele 1, 2, 3 şi 4). Perioada de început a expansiunii europene a fost marcată nu de o dominaţie facilă sau fără eforturi, ci de nivelul precar al avantajelor tehnologice şi militare ale Europei şi de gradul nesemnificativ al migraţiei reale care a urmat cuceririi Lumii Noi (Fernández-Armesto, 1995). Chiar dacă dimensiunea transoceanică a invaziei europene a depăşit majoritatea proceselor anterioare de cucerire şi migraţie, iniţial intensitatea şi durabilitatea acesteia au rămas scăzute. Cu toate acestea, trei patternuri de migraţie şi mişcare globală, provenite de la sau controlate de către puterile europene, au anunţat o eră de migraţie care avea să îşi depăşească predecesoarele istorice atât prin dimensiuni, cât şi prin intensitate (vezi *infra*, harta 6.1). Aceste migraţii au fost: finalizarea cuceririi şi a populării de către europeni a Americilor şi a Oceaniei; comerţul transatlantic cu sclavi care a alimentat dezvoltarea economică a coloniilor; deplasarea în masă a forţei de muncă asiatice care a înlocuit fluxurile de forţă de muncă dispărute ca urmare a abolirii sclaviei.

6.2.3. *Apariţia migraţiei de masă: de la patternurile migratoare moderne timpurii la cele moderne*

În timp ce dinamica migraţiilor europene cuprinde aspecte variate şi o geografie complexă şi fragmentată, putem identifica numeroase elemente principale ale acestui proces în ceea ce Alfred Crosby a descris drept *expansiunea biologică a Europei*: deplasarea popoarelor, florei, faunei şi microbilor din Europa în alte regiuni ale lumii – Americile şi Oceania – care fuseseră separate timp de mii de ani de Europa atât ecologic, cât şi social (Crosby, 1983). Evenimentele din 1492 au fost cele care au iniţiat potopul transatlantic, chiar dacă expansiunea Europei către exterior se născuse cu trei sau patru secole mai devreme, fiind doar încetinită de colapsul economic şi demografic din secolul al XIV-lea şi de limitările tehnologice ale navigaţiei oceanice europene. Elementul distinctiv al întâlnirilor cu Americile şi cu Oceania a fost faptul că europenii au întâmpinat rezistenţă militară sau ameninţări atât de reduse din partea ecosistemelor indigene. Expansiunea europeană la scară asemănătoare către centrele populate din Asia şi Africa a fost împiedicată timp de aproape trei sute de ani de un complex de factori: densitatea preexistentă a populaţiei, rezilienţa relativă a statelor şi ostilitatea mediului macroecologic şi de microorganisme. Nu este surprinzător faptul că singurele migraţii europene semnificative şi durabile în Africa, anterioare mijlocului secolului al XIX-lea, s-au localizat în extremităţile de nord şi de sud (Algeria, Africa de Sud, Zimbabwe) şi că, în mod

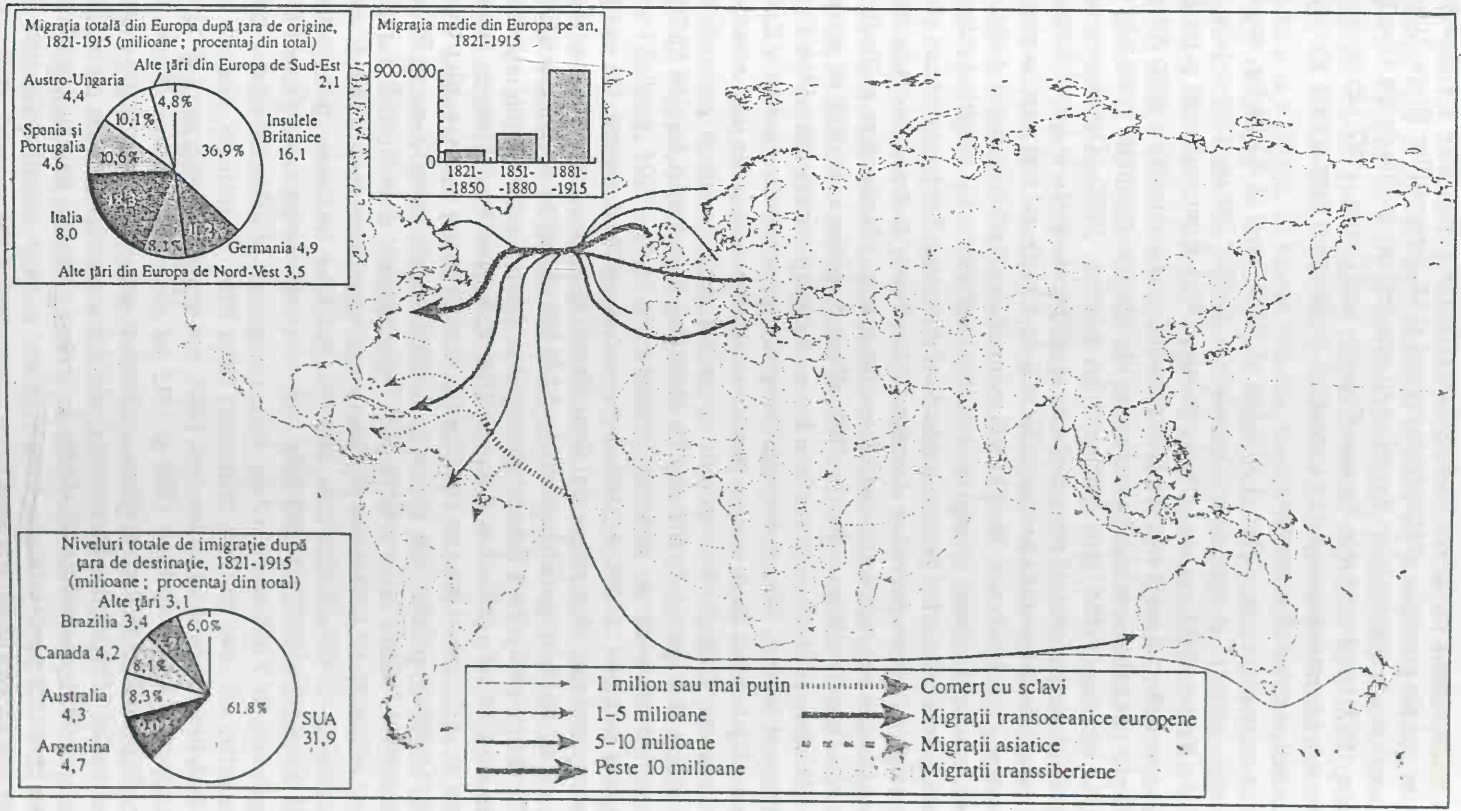

Harta 6.1. *Migraţii globale majore, 1600-1915*

(*Sursă*: adaptată după Kenwood şi Lougheed, 1989)

asemănător, nici o aşezare europeană de durată pe teritoriul asiatic nu a existat dincolo de capetele de pod ale punctelor coloniale de comerţ şi ale birocraţiilor firave. (Despre dimensiunile reduse ale comunităţilor de emigranţi olandezi din Indiile de Est Olandeze, vezi Lucassen, 1995; iar despre cele din zona Capului, vezi Curtin, 1997.) În continuare ne vom concentra asupra extensiunii şi a intensităţii deplasărilor umane care au rezultat în urma cuceririi şi colonizării europene.

În cea mai mare parte a secolelor al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea, migraţia europeană către Americi şi apoi către Oceania s-a derulat într-un ritm relativ lent (Bailyn, 1986; Kenwood şi Lougheed, 1989; Baines, 1991). În primul secol şi jumătate de dominaţie spaniolă, mai puţin de o jumătate de milion au făcut trecerea peste Atlantic, doar 70.000 de portughezi stabilindu-se în Brazilia (despre emigraţia spaniolă, vezi afirmaţiile lui Mörner, 1976; şi scepticismul lui Altman, 1995). De asemenea, în Caraibe populaţiile de descendenţă europeană erau restrânse ca număr. În ajunul Revoluţiei Americane, populaţia colonială în teritoriul care era, de departe, cel mai populat avanpost european nu depăşea 2-3 milioane. Până în acel moment, în Oceania nu fusese creată nici o aşezare europeană permanentă. Faptul era rezultatul costurilor şi al riscurilor migraţiei transatlantice, precum şi al stării precare a coloniilor şi economiilor formate peste ocean. Majoritatea migranţilor europeni către America de Nord erau de descendenţă britanică, însă cu toate acestea migraţia totală din Marea Britanie şi Irlanda către coloniile din America de Nord era doar de un milion în 1776, alături de grupuri restrânse de germani, olandezi şi scandinavi. De asemenea, a avut loc o migraţie franceză către SUA şi către Québec, aflat mai la nord. Totuşi, migraţia franceză transatlantică a scăzut o dată cu înfrângerea din Războiul de Şapte Ani, cu pierderea coloniilor americane şi cu cataclismul Revoluţiei Franceze. Înfiinţarea de puncte de comerţ şi de forturi la mare de către olandezi, portughezi şi spanioli în Africa şi Pacific în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea adunase un număr foarte mic de emigranţi europeni.

La începutul secolului al XIX-lea, ritmul şi scara migraţiei au crescut. Un motiv l-a constituit transportul mai ieftin, regulat şi sigur. Costul la clasa a patra din Europa până la New York a scăzut de la aproximativ 40 de dolari în 1870 la 20 de dolari la sfârşitul secolului (Zolberg, 1997). Însă motivul principal al acestui torent de migraţie era de natură economică. Pe de o parte, într-o Europă aflată în curs de industrializare exista un surplus mare de agricultori, iar pe de altă parte, în SUA şi în alte state şi colonii fondate de europeni, bogate în pământ, dar sărace în forţă de muncă, exista simultan o industrializare explozivă. Marea masă a migraţiilor internaţionale transatlantice a avut loc între sfârşitul războaielor napoleoniene şi primul război mondial. Estimările totale variază de la un maximum de 50 milioane între 1850 şi 1914 la un minimum de aproximativ 46 milioane de migranţi internaţionali între 1821 şi 1915; 44 milioane proveneau din Europa şi aproximativ 2 milioane din Asia. Marea majoritate se îndreptau către Americi, iar dintre aceştia, cei mai mulţi se orientaseră către SUA. În realitate, cea mai mare parte a deplasărilor europene a avut loc după 1880. Înainte de 1880 migraseră 11-12 milioane de europeni, în timp ce între 1880 şi 1915 au plecat 32 milioane (Kenwood şi Lougheed, 1989). Această deplasare reflecta o schimbare geografică, majoritatea migranţilor anteriori anului 1880 venind din nordul şi vestul Europei, iar ulterior, preponderent din sudul şi estul Europei, mai ales din Italia. În această perioadă, migranţii din Insulele Britanice au constituit peste o treime, proporţie care a rămas semnificativă timp îndelungat. Prin comparaţie, emigraţia germană a scăzut după 1880.

În general, britanicii şi irlandezii au plecat în SUA, în dominioanele imperiale cu populaţie albă şi în Caraibe; germanii în SUA şi, în număr mai mic, în Argentina şi Brazilia; italienii în SUA şi în America Latină, ibericii mai ales în America Latină. Europenii din est şi din sud au migrat în număr copleşitor în SUA. Exportul activ de săraci din mediile rurale din Europa a fost facilitat în mai multe modalităţi. La sfârşitul secolului al XIX-lea, în Marea Britanie, Suedia şi Germania au fost ridicate restricţiile privind emigraţia, în timp ce statul francez urmărea politici de ieşire mai restrictive. Organe de stat, sindicate, organizaţii filantropice şi societăţi de colonizare ofereau asistenţă financiară. În Marea Britanie, Departamentul pentru Teritorii Coloniale şi Emigraţie, creat în 1840, a vândut terenuri în Australia şi a folosit fondurile pentru a facilita emigraţia. Existau şi rate locale disponibile pentru emigrarea cerşetorilor. În Germania au fost urmate modele similare, mai ales după revoltele din 1848. După anii 1850, asistenţa financiară provenea în principal de la administraţiile şi de la exponenţii intereselor din colonii, mai ales în Australia şi America Latină, aflate în concurenţă cu atracţia reprezentată de America de Nord. De asemenea, banii trimişi de către emigranţi s-au dovedit a fi un factor semnificativ prin contribuţia avută la emigrarea rudelor (Kenwood şi Lougheed, 1989). Sub aceste aspecte, patternurile de migraţie au fost în cele din urmă instituţionalizate.

În timp ce războiul şi criza economică au constituit factorii-cheie în încheierea acestor fluxuri transatlantice fără precedent, încercările politice de a le controla făceau deja progrese în SUA. Cu mult înaintea primului război mondial, cercurile rasiste şi organizaţiile muncitoreşti conspiraseră pentru a limita şi controla migraţia din Asia către SUA. Un control coercitiv asupra migranţilor asiatici a fost instituit cu sprijinul activ al guvernelor din numeroase state, iar cererile pentru încheierea migraţiei asiatice au devenit tot mai hotărâte, culminând în anii '20 cu deciziile Curţii Supreme care excludeau migranţii chinezi, japonezi şi indieni de la naturalizare şi obţinerea cetăţeniei Statelor Unite (Zolberg, 1997). După primul război mondial, s-a transformat şi modalitatea de migraţie transatlantică. SUA au început să limiteze drastic imigraţia europeană şi să atragă atât forţa de muncă ilegală din Mexic, cât şi resursele generoase reprezentate de forţa de muncă alcătuită din albi şi afro-americani din sudul rural pentru a alimenta industriile în extindere din nord şi din est. În cei doi ani de dinaintea primului război mondial, peste 3,3 milioane de oameni au emigrat în SUA. La mijlocul anilor 1920, această cifră scăzuse la aproximativ 300.000 pe an, iar în anii '30, la mai puţin de 100.000 pe an. Dimensiunea migraţiilor anuale ca procent din populaţia totală a scăzut de la 1,23% în 1914 la mai puţin de 0,05% pentru anii 1932-1945 (cifre calculate după Mitchell, 1983). Prin urmare, un procent relativ mai ridicat de emigranţi europeni s-au îndreptat către America Latină şi Oceania, cu toate că modificarea era redusă în ansamblu. Totuşi, recensământul din 1920 a reprezentat punctul demografic culminant al dominaţiei albilor în SUA.

6.2.4. *Comerţul cu sclavi*

Cucerirea şi popularea Americilor de către europeni au fost strâns legate de celelalte deplasări de mase semnificative din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea: comerţul cu sclavi, deplasarea forţată de oameni cu precădere din Africa Subsahariană peste Atlantic, către Americi şi Caraibe (Curtin, 1969; Fox-Genovese şi Genovese, 1983; Blackburn, 1988, 1997). Distrugerea demografică a Americilor şi a Caraibelor a creat vaste imperii

nepopulate, bogate în pământ şi sărace în forţă de muncă. În ciuda utilizării muncitorilor europeni angajaţi cu contracte de ucenicie şi a promisiunii de oportunităţi economice, puţini europeni erau dispuşi să facă această trecere, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Crearea unei forţe de muncă pentru Lumea Nouă presupunea iniţial o coerciţie pe scară largă. Comerţul cu sclavi peste Atlantic a durat peste patru sute de ani, de la mijlocul secolului al XV-lea până la mijlocul secolului al XIX-lea. S-a intersectat cu şi a fost creat pe baza unui comerţ extensiv cu sclavi în bazinul Oceanului Indian, comerţ ce lega Africa de Est de Orientul Mijlociu, Imperiul Otoman şi de coloniile europene din Oceanul Indian. Desigur, informaţiile sunt sărace, însă estimările sugerează că, între 1500 şi 1900, aproximativ 4,3 milioane de oameni au fost mutaţi din nord-estul, estul şi centrul Africii în Orientul Mijlociu şi Peninsula Arabică (Clarence-Smith, 1989).

Înrobirea africanilor de către europeni datează cel puţin din jurul anului 1450, atunci când navigatorii portughezi care călătoreau de-a lungul coastei Africii au început să aprovizioneze o piaţă de sclavi domestici aflată în formare în Europa. Însă crearea coloniilor şi a economiilor de plantaţie din Americi şi Caraibe a fost cea care a adus impulsul decisiv pentru expansiunea comerţului cu sclavi. La începutul secolului al XVIII-lea, portughezii au fost depăşiţi de britanici şi presaţi de francezi şi olandezi, pe măsură ce relaţia trilaterală dintre Europa, Africa şi Americi devenea un circuit stabil de schimburi de mărfuri: bunuri manufacturate, forţă de muncă şi produse agricole. Numărul africanilor transportaţi peste Atlantic constituie subiectul unei dezbateri aprinse, estimările variind între 5 şi 20 milioane. Dezbaterile istorice contemporane s-au oprit în jurul cifrei de 9-12 milioane de oameni transportaţi între 1445 şi 1870 (vezi mai ales Curtin, 1969; şi, pentru ultimele estimări ale aceluiaşi autor, utilizate în această lucrare, Curtin, 1997). În secolul al XVI-lea au fost transportaţi aproximativ 325.000 de sclavi (3% din totalul transporturilor), numărul ridicându-se la 1,9 milioane (16%) în secolul al XVII-lea şi 6,7 milioane (58%) în secolul al XVIII-lea, scăzând la 2,6 milioane (23%) în secolul al XIX-lea.

Începând cu secolul al XVI-lea, atât europenii, cât şi africanii au întreprins raiduri de capturare de sclavi de-a lungul coastei Africii de Vest subsahariene, ajungând până în inima continentului: dimensiunile depopulării şi dizlocării sociale au fost uriaşe, fiind transformat şi caracterul vieţii etnice, economice şi culturale din sudul Statelor Unite, din Caraibe şi din posesiunile iberice din America Latină. Majoritatea sclavilor erau duşi în Brazilia şi în Caraibe. În decursul a mai mult de trei secole, peste 4 milioane au fost trimişi în Brazilia. De la mai puţin de 300.000 de sclavi aflaţi în Caraibe la începutul secolului al XVIII-lea, o sută de ani mai târziu în posesiunile franceze şi britanice existau aproximativ un milion. În 1835, în Jamaica trăiau aproximativ 20.000 de albi şi 300.000 de sclavi negri, proporţie caracteristică pentru coloniile europene din Caraibe. În 1860, 34% din populaţia statelor din sudul Statelor Unite era alcătuită din sclavi: 3,8 milioane din totalul de 11 milioane (Kenwood şi Lougheed, 1989). Acest echilibru demografic nu era rezultatul migraţiei preponderent forţate către SUA; într-adevăr, mai puţin de 10% din comerţul cu sclavi era destinat Statelor Unite. Mai curând, proprietarii americani de sclavi s-au dedicat într-un mod mai dur şi mai sistematic creşterii populaţiei indigene de sclavi. În mod clar, este dificil să estimăm consecinţele morale, politice, culturale şi economice pe termen lung ale acestor fapte şi ale tratamentului general aplicat sclavilor.

6.2.5. *Diasporele asiatice*

Migraţia în masă a muncitorilor asiatici – sau sistemul *coolie*, după cum era cunoscut – a început să se dezvolte o dată cu abolirea şi declinul final al comerţului cu sclavi la mijlocul secolului al XIX-lea. Acest fapt a permis economiilor coloniale să înlocuiască forţa de muncă reprezentată de sclavi şi, în cazul Australiei, să dobândească o sursă de forţă de muncă foarte ieftină tocmai în momentul în care folosirea condamnaţilor din Marea Britanie ca muncitori se afla în scădere (Tinker, 1974; Potts, 1990; C. Clarke ş.a., 1990). Munca *coolie* se baza în general pe contracte pe termen scurt supuse sancţiunilor penale, era legată de datorii făcute pe parcursul tranzitului şi era, bineînţeles, barbară sub aspectul condiţiilor de muncă şi al nivelului salarizărilor. Este dificil să realizăm estimări exacte privind deplasarea de forţă de muncă asiatică. Caracterul sezonier şi deseori ilegal al migraţiilor complică şi mai mult o imagine deja fragmentată, însă este limpede că sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX au fost martorele deplasării pe scară largă a muncitorilor din India, China, Japonia şi Java către SUA şi coloniile britanice, franceze, germane şi olandeze din Asia, Africa şi Caraibe. Aceasta a constituit într-adevăr o migraţie globală.

Probabil că, în secolul al XIX-lea, migraţia cea mai semnificativă statistic a fost deplasarea muncitorilor indieni. Aceasta a cuprins muncitori care călătoreau către coloniile Marii Britanii sau ale altor state, în baza contractelor de ucenicie, muncitori cu contracte pe termen mai scurt, personal administrativ şi funcţionari pentru avanposturile imperiale britanice îndepărtate, precum şi migraţii ale elitei mai independente, în căutare de oportunităţi comerciale. O estimare aproximativă a cifrelor implicate sugerează că, între 1834 şi 1937, 30,2 milioane de oameni au părăsit India şi 24,1 milioane s-au întors, rezultând o cifră a migraţiei nete în jurul a 6 milioane (Tinker, 1974; Potts, 1990). Segal sugerează o cifră mai mică pentru migraţiile nete din perioada 1815-1914, de aproximativ 3 milioane (Segal, 1993). Întinderea geografică a acestor migraţii a fost uriaşă. În regiunea Pacificului, indienii au plecat în Birmania, Malaiezia, Singapore, Australia şi Fiji, 4,5 milioane ajungând numai în Malaiezia. Între 1838 şi 1918, peste 500.000 de muncitori indieni au migrat către posesiunile britanice din Caraibe, iar între 1834 şi 1867, peste 300.000 au plecat către Insula Mauritius franceză (Vertovec, 1995). Indienii au migrat şi către Tanzania, Kenya, Malawi, Zambia, Africa de Sud şi Uganda (Thiara, 1995).

Aceste migraţii sunt comparabile cu valurile enorme de migraţie chineză – temporare, sezoniere şi permanente – în Asia de Sud-Est şi către SUA (şi către Europa, într-o măsură mai mică). În SUA, chinezii au constituit principala mână de lucru care a construit căile ferate de aici şi a săpat pământul în goana după aur din California (Hui, 1995). Muncitori chinezi se găseau şi pe plantaţiile olandeze din Sumatra şi în oraşele din Transvaal. Datorită diversităţii şi ilegalităţii comerţului cu *coolie*, datele sunt, desigur, incomplete, existând un dezacord semnificativ în privinţa nivelurilor totale ale migraţiei. S-a afirmat că, în punctul lor maxim, deplasările anuale din Asia de Sud-Est implicau 750.000 de oameni pe an. Wang a estimat că, în decursul celor patruzeci de ani dintre 1848 şi 1888, aproximativ 2,35 milioane de migranţi au părăsit China (S. Wang, 1978). Segal oferă o apreciere de 12 milioane de migranţi între 1815 şi 1914 (A. Segal, 1993). Acest comerţ (profitabil) a fost condus de către cercuri de afaceri chineze care operau în sudul ţării.

Migraţia japoneză, o parte a ei implicând contracte de ucenicie, a început în anii 1860, atunci când Restauraţia Meiji a pus capăt secolelor de izolare autoimpusă faţă de restul lumii. În anii 1870, a existat o emigraţie treptată din Japonia către Hawaii şi alte insule din sudul Pacificului. La trecerea către noul secol, recesiunea economică internă a dat un impuls emigraţiei, iar oamenii au început să se orienteze către coasta de vest a Americii de Nord, atât spre Canada, cât şi spre California. După primul război mondial, restricţiile privind imigraţia în SUA au deviat aceste fluxuri în creştere către America de Sud, în Peru, Argentina şi, mai ales, în Brazilia formându-se comunităţi japoneze semnificative: între 1908 şi 1941, 188.000 de migranţi japonezi au plecat în Brazilia (Shimo, 1995). Estimările oficiale situează nivelul total al migraţiei din perioada 1900-1942 la aproximativ 620.000 (Ministerul Afacerilor Externe, 1971). Imigraţia în Japonia a fost mult mai redusă. Datele oficiale relevă că, în 1910, în Japonia existau doar 15.000 de rezidenţi străini, cifră care a crescut la numai 54.000 până în 1930 – ceea ce constituia mai puţin de 0,1% din totalul populaţiei. În timpul celui de-al doilea război mondial, cifra a crescut dramatic, pe măsură ce ocupaţia japoneză tot mai represivă din Coreea aducea în Japonia ca muncitori numeroşi coreeni. În 1943, în Japonia se aflau aproximativ 560.000 de coreeni.

În cele din urmă, un număr mare de micronezieni şi melanezieni au fost obligaţi să migreze pe baza unor contracte de ucenicie. Peste 250.000 de insulari din Pacific au fost recrutaţi în acest fel pentru Australia, Peru, Fiji şi Hawaii între 1840 şi 1915 (Potts, 1990). Sistemul uceniciei a fost abolit lent la începutul secolului XX, însă în Indiile de Est Olandeze a continuat să existe până în 1941.

6.2.6. *Migraţiile regionale şi începuturile industrializării*

După cum am arătat, migraţia transfrontalieră a forţei de muncă în Europa are o istorie îndelungată. Mai mult, aceste deplasări ale forţei de muncă au fost afectate de dinamica construirii de imperii şi de naţiuni şi de procesul de migraţie transatlantică. Cu toate acestea, există suficiente dovezi pentru a afirma că industrializarea Europei de la sfârşitul secolului al XIX-lea, diferenţa tot mai mare dintre performanţele economiilor naţionale şi construcţia căilor ferate transcontinentale au condus la un nou val intens de migraţie *regională*.

În linii mari, putem împărţi continentul european în ţări importatoare de forţă de muncă şi ţări exportatoare de forţă de muncă, cu toate că, în timp, s-a estompat graniţa dintre cele două categorii. De exemplu, după primul război mondial, Suedia a trecut de la calitatea de exportator la cea de importator net de forţă de muncă. La sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, Germania şi Marea Britanie, în ciuda importului de forţă de muncă, au continuat să trimită migranţi peste ocean. Principalele destinaţii ale migranţilor erau Marea Britanie, Franţa, Germania şi Elveţia. Exportatorii principali erau Polonia, Irlanda şi Italia. Spania şi Portugalia erau prea puţin implicate în aceste migraţii, însă asistau la fluxuri constante către exterior, către fostele posesiuni imperiale din America Latină.

Cea mai importantă ţară de destinaţie pentru emigraţia europeană era Franţa, care a cunoscut niveluri scăzute de emigraţie transatlantică pe parcursul secolului al XIX-lea, migraţii relativ restrânse spre posesiunile coloniale şi un ritm mai curând lent de urbanizare în comparaţie cu alte state europene (Cross, 1983; Hollifield, 1992). Se afirmă că, „în realitate, exodurile rurale care au constituit forţa de muncă pentru

migraţiile engleze şi germane nu au început în Franţa până în secolul XX. Astfel, dat fiind refuzul muncitorilor rurali de a-şi părăsi fermele, capitalismul francez a fost nevoit să inventeze o clasă muncitoare importând forţă de muncă din străinătate" (Hollifield, 1992, p. 47). Străinii constituiau nucleul forţei de muncă în industria cărbunelui şi a oţelului, însă lucrau şi în agricultură, servicii şi transporturi. Pe lângă migraţii interne relativ restrânse, muncitorii se deplasau în masă spre Franţa venind din Belgia, Italia, statele iberice, Germania şi Imperiul Austro-Ungar, ca şi din Olanda, Rusia şi Polonia. Străinii alcătuiau 1,1% din populaţie în 1850, cifră care a ajuns la 3% în ajunul primului război mondial şi a atins punctul maxim de 6,6% la mijlocul anilor 1930: acest procent nu a fost depăşit până în anii '70. În termeni absoluţi, în Franţa numărul de străini a crescut de la 380.000 în 1851 la 1,16 milioane în 1911 (cifre calculate după Mitchell, 1992).

Spre deosebire de Franţa, Germania nu accepta niveluri atât de mari de migraţie şi rezidenţă permanentă (Homze, 1967; Herbert, 1990). Imigraţia anterioară anului 1900 către Germania nu este înregistrată, iar în primul deceniu al secolului, consemnările arată doar 49.000 de migranţi, cifră care a crescut la 841.000 în anii '20, scăzând apoi la 413.000 în anii '30. Acestea sunt cu siguranţă subestimări, deoarece muncitorii sezonieri din Polonia erau primiţi în Prusia încă din 1880. Ei au acoperit golul lăsat de emigraţia germanilor către oraşe şi au constituit o forţă de muncă suficient de ieftină pentru a menţine profitabilitatea precară a proprietăţilor junkerilor. În 1871, aproximativ 0,5% din populaţie era de origine străină, însă până în 1910, această cifră s-a ridicat la 1,9% – devenind de aproape patru ori mai mare (calcul realizat după Mitchell, 1992) –, ceea ce a marcat punctul maxim al emigraţiei voluntare către Germania, nivelul străinilor înregistraţi oficial scăzând până la mijlocul anilor '50. Cei care au avut neşansa de a se afla în Germania în momentul izbucnirii războiului în 1914 au fost obligaţi să rămână pe toată perioada desfăşurării acestuia: un pattern al forţei de muncă străine forţate, imitat de nazişti între 1939 şi 1945, implicând însă un număr mult mai mare de oameni (Herbert, 1990). Nivelul scăzut al imigraţiei către Germania contrastează cu cifrele mai ridicate ale emigraţiei. În anii 1870, au emigrat peste 700.000 de germani, mai ales către America de Nord. Această cifră aproape că s-a dublat în anii 1880, după care a scăzut din nou la doar 91.000 în perioada 1910-1919 (calcule realizate după cifre oferite în Mitchell, 1992; vezi şi Nugent, 1995).

Marea Britanie a rămas o sursă-cheie a migraţiei transatlantice pe perioada industrializării, însă a început să şi primească grupuri semnificative de muncitori (Foot, 1965; Garrard, 1971). Situaţia disperată din Irlanda generase un flux constant de migranţi peste Marea Irlandei, înlocuind golurile lăsate pe piaţa forţei de muncă de plecarea galezilor şi scoţienilor către SUA. Începând cu sfârşitul secolului al XIX-lea, acestor fluxuri li s-a alăturat venirea evreilor din Rusia şi Europa de Est, a italienilor şi a lituanienilor. Emigraţia din Marea Britanie se ridica la peste 2,2 milioane în anii 1870, rămânând la acelaşi nivel în deceniul următor. În anii 1890, a scăzut la 1,7 milioane, crescând apoi în primul deceniu al secolului XX la 2,8 milioane, iar în al doilea la 2,3 milioane. La începutul anilor '20, emigraţia a devenit mai lentă, cifra totală pe deceniu fiind de doar 1,5 milioane, înainte ca SUA să îşi închidă porţile; în anii '30, emigraţia a scăzut la numai 242.000. În momentul de vârf, emigraţia atinsese un nivel anual de 0,8-1,0% din totalul populaţiei. Prin contrast, imigraţia spre Marea Britanie nu a depăşit niciodată 0,5% din populaţie, chiar şi în punctul său culminant de dinaintea

primului război mondial. Cu toate acestea, imigrația totală în Marea Britanie în deceniul 1910-1919 s-a ridicat la peste 1,3 milioane, mai mult decât dublul celei din anii 1870 și triplul celei din anii '30 (cifre calculate după Mitchell, 1992).

Suedia a asistat la niveluri semnificative de emigrație în această perioadă, în ciuda industrializării sale foarte rapide și cu succes după 1880 (cifre din Norman și Runbolm, 1976; Mitchell, 1992; Gjerde, 1995). În anii 1870, peste 270.000 de suedezi au plecat în alte țări (ajungându-se la un nivel de 1,2% din populație care emigra anual). Presiunea a continuat în deceniile următoare, 363.000 emigrând în anii 1880 și 233.000 în anii 1890. Totuși, în anii 1920 nivelul emigrației scăzuse la doar 68.000, iar în anii 1930, la 25.000 pe an. Imigrația în Suedia din această perioadă a fost mult mai scăzută: 65.000 în anii 1880, 83.000 în anii 1900. Cu toate acestea, nivelurile imigrației au rămas relativ constante, astfel încât în anii '30 imigrația era în realitate de trei ori mai mare decât emigrația.

6.2.7. *Migrația într-o eră de război global*

Pe aproape tot parcursul îndelungatei perioade dintre 1760 și 1914, forțele economice au constituit principalul motor al fluxurilor migratoare. Presiunea timpurie a persecuției religioase și atracția reprezentată de bogățiile îndepărtate și exotice au făcut loc pentru mulți europeni, în secolul al XVII-lea, realităților dure ale dezvoltării economice inegale și oportunităților din Americi. Pentru sclavii africani și pentru muncitorii asiatici, constrângerii economice i s-au alăturat coerciția militară și cea de natură juridică. În timp ce comerțul cu sclavi fusese oprit în secolul al XIX-lea, sferele de acțiune și dimensiunile migrațiilor europene și asiatice au continuat să se amplifice la începutul secolului XX. Aceste valuri uriașe de migrație au fost oprite aproape definitiv de izbucnirea primului război mondial. În 1918, la terminarea războiului, situația era diferită; cererea de forță de muncă europeană, asiatică și africană în colonii se afla în declin; în numeroase state se afirma o politică naționalistă și exclusivistă, iar politicile de imigrare restrictive ce au urmat au încetinit și mai mult ritmul acestor migrații globale mai vechi. Dislocarea economică din Europa după primul război mondial în combinație cu regresul economic global din anii '30 au făcut ca nivelurile migrației globale să rămână foarte scăzute pe tot parcursul perioadei interbelice (Zolberg, 1997).

În Europa au continuat deplasările semnificative ale populației, propulsate de starea de război și de conflictul etnic. Polonezii plecau din vechile teritorii poloneze aflate în componența Rusiei și Austriei spre noul stat polonez independent. În același timp, germanii plecau din vestul Poloniei și se îndreptau către Republica de la Weimar. Rușii fugeau de revoluție, aproximativ 1,1 milioane îndreptându-se către Europa înainte de 1922. Înaintea războiului armenii începuseră să fugă de persecuția turcească, proces care a continuat în anii '20, astfel migrând o jumătate de milion de armeni. În ajunul războiului greco-turc de la începutul anilor '20, 1,2 milioane de greci au plecat din Turcia către Grecia (Kulischer, 1948).

Primul război mondial a avut loc în principal între imperii și, cu toate că diferențele etnice și conflictele naționaliste au cauzat unele migrații, ele sunt aproape nesemnificative în comparație cu impactul celui de-al doilea război mondial și cu pacea fragilă de la începutul perioadei postbelice. În timpul acestui război, un număr foarte mare de oameni au fugit de armatele germane aflate în înaintare, iar germanii au trimis alte milioane de

oameni în lagărele de concentrare, mai ales în Polonia. Până la sfârşitul războiului, aproximativ 6 milioane de etnici germani din Polonia au plecat în Germania şi aproximativ 4 milioane au plecat spre Occident, părăsind zona sovietică de ocupaţie. Din nou, întrucât graniţele statului polonez se deplasau spre vest, 3 milioane de polonezi au plecat din vechea Polonie de Est (cedată Uniunii Sovietice) spre nouă Polonie; peste 2,5 milioane de etnici germani au plecat din Cehoslovacia spre Austria şi Germania.

Imediat după război, au continuat să se producă migraţii forţate semnificative. Aproximativ 700.000 de palestinieni au fost expulzaţi din statul nou format Israel (B. Morris, 1987; Adelman, 1995); în timpul separării şi pe parcursul acesteia, India şi Pakistanul au schimbat 15 milioane de refugiaţi; iar la începutul anilor '50, aproximativ 5 milioane de coreeni au fugit din nord spre sud (Zolberg, 1997). Totuşi, după cum vom vedea, după război forţele economice au redevenit un factor determinant al migraţiei în Europa şi, în general, în Occident, pe măsură ce formarea statelor şi războiul deveneau generatoare importante de fluxuri migratoare din statele în curs de dezvoltare.

6.3. Patternuri contemporane de migraţie

Dacă extensiunea geografică şi intensitatea relative ale migraţiilor postbelice sunt comparabile cu cele de dinainte de 1914, în raport cu epoca interbelică expansiunea fluxurilor migratoare este evidentă. În prezent, aproape că nu există stat sau parte a lumii care să nu importe sau să nu exporte forţă de muncă (vezi harta 6.2). O dată cu prăbuşirea comunismului european şi sovietic, fluxurile migratoare au început să acopere un grup de zone noi, anterior închise. Ele nu se îndreaptă exclusiv către statele membre ale OCDE, cu toate că aceasta este destinaţia majorităţii lor. Există patternuri importante de migraţie şi în interiorul Asiei de Sud-Est, al Orientului Mijlociu şi al Africii de Nord, în Africa Subsahariană şi în America Latină. Toate aceste zone sunt în prezent incluse în patternuri de migraţie *globale* şi *regionale*. Vom încerca să le distingem din această perspectivă, descriind şi relaţiile dintre ele.

6.3.1. *Globalizarea şi regionalizarea migraţiei*

Era contemporană de migraţie începe o dată cu încheierea celui de-al doilea război mondial, care a cauzat dislocări masive de populaţii (vezi *supra*, secţiunea 6.2.7). A schiţa geografiile suprapuse şi întinderea în timp ale migraţiilor ulterioare constituie o sarcină complexă. Sub aspectul intensităţii şi extensiunii geografice, cele mai semnificative fluxuri sunt migraţiile economice către ţările membre ale OCDE, în Europa Occidentală, Oceania şi America de Nord. Totuşi, natura acestor migraţii este diferită.

În Europa Occidentală, migraţia postbelică de început a avut deseori o întindere regională. Ulterior, ţările europene au fost implicate în migraţii mai ample. În anii '50 şi '60, Belgia, Franţa, Germania şi Elveţia au declanşat programe active pentru recrutare de forţă de muncă din străinătate, abordând mai întâi periferia sud-europeană, apoi extinzându-se către Turcia şi Africa de Nord. Suedia s-a îndreptat către propria periferie finlandeză din nord. Majoritatea acestor migranţi făceau parte din programe semistructurate, semioficiale pentru muncitori-oaspeţi, dorindu-se ca migraţiile lor să fie temporare, şi nu

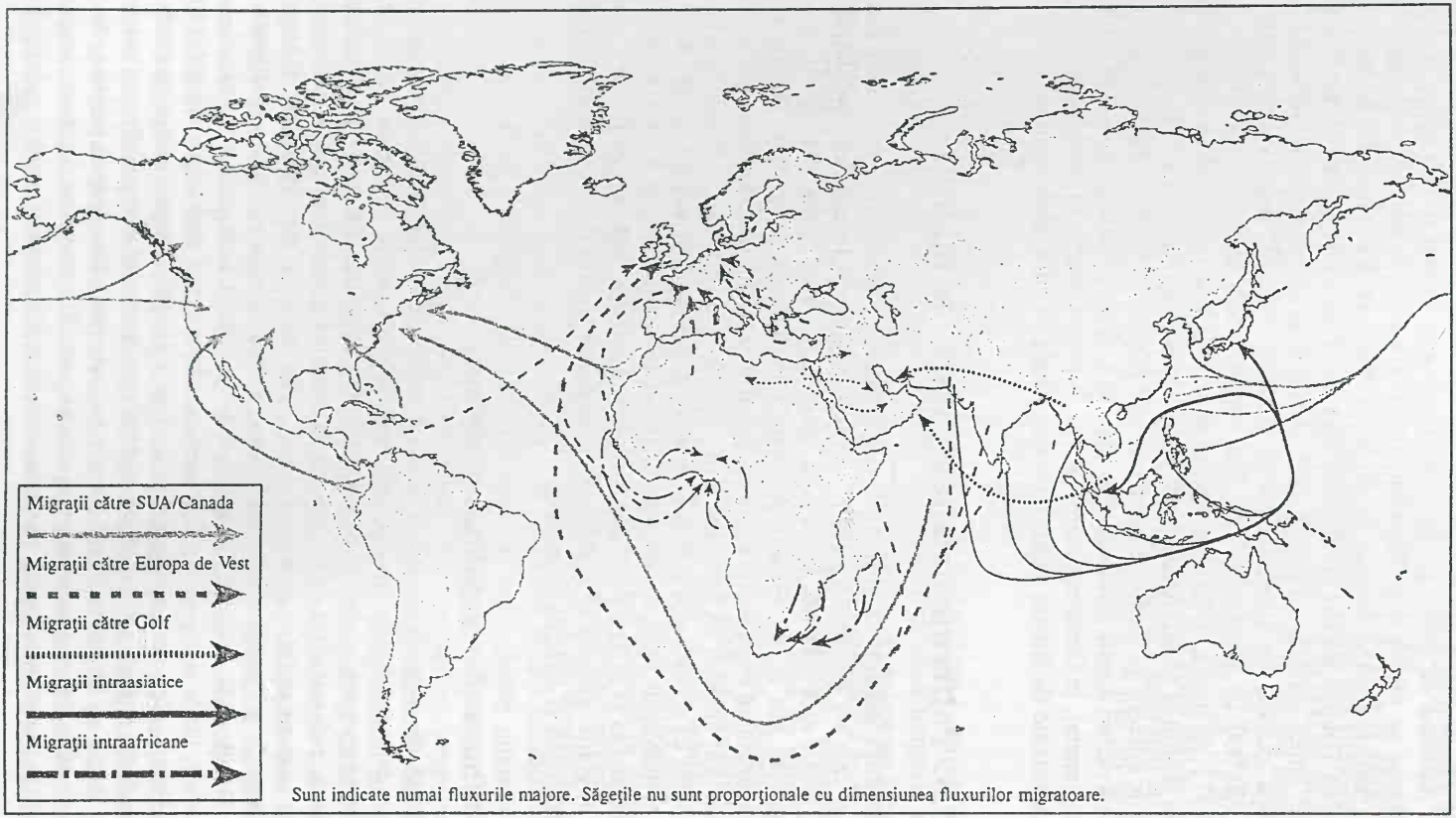

Harta 6.2. *Migraţii globale majore, 1945-1995*

permanente. Suprapunându-se peste respectivele deplasări, fostele colonii furnizau fluxuri globale semnificative către Franţa, Marea Britanie şi Olanda. Datorită legăturii coloniale, aceste deplasări aveau un caracter mai permanent şi includeau atât administratori coloniali şi alţi europeni care se întorceau, cât şi populaţii coloniale indigene.

Emigraţia către Australia şi America de Nord a început să crească la mijlocul anilor '60; iniţial, migranţii proveneau din Europa, însă curând aceste fluxuri au făcut loc şi deplasărilor latino-americane, celor din Asia-Pacific şi din Caraibe. În această privinţă, în timp ce elementul global al migraţiilor către SUA şi Australia a fost întotdeauna extins, componenta regională s-a intensificat pe măsură ce fluxurile europene s-au diminuat, iar cele mexicane către SUA şi cele din Asia-Pacific către Australia au crescut.

Regresul economic global de la mijlocul anilor '70 a încetinit imigraţia în Europa de Vest, pe măsură ce programele pentru muncitori-oaspeţi luau sfârşit, iar reglementările privind imigraţia deveneau mai restrictive, chiar dacă reunirile de familii continuau să menţină un nivel semnificativ de imigraţie. În cele din urmă, fluxurile transatlantice au fost inversate, întrucât, de exemplu, emigranţii din Argentina şi Brazilia plecau în Spania, Italia şi Portugalia. Statele mediteraneene au devenit atât importatoare, cât şi exportatoare de forţă de muncă şi au trecut prin experienţa primului val de imigraţie ilegală din Africa de Nord, iar în cazul Italiei, din zona Balcanilor sărăcită de comunism. Anii '80 au asistat la o restricţionare aproape universală a imigraţiei şi a legilor privind cetăţenia în Europa Occidentală. Prin contrast, în America de Nord şi în Australia, imigraţia s-a intensificat şi a marcat o schimbare şi mai decisivă de la popoare de origine europeană la popoare de origini asiatice şi latino-americane. Vom analiza mai detaliat aceste fluxuri în cele ce urmează.

6.3.2. *Stratificarea fluxurilor migratoare*

Întrucât oportunităţile de a migra către Europa Occidentală au intrat în declin în anii '70, iar procesul de dezvoltare economică inegală a devenit mai acut în lumea în curs de dezvoltare, au apărut noi patternuri regionale şi globale de migraţie. Dintre acestea, migraţiile către Orientul Mijlociu au avut printre cele mai mari arii de răspândire, creşterile din 1974 ale preţului petrolului generând o cerere fenomenală de forţă de muncă în statele din regiune bogate în petrol, însă cu populaţie redusă (Seecombe şi Lawless, 1986). Chiar şi în acest context, fluxurile intraregionale s-au intersectat cu cele globale. Începând cu mijlocul anilor '60, egiptenii şi tunisienii au migrat în număr mare către Libia bogată în petrol, chiar dacă statutul lor a rămas precar, iar numărul lor a fost supus capriciilor politice ale regimului. Palestinienii constituiau o componentă la fel de importantă a diasporelor regionale: deja strămutaţi prin formarea statului Israel în 1948, ocuparea Cisiordaniei în 1967 i-a strămutat şi mai departe. Migraţia implica atât deplasări zilnice în Israel către locul de muncă, cât şi stabilirea cu caracter mai permanent în Iordania şi muncă pe bază de contract în statele din Golf. Un deceniu mai târziu, războiul civil libanez a generat un exod similar. Principalele state din regiune importatoare de forţă de muncă sunt Kuwait, Arabia Saudită, Qatar, Oman, Bahrein şi Emiratele Arabe Unite, precum şi Iran şi Irak în nord. Principalele exportatoare sunt Egipt, Yemen, Iordania, Liban şi Sudan. Estimările privind totalul migranţilor din aceste state înaintea Războiului din Golf se situează în jurul a 2-3 milioane (A. Segal, 1993, după

Martin, 1991). La începutul anilor '80, scăderea veniturilor din petrol şi teama de convingerile politice ale imigranţilor (de pildă, organizaţiile islamice antiguvernamentale) au condus la un regres al acestor fluxuri regionale şi la o recrutare tot mai cuprinzătoare de forţă de muncă din Asia de Est şi de Sud. Conducătorii din regiune au presupus că aceşti noi migranţi vor fi mai uşor de controlat. Indieni, locuitori din Bangladesh şi pakistanezi, printre care şi numeroşi muncitori cu calificare superioară, au început să se deplaseze către vest, iar femei care lucrau ca servitoare şi în sectorul serviciilor au început să sosească din Sri Lanka şi din Filipine. În Kuwait, Qatar şi Emiratele Arabe Unite, numărul străinilor îl depăşeşte în realitate pe cel al nativilor.

Patternurile de migraţie din Asia demonstrează o combinaţie similară de fluxuri globale şi regionale (Fawcett şi Cariño, 1987; Skeldon, 1992; Fong, 1993). Înainte de anii '70, nivelurile migraţiei, altele decât cele către ţările membre ale OCDE, erau scăzute. În anii '70, fluxurile migratoare s-au accelerat, însă şi-au schimbat destinaţiile de la Europa la America de Nord, Australia şi, după cum am afirmat mai sus, la statele din Golf. În 1965, doar 17.000 de asiatici au emigrat în SUA: la mijlocul anilor '80, migraţia anuală se afla în jurul a 250.000, constituind aproape 45% din totalul migraţiei legale către SUA. Deja la sfârşitul anilor '80 şi începutul anilor '90, numărul rezidenţilor asiatici din SUA se ridica la 6,9 milioane, pe lângă cei 717.000 din Australia (4% din populaţie) (Departamentul SUA pentru Comerţ, *Statistical Abstract*, ani diferiţi). Dintre statele anglo-saxone din regiune, numai Noua Zeelandă nu a primit fluxuri asiatice semnificative, însă a primit un flux constant de insulari din Pacific.

În Asia, principalii importatori de forţă de muncă începând cu mijlocul anilor '70 sunt Japonia, Singapore, Taiwan şi Brunei. Imigraţia a fost impulsionată de dezvoltarea lor economică rapidă şi de pieţele interne stricte ale forţei de muncă. În 1991, migranţii alcătuiau 11% din forţa de muncă din Singapore. Principalii exportatori de forţă de muncă sunt China, Filipine, India, Bangladesh, Pakistan, Indonezia şi Sri Lanka. Coreea de Sud, Malaiezia, Thailanda şi Hong Kong exportă şi importă forţă de muncă aproximativ în aceleaşi proporţii. Pe lângă aceste fluxuri de natură economică, Asia asistă şi la fluxuri semnificative de refugiaţi. La începutul anilor '90, aproape jumătate din totalul de 15-20 milioane de refugiaţi din lume se aflau în Asia, strămutaţi de războaiele indo-chineze, de revoluţiile regionale şi de războaiele civile din anii '60 şi '70, precum şi de invazia sovietică a Afganistanului din 1979. În 1989, 3,6 milioane de afgani fugiseră în Pakistan şi peste 2 milioane în Iran (Zolberg, 1997).

În perioada postbelică, Africa Subsahariană a generat fluxuri globale semnificative de migranţi, în principal către fostele metropole: asiatici din Nigeria, Tanzania şi Uganda migrează către Marea Britanie; africani din centrul şi vestul continentului către Franţa; zairezi către Belgia (Curtin, 1978; Castles şi Miller, 1993). Totuşi, OCDE susţine că aceste deplasări sunt depăşite ca număr de migraţiile regionale din interiorul Africii (OCDE, 1993a). Migraţiile regionale ale forţei de muncă se îndreaptă în primul rând către Nigeria, Africa de Sud, Gabon şi Coasta de Fildeş. Principalele ţări de emigraţie sunt Zair, Angola, Mozambic, Camerun şi Botswana, precum şi toate naţiunile nord-africane, cu toate că emigranţii acestora au traversat foarte rar Sahara. Scara migraţiilor vest-africanilor către Nigeria bogată în petrol este demonstrată clar de nivelul expulzărilor care au avut loc după regresul economic de la începutul anilor '80. Africa de Sud constituie celălalt pol important al migraţiei, unde continuă să funcţioneze o tradiţie înrădăcinată de import de forţă de muncă pentru terenurile bogate în aur din

Transvaal. Migranţii vin de peste un secol din Botswana, Lesotho, Malawi şi Mozambic. Începând cu anii '60, aceste migraţii au intrat în declin pe măsură ce sindicatele indigene şi-au sporit controlul asupra pieţei forţei de muncă. Numărul muncitorilor străini în industria minieră a scăzut de la peste 600.000 în 1960 la mai puţin de 400.000 la sfârşitul anilor '80 şi continuă să descrească. Totuşi, disproporţia economică dintre Africa de Sud şi vecinii săi din nord determină continuarea migraţiei neorganizate şi ilegale, care se pierde în districtele vaste şi necontrolate de poliţie din zonele urbane ale Africii de Sud.

Scara deplasărilor refugiaţilor şi a celor cauzate de război marchează în mod aparte patternurile africane de migraţie (K. Wilson, 1995; Zegeye, 1995). Destrămată de războaie pentru formarea statelor şi de conflictele etnice din sudul Africii şi, mai ales, din Cornul Africii, populaţia de refugiaţi din Africa a crescut de la 300.000 în 1960 la peste 1 milion în 1970 şi la 3,5 milioane în 1981. Cifrele Înaltului Comisariat ONU pentru Refugiaţi pentru 1990 fac referire la doar 2 milioane de refugiaţi internaţionali pe continent, subestimând numărul persoanelor strămutate din Sudan - probabil peste 3 milioane (Curtin, 1997). O dată cu evenimentele catastrofale din Rwanda şi Burundi din 1994-1996 şi cu războiul civil sudanez, populaţia totală de refugiaţi de pe continent depăşeşte probabil 7 milioane în prezent (vezi Curtin, 1997, pentru o dezbatere privind această cifră).

America Latină, după cum am afirmat deja, s-a tranformat din continent de imigraţie într-unul de emigraţie (Balan, 1988; Castles şi Miller, 1993). Între 1800 şi 1970, aproximativ 21 milioane de imigranţi au ajuns în America Latină, în număr copleşitor din Europa de Sud, cu destinaţia Brazilia şi statele conului sudic - Chile, Paraguay, Uruguay, Argentina. Ultimele grupuri semnificative de migranţi europeni au ajuns imediat după război, printre care jumătate de milion de italieni în Argentina între 1945 şi 1957 şi alţi 300.000 în Venezuela în anii '50. De atunci, patternul de migraţie latino-americană a căpătat trei dimensiuni. Mai întâi, există o creştere constantă a nivelurilor de emigraţie spre nord, atât legală, cât şi ilegală, în principal către SUA (mai ales din Mexic şi din America Centrală). În al doilea rând, a existat un curent mult mai redus de migranţi către Europa de Sud. În al treilea rând, a apărut o diversitate în creştere de migraţii regionale. Există migraţii sezoniere, agricole atât între Columbia şi Venezuela, cât şi între Bolivia, Chile, Paraguay şi Argentina. Multe dintre acestea sunt migraţii ilegale către Caraibe.

În cele din urmă ne întoarcem la Europa de Est, care a fost efectiv izolată de fluxurile migratoare regionale şi globale până în 1989. O dată cu prăbuşirea statelor comuniste şi a politicilor lor restrictive privind emigraţia, patternurile de migraţie europeană au fost cel puţin transformate. Anii '90 au asistat la emigrarea a peste 2 milioane de evrei sovietici către Israel. Aflate în vecinătatea Europei Occidentale, republicile ungară, cehă şi slovacă au generat puţine migraţii pe termen lung. Totuşi, aceste state devin treptat zone-tampon, în care fluxurile de migranţi (care provin din sud şi est, din statele fostei Uniuni Sovietice şi din Balcani) fac o pauză înainte de a încerca să călătorească mai departe spre Occident. În 1991, în Polonia se aflau în jur de 700.000 de muncitori străini, mulţi căutând să îşi continue călătoria spre vest. La sud, războiul civil din Iugoslavia a generat cel mai mare număr de persoane strămutate din Europa după al doilea război mondial.

Pe lângă aceste fluxuri regionale şi globale de forţă de muncă migratoare, după 1945 au apărut şi alte tipuri de fluxuri de călători şi de migranţi temporari. Era postbelică este

martora unei explozii a turismului internaţional, a înmulţirii călătoriilor de afaceri şi a unor programe în extindere de schimburi de studenţi (vezi capitolul 7). După cum am notat anterior, în ultimii douăzeci de ani a crescut numărul refugiaţilor, precum şi cel al solicitanţilor de azil (Zolberg ş.a., 1989; Widgren, 1993). Distincţia între categoriile respective este tot mai dificilă, atât în realitate, cât şi în lumea neclară a statisticilor privind migraţia naţională şi internaţională. Aceste deplasări ale oamenilor apar între statele membre ale OCDE şi statele în curs de dezvoltare şi chiar şi în interiorul lumii în curs de dezvoltare. Originile lor sunt complexe. Unele deplasări sunt rezultatul războaielor dintre state, însă acestea constituie doar o parte din exodul de refugiaţi. După cum afirmă Zolberg, ele sunt în principal „produsul secundar a două procese istorice majore – formarea de state noi şi confruntarea pe tema ordinii sociale atât în statele vechi, cât şi în noile state" (Zolberg ş.a., 1989). În plus, peste această dinamică s-a suprapus Războiul Rece şi rivalitatea dintre superputeri, producându-se astfel un pattern complex de deplasări ale refugiaţilor. În era postbelică, refugiaţii fugeau de revoluţia comunistă din China (1949), din Europa de Est în Europa Occidentală imediat după război, precum şi după revoltele din Ungaria (1956) şi din Cehoslovacia (1968). Războaiele din Coreea (1950-1953) şi din Indochina (1946-1975) au generat un torent de refugiaţi, în timp ce numeroşi cubanezi făceau în mod constant trecerea către SUA. Estimările Înaltului Comisariat ONU pentru Refugiaţi sugerează că numărul de refugiaţi din lumea în curs de dezvoltare a crescut cu rapiditate o dată cu desfăşurarea procesului de decolonizare şi de formare de noi state, de la aproximativ 2 milioane în anii '50 la nivelurile actuale situate în jurul a 25-30 milioane. Din acest total, aproximativ 14-15 milioane sunt persoane strămutate în interiorul propriei ţări (UNHCR, 1993; 1994, p. 3).

În timpul Războiului Rece, guvernele din Occident priveau fuga din Est ca un lucru ce trebuia încurajat. Reglementările liberale şi deschise privind azilul făceau parte din pretenţia Occidentului de superioritate morală şi politică faţă de Est. Totuşi, în anii '70 şi '80, efervescenţa construcţiei statale, dar şi colapsul statelor din sud au adus un număr neprevăzut de solicitanţi de azil atât în Europa, cât şi în America de Nord. În 1973, numărul total al cererilor de azil în ţările membre ale OCDE era de 25.000. În 1990, ajunsese la un nivel anual de aproape 550.000. Totalul cumulat între 1983 şi 1990 este de 2,2 milioane de persoane. Dată fiind şi înăsprirea legilor privind imigraţia în Occident din aceeaşi perioadă, tendinţele actuale sugerează că, într-un anumit moment din viitorul apropiat, numărul solicitanţilor de azil va depăşi numărul de migranţi voluntari care se prezintă la graniţele ţărilor membre ale OCDE.

6.3.3. *Tendinţe şi patternuri ale migraţiei contemporane: diversitate şi complexitate*

Era contemporană atestă un pattern foarte complex de suprapunere şi interacţiune dintre fluxuri migratoare globale şi regionale, de natură economică şi non-economică. În centrul acestor fluxuri globale se află migraţiile de natură economică spre ţările membre ale OCDE, iniţial la un nivel regional, dinspre statele occidentale mai sărace către cele mai bogate, iar apoi la un nivel global, dinspre lumea în curs de dezvoltare. În anii '50, fluxurile se îndreptau preponderent către Europa de Vest, însă ulterior au ales drept

destinaţie America de Nord şi Australia. În plus, migraţiile globale au vizat şi Orientul Mijlociu. Celelalte fluxuri migratoare de anvergură au fost regionale şi s-au dezvoltat cu rapiditate începând cu anii '60 în interiorul Asiei de Sud-Est, Africii de Vest şi de Sud, Americii Latine şi Orientului Mijlociu.

În mod clar, o mare parte din migraţia contemporană este propulsată de funcţionarea unor pieţe de forţă de muncă care se extind tot mai mult peste frontiere, create prin aranjamente atât informale şi *ad hoc*, cât şi formale şi instituţionalizate. Însă, începând cu sfârşitul anilor '60, migraţiile economice s-au intersectat cu un val în creştere de migraţii cauzate de război, de deplasări ale refugiaţilor şi ale solicitanţilor de azil. Deşi Europa Occidentală şi SUA au fost afectate de aceste migraţii globale, marea majoritate s-au concentrat regional în zone de conflict din Asia şi Africa. În plus, factorii politici care influenţează procesul de migraţie s-au suprapus adesea peste forţele economice fundamentale care propulsează migraţiile. O diversitate de conexiuni şi obligaţii imperiale au mărit nivelul imigraţiei în Franţa, Marea Britanie şi Olanda, determinându-i alcătuirea geografică şi modificând condiţiile în care imigranţii pot intra în aceste ţări. Din cauza obligaţiei constituţionale, Republica Federală Germania a primit un flux constant de germani venind din Republica Democrată Germania şi din Europa Centrală şi de Est. Aceleaşi principii ale cetăţeniei, care îi exclud din cifrele imigraţiei pe aceştia din urmă, au crescut masiv numărul celor descrişi drept muncitori temporari şi personal domestic – chiar şi pe cei care reprezintă o a doua generaţie, născută în Germania (vezi secţiunea 6.5 pentru o discuţie a acestui aspect). Suedia, datorită relaţiilor sale culturale şi politice speciale cu restul Scandinaviei, a primit un număr mare de alţi scandinavi ca parte dintr-o piaţă regională deschisă a forţei de muncă, cu mult mai liberală decât oricare alta creată înaintea Pieţei Unice Europene din Comunitatea Europeană. În plus, politica externă suedeză din această eră, cu accentul său asupra internaţionalismului şi drepturilor omului, a generat consensul intern necesar pentru a permite intrarea în ţară a unui număr mare de refugiaţi politici – fapt care explică populaţia semnificativă de origine chiliană şi kurdă din Suedia. Chiar şi patternurile japoneze demonstrează că factorii politici funcţionează, întrucât marea majoritate a populaţiei de imigranţi sunt coreeni care s-au mutat în Japonia în timpul ocupaţiei ţării lor. Ca atare, nivelurile naţionale diferite de migraţie sunt însoţite de patternuri geografice distincte.

Patternul istoric de migraţie pentru majoritatea ţărilor europene cuprinde patru aspecte. Mai întâi, migraţiile au început lent după al doilea război mondial, apoi s-au intensificat temporar din cauza deplasărilor variabile ale numeroaselor popoare strămutate, deplasări generate chiar de război. În al doilea rând, în anii '50 a existat o creştere treptată a ratei migraţiei, care s-a accelerat în anii '60 şi a atins punctul maxim în anii '70. Impactul şocurilor petroliere asupra evoluţiei economice, scăderea cererii de forţă de muncă şi politica dură privind imigraţia sunt evidente în statistici. În al treilea rând, migraţia a continuat după mijlocul anilor '70, chiar dacă la niveluri oarecum mai scăzute şi datorate mai curând reunirii familiilor decât presiunilor şi atracţiilor oferite de factorii economici globali. În al patrulea rând, în anii '80 rata migraţiei a început să crească din nou, de la caz la caz. Aceasta s-a intensificat la începutul anilor '90, pe măsură ce *boom*-urile economice din Europa Occidentală, turbulenţa post-1989 din Europa Centrală şi de Est şi din fosta Iugoslavie şi crearea Pieţei Unice Europene au propulsat nivelurile imigraţiei.

După război, SUA au încercat să menţină constante nivelurile de imigraţie, folosind atât rezerve mari de forţă de muncă afro-americană şi rurală, cât şi exportul de capital

pentru a absorbi consecinţele ocupării complete a mâinii de lucru. La mijlocul anilor '60, transformarea legislaţiei privind imigraţia, cu anularea cotelor regionale şi permiterea reunirii familiilor, nu a avut ca rezultat o creştere imediată a migraţiei, însă de la începutul anilor '70, SUA asistă la un val puternic de imigraţie, care depăşeşte chiar şi nivelurile ridicate ale imigraţiei germane şi franceze. Sursele migraţiei către SUA s-au schimbat, de la Europa la Asia-Pacific şi America Centrală şi de Sud. Un număr semnificativ de migranţi canadieni şi mexicani oferă şi o dimensiune regională acestor fluxuri noi. Prin contrast, în cea mai mare parte a perioadei postbelice, Japonia a asistat la un nivel scăzut al migraţiei în şi din ţară. Numărul străinilor rămâne mic, cu toate că la sfârşitul anilor '80 şi acesta a început să crească, în principal din surse ilegale.

De asemenea, patternurile istorice în schimbare ale migraţiei sunt însoţite de transformări în alcătuirea populaţiei imigrante şi a oportunităţilor sale de angajare. În anii '50 şi '60, majoritatea imigranţilor erau destinaţi muncilor umilitoare din domeniul serviciilor publice şi celor murdare din sectorul de producţie. Totuşi, gradul de ocupare din aceste sectoare în ţările membre ale OCDE fie a stagnat, fie a scăzut în anii '80 şi '90 (vezi capitolul 3). De fapt, migraţia, ca şi economiile din Occident presupun elemente de natură postindustrială. Mai întâi, un număr tot mai mare de migranţi s-au orientat către industriile de servicii private şi către serviciul domestic, cu o creştere similară a numărului şi a ocupării femeilor-migranţi (King, 1995). În al doilea rând, pe lângă aceste fluxuri a existat şi o deplasare constantă de specialişti competenţi, cu calificare superioară, adică o migraţie de elite. Pe măsură ce corporaţiile multinaţionale îşi extind operaţiunile internaţionale (vezi capitolul 5), iar agenţiile naţionale pentru imigraţie sunt interesate de muncitori cu calificare superioară, aceste fluxuri se amplifică. Ele includ atât deplasări în interiorul Occidentului, cât şi un semnificativ „exod de creiere" din lumea în curs de dezvoltare către Occident (Salt şi Findlay, 1989; Salt şi Ford, 1993). În primele decenii ale erei postbelice, ONU a calculat că migraţia internaţională a forţei de muncă cu calificare superioară a fost de aproximativ 300.000-400.000 de oameni. Sursele principale ale acestei explozii de migraţie a elitelor erau India, China, Sri Lanka şi Ghana. SUA au atras 120.000 dintre aceşti migranţi, iar Marea Britanie şi Canada peste 80.000 fiecare (A. Segal, 1993). Începând cu anii '70, şi statele din Golf au devenit importatori-cheie de forţă de muncă cu calificare superioară, însă fluxurile către Occident continuă cu rapiditate, la ele contribuind locuitori din Filipine, Pakistan, Argentina şi Brazilia.

6.4. Comparaţie între formele istorice ale migraţiei globale

Acum putem reveni la unele dintre întrebările şi aspectele cu care am început acest capitol (secţiunea 6.1) pentru a încerca să realizăm o comparaţie generală a migraţiei globale din principalele perioade istorice abordate până în prezent. Primele migraţii pe termen lung au apărut într-un context în care statele fie nu existau, fie erau foarte mici, iar prevederile autorităţii politice acopereau o sferă foarte limitată. Presiunile economice, forţele ideologice şi curiozitatea au propulsat primele migraţii globale. O dată cu stabilirea centrelor fixe de putere, migraţiile au avut tendinţa de a însoţi expansiunea către exterior

a forţei militare, ocazional precedată, însă mult mai des însoţită sau urmată de misionari, comercianţi şi agricultori. Expansiunea Imperiului Roman şi a Imperiului Chinez constituie exemple ale acestui fapt. Expansiunea lumii islamice demonstrează importanţa migraţiilor militare nomade care au creat noi centre imperiale pornind de la aşezări nomade – arienii în India, mongolii de-a lungul Asiei şi invaziile barbarilor în Europa se încadrează în acest pattern.

Din această perspectivă, migraţiile care au însoţit iniţial presiunea spre exterior a construirii imperiilor europene începând cu secolul al XV-lea se aseamănă mai mult cu patternul chinez sau cel roman ale statelor formate şi în extindere către margini. Totuşi, avanposturile imperiale statornicite şi comunităţile emigrante erau separate de metropolă de distanţele transoceanice mari, iar sub acest aspect ele se aseamănă mai bine cu reţeaua de state islamice care se întindea în Orientul Mijlociu şi în jurul Oceanului Indian. Dar, spre deosebire de Roma, China sau islam, imperiile europene din Oceania şi din Americi au găsit aici civilizaţii pe care au putut, pur şi simplu, să le distrugă demografic şi politic. Acest fapt a făcut posibile migraţii de masă permanente care au depăşit formele anterioare de expansiune imperială. În timp ce puterea militară şi cea culturală rămân factori semnificativi pentru explicarea acestor migraţii, puterea economică a dobândit o importanţă mai mare decât în epocile anterioare. Într-adevăr, cererea de forţă de muncă generată de această expansiune militară a fost atât de mare, încât comerţul cu sclavi care a însoţit-o a fost nu doar mai intens decât cel practicat anterior de romani sau arabi, ci şi direcţionat mai curând către colonii decât înapoi către metropolă.

Pe măsură ce imperiile europene erau destrămate de formarea statelor-naţiune în Americi, iar apoi de revoluţii şi decolonizare în Africa, Orientul Mijlociu şi Asia, s-au redus migraţiile care însoţeau cuceririle şi expansiunea imperială. Abolirea comerţului cu sclavi a diminuat şi mai mult importanţa puterii militare în organizarea migraţiilor. Migraţiile asiatice din secolul al XIX-lea şi începutul secolului XX au continuat să alimenteze pieţele de muncă din avanposturile imperiale europene şi din statele-naţiune succesoare. Totuşi, migraţiile transatlantice majore din Europa către Americi, în secolul al XIX-lea şi începutul secolului XX, posedă mai curând caracteristicile migraţiilor contemporane – în care cetăţenii unui stat-naţiune emigrează în alt stat-naţiune, prinşi de forţele antagonice ale dezvoltării economice şi ale oportunităţilor diferite. În timp ce războaiele şi conflictele continuă să genereze fluxuri de refugiaţi şi solicitanţi de azil, marea majoritate a migraţiilor globale contemporane sunt propulsate de factori economici, neafectând graniţele politice. Vom reveni mai târziu la implicaţiile acestor schimbări asupra capacităţii statelor de a-şi controla frontierele şi populaţia.

6.4.1. *Forme istorice: comparaţii spaţio-temporale*

Din punct de vedere spaţial, migraţiile din epoca preneolitică, în care *homo sapiens* a atins toate colţurile lumii, nu au fost inferioare patternurilor ulterioare de migraţie; totuşi, numărul implicat era nesemnificativ, chiar şi atunci când se ia în considerare totalul populaţiei la acea vreme. De la apariţia agriculturii sedentare până la începutul erei moderne, putem afirma că migraţiile au fost probabil mai puţin extinse geografic decât primele fluxuri, însă mai substanţiale ca număr de migranţi. După cum am observat, această eră îndelungată a asistat la migraţii importante în interiorul graniţelor fluctuante ale sistemelor imperiale şi la treceri ale popoarelor de triburi nomade din stepe spre

câmpii cultivate, la rândul lor strămutând societăţi deja formate către localizări mai periferice. Exemplul cel mai clar îl reprezintă valurile de nomazi eurasiatici care au înaintat în Europa, cu toate că deplasări similare au apărut şi în interiorul Africii şi pe subcontinentul indian. Această eră a asistat şi la prima diasporă migratoare majoră – diaspora evreilor în Levant, Africa de Nord şi Europa. Totuşi, în timp ce continentele şi regiunile nu erau izolate complet şi definitiv, gradul interacţiunii transoceanice a fost foarte scăzut. De exemplu, încercarea de colonizare a Americii de Nord de către vikingi s-a stins în secolul al X-lea sau al XI-lea; aceştia au mai supravieţuit două secole în Groenlanda, retrăgându-se apoi în reduta lor islandeză din mijlocul Atlanticului. Probabil că singurul pattern cu adevărat global de migraţii combinând cucerirea militară, expansiunea imperială, misionarii şi comercianţii a fost cel asociat cu expansiunea lumii islamice. Migraţii de elite sub aspectul compoziţiei sociale şi restrânse la scară absolută, migraţiile islamice au fost extinse ca arie, limitele fiind Peninsula Iberică şi Marocul la vest, Africa Subsahariană la sud, spre Persia, nordul Indiei şi apoi către arhipelagul indonezian în est. Astfel, cea mai mare parte din era premodernă se caracterizează prin migraţii *regionale* şi strămutările rezultate.

Migraţiile care au însoţit modernitatea şi care sunt, într-un anumit sens, o parte a ei au vestit un nou val de mişcări umane cu adevărat globale. Expansiunea europeană a cuprins fluxuri din întreaga Europă către America de Nord şi de Sud, Caraibe şi către părţi din Africa de Nord şi de Sud şi Oceania. Comerţul cu sclavi consta din fluxuri migratoare forţate de pe teritoriul Africii (deşi concentrate regional) către America de Nord şi de Sud şi către Caraibe. Marile fluxuri de popoare asiatice din secolul al XIX-lea concentrau migraţii din India, China şi Asia de Sud-Est pe rutele imperiului european şi industrializării americane, către Caraibe, Africa, SUA şi Canada şi, extensiv, în interiorul Asiei.

Cum pot fi comparate patternurile contemporane de migraţie din perspectiva extensiunii lor geografice? Trăsătura esenţială a erei contemporane este migraţia economică către ţările membre ale OCDE. În Europa Occidentală, ea a început în primul rând ca migraţie intraregională din Europa de Sud către Europa de Nord şi Occidentală. Totuşi, aceste deplasări au fost la scurt timp depăşite de migraţiile din fostele posesiuni coloniale şi din statele din exteriorul Europei. Pentru prima dată, fluxuri migratoare semnificative s-au îndreptat către Europa de Vest din Caraibe, Orientul Mijlociu, Africa de Nord, America Latină şi Asia de Sud. În mod asemănător, în America de Nord şi Australia, unde aceste fluxuri migratoare au început mai târziu, fluxurile deja globale din secolul al XIX-lea şi începutul secolului XX din Europa către Lumea Nouă au fost însoţite, iar în final înlocuite de fluxuri din America Latină, Caraibe şi Pacific-Asia către America de Nord şi din Pacific-Asia către Australia. Mai mult, toate aceste naţiuni din OCDE au continuat să fie confruntate cu migraţiile din interiorul OCDE ale personalului calificat care popula nodurile unei economii tot mai globale. În ultimii douăzeci de ani, aceste fluxuri au fost însoţite la nivel global de mişcări umane dinspre Asia de Sud către Golf şi Orientul Mijlociu.

O altă dimensiune a extensiunii fluxurilor migratoare contemporane este numărul mare de sisteme regionale de migraţie care au apărut împreună cu fluxurile globale. După cum am afirmat mai sus (secţiunea 6.3), migraţia regională a continuat în interiorul Americii de Nord şi al Europei de Vest, însă a prins contur şi în America Latină, Africa şi de-a lungul Asiei de Sud şi de Sud-Est. O dată cu prăbuşirea comunismului european

şi sovietic şi cu sfârşitul regimurilor sale restrictive de călătorie, un alt grup de state ale lumii a fost deschis migraţiei internaţionale. Există puţine state care nu asistă la deplasări de migranţi către interior sau către exterior, sub o formă sau alta – deşi nu toate aceste deplasări sunt globale. În ansamblu, fluxurile migratoare contemporane sunt probabil mai extinse geografic şi mai globale decât cele din era premodernă şi cel puţin la fel de extinse ca acelea din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. Bineînţeles că toate acestea nu spun nimic referitor la intensitatea lor relativă.

Este dificilă o colectare de date exacte referitoare la fluxurile migratoare pe intervale lungi de timp. Cifra migraţiilor europene din secolul al XIX-lea şi începutul secolului XX, sugerată de dezbaterea dintre istorici, se situează în jurul a 45 milioane de oameni. Estimările privind dimensiunea comerţului cu sclavi variază – datorită ratei imense a mortalităţii pe navele de transport – în funcţie de africanii luaţi în considerare: cei care părăseau Africa sau cei care ajungeau în Americi. Probabil că o cifră medie de aproximativ 9-12 milioane, începând cu mijlocul secolului al XVI-lea până la mijlocul secolului al XIX-lea, ar fi o estimare corectă. De asemenea, magnitudinea diasporelor asiatice din secolul al XIX-lea variază după cum luăm în calcul migraţiile permanente sau şi pe cele de întoarcere. Consensul istoric sugerează aproximativ 35 milioane de oameni, întorşi şi migranţi permanenţi, pentru un interval de o sută de ani, 1820-1920. Totuşi, numărul migranţilor permanenţi este mult mai mic, probabil în jurul a 12 milioane.

Sub aspect cronologic, magnitudinea migraţiilor globale totale a crescut în perioada modernă timpurie şi în cea modernă. Primele migraţii europene către Americi au fost restrânse, precum cele către America Latină şi Caraibe. Comerţul cu sclavi din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea a fost mult mai extins sub aspectul numărului decât fluxurile din cele două secole anterioare. Totuşi, se pare că perioada de vârf a migraţiei globale din perioada modernă este cuprinsă între sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX. Timp de patruzeci de ani începând cu 1880, aproximativ 30 milioane de europeni au emigrat către Americi şi Australia, simultan având loc şi majoritatea migraţiilor asiatice. Ratele anuale de depopulare pentru naţiunile europene, de unde au provenit majoritatea migranţilor transatlantici, erau mai mari decât cele pentru Africa din timpul perioadei de vârf a comerţului cu sclavi.

Este limpede că perioada interbelică a constituit o răsturnare radicală pe scara migraţiilor globale. Migraţiile transatlantice şi asiatice aproape că au încetat, iar cele intraeuropene au intrat cu rapiditate în declin. Mai dificilă este comparaţia cu epoca contemporană. Din nou, calculul brut al fluxurilor migratoare este împiedicat de prevalenţa migraţiilor de întoarcere şi pe termen scurt şi de numărul mare de migranţi ilegali. Mai mult, oricare comparaţie între aceste două mari perioade de migraţie trebuie să ţină seama de populaţiile mult mai numeroase de la sfârşitul secolului XX. Următoarea comparaţie nu se doreşte a fi cantitativă şi definitivă, ci caută să stabilească o ordonare aproximativă a magnitudinii relative. Principalele trei ţări de imigraţie din perioada postbelică sunt SUA, Germania şi Franţa. Datele oficiale sugerează că, între 1945 şi 1990, peste 18 milioane de oameni au emigrat către SUA (Departamentul SUA pentru Comerţ, *Statistical Abstract*, ani diferiţi). Totuşi, acest interval nu include migraţiile semnificative din perioada 1990-1995, în care aproximativ 1 milion de migranţi legali au intrat în SUA anual. Adunându-le, obţinem o cifră de aproximativ 25 milioane de persoane în cincizeci de ani – cifră mai mică decât cele 30 milioane care au emigrat către SUA din 1880 până în 1920. Totuşi, începând cu mijlocul anilor '60 au existat şi

Grila 6.1. *Principalele fluxuri istorice ale migrației globale*

	Epoca premodernă Înainte de 1500	Epoca modernă timpurie Aproximativ 1500-1760	Epoca modernă Aproximativ 1760-1945	Epoca contemporană După 1945
Principalele fluxuri migratoare	Vânătorii-culegători se extind în zoîne până atunci nepopulate – mai târziu din Asia de Nord-Est în Americi și din Asia de Est în lanțul insulelor din Pacific În Eurasia-Africa, cele mai multe migrații determinate de construcția imperială agrară, mișcările de mase care îi urmează dislocând sau încorporând vânătorii-culegători și societățile agrare mai slabe Migrațiile pe scară largă de acest tip includ imperiile grec și roman, formarea civilizației chineze, mișcarea spre sud a populațiilor vorbitoare de bantu din Africa Unele migrații pe scară largă conduse de popoare de păstori nomazi în căutare de noi terenuri de păşunat şi/sau de aventuri imperiale, incluzând invaziile barbare în Europa (secolul al V-lea); expansiunea războinicilor nomazi arabi; imperiile mongole după secolul al XII-lea Diaspora evreiească din Orientul Mijlociu în Africa de Nord, Asia de Vest și Europa	Coloniști din Europa de Nord și de Vest în colonii din America de Nord, America Latină, Caraibe Migrații europene foarte reduse către Asia de Est, Africa de Sud Comerț cu sclavi din Africa Subsahariană înspre Africa de Nord și Orientul Mijlociu Prin comparație, migrații la scară restrânsă în interiorul Europei	Până în 1914, migrație economică de amploare dinspre Europa înspre Americi și noile zone colonizate din Oceania Migrații pe uscat ale coloniștilor ruși către Asia Centrală și Siberia Comerțul cu sclavi transatlantic și peste Oceanul Indian atinge apogeul, înainte de sfârșitul său în a doua parte a secolului al XIX-lea Până în 1914, mixtură complexă de migrații asiatice (chineză, indiană, japoneză, din insulele Pacificului), în special forță de muncă legată/contractuală: în interiorul Asiei; către coloniile europene din Africa, Caraibe și Pacific; către anumite părți din America Latină Nivelurile diferite de industrializare în Europa și sudul Africii determină migrații regionale ale forței de muncă	Sfârșitul celui de-al doilea război mondial și aranjamentele politice aferente generează un val de migrații regionale intense, expulzări etc. (Germania, Polonia, Israel și Palestina, India-Pakistan, Coreea) Principalele fluxuri migratoare în această perioadă sunt constituite de migranții economici către statele OCDE După 1973, fluxuri globale și regionale către Orientul Mijlociu dinspre Africa de Nord, Asia de Sud, Asia de Sud-Est Creșterea numărului migranților economici cu calificare înaltă, încadrare în CMN-uri și un considerabil „exod al creierelor" dinspre Sud către Nord Formarea statelor și războaiele civile postcoloniale duc la un număr tot mai mare de căutători de azil, refugiați internaționali, persoane dislocate la nivel regional Număr în creștere de turiști, călători, sporire a schimbului educațional internațional

Grila 6.2. *Forme istorice ale migrației globale*

	Epoca premodernă Înainte de 1500	Epoca modernă timpurie Aproximativ 1500-1760	Epoca modernă Aproximativ 1760-1945	Epoca contemporană După 1945
Extensiune	Populareа timpurie a pământului foarte extensivă. Ultimele pământuri nelocuite atinse în a doua jumătate a primului mileniu Migrațiile ulterioare tind să fie regionale sau locale, cu excepția marilor aventuri imperiale nomadice – arabii islamici, mongolii nomazi	Coloniștii transatlantici și sclavii constituie noi fluxuri globale	Principalele migrații acum cu adevărat globale ca amploare – expansiunea europeană și diasporele asiatice indiscutabil globale Migrații regionale în Europa și Africa de Sud și din Rusia europeană în Siberia După primul război mondial – acoperirea fluxurilor globale se contractă, aranjamentele postbelice și formarea unor noi state-națiune creează fluxuri localizate, pe termen scurt	Migrațiile economice importante foarte extinse – patternuri globale de migrații către Europa, Australia-Asia, America de Nord, Orientul Mijlociu Migrații regionale vaste, în Africa, Asia de Est, America Latină Diversitate de fluxuri
Intensitate	În general redusă Valuri de aventuri imperiale și militare produc izbucniri ocazionale și intense ale activităților sedentare cu caracter permanent	Medie – comerțul cu sclavi și colonizarea europeană cresc în intensitate în secolul al XVIII-lea	Până în 1914 foarte intensă, în special în anii de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Crește masiv emigrația europeană; comerțul cu sclavi se reduce; cresc migrațiile asiatice Cădere dramatică după primul război mondial, deși există cazuri de migrații și expulzări determinate de factorul militar	Medie, dar în creștere în întreaga perioadă

	Epoca premodernă Înainte de 1500	Epoca modernă timpurie Aproximativ 1500-1760	Epoca modernă Aproximativ 1760-1945	Epoca contemporană După 1945
Velocitate	Velocitatea călătoriei/migrației individuale redusă Totuși, construcția imperială și mișcările nomadice atestă o viteză fără precedent a mișcării și migrației colective	Velocitatea călătoriei/migrației individuale redusă Mișcări pe scară largă ale unor întregi societăți nomadice încheiate printr-o tot mai mare putere relativă a societăților sedentare/agrare	Velocitatea călătoriei/migrației individuale medie și în creștere	Velocitatea călătoriei/migrației individuale și în grup foarte ridicată
Propensiune de impact	Migrațiile sunt strâns legate de formarea și disoluția imperiilor și civilizațiilor Migrațiile creează societăți și granițe, în loc să le traverseze În general, vânătorii-culegători eradicați sau încorporați de societățile agrare în expansiune	Principalele migrații către Lumea Nouă, constitutive unei transformări în istoria mondială, în plan demografic, cultural, ecologic, politic	Migrațiile transatlantice servesc ca supapă economică și politică pentru Europa în curs de industrializare Migrația oferă baza umană a creșterii statului și economiei americane	Europa, foarte omogenă din punct de vedere etnic, începe să dobândească minorități non-europene considerabile Europa evită unele dintre problemele ocupării complete și îmbătrânirii societății Impactul asupra veniturilor și cheltuielilor în domeniul social în principiu neutru SUA devin mai plurale și mai diverse Toate statele confruntate cu perspectiva redefinirii politice și culturale a semnificației identității naționale și a cetățeniei
Infrastructură	Migrație preponderent pe uscat, dependentă de drumurile și rutele existente	Sistemele de navigație transoceanică peste Atlantic, infrastructura centrală a migrațiilor globale din epocă	Sistemele de navigație mecanizate și regularizate; căile ferate ajută migrațiile pe uscat	Transporturile aeriene transformă perspectivele migranților economici

	Epoca premodernă Înainte de 1500	Epoca modernă timpurie Aproximativ 1500-1760	Epoca modernă Aproximativ 1760-1945	Epoca contemporană După 1945
Infrastructură	Unele migrații maritime peste mări închise (Mediterana) sau din insulă în insulă (insulele din Pacific); navigația transoceanică și migrațiile comerciale posibile în Oceanul Indian			
Instituționalizare	Organizare fie informală în societăți de vânători-culegători sau prin intermediul elitelor, al creatorilor de state și de organizări militare în societățile agrare/nomadice	Organizare crescândă a proceselor de migrație ca inițiativă colonială Dezvoltarea unor forme timpurii de migrații în lanț transatlantice Organizare economică sistematică a comerțului cu sclavi	Instituționalizarea sporește pe măsură ce statele dobândesc capacitatea de a implementa politici de imigrație la sfârșitul secolului al XIX-lea Instituții comerciale, publice și voluntare pentru recrutarea forței de muncă și facilitarea călătoriei au fost create în Europa, America de Nord, Asia și coloniile europene	Instituționalizare ridicată a sistemelor de transport, a controalelor la frontieră, a piețelor forței de muncă Totuși, acestea sunt însoțite de migrații ilegale în creștere Regimurile internaționale pentru refugiați și acordurile pe tema azilului reglementează migrațiile cauzate de război Supraveghere sporită a migrației
Stratificare	Ierarhii în această eră între civilizații/societăți, societățile agrare dominându-le pe cele de vânători-culegători, iar societățile nomadice câștigând ocazional putere asupra celor sedentare	Existența sclavilor, a ucenicilor și a forței de muncă pe bază de contract creează ierarhii de putere clare între organizatorii migrațiilor și migranți – atât voluntari, cât și involuntari	Existența sclavilor, a ucenicilor și a forței de muncă pe bază de contract creează ierarhii de putere clare între organizatorii migrațiilor și migranți – atât voluntari, cât și involuntari	Între migranți există o ierarhie în privința ușurinței de mișcare: migranții cu calificare superioară au mai multe opțiuni decât cei cu calificare inferioară, iar refugiații și solicitanții de azil au încă și mai puține Puterea statului asupra migranților individuali în creștere, puterea statelor asupra fluxurilor colective de masă ar putea fi în curs de diminuare

imigraţii ilegale semnificative în SUA, peste frontiera cu Mexicul. Din nou, trebuie să luăm în considerare şi un număr semnificativ de migraţii de întoarcere. Pentru imigranţii ilegali din SUA în anii '80 şi '90 este sugerată cifra de 1-1,5 milioane pe an, deşi este posibil să fie prea mare (Bustamente, 1989). Înjumătăţind această estimare, am ridica nivelul postbelic total al imigraţiei la peste 35 milioane de persoane. Cu toate acestea, în 1990 populaţia Statelor Unite se ridica la 248 milioane, în 1900 fiind de numai 75 milioane, iar în 1880 – 50 milioane. Astfel, putem conchide că migraţiile contemporane către SUA, deşi de o intensitate absolută similară, au o intensitate relativă mai mică decât cele de la sfârşitul secolului al XIX-lea.

Cu aceste observaţii, migraţiile către SUA din acea perioadă au fost într-un anumit sens migraţiile majore către societăţile occidentale. În era postbelică, ele au fost însoţite de migraţii extinse către naţiunile europene (pentru o comparaţie asemănătoare, cu concluzii similare, vezi Morawska şi Spohn, 1997). În cazul Germaniei, migraţia totală în ansamblu pentru perioada 1950-1988 s-a ridicat la 24,5 milioane, iar cea către Franţa la 21,9 milioane. Marea Britanie, ţările Benelux, Elveţia şi Scandinavia adaugă încă aproximativ 25 milioane de migranţi în aceeaşi perioadă (estimări calculate după SOPEMI, 1991 şi anii anteriori ; şi Mitchell, 1975 ; 1992). Dacă se adaugă Australia şi Canada, ambele afectate de fluxuri migratoare semnificative, atunci totalul non-SUA din perioada 1945-1990 se ridică la aproximativ 80 milioane. Se obţine astfel un total estimativ mult peste 100 milioane pentru migraţiile postbelice către ţările membre ale OCDE, majoritatea acestor deplasări având loc în cei treizeci de ani dintre 1965 şi 1995 – mai mult decât triplul marilor migraţii transatlantice din anii 1880 până în 1920. Populaţiile europene au crescut numeric mai lent decât cea a Statelor Unite, astfel încât probabil că elementul european al migraţiei este la fel de intens ca şi experienţa americană de la sfârşitul secolului – cu toate că aceasta este diluată de numărul mult mai mare al migraţiilor de întoarcere, inclus în cifrele totale.

În final, verdictul e dificil. Valul transatlantic din 1880-1920 a fost cu siguranţă mai intens decât emigraţiile coloniale anterioare, comerţul cu sclavi sau migraţiile asiatice din secolul al XIX-lea. Probabil că a fost mai intens decât fluxurile globale din era postbelică – însă nu cu mult mai intens. Comparaţia dintre migraţiile asiatice din secolul al XIX-lea şi cele contemporane este mai puţin ambiguă. Primele au fost mai mari. Cu toate acestea, fluxurile migratoare intraasiatice abia au început să crească, întrucât ratele inegale de dezvoltare economică generează premise pentru deplasări masive ale forţei de muncă. Dacă aceste migraţii continuă să se extindă, iar cele americane continuă la rândul lor – şi nu există vreun semn de descreştere –, atunci este posibil ca patternul contemporan de migraţie să îşi depăşească predecesoarele şi în privinţa intensităţii, şi în privinţa extensiunii. Astfel de tendinţe ar fi în mod clar susţinute de viteza mai mare a călătoriilor individuale şi colective din prezent. Dezvoltarea infrastructurilor moderne de comunicaţie şi transport sporeşte în mod evident velocitatea deplasării oamenilor, cu toate că în acest moment nu este sigur cât de substanţiale vor fi schimbările aduse fluxului brut şi celui net de migraţie (vezi „velocitate" în grila 6.2 ; şi capitolul 7, pentru călătorii şi turismul internaţional).

O comparaţie sistematică a impactului migraţiei globale este imposibilă sub anumite aspecte. Începuturile populării colţurilor îndepărtate ale lumii, migraţiile transatlantice şi cuceririle şi stabilirile europene au fost evenimente istorice unice, care nu se pot repeta şi al căror impact istoric mondial nu poate fi estimat. Se poate face o afirmaţie similară

şi în privinţa comerţului cu sclavi, chiar dacă stabilirea permanentă limitată a migraţiei asiatice din secolul al XIX-lea a lăsat o urmă istorică mai puţin pregnantă. În mod clar, efectele tuturor acestor migraţii globale şi regionale sunt imense. Pentru a aprecia impactul formelor contemporane de migraţie este necesar să se examineze impactul în relaţie cu societăţi şi economii radical diferite de cele ale ţărilor-gazdă din perioadele anterioare. Ceea ce face ca simplele comparaţii statistice să fie nerelevante. Totuşi, se pot face câteva observaţii importante.

Cel mai evident impact al migraţiei este demografic, afectând compoziţia şi dimensiunea populaţiei atât din ţara de origine, cât şi din ţara-gazdă. În cazul statelor bunăstării din epoca modernă, astfel de schimbări au implicaţii extinse – diferite de cele din epocile anterioare – pentru nivelul şi furnizarea de servicii sociale, locuinţe şi educaţie, ca şi pentru funcţionarea economiei în sine. Discursul convenţional de factură xenofobă susţine că urmările acestui fapt sunt uniform negative pentru statele bunăstării ale societăţilor-gazdă. Imigranţii îi presează pe săracii autohtoni şi pe muncitorii din partea de jos a pieţei locurilor de muncă, împovărează sistemele bunăstării deja distruse şi, în general, provoacă secătuirea finanţelor publice. Totuşi, dovezile, aşa cum sunt, nu susţin această poziţie. În cea mai mare parte a Occidentului, creşterea populaţiei indigene a încetinit până aproape de zero, în unele cazuri intrând chiar în declin. Situaţia respectivă este însoţită de o schimbare majoră a structurii de vârstă a populaţiilor. Întrucât speranţa de viaţă creşte, iar rata natalităţii scade, populaţiile din numeroase ţări trec printr-un proces semnificativ de îmbătrânire. Astfel se intensifică impactul asupra cererii totale şi a costului serviciilor de ajutor social şi asupra pensiilor. Iar impactul îmbătrânirii asupra forţei de muncă şi asupra pieţei forţei de muncă este în aceeaşi măsură intensificat de ratele înalte de pensionare timpurie, de retragere deliberată de pe piaţa muncii şi de un interval tot mai mare de timp petrecut de tineret în sistemul educaţional complet şi în şomaj structural. Astfel, rata dependenţei celor care nu muncesc sau care nu se încadrează în forţa de muncă faţă de cei care muncesc a început să crească lent, punând sub presiune fiscală statele bunăstării (vezi Swan ş.a., 1991).

În prezent, imigraţia contribuie semnificativ la creşterea populaţiei, atenuând unele probleme legate de îmbătrânire în ţările membre ale OCDE (OCDE, 1993a). Imigraţia netă este factorul absolut şi relativ cel mai important care contribuie la creşterea populaţiei din Austria, Elveţia, Germania, Italia, Luxemburg şi Suedia. Migraţia egalează contribuţia creşterii populaţiei indigene din SUA, Canada, Australia, Grecia, Norvegia şi Olanda. În cele din urmă, migraţia contribuie foarte puţin la schimbarea demografică din Franţa, Marea Britanie, Belgia, Portugalia şi Spania. Mai mult, în cele câteva studii sistematice asupra aportului imigranţilor la bunăstare prin impozitele plătite în raport cu beneficiile primite, nu există vreo dovadă convingătoare care să sugereze că beneficiile primite depăşesc contribuţiile (Borjas şi Trejo, 1993; vezi şi rezumatul cercetării din Tapinos şi de Rugy, 1993). Într-adevăr, este posibil ca în realitate în Europa Occidentală şi în Canada impactul imigranţilor asupra statului bunăstării să fie pozitiv (Simon, 1984, 1989; Akbari, 1989).

Prin comparaţie, impactul economic al patternurilor istorice de migraţie asupra pieţei forţei de muncă şi asupra economiei în ansamblu este mai dificil de stabilit (pentru o privire de ansamblu, vezi Tapinos şi de Rugy, 1993). Estimarea impactului migraţiei asupra ratei salariilor şi asupra evoluţiei economice generale din economiile-gazdă abundă în probleme legate de definire, colectare de date, construire de modele etc. Efortul

cantitativ depus poate fi considerat în cel mai bun caz echivoc (vom reveni la acest aspect în secţiunea 6.6, cu referire la cercetările calitative). Pe de altă parte, pentru ţările „sursă" de migraţie există un câştig economic evident prin reducerea şomajului intern (Ghosh, 1996). Studiile asupra Coreei de Sud, Pakistanului şi Sri Lankăi evidenţiază impactul considerabil al migraţiei contemporane pentru reducerea şomajului (OIM/ PNUD, 1988). Totuşi, este posibil ca migraţia să atragă oameni care nu s-au încadrat în forţa de muncă internă, iar din această perspectivă, să nu afecteze nivelurile înalte ale şomajului. Şi migraţia contemporană, în comparaţie cu perioadele anterioare, are tendinţa de a „culege crema" din anumite sectoare ale forţei de muncă, dintre cele mai educate şi cu calificare superioară, sărăcind economia internă. PNUD raportează că numai India, China, Coreea de Sud şi Filipine au pierdut 145.000 de lucrători cu pregătire ştiinţifică în favoarea Statelor Unite, între 1972 şi 1985. Însă, ca şi în secolul al XIX-lea, principalul beneficiu economic al migraţiei contemporane îl constituie curentul invers, de transfer de bani din partea muncitorilor către ţara lor de origine. În 1990, ţările în curs de dezvoltare au primit un flux brut de 46 miliarde de dolari, legat de migranţi, şi un venit net de 37 miliarde de dolari (PNUD, 1994). Dat fiind faptul că o parte semnificativă din aceste venituri nu trece prin canalele oficiale, probabil că sumele totale sunt mult mai mari şi astfel depăşesc fluxurile oficiale de ajutor pentru dezvoltare acordate acestor state (vezi Atalik şi Beeley, 1993).

6.4.2. *Forme istorice: comparaţii organizaţionale*

Sub aspectul transporturilor, este destul de clar faptul că în prezent transportul aerian îl depăşeşte pe cel naval ca mijloc principal de migraţie globală. Unele migraţii regionale continuă să treacă peste frontierele terestre – mai ales trecerea din Mexic în SUA. Totuşi, schimbările în tipurile de transport nu au afectat, ci chiar au facilitat concentrările fluxurilor de migraţie prin puncte-cheie – aeroporturi, anumite oraşe etc. Ca o consecinţă, fluxurile migratoare către Occident întâmpină în prezent un ansamblu de controale la frontieră mai complex şi mai instituţionalizat decât a fost posibil vreodată de-a lungul unor graniţe terestre întinse şi nesupravegheate, într-o perioadă în care documentele de identitate erau puţin răspândite.

Comerţul cu sclavi şi deplasările de forţă de muncă asiatică au fost organizate „de sus" de către o alianţă de plantatori şi administratori coloniali şi, în cazul migraţiilor chineze şi indiene către America de Nord, de companii feroviare. În secolul al XIX-lea, ministerele din Europa şi autorităţile coloniale din străinătate s-au asociat cu societăţi filantropice şi de caritate pentru a dirija deplasarea migranţilor europeni către „Lumea Nouă". În perioada postbelică, în Europa, statul a continuat să aibă un rol central în organizarea şi reglementarea fluxurilor de migranţi, însă ministerele muncii, şi nu departamentele coloniale au constituit elementul-cheie. Alături de aceste agenţii, în funcţie de caracterul procesului de decizie politică din fiecare ţară, au fost implicaţi şi reprezentanţi ai capitalului şi muncitorilor, mai ales din cadrul acelor industrii specifice în care penuria de forţă de muncă era mai acută. Agenţiile de plasament şi firmele de recrutare au luat avânt în statele-sursă, organizând la faţa locului fluxul de forţă de muncă atât legală, cât şi ilegală către statele-gazdă. Din nou, aceste organizaţii s-au conjugat cu presiunile mai spontane, iar o dată procesul declanşat, au fost nevoite să canalizeze şi să organizeze atât reuniri de familii, cât şi noi imigrări.

La nivel internaţional, gradul de reglementare a procesului de migraţie rămâne inutil. Cu toate că tratamentul refugiaţilor şi solicitanţilor de azil este tot mai mult reglementat de tratate şi acorduri internaţionale, încă nu a apărut un regim sau un ansamblu de legi internaţionale care să reglementeze deplasarea forţei de muncă şi care să se compare cu reglementările privind comerţul şi circulaţia capitalurilor. De la întemeierea sa la începutul secolului XX, Organizaţia Internaţională a Muncii (OIM) a căutat să instituie reguli fundamentale în privinţa tratamentului aplicat forţei de muncă (iar în prezent sprijină o declaraţie privind drepturile fundamentale în acest sens). Însă numai în Uniunea Europeană a fost creat un cadru juridic internaţional strict privitor la forţa de muncă, chiar dacă şi acesta depinde de punerea sa în practică de către autorităţile naţionale. La nivel naţional, supravegherea mai intensă a frontierelor şi reglementările mai stricte privind migraţia au căutat să limiteze mobilitatea internaţională a oamenilor. În acelaşi timp, migranţii se confruntă cu reguli mai restrictive pentru dobândirea drepturilor de cetăţenie (vezi Hollifield, 1992).

Aceste evoluţii reflectă o schimbare evidentă în patternurile stratificării migraţiilor din secolul al XIX-lea şi a celor de la sfârşitul secolului XX. În timp ce în secolul al XIX-lea direcţia fluxurilor migratoare era în general dinspre nord spre sud, în prezent sensul acesteia este cu precădere dinspre sud spre nord şi dinspre est spre vest. Faptul are consecinţe importante pentru statele europene, pe măsură ce noi niveluri de imigraţie generează noi patternuri de stratificare socială – cazurile cele mai evidente sunt Suedia şi Germania. În ambele state, procentul străinilor din populaţie era la sfârşitul secolului al XIX-lea foarte scăzut: 0,1% în Suedia şi 0,5% în Germania. Ambele cifre au crescut în următorii treizeci-patruzeci de ani, atingând punctul maxim de 0,4% în Suedia în 1920 şi 1,9% în Germania în 1910. Anii interbelici au marcat un declin, înaintea creşterii rapide şi explozive din perioada postbelică. Între 1960 şi 1990, procentul străinilor din populaţie a crescut de la 2,5% la 5,6% în Suedia şi de la 1,2% la 8,2% în Germania. Ambele state au primit în acelaşi timp, pentru prima dată, un număr semnificativ de migranţi non-europeni şi negri (date istorice calculate după Mitchell, 1975; 1992; date recente preluate din SOPEMI, 1991 şi anii anteriori; 1992).

În Marea Britanie se observă o traiectorie similară, complicată de nivelul naturalizărilor obţinute de persoane care ajung în ţară. Datele din 1990 sugerează o populaţie de străini de aproximativ 3,3% din total, însă această cifră nu reflectă comunităţi etnice foarte vizibile şi semnificative cu cetăţenie britanică. Marea Britanie, asemenea Germaniei şi Suediei, este un stat multietnic, dacă nu chiar multicultural, spre deosebire de secolul al XIX-lea. Franţa constituie oarecum o excepţie datorită nivelurilor foarte înalte de migraţie spre interior şi datorită migraţiei transatlantice scăzute din secolul al XIX-lea. Populaţia de străini din Franţa alcătuia până la 2,1% din total în 1870, ajungând la 6,6% în anii 1930 şi scăzând apoi la un minimum postbelic în anii 1950. Recent, migraţia a extins masiv acest procent, astfel încât străinii constituiau 6,4% din populaţie în 1990 (date istorice calculate după Mitchell, 1975; 1992; date recente preluate din SOPEMI).

Datele în cazul Japoniei sunt greu de calculat, însă putem afirma că nivelurile contemporane de imigraţie nu au un precedent istoric. SUA, după cum ne-am aştepta în urma discuţiei despre intensitate, sunt un stat multietnic încă de la formarea sa, străinii având o pondere importantă – 13,9% din populaţie în 1870, procent care a crescut la un maximum de peste 14% în 1910. Colapsul imigraţiei interbelice şi creşterea rapidă a populaţiei indigene au contribuit la scăderea lui până la aproximativ 6% în perioada

postbelică. Cu toate acestea, imigraţiile recente au început să propulseze din nou cifra până la peste 8%, care, adăugată la imigraţia ilegală, este posibil să depăşească 10%. Imigraţia din prima jumătate a anilor '90 se desfăşura într-un ritm fără precedent istoric (calculat ca număr de imigranţi la 10.000 de persoane din populaţie), şi nu există vreun semn de răsturnare radicală (date istorice calculate după Mitchell, 1983, şi Departamentul SUA pentru Comerţ, 1972; date recente preluate din SOPEMI). Mai mult, s-ar putea ca SUA să se apropie de un nivel al diversităţii etnice mai mare decât cel din secolul al XIX-lea – diversitate care nu este pur şi simplu intraeuropeană şi africană, ci şi din ce în ce mai mult hispanică şi asiatică.

Totuşi, aceste tendinţe nu dezvăluie singure diferenţele considerabile în experienţa culturală şi conexiunile sociale ale grupurilor de migranţi. Castles şi Miller au realizat o utilă distincţie între formarea de minorităţi etnice şi formarea de comunităţi etnice (1993). În primul caz, grupurile etnice nu sunt numai segregate pe piaţa forţei de muncă şi în ghetourile rezidenţiale, ci şi excluse din punct de vedere social, cultural şi politic. Ele vor avea tendinţa de a exista ca grupuri marginalizate la periferia unei societăţi indigene defensive, care refuză să acorde comunităţilor de imigranţi cetăţenie deplină sau chiar parţială şi care nu le oferă un loc semnificativ sau îndreptăţit în cadrul unei naţiuni multiculturale mai vaste. Prin contrast, comunităţile etnice există acolo unde „imigranţii şi descendenţii lor sunt priviţi ca parte integrantă a unei societăţi multiculturale care doreşte să îşi redefinească identitatea culturală" (Castles şi Miller, 1993, p. 195). De fapt, după cum susţin autorii, nici o naţiune nu cuprinde grupuri care să se încadreze total într-una din cele două categorii şi nici unul dintre aceste tipuri ideale nu surprinde experienţele diferite ale diverselor grupuri etnice din aceeaşi naţiune. Însă aproape toate ţările se află într-un punct între cei doi poli. Autorii susţin că Australia tinde către modelul comunităţilor etnice, în timp ce Germania se află mai aproape de modelul minorităţilor etnice. În capitolul 7, referitor la globlizarea culturală, vom reveni asupra câtorva dintre consecinţele culturale complexe ale migraţiei. Aici urmărim impactul migraţiei asupra concepţiilor despre identitate naţională şi cetăţenie.

Castles şi Miller evidenţiază patru modele de cetăţenie în ţările occidentale, modele care servesc drept substitut atât pentru atitudinile faţă de cetăţenie şi identitate naţională, cât şi pentru seturile de politici publice care apar din acel context cultural: politici de imigrare, politici de naturalizare şi politici educaţionale şi culturale. Cele patru modele (strategii) sunt: iluzoriu; exclusivist; imperial-republican; multicultural. Atitudinile iluzorii faţă de imigranţi nu constituie un model de cetăţenie, ci mai curând o ignorare intenţionată a comunităţilor de imigranţi. În Japonia şi Italia autorităţile de stat şi politicienii au închis ochii în ceea ce priveşte imigraţia ilegală semnificativă. Bineînţeles, acest fapt nu înseamnă că statutul civic al migranţilor este lăsat deoparte; mai curând, non-decizia asigură un grad mare de marginalizare şi excludere şi un văl de tăcere politică în spatele căruia se poate practica un rasism mai local. În linii mari, modelul exclusivist este un model al naţionalismului etnic în cadrul căruia statutul de înrudire, cel etnic şi cel lingvistic constituie fundamentul cetăţeniei. În Elveţia, Germania şi Belgia, unde acest model tinde să prevaleze, migranţii au ajuns în primul rând prin intermediul programelor de muncitori-oaspeţi, strict reglementate. Este recunoscut statutul legal al imigranţilor, însă el este inferior statutului cetăţenilor din naţiunea-gazdă. Posibilităţile de naturalizare şi dobândire a cetăţeniei sunt strict limitate, iar contactele culturale oficiale şi neoficiale dintre imigranţi şi comunitatea-gazdă sunt inechitabile şi distante.

Modelul imperial-republican este mai diversificat decât oricare altul, întrucât combină un amestec complex şi nedefinit de modele de cetăţenie. În cele din urmă, modelul leagă statutul civic de reşedinţă (şi nu de rasă) şi permite tranziţia de la imigrant la cetăţean mai uşor decât modelul exclusivist. Această afirmaţie se aplică mai ales în cazul celei de-a doua generaţii de migranţi născuţi în ţara-gazdă şi în cazul cetăţenilor din statele foste colonii, care vin în metropolă în condiţii mai favorabile decât muncitorii-oaspeţi, deşi tot ambigue. Identitatea naţională este mai puţin exclusivistă, recunoscând inevitabil interacţiunea reciprocă dintre cultura şi societatea metropolitană şi cea colonială – însă cultura metropolitană rămâne dominantă. Acest model este exemplificat în Marea Britanie şi Franţa şi, într-o anumită măsură, în Olanda.

În cele din urmă, în cadrul modelului multicultural de cetăţenie imigraţia este de regulă permanentă, fiind asigurată tranziţia la cetăţenie. În forma sa ideală, acest model presupune un naţionalism civic în care identităţile sunt multiple sau juxtapuse şi în care culturile imigrante anterioare sunt redefinite în lumina noilor valuri de imigraţie. Bineînţeles că acesta este un model idealizat, iar Castles şi Miller recunosc asimetriile pregnante de putere şi legitimitate, evidente, de pildă, în SUA, între cultura dominantă a albilor şi pluralitatea de grupuri şi culturi ale hispanicilor, negrilor şi asiaticilor. Ei susţin că Australia, Canada şi Suedia se află cel mai aproape de acest model/strategie de cetăţenie.

În timp ce avalanşa de politici naţionaliste şi tumultul identităţii, cetăţeniei şi legitimităţii se dezlănţuie mult mai intens în lumea în curs de dezvoltare (şi fostele state sovietice), toate cele şase ţări ce constituie studii de caz ale volumului de faţă au fost şi continuă să fie preocupate de aceste aspecte. Incertitudinea economică din anii postbelici conjugată cu incapacitatea de a se adapta cultural la prezenţa unui număr mare de non-europeni relevă faptul că strategiile de cetăţenie şi identitate naţională urmărite în Europa şi în America sunt puse în cauză (Lithman, 1987; Solomos şi Wrench, 1993). Privind către un capăt al spectrului, Suedia demonstrează că şi multiculturalismul aparent cel mai stabil este atacat de aceste forţe. În Suedia, multiculturalismul oficial este exprimat prin prevederi generoase în privinţa naturalizării, azilului şi politicilor de ajutor social pentru imigranţi. Educaţia în a doua limbă şi aranjamentele generoase privind securitatea socială derivă din universalismul cuprinzător al democraţiei sociale din Suedia. Câştigând teren pe plan politic ca vector al unui universalism care transcende clasele, consacrat în statul suedez al bunăstării, democraţia socială împreună cu ideologia sa egalitaristă nu păreau că vor tolera excluderea pe temei etnic. Totuşi, pilonii financiari şi ideologici ai unui stat al bunăstării social-democrat au început să se clatine, punându-se în schimb problema tratamentului imigranţilor şi a naturii identităţii naţionale suedeze. Pe fondul prezenţei în creştere a comunităţilor de imigranţi şi al gravei incertitudini economice şi politice, începutul anilor '90 a fost marcat de apariţia unor grupuri naţionaliste în mod explicit rasiste şi a unui populism xenofob mai difuz.

Dacă Suedia a asistat în ultimii ani la o afirmare a naţionalismului rasist, nu este surprinzător faptul că statele cu un model de cetăţenie mai puţin cuprinzător au un destin politic asemănător (Harris, 1990). Germania şi Franţa au declanşat procesul de imigraţie postbelică pe baza unor noţiuni mai exclusiviste ale identităţii naţionale, care au contribuit la afirmarea unei tendinţe de extremă dreaptă mai puternice şi mai susţinute, în principal Republicanii din Germania şi Frontul Naţional din Franţa. Mişcări similare care combină politica de protest, elementele nemulţumite din clasa muncitoare şi din clasa de mijloc au apărut în Belgia, Austria şi Olanda, iar în Italia multe dintre aceste opinii sunt

reprezentate de Liga Lombardă. În Marea Britanie, şansa electorală şi capacitatea organizatorică ale extremei drepte sunt oarecum îngrădite de obstacolele din cadrul sistemului electoral şi de ocuparea celei mai mari părţi din acest teritoriu politic de către sectoarele de dreapta ale Partidului Conservator.

America se află oarecum deasupra acestor curente. Etnicitatea şi identitatea naţională constituie un domeniu controversat încă de la formarea SUA. Mai mult, respingerea vechiului model asimilaţionist, de tip *melting pot*, al identităţii americane a fost iniţiată nu de noile valuri de imigraţie, ci de protestele incendiare ale mişcării pentru drepturi civile din anii '60. Acest conflict intern a alimentat dezbaterile ulterioare privind identitatea americană şi modelele antitetice multicultural şi republican-asimilaţionist. Chiar dacă originile respectivelor conflicte diferă de cele ale dezbaterii europene, există similarităţi în ceea ce priveşte reacţiile. America asistă la o renaştere a atitudinii de supremaţie a albilor, atitudine tot mai dezaprobatoare faţă de imigranţii ilegali, şi la o reafirmare a supremaţiei culturii WASP, contestată de revoltele din anii '60. Succesul referendumului californian din 1997 privind reducerea alocaţiilor de stat şi a serviciilor pentru străinii fără documente indică o nouă acceptare a unui model de cetăţenie foarte draconic şi exclusivist.

6.5. Migraţia şi angrenarea naţională

Din imaginea de ansamblu a migraţiilor postbelice se deduce clar faptul că, spre deosebire de situaţia anterioară războiului, aproape toate cele şase ţări studiate au devenit mai curând importatoare de forţă de muncă decât exportatoare. Deşi emigraţia continuă în toate cele şase state, ea se află, cu excepţia Marii Britanii, la niveluri mai scăzute decât cele din secolul al XIX-lea şi începutul secolului XX. Pentru aceste ţări, imigraţia, sub diverse forme, constituie patternul contemporan dominant de implicare în fluxurile migratoare.

La sfârşitul celui de-al doilea război mondial, SUA aplicau atât o varietate de legi restrictive privind imigraţia, legi promulgate în perioada interbelică, cât şi măsuri mai dure pe timp de război. La sfârşitul anilor '40, acestea s-au mai relaxat pentru a putea fi primite aproximativ 200.000 de persoane strămutate şi de refugiaţi care s-au stabilit în SUA. În anii '50, a fost promulgată o legislaţie mai restrictivă, care căuta nu doar să limiteze totalul imigraţiei, ci şi să o restrângă cât mai mult posibil la nord-europeni, prin impunerea unor cote specifice pentru ţări şi emisfere (Riemers, 1985; Portes şi Bach, 1985; Borjas, 1990). În această perioadă, majoritatea imigraţiei oficiale în SUA provenea din Europa şi s-a ridicat la un total de numai 1,2 milioane între 1946 şi 1955. Amendamentele aduse legislaţiei din anii '50 până în anii '60 şi '70 au ridicat cotele imigraţiei oficiale la un total de aproximativ 300.000 de persoane pe an: număr redus, conform standardelor anterioare anului 1914.

Însă povestea imigraţiei în SUA după război demonstrează eşecul definitiv al acestei legislaţii, atât în termenii volumului real al imigraţiei, cât şi în cei ai sistemului dezechilibrat de cote, conceput pentru a nu permite intrarea europenilor din Est şi Sud, a latino-americanilor şi asiaticilor. Fluxurile de imigraţie nu numai că au continuat nestingherite, ci s-au şi accelerat în anii '70 şi '80, iar originile lor geografice au cunoscut o modificare fundamentală, de la trecerea istorică transatlantică la fluxuri spre

nord provenind din America Latină şi Caraibe şi altele transpacifice dinspre Asia. În anii '80, în SUA a explodat rata imigraţiei – permanentă şi temporară, legală şi ilegală. Este dificil să exagerăm importanţa imigraţiei ilegale în cazul Statelor Unite. În anii '80, agenţiile Statelor Unite au deportat aproximativ un milion de persoane pe an, cu precădere mexicani, pentru că nu aveau actele în regulă. Unele estimări sugerează că la fiecare persoană prinsă, cel puţin patru sau cinci reuşesc să se strecoare în interior – ceea ce presupune un flux anual situat în jurul a 4-5 milioane de persoane, dintre care multe s-au stabilit efectiv, în mod permanent (Johnson şi Williams, 1981; Bustamente, 1989). Estimări mai rezervate sugerează că imigranţii ilegali permanenţi aduc un plus de 200.000 de persoane la populaţia Statelor Unite în fiecare an (Papademetriou, 1991). De asemenea, stabilirile legale permanente au crescut de la aproximativ 500.000 de persoane pe an în 1980 la peste 1,5 milioane în 1990. Din acest număr, doar 112.000 erau europeni faţă de 679.000 mexicani şi 338.000 asiatici. Ca o consecinţă a acestui val, numărul oficial al rezidenţilor străini, care scăzuse de la 6,8% din populaţie în 1950 la 4,7% în 1970, a sporit până la peste 8% în 1990 şi a continuat să crească pe parcursul deceniului (cifre mai vechi calculate după Mitchell, 1983; cifre mai recente din SOPEMI). Dacă ţinem seama şi de imigraţia ilegală, este posibil ca procentul să depăşească în prezent 10% din populaţie, apropiindu-se astfel de nivelurile existente la începutul secolului.

Franţa asistă în continuare la un grad considerabil al imigraţiei (SOPEMI, 1991 şi ani anteriori; 1992; Freeman, 1979; Hollifield, 1992). De la un nivel iniţial scăzut al imigraţiei la începutul anilor '50, fluxurile anuale de imigraţie au ajuns să constituie peste 2% din forţa de muncă la începutul anilor '60. Această rată a urcat constant în anii '70, atingând 7,7% în 1985 şi rămânând apoi la un nivel înalt (cifre mai vechi calculate după Mitchell, 1975; 1992; cifre mai recente din SOPEMI). Mai mult, includerea Algeriei în Franţa metropolitană maschează nivelul anterior independenţei algeriene al migraţiei din Africa de Nord către Franţa. Primele valuri de forţă de muncă temporară proveneau din Italia, fiind la scurt timp înlocuite de fluxuri din Peninsula Iberică, apoi din Turcia, Africa de Nord şi Africa de Vest franceză. Bunăstarea în creştere a Europei de Sud şi procesul de decolonizare au stat la baza acestei schimbări. În 1975, migranţii italieni, portughezi şi spanioli alcătuiau 50% din populaţia străină din Franţa, iar nord-africanii – 33%. În 1992, cele două procente deveniseră 31%, respectiv 39% şi crescuse considerabil numărul migranţilor din Europa Centrală şi de Est şi din fostele colonii franceze din Africa. În 1982, numărul străinilor din Franţa constituia 6,8% din populaţia franceză (SOPEMI). Cu toate că există unele diferenţe demografice între populaţia-gazdă şi cele imigrante, ele s-au diminuat şi astfel dimensiunile populaţiei străine ca procent din totalul populaţiei constituie un indicator acceptabil al alcătuirii forţei de muncă. Pe parcursul anilor '80, acest procent a fluctuat în jurul a 6-7%, deşi a fost mult mai ridicat în anumite industrii şi mult mai scăzut în altele. De exemplu, la sfârşitul anilor '70 străinii constituiau peste 18% din mâna de lucru în industria producătoare de automobile (Hollifield, 1992).

Datele germane oficiale indică o imigraţie aproape inexistentă la sfârşitul anilor '40. După această dată, există un flux constant de aproximativ o jumătate de milion de imigranţi în fiecare an la începutul anilor '50, care creşte la peste 800.000 pe an în 1965 şi atinge punctul maxim de peste un milion la sfârşitul anilor '60 şi începutul anilor '70 (Castles şi Kosack, 1985; Hollifield, 1992). Creşterea a încetinit la sfârşitul anilor '70 şi începutul anilor '80, redobândindu-şi apoi ritmul la sfârşitul anilor '80 şi în anii '90.

Datele germane sunt complicate de diferitele moduri de clasificare a migraţiei etnicilor germani din Europa Centrală şi de Est şi a celor care fugeau din RDG, prin comparaţie cu migraţia muncitorilor temporari. Datele germane privind imigraţia nu-i includ pe aceştia din urmă. Faptul determină o subestimare a nivelului de imigraţie către RFG în raport cu alte naţiuni europene. Prin contrast, condiţiile restrictive în care au intrat în ţară cei de altă etnie decât cea germană împreună cu neacordarea cetăţeniei germane celei de-a doua generaţii de imigranţi (până în 1998) – este în primul rând cazul numărului foarte mare de germani-turci aflaţi la a doua generaţie – amplifică cifrele privitoare la migraţie şi la dimensiunea populaţiei străine în Germania în raport cu alte naţiuni europene.

Valul iniţial de muncitori temporari din anii '50 era alcătuit din italieni şi alţi sud-europeni. Închiderea Zidului Berlinului, în 1961, a accelerat imediat un flux deja evident de migraţie înspre interior alcătuit din muncitori temporari, pe măsură ce se diminua fluxul intern dinspre est. În anii '60, aceste fluxuri erau înlocuite de muncitori din Iugoslavia şi mai ales din Turcia. Ratele imigraţiei în raport cu populaţia au atins punctul maxim la începutul anilor '70, scăzând apoi de la aproximativ 4% din populaţie la un minimum de 1,7% în 1975 şi menţinându-se ulterior în jurul a 2% pe an. La sfârşitul anilor '80, ele începuseră din nou să crească vertiginos. În 1980, dimensiunile populaţiei străine din RFG le depăşeau, în valoare absolută, pe cele din oricare altă ţară europeană: 4,45 milioane de oameni, din care aproximativ o treime erau de origine turcă, iar o altă treime proveneau din Iugoslavia şi Italia (cifre mai vechi calculate după Mitchell, 1975; 1992; date mai recente din SOPEMI). În 1990, numărul străinilor ajunsese la 5,24 milioane, majoritatea noilor imigranţi venind din Polonia şi Turcia şi reducându-se numărul sud-europenilor. Procentul de străini din populaţie a ajuns de la 7,2% în 1980 la 8,2% în 1990 – cifră depăşită în Europa doar de Belgia (9,1%) şi Elveţia (16,3%) (SOPEMI, 1992).

Începând cu anii '50, Suedia a primit fluxuri semnificative de muncitori străini, considerabil intensificate de crearea unei pieţe comune nordice a forţei de muncă din care făceau parte Suedia, Danemarca, Norvegia, Finlanda şi Islanda (Lithman, 1987). La începutul anilor '60, fluxurile de imigraţie se situau la 0,35% din populaţie pe an – mult mai puţin decât în ţările europene abordate –, crescând rapid pe parcursul deceniului şi atingând punctul maxim în 1971. În următorul deceniu şi jumătate a fost menţinută o rată constantă, dar mai scăzută a imigraţiei, rată care s-a accelerat din nou la sfârşitul anilor '80. Importanţa pieţei de muncă nordice deschise poate fi dedusă examinând alcătuirea populaţiei străine din Suedia în 1980. Alţi scandinavi alcătuiau 57% dintre străini, finlandezii reprezentând 44% din populaţia străină. Ceilalţi proveneau mai ales din Iugoslavia, Turcia şi din Chile, după căderea lui Allende. Totuşi, în 1990, scandinavii constituiau doar 38% din populaţia străină, întrucât crescuse numărul turcilor, iranienilor, polonezilor şi grecilor. În linii mari, imigraţia suedeză a fost oarecum mai redusă decât cea din Franţa şi din Germania: străinii alcătuiau aproximativ 5,1% din populaţie şi din mâna de lucru în 1980 şi 5,6% la sfârşitul deceniului (cifre mai vechi calculate după Mitchell, 1975; 1992; date mai recente din SOPEMI).

Şi Marea Britanie a asistat la fluxuri semnificative de imigraţie în era postbelică, ele debutând mai devreme şi sfârşindu-se mai târziu decât în majoritatea ţărilor din Europa de Vest (Gilroy, 1987; Solomos, 1993). Acestea au fost parţial propulsate de cooptarea de forţă de muncă străină şi de complexa politică privind cetăţenia după decolonizare.

Este interesant faptul că Marea Britanie este singura dintre cele şase ţări studiate ale cărei rate anuale de emigraţie le-au depăşit adesea pe cele de imigraţie. În anii '50, imigraţia a rămas la un nivel scăzut, însă a început să crească semnificativ în anii '60, menţinându-se la aproximativ 200.000 de persoane pe an în următoarele două decenii, chiar dacă nivelurile au scăzut oarecum la mijlocul anilor '70. La mijlocul anilor '80, populaţia străină din Marea Britanie ajunsese la 2,8% din total, crescând la 3,3% în 1990 (cifre mai vechi calculate după Mitchell, 1975; 1992; date mai recente din SOPEMI). Dar aceste cifre maschează nivelul de ansamblu al imigraţiei şi eterogenitatea etnică tot mai mare a populaţiei din Marea Britanie. De exemplu, informaţiile privind populaţia străină sugerează că, în 1985, în Marea Britanie erau 138.000 de indieni, 49.000 de pakistanezi şi 135.000 de persoane din Caraibe (SOPEMI, 1991 şi ani anteriori; 1992). Însă datele privind compoziţia etnică a Marii Britanii din acelaşi an oferă cifre mult mai mari, ceea ce reflectă o rată mare de naturalizare.

În cele din urmă, Japonia a cunoscut niveluri relativ scăzute de imigraţie şi emigraţie până în anii '80 (cifre din SOPEMI; Fong, 1993). Primii ani postbelici de reconstrucţie economică au fost martorii unor curente de migranţi spre exterior, însă ele au încetat o dată cu valul de creştere economică început în anii '50. Într-adevăr, în curând a avut loc o schimbare de situaţie, pe măsură ce numeroase persoane de origine etnică japoneză care trăiau în America de Nord şi de Sud au început să se întoarcă acasă. Populaţia de coreeni, mărită prin deplasările forţate din timpul celui de-al doilea război mondial, a rămas în Japonia, reprezentând aproximativ o jumătate de milion de persoane – mai puţin de 0,5% din totalul populaţiei. În anii '80 a crescut nivelul emigraţiei şi mai ales cel al emigraţiei temporare, întrucât forţa calificată de muncă din Japonia a urmat exportul de capital în Europa, SUA şi Asia de Sud-Est. Acestuia i-a corespuns un flux în creştere de forţă de muncă necalificată înspre Japonia, în principal ilegală şi pe termen foarte scurt. La sfârşitul anilor '80, mii de persoane din Pakistan, India, Filipine şi Indonezia se îndreptau către Japonia pentru a ocupa slujbele prost plătite din domeniul serviciilor. Numărul de imigranţi ilegali cărora li s-a refuzat intrarea a crescut de cinci ori în fiecare an, în timp ce expulzările anuale de imigranţi ilegali s-au triplat din 1986 până în 1991, menţinându-se apoi la un nivel de 35.000 pe an (OCDE, 1993a).

Suprapunându-se peste aceste tendinţe ale migraţiei cu caracter economic, diferite ţări au cunoscut diverse fluxuri de refugiaţi şi solicitanţi de azil. În linii mari, Europa a primit aproximativ patru cincimi din totalul solicitanţilor de azil în ţările membre ale OCDE, iar America de Nord restul. Am putea afirma că Japonia nu a primit solicitanţi de azil. În interiorul Americii de Nord, Statele Unite au primit cea mai mare parte dintre solicitanţii de azil şi au asistat la o creştere a numărului de la 20.000 în 1983 la punctul maxim de 100.000 atins în 1989. Politica privind refugiaţii şi solicitanţii de azil este strâns legată de politica externă, în timpul Războiului Rece fiind acceptată aproape orice persoană provenind dintr-un stat comunist. În era postbelică, până în 1989, SUA au acceptat 473.000 de persoane din Cuba şi 411.000 din Vietnam. În 1994, exodul de haitieni şi cubanezi a produs niveluri record ale cererilor de azil în SUA. În Europa, Germania este cea care, având cea mai solidă economie şi cele mai liberale legi privind acordarea de azil, a primit numărul cel mai mare de solicitanţi de azil. În 1981, Germania cuprindea 65% din totalul solicitanţilor de azil din Europa, procent care a scăzut la 47% în 1991. Totuşi, creşterea absolută este enormă, de la 107.800 în 1980 la peste 750.000 în 1991. În anii 1988-1991, Germania a primit cereri de azil de la peste 670.000 de persoane.

Franţa, Suedia şi Marea Britanie au asistat la acelaşi flux în creştere; între 1980 şi 1991, cererile de azil în Franţa au crescut de la 18.000 la peste 50.000, în Suedia, de la 6.000 la 41.000, iar în Marea Britanie, de la 9.000 la 57.700. În termeni proporţionali, atât Franţa, cât şi Suedia au acceptat fiecare aproximativ 10% dintre solicitanţii de azil (Suedia are mai puţin de o cincime din populaţia Franţei), iar Marea Britanie, ceva mai puţin.

6.6. Globalizare, migraţie şi stat-naţiune

Care sunt implicaţiile migraţiilor regionale şi globale contemporane pentru autonomia şi suveranitatea statelor-naţiune? Se pot face câteva încercări de argumentare referitoare la consecinţele decizionale, instituţionale, distribuţionale şi structurale ale patternurilor contemporane de migraţie globală, mai ales pentru statele capitaliste avansate. Mai întâi, fluxul de migranţi ilegali şi fără acte, pe motive economice sau de altă factură, demonstrează capacitatea limitată a multor state-naţiune de a-şi supraveghea independent frontierele. În al doilea rând, statele care şi-au extins supravegherea asupra frontierelor nu au fost capabile să oprească fluxul de migranţi ilegali. În al treilea rând, creşterea numărului de încercări internaţionale de a controla şi coordona politicile naţionale în privinţa migraţiilor demonstrează o recunoaştere a naturii în schimbare a autonomiei şi suveranităţii statale şi necesitatea de a spori cooperarea transfrontalieră în acest domeniu. În al patrulea rând, în sfera politicilor economice şi culturale, migraţia a transformat mediul politic intern în cadrul căruia trebuie să opereze statele capitaliste avansate: puterea colectivă şi patternul de alianţe între actorii politici s-au schimbat, iar migraţia a redefinit interesele politice şi perceperea acestor interese. În cele din urmă, migraţia a modificat tipurile de opţiuni pentru diverse politici aflate la dispoziţia statelor şi echilibrul dintre costuri şi beneficii implicat de aceste politici. Vom examina fiecare dintre aceste afirmaţii în cele ce urmează.

6.6.1. *Impacturi decizionale: control al frontierei* versus *supraveghere*

Capacitatea statelor capitaliste avansate de a-şi ermetiza graniţele nu a fost niciodată perfectă. Acum două secole, statele erau demarcate de zonele gri permeabile şi amorfe ale frontierelor, graniţelor şi periferiilor, în care suveranitatea mai degrabă se dizolva treptat decât era retezată brusc (vezi capitolul 1). Statele au încercat dintotdeauna să controleze deplasarea oamenilor în aceste regiuni şi au fost preocupate de patternurile aşezărilor periferice şi ale deplasărilor populaţiei. Statele europene au o istorie îndelungată şi dezonorantă de expulzări forţate – evreii şi hughenoţii, de exemplu. Totuşi, este anacronică o comparaţie a acestor politici de stat cu formele contemporane de control al frontierelor, întrucât statele, după cum am arătat în capitolul 1, nu au dobândit decât recent frontiere în forma lor contemporană – ca graniţe fixe, strict determinate, care delimitează domeniul teritorial precis al suveranităţii unui anumit stat. Numai o dată cu apariţia statelor-naţiune şi a frontierelor lor au devenit larg răspândite birocratizarea şi documentele privind cetăţenia – paşapoarte, vize etc. –, iar statele au dobândit mijloacele birocratice pentru a încerca să controleze fluxurile migratoare către interior.

Formele contemporane de control al frontierelor au apărut pentru prima dată în SUA la sfârşitul secolului al XIX-lea. Concentrarea de imigranţi pe nave oceanice în câteva

porturi-cheie de pe coastele de est şi de vest ale Statelor Unite însemna că puteau fi mult mai bine concentrate resursele statului pentru a întâmpina fluxurile migratoare decât în cazul unor frontiere terestre întinse. Deşi dezvoltarea centrelor de primire, controlul paşapoartelor şi criteriile de imigrare au evoluat în această epocă, ele au servit iniţial unor politici foarte deschise privind imigraţia. Acest aparat a fost pus la încercare abia în anii interbelici, o dată cu politicile mai restrictive ale Statelor Unite în domeniul respectiv. Scăderea abruptă a emigraţiei către SUA sugerează că inovaţiile administrative şi coercitive – care au fost adoptate treptat de toate statele-naţiune – au sporit puterea statelor în raport cu fluxurile migratoare. În era postbelică, aceste sisteme au fost nevoite să facă faţă unor fluxuri migratoare mult mai intense şi unei mai mari diversităţi de călători internaţionali. Migranţii permanenţi ajung o dată cu muncitorii cu contract. Are loc o creştere fenomenală a turismului internaţional, a numărului solicitanţilor de azil, studenţilor, reunirilor de familii etc. Numărul şi complexitatea în creştere ale acestor categorii birocratice solicită capacităţile agenţilor de control al frontierelor. Turiştii pot să rămână mai mult, studenţii pot să dispară în rândurile populaţiei după terminarea cursurilor (Zolberg, 1993). În statele liberal-democratice, piedicile în calea intruziunii controlorilor măresc aceste fisuri.

În timp ce traficul aerian menţine fluxurile migratoare destul de concentrate, migraţia legală şi ilegală continuă să se desfăşoare peste frontierele terestre, al căror control este acum la fel de prohibitiv de costisitor şi de dificil din punct de vedere geografic ca întotdeauna. Mai ales în SUA, nu se poate patrula cu adevărat de-a lungul frontierei cu Mexicul. Problema este semnificativă şi pentru Franţa şi Germania, din cauza frontierelor lor terestre întinse: spre deosebire de situaţia frontierei SUA-Mexic, acestea intră în cadrul Uniunii Europene şi sunt de fapt graniţe deschise. Însă după cum o demonstrează migraţia către state insulare, precum Japonia şi Marea Britanie, importanţa barierelor fizice devine tot mai nerelevantă pentru controlul frontierelor. Se pare că în Occident cresc nivelurile migraţiei ilegale. Atât agenţiile japoneze, cât şi cele americane raportează rate ale întoarcerii de aproximativ 20%. În ciuda acestor eforturi, OIM estimează că în 1991 în Germania existau 650.000 de imigranţi ilegali, 600.000 în Italia şi probabil 2,6 milioane în Europa Occidentală în ansamblu (Böhning, 1991). Probabil că numai în sudul Californiei există mai mulţi imigranţi ilegali decât totalul acestor cifre.

În anii '70 şi '80, toate ţările din Europa Occidentală şi-au înăsprit legislaţia cu privire la imigraţie şi au întărit forţele poliţieneşti. Aceste măsuri cuprindeau sancţiuni stricte asupra transportatorilor aerieni, cerinţe mai restrictive privind acordarea vizelor, neacordarea accesului şi a procedurii normale în justiţie pentru solicitanţii de azil şi penalizarea activă a străinilor fără documente. Însă nici una dintre aceste sancţiuni nu a putut să inverseze fluxurile migratoare în creştere provenite din intrările ilegale, deşi poate că ele le-au limitat amploarea.

Dată fiind această schimbare, statele au apelat la o diversitate de forme de supraveghere internă şi control asupra compoziţiei populaţiilor lor. În majoritatea statelor capitaliste avansate există obstacole legale, constituţionale şi politice care nu permit poliţiei să oprească persoane şi să le verifice identitatea dacă trezesc suspiciuni. Acolo unde au fost conferite aceste puteri, ele au avut deseori ca rezultat încălcarea libertăţilor civile sau discriminarea regulată şi sistematică împotriva minorităţilor vizibile. În consecinţă, democraţiile liberale încearcă să controleze migraţia ilegală supraveghind accesul pe piaţa muncii. Astfel, există tendinţa tot mai mare de a penaliza angajatorii care utilizează

forţă de muncă ilegală. Totuşi, chiar şi în SUA se pare că această politică destul de draconică nu are efectul scontat. Din nou, faptul reflectă limitările instituţiilor statului şi ale resurselor şi tehnologiilor disponibile, precum şi eşecul agenţiilor statului de a obţine sprijinul şi cooperarea actorilor sociali care le-ar putea ajuta (Castles şi Miller, 1993).

Problema controlului frontierelor şi a supravegherii evidenţiază trei aspecte importante privind suveranitatea şi autonomia de stat. Mai întâi, echilibrul puterii colective dintre state şi migranţi – mai ales cei care caută să se sustragă controlului de frontieră – s-a modificat în timp. Puterile statelor capitaliste avansate au fost sporite prin înfiinţarea de agenţii pentru imigraţie, instituirea unei documentaţii referitoare la cetăţenie şi canalizarea migranţilor prin porturi şi aeroporturi. Însă a crescut şi capacitatea migranţilor de a se sustrage controlului statului, întrucât s-a mărit în general şi numărul călătorilor, iar intensificarea turismului şi a schimburilor de studenţi a deschis alte fisuri în practica agenţiilor pentru imigraţie. În al doilea rând, capacitatea statelor capitaliste avansate de a implementa politici nu depinde întotdeauna, ba chiar foarte rar de autonomia absolută şi puterea statelor faţă de actorii sociali – cum ar fi angajatorii care utilizează forţă ilegală de muncă. Mai curând, statele capitaliste avansate pot să implementeze cu succes obiectivele politicilor lor publice numai atunci când au obţinut cooperarea actorilor sociali la un nivel acceptabil. În cazul migraţiei ilegale, deseori nu au reuşit să realizeze acest lucru. În al treilea rând, politicile privind imigraţia nu pot fi izolate de alte politici care afectează piaţa forţei de muncă. Unele state au intervenit asupra pieţei forţei de muncă, rezultatul fiind creşterea atracţiei faţă de angajarea forţei de muncă străine şi fără documente. Mai ales în SUA, erodarea organizaţiilor sindicale a facilitat astfel de recrutări, în timp ce în Franţa şi Germania costurile ridicate ale securităţii sociale pentru angajarea de muncitori legali şi înregistraţi au încurajat utilizarea de muncitori străini, ca modalitate de sustragere de la contribuţii.

6.6.2. *Impacturi instituţionale: cooperarea internaţională şi supravegherea migraţiei transfrontaliere*

Statele capitaliste avansate care doresc să reglementeze aceste fluxuri migratoare contemporane au fost forţate să se angajeze în forme de cooperare internaţională pentru a le opri de la sursă, fie prin ajutor economic şi pentru dezvoltare, fie prin eforturi internaţionale de control. Modelul dezvoltării care controlează factorii generatori ai procesului de migraţie s-a derulat în principal la nivelul discursului sau în cadrul unor organizaţii relativ fără putere, cum ar fi Parlamentul European. În timp ce Japonia s-a angajat explicit în proiecte de calificare şi investiţii în Asia de Sud-Est cu scopul de a limita fluxurile, există puţine dovezi care să indice o schimbare mai amplă în politicile de asistenţă şi dezvoltare ale Japoniei sau ale oricărui alt stat: mai curând are loc o limitare graduală a bugetelor. Încercările colective de reglementare a refugierilor şi a migraţiei au fost până acum la fel de limitate. UE a făcut un oarecare progres în acest sens prin încheierea acordurilor de la Dublin şi Schengen. Cu toate acestea, trebuie menţionat faptul că încercările guvernelor naţionale de a controla împreună migraţia au intrat într-un conflict acut cu legile, convenţiile şi obligaţiile internaţionale preexistente. Atât Curtea Constituţională franceză, cât şi cea germană au contestat cu succes elemente ale acordurilor de la Dublin şi Schengen; prima, în sensul că ordinele de expulzare şi

controlul asupra solicitanţilor de azil contraveneau Convenţiei de la Geneva privind refugiaţii; cea de-a doua, în sensul că includerea Greciei ca „o terţă ţară sigură" pentru solicitanţii de azil nu corespundea cu evaluarea juridică germană a reputaţiei Greciei în privinţa drepturilor omului.

6.6.3. *Impacturi distribuţionale: diferite patternuri de ocupare şi prosperitate*

Studiile privind impactul imigraţiei asupra ratelor de salarizare în ansamblu într-o economie-gazdă şi impactul diferit al imigraţiei asupra ratelor de salarizare a diverselor clase şi grupuri etnice de pe pieţele naţionale de forţă de muncă le indică pe acestea ca fiind marginale, însă probabil constructive (vezi cercetarea din Ichino, 1993). Pe măsură ce imigranţii ocupă treptele inferioare ale pieţei muncii, mâna de lucru indigenă trece la angajări cu salarizare superioară. Fără îndoială că aceasta este perspectiva cercetării efectuate în Europa în anii '60 şi la începutul anilor '70, ca şi în Canada, Australia şi SUA contemporane (Borjas, 1987, 1990, 1993).

O imagine mai detaliată a consecinţelor economice ale migraţiei pentru economiile-gazdă poate fi desprinsă din câteva consideraţii calitative. În primul rând, impactul depinde clar de caracterul exact al imigraţiei. Migranţii nu pot fi consideraţi drept o masă omogenă atunci când este evaluat impactul lor economic. Şi invers, vor exista consecinţe diferite pentru diversele grupuri din economia-gazdă. În cadrul pieţelor muncii din statele-gazdă, există o polarizare semnificativă printre imigranţi. În numeroase ţări membre ale OCDE un procent considerabil al muncitorilor străini este constituit din specialişti cu înaltă calificare, deseori provenind din alte ţări occidentale. La celălalt capăt al scării, muncitorii imigranţi ocupă slujbele lipsite de siguranţă, prost plătite şi reglementate evaziv. În ultimele două decenii s-au extins ambele nişe în ţările membre ale OCDE. Desfiinţarea reglementărilor privind piaţa forţei de muncă şi apariţia unor companii mai mici şi a activităţii economice informale au creat locuri de muncă pe care doar imigranţii săraci le vor accepta în realitate. Creşterea venitului unora dintre cele mai prospere segmente, mai ales din societatea americană, a generat o cerere semnificativă de forţă de muncă în serviciile domestice. În acelaşi timp, extinderea industriilor de înaltă tehnologie şi a serviciilor a creat locuri de muncă în domenii specializate, manageriale şi tehnice, existând deseori o lipsă de cadre calificate pe plan naţional. De asemenea, comunităţile de imigranţi au avut la rândul lor un rol important în crearea de locuri de muncă şi de afaceri (Light şi Bonacich, 1988; Waldinger ş.a., 1990). În Marea Britanie, antreprenorii asiatici au revitalizat industriile de vânzare cu amănuntul, de catering, industria textilă şi de confecţii. Acelaşi lucru se poate afirma şi despre turci în Germania, algerieni în Franţa şi coreeni şi chinezi în SUA.

Probabil că impactul migranţilor asupra economiilor ţărilor membre ale OCDE este în general pozitiv în anumite perioade. Ipotetic, este clar că în absenţa migraţiilor la scară mare, economiile europene ar fi avut probleme semnificative pe piaţa forţei de muncă în anii '50 şi '60. S-a ajuns la perioada extraordinară de creştere economică susţinută, ocupare totală şi inflaţie relativ scăzută şi deoarece consecinţele inflaţioniste ale restricţiilor de pe piaţa muncii au fost amortizate de un flux constant de migranţi prost plătiţi, poziţionaţi în partea de jos a ierarhiei salariale (Kindleberger, 1967). Deşi

este posibil ca această situaţie să fi intensificat, mai ales după 1973, presiunea asupra bărbaţilor necalificaţi pe piaţa internă a muncii, pe aceştia îi aşteptau oricum vremuri grele. Mai mult, nu aceşti muncitori, ci comunităţile de imigranţi au fost cele care au suportat consecinţele cele mai dure ale restructurării economiilor ţărilor membre ale OCDE în anii '80. Ratele şomajului printre minorităţile etnice le depăşesc pretutindeni pe cele ale europenilor. În mod similar, competitivitatea solidă a agriculturii californiene şi a unei mari părţi din industria prelucrătoare americană nu pot fi separate de faptul că SUA reprezintă singura economie avansată cu rezerve atât de uşor accesibile de forţă de muncă foarte ieftină, nereglementată sau ilegală. De asemenea, s-au dovedit a fi cea mai atrăgătoare destinaţie pentru specialiştii cu calificare superioară de pe întreg globul, ceea ce probabil că explică o parte dintre avantajele sale competitive în domeniul serviciilor şi al înaltei tehnologii. Până în prezent, economia japoneză pare a fi mai puţin afectată de aceste schimbări economice, cu toate că ele constituie reversul valului masiv de investiţii japoneze în străinătate. Capitalul japonez a vânat forţă de muncă ieftină, şi nu invers (vezi capitolul 5).

6.6.4. *Impacturi structurale: identitatea naţională şi cetăţenia naţională*

Oamenii nu doar muncesc. Impactul structural al migraţiilor din motive economice se revarsă inevitabil şi asupra domeniului social, cultural şi politic. În prezent, ţările europene au pentru prima dată populaţii semnificative de negri. Desigur, SUA au de multă vreme populaţii de negri, hispanici şi asiatici, însă şi aici numărul lor creşte cu rapiditate. Mai ales în rândul săracilor există un pattern comun de localizare rezidenţială (cu toate că apar enclave prospere de imigranţi în ţările-gazdă). Comunităţile de imigranţi s-au adunat în oraşe mari, iar în interiorul acestor oraşe au format cartiere etnice concentrate. În Marea Britanie, comunităţile de afro-caraibieni şi asiatici s-au concentrat în Londra, Birmingham, Bradford, Liverpool, Bristol şi Leeds. Imigranţii asiatici din SUA sunt concentraţi în oraşele mari de pe Coasta de Vest, hispanicii în sudul Californiei şi în Texas. Peste jumătate dintre comunităţile de imigranţi din Olanda sunt concentrate în cele mai mari patru oraşe. La rândul său, această situaţie este rezultatul politicilor statului în domeniul locuinţelor, al geografiei pieţelor forţei de muncă şi al faptului că aceste comunităţi de imigranţi creează ele însele cartiere urbane (White, 1984; Glebe şi O'Loughin, 1987).

Problema identităţii naţionale în societăţile tot mai multiculturale este treptat introdusă pe agenda politică de către globalizarea şi regionalizarea migraţiei în era contemporană. Este posibil ca statele capitaliste avansate care caută să urmeze un model exclusivist de cetăţenie şi identitate să descopere treptat minorităţi semnificative concentrate geografic în mijlocul lor şi, foarte posibil, să descopere un val în creştere de nemulţumire şi conflict. În general, se pare că ele nu şi-au creat un spaţiu prea mare de manevră: pur şi simplu, vor fi schimbat un set de probleme politice şi culturale cu altul. În cazul statelor care caută să urmeze un model multicultural de cetăţenie, este posibilă evitarea exceselor frapante ale modelului exclusivist. Totuşi, o astfel de strategie evidenţiază o altă constrângere mai curând internă decât externă asupra autonomiei statelor capitaliste avansate, întrucât acestea sunt, în general, catalizatori prea puţin eficienţi ai schimbării

culturale, mai ales în societăţile democratice liberale în care nu posedă nici un fel de monopol asupra educaţiei şi a produselor culturale. Statele capitaliste avansate care doresc să implementeze un multiculturalism real vor trebui să ia exemplu şi să obţină sprijin de la o societate civilă mai luminată şi mai multiculturală. Însă deseori resursele în acest sens par primejdios de reduse şi necesită ajustare.

6.7. Concluzie

Patternurile contemporane de migraţie sunt mai extinse geografic decât marile migraţii globale din epoca modernă, însă în general sunt oarecum mai puţin intense. În aceste perioade au existat schimbări semnificative ale infrastructurilor tehnologice şi sociale ale migraţiilor. În termeni de angrenare naţională, statele din Europa de Vest au dobândit caracterul cel mai multietnic de până acum, cuprinzând comunităţi importante de imigranţi non-europeni. Pentru prima dată Japonia cuprinde comunităţi semnificative de străini, în timp ce America se întoarce la niveluri ale populaţiei străine nemaiîntâlnite din vremea apogeului imigraţiei din anii antebelici. Autonomia statelor-naţiune este redefinită de impactul migraţiilor legale din trecut şi de impactul continuu al migraţiei ilegale. Capacitatea statelor capitaliste avansate de a-şi patrula frontierele şi de a-şi supraveghea populaţia nu mai este adecvată în raport cu exigenţele. Cooperarea internaţională nu a facilitat încă realizarea acestor cerinţe. Mai mult, noţiunile de „cetăţenie" şi de „identitate naţională" sunt renegociate ca reacţie faţă de patternurile contemporane ale migraţiei globale şi ale globalizării culturale. Însă în numeroase cazuri traiectoria acestor negocieri este departe de a fi clară.

Capitolul 7

Globalizare, cultură şi destinul naţiunilor

Puţine expresii ale globalizării sunt atât de vizibile, larg răspândite şi pătrunzătoare ca proliferarea mondială a mărcilor de bunuri de consum comercializate la scară internaţională, ascensiunea simbolurilor şi artefactelor culturii populare şi comunicarea simultană de evenimente, cu ajutorul transmisiunilor prin satelit, către milioane de oameni de pe toate continentele. Simbolurile cele mai cunoscute ale globalizării sunt Coca-Cola, Madonna şi ştirile de la CNN. Oricare ar fi semnificaţia cauzală şi practică a acestor fenomene, fără îndoială că una dintre cele mai direct percepute şi trăite forme ale globalizării este cea culturală. În ciuda complexităţii interacţiunilor culturale dintre societăţi în ultimele trei milenii, mişcarea tot mai intensă a imaginilor şi simbolurilor şi varietatea extraordinară a modurilor de gândire şi a modurilor de comunicare constituie trăsături unice şi fără precedent ale sfârşitului de secol XX şi ale noului mileniu. Nu există un echivalent istoric pentru întinderea şi volumul global al traficului cultural prin intermediul telecomunicaţiilor, al emisiilor prin satelit şi al infrastructurilor de transport contemporane.

7.1. O analiză a globalizării culturale

Dezbaterile contemporane au lansat trei mari categorii de argumente în privinţa naturii şi impactului globalizării culturale (vezi introducerea). *Hiperglobaliştii* de diverse tipuri descriu şi prevestesc omogenizarea lumii sub auspiciile culturii populare americane sau ale consumismului occidental în general. La fel ca în cazul altor forme de globalizare, pe acelaşi plan cu hiperglobaliştii se află *scepticii*, care evidenţiază superficialitatea şi calitatea inferioară a culturilor globale în comparaţie cu culturile naţionale, precum şi importanţa continuă şi, într-adevăr, în creştere a diferenţelor şi conflictelor culturale de-a lungul liniilor de falie geopolitice ale principalelor civilizaţii din lume. *Transformativiştii* descriu întrepătrunderea dintre culturi şi popoare ca generând hibrizi culturali şi noi reţele culturale globale. Vom reveni asupra acestor dezbateri mai târziu, însă este clar că aceste descrieri se referă în principal la *impactul* globalizării culturale *contemporane* asupra comunităţilor naţionale. Apar astfel trei probleme. Mai întâi, există tendinţa ca susţinătorii unor astfel de poziţii fie să exagereze, fie să minimalizeze amploarea şi profunzimea formelor contemporane de globalizare culturală. În absenţa unui cadru sistematic care să descrie fluxurile culturale între societăţi, şi nu doar să le examineze impactul, nu se poate face o evaluare adecvată a globalizării culturale. În al

doilea rând, puţine descrieri oferă o urmărire conceptuală satisfăcătoare a problemelor istorice. Majoritatea presupun o lume în care fluxurile globale de cultură trebuie puse în opoziţie cu fluxurile şi instituţiile de la nivel naţional. Deşi acest aspect are o importanţă centrală pentru dezbaterile contemporane, el este inutil în abordarea lumii anterioare existenţei statelor-naţiune şi a culturilor naţionale. În al treilea rând, descrierile nu reuşesc să facă diferenţierile adecvate între impactul înţeles ca schimbări în identitatea culturală şi valorile unei naţiuni şi impactul înţeles ca transformare a contextului şi proceselor de formare culturală naţională. Aşa cum vom arăta, această distincţie are o importanţă fundamentală. În acest capitol vom încerca atât să abordăm dezbaterile dominante privind globalizarea culturală contemporană, cât şi, utilizând cadrul stabilit în introducere, să realizăm o descriere a globalizării culturale ţinând seama de formele sale istorice diferite.

Argumentul nostru se conturează pe cinci niveluri. Întâi, vom arăta că existenţa fluxurilor şi instituţiilor culturale transregionale, transcivilizaţionale şi transcontinentale – globalizarea culturală – are rădăcini istorice adânci. Într-adevăr, se poate afirma că punctul istoric de vârf al globalizării culturale, în termenii capacităţii sale de a defini societăţi şi identităţi, se află cu mult înaintea erei moderne, sub forma religiilor mondiale şi a culturilor elitelor imperiale. În al doilea rând, vom afirma că, de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, centralitatea acestor forme mai vechi de globalizare culturală a luat sfârşit, pe de o parte, prin apariţia statelor-naţiune, a culturilor naţionale şi a instituţiilor culturale naţionale, iar pe de altă parte, prin dezvoltarea şi răspândirea noilor ideologii şi moduri de gândire seculare occidentale: mai ales liberalismul, socialismul şi ştiinţa. În al treilea rând, în ciuda pretenţiilor cosmopolite şi internaţionaliste specifice unor elemente ale acestor ideologii şi moduri de gândire şi în ciuda dezvoltării de noi tehnologii ale transmiterii culturale în a doua jumătate a secolului al XIX-lea (telegrafia, zborul, cinematograful etc.), în ultimele două sute de ani balanţa puterii culturale reale s-a înclinat în favoarea statelor-naţiune şi a culturilor naţionale. În al patrulea rând, în era contemporană o serie de transformări tehnologice şi instituţionale au afectat din nou această balanţă. Noile tehnologii de telecomunicaţii şi apariţia corporaţiilor internaţionale de mass-media, alături de alţi factori, au generat fluxuri culturale globale ale căror intensitate, diversitate şi răspândire rapidă le depăşesc pe cele din perioadele anterioare. În consecinţă, este pusă în cauză centralitatea culturilor naţionale, a identităţilor naţionale şi a instituţiilor lor. În al cincilea rând, această provocare vine şi din partea produselor şi a semnificaţiilor culturilor populare şi a domeniului difuz şi ambiguu al consumismului şi materialismului. În consecinţă, interpretarea adecvată a impactului acestei noi forme de globalizare culturală asupra identităţilor politice, solidarităţii naţionale, valorilor culturale este o sarcină dificilă. Vom descoperi că dezbaterile dominante sunt în cel mai bun caz parţiale atunci când analizează impactul globalizării culturale contemporane şi că o cântărire atentă a dovezilor în acest moment – deşi evidenţiază fragilitatea şi instabilitatea posibilă a culturilor şi identităţilor naţionale – rămâne în cea mai mare parte nedeterminată. Globalizarea culturală transformă *contextul* şi *mijloacele* prin care sunt produse şi reproduse culturile naţionale, însă impactul său exact asupra naturii şi eficacităţii culturilor naţionale – asupra autorităţii şi influenţei mesajelor, valorilor şi conţinutului lor – este încă foarte dificil de descifrat.

7.1.1. *Concepte*

Conceptele de cultură şi comunicaţii nu sunt lipsite de ambiguităţi. Mai ales ideea de cultură are o istorie îndelungată şi complexă în discursurile esteticii, ale teoriei sociale şi politice şi ale sociologiei occidentale. Putem, probabil, susţine că noţiunea de „cultură" se referă la construirea, articularea şi receptarea socială a semnificaţiei. Vom utiliza termenul în sensul său larg, chiar dacă uneori ambiguu: cultura atât ca o experienţă trăită şi creativă a indivizilor, cât şi ca un corpus de artefacte, texte şi obiecte; ea cuprinde discursurile specializate şi profesionalizate ale artelor, produsul comercializat al industriilor de cultură, expresiile culturale spontane şi neorganizate ale vieţii de zi cu zi şi, bineînţeles, interacţiunile complexe dintre toate acestea. În contextul de faţă, comunicarea se referă la modalităţile prin care aceste artefacte, credinţe şi mesaje sunt deplasate în timp şi spaţiu. La rândul său, aceasta poate fi divizată într-un număr de procese distincte, întrucât mesajele şi semnificaţiile trebuie să fie înregistrate, păstrate şi reproduse, apoi transmise fizic sau deplasate în alt loc şi în alt moment. Prin urmare, comunicarea presupune medii de stocare şi transmisie, instituţii care fac posibile stocarea şi transmisia şi medii de recepţie (J.B. Thompson, 1990).

Dimensiuni spaţio-temporale ale globalizării culturale

Pentru scopurile acestui capitol, conceptul cel mai adecvat dintre cele dezvoltate în introducerea lucrării de faţă este ideea de globalizare ca deplasare de obiecte, semne şi oameni peste regiuni şi în spaţiul intercontinental. Globalizarea culturii implică deplasarea tuturor celor trei elemente. Este destul de evident că oamenii s-au dovedit agenţii cei mai importanţi şi mai influenţi de transmisie culturală. Într-adevăr, până la apariţia telecomunicaţiilor în secolul al XIX-lea (şi, probabil, a poştei cu porumbei din secolul al XVIII-lea), comunicarea (sau lipsa ei) a fost legată de tipurile de transport; nici o persoană, scriere, semn sau mesaj nu se putea deplasa independent de oamenii şi caii, navele şi trăsurile care le transportau. Totuşi, globalizarea culturii implică şi deplasarea de obiecte, întrucât în timp ce agenţii individuali constituie purtători importanţi ai practicilor culturale, ei înşişi sunt limitaţi la comunicarea prin prezenţă. Alături de oameni, formele şi ideile culturale sunt răspândite în spaţiu prin intermediul cărţilor, al documentelor scrise şi al artefactelor culturale de toate tipurile, de la cele profane până la cele erudite. În cele din urmă, o dată cu apariţia telecomunicaţiilor s-a redus natura de artefact a transmisiunii culturale, întrucât semnele dematerializate – sub forma impulsurilor electrice – circulă aproape instantaneu prin spaţiu şi timp. Am putea să întocmim o hartă a globalizării culturii în termenii *extensiunii* geografice a acestor deplasări şi ai *intensităţii* sau volumului lor în raport cu dimensiunea naţională şi cu cea locală. De asemenea, globalizarea culturală poate fi descrisă în termenii *velocităţii* cu care imaginile sau ideile pot fi comunicate dintr-un loc în altul.

Ca şi în alte cazuri de globalizare, concentrarea atenţiei exclusiv asupra fluxurilor nu reuşeşte să cuprindă importanţa relaţiilor de durată stabilite de acestea şi pe cea experienţelor participanţilor de la ambele capete ale fluxurilor. În cazul fluxurilor culturale, această afirmaţie se referă la producătorii şi receptorii/consumatorii de cultură şi la transmiterea fenomenelor culturale între ei. Este evident că unele fluxuri, deplasări

sau obiecte sunt în totalitate tranzitorii şi nu lasă nici o urmă socială durabilă. Este puţin probabil ca un călător dintr-o comunitate izolată spre alta să instituie sau să creeze o transformare culturală permanentă în oricare din cele două, ori să creeze o reţea durabilă de interacţiuni şi influenţe culturale reciproce. Totuşi, acolo unde se stabilesc astfel de relaţii, putem privi globalizarea culturii drept o întindere şi o adâncire a relaţiilor şi practicilor culturale. Probabil că aceasta este ideea centrală a conceptului lui Michael Mann de putere culturală transcendentă, în care mişcarea oamenilor şi a textelor contribuie la stabilirea unui pattern de convingeri culturale împărtăşite pe o arie extinsă şi, astfel, la stabilirea de patternuri de interacţiune reciprocă între locaţii diferite, în care ideile culturale dintr-un loc le influenţează pe cele existente în altul (Mann, 1986). Bineînţeles, gradul de interacţiune şi similaritate culturală va varia. Astfel, pe lângă întindere, putem vorbi şi de adâncirea relaţiilor culturale, acolo unde este posibil ca schimbările, dezbaterile şi inovaţiile dintr-un loc să fie transferate către alt loc sau respinse în alt loc. Această alăturare de locuri şi oameni separaţi în timp şi spaţiu poate fi privită şi ca o formă de comprimare spaţio-temporală. Totuşi, *impactul* globalizării culturii este dificil de situat pe o scară gradată. Pot apărea diverse tipuri de întâlniri – inclusiv omogenizare, contestare, hibridizare şi indiferenţă – care trebuie să fie cântărite în raport cu contextele şi condiţiile în schimbare.

Dimensiunile organizaţionale ale globalizării culturale

În descrierea globalizării culturii este inutil să ne concentrăm exclusiv asupra acţiunilor conştiente ale indivizilor şi asupra impactului local direct al artefactelor şi obiectelor. Astfel, am concepe globalizarea culturală ca dominată de prozelitism şi de evanghelism. Desigur că practicile culturale pot fi şi sunt impuse activ în zone îndepărtate de locul originar de producţie. Mai ales imperiile constituie un exemplu important al întinderii extensive a ideilor culturale noi, la al căror impact contribuie posibilitatea de aplicare a forţei coercitive şi realitatea subordonării politice. Însă istoria sugerează că procesul de globalizare a culturii este mai complex şi mai variat atât sub aspectul formelor, cât şi sub aspectul relaţiilor dintre producători şi receptori. Astfel, se delimitează o faţetă importantă a acestui proces prin referirea la noţiunea de *moduri de interacţiune*, adică principalele moduri în care operează globalizarea culturală, de la impunere, prin emulaţie, până la răspândire. Alternativ, acolo unde practicile culturale sunt asimilate lent de alte culturi prin contacte repetate şi adaptări locale există procese de difuzie culturală mai puţin conştient organizate.

Ideea de imperiu ne conduce la un alt element al globalizării culturii: formarea de *infrastructuri* de producţie, trasmitere şi receptare culturală şi măsura în care fluxurile şi procesele culturale sunt *instituţionalizate*, adică regularizate şi întipărite, în timp şi spaţiu. Asemenea oricărei forme de putere, puterea culturală nu poate fi mobilizată şi exercitată în absenţa organizaţiilor care creează, transmit, reproduc şi primesc mesaje sau practici culturale. Ele includ atât modurile de transport, cât şi modurile de comunicare. Totuşi, ambele implică mai mult decât tehnologii – chiar dacă acestea rămân centrale –, întrucât tehnologiile trebuie să fie utilizate de către organizaţii sociale. Transportul oceanic presupune constructori de nave, cartografi şi companii de transport naval; Imperialismul cultural presupune crearea de stabilimente educaţionale coloniale şi instruirea profesorilor. De asemenea, toate aceste tipuri de interacţiune presupun un

anumit tip de competenţe lingvistice comune minime – răspândirea utilizării unei limbi, bilingvismul şi multilingvismul, facilităţile de traducere etc. –, care constituie, alături de tehnologii şi organizaţii, un element-cheie al infrastructurilor culturale. Prin urmare, putem vorbi despre globalizarea culturii acolo unde şi atunci când apar infrastructuri şi instituţii pentru transmitere, reproducere şi receptare culturală la scară globală – transregională sau transcontinentală. Astfel, de exemplu, în cazul televiziunii, aceasta ar putea include dezvoltarea unei pieţe internaţionale de programe pentru televiziune, crearea unor companii transnaţionale de producţie şi distribuţie pentru televiziune, răspândirea globală de televizoare la numeroase grupuri-public din lume, crearea unor sisteme transnaţionale de transmisie prin satelit şi apariţia unor regimuri de reglementare adiacente.

Ca întotdeauna, toate aceste tipuri de globalizare culturală – extinderea şi adâncirea relaţiilor, deplasările de semne, obiecte şi oameni, răspândirea şi emulaţia culturală şi crearea de infrastructuri şi instituţii – pot să implice patternuri distincte de *stratificare*, adică ierarhie şi disparităţi. În cazul telecomunicaţiilor, este destul de evident că accesul la legăturile globale de telecomunicaţii este incredibil de asimetric sau inegal între societăţi şi în interiorul lor. În cazul programelor de televiziune, este destul de clar că numai câteva ţări şi companii produc pentru export. Este clar şi faptul că majoritatea dintre noi, în cea mai mare parte a timpului, suntem receptori şi consumatori de „cultură populară", şi nu transmiţători şi producători (cu toate că internetul începe să dizolve această distincţie).

Considerăm că acest arsenal de concepte oferă un set flexibil de instrumente pentru a explora originile şi consecinţele globalizării culturale; el evită o concentrare îngustă asupra impactului globalizării culturale şi permite explorarea transformărilor şi dezvoltărilor care fac posibile în primul rând astfel de impacturi. Ulterior, vom putea utiliza cadrul respectiv pentru a determina formele istorice de globalizare culturală, observând modul în care au fost făurite, inventate sau reinventate într-o perioadă îndelungată tocmai culturile naţionale care astăzi par atât de înrădăcinate şi observând că şi fluxurile culturale actuale au distinşi predecesori istorici. Acum ne vom îndrepta tocmai către aceşti predecesori.

Restul capitolului este organizat într-o serie de secţiuni. În secţiunea 7.2 vom examina câteva dintre principalele forme de globalizare culturală care precedă secolul XX, forme a căror semnificaţie cauzală este probabil mai importantă decât răspândirea globală a simbolurilor corporaţiilor şi a culturii pop: marile religii mondiale, imperiile extinse, naţionalismul modern şi ideologiile seculare transnaţionale. În secţiunea 7.3 vom analiza câteva dintre dovezile cantitative şi calitative disponibile cu privire la globalizarea culturii şi a comunicaţiilor în era contemporană. Ne vom concentra asupra a şase domenii-cheie: telecomunicaţii şi limbă; companii multinaţionale în industria media; radio şi industria muzicii; cinema; televiziune; turism. În secţiunea 7.4 urmează o comparaţie între formele istorice majore ale globalizării culturale, concentrându-ne asupra întrebării dacă ele reprezintă trăsături noi, distinctive în constelaţia culturală globală din prezent. În final, în secţiunea 7.5, vom rezuma descoperirile făcute şi vom analiza punctele forte şi neajunsurile ideii de globalizare culturală, cu referire în special la impactul său asupra culturilor naţionale, a identităţii naţionale şi a politicii statelor capitaliste avansate.

7.2. Globalizarea culturală din perspectivă istorică

Nu poate fi contestat faptul că globalizarea culturii are o istorie foarte îndelungată. După cum am arătat în descrierile privind răspândirea globală a comerţului (capitolul 3) şi migraţiile globale (capitolul 6), oameni, obiecte şi idei circulă în jurul globului de multă vreme. În lucrarea de faţă nu putem oferi o imagine cuprinzătoare în acest sens. Totuşi, pentru a stabili ceea ce este distinctiv în privinţa globalizării contemporane a culturii, vom examina primele forme de inovaţie tehnologică şi socială care au facilitat transformarea spaţială a practicilor culturale. În fiecare caz vom analiza extensiunea, intensitatea, velocitatea, impactul şi forma organizaţională de bază ale acestor dezvoltări. Pe baza analizei respective vom încadra într-o perspectivă istorică adecvată afirmaţiile mai recente privind globalizarea culturii.

7.2.1. *Religiile mondiale*

În mod paradoxal, nici o religie mondială din lista convenţională – creştinism, islamism, confucianism, hinduism, iudaism şi budism – nu are o prezenţă numerică semnificativă pe fiecare continent sau în fiecare regiune, deşi creştinismul şi iudaismul şi-au răspândit adepţii în cele mai multe colţuri ale lumii. Hinduismul, budismul şi confucianismul sunt mai concentrate în bastioanele lor regionale – Asia de Sud, Asia de Est şi China. Islamismul ocupă o poziţie de mijloc, puternică în Orientul Mijlociu şi Africa de Nord şi cu un număr semnificativ în restul Africii şi Asiei de Est. Bineînţeles că toate au propriile comunităţi migratoare sau de diasporă – mai mult sau mai puţin restrânse – în locurile cele mai neaşteptate: peste un milion de shintoişti japonezi în Brazilia; 4 milioane de musulmani turco-germani în inima Europei creştine; enclava catolică Goan pe coasta de vest a Indiei. Definiţia unei religii mondiale este într-un anumit sens *post hoc*, întrucât credinţele etichetate de obicei drept „globale" au fost descrise ca atare numai după ce extinderea spaţială a credincioşilor a depăşit cu mult locul de origine şi de creare. În termenii lui Mann, „ele au devenit semnificative datorită unei trăsături comune: un sentiment translocal al identităţii personale şi sociale care a permis mobilizarea extensivă şi intensivă la o scară suficient de mare pentru a intra în istorie" (1986, p. 363).

Astfel se prezintă extensiunea lor geografică, chiar dacă este deseori concentrată regional, şi impactul lor social, distanţând religiile mondiale de numeroasele credinţe care au existat şi care mai există. Ele sunt sisteme de credinţe şi ritualuri care, în momente istorice cruciale, au capacitatea de a depăşi locul lor de origine şi de a cuprinde, converti şi cuceri alte culturi şi alte religii. Capacitatea mobilizatoare a religiei s-a adăugat cel mai clar în cazul islamului şi al creştinismului capacităţii de a extinde puterea militară şi influenţa culturală. Nici civilizaţia chineză şi nici cea indiană nu s-au angajat în asemenea competiţii de cucerire şi astfel credinţele lor indigene au rămas în interiorul graniţelor lor ambiguu definite, însă nu trebuie să uităm cât de vaste erau acele teritorii.

Aplicând modelul nostru conceptual al globalizării în cazul religiilor mondiale, putem afirma că ele au dobânit o extensiune extraordinară. Chiar dacă bazele religiilor mondiale se situează în timp cu câteva milenii în urmă, le putem comprima impactul iniţial la o perioadă de aproximativ o mie de ani, între 300 î.Hr. şi 700 d.Hr. Budismul

şi hinduismul au dobândit o formă asemănătoare celei contemporane în cele trei veacuri anterioare naşterii lui Iisus Hristos, în timp ce islamul a atins nucleul regiunilor sale în jurul anului 700 d.Hr. În această perioadă de o mie de ani, principalii agenţi ai expansiunii religioase au fost ierarhiile clericale organizate. Uneori, ele au operat în alianţă cu state dominante şi cu elite politice şi economice, alteori interstiţial, în limitele şi dincolo de cadrul stabilit de state. Capacitatea acestor religii de a se răspândi şi de a pătrunde în organizarea şi credinţele vieţii de zi cu zi a fost facilitată atât de inovaţia teologică, cât şi de cea tehnologică. Budismul şi hinduismul, rămânând limitate la Asia de Sud şi de Est, au generat cadre teologice de o complexitate şi adaptabilitate suficiente pentru a putea cuprinde şi atrage adepţi din toate culturile şi grupurile lingvistice (Weber, 1951, 1958). Inovaţia monoteismului, deşi creaţie a evreilor, a fost multiplicată de creştinism şi islam, ambele religii alăturând un cod moral unic perspectivei mântuirii posibile pentru toţi. Islamul şi-a făcut apariţia în diverse regiuni în secolul al VIII-lea, menţinându-şi poziţia în ciuda faptului că rămâne rarefiat în multe locuri (Gellner, 1981). Creştinismul va trebui să aştepte până la expansiunea militară şi colonială a Europei din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea pentru a dobândi o prezenţă globală. Inventarea scrierii a permis răspândirea unui număr de texte fundamentale care ofereau o infrastructură de instituire a unor credinţe şi doctrine împărtăşite şi stabile pe arii extinse (Giddens, 1985; Goody, 1986). Evoluţia scrierii şi deplasarea atât a textelor, cât şi a interpreţilor au făcut posibilă dezvoltarea de reţele transculturale de credinţe şi comportamente împărtăşite, cu o sistematizare şi o rutinizare imposibile într-o lume ce nu cunoştea scrierea. Acest proces împreună cu dezvoltarea ierarhiilor clericale instituţionalizate şi regularizate – infrastructura culturală esenţială a religiilor mondiale – au făcut posibile întinderea şi adâncirea relaţiilor culturale între societăţi altfel separate şi diferite. Acestea fiind spuse, procesele de globalizare culturală au apărut lent, trecând decenii până la iniţierea lor şi secole până la înrădăcinare.

Desigur, răspândirea religiilor mondiale a adus cu sine ierarhii şi disparităţi culturale. Religia clericilor şi a elitelor a coincis rareori cu cea a masei populaţiei, iar comunitatea credincioşilor nu a fost tocmai democratică în reglementarea credinţei şi a practicilor. În mod similar, din cauza diferenţelor uriaşe dintre adepţii acestor credinţe în diverse societăţi, nu este surprinzător faptul că toate prezintă mari variaţii geografice şi mixturi complexe cu culturile şi religiile preexistente. Sub aspectul impactului lor, nu există îndoială că religiile mondiale se numără printre cele mai semnificative inovaţii culturale ale umanităţii. Religiile mondiale au adus elitelor politice şi religioase puteri şi resurse imense, fie în privinţa capacităţii lor de a mobiliza armate şi popoare, fie în privinţa dezvoltării sentimentelor transculturale de identitate şi apartenenţă sau a creării de infrastructuri teologice şi juridice consolidate în cadrul societăţilor. Din această perspectivă, religiile mondiale constituie fără îndoială una dintre cele mai puternice şi semnificative forme de globalizare a culturii din era premodernă, dacă nu chiar din toate timpurile.

7.2.2. *Imperiile*

Extinderea tărâmului sacru a însoţit şi a fost adesea intim legată de expansiunea tărâmului secular al politicii şi forţei militare, chiar dacă de multe ori distincţia poate fi operată doar din perspectiva târzie a unui secol XX secularizat. Imperiile au fost deseori

caracterizate prin încercarea de a impune o autoritate politică centralizată într-un teritoriu vag definit şi populat de o multitudine de grupuri sociale şi etnice diferite. Din această perspectivă, imperiile şi procesul de construire a imperiilor pot fi privite ca o formă de globalizare politică ce extinde şi adânceşte relaţii de autoritate şi control (vezi discuţia din capitolul 1). În secţiunea de faţă, preocuparea noastră principală este rolul puterii culturale în crearea şi menţinerea imperiilor politice.

Toate imperiile întâmpină inevitabil o serie de probleme sau contradicţii structurale corelate, mai ales acele imperii care nu se bazează numai sau în principal pe impunerea repetată a forţei coercitive pentru a obţine cooperarea sau supunerea provinciilor (Eisenstadt, 1963; Mann, 1986). Problema esenţială ţine de centralizare şi descentralizare, întrucât imperiile sunt conduse de la centru, iar capacitatea lor de a impune regulile este deseori limitată. Impunerea constantă a ordinelor de la centru necesită timp, resurse şi infrastructuri eficiente. Prin urmare, imperiile au nevoie să îşi delege puterea cât mai mult posibil către periferie. Dar acţionând astfel, ele îşi ameninţă propria integritate. Una dintre modalităţile de a reduce parţial această dilemă este de natură culturală: un imperiu poate încerca să creeze o clasă conducătoare universală, unită prin legături de rudenie, credinţă şi religie, astfel încât diviziunea politică esenţială în imperiu să fie una pe verticală – între clase –, şi nu pe orizontală – între centru şi periferie. Astfel, imperiile triumfătoare au fost cele în care extinderea puterii politice şi militare a fost întărită prin extinderea puterii culturale. Deseori, expansiunea culturală a apărut interstiţial şi neintenţionat între clase supuse, şi nu conducătoare. Expansiunea de început a creştinismului în interiorul Imperiului Roman constituie un exemplu relevant. Prin contrast, răspândirea, emulaţia, întinderea şi adâncirea culturală, precum şi crearea de infrastructuri culturale pot să constituie o parte dintr-o strategie intenţionată de dominaţie.

Constrângerile de spaţiu ne împiedică să trecem în revistă chiar şi într-o manieră superficială rolurile imperiilor în globalizarea culturii, astfel încât vom analiza două imperii, unul premodern, celălalt din epoca modernităţii timpurii: Imperiul Roman şi Imperiul Britanic. În cele ce urmează, vom schiţa câteva dintre formele principale luate de globalizarea culturală sub aceste auspicii imperiale diferite, după care vom reveni asupra inovaţiilor culturale unice din era modernă.

Imperiul Roman

Ceea ce a deosebit Imperiul Roman de predecesoarele sale din bazinul Mediteranei şi Orientul Apropiat, deşi nu neapărat şi de China dinastiei Han din Orientul Îndepărtat, a fost capacitatea sa de a-şi exercita consecvent puterea politică de la centru pe un imperiu teritorial regularizat. În contrast cu conducerile imperiale anterioare, de pildă în Persia sau în Grecia antică, integritatea Imperiului Roman a fost menţinută nu numai prin utilizarea extensivă a coerciţiei militare şi prin perceperea nereglementată a impozitelor şi tributului. Reglementările obligatorii, imperative, influenţa şi strategia au fost toate exercitate, cu o intensitate variabilă, pe o zonă întinsă şi timp de aproape cinci secole. Această schimbare decisivă a puterii exercitate de statul imperial roman a fost rezultatul unei serii de inovaţii. Probabil că elementul cel mai important l-au constituit capacităţile logistice superioare ale legiunilor romane şi cunoştinţele lor în domeniul ingineriei, construcţiei de drumuri şi organizării. Însă alături de această creştere fenomenală a ariei de exercitare a puterii militare au existat şi o serie de inovaţii culturale care le-au permis

romanilor să genereze şi să reproducă o clasă conducătoare transimperială, unită şi prin altceva decât prin legături de rudenie: comunitate politică, solidaritate imanentă de clasă şi o estetică, ritualuri şi credinţe împărtăşite (Millar ş.a., 1967; Mann, 1986). Puţine imperii premoderne s-au apropiat de romani din punctul de vedere al întinderii relaţiilor culturale astfel generate, iar din acela al adâncirii lor, romanii nu au avut nici un rival.

Cheia acestei adânciri a fost faptul că, după cucerirea miltară, Roma lăsa pe poziţii o mare parte a elitei locale, încorporând-o cultural şi politic în statul roman şi în clasa conducătoare – cu toate că, înaintea formării unei administraţii imperiale, linia despărţitoare dintre cele două clase era mai curând confuză. Educaţia a fost cheia acestei realizări. Printr-o instruire specializată şi organizată, educaţia era aproape universală în rândurile clasei conducătoare romane, atât în cazul femeilor, cât şi al bărbaţilor. Latina în jumătatea de vest a imperiului şi latina şi greaca în est constituiau limbile oficiale comune ale politicii şi culturii. În provincii s-au construit, deliberat, teatre şi amfiteatre, iar arta dramatică şi poezia s-au răspândit în întreg imperiul. În cele din urmă, cultele religioase locale au fost oarecum incluse în Panteonul roman. Dovada succesului şi integrităţii clasei conducătoare romane o constituie răspândirea geografică a succesiunii imperiale. În timp ce, din punct de vedere al infrastructurii, tronul a rămas la Roma până în 330 d.Hr., familiile conducătoare au provenit din Roma, din bazinul Mediteranei şi Africa de Nord, iar în cele din urmă şi din Balcani şi regiunile dunărene.

Imperiul Britanic

La apogeul său, Imperiul Britanic a fost cel mai global dintre toate imperiile formale. Cu toate că politicile coloniale au fost variate şi deseori mai curând dezorganizate, este clar faptul că în numeroase dominioane şi colonii a existat o puternică dimensiune ideologică şi culturală, atât a exercitării dominaţiei britanice, cât şi a menţinerii unor legături complexe între centru şi periferie, metropolă şi provincie. Aceasta a luat o multitudine de forme, însă două dintre cele mai importante au fost dirijarea politicilor educaţionale imperiale şi crearea unei infrastructuri imperiale de comunicaţii, ambele constituind exemple clare ale globalizării culturii şi comunicaţiilor. În domeniul educaţional, idei şi practici culturale britanice – sau, mai curând, engleze – au fost răspândite prin intermediul structurii instituţionale a primelor sisteme educaţionale coloniale şi prin conţinutul lor. Au fost reproduse în lumea întreagă modelele englezeşti de educaţie în şcoli publice şi particulare pentru copiii elitelor locale, în timp ce caracterul şi temele manualelor şi programelor şcolare erau invariabil englezeşti. Mai presus de toate, limba principală de educaţie şi instruire era engleza. O eficienţă aparte pentru socializarea elitelor coloniale au avut-o fluxurile restrânse, dar importante de studenţi la Oxford şi Cambridge, unde aceştia au primit o educaţie corespunzătoare pentru serviciul în administraţia colonială sau, mai târziu, în guvernele de după independenţă.

În timp ce Roma a construit drumuri pentru a crea sinapsele esenţiale conducerii la distanţă, eforturile britanice au fost direcţionate oarecum diferit. Nu trebuie uitat rolul Imperiului Britanic în stimularea şi utilizarea primelor sisteme de telecomunicaţii (Headrick, 1988). Sistemul telegrafului a fost inventat, demonstrat şi patentat pentru prima dată în 1837. Şapte ani mai târziu, în 1844, a avut loc cu succes prima comunicare la mare distanţă în SUA, între Washington şi Baltimore. Încă de la începuturile tehnologiei, oamenii au încercat să creeze cabluri submarine. Aceasta presupunea producerea unui înveliş izolator corespunzător pentru cabluri şi găsirea unor metode de amplasare a

cablurilor pe fundul mării. Gutaperca, o formă de latex tropical, a oferit învelişul, iar rezolvarea celei de-a doua probleme a venit din partea unui ofiţer prusac de artilerie, Werner von Siemens. În 1853 a fost amplasat un cablu între Marea Britanie şi Irlanda, iar primul cablu transatlantic a fost amplasat în 1858. Totuşi, problemele tehnice şi proasta izolaţie au întrerupt transmisiunile după câteva luni. A fost nevoie de şi mai mult rafinament tehnic înainte ca primul cablu permanent funcţional să fie amplasat pe fundul Atlanticului, în 1868. Guvernul britanic s-a implicat îndeaproape în tehnologia cablului încă de la început, însă a fost presat şi mai mult de revolta indiană din 1857 şi de nevoia de comunicare eficientă şi rapidă cu periferia imperială (vezi *supra*, secţiunea 1.1.4). Primele eforturi de la sfârşitul anilor 1850 se loviseră de o tehnologie neadecvată, în timp ce linia terestră prin Imperiul Otoman era considerată inacceptabilă strategic. În 1870 a început să funcţioneze primul sistem telegrafic submarin de succes între Marea Britanie şi India.

Ulterior, amplasarea de cabluri a continuat cu rapiditate, fiind condusă de Eastern Telegraph Company; aceasta primea un sprijin indirect considerabil din partea guvernului britanic preocupat de atingerea obiectivelor coloniale: cercetări ale fundului oceanic, mari cantităţi de trafic oficial, drepturi de acostare şi sprijin diplomatic. După 1878, guvernul britanic a oferit subvenţii semnificative pentru linii limitate comercial, dar de importanţă strategică; de exemplu, o subvenţie de 1,75 milioane de lire sterline pentru cablul Australia-Africa de Sud, în anii 1890. În 1887, existau 214.000 de kilometri de cablu submarin, din care 70% aparţineau Marii Britanii. În următoarele decenii, dominaţia britanică a scăzut uşor, pe măsură ce alte imperii îşi construiau propriile reţele de telegraf, însă, în 1908, 56% din cei 473.000 de kilometri de cablu îi aparţineau în continuare acesteia (Headrick, 1988). Totuşi, trebuie menţionat că, în ciuda apropierii teoretice dintre centru şi periferie, nu este deloc clar, după cum am arătat în capitolul 1, faptul că sistemul de cablu ar fi permis o exercitare directă mai eficientă a puterii politice de la centru, deşi astfel s-a extins cu siguranţă infrastructura de comunicaţie, atât în interes militar (vezi capitolul 2), cât şi în interes civil.

7.2.3. *Culturi naţionale moderne şi ideologii seculare transnaţionale*

Imperialismul global al statelor occidentale din secolul al XVI-lea până în secolul XX a creat câteva dintre infrastructurile esenţiale pentru impunerea şi răspândirea în lume a ideilor, valorilor şi instituţiilor şi practicilor culturale occidentale. Conţinutul acestei impuneri a fost generat în interiorul Occidentului: culturile naţionale moderne, naţionalismul şi ideologiile şi discursurile seculare transnaţionale.

Culturile naţionale

Am discutat deja în capitolul 1 despre originile şi caracterul statului-naţiune european. Dezvoltarea ideilor şi a relatărilor despre naţiuni şi culturile naţionale a constituit un element esenţial al acestui proces. Simultan, apariţia noii forme de stat delimitat teritorial de frontiere a contribuit la încurajarea şi consolidarea proiectelor culturale ale naţionaliştilor. Analiza acestui domeniu îndelung contestat presupune cel puţin câteva definiţii. După cum am afirmat în capitolul 1, naţiunea este o comunitate a tuturor claselor

ale cărei sentimente împărtăşite de identitate, de solidaritate şi de interese sunt înrădăcinate într-o identitate etnică şi într-o experienţă istorică comună (reală, imaginată sau interpretată) şi al cărei proiect politic central este posedarea unui stat distinct într-un teritoriu delimitat. Din această perspectivă, naţionalismul poate fi privit atât ca o afiliere psihologică şi culturală care creează o conexiune cu comunitatea naţiunii, cât şi ca un proiect cultural şi politic care caută să dobândească autodeterminarea, să creeze şi să modeleze state. Culturile naţionale constituie ansambluri complexe de practici, credinţe, ritualuri şi atitudini, reale şi imaginate, care au apărut în urma acestor proiecte (vezi Mann, 1993).

Nu putem găsi nici o naţiune ajunsă la maturitate, în sensul propus în această lucrare – ca entitate socială şi culturală – înainte de sfârşitul secolului al XVIII-lea. Desigur că au existat comunităţi ale tuturor claselor, iar identitatea etnică a constituit o puternică forţă unificatoare în numeroase societăţi şi înaintea apariţiei naţiunilor. Totuşi, documentele istorice sugerează că şi acolo unde a existat un proto-sentiment al naţiunii înainte de secolul al XVIII-lea – de exemplu, în Franţa, Suedia sau Anglia –, acesta nu furniza unica identitate sau unicul element de apartenenţă. El se afla obligatoriu în competiţie cu identităţi transnaţionale mai ample şi, mai ales, cu identităţi locale şi regionale. Mai mult, gradul real de interacţiune culturală şi interconexiune socială, pe arii extinse şi întretăind linia de separaţie între clase, a fost minim. Naţiunile au apărut ca actori sociali distincţi numai atunci când proto-naţiunile au fost transformate de schimbările economice, sociale şi politice din îndelungatul secol al XIX-lea.

Literatura cu privire la precondiţiile sociale ale apariţiei naţiunilor şi naţionalismului modern este consistentă (*cf.* Smith, 1971 ; B. Anderson, 1983 ; Giddens, 1985 ; Hobsbawm, 1990 ; Mann, 1993). Printre cei mai importanţi factori se numără nivelurile în creştere ale educaţiei dincolo de barierele de clasă, niveluri care au facilitat comunicarea între clase şi răspândirea istoriilor, miturilor şi ritualurilor naţionale, precum şi puterea şi importanţa tot mai mare a statelor, deoarece, pe măsură ce statele şi societăţile s-au întrepătruns tot mai mult (în principal prin impozite şi serviciul militar obligatoriu), a crescut şi importanţa faptului de a avea un stat propriu. Relaţia dintre naţiunile şi statele emergente a variat. În cazurile Angliei, Franţei şi Spaniei, naţiunea emergentă a sprijinit eficient mecanismul de stat existent, care la rândul său asigura ca identităţile naţionale concurente să fie copleşite sau împinse către periferie (galezii, bretonii, catalanii). În cazul Germaniei, naţiunea era mai vastă decât oricare dintre statele germane şi astfel naţionaliştii au devenit o forţă în procesul de creare a unui stat nou, mai mare. În cazul Austro-Ungariei, naţiunile au apărut în interiorul unui stat imperial transnaţional, pe care au căutat să îl dezmembreze. Date fiind aceste contexte foarte diverse, culturile naţionale şi naţionalismele emergente au dobândit forme numeroase – etnice şi civice, raţionale, constituţionale şi romantice, de nucleu şi de periferie. Scopul nostru nu este analizarea acestor diferenţe. Mai curând, întrebarea la care dorim să răspundem se referă la modul în care afirmarea naţiunilor, a naţionalismelor şi a culturilor naţionale se intersectează cu relatarea privind globalizarea culturală.

Înainte de apariţia naţiunilor şi a statelor-naţiune, cea mai mare parte a comunicării şi a interacţiunii culturale avea loc fie între elitele din numeroase societăţi distincte, fie la niveluri locale şi foarte limitate. O dată cu naşterea naţiunilor şi a statelor-naţiune, s-a modificat dimensiunea socială şi spaţială a numeroaselor reţele şi instituţii culturale. Făurirea naţiunii presupunea o comunicare între clase, şi nu doar între elite. De asemenea, implica, acolo unde era necesar, controlarea tipurilor de mesaje şi de simboluri culturale

destinate publicului. Esenţa acestui proiect a fost crearea unei culturi naţionale, parţial înrădăcinată în trăsăturile culturale şi sociale de durată ale societăţilor, parţial inventată – şi deseori doar cu un succes limitat. Din nou, literatura referitoare la acest subiect este generoasă (de exemplu, Hobsbawm şi Ranger, 1983; Colley, 1992). Important de menţionat pentru scopurile noastre este faptul că preocuparea centrală a acestor noi identităţi culturale era consolidarea relaţiilor dintre identitatea naţională, autodeterminarea naţională şi frontierele teritoriale şi sferele de control teritorial ale statelor, însă nu dorim să sugerăm că identităţile culturale şi graniţele statelor-naţiune au coincis cu necesitate (deseori, ele nu au coincis). Naţionalismul ceh a apărut în interiorul frontierelor Imperiului Austro-Ungar şi a căutat să creeze între acele graniţe un stat distinct, mai mic. Acelaşi lucru se poate afirma şi despre naţionalismul catalan, care a avut mai puţin succes. Identitatea şi cultura naţională germană au fost create peste graniţele numeroaselor stătuleţe şi ducate germane fragmentate din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. Chiar şi după formarea unui stat-naţiune german unit, la sfârşitul secolului al XIX-lea, nu era clar dacă noul stat constituia unicul depozitar al poporului german sau al culturii germane.

În timp ce formarea identităţilor naţionale şi a culturilor naţionale a fost o sarcină asumată de numeroşi şi diverşi actori sociali şi instituţii, organizaţiile statului şi oficialii de stat au fost, invariabil, puternic implicaţi în proiect. Contribuţia principală a acestor actori a constituit-o deseori crearea de noi infrastructuri culturale care corespundeau teritorial cu frontierele statului şi care ofereau canalele pentru răspândirea culturilor şi identităţilor naţionale nou concepute – şi, acolo unde era necesar, pentru controlul, suprimarea sau eradicarea identităţilor adverse şi a naţionalismelor periferice. Aproape fiecare guvern naţional a urmărit vreo formă de sistematizare a limbii naţionale sau oficiale şi deseori a căutat să controleze, să limiteze sau să interzică utilizarea altor limbi în sfera publică. Majoritatea acestor autorităţi au creat sau au încercat să creeze un sistem naţional de şcolarizare şi s-au preocupat de instituirea unui control asupra programelor şcolare. În plus, în ultimul secol, numeroase state au dobândit sau au încercat să dobândească un control asupra presei naţionale, au creat un serviciu poştal naţional uniform, au construit sisteme naţionale de telegrafie şi telefonie şi, pe măsură ce tehnologiile de radio şi televiziune au devenit accesibile, au stabilit un control asupra sistemelor naţionale de transmisiune. Şi, în plus, toate statele au folosit armatele lor permanente ca simboluri şi ca un mijloc de socializare în sensul apartenenţei naţionale. Aceste organizaţii şi practici culturale au fost conştient folosite pentru a construi istoriile naţionale, pentru a defini identităţile naţionale şi pentru a inculca sentimentele de apartenenţă naţională. În timp ce epocile anterioare au cunoscut instituţii culturale care fie se extindeau peste societăţi numeroase (religiile mondiale), fie erau puternic localizate prin formă şi apartenenţă, apariţia statelor-naţiune a condus la crearea de curente, instituţii şi identităţi culturale pe o scară intermediară şi la dezvoltarea unor infrastructuri culturale care permit răspândirea mult mai eficientă a mesajelor şi practicilor culturale uniforme, întretăind linia de separaţie între clase.

În Europa, afirmarea naţiunilor şi a naţionalismului a condus la organizarea vieţii culturale de-a lungul delimitărilor naţionale şi teritoriale şi a contribuit la consolidarea statelor mai vechi, deseori pe seama naţiunilor şi a grupurilor etnice periferice. Ea a contribuit la crearea de noi state-naţiune şi la colapsul şi fragmentarea vechilor imperii multinaţionale. În mod paradoxal, ideile de naţiune, cultură naţională şi naţionalism s-au

răspândit în Asia, Africa şi Orientul Mijlociu, în parte prin prelungirile imperiilor europene. Influenţa acestui nou tip de organizare socială asupra restului lumii nu s-a pierdut, contribuind la intensitatea şi puterea mişcărilor anticolonialiste din secolul XX. Totuşi, în timp ce momentul de hegemonie culturală a Europei a răspândit instrumentul cultural al propriei distrugeri de mai târziu – autodeterminarea naţională –, el a cunoscut şi răspândirea noilor practici culturale transnaţionale.

Ideologiile seculare transnaţionale

După cum am observat deja, răspândirea pe distanţe mari şi cu consecinţe sociale considerabile a modurilor complexe de gândire nu constituie monopolul erei moderne. Totuşi, ceea ce distinge modernitatea europeană, mai ales de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, este apariţia ideologiilor şi a modurilor de gândire care sunt fără îndoială seculare în orientare şi care au în acelaşi timp pretenţia de aplicabilitate universală. Fructele ambigue ale Iluminismului european includ apariţia ştiinţei moderne şi a filosofiilor şi programelor politice şi morale moderne. În retrospectivă, este clar că aceste discursuri teoretic universale au păstrat unele particularităţi istorice şi geografice. Cu toate acestea, argumentele şi enunţurile liberalismului, ale socialismului şi ale ştiinţei şi-au găsit în mod constant auditorii receptive la mare distanţă de nucleul nord-american şi cel european.

Socialismul – şi mai ales varianta sa marxistă – îşi are rădăcinile în experienţa industrializării şi urbanizării capitaliste europene din secolul al XIX-lea şi s-a născut atât datorită reflecţiei filosofice, cât şi strădaniei practice. Cu toate acestea, ideile şi limbajul socialismului s-au răspândit cu rapiditate în regiuni mai înapoiate ale economiei mondiale şi, în cele din urmă, către societăţi aproape neafectate de aceste schimbări – însă nu dorim să sugerăm că aceste idei nu au suferit o transformare profundă în trecerea lor spre sud şi est. Totuşi, este incontestabil că ideile şi argumentele concepute iniţial în contextul industrializării europene timpurii şi-au aflat rapid calea către Rusia, China, Japonia, Caraibe şi America Latină. Este la fel de incontestabil şi faptul că, sub numeroasele lor forme locale, socialismul şi marxismul s-au dovedit a fi un factor central în organizarea şi rezultatul luptei şi guvernării politice.

Traseelor internaţionale ale socialismului şi marxismului li s-a dat o foarte mare atenţie – ceea ce nu surprinde, dată fiind utilizarea conştientă a acestor idei pe plan intern de către partidele de avangardă şi ca un instrument al politicii externe sovietice pe plan internaţional. Probabil că s-a acordat mai puţină atenţie răspândirii în paralel a discursurilor ştiinţifice şi liberale dinspre Occident spre restul lumii în ultimele două secole. Se poate ca această relativă lipsă de interes să derive din faptul că discursurile s-au răspândit împreună cu un întreg ansamblu de organizaţii şi practici instituţionale, în timp ce socialismul s-a propagat în mare măsură ca o forţă ideologică de sine stătătoare. De exemplu, ştiinţa occidentală a ajuns în multe zone ale lumii ca parte integrantă a răspândirii noilor tehnologii şi industrii, a tehnicilor şi practicilor medicale şi a inovaţiilor agricole. Ca rezultat, propagarea perspectivei ştiinţifice occidentale asupra lumii, deşi globală ca extensiune, s-a infiltrat lent dincolo de stratul elitei formate din oameni de ştiinţă, tehnologi şi pedagogi implicaţi în aceste domenii. Deşi cultura publică şi cea teologică ale elitelor din Occident şi de dincolo de acesta au fost obligate să se confrunte cu discrepanţele şi conflictele între viziunea ştiinţifică şi cea religioasă asupra lumii, în

cea mai mare parte a secolului XX viaţa de zi cu zi a continuat să fie organizată conform unor principii şi modele ale lumii mult mai vechi (Hobsbawm, 1994, cap. VIII).

Răspândirea globală a liberalismului occidental se situează între prozelitismul socialismului internaţional şi difuzia structurală a ştiinţei occidentale. Pe de o parte, liberalismul occidental a propagat o serie distinctă de poziţii ideologice şi valori politice: drepturile civile şi politice, guvernarea limitată, autodeterminarea etc. Adoptarea principiilor liberale de către elitele indiene în a doua jumătate a secolului al XIX-lea constituie, probabil, cel mai bun exemplu cunoscut în acest sens (vezi Spear, 1990). Creşterea numărului de indieni angajaţi în funcţii administrative de vârf şi contactul lor sporit cu noţiunile politicii liberale – graţie educaţiei superioare a elitei indiene, contactului cu oficialii britanici şi implicării în funcţii guvernamentale – au contribuit la dezvoltarea naţionalismului indian. Pe de altă parte, răspândirea constantă a relaţiilor capitaliste de piaţă a adus elementele fundamentale ale economiei neoclasice în atenţia unui public larg, cu mult timp înainte ca principiile acesteia să fie prezentate formal sau predate în şcoli. Piaţa capitalistă însăşi a generat inevitabil un set specific de orientări şi practici.

7.2.4. *Forme premoderne şi moderne ale globalizării culturale: comparaţie*

Realizarea unui bilanţ pornind de la materiale atât de disparate este o sarcină complexă şi pândită de riscul generalizării excesive. Am putea încerca să schiţăm traiectoria globalizării culturale anterioare perioadei contemporane. Răspândirea şi emulaţia culturală constituie o trăsătură constantă a istoriei umanităţii de la începuturile civilizaţiilor sedentare – fapt exemplificat de migraţiile umane şi de globalizarea militară (vezi capitolele 6 şi 2). Comerţul a reprezentat un vehicul-cheie pentru aceste deplasări difuze ale ideilor şi artefactelor pe distanţe întinse (vezi capitolul 3). Însă anterior epocii moderne, religiile mondiale şi imperiile au oferit principalele complexe cultural-instituţionale care făceau posibile interacţiunea culturală şi comunicarea la distanţă şi prin care puteau apărea relaţii de interacţiune culturală extinse, stabile şi consolidate.

Alături de religiile mondiale, am observat modul în care au fost răspândite şi impuse practicile culturale, ca parte a strategiilor „multiculturale" ale imperiilor. Din cauza limitărilor logistice ale conducerii bazate exclusiv pe forţa militară, capitalele imperiale au căutat să construiască alianţe de durată între elite, dincolo de diviziunile etnice şi geografice. Chiar şi acolo unde strategia a eşuat în final din perspectiva construirii imperiului, exista posibilitatea ca ea să lase în urmă o moştenire culturală distinctă. De exemplu, efemerul imperiu macedonean al lui Alexandru cel Mare a fost esenţial pentru răspândirea limbii greceşti şi a ştiinţei, filosofiei şi literaturii elenistice în Orientul Apropiat. Imperiul Roman a oferit contextul instituţional prin care mai întâi cultura elenă şi apoi creştinismul au putut să se infiltreze în Africa de Nord şi în Europa Occidentală şi de Nord. Imperiul Han din China a oferit un cadru asemănător pentru răspândirea scrierii, literaturii, practicii ritualice, ştiinţei şi tehnologiei chineze. Trebuie să adăugăm două avertismente la această descriere sinoptică a politicii culturale imperiale. Desigur că, deşi culturile comunicau cu alte culturi, iar religiile cu alte religii, întâlnirile nu au fost întotdeauna fertile. Caracterul regional al religiilor mondiale reflectă linii de falie şi diviziuni între ele şi între imperiile cu care s-au întrepătruns. În plus, cel mai adesea

majoritatea oamenilor doar au întrezărit aceste interacţiuni culturale măreţe – identităţile, practicile şi credinţele erau în cea mai mare măsură locale. Între sat şi marile imperii existau foarte puţine forme culturale.

După căderea Romei şi a Chinei dinastiei Han şi după valul iniţial de expansiune islamică, imperiile au continuat să se afirme şi să decadă, facilitând unele patternuri de difuzie culturală şi împiedicându-le pe altele. Totuşi, până în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, atunci când au început aventurile imperiale ale Occidentului, nu există evenimente istorice pe măsura expansiunilor militare şi culturale majore ale islamului. Marii fondatori de imperii din perioada cuprinsă între aceste date au fost războinicii nomazi din stepele eurasiatice. Însă inovaţiile culturale ale acestora nu au fost pe măsura valorii lor militare. Deplasările şi cuceririle lor au avut ca rezultat replierea vechilor patternuri culturale, şi nu transformarea lor. Chiar şi succesele imperiale ale Occidentului începând cu secolul al XVI-lea se bazau în mare parte pe avantajul militar, demografic şi epidemiologic asupra popoarelor din Americi. Se poate afirma că forţa şi banalele friguri au avut o influenţă mai mare decât teologia pentru a demonstra puterea Dumnezeului creştinismului. Structurile imperiale şi coloniale fragile care au cucerit jumătatea de sud a Americilor, înainte de revoluţiile politice şi industriale ale Europei, s-au dovedit iniţial incapabile de expansiune culturală în societăţile dens populate şi imune epidemiologic ale Africii şi Asiei.

Imperiile europene vor deveni în cele din urmă instrumente mai eficiente ale puterii culturale în exteriorul Europei, însă pentru aceasta a trebuit să fie aşteptată apariţia naţionalismului şi a statelor-naţiune în Europa şi în cele două Americi, începând cu secolul al XVIII-lea. În interiorul acestei zone, au fost redefinite treptat patternurile complexe ale fluxurilor culturale între elite, transnaţionale şi chiar transcontinentale, precum şi domeniul distinct al particularităţilor locale populare. Statele căutau naţiuni unite pentru a le conduce, iar naţionaliştii căutau autodeterminare prin state. În consecinţă, deşi procesul a fost inegal şi contestat, tot mai multe instituţii culturale şi fluxuri culturale ajungeau să se localizeze în interiorul frontierelor statelor-naţiune în formare. Limba, şcolarizarea, sistemele de transport şi comunicaţii, practica liturgică şi identitatea, toate au ajuns să fie definite într-o măsură tot mai mare din perspectiva naţiunii delimitate teritorial. Influenţele exterioare sau străine erau suprimate sau tratate cu suspiciune şi ostilitate. Însă în Occident, cosmopolitismul şi internaţionalismul continuau să aibă audienţă, iar practicile şi instituţiile culturale transnaţionale au continuat să existe. Într-adevăr, din inima sistemului european al statelor-naţiune au apărut ideologiile şi discursurile seculare puternice – liberalismul, marxismul şi ştiinţa modernă –, al căror raţionalism provenit din Iluminism le sugera, cu sau fără îndreptăţire, atracţia şi aplicabilitatea universală. Totuşi, în ansamblu, naţionalismul a fost cel care a devenit forţa culturală cea mai puternică, în parte pentru că a fost sprijinit sistematic, susţinut financiar şi etalat de către statele moderne. Conform acestei interpretări, punctul de vârf al globalizării culturale se află în trecut, în timp ce fluxurile şi relaţiile culturale cele mai puternice şi semnificative s-au dezvoltat în interiorul graniţelor statelor-naţiune moderne. Însă în era dominată de internet şi CNN mai este oare convingătoare această interpretare?

7.3. Configuraţia globalizării culturale contemporane

Globalizarea culturală contemporană este asociată cu câteva evoluţii: noi infrastructuri globale la o scară fără precedent, care generează o capacitate enormă de penetrare dincolo de graniţe şi un declin al costurilor lor de folosinţă; o creştere a intensităţii, volumului şi velocităţii schimbului cultural şi ale tuturor tipurilor de comunicaţii; afirmarea culturii populare occidentale şi a comunicării între diferite domenii de afaceri, ca principal conţinut al interacţiunii culturale globale; dominaţia corporaţiilor multinaţionale (CMN) din industria culturii, în ceea ce priveşte crearea şi posesia de infrastructuri şi organizaţii pentru producţia şi distribuţia bunurilor culturale; şi o schimbare a geografiei interacţiunii culturale globale, diferită sub aspecte semnificative de geografia ordinii globale de dinaintea celui de-al doilea război mondial. În secţiunea de faţă vom trece în revistă câteva dovezi empirice ale acestor evoluţii, iar în secţiunea 7.5 vom aborda impactul lor politic şi social.

În secţiunile 7.3.1 şi 7.3.2 vom aborda dezvoltarea infrastructurilor culturale globale şi apariţia unei industrii a culturii administrată de CMN-uri. În secţiunile 7.3.3, 7.3.4 şi 7.3.5 vom analiza mai ales dezvoltarea principalelor sectoare mass-media: răspândirea globală a radioului, înregistrărilor muzicale, cinematografiei şi televiziunii. Aceste secţiuni cuprind informaţii atât despre noile tehnologii şi infrastructuri de comunicaţie, cât şi despre CMN-uri, dar subliniază şi centralitatea culturii populare occidentale, geografiile culturale în schimbare şi intensitatea şi velocitatea tot mai mari ale schimbului cultural. În secţiunea 7.3.6 vom observa un ultim factor care contribuie la schimbarea peisajului cultural – industria turismului de masă.

7.3.1. *Infrastructuri globale: telecomunicaţii şi limbă*

Exploatarea telecomunicaţiilor nu este în nici un caz un monopol al epocii postbelice. Totuşi, există argumente clare pentru a susţine că această perioadă a marcat o transformare atât cantitativă, cât şi calitativă a ariei de cuprindere şi intensităţii fluxurilor de telecomunicaţii şi a consecinţelor lor sociale de ansamblu. Aceste transformări rezultă în primul rând dintr-o serie de inovaţii tehnologice care au continuat şi au înlocuit tehnologiile de comunicaţie de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX. Perioada postbelică a debutat cu aceeaşi tehnologie rudimentară de telefonie existentă în prima parte a secolului. Această tehnologie consta în semnale analogice transmise prin fir sau cablu, utilizând comutatoare transversale mecanice şi incomode. De atunci, un val aproape continuu de schimbări tehnologice a transformat capacitatea, costul, viteza şi complexitatea sistemelor de telecomunicaţii. Mai întâi, semnalele analogice au fost înlocuite cu sisteme digitale care au permis conexiunile între computere, sisteme de telecomunicaţii şi toate formele de mass-media (audio, vizuale etc.). În prezent, cablurile şi firele pot să transporte o mare varietate de informaţii comprimate în format digital, pe lângă mesajele obişnuite alcătuite din text simplu şi voce din perioadele anterioare. În al doilea rând, sistemele de comutare au fost total reorganizate o dată cu introducerea comutatoarelor prin circuit electronic şi a sistemelor de numerotare standardizate şi coordonate internaţional. În al treilea rând, în timp ce eficienţa tehnologiei prin cablu şi

fir a crescut foarte mult, în unele cazuri ea a fost depăşită de apariţia unor noi mecanisme de transmisie. Cablul cu fibră optică a extins semnificativ numărul de canale care pot trece printr-un cablu, reducând şi costul acestora. Sistemele prin satelit şi de microunde au înlăturat chiar nevoia de cablare. Aceste tehnologii diverse au transformat efectiv şi au globalizat cu adevărat infrastructura telecomunicaţiilor.

Primele sisteme noi de comunicaţie inventate în perioada postbelică au fost sistemele de telex, care permiteau interschimbul de text în ambele sensuri, spre deosebire de telegrafia într-un singur sens din perioada antebelică. Acesta a constituit principalul sistem de comunicaţii internaţionale în anii '50 şi '60. În 1965 a fost amplasat primul cablu telefonic transatlantic dedicat şi a început înlocuirea treptată a telegrafului şi a telexului cu telefonul în majoritatea tipurilor de comunicaţii internaţionale (cu toate că telefonul – utilizând tehnologii radio – funcţionase pe arie transatlantică încă din 1927). În 1957 a fost terminat primul cablu transpacific dedicat. Iniţial, ambele cabluri susţineau mai puţin de o sută de canale de voce. În următoarele două decenii şi jumătate, costul amplasării de cablu a scăzut cu rapiditate, iar cererea a crescut constant. În 1983, în lume funcţionau peste 18.000 de canale de voce transatlantice, 3.600 de canale transpacifice şi aproximativ 200 de cabluri maritime (Hepworth, 1989; Staple, 1991). Tehnologia prin cablu a fost treptat înlocuită atât de cablurile cu fibră optică, care pot purta o încărcătură mult mai mare, cât şi de tehnologiile prin satelit, care înlătură complet nevoia de cablare. În 1997, un singur cablu transoceanic putea să poarte peste 600.000 de canale de voce. Nu este surprinzător faptul că costul pe unitate de creare a unui canal de voce transoceanic scăzuse de la aproximativ 500.000 de dolari în anii '50 la aproximativ 1.000 de dolari la mijlocul anilor '90 (Staple, 1996).

Primul satelit experimental de comunicaţii a fost lansat de SUA în 1962. Acesta a fost urmat de inaugurarea INTELSAT (Organizaţia pentru Telecomunicaţii Internaţionale prin Satelit), care a extins accesul la comunicarea prin satelit şi a pus la dispoziţie o cotă-parte din canalele de telefonie şi televiziune disponibile pentru majoritatea naţiunilor (vezi secţiunea 1.2.3). În 1965, americanii au lansat primul satelit de comunicaţii complet funcţional. SUA au dominat producţia şi utilizarea tehnologiei prin satelit în cea mai mare parte a perioadei următoare, fapt care nu surprinde dacă avem în vedere dimensiunile programului lor pentru spaţiul cosmic. În prezent, numai aproximativ 20% din totalul sateliţilor sunt lansaţi şi se află în proprietatea Statelor Unite, chiar dacă transportă peste o treime din totalul *transponder*-elor (fiecare satelit conţine mai mult de un canal pentru comunicaţii). O altă treime din cei 200 de sateliţi care funcţionau în 1991 erau operaţi de INTELSAT şi utilizaţi de numeroase naţiuni. Singurul program de lansare independent şi semnificativ în afara celui american a venit din partea fostei Uniuni Sovietice, cu aproximativ 15% dintre sateliţi, însă Europa şi unele ţări cum ar fi India şi Brazilia îşi dezvoltă propriile programe. Nu este surprinzător faptul că sateliţii au înlocuit treptat cablurile maritime în scopul comunicaţiilor internaţionale începând cu anii '70 (Brunn şi Leinbach, 1991; Staple, 1991). Totuşi, în anii '80 şi '90, noile cabluri cu fibră optică au constituit o provocare pentru tehnologia prin satelit pe rutele de comunicaţie intensă de pe glob. Primul cablu transatlantic cu fibră optică a fost terminat în 1988, iar acum există şi alte cabluri transoceanice (vezi tabelul 7.1).

Tabelul 7.1. *Creşterea numărului de canale de voce pe rutele de telecomunicaţii globale principale, 1986-1996*

	Canale de voce transatlantice		Canale de voce transpacifice	
	Cablu	Satelit	Cablu	Satelit
1986	22.000	78.000	2.000	39.000
1990	145.000	283.000	37.800	39.000
1996	1.264.000	710.800	864.600	234.000

Sursă: Staple, 1996.

Sub aspectul numărului de canale şi al distanţelor acoperite, fără îndoială că în perioada postbelică are loc o globalizare a infrastructurii de telecomunicaţii. Este destul de evident că această infrastructură nu este egal distribuită pe glob. Marea majoritate a cablurilor internaţionale, şi cele vechi, şi cele noi, sunt amplasate în Atlanticul de Nord, Pacificul de Nord şi Mediterana. Numărul de linii din Atlanticul de Sud între America Latină şi Africa, de exemplu, este mult mai mic. În mod asemănător, deţinerea şi utilizarea tehnologiei prin satelit ilustrează supremaţia Occidentului şi a statelor din fosta Uniune Sovietică. Totuşi, în era postbelică tot mai multe state sunt cel puţin capabile să se conecteze la aceste reţele şi să creeze sisteme naţionale mai mici de telecomunicaţii, cu legături internaţionale; toate acestea confirmă faptul că, pentru oricare stat conectat la sistem, conceptul de comprimare spaţio-temporală este o realitate trăită. Ce altceva mai poate demonstra atât de clar dispariţia spaţiului decât a purta o conversaţie peste ocean (cu conectare aproape instantanee) sau a primi imagini vizuale utilizând tehnologia prin satelit din oricare loc de pe planetă? Mai mult, o dată cu crearea reţelelor globale de telefonie mobilă, cum ar fi Iridium, începe o nouă revoluţie telefonică.

Din perspectiva fluxurilor totale, volumul convorbirilor telefonice internaţionale a crescut de la 12,7 miliarde de minute de convorbire în 1982 la cifrele uimitoare de 42,7 miliarde de minute de convorbire în 1992 şi de 67,5 miliarde în 1996. Ulterior, rata anuală de creştere a fost de aproximativ 18-20% (Staple, 1991, 1996; UIT, 1994a). În aceeaşi perioadă, volumul traficului de telex şi telegrafie a scăzut cu 10% pe an. Din totalul brut al traficului telefonic internaţional, peste 50% dintre apeluri au provenit din numai cinci ţări: SUA, din care provine peste un sfert din totalul apelurilor internaţionale, alături de Germania, Franţa, Marea Britanie şi Elveţia. Din totalul traficului telefonic internaţional, 80% provine din numai douăzeci de ţări, toate fiind state membre ale OCDE, excepând China (şi Hong Kong), Singapore şi Arabia Saudită. Nu este surprinzător faptul că marea majoritate a acestui trafic telefonic rămâne în interiorul celor mai bogate regiuni ale lumii, traficul între America de Nord, Japonia şi Europa constituind 75% dintre apelurile internaţionale. Disparităţile utilizării internaţionale a telefoanelor (vezi tabelul 7.2) pot fi exprimate prin minute de trafic telefonic internaţional pe persoană anual. Ţările membre ale OCDE au un nivel mediu anual de 36,6 minute pe persoană anual. Media în lume este de 7,8 minute, iar în Africa Subsahariană media este de numai 1 minut pe persoană anual (UIT, 1994a).

Tabelul 7.2. *Caracterul global neuniform al infrastructurii şi al utilizării telecomunicaţiilor, 1995*

	Populaţia (în milioane)	Linii principale la 100 de persoane	Telefoane celulare (în milioane)	Faxuri (în milioane)	Computere (în milioane)	mMiTT spre exterior	mMiTT spre interior
China	1.201,0	3,0	3,629	0,270	2,600	533	551
Franţa	58,1	56,0	1,379	1,200	9,300	2.804	2.959
Germania	81,9	49,0	3,500	1,447	13,500	5.244	3.881
India	929,3	1,3	0,135	0,050	1,000	341	806
Japonia	125,1	49,0	10,204	6,000	19,000	1.638	1.140
Suedia	8,8	68,0	2,025	n.a.	1,700	900	n.a.
Marea Britanie	58,5	n.a.	5,737	n.a.	10,900	4.016	4.021
SUA	263,1	63,0	33,786	14,052	86,300	15.623	7.010

mMiTT – milioane de minute de trafic telefonic.
Sursă: adaptat după Staple, 1996.

Creşterea traficului telefonic internaţional are surse numeroase: costurile în scădere, intensificarea legăturilor internaţionale de afaceri, creşterea numărului de migranţi şi turişti care telefonează în ţara de origine. Cu toate acestea, probabil că sursa cea mai semnificativă a creşterii viitoare va proveni din întrepătrunderea tehnologiilor de telecomunicaţii, calcul şi mass-media. Această fuziune constituie baza traficului internet şi ISDN. Dezvoltarea internetului (sau World Wide Web), care foloseşte liniile telefonice pentru a conecta computere în toată lumea, a debutat cu primele sale utilizări militare din anii '70 şi '80. Ulterior, cifra de conectări şi utilizatori a crescut exponenţial, pe măsură ce utilizarea computerelor s-a răspândit tot mai mult, iar componentele hardware pentru navigarea în reţea au devenit mai ieftine şi mai accesibile. La începutul anilor '90, aproximativ 100.000 de computere erau conectate la internet, în 1996 existau deja peste 12,8 milioane de persoane conectate şi este posibil ca în anul 2000 în lume să existe cu mult peste 100 milioane de utilizatori. Ca în cazul altor forme de telecomunicaţii, rata de răspândire variază enorm atât în cadrul OCDE, cât şi între ţările dezvoltate şi cele în curs de dezvoltare. În 1997, numărul posturilor de internet la 1.000 de locuitori varia de la 55,5 în Finlanda la 38,4 în SUA şi la 0,2 şi 0,3 în Turcia şi, respectiv, Mexic (OCDE, 1997). Dincolo de graniţele OCDE, nivelul de conectare nu numai că scade, ci unele zone ale lumii – mai ales părţi ale Africii Subsahariene – rămân chiar neconectate.

Totuşi, nici o parte a acestei infrastructuri de telecomunicaţii nu ar putea facilita cu adevărat comunicaţiile globale regularizate dacă nu ar fi însoţită de o altă formă de infrastructură colectivă – limbile şi competenţele lingvistice comune. Deşi fiinţele umane pot comunica între ele în multe feluri şi prin numeroase alte medii în afară de limba vorbită şi scrisă – artele vizuale, dansul, muzica etc. –, existenţa limbilor sau a capacităţilor lingvstice comune este cea care constituie infrastructura-cheie de comunicare şi interacţiune culturală. Putem aplica în mai multe feluri ideea de globalizare în cazul limbii. Primul şi cel mai evident este răspândirea oricărei limbi individuale pe glob. În al doilea rând, limba sau competenţele lingvistice sunt globalizate prin răspândirea

bilingvismului sau a multilingvismului, facilitând transmiterea de produse culturale şi de idei. Cu toate că există peste 5.000 de limbi în lumea contemporană şi mult mai multe dialecte şi variaţii regionale, doar 1.000 dintre acestea au căpătat formă scrisă, iar forma scrisă este cea prin care limba circulă cel mai eficient prin spaţiu şi timp. De Swann descrie şi analizează această complexitate lingvistică din perspectiva unui sistem lingvistic global aflat în evoluţie şi în cadrul căruia zece până la douăsprezece limbi constituie în prezent limba maternă a peste 60% din populaţia lumii (De Swann, 1991). Astfel, patternurile contemporane de utilizare a limbii reflectă consecinţele acumulate în timpul mai multor secole de migraţie şi transformare lingvistică.

Dintre aceste limbi principale, trei sunt folosite aproape exclusiv de vorbitori nativi dintr-o zonă teritorială destul de contiguă: japoneza, germana şi bengaleza. Extinderea germanei şi a japonezei ca a doua limbă a fost oprită brusc de al doilea război mondial, de dezmembrarea ulterioară a imperiului german şi a celui japonez şi de repulsia culturală faţă de Germania şi Japonia de la acea vreme – ceea ce a împiedicat aceste limbi să-şi asume mai mult decât un rol foarte limitat de limbi secundare. Bineînţeles, acest fapt se află în contrast izbitor cu răspândirea germanei la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX în Europa Centrală şi de Est şi în ţările scandinave. Fiecare dintre celelalte limbi importante din lume servesc în prezent, într-un mod sau altul, drept *lingua franca*, ceea ce le conferă statutul de element esenţial al globalizării trecute şi prezente a limbii şi a culturii. Un grup cuprinde limbile folosite atât de vorbitori nativi, cât şi de cei care le utilizează ca a doua limbă într-o zonă contiguă: printre acestea se numără araba, malay, hindi, rusa şi chineza. Etapele principale ale extinderii acestor limbi au avut loc cu mult timp în urmă – cu toate că, în cazul limbii ruse, consolidarea Uniunii Sovietice după al doilea război mondial a introdus-o ca a doua limbă în zonele îndepărtate ale imperiului său: de exemplu, statele baltice şi Asia Centrală.

Un alt grup cuprinde limbile a căror folosire este mai globalizată, întrucât vorbitorii nativi sunt răspândiţi pe arii mult mai vaste, necontigue. Desigur, acestea sunt limbile imperiului european: engleza, franceza, spaniola şi portugheza. Toate servesc drept *lingua franca* regională, oferind mediul de inteligibilitate reciprocă în anumite zone ale lumii şi între anumite ţări. Însă engleza este limba care se află în centrul sistemului lingvistic global. A devenit *lingua franca* prin excelenţă şi continuă să-şi întărească această dominaţie printr-un proces de autoconsolidare (Crystal, 1997). A ajuns limba centrală a comunicaţiei internaţionale în domeniul afacerilor, politicii, administraţiei, ştiinţei şi în lumea academică, fiind în acelaşi timp şi limba dominantă a publicităţii globale şi a culturii populare. Limba principală în domeniul computerelor este engleza – ea constituind limbajul scris pentru protocoalele Windows şi internet. Estimările sugerează că 80% din totalul informaţiei codate electronic stocate în lume este în engleză (*Economist*, 1996). De asemenea, engleza este limba utilizată în procedurile de siguranţă, cum ar fi controlul traficului aerian. Un aspect al dominaţiei limbii engleze poate fi dedus din cifrele din tabelul 7.3 referitoare la traducerea de carte, care arată că obiectul traducerilor în alte limbi îl constituie într-o proporţie copleşitoare cărţile scrise în engleză în original. Într-un anumit sens, această dominaţie nu surprinde deloc. După cum arată destinul celorlalte limbi, utilizarea unei limbi se află în strânsă legătură cu ritmurile puterii. Engleza este limba maternă a celor două puteri hegemonice moderne, Marea Britanie şi SUA. Mai mult, această putere este exercitată în toate domeniile vieţii omeneşti – economic, politic şi militar, bineînţeles, dar şi în domeniul cultural.

Tabelul 7.3. *Traduceri de carte (medii), 1983-1985*

	Număr total de traduceri	Procentul cărţilor traduse din					
		engleză	franceză	germană	italiană	spaniolă	limbile scandinave
Franţa	3.979	65,0	3,3	10,0	5,4	2,6	1,3
Germania	6.676	60,7	11,9	3,4	3,2	1,9	3,9
Japonia	2.696	78,3	7,9	7,5	1,2	0,7	0,5
Olanda	4.286	56,8	18,0	15,1	1,3	1,1	2,4
Spania	7.711	50,1	20,0	10,6	6,3	0	1,9
Suedia	1.937	65,5	5,5	6,5	0,7	1,3	12,5
Marea Britanie	1.139	4,0	23,2	25,7	6,8	3,1	6,2
SUA	606	0,3	21,8	23,8	5,2	6,1	4,5

Sursă: Therborn, 1995.

7.3.2. *CMN-uri culturale, pieţe culturale globale*

După cum am afirmat în capitolul 5, era modernă nu deţine monopolul asupra corporaţiilor multinaţionale mari, iar industriile de telecomunicaţii şi cultură au avut încă de la început o dimensiune internaţională. De la sfârşitul secolului al XIX-lea, primele corporaţii de telecomunicaţii au beneficiat de pe urma posesiunilor imperiale şi internaţionale, în timp ce agenţiile internaţionale de ştiri şi-au deschis filiale în toată lumea, iar editurile şi-au răspândit cataloagele pe întreg globul. Cu toate acestea, în era postbelică fiecare sector al industriilor comunicaţiilor şi culturii a asistat la afirmarea unor corporaţii tot mai mari, care au devenit tot mai multinaţionale sub aspectul vânzărilor, produselor şi al organizării. În această secţiune nu vom oferi o imagine cuprinzătoare a sectorului, ci vom schiţa câteva din trăsăturile sale esenţiale şi vom menţiona principalii operatori.

Până în anii '70, în multe ţări existau corporaţii mari de telecomunicaţii şi conglomerate de divertisment şi mass-media, însă în cea mai mare parte acestea erau corporaţii naţionale care deserveau pieţele interne şi erau implicate în sectoare separate. În majoritatea ţărilor, companiile de telecomunicaţii şi emiţătorii de televiziune se aflaseră în totalitate sau parţial în proprietatea statului, iar firmele private erau nevoite să funcţioneze într-un sector reglementat strict. Datorită extinderii limitate a numeroase limbi, ziarele şi editurile, chiar şi cele mari, se restrângeau în general la pieţele naţionale. Guvernele căutau să reglementeze proprietatea trans-media. Începând cu anii '70, reglementarea naţională şi globală a industriilor de telecomunicaţii şi mass-media a fost transformată, unele pieţe interne au devenit ultracompetitive şi/sau saturate, iar tehnologiile distincte de care depindeau diferite sectoare ale mass-media au fuzionat într-o măsură tot mai mare. De aici, cinci tendinţe principale în organizarea şi activitatea corporatistă: concentrarea crescândă a proprietăţii; o trecere de la proprietatea publică la cea privată; caracterul tot mai pregnant transnaţional al structurii corporaţiilor, care supravieţuiesc prin crearea de sucursale sau prin cumpărarea firmelor locale, a titlurilor

etc. ; diversificarea generală a corporaţiilor prin diferite tipuri de produse media ; un număr în creştere de fuziuni între producători culturali, corporaţii de telecomunicaţii şi firme producătoare de componente hardware şi software pentru computere.

Dereglementarea şi liberalizarea mediului de afaceri (vezi capitolele 4 şi 5) au un impact major asupra sectorului comunicaţiilor. Corporaţiile de telecomunicaţii se privatizează în toată lumea, competitorii străini pătrund pe pieţe anterior închise şi are loc un val de alianţe multinaţionale. În acelaşi timp, au căzut barierele în calea proprietăţii trans-media, iar firmelor străine li se permite să cumpere corporaţii interne. Acordul OMC, punct de reper în ceea ce priveşte liberalizarea globală a industriilor de telecomunicaţii (OMC, 1997), a consolidat aceste curente. Dereglementarea simultană a industriilor de telecomunicaţii şi mass-media este însoţită de o reţea tot mai complexă de alianţe interconectate şi de proiecte cu susţinere financiară multiplă. Digitalizarea informaţiei, inclusiv a muzicii, a imaginilor vizuale şi a textului, a condus la apariţia unor sinergii cu potenţial uriaş între companii de telecomunicaţii, firme producătoare de hardware şi software pentru computere, corporaţii mass-media şi emiţători. În toate aceste sectoare, fuziunile construiesc, atât internaţional, cât şi intern, corporaţii mai mari şi cu faţete multiple. Totuşi, în inima procesului rămân acele companii care pot efectiv să creeze produsele ce se distribuie prin noile infrastructuri de telecomunicaţii, de radiodifuziune şi de calcul. Acesta este contextul în care a luat fiinţă un set cu adevărat global de corporaţii de mass-media-divertisment-informaţie. Ele nu au înlăturat în întregime competitorii interni şi nici nu au eliminat corporaţiile străine din statele lor de origine. Totuşi, nu ne putem îndoi de faptul că deasupra abundenţei de industrii de cultură locale şi naţionale se află un grup de aproximativ 20-30 de CMN-uri foarte mari care domină pieţele globale de divertisment, ştiri, televiziune etc. şi care au dobândit o prezenţă culturală şi economică semnificativă pe aproape toate continentele.

Toate aceste corporaţii îşi au sediul în ţările membre ale OCDE, iar majoritatea în SUA. Analizând ansamblul corporaţiilor, UNESCO a raportat în 1989 că, dintre cele 81 de corporaţii mari (după cifra de afaceri), 39 erau din SUA, 28 din Europa Occidentală, 8 din Japonia, 5 din Canada şi una din Australia (UNESCO, 1989). În cazul primelor douăzeci de corporaţii (după cifra de afaceri) în 1992, imaginea este foarte asemănătoare (Hamelink, 1995). Din cele douăzeci de firme, cele mai multe proveneau din SUA : printre acestea se numărau Time-Warner, Walt Disney, Capital Cities-ABC, CBS, McGraw Hill şi Viacom. Prezenţa japoneză în sector derivă nu din extinderea industriilor de cultură indigene, ci din industriile de componente electronice hardware şi de mass-media. Sony şi Matsushita au intrat în industriile globale de cultură cumpărând firme americane : Columbia în cazul Sony şi MCA (Music Corporation of America) în cazul Matsushita. News International este teoretic o firmă de origine australiană deţinută de Rupert Murdoch, teoretic australian. Expansiunea imperiului Murdoch s-a bazat cu siguranţă pe interese consistente în Australia şi apoi în Marea Britanie, însă intrarea News International pe piaţa americană şi transformarea sa într-un actor global a fost rezultatul cumpărării studioului american de film 20th Century Fox. În Europa, numai patru state au generat CMN-uri de importanţă economică semnificativă şi răspândire internaţională. Provenite din Marea Britanie, Thorn-EMI, Rank, BBC, Pearson şi Reuters au dobândit, toate, o prezenţă globală. Ţările europene continentale au produs firme mai mari şi concentrate : Bertelsmann din Germania ; Matra-Hachette şi Havas din Franţa ; Elsevier şi Polygram din Olanda. În special Bertelsmann şi Hachette s-au extins la scară

globală folosind încasările de pe pieţele europene pentru a cumpăra pe piaţa americană, Bertelsmann achiziţionând RCA Records, Doubleday Books şi Random House, Hachette achiziţionând marele grup de edituri Diamandis. Datorită dominaţiei sale asupra televiziunii italiene, dimensiunea economică a grupului deţinut de Berlusconi este echivalentă cu cea a acestor grupuri; fără a dobândi o prezenţă globală semnificativă, grupul şi-a extins interesele în Europa Occidentală. Marile corporaţii de comunicaţii au diferite portofolii de afaceri şi interese mass-media, cuprinzând ziare şi colectare de ştiri, editare de reviste şi cărţi, producţia şi difuzarea de programe TV, producţia şi distribuţia de filme, vânzări şi închirieri video şi înregistrări muzicale (vezi tabelele 7.4 şi 7.5).

Dominaţia pe pieţe a acestor corporaţii variază în funcţie de sector. Domeniul colectării de ştiri este dominat de trei agenţii, UPI (United Press International), AP (Associated Press) şi Reuters, în timp ce colectarea de ştiri vizuale din afara reţelelor principale este controlată de două corporaţii, Reuters şi WTN (World Television News). Ştirile pentru televiziune accesibile internaţional sunt împărţite între CNN, News International şi, mai recent, BBC. Vânzările globale de înregistrări muzicale sunt concentrate în şase companii: Thorn-EMI, Polygram, Warner şi Sony deţineau 73% din piaţa globală în 1991, în timp ce Bertelsmann şi Matsushita deţineau cea mai mare parte din restul procentelor (Herman şi McChesney, 1997). Vom face referire la dominaţia pe pieţele globale de televiziune şi film în secţiunile 7.3.4 şi 7.3.5, evidenţiind dimensiunea supremaţiei Statelor Unite. Programele de televiziune şi filmele, deşi deseori realizate de independenţi şi companii de talie medie, sunt invariabil finanţate şi distribuite de reţelele de televiziune şi studiourile de film majore. Vom reveni la impactul acestor corporaţii asupra culturilor naţionale şi guvernelor naţionale în secţiunea 7.5. Mai întâi vom aborda particularităţile globalizării pe trei pieţe culturale: a muzicii, a cinematografiei şi a televiziunii.

7.3.3. *Radioul şi industria muzicii*

Dintre toate mijloacele electronice moderne de comuniçare în masă, radioul a fost globalizat cel mai uşor. Originile sale se află la începutul secolului XX, fiind iniţial promovat ca o alternativă la telegrafie care înlătura nevoia de cabluri submarine costisitoare sau de linii transcontinentale, ambele fiind expuse puterilor străine şi atacurilor acestora. Atât guvernul britanic, cât şi cel francez au început înainte de primul război mondial construirea de reţele imperiale de comunicaţie bazate pe radio. O dată cu crearea frecvenţelor de unde scurte, radioul a devenit mai simplu din punct de vedere tehnologic: construirea de reţele de radiodifuziune era mai ieftină, iar preţurile aparatelor de recepţie au scăzut. Ca o consecinţă a acestor factori, radioul a asistat la o transnaţionalizare a razei de emisie şi a răspândirii sale globale sub aspectul utilizării şi al posesiei cu mult timp înaintea altor mijloace electronice. În timp ce radioul a continuat să funcţioneze ca parte a lanţurilor imperiale şi militare de comandă după primul război mondial, anii interbelici au asistat la crearea de staţii radio locale şi naţionale în Europa şi America de Nord, care difuzau un amestec de muzică, ştiri şi comentarii sportive. Există câteva exemple anterioare celui de-al doilea război mondial referitoare la utilizarea radioului dincolo de graniţele naţionale – chiar dacă predominant pentru propagandă şi cu scopuri politice –, însă în timpul războiului diversele staţii radio controlate de guverne au dus această tendinţă mai departe: germanii emiteau către Marea Britanie,

Tabelul 7.4. *Primul eşalon al conglomeratelor media, implicarea în afaceri pe sector, 1997*

	Cifră de afaceri media (în miliarde de dolari)	Producţie video şi de film	Distribuţie video şi de film	Producţie de televiziune	Televiziune terestră	Televiziune prin cablu	Televiziune prin satelit	Televiziune digitală	Înregistrări muzicale	Radio	Ziare şi reviste	Publicare de cărţi	Publicare *online*
Time--Warner	25	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	×	✓	✓	✓
Disney	24	✓	✓	✓	✓	✓	✓	×	✓	✓	✓	✓	✓
Bertelsmann	15	n/s	n/s	n/s	✓	✓	×	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Viacom	13	✓	✓	✓	✓	✓	✓	×	✓	×	×	✓	✓
News Corporation	10	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	×	×	✓	✓	✓
Sony	9	✓	✓	✓	sa	sa	sa	✓	✓	×	×	×	×
Universal	7	✓	✓	✓	×	sa	sa	×	✓	×	×	✓	×
TCI	7	×	×	×	×	✓	✓	✓	×	×	×	×	✓
Phillips Polygram	6	✓	×	✓	×	×	×	×	✓	×	×	×	×
NBC	5	×	×	✓	✓	✓	✓	✓	×	✓	×	×	✓

n/s – implicare nesemnificativă.
sa – implicare numai în cazul societăţilor pe acţiuni.
Sursă: informaţii adaptate din Herman şi McChesney, 1997.

Tabelul 7.5. *Corporaţiile media majore, societăţile pe acţiuni principale, mijlocul anilor 1990*

	Firmele media partenere din primul eşalon	Firmele media partenere din al doilea eşalon	Firmele de telecomunicaţii şi informaţii partenere
Time-Warner	Viacom, TCI, Sony, NBC, Bertelsmann, News Corporation	Kirch, EMI, Kinnevik, Cox, Hachette, United News and Media, PBL, Comcast	US West, Bell South, Ameritech, Oracle
Disney	Bertelsmann, NBC, TCI	Kirch, Hearst, CLT, Dreamworks, Canal Plus, TFI, Cox, Comcast	Ameritech, SBC, GTE, Bell South, America Online, US West
Bertelsmann	Time-Warner, Sony, Universal, Polygram, News Corporation	Kirch, Canal Plus, United News and Media, Havas, CLT, EMI, Pearson, BBC	America Online
Viacom	Time-Warner, Universal, Polygram, News Corporation, Sony	Kirch, Pearson, Chris-Craft	Nynex, Sprint
News Corporation	Time-Warner, Viacom, TCI, Ploygram, Sony, Bertelsmann	EMI, Canal Plus, Softbank, Granada, Globo Televisia, MGM, BBC, Carlton	
Universal	NBC, Bertelsmann, Viacom	Kirch, CLT	
NBC	Time-Warner, Disney	Canal Plus	Microsoft, National Geographic
TCI	Toate corporaţiile media importante	Kirch, Canal Plus, United News and Media, Havas, CLT, EMI, Pearson, BBC	America Online

Surse: informaţii din Herman şi McChesney, 1997; Internet Infoseek, canalul de afaceri.

BBC emitea către Europa ocupată, iar Ezra Pound i-a pus la dispoziţie înţelepciunea sa poetică, nu însă şi politică, lui Mussolini, adresându-se forţelor aliate. În perioada postbelică, Războiul Rece a constituit un stimulent semnificativ pentru extinderea radiodifuziunii transfrontaliere. Atât Radio Europa Liberă şi Vocea Americii, cât şi staţiile germane transfrontaliere constituiau replici la diviziunea Europei şi la războiul ideologic generat de această diviziune.

Pe lângă funcţiile transnaţionale mai explicite ale radiodifuziunii, acest mijloc constituie un agent semnificativ de difuzie culturală. Mai presus de orice, constituie mijlocul de emitere şi popularizare a muzicii populare anglo-americane. Rock 'n' roll-ul şi diferiţii săi descendenţi şi-au făcut loc în Europa în aceeaşi măsură prin intermediul radioului ca şi al sălii de concerte şi al magazinelor de înregistrări. Într-un contrast interesant în

interiorul Occidentului, radioul constituie şi un instrument important al localismului şi al menţinerii şi recreării identităţilor locale, prin staţii etnice speciale, radiouri pirat şi importul de noi stiluri şi genuri muzicale străine. Majoritatea staţiilor-pirat sunt naţionale, însă accesul limitat la frecvenţele radio instituit de guvernele naţionale în anii '60 a dus la apariţia emiţătorilor-pirat transnaţionali. În anii '60, atunci când au început transmisiunile din afara graniţelor într-un efort de a împiedica reglementarea strict naţională a radioului în Marea Britanie, guvernul a răspuns iniţial cu mână forte.

Tabelul 7.6. *Deţinerea de radioreceptoare, 1950-1986*

	Număr de radioreceptoare (în milioane)				Radioreceptoare la 1.000 de persoane			
	1950	1965	1975	1986	1950	1965	1975	1986
Lume	182,0	573,0	1.032,0	1.176,0	77,0	170,0	255,0	362,0
Africa	1,5	10,0	20,0	94,0	7,7	32,0	69,0	164,0
Asia	11,5	53,0	138,0	468,0	9,1	28,0	60,0	164,0
Europa	64,0	222,0	348,0	523,0	109,0	272,0	478,0	676,0
America de Nord	97,5	251,0	424,0	532,0	453,0	1.173,0	1.797,0	1.992,0
America Latină	6,5	34,0	81,0	134,0	62,0	137,0	251,0	327,0
Oceania	2,5	3,0	13,0	25,0	167,0	171,0	619,0	1.000,0
Ţările dezvoltate		498,0	841,0	1.182,0		486,0	762,0	968,0
Ţările în curs de dezvoltare		75,0	191,0	594,0		32,0	66,0	160,0

Sursă: informaţii adaptate din UNESCO, 1950, 1988.

Sub anumite aspecte, forma muzicală se adaptează la globalizare mai eficient decât oricare alta, datorită faptului că ea constituie una dintre puţinele modalităţi populare de exprimare şi comunicare culturală care nu depind de limba scrisă sau vorbită în privinţa impactului lor primar. Prin urmare, în societăţile cu un nivel înalt de educaţie, ea este o formă care poate transcende limitările şi particularităţile diferenţei de limbă fără a recurge la efortul şi complexitatea traducerii. Însă nu dorim să sugerăm că nu ar exista anumite dificultăţi foarte mari în traducerea culturală a muzicii, care întâmpină tradiţii locale şi naţionale particulare şi distincte de producere şi receptare a muzicii. Însă uşurinţa relativă a difuziei culturale în această sferă este reflectată de răspândirea a numeroase genuri şi artişti importanţi în toată lumea; există puţine produse, imagini şi mesaje mai globale decât cele asociate cu Madonna, Michael Jackson şi Spice Girls. Bineînţeles că producerea, distribuirea şi receptarea acestor produse este mult disproporţionată, însă înainte de a examina geografia variabilă a globalizării muzicale, trebuie să identificăm genurile de muzică şi tipurile de industrie abordate.

Industria modernă a muzicii populare nu are antecedente istorice. În absenţa metodelor de stocare şi reproducere a sunetului, muzica a rămas un fenomen cu un grad mare de localizare, consumat la locul producerii. Stilurile, metodele şi instrumentele muzicale nu au stagnat înaintea unor astfel de tehnologii; teoria şi practica muzicii orchestrale

clasice s-au răspândit în rândul elitelor din Europa începând cu secolul al XVII-lea; iar stilurile şi muzica derivate din practica religioasă şi care au contribuit la venerare şi la cultura religioasă s-au răspândit prin propriile reţele ecleziastice (Joyce, 1993). Patternurile de migraţie şi deplasare au servit la răspândirea stilurilor şi abilităţilor muzicale departe de locurile lor de origine şi au facilitat întâlnirile şi fuziunile între tradiţii muzicale altfel separate. Probabil că deplasarea tradiţiilor muzicale africane către Americi prin intermediul comerţului cu sclavi constituie cel mai important exemplu în acest sens. Totuşi, circuitele restrânse de editări muzicale, orchestre comercializate, spectacole publice şi producţie de muzică sub patronaj au precedat crearea tehnologiilor cu care sunetele muzicale puteau fi stocate, transportate şi reproduse: fonograful sau pick-up-ul, diversele tipuri de casete electromagnetice şi, mai recent, compact-discul. În plus, industria muzicii se construieşte pe baza răspândirii a tot mai multe modalităţi de transmitere a muzicii, prin sisteme stereo personale, radio dedicat muzicii pop, televiziune, videoclipuri muzicale şi canale video. Pe baza unor astfel de dezvoltări, s-a afirmat un complex instituţional format din companii şi artişti, înregistrări şi produse de marketing ale cărui dimensiuni şi complexitate au crescut progresiv în ultimii optzeci de ani.

Pe lângă aportul tehnologiei, dezvoltarea industriei muzicii a avut loc şi datorită schimbărilor sociale şi demografice semnificative din principalele societăţi şi pieţe din Occident, întrucât, sub aspect financiar, nucleul industriei internaţionale a muzicii este mai curând muzica populară contemporană, şi nu cea clasică sau religioasă – pe scurt, rock şi pop –, iar producţia, organizarea şi conţinutul său sunt preponderent americane (şi, într-o anumită măsură, britanice). Aceste evoluţii au rezultat din şi au contribuit la rândul lor la apariţia unor culturi şi subculturi distincte ale tineretului, create de transformările sociale şi economice din Occidentul postbelic – prosperitatea în creştere, schimbări în educaţie, modificări pe piaţa forţei de muncă şi erodarea tradiţiei şi a comunităţii tradiţionale. În consecinţă, transnaţionalizarea industriei muzicii a constat, simultan, din răspândirea şi exportul de muzică populară, de artişti şi de genuri în stil american şi dintr-o serie de aspecte asociate culturilor şi subculturilor din care acestea s-au dezvoltat.

Astfel, globalizarea industriei muzicii a luat mai multe forme. Mai întâi, a implicat crearea de corporaţii transnaţionale care produc şi comercializează înregistrări. În al doilea rând, a implicat importul şi exportul de produse muzicale şi pătrunderea muzicii şi a artiştilor străini pe pieţele naţionale. În al treilea rând, s-a bazat parţial pe un transfer mai larg de stiluri şi imagini înrădăcinate mai ales în cultura tinerilor americani şi în culturile negrilor, care au oferit sursa hotărâtoare a produsului cultural al industriei – chiar dacă prezentarea şi conţinutul lor s-au modificat pe parcurs (Negus, 1993). Marea Britanie exemplifică aceste curente; exportă aproape 20% din produsul său, iar balanţa de plăţi a ţării are un surplus considerabil de pe urma acestui export. Totuşi, companiile din Marea Britanie controlează doar o mică parte a pieţei naţionale. Corporaţiile străine controlează aproximativ două treimi din vânzările de înregistrări muzicale în Marea Britanie, însă deseori acestea sunt ale artiştilor britanici. Astfel, fluxurile economice şi culturale se întrepătrund, iar uneori se află în opoziţie.

Lipsa relativă a muzicii populare de provenienţă internă constituie un alt aspect sub care alte ţări occidentale se deosebesc de SUA şi de Marea Britanie. Toate importă din SUA un procent semnificativ din muzica înregistrată, reproducând patternul de dominaţie creat în anii '50 şi '60 (vezi IFPI, 1994). De asemenea, faptul respectiv se reflectă

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

în declinul industriilor interne de înregistrări din aceste ţări (Hung şi Morencos, 1990). În afară de SUA, Marea Britanie este unicul pol semnificativ al muzicii populare. Însă şi alte naţiuni au avut succese mai slabe, pe plan local şi mai global. Franţa îşi menţine o industrie internă relativ puternică şi o piaţă a genului său de muzică uşoară şi pop, cu toate că acest gen s-a dovedit a fi mai puţin popular în afara ţărilor francofone. Suedia a generat echivalentul disco al Volvo, prin formaţia ABBA. Mai recent, capacitatea suedezilor de a învăţa şi a folosi limba engleză cu o fluenţă remarcabilă a deschis peste ocean pieţe pentru artiştii interni care creează în engleză (Malmans, 1982; Burnett, 1992). Germania încă nu a ajuns la succese comerciale pe diferitele pieţe străine, chiar dacă germanii au avut succes cu unele genuri – muzica tehno, garage şi house (Zeppenfeld, 1979).

În afara Occidentului, există o gamă uriaşă de tradiţii şi stiluri muzicale locale. Totuşi, aceste forme muzicale şi aceşti artişti au început să se bucure de o audienţă semnificativă în afara ţării lor de origine numai sub auspiciile industriei globale a muzicii, sub egida a ceea ce este numit în prezent, de către departamentele de marketing ale principalelor corporaţii, „muzică mondială". Însă muzica mondială ocupă astăzi doar o mică parte din pieţele occidentale (Robinson ş.a., 1991).

7.3.4. *Cinematografia*

Numărul filmelor şi al orelor de peliculă produse de industria globală de film sunt relativ mici în raport cu volumul global al producţiilor de televiziune sau cu numărul orelor de emisie radio ori chiar în comparaţie cu volumul de cărţi publicate şi ziare. Cu toate acestea, industria cinematografică ocupă un loc special sub aspect estetic, cultural şi politic în lumea contemporană. În anumite sensuri, filmele constituie produsele de prim rang ale industriilor audiovizualului; nu numai că ele posedă propriile circuite distincte de distribuţie, de exemplu prin cinematografe, ci alcătuiesc şi produsul esenţial al vânzării şi închirierii de materiale video. Ele sunt programele de rezistenţă pentru aproape toate staţiile de televiziune şi există canale de televiziune prin cablu şi satelit dedicate exclusiv difuzării lor. În cele din urmă, din perspectiva noastră, filmul şi cinematograful constituie atât cele mai vechi dintre industriile de cultură, în sensul propriu al sintagmei, cât şi prima industrie globalizată sub aspectul organizării şi al genului. În afara Occidentului, televiziunea încă se află în perioada de copilărie relativă, însă cinematografia, care a fost dintotdeauna consumată colectiv şi nu presupune cumpărarea unui anumit mijloc de recepţie, a fost experimentată în cea mai mare parte a secolului XX. Astfel, în timp ce televiziunea, ca mediu, este consumată mai intens şi mai avid decât producţia cinematografică, se cuvine să începem discuţia noastră despre globalizarea industriilor audiovizualului cu filmul şi cinematografia.

Ce conferă filmului calitatea de produs naţional? Oare noţiunea de produs naţional înseamnă că acesta trebuie să fie un produs omogen, scris, regizat şi filmat de cetăţeni ai statului, într-un decor naţional? Dacă răspunsul este afirmativ, atunci prea puţine filme ar putea fi calificate drept naţionale cu adevărat. Puţine industrii susţin o forţă de muncă mai multinaţională şi mai itinerantă decât industria filmului. Colectarea de date relevante despre un asemenea subiect ar constitui o sarcină complexă şi ar necesita timp îndelungat. Există definiţii mai exacte şi date mai relevante privind latura financiară a producţiei de filme, întrucât guvernele naţionale şi mai ales ministerele culturii sunt preocupate de consecinţele economice ale schimbărilor internaţionale din producţia şi

finanţarea de filme. Prin urmare, ele au adunat informaţii pe această temă. Este interesant faptul că o simplă privire asupra datelor adunate sugerează că gradul de detaliere al statisticilor naţionale în domeniu se află în legătură directă cu preocuparea guvernelor naţionale în privinţa globalizării industriei lor de film, a diminuării producţiei naţionale şi a pericolului economic şi cultural pe care ele îl percep în urma acestor evoluţii. Astfel, datele franceze, italiene şi spaniole sunt în ansamblu mai cuprinzătoare decât cele colectate de guvernul Marii Britanii, care a abandonat efectiv intervenţia în industria naţională de film în anii '80 şi începutul anilor '90, şi decât datele colectate de guvernul Statelor Unite, care nu are nici nevoia, nici tendinţa de a interveni în vreun fel.

Pe lângă datele privind producţia şi finanţarea naţională şi internaţională a filmelor, putem să analizăm şi datele generale referitoare la importul şi exportul de filme peste graniţele naţionale. Totuşi, faptul că filmele sunt consumate ca bunuri semipublice înseamnă că datele referitoare la fluxurile de filme nu corespund neapărat şi în mod riguros cu modurile în care sunt receptate şi cu numărul persoanelor care le vizionează. Cu siguranţă că, în cazul Americii, filmele străine constituie un procent mult mai mare din totalul lansărilor decât din totalul audienţei sau al încasărilor din vânzările de bilete. Prin urmare, un al doilea set de date, referitoare la rata audienţei şi la încasările din vânzările de bilete, reflectă mai exact angrenarea publicului de film din diverse ţări, precum şi a circuitelor naţionale de distribuţie (Wildman şi Siwek, 1988).

Dacă privim globalizarea doar în sensul răspândirii în lume a organizaţiilor şi a capacităţilor de producţie de filme, atunci este corect să afirmăm că are loc o globalizare clară a industriei de film. Potrivit cercetărilor statistice realizate de UNESCO, un număr semnificativ de naţiuni, atât din afara Occidentului, cât şi din interiorul acestuia, posedă capacitatea de a produce filme în premieră. Totuşi, este clar că numai câteva naţiuni produc în realitate un număr mare de filme. De exemplu, în anii '80, numai SUA, Japonia, Coreea de Sud, Hong Kong şi India produceau mai mult de 150 de filme în premieră pe an şi doar alte aproximativ douăzeci de naţiuni, în principal occidentale, produceau mai mult de cincizeci de filme pe an. Principalii producători aflaţi pe locul al doilea erau URSS, Franţa, Italia, Spania, Germania şi Marea Britanie. Majoritatea naţiunilor, deşi aveau capacitatea de a produce filme, lansau de fapt mai puţin de douăzeci de filme pe an.

Una dintre principalele manifestări ale globalizării în industria filmului este coproducţia, prin care realizarea unui film este finanţată de organizaţii din mai multe ţări. Aceasta are loc sub numeroase şi diverse forme, inclusiv înţelegeri de împărţire egală a profitului între doi parteneri, variante ale acţionariatelor minoritare şi majoritare, acţionariat multiplu etc. Industria de film din SUA nu se bazează pe coproducţii ca sursă de finanţare sau de potenţiale reţele de distribuţie, datorită forţei industriei indigene de film, dimensiunii mari a pieţei interne şi reţelelor internaţionale de distribuţie bine organizate. Aceeaşi afirmaţie se aplică şi în cazul industriilor din India şi Hong Kong, care sunt relativ independente. Însă în Europa, coproducţiile au constituit în anumite perioade surse importante de finanţare. În Franţa, coproducţiile reprezentau numai 15% dintre proiectele de finanţare a filmelor în 1950, procent care a crescut constant în următorii cincisprezece ani, ajungând la aproximativ 70% dintre proiectele cinematografice la mijlocul anilor '60. După această perioadă, nivelul a scăzut şi, la sfârşitul anilor '70, a revenit la cel iniţial postbelic, apoi a avut un uşor reviriment la sfârşitul anilor '80. La mijlocul anilor '90, nivelul coproducţiilor din Europa Occidentală

ajunsese la 50% din totalul filmelor. Industriile europene mai mici, cum ar fi cea portugheză şi cea belgiană, se bazează aproape în totalitate pe finanţarea de coproducţii (Gyory şi Glas, 1994; *Screen Digest*, 1996, 1997b).

Tabelul 7.7. *Distribuţia vânzărilor de filme după ţările exportatoare principale, începutul anilor 1980*

	Numărul de ţări în care sunt distribuite filmele ţării respective	Numărul altor ţări în care vânzările acesteia reprezintă principala sursă de filme	Numărul altor ţări în care vânzările acesteia sunt între primele 3 surse	Numărul altor ţări în care vânzările acesteia reprezintă cel puţin 5% dintre filmele importate
SUA	79	56	77	79
Franţa	68	5	36	40
Italia	71	2	39	52
India	42	6	39	52
URSS	55	10	17	28
Marea Britanie	69	1	19	33
RFG	56	0	8	15
Japonia	46	0	5	7
Hong Kong	4	19	28	53

Sursă: Wildman şi Siwek, 1988, p. 16; date care provin din UNESCO, *Statistical Yearbook*, 1984.

După cum este de aşteptat, premisa de bază pentru exporturi semnificative de filme o constituie nivelul intern de producţie puternic, existând astfel o corelaţie strânsă între nivelurile de producţie de filme în ansamblu, exporturile de filme şi nivelurile relativ scăzute de importuri. În anii '80, principalele exportatoare de filme din lume erau SUA, India, Franţa, Italia, URSS (cu toate că starea actuală a industriei ruseşti de film este cu mult mai puţin promiţătoare, întrucât nu mai este subvenţionată masiv), Marea Britanie, Germania, Japonia şi Hong Kong. Fără îndoială că SUA domină comerţul mondial cu filme: industria SUA îşi distribuie filmele în mai multe ţări decât oricare alt competitor, este cel mai mare exportator pe cele mai multe pieţe şi, de la dispariţia Uniunii Sovietice, este principalul exportator către toate naţiunile care anterior primiseră produsele industriei de film sovietice. După SUA, cei mai importanţi exportatori sunt Franţa, Italia şi India. Din această perspectivă sunt importante conexiunile regionale şi coloniale. Cu siguranţă că filmele franceze sunt mai populare în ţările francofone şi în fostele colonii din Africa de Nord, în timp ce India constituie un furnizor principal pentru Asia de Sud-Est şi Africa.

În timp ce sursele de finanţare şi importul şi exportul de filme constituie indicatori importanţi pentru soliditatea culturală şi financiară a industriilor interne de cinematografie, un alt test util pentru evaluarea răspândirii produselor culturale străine este analizarea nivelului de filme interne şi străine lansate, în oricare an, în cinematografe. Informaţiile sugerează că SUA, cu excepţia circuitelor lor de *arts house*, restrânse, nu sunt atrase de filmele străine. Însă în Europa, în ciuda unor perioade de renaştere naţională cinematografică, tendinţa generală se îndreaptă către un număr tot mai mare de

lansări străine – americane într-un număr copleşitor. Marea Britanie este cea care se bazează cel mai mult pe importurile din SUA, fapt care nu surprinde, date fiind limba comună şi nivelul scăzut al producţiei interne. În 1950, filmele străine alcătuiau 78% din totalul lansărilor. Pe măsură ce industria internă şi-a revenit în urma limitărilor şi contracţiilor din timpul războiului, acest nivel a scăzut la aproximativ 70% la începutul anilor '60, dar apoi a crescut constant până la sfârşitul anilor '80 şi începutul anilor '90, când filmele străine constituiau aproximativ 90% din lansări. Există şi excepţii de la această tendinţă: în Franţa, nivelul lansărilor străine a scăzut în anii '80 până la aproximativ 65% (Gyory şi Glas, 1994).

Încasările din vânzările de bilete ne spun aceeaşi poveste a pătrunderii importurilor în ţările europene şi în Japonia, în timp ce piaţa SUA rămâne dominată de producţia internă. Într-adevăr, cu excepţia câtorva ani de redresare în Europa continentală la sfârşitul anilor '60 şi începutul anilor '70, filmele americane au acaparat un procent tot mai mare din încasările interne, crescând brusc în anii '80. De exemplu, în Italia încasările din filmele străine au scăzut de la un maximum postbelic de 78% la mai puţin de 40% în 1971, însă au depăşit 80% din totalul încasărilor în 1990. În Franţa, în ciuda numărului în creştere de lansări interne, filmele străine au cucerit piaţa la sfârşitul anilor '70 şi în anii '80, acaparând peste 60% din încasări în 1990 faţă de doar 40% la începutul anilor '70. În Marea Britanie şi în Suedia, dominaţia filmelor americane este şi mai mare în ceea ce priveşte încasările. În 1990, în Suedia încasările din producţii interne au scăzut sub 10%, procent care s-a înregistrat şi în Marea Britanie la începutul anilor '90. În UE în ansamblu, cota Statelor Unite din încasări a crescut de la 60,2% în 1984 la 71,7% în 1991. Totuşi, de la începutul anilor '90 are loc o oarecare revenire a filmelor interne şi a altor filme europene din punct de vedere al încasărilor. Media la nivelul UE, pentru cota deţinută de filmele americane din totalul încasărilor, a scăzut la 63% în 1996, ajungând la 53% în Franţa şi la 81% în Marea Britanie. În cele din urmă, trebuie menţionat faptul că Japonia, care are o industrie internă relativ sănătoasă şi pe a cărei piaţă se pare că filmele americane pătrund cu dificultate, a cedat la rândul său în faţa filmelor americane. Încasările din filmele străine – în principal americane – la casele de bilete din Japonia au crescut de la 45% din total în 1980 la aproximativ 60% în 1990, cifră care a continuat să urce la sfârşitul anilor '90 (Gyory şi Glas, 1994; *Screen Digest*, 1996, 1997c).

7.3.5. *Televiziunea*

Este important să menţionăm că cinematografia devine un sector în declin pentru încasările din industria de film pe măsură ce se câştigă tot mai mult de pe urma vânzărilor pentru televiziune şi a închirierilor video. Aici, datele sunt colectate mai puţin sistematic şi, din motive evidente, cu mai puţină acurateţe. Totuşi, datele existente sugerează că SUA îşi menţin şi îşi consolidează supremaţia economică în aceste sectoare noi (IFPI, *Video Statistics*, ani diferiţi).

În timp ce prezenţa globală a industriei de film este confirmată de multă vreme, globalizarea industriei de televiziune constituie un fenomen mai recent. În parte, din cauza tehnologiei mai noi, însă probabil că mai semnificativ pentru explicarea ratei sale de răspândire globală este însuşi caracterul tehnologiei şi implicarea mult mai mare a guvernelor naţionale: ca proprietari, producători, finanţatori, factori de reglementare şi cenzori. Ambele argumente necesită câteva explicaţii istorice. Cu toate că tehnologia pentru producţia şi difuzarea de televiziune s-a dezvoltat înainte de al doilea război

mondial, iar difuzarea a început în Marea Britanie şi SUA în anii '30, posesia de televizoare a devenit relativ larg răspândită abia la sfârşitul anilor '50 şi începutul anilor '60. În 1954, existau numai 125.000 de televizoare în Franţa şi mai puţin de 90.000 în Germania de Vest, proporţia fiind de mai puţin de 3 televizoare la 1.000 de persoane (UNESCO, 1963).

Televiziunea presupune un nivel mai mare al investiţiei individuale de capital pe gospodărie în comparaţie cu cinematografia. Era o tehnologie ce ţinea de o relativă prosperitate şi era puţin probabil ca ea să înflorească în deceniul sărac de după al doilea război mondial, atunci când consumul intern era prea puţin important în raport cu investiţiile şi cu producţia. În aceste condiţii, cinematografele au continuat să atragă audienţe de masă semnificative pentru filmele interne şi pentru cele importate. Televiziunea a rămas un mijloc de comunicare secundar şi generat aproape în întregime pe plan intern. Creşterea economică accelerată din anii '60 şi canalizarea ei, în mare măsură, către consumul intern a făcut ca peste tot în Occident posesia de televizoare să crească rapid, iar costul relativ al televizoarelor să scadă. Răspândirea globală ulterioară a posesiei de televizoare, precondiţia de bază a dezvoltării comerţului cu programe de televiziune şi a răspândirii genurilor de televiziune, a urmat o traiectorie asemănătoare. Abia în anii '80 şi '90 au apărut în afara Occidentului pieţe interne suficiente pentru dezvoltarea unei pieţe de televiziune cu adevărat globale.

Iniţial, televiziunea poseda o anumită calitate publică, în ciuda individualizării consumului şi a utilizării preponderent interne a televiziunii în raport cu cinematograful. Într-o anumită zonă teritorială puteau să existe numeroase frecvenţe pe care să fie difuzată televiziunea terestră, astfel că de la început au fost inevitabile intervenţia şi reglementarea guvernamentală, sub o formă sau alta. Datorită transmisiunilor simultane, direct în locuinţele private, încă din primele etape guvernele, democratice sau nu, s-au interesat îndeaproape de conţinutul şi finanţarea televiziunii. Cu excepţia Statelor Unite, primii difuzori de televiziune se aflau – total sau parţial – în proprietate publică; erau finanţaţi în general printr-un amestec de venituri de la stat, din abonamente şi din publicitate. Astfel, în ciuda potenţialului de difuzare transnaţională, organizarea şi orientarea primelor staţii de televiziune erau în exclusivitate naţionale. Bineînţeles, frecvenţele terestre au trecut dincolo de frontierele naţionale, mai ales în spaţiul aerian dens al Europei, iar „revărsarea" dinspre Vest spre Est a avut şi o importanţă politică semnificativă. Însă transmisiunile internaţionale de acest tip au fost în esenţă limitate, constituind un produs secundar accidental al tehnologiei.

În ultimii douăzeci de ani o serie de schimbări tehnologice şi politice au transformat peisajul televizual şi au contribuit la globalizarea televiziunii ca mijloc de comunicare şi ca industrie. În primul rând, a crescut constant numărul ţărilor cu sisteme de difuzare, precum şi numărul televizoarelor. Din nucleul său occidental, televiziunea s-a răspândit în anii postbelici în Europa de Est şi în Uniunea Sovietică, în America Latină, Asia şi Africa. În al doilea rând, a crescut constant numărul de canale terestre, mai întâi în Occident, iar mai târziu şi în alte zone – ceea ce se datorează parţial faptului că guvernele au fost dispuse să lărgească baza de finanţare pentru companiile de televiziune, întrucât este evident că există o limită a numărului de canale şi programe ce se pot finanţa doar prin subvenţii/abonamente. Prin includerea între tipurile de finanţare a televiziunii a încasărilor din publicitate şi a sponsorizărilor – fie prin corporaţii publice care preiau publicitatea, fie prin staţii private în totalitate –, a crescut producţia potenţială şi baza de finanţare ale televiziunii naţionale. Însă extinderea producţiei a fost rareori,

dacă nu chiar niciodată însoţită de o creştere corespunzătoare a capacităţii industriilor naţionale de audiovizual de a acoperi cererea totală de pe piaţă. Astfel, expansiunea producţiei de televiziune dincolo de graniţe, precum şi în interiorul lor alimentează cererea pentru importuri de televiziune.

În al treilea rând, aceste schimbări s-au accelerat în ultimii ani prin modificările tehnologice şi de reglementare. Cele mai importante schimbări tehnologice sunt apariţia televiziunii prin cablu şi prin satelit. Dacă sunt incluse cablul şi satelitul, între 1988 şi 1993 numărul de canale din Europa, de exemplu, a crescut de la 104 la 165, iar în interiorul UE, de la 77 la 129 (IDATE, 1993, p. 39). În 1997, numărul total al canalelor care transmiteau în Europa depăşise 250 (*Screen Digest*, 1997a). Aceste tehnologii noi permit corporaţiilor de televiziune să eludeze într-un anumit grad capacitatea de reglementare a statelor-naţiune şi să se desprindă de limitările naţionale ale structurilor terestre de difuzare. Aceste tehnologii învinge eficient monopolul natural al numărului limitat de frecvenţe electromagnetice adecvate impus televiziunii terestre. Mai mult, datorită faptului că sateliţii pot să emită din spaţiul cosmic către diferite teritorii naţionale, jurisdicţia ţărilor receptoare nu-i acoperă cu necesitate. Adoptarea unor astfel de servicii prin satelit a fost extinsă foarte mult de interacţiunea lor cu reţelele prin cablu. În aceste situaţii, câţiva receptori sunt conectaţi la o reţea mai mare prin cablu, înlăturându-se astfel nevoia ca abonaţii să investească în componente de recepţie costisitoare. Nu este surprinzător faptul că, din cauza costurilor de deschidere, adoptarea acestor servicii este în prezent mult mai scăzută decât cea a televiziunii terestre şi inegală între ţări, regiuni şi grupuri sociale, însă tendinţa este fără îndoială una ascendentă. De exemplu, pătrunderea pe piaţă a televiziunii prin cablu a crescut în Europa Occidentală de la 17% în 1990 la peste 25% în 1995, iar a celei prin satelit de la 2% la 12,6% în aceeaşi perioadă (*Screen Digest*, 1997a).

Tabelul 7.8. *Deţinerea de televizoare, 1959-1992*

	Număr de televizoare (în milioane)					Televizoare la 1.000 de persoane				
	1959	1969	1980	1988	1992	1959	1969	1980	1988	1992
Total	87,0	251,0	558,0	756,0	873,0	39,0	89,0	125,0	148,0	160,0
Africa	0,04	1,1	8,0	17,0	26,0	0,2	3,2	17,0	28,0	38,0
Asia			98,0	160,0	235,0			38,0	53,0	73,0
Asia de Est	3,5	23,0				25,0	138,0			
Asia de Sud	0,1	2,5				0,1	2,3			
America de Nord	56,2	89,0	166,0	214,0	226,0	287,0	397,0	661,0	790,0	800,0
America Latină	2,7	15,0	36,0	64,0	76,0	13,0	54,0	99,0	149,0	166,0
Europa	20,3	86,5	243,0	289,0	300,0	48,0	188,0	324,0	372,0	381,0
Oceania	0,7	3,3	7,0	11,0	11,0	43,0	175,0	296,0	411,0	375,0
Ţările dezvoltate			478,0	585,0	616,0			416,0	485,0	498,0
Ţările în curs de dezvoltare			80,0	171,0	257,0			24,0	44,0	61,0

Sursă: UNESCO, *Statistical Yearbook*, 1970, 1988, 1994.

În al patrulea rând, schimbările tehnologice şi economice au fost însoţite de valuri de dereglementări politice şi juridice în aproape fiecare stat occidental şi în numeroase state în curs de dezvoltare. Aceste schimbări au luat mai multe forme, însă de regulă au inclus privatizarea canalelor terestre existente sau transformarea lor pe principii comerciale: stabilirea unor cadre laxe de reglementare a furnizării de servicii prin cablu şi satelit; abandonarea reglementărilor care restrâng posesia de companii de televiziune doar la persoane fizice sau juridice naţionale; şi abrogarea reglementărilor care încearcă să împiedice proprietatea masivă asupra mai multor companii, din ramuri diferite ale industriei media. Această combinaţie între schimbare tehnologică şi dereglementare a alimentat piaţa globală de programe şi a făcut posibilă posesia transfrontalieră de staţii de televiziune şi propagarea globală a unor canale de televiziune. De asemenea, a stimulat o adevărată producţie şi cofinanţare transfrontalieră, alături de producţia naţională de programe pentru pieţele globale. Vom analiza pe scurt cercetarea asupra importului de producţie televizuală.

S-au depus eforturi considerabile pentru măsurarea volumului producţiei de televiziune de provenienţă internă şi a celui importat. Metodele de desfăşurare a unor astfel de cercetări variază foarte mult şi rezultatele depind de un complex de factori: intervalul de timp în care este prelevat eşantionul de producţie televizuală; perioada din an; concentrarea cercetătorilor fie asupra audienţei la ora de vârf, fie asupra programului în ansamblu; canalele observate. Între diverse canale din aceeaşi ţară pot să existe diferenţe considerabile în privinţa nivelurilor producţiei străine. Ştirile, vremea şi sportul – aproape întotdeauna produse intern – sunt incluse în unele eşantioane, însă nu şi în altele. Cu toate acestea, s-a progresat considerabil în efortul de a face comparabile numeroasele proiecte de cercetare din acest domeniu (Nordenstreng şi Varis, 1974; Varis, 1986; Sepstrup, 1991).

Câteva observaţii pot fi adunate din această cercetare. Mai întâi, SUA constituie o excepţie. Numai SUA îşi menţin un nivel foarte scăzut al importului de programe străine prin raportare la totalul programelor difuzate. În 1973, nivelul importurilor pe reţelele principale constituia doar 1% din totalul programelor, iar cifra a crescut la numai 2% în deceniul următor. În al doilea rând, dominaţia internă a producţiei Statelor Unite este reflectată de succesul extraordinar la export al industriei americane de televiziune. Câştigurile uriaşe din exporturi pe care le realizează SUA de pe urma industriilor audiovizualului au provenit, prin tradiţie, din puternicul sector al filmului, care exporta atât pentru proiecţii în cinematografe, cât şi pentru difuzări la televiziune. Totuşi, în ultimii douăzeci de ani s-a exportat un volum tot mai mare de programe special realizate pentru televiziune. La începutul anilor '70, SUA exportau anual aproximativ 150.000 de ore de programe. Aceasta a făcut ca SUA să devină detaşat cel mai mare exportator de programe pentru televiziune – volumul depăşea triplul exporturilor combinate ale următorilor trei mari exportatori. Dominaţia respectivă este reflectată geografic de faptul că SUA au fost şi sunt cel mai mare exportator către fiecare regiune din lume şi către aproape fiecare ţară; sunt incluse atât principalele pieţe din Europa Occidentală şi America Latină, cât şi pieţele mai mici sau în curs de dezvoltare din Orientul Mijlociu, Asia şi Africa. În cazul Americii Latine, în ciuda avantajului competitiv de care ne-am aştepta să beneficieze televiziunea spaniolă, SUA furnizează cel puţin 75% dintre programele importate. Cifra pentru exportul în Europa Occidentală se situa în jurul a 45% în anii '80. Oferirea unei cifre exacte a venitului total din urma acestor vânzări s-a

dovedit foarte dificilă, însă Motion Picture Association of America a estimat că, pentru toate companiile americane, venitul din exportul de programe în străinătate a crescut de la 66 milioane de dolari în 1963 la 485 milioane în 1983 (Renard şi Litman, 1985). În prezent, cifra este cu mult mai mare.

În al treilea rând, un grup de naţiuni membre ale OCDE – Franţa, Germania şi Marea Britanie – utilizează mai multe programe importate decât SUA, însă această utilizare este oarecum mai redusă decât în cazul numeroaselor naţiuni occidentale mai mici. După cum ne-am aştepta, acest grup de ţări posedă şi o industrie internă de televiziune relativ puternică, unele exporturi având un succes considerabil. Programele importate în Germania constituiau 26,5% din total în 1973 şi 27% în 1986. În Franţa, cifrele pentru aceeaşi perioadă se ridicau la 9% şi 16%, iar în Marea Britanie cifrele erau de 13% şi 27%. Atât Japonia, cât şi Italia importau aproximativ 10% din totalul programelor la începutul anilor '70, procent comparabil cu cele de mai sus, însă nu există date mai recente. Dovezi empirice şi statistici ale balanţelor de plăţi sugerează că nivelul de importuri a avut o rată de creştere cel puţin asemănătoare cu cea din Franţa, Germania şi Marea Britanie.

În al patrulea rând, după SUA, principalele exportatoare de programe de televiziune sunt Franţa, Germania şi Marea Britanie – într-adevăr, există puţine alte state exportatoare de acelaşi calibru –, însă Brazilia, Mexic, Egipt, Hong Kong, Spania şi Australia îşi sporesc exporturile (Wildman şi Siwek, 1988; Sinclair ş.a., 1996). Dintre cele trei naţiuni europene, Marea Britanie este principalul exportator către restul Europei Occidentale (în special către ţările mai mici) şi către SUA. Franţa şi Germania desfăşoară un nivel mai redus de comerţ, însă numai cu ţări similare din punct de vedere lingvistic. Este interesant faptul că există un comerţ relativ redus între cele trei naţiuni exportatoare (prin contrast puternic cu comerţul în general, vezi capitolul 3).

Suedia, spre deosebire de ţările despre care am discutat, are o industrie de televiziune relativ subdezvoltată, niveluri mari şi în creştere ale importurilor de programe şi niveluri foarte scăzute ale exporturilor. În această privinţă, ea reflectă situaţia majorităţii ţărilor mici. În 1973, importurile constituiau deja 33% din totalul programelor difuzate, crescând la 37% în 1988. Totuşi, este important de menţionat că nivelul înalt al pătrunderii importurilor caracterizează toate ţările mici, unele continuând să îşi dezvolte propriile industrii de televiziune, în timp ce altele îşi limitează importurile pe considerente financiare (vezi Wildman şi Siwek, 1988).

7.3.6. *Turismul*

Turismul este una dintre cele mai evidente forme de globalizare a culturii şi, totodată, una foarte greu de evaluat. Există puţine fenomene care oferă o dovadă mai elocventă a compresiei spaţio-temporale a societăţilor decât costurile în scădere şi uşurinţa crescândă a călătoriilor internaţionale în scopuri de agrement şi, de aici, numărul tot mai mare de cetăţeni occidentali din aproape toate clasele sociale care se pot desprinde de mediile şi experienţele lor de rutină. Larg răspândite sunt şi alte forme de schimb cultural internaţional, cel puţin în Occident. Însă ce altă activitate expune atât de multe persoane, din numeroase straturi sociale, la un contact atât de vast, imediat şi tangibil cu alte culturi, locuri şi cadre de referinţă? Şi, pe aceeaşi linie, care altă activitate include atât de complet elemente locale specifice – locale din perspectiva turiştilor – în patternuri culturale internaţionale mai vaste (Urry, 1990)?

Însă trebuie să amendăm aceste interpretări predominant culturale, chiar şi în baza unei analize superficiale. Înainte de toate, turismul trebuie privit atât din perspectivă economică, cât şi din perspectivă culturală. În timp ce călătoriile independente sunt relativ larg răspândite, toţi turiştii care călătoresc în străinătate trebuie să folosească serviciile numeroaselor companii, mari şi mici, interne şi internaţionale, care organizează şi coordonează călătoriile şi turismul. În al doilea rând, criteriile economice definesc patternuri: cine are posibilitatea să călătorească, unde merg turiştii, cât de des merg şi ce fac după sosire. În acelaşi sens, factorii economici conturează experienţa destinaţiilor turistice, structura de investiţii, natura pieţei de locuri de muncă şi implicarea generală a unei ţări în economia internaţională – întrucât, bineînţeles, turismul poate fi şi este deseori semnificativ din perspectiva creării de locuri de muncă şi a atragerii de valută străină. De asemenea, turismul influenţează asigurarea infrastructurii şi poate constitui o destinaţie importantă pentru investiţiile străine directe. În al treilea rând, turismul nu este în totalitate internaţional. Într-adevăr, rădăcinile turismului ca fenomen de masă relativ larg răspândit în Occident nu se află în călătoriile internaţionale, ci în cele interne. În cele din urmă, presiunea exercitată de forţele economice conturează şi caracterizează parţial natura experienţei culturale a turistului, întrucât este evident că tocmai prezenţa turiştilor – mai ales în număr mare, cu consecinţe economice semnificative – transformă caracterul cultural şi economic al locurilor pe care aceştia le vizitează.

În timp ce guvernele şi organizaţiile de promovare adună date referitoare la turism, responsabilii principali sunt agenţiile vamale şi de imigraţie, care măsoară şi controlează fluxurile transfrontaliere. Chiar dacă OCDE a depus unele eforturi pentru a uşura posibilitatea de comparare a informaţiilor, datele internaţionale rămân oarecum limitate (OCDE, 1986). În principal, vizitatorii cu şedere scurtă şi cu şedere îndelungată sunt clasificaţi în mod diferit în diverse ţări. La fel, diverse ţări colectează în mod diferit date privind vizitatorii cu interese de afaceri şi ceilalţi turişti. În orice caz, informaţiile disponibile constituie numai unul dintre indicatorii fluxurilor umane şi ai tranzacţiilor economice, întrucât trebuie să fie luate în considerare şi consecinţele socio-culturale de ansamblu ale călătoriilor – atât pentru vizitatori, cât şi pentru gazde.

Cu toate că turismul internaţional ca afacere organizată poate fi identificat cu peste un secol în urmă, iar călătoriile internaţionale şi mai departe în timp, înainte de 1950 nu au fost colectate date exacte privind fluxurile internaţionale de turişti. În acel an, numărul aproximativ de turişti care călătoreau în străinătate se situa la 25,3 milioane, iar totalul cheltuielilor turiştilor, la puţin peste 2 miliarde de dolari. În deceniile următoare, creşterea a continuat şi s-a accelerat. În 1960, numărul turiştilor peste hotare crescuse la 69,3 milioane, iar cheltuielile lor ajunseseră la 6,9 miliarde de dolari; în 1970, aceste cifre se situau la 159,7 milioane şi 17,9 miliarde de dolari; în 1980, crescuseră la 284,8 milioane şi 102,4 miliarde de dolari, iar în 1990, la 454,8 milioane şi 255 miliarde de dolari. În ciuda încetinirii creşterii economice a ţărilor membre ale OCDE la începutul anilor '90, numărul anual de turişti crescuse la peste jumătate de miliard în 1995, iar cei 561 milioane de turişti au cheltuit peste 380 miliarde de dolari în acel an. Sub aspectul numărului de persoane, cifrele sunt fără precedent, iar dacă rata de creştere a încetinit în comparaţie cu explozia din primii ani postbelici, rata creşterii cheltuielilor se află de fapt în ascensiune. Mai mult, conform tendinţelor actuale, Organizaţia Mondială pentru Turism estimează că în 2010 totalul global al turiştilor se va apropia de un miliard (Organizaţia Mondială pentru Turism, 1991, 1997).

Totuşi, după cum ne-am putea aştepta, nici originile turiştilor, nici destinaţiile lor finale şi, astfel, nici distribuţia încasărilor de pe urma turismului internaţional nu sunt egal împărţite în lume. Marea majoritate a acestor deplasări în ultimii treizeci de ani s-au desfăşurat în interiorul şi între America de Nord şi Europa Occidentală. Abia în ultimii ani, japonezii şi australienii şi-au sporit cota din totalul călătoriilor internaţionale (OCDE, 1986). Cifre mai recente sugerează că disparităţile persistă. În 1994, doar 2,5% din turiştii ce călătoreau peste hotare proveneau din Africa, 1,2% din Orientul Mijlociu şi 0,6% din Asia de Sud. Europa oferea 53% din turiştii internaţionali, iar restul erau relativ egal împărţiţi între Americi (mai ales America de Nord şi Mexic) şi Asia (mai ales Japonia, Taiwan şi Australia). Sub aspectul cheltuielilor făcute de turişti, cifrele arată o concentrare similară, peste 60% din totalul cheltuielilor fiind făcute de turişti provenind din zece ţări – cele şapte mari state industrializate (grupul G7), la care se adaugă Austria, Belgia şi Olanda (Organizaţia Mondială pentru Turism, 1997).

7.4. Forme istorice ale globalizării culturale – rezumat

Este important să conştientizăm atât scara formelor premoderne de globalizare culturală, cât şi dominaţia ulterioară a circuitelor naţionale de cultură (despre care am discutat în secţiunea 7.2); în ultima vreme însă, are loc şi o schimbare calitativă şi cantitativă a globalizării culturale. Această afirmaţie *nu* vine în sprijinul vreunei descrieri existente a globalizării culturale – hiperglobalişti, transformativişti etc. Mai curând, după cum sugerează dovezile de mai sus, dorim să evidenţiem că sfârşitul secolului XX a adus o serie de schimbări decisive ale dimensiunilor geografice, caracterului imediat şi velocităţii interacţiunii şi comunicaţiilor culturale; nu este vorba numai de apariţia unor tehnologii unice sub aspect istoric, ci şi de instituţionalizarea diverselor forme de producţie şi interacţiune culturală, dintre care multe traversează frontierele teritoriale şi spaţiile sociale ale culturilor naţionale şi statelor-naţiune. Elementele-cheie ale acestor schimbări sunt prezentate mai jos şi în grilele 7.1 şi 7.2.

Mai întâi, începutul secolului XX a fost martorul unui val de noi inovaţii tehnologice în comunicaţii şi transporturi şi al transformării acestora, alături de tehnologiile mai vechi, în infrastructuri globale funcţionale. Aceste schimbări au deschis o serie imensă de canale de comunicaţie care trec cu uşurinţă de frontierele naţionale, extind aria şi multiplică tipurile de comunicaţii la care au acces o regiune sau o locaţie şi micşorează radical costurile de transmisie şi transport. Totuşi, dezvoltarea infrastructurilor nu a sporit pur şi simplu comunicaţia mondială pe seama elementului naţional, întrucât ele au facilitat o creştere atât a patternurilor de comunicare naţională, cât şi a fluxurilor culturale transnaţionale. La sfârşitul secolului XX a apărut un alt val de inovaţii, ale căror viteză şi arie de acoperire pun în inferioritate tehnologiile anterioare: digitalizarea informaţiei şi a imaginilor, transmisiile şi sistemele de telefonie prin satelit, noile tehnologii prin cablu şi fibră optică şi integrarea reţelelor de calcul şi telecomunicaţii, a căror expresie desăvârşită o constituie reţelele globale ale World Wide Web. Alături de aceste infrastructuri tehnologice, un număr de agenţii şi organizaţii internaţionale au încercat o oarecare reglementare globală a fluxurilor culturale. Sunt incluse acele instituţii

preocupate explicit de comunicaţiile şi culturile globale, cum ar fi UNESCO, instituţiile de reglementare a infrastructurilor tehnologice, cum ar fi Uniunea Internaţională a Telecomunicaţiilor sau INTELSAT (vezi secţiunea 1.2.3) şi Organizaţia Mondială pentru Comerţ, care s-a implicat în problema protecţionismului cultural, acolo unde el are un impact asupra liberalizării comerţului. Această reglementare nu a împiedicat comunicarea ; de fapt, comunicarea continuă să crească la toate nivelurile – naţional, regional şi global.

În al doilea rând, globalizarea culturală contemporană se deosebeşte de formele din trecut prin faptul că o intensitate mult mai mare de imagini şi practici se deplasează cu o extensiune şi o velocitate mult mai mari decât în perioadele anterioare. Atât la nivel intern, cât şi la nivel internaţional, economiile şi culturile devin mult mai dense în informaţii. Rolul de manipulare simbolică şi de control pe care îl au cunoaşterea aplicată şi cea strategică a crescut, şi nu numai în Occident (Bell, 1973 ; Reich, 1991 ; Lash şi Urry, 1994). Saturaţia în privinţa deţinerii de televizoare, aparate radio şi telefoane în Occident, creşterea semnificativă a acesteia în Sud şi apariţia noilor tehnologii interne de comunicaţie au extins volumul de semne şi semnificaţii la care sunt expuşi oamenii. Această sporire pe plan intern a densităţii informaţiei se cuplează cu apariţia tot mai pregnantă a semnelor, simbolurilor şi artefactelor străine în interiorul economiilor şi culturilor naţionale (Deibert, 1997). Emisiunile radio, publicitatea comercială, exporturile de filme, programele de televiziune, vânzările de cărţi şi reviste atestă creşterea ratelor de transnaţionalizare a referinţelor şi a produselor. În timp ce extensiunea şi intensitatea difuziei şi schimbului cultural sporesc, se întâmplă acelaşi lucru cu velocitatea producerii lor. Din ce în ce mai mult, comunicarea a devenit instantanee. În domeniul ştirilor, această accelerare este cea mai evidentă, pe măsură ce transmisiunile prin satelit fac ca imaginile în direct din toate colţurile lumii să devină o opţiune realizabilă pentru toţi difuzorii principali de ştiri. Acest tip de legătură culturală în timp real – prin utilizarea larg răspândită a telefonului, prin transmisiunile în direct sau prin video-conferinţe – conferă velocitate şi un caracter nemediat elementelor globalizării culturale contemporane, într-un mod nemaiîntâlnit în trecut. Desigur că rămân diferenţe semnificative în velocitatea şi densitatea informaţiei şi în raporturile străin/intern, global/local în locuri şi în momente diferite.

În al treilea rând, este foarte important de menţionat faptul că aceste sisteme sunt utilizate intensiv atât în comunicaţiile de afaceri şi comerciale, cât şi pentru producţia, transmiterea şi receptarea culturii populare. Culturile de elită, culturile înalte, culturile academice şi ştiinţifice, deşi utilizează în mod evident aceste tehnologii, pentru care ocazional îndeplinesc şi rolul de conţinut, se pierd în oceanul sistemelor de informaţii de afaceri şi al culturii populare comercializate. Nu există o paralelă istorică pentru aceste forme atât de intensive şi de extensive de flux cultural, care sunt în primul rând forme de îmbogăţire comercială şi de divertisment. Observaţia respectivă include creşterea explozivă a călătoriilor internaţionale şi a turismului de masă începând cu 1945. Din nou, fenomenul are ca predecesor istoric turismul elitelor din Europa secolului al XIX-lea, însă sub aspectul ariei de cuprindere şi al dimensiunilor această perioadă este mult depăşită de industria actuală.

În al patrulea rând, s-au schimbat tipurile dominante de globalizare culturală. În trecut, agenţii principali de difuzie culturală erau statele imperiale, reţelele de intelectuali şi teocraţiile. În lumea contemporană, rolul lor a fost înlocuit de cel al marilor industrii media şi de fluxurile mai mari de indivizi şi grupuri. CMN-urile se află în centrul

Grila 7.1. *Principalii agenți istorici și contextele globalizării culturale*

	Epoca premodernă Înainte de 1500	Epoca modernă timpurie Aproximativ 1500-1850	Epoca modernă Aproximativ 1850-1945	Epoca contemporană Din 1945
Principalii agenți ai globalizării culturale	Difuzie culturală și emulație – instituite prin migrație, război și comerț Religii mondiale Imperii multiculturale Urmărirea mântuirii și a puterii politice sunt motivațiile principale	Difuzie culturală și emulație – instituite prin migrație, război și comerț Religii mondiale Imperii multiculturale Urmărirea mântuirii și a puterii politice rămân motivațiile principale	Imperii europene globale Ideologii seculare transnaționale, precum socialismul, liberalismul și naționalismul Urmărirea mântuirii alături de cea a puterii economice și politice sunt motivațiile principale	Mari corporații publice și private în media, transporturi și comunicații Ideologii și discursuri transnaționale seculare, rețele globale de experți Urmărirea profitului și divertismentului sunt principalele motivații
Alte rețele culturale majore	Majoritatea rețelelor și fluxurilor culturale foarte localizate	Majoritatea rețelelor și fluxurilor culturale foarte localizate	Formarea și consolidarea statelor-națiune și naționalismelor europene, latino-americane și nord-americane	Statele-națiune și naționalismul capătă o răspândire aproape globală

Grila 7.2. *Forme istorice ale globalizării culturale*

	Epoca premodernă Înainte de 1500	Epoca modernă timpurie Aproximativ 1500-1850	Epoca modernă Aproximativ 1850-1945	Epoca contemporană Din 1945
Extensiune	Toate religiile mondiale şi imperiile rămân regionale, deşi se întind peste numeroase societăţi şi culturi Hinduismul restrâns la subcontinentul indian; budismul restrâns la Asia de Sud şi Est; creştinismul restrâns la Europa şi Orientul Apropiat; islamul este cel mai global în faza timpurie a religiilor mondiale, din Asia de Sud până în Africa de Nord şi de Est Cele mai durabile imperii multiculturale sunt tot regionale: Imperiul Roman, China dinastiei Han Imperiile nomadice mongole sunt mai mari, dar mai slabe sub aspect cultural	Creştinismul se extinde în Americi pe fondul victoriei demografice şi militare Capacitatea culturii occidentale de a penetra şi a exercita influenţă în afara Lumii Noi – foarte limitată	Se dezvoltă imperii globale occidentale, creând conexiuni culturale subţiri între elite. Acest lucru furnizează o parte a infrastructurii de difuzie a ideologiilor şi a discursurilor seculare transnaţionale înspre Asia, Africa şi America Latină Imperiile globale occidentale dezvoltă infrastructuri timpurii de comunicaţii telegrafice transcontinentale şi interregionale Imperiile globale occidentale consolidează limbile europene ca principale limbi de comunicare globale Apariţia primelor corporaţii media internaţionale – agenţiile de ştiri Instituţiile şi fluxurile culturale în tot mai mare măsură organizate la nivelul statelor-naţiune emergente din Vest	Infrastructurile de telecomunicaţii, interacţiunea lingvistică şi transportul mai extensive decât fuseseră vreodată Folosirea englezei ca limbă globală nu are precedent istoric Scara proprietăţii corporaţiilor, a operaţiunilor lor şi a accesului lor la pieţele globale – foarte extinsă, deşi extrem de neomogenă Difuzie globală a mijloacelor de recepţie şi transmisie culturală (TV, radio etc.) Mişcarea artefactelor culturale populare în cea mai mare parte în interiorul Occidentului, dar şi dinspre Nord înspre Sud O tendinţă slabă, dar în creştere de reîntoarcere a formelor culturale populare şi literare dinspre Sud înspre Nord

	Epoca premodernă Înainte de 1500	Epoca modernă timpurie Aproximativ 1500-1850	Epoca modernă Aproximativ 1850-1945	Epoca contemporană Din 1945
Intensitate	Redusă	Redusă	În creştere la nivel global comparativ cu epoca premodernă, dar devine mai puţin importantă în termeni relativi în Vest, dată fiind apariţia culturilor, instituţiilor, circuitelor de comunicaţie şi de transport naţionale	Volumul mişcării regularizate şi al comunicaţiilor fără precedent în interiorul statelor şi între regiuni Digitalizarea tuturor formelor de media
Velocitate	Neglijabilă	Redusă	În creştere pe măsură ce modurile de transport devin mai rapide şi mai fiabile, iar telecomunicaţiile timpurii fac posibilă comunicarea instantanee simplă text/voce	Posibilităţi de comunicare instantanee, vitezele de transport incomparabil mai mari şi mai ieftine decât în trecut
Propensiune de impact	Apariţia iniţială a religiilor mondiale şi a imperiilor transformă viaţa culturală a convertiţilor, aducând adesea cu sine scrierea, însoţită de transformări majore în concepţiile despre viaţă Fluxurile şi relaţiile culturale la mari distanţe în interiorul Eurasiei oferă instrumente importante pentru coeziunea imperială şi posibilităţi de pace difuză şi de identităţi trans-comunitare împărtăşite	Expansiunea europeană iniţială mai puternică în extinderea ariei de cuprindere militare/ecologice a Europei decât a celei culturale Creştinismul instituit în Americi, însă doar mici avanposturi în Africa şi Asia. Impact minimal asupra civilizaţiilor stabile – islamică, indiană, chineză etc.	Infrastructurile de comunicaţii coloniale facilitează supravegherea coloniilor de către metropolă Naţionalismul dobândeşte o influenţă puternică, deşi variabilă asupra publicului de elită şi de masă în cadrul naţiunilor occidentale Naţionalismul are un oarecare impact asupra culturilor de elite din colonii, mai puţin asupra celor populare	Transformarea posibilităţilor şi costurilor interacţiunii globale culturale, economice şi politice; contribuie la instituirea şi funcţionarea CMN-urilor, a organizaţiilor internaţionale neguvernamentale etc. Componentă străină crescândă în sistemele naţionale de proprietate şi control asupra corporaţiilor media, a pieţelor produselor culturale

	Epoca premodernă Înainte de 1500	Epoca modernă timpurie Aproximativ 1500-1850	Epoca modernă Aproximativ 1850-1945	Epoca contemporană Din 1945
Propensiune de impact	Difuzia noilor idei şi tehnologii în rândul principalelor civilizaţii şi în interiorul Eurasiei şi al unor părţi din Africa are importante efecte cumulative – de exemplu, răspândirea tiparului	Impactul întâlnirii altor civilizaţii probabil mai mare iniţial asupra culturii europene decât în sens invers	Alte ideologii şi discursuri transnaţionale au impact cu precădere la nivelul elitelor. Marxismul, prin intermediul intelectualilor şi al mişcărilor politice de masă, are un impact major în Uniunea Sovietică, China etc. Răspândirea ştiinţei transformă contextul şi statutul multor convingeri şi practici din afara Vestului Ascensiunea naţiunilor şi a statelor-naţiune are efecte importante asupra organizării şi dimensiunii spaţiale a sistemelor de comunicaţii, transport, educaţie, a instituţiilor culturale de toate tipurile (presă naţională, media naţionale etc.)	Dificultăţi crescânde pentru proiectele culturale şi controlul informaţiilor de către regimurile totalitare/autoritare Dificultăţi crescânde pentru proiectele culturale naţionaliste dirijate de state în industriile de cultură Consecinţe economice şi culturale localizate, dar intense ale turismului de masă Transformare în contextul cultural de formare a identităţii naţionale
Infrastructuri	Navigaţie sigură, exceptând traversarea oceanelor Scriere Cadre imperiale pentru călătorii sigure şi regulate la mare distanţă pe uscat şi pe mare	Navigaţie sigură pe oceane Tipar mecanizat Cadre imperiale pentru călătorii sigure şi regulate la mare distanţă pe uscat şi pe mare	Căi ferate Telegrafie Navigaţie folosind motoare cu aburi/mecanizată Sisteme imperiale de control	Telecomunicaţii, cablu, satelit, calculatoare, internet Radio, televiziune Avioane cu reacţie

	Epoca premodernă Înainte de 1500	Epoca modernă timpurie Aproximativ 1500-1850	Epoca modernă Aproximativ 1850-1945	Epoca contemporană Din 1945
Instituționalizare	Nu există instituții formale de reglementare și mediere a contactelor intercivilizaționale	Nu există instituții formale de reglementare și mediere a contactelor intercivilizaționale	Uniunile publice internaționale timpurii încep să reglementeze interacțiunile culturale – introducerea orei standard, legislația timpurie privind drepturile de autor, reglementarea serviciilor internaționale de poștă și telegrafie	Interacțiunile și infrastructurile culturale internaționale tot mai reglementate – în parte prin dreptul corporatist și cel comercial. Organizațiile politice, precum UNESCO, au o slabă capacitate de reglementare
Stratificare	Fluxurile comerciale controlate de birocrațiile și clasele dominante imperiale și teocratice Culturile și ideile științifice, literare, filosofice au o audiență restrânsă, la nivelul elitelor, cum ar fi elenizarea Orientului Apropiat după Alexandru; răspândirea matematicii islamice în Europa medievală	Religiile mondiale se bucură de o audiență de masă – deși adesea aceasta depinde de cucerirea militară anterioară	Inegalități fundamentale între metropole și colonii din perspectiva controlului asupra instituțiilor, fluxurilor și mesajelor culturale, întemeiate pe inegalități fundamentale și pe dominație militară și politică Audiență în rândul elitelor pentru discursuri și ideologii transnaționale Audiență preponderent în rândul elitelor în colonii pentru comunicațiile imperiale Audiență de masă pentru naționalism, deși inevitabil dominată de elite	Audiență de masă pentru culturile populare, extrem de neomogenă în interiorul societăților, în special în funcție de generație Consum de masă în ceea ce privește turismul, restrâns în principal la societățile bogate și la clasele sociale bogate Menținerea rețelelor de putere intelectuală, culturală ale elitelor Dominația fluxurilor culturale occidentale, dar o crescândă diversificare a fluxurilor

acestor procese interconectate. Chiar dacă marile corporaţii de comunicaţii nu sunt apanajul ultimelor cinci decenii – şi putem identifica originile agenţiilor internaţionale de ştiri şi ale editorilor în secolul al XIX-lea, iar pe cele ale exportatorilor internaţionali de film în perioada interbelică –, aria de cuprindere şi puterea lor culturală nu au precedent în istorie (vezi Herman şi McChesney, 1997). La nivel intern, aceste corporaţii cuprind organizaţii de televiziune, radio şi telecomunicaţii aflate în proprietate publică, însă, pe măsură ce sunt tot mai mult privatizate şi dereglementate, domeniul devine treptat dominat de corporaţii private care dobândesc un caracter transnaţional (J.B. Thompson, 1990).

În al cincilea rând, stratificarea globalizării culturale se schimbă cu rapiditate. De la apariţia modernităţii europene, fluxurile culturale s-au desfăşurat în principal dinspre Occident către restul lumii, de-a lungul liniilor controlului imperial. În lumea contemporană, fluxurile continuă să fie generate mai ales de Occident şi de instituţiile sale culturale mai puternice – emiţători, agenţii de presă, industrii de muzică şi film, universităţi etc. În interiorul Occidentului, începând cu sfârşitul secolului al XIX-lea, balanţa puterii culturale s-a înclinat dinspre Marea Britanie, Franţa şi Germania înspre SUA, creându-se un pattern de dominaţie americană. Totuşi, fluxurile au început să fie inversate, în primul rând prin migraţie, dar şi prin alte forme culturale care se mişcă de la Sud la Nord şi de la Est la Vest. Muzica, alimentele, ideile, credinţele şi literatura din Sud şi Est pătrund în culturile din Occident, creând direcţii noi de întrepătrundere şi fractură culturală.

În al şaselea rând, trebuie să menţionăm o altă schimbare semnificativă a formei istorice de globalizare culturală. Cultura este mijlocul prin care indivizii şi colectivităţile îşi organizează şi îşi conceptualizează identitatea în timp şi spaţiu. Au existat şi există o varietate de moduri de concepere a imaginii lumii. A vorbi despre globalizare înseamnă deja a vorbi din interiorul unui discurs cultural în cadrul căruia lumea este o sferă care se învârte în spaţiu. Nici forma, nici dimensiunea şi nici locul pământului în univers nu au fost întotdeauna concepute astfel; modurile în care culturile s-au încadrat într-un cosmos mai vast, pământesc şi ceresc, variază într-un grad foarte mare. Există puţine culturi anterioare Iluminismului european care să conceapă lumea drept unică, iar pe oameni drept o unică rasă umană generică, deasupra şi dincolo de orice distincţii sociologice, biologice sau spirituale. Tocmai din interiorul acelui discurs putem descrie o anumită formă de globalizare a culturii – apariţia şi răspândirea ideilor şi credinţelor despre lume şi despre umanitatea însăşi. Chiar dacă majoritatea oamenilor rămân înrădăcinaţi într-o cultură locală sau naţională şi într-un anumit loc, izolarea culturală de lumea în ansamblu devine în tot mai mare măsură imposibilă (Dasmann, 1988).

7.5. Globalizarea culturală contemporană şi impactul său politic

Există câteva dificultăţi în a aprecia impactul globalizării culturale asupra culturilor şi identităţilor naţionale. În primul rând, trebuie să luăm în considerare câteva îndoieli privind obiectul schimbării. Dacă e destul de greu să defineşti în mod relevant economiile naţionale, atunci e de două ori mai greu să defineşti culturile naţionale. Ce înseamnă

cultură germană sau suedeză, cum le putem descrie schimbările? Oare căutăm pur şi simplu practici culturale care s-au schimbat? Urmărim credinţe şi solidarităţi? Oare am putea aprecia în mod relevant cât de suedezi se simt suedezii şi cât de francezi francezii? Şi, în această eventualitate, am putea detecta mutaţiile din intensitatea de identificare, punând-o în legătură cu variaţiile în întrepătrunderea culturală? Toate aceste direcţii de discuţie se bazează pe presupunerea că există în orice caz o cultură naţională trăită, determinabilă. Ştim însă că o asemenea idee este, cel puţin în parte, o creaţie ideologică activă ce maschează diviziuni culturale profunde care ţin de sex, rasă, clasă şi regiune în interiorul unui stat-naţiune. Având în vedere aceste avertismente, oare ce putem conchide referitor la impactul globalizării culturale asupra vieţii politice a statelor capitaliste avansate?

7.5.1. *Impacturi decizionale şi instituţionale: fluxuri culturale şi autonomie culturală*

Elementul cel mai puţin ambiguu al globalizării culturale contemporane este dezvoltarea infrastructurii şi a instituţiilor pentru producţia, transmiterea şi receptarea produselor culturale şi a comunicaţiilor de toate tipurile. În ultimii treizeci de ani, toate acestea au devenit mai globale şi mai transfrontaliere, cu toate că deţinerea, controlul şi utilizarea lor continuă să ateste un grad mare de disparitate între ţări şi în interiorul acestora. Dintre ele, ne putem gândi la trei elemente care se suprapun şi care se sprijină reciproc: o infrastructură electronică; o infrastructură lingvistică; o infrastructură corporatistă. Elementul electronic al infrastructurii include răspândirea globală a transmisiilor de radio şi de televiziune, răspândirea tehnologiilor pentru producerea şi ascultarea de înregistrări muzicale şi aria globală de cuprindere a reţelelor de telecomunicaţii. Bilingvismul şi multilingvismul constituie infrastructura lingvistică a comunicării. Din această perspectivă, nu există îndoieli asupra faptului că răspândirea englezei ca mijloc de comunicare internaţională este centrală. În cele din urmă, infrastructura corporatistă oferă producătorii şi reţelele de distribuţie care exploatează infrastructurile tehnologice şi lingvistice, furnizând conţinuturi şi produse. Adâncirea pieţelor globale de film, înregistrări muzicale, ştiri şi programe pentru televiziune este însoţită de dezvoltarea industriilor multinaţionale de cultură, a CMN-urilor de telecomunicaţii şi a unei varietăţi de alianţe şi proiecte care le leagă atât între ele, cât şi de CMN-uri în domeniul computerelor – software şi hardware. De asemenea, la aceste schimbări am putea adăuga şi infrastructura extinsă a călătoriilor internaţionale. În combinaţie, aceste infrastructuri, independent de conţinutul şi consecinţele lor culturale, contribuie la o creştere a circulaţiei ideilor, artefactelor şi imaginilor la niveluri globale şi regionale. Ele permit deplasarea de imagini şi obiecte pe distanţe uriaşe cu o intensitate, volum şi velocitate foarte mari. Au ieftinit şi au facilitat interacţiunea dintre locuri îndepărtate. De asemenea, au contribuit la o creştere a densităţii simbolice a vieţii sociale. Acest fapt a afectat semnificativ contextul instituţional în care se dezvoltă proiecte culturale de toate tipurile, cu caracter mai pronunţat local sau naţional, şi a influenţat costurile şi beneficiile politicilor naţionale de autonomie culturală sau de control politic şi cenzură.

Din perspectiva politicii şi a statului, aceste infrastructuri globale de cultură şi comunicaţie contribuie la formarea unor culturi de elite şi profesionale transnaţionale din

ce în ce mai dense : formarea comunităţilor epistemice transnaţionale de elite ; formarea de alianţe şi lobby-uri politice transnaţionale ; dezvoltarea şi consolidarea culturilor şi comunităţilor de diasporă ; o deschidere tot mai mare a informaţiei şi dificultăţi tot mai mari pentru guvernele individuale de a impune cenzura şi controlul informaţiei. Gradul în care a fost diminuată autonomia culturală naţională depinde parţial de tipurile de politici culturale şi informaţionale pe care au căutat să le impună guvernele. Statele totalitare, statele comuniste şi regimurile teocratice şi militare de dreapta au încercat să implementeze politici culturale închise, în care influenţele, produsele şi ideile străine sunt controlate activ. Ele pot să includă controale la graniţă prin interzicerea importului de material tipărit şi vizual, controale asupra utilizării internaţionale a echipamentelor de telecomunicaţii, cenzură extensivă, restricţii asupra călătoriilor şi un management sever al programei educaţionale. Aceste politici sunt cele mai ameninţate de globalizarea culturală contemporană.

Tehnologiile de telecomunicaţie prin satelit şi de alte tipuri depăşesc controlul teritorial al statelor-naţiune. De exemplu, guvernul chinez şi cel birmanez au descoperit că este imposibil să blocheze transmisiunile transnaţionale sau să controleze vânzările şi utilizarea echipamentului de recepţie. Uniunea Sovietică şi statele-satelit din Europa de Est nu au fost capabile să împiedice recepţia transmisiunilor de radio şi televiziune occidentale sau importul de texte străine. World Wide Web se dovedeşte a fi un alt canal cu ajutorul căruia cetăţenii din astfel de state se sustrag controlului asupra informaţiei exercitat de guvern. În acelaşi timp, aceste canale fac mai dificil şi controlul exercitat de guvernele naţionale asupra scurgerii de „veşti proaste" în afara ţării. Cu alte cuvinte, are loc o transformare a contextului guvernărilor naţionale şi a capacităţii lor de a administra formarea şi transformarea culturală ; costurile şi beneficiile strategiilor de control s-au schimbat ineluctabil.

Statele capitaliste avansate, ale căror ambiţii culturale sunt mai restrânse decât cele ale regimurilor autoritare, tind să se concentreze asupra consolidării instituţiilor interne şi asupra controlării influenţei externe prin reglementări şi politici comerciale. Totuşi, este posibil ca intensitatea replicilor să fie mai strâns corelată cu nivelurile de paranoia culturală a elitelor şi cu puterea de lobby a industriilor interne de cultură decât cu vreo eroziune sau mutaţie reală a identităţilor culturale naţionale. Prin intermediul Uniunii Europene, guvernul francez a căutat să îşi apere industriile culturale, iniţiind o directivă europeană care asigură difuzarea a 51% produse UE pe canalele de difuziune naţionale şi protejând complexul sistem francez de subvenţii şi ajutoare faţă de intervenţia OMC. La nivel de limbă, Franţa duce o luptă fără sfârşit pentru a păstra şi a consolida utilizarea limbii franceze – interzicând „frangleza" din uzul oficial şi public, stabilind şi întărind legile şi instituţiile care menţin puritatea şi autenticitatea limbii franceze. Ameninţarea reprezentată de procesele de transnaţionalizare şi pătrundere a importurilor în industriile de cultură, mai ales în industriile de film şi televiziune, a condus Franţa, Spania şi Italia la o serie de politici industriale şi culturale al căror scop este atât de a opri valul de importuri, cât şi de a sprijini producătorii interni. Canada încearcă să controleze nivelul la care industriile de cultură din SUA pot să se implice în industriile canadiene de telecomunicaţii şi mass-media – blocând unele preluări şi astfel contravenind reglementărilor NAFTA. Negocierile comerciale de la începutul anilor '90 au fost stânjenite de cererile Statelor Unite privind o piaţă mult mai liberă a produselor culturale, în timp ce numeroase naţiuni europene sprijineau limitări ale importurilor, cote naţionale şi

ajutor substanţial de stat pentru industriile culturale naţionale. De asemenea, aceste argumente au fost susţinute şi în cadrul Consiliului Europei şi al Uniunii Europene.

În alte zone s-au adus argumente mai semnificative în ceea ce priveşte importanţa culturală a reţelelor, organizaţiilor şi fluxurilor transfrontaliere sau globale. În literatura actuală, trei exemple au fost abordate mai pe larg. Mai întâi, s-au adus argumente în sprijinul existenţei şi semnificaţiei unei culturi transatlantice a negrilor, care conectează gândirea şi practica comunităţilor de negri indiferent de locul în care se află, în Africa, America de Nord sau America Latină, în Caraibe sau în diaspora mai largă din Europa Occidentală (Gilroy, 1993). Eforturile noilor mişcări sociale din Occident şi ale celor în creştere din Sud constituie încă un exemplu al reţelelor culturale transnaţionale sau „de gradul trei". În cadrul mişcării femeilor, al mişcării pentru pace şi mai ales al mişcării ecologiste s-au stabilit reţele culturale şi intelectuale de comunicare şi discuţii între grupuri din numeroase state-naţiune (vezi capitolul 8). Au fost create organizaţii transnaţionale care le leagă şi facilitează fluxurile de informaţii şi mobilizarea politică. Cooperarea politică şi noile tipuri de campanii şi discuţii evoluează în contextul valorilor şi scopurilor comune, contribuind la crearea unei perspective transnaţionale distincte (Dickenson, 1997). În cele din urmă, anumiţi cercetători susţin existenţa unor reţele transnaţionale similare şi a unor culturi şi cadre de referinţă internaţionale comune între „comunităţi epistemice" altfel diferite: oameni de ştiinţă din diferite discipline specializate, artişti care lucrează în domenii similare şi specialişti de toate formaţiile (E. Haas, 1990). Toate aceste dezvoltări ridică întrebări privitoare la impermeabilitatea culturii şi a identităţii naţionale.

7.5.2. *Impacturi distribuţionale şi structurale: cultură populară şi identitate naţională*

Marea majoritate a artefactelor şi a imaginilor care circulă în jurul globului se încadrează în sfera contestată a culturii populare (Street, 1997). O serie de produse şi medii culturale ne oferă dovezi clare pentru a sugera că balanţa dintre extern şi intern s-a înclinat în favoarea primului. Bineînţeles, unele state au reuşit să rămână oarecum în afara acestei tendinţe din cauza izolării, controlului guvernamental, lipsei de resurse sau datorită unor industrii şi tradiţii culturale interne viguroase. De exemplu, graţie puterii industriilor de film, India şi SUA continuă să domine marea parte a pieţelor lor interne (Pendakur şi Subramanyam, 1996; Ray şi Jacka, 1996). Puterea statului iranian şi hegemonia culturală a islamului face ca în Iran consumul intern să aibă într-o măsură copleşitoare origini interne. Cu toate acestea, tendinţele în aceste zone sunt clare. În ansamblu, piaţa globală de înregistrări muzicale, de programe şi transmisiuni de televiziune, de producţie de film şi editări de carte asistă la o afirmare semnificativă a influenţelor şi a simbolurilor străine.

Geografia acestor fluxuri este complexă. Proprietatea în CMN-urile din industria culturii este predominant occidentală, iar în cadrul acesteia, în principal americană. Corporaţii britanice, germane, franceze, olandeze, australiene şi japoneze deţin o parte, însă deseori pe baza posesiei de sucursale în America. Majoritatea pieţelor de export sunt controlate de aceste corporaţii. Astfel, există un flux de imagini, genuri şi conţinut în principal dinspre SUA şi unele culturi occidentale către alte state occidentale şi cea

mai mare parte din lumea în curs de dezvoltare. Acolo unde nu există industrii audiovizuale de masă interne sau acolo unde acestea sunt slabe, fluxurile în discuţie domină consumul local; au pătruns chiar în zone de consum în care producţia internă este puternică şi bine consolidată. În unele cazuri, aceasta a condus la înlăturarea de pe piaţă a unor producători locali. Totuşi, în timp ce acest tip de producţie globală pentru consum local a crescut, corporaţiile au fost nevoite să îşi adapteze structurile şi produsele pentru a servi particularităţile înrădăcinate ale pieţelor şi culturilor locale, care ţin de gusturi şi interese locale. Mai mult, în domeniu există numeroase excepţii de la tendinţa dominaţiei corporatiste occidentale. De exemplu, televiziunea braziliană a pătruns destul de mult pe piaţa portugheză a transmisiilor TV (Tracey, 1988; Sinclair, 1996).

Desigur, măsura în care ţările se lasă prinse în fluxurile şi procesele culturale regionale şi globale variază. În contextul ţărilor studiate, SUA constituie un caz special, atât sub aspectul dominaţiei lor pe piaţa internă, cât şi sub cel al poziţiei pe pieţele internaţionale de informaţie şi produse culturale. Marea Britanie, Japonia, Franţa şi Germania deţin părţi semnificative din pieţele lor interne, deservite de propriile industrii de cultură. Sunt ţări suficient de mari pentru a crea CMN-uri cu potenţial de export, chiar dacă aceasta s-a realizat deseori, după cum am notat anterior, prin achiziţionarea de companii americane. Marea Britanie profită mai ales de utilizarea englezei ca limbă globală, însă a devenit astfel vulnerabilă la exporturile americane – vulnerabilitate evidentă în industria de film. Suedia, asemenea multor alte naţiuni occidentale mici, îşi menţine o prezenţă semnificativă pe pieţele sale interne, în mare parte datorită particularităţilor de limbă. Însă, în afară de muzica populară, se bucură de puţine exporturi culturale încununate de succes.

Care este impactul producerii şi distribuirii globale de artefacte culturale populare asupra identităţilor naţionale şi asupra culturilor globale? Cea mai realistă afirmaţie este cea potrivit căreia în interiorul Occidentului are loc o oarecare omogenizare a consumului cultural de masă, mai ales în rândul tineretului, şi că acesta se răspândeşte către straturi mai prospere din lumea în curs de dezvoltare, în special către Asia de Est şi America Latină. În muzica, televiziunea şi filmele populare, un singur produs va fi consumat într-o diversitate de locuri. De asemenea, există dovezi pentru a sugera că astfel au fost eliminate de pe piaţă anumite alternative interne. De pildă, impactul evident al dominaţiei Statelor Unite pe piaţa britanică de film este faptul că în prezent producătorilor britanici le este mai greu să producă şi să distribuie filme în Marea Britanie. Totuşi, impactul cultural mai general al acestei penetrări asupra culturii şi identităţii naţionale britanice este mai dificil de estimat. Este greu de măsurat dacă omogenizarea consumului din domeniul filmelor s-a concretizat printr-o omogenizare a altor practici, credinţe şi identităţi culturale. De asemenea, există date care sugerează că renasc alternativele locale şi naţionale, după multe decenii de dominaţie comercială a Statelor Unite în cultura populară.

Teza omogenizării are şi alte puncte slabe; nu reuşeşte să ţină seama de modurile în care produsele culturale sunt consumate local, recepţionate local şi transformate pe parcurs. Mai întâi, este evident că înşişi emiţătorii şi strategii de marketing din industriile de cultură sunt conştienţi de variaţia şi diferenţierea culturală a categoriilor de public către care emit şi că este necesară o adaptare considerabilă pentru a menţine cifrele de audienţă; de exemplu, această afirmaţie este valabilă în cazul MTV Europe, care pur şi simplu nu a putut să reproducă tonul şi conţinutul părintelui său american (Negus, 1993). În al doilea rând, teza omogenizării presupune o imagine prea pasivă a publicului

şi a capacităţii sale de a interpreta şi reinterpreta programele în cele mai neaşteptate moduri (Liebes şi Katz, 1993; D. Miller, 1994; J.B. Thompson, 1995).

Deşi anunţarea eradicării diferenţelor dintre culturile naţionale pare foarte prematură, rămân oare culturile naţionale robuste şi neatinse? Există dovezi suficiente pentru a sugera că în lumea contemporană se desfăşoară procese de fragmentare a culturilor naţionale. Un indicator adecvat îl constituie existenţa şi puterea politică a mişcărilor devoluţioniste, regionaliste sau de independenţă din interiorul multor state capitaliste avansate. Marea Britanie întâmpină mişcări de independenţă solide şi susţinute – în Scoţia, Irlanda de Nord şi Ţara Galilor. Mişcări la fel de puternice există în Italia (Liga Lombardă), în Spania (mişcările bascilor şi ale catalanilor), în Canada (Bloc Québécois) şi în Belgia (între regiunea valonă şi cea flamandă). În SUA există numeroase grupuri antistatale cu orientare de dreapta. În fiecare caz, integritatea teritorială şi unitatea culturală a statului-naţiune este deschisă provocării sub aspectul afirmărilor regionale sau locale ale unor identităţi culturale distincte şi ale nevoii de suveranitate politică separată sau împărţită. În afara Occidentului, în ţări în care ideea de stat-naţiune şi aceea de cultură naţională semnificativă au rămas neconcretizate, situaţia se prezintă şi mai fragmentat. Totuşi, nu este clar în ce măsură globalizarea culturală, care atacă şi erodează poziţia hegemonică a sentimentelor naţionale, constituie în sine un factor-cheie pentru explicarea afirmării şi forţei diverselor mişcări secesioniste. Alături de forme de rezistenţă locală există şi încercări mai coordonate de contestare a fluxului de imagini importate, cu scopul de a reinventa şi reconstrui „culturile periferice". În această privinţă, schimbările tehnologice – inclusiv minivideocamera, de pildă – au redus costurile de producţie şi astfel au creat noi spaţii culturale pentru canalele şi producţia de televiziune „alternative". Această afirmaţie se aplică mai ales în cazul televiziunilor organizate de şi pentru popoarele indigene din Canada şi Australia în acelaşi timp cu stimularea tradiţiei televiziunii de acces în unele societăţi occidentale (Downmunt, 1991).

Prin urmare, sugerează astfel de dezvoltări apariţia unor amestecuri şi combinaţii complexe, de importanţă culturală reală, între diverse forme şi practici culturale? Dintre aceste tipuri de culturi hibride, cele mai evidente şi mai durabile din punct de vedere istoric sunt diversele tipuri de culturi ale imigranţilor. În ciuda încercărilor de asimilare, conştiente şi inconştiente, ale naţiunilor-gazdă şi ale comunităţilor de imigranţi, rareori acestea din urmă şi-au abandonat sau şi-au pierdut întreaga lor moştenire culturală ori şi-au păstrat-o intactă în situaţii noi. La nivelul culturii populare, ceea ce la prima vedere par a fi procese de omogenizare prezintă în realitate caracteristici hibride. Nici un mesaj cultural, nici un artefact estetic, nici un simbol nu trec prin spaţiu şi timp către un vid cultural. Contextul cultural al producţiei şi transmiterii întâlneşte în cele din urmă cu necesitate un cadru de referinţă deja existent în ochii consumatorului sau receptorului. Faptul respectiv implică un proces foarte complex – simplele noţiuni de omogenizare, hegemonie imperială sau imperialism nu surprind în mod adecvat natura acestor întâlniri şi interacţiunea, influenţa şi creativitatea culturală produse de ele. Însă nu este deloc clar dacă aceste culturi hibride şi comunităţi transnaţionale au afectat semnificativ esenţa culturilor naţionale şi a identităţilor naţionale.

7.6. Concluzie

În ciuda tuturor dificultăţilor şi constrângerilor întâlnite în prezent de statele capitaliste avansate în eforturile de menţinere a unei culturi naţionale pure, dacă nu chiar mitice, sau de control al fluxului de informaţie şi opinie în interiorul şi dincolo de frontierele lor, deocamdată există puţine semnale că aceste proiecte culturale naţionaliste s-ar afla într-un declin definitiv. Până la urmă, Hollywood, Microsoft şi AT&T se preocupă să facă bani – şi nu să întemeieze centre alternative de identitate şi legitimitate politică. Totuşi, fluxurile uriaşe de informaţie, persoane şi imagini care circulă în jurul lumii trecând liber peste graniţe schimbă contextul în care trebuie să se dezvolte proiectele naţionale de orice tip. Probabil că ameninţarea reală pentru toate tipurile de proiecte naţionaliste va veni din partea unui cosmopolitism cultural incipient care va aduce o provocare ideii de naţiune ca principală comunitate culturală şi politică şi va cere relocalizarea puterii în alte instituţii decât cele ale statului-naţiune (vezi capitolul 1). Însă crearea unui multiculturalism durabil în interiorul statelor-naţiune şi a unui cosmopolitism durabil în cadrul unor regimuri cum ar fi UE s-a dovedit dificilă.

În ultimii patruzeci de ani, atât elitele politice din Europa Occidentală, cât şi instituţiile UE au investit eforturi şi capital politic considerabil pentru construirea unei identităţi europene (A. Smith, 1992; Leonard, 1998). Pe de o parte, în 1997, 41% dintre cei chestionaţi în statele UE considerau că ţara lor a beneficiat de pe urma apartenenţei la UE, în timp ce 36% susţineau opusul (Directoratul General, X, 1997). În 1990, la apogeul popularităţii publice a Europei, 47% dintre cei chestionaţi se identificau îndeaproape cu Europa, cu toate că ulterior procentul a scăzut. Pe de altă parte, sondajele de opinie evidenţiază că 97% dintre europeni nu au avut niciodată un contact direct cu UE şi cu diversele sale instituţii, evenimente etc. (Leonard, 1998). Astfel, nu surprinde faptul că alte cercetări dezvăluie că mai puţin de 5% dintre cei chestionaţi au afirmat că înainte de toate sunt europeni; 45% au afirmat că nu simt nici o componentă europeană în identitatea lor. În acelaşi timp, 88% se identificau îndeaproape cu naţiunea sau regiunea lor (Reif, 1993). Pentru UE, aceasta este o imagine eterogenă. Însă dacă ea este cel mai bun rezultat după patru decenii de efort sistematic într-o regiune în care există, în ciuda tuturor liniilor de falie şi a ciudăţeniilor sale geografice, un sentiment de istorie şi moştenire culturală comună şi care deţine instituţii transnaţionale de o considerabilă importanţă politică – atunci cu cât mai dificilă va fi sarcina la nivel transregional şi global?

Capitolul 8

Pe drumul către catastrofă: globalizarea şi mediul înconjurător

În ultimii treizeci de ani, în întreaga lume ne-am obişnuit cu o nesfârşită litanie a problemelor şi ameninţărilor ecologice. Ecologismul a devenit sinonim cu o perspectivă globală. În ştiinţă, biologii şi ecologiştii radicali au susţinut conceperea planetei ca un ecosistem interdependent holistic, precum teoria semimistică Gaia sau ceva mai prozaicul Pământ-navă spaţială. Multe voci mai puţin radicale acceptă că întreaga planetă este ameninţată de schimbări de mediu ale căror origini şi consecinţe sunt răspândite geografic. În paralel cu aceste dezbateri, s-a înregistrat o creştere enormă a numărului şi acoperirii instituţiilor internaţionale, a legilor şi tratatelor care reglementează problemele ecologice, alături de dezvoltarea alianţelor internaţionale complexe de mişcări şi organizaţii ecologice. Dată fiind definiţia globalizării ca procese sociale şi interacţiuni care presupun relaţii interregionale sau transcontinentale, sunt necesare patru observaţii în aplicarea ei la problemele de mediu.

În primul rând, nu toate problemele ecologice pot fi descrise ca globale şi nu toate sunt răspunsuri la ameninţările ecologice globale. Multe ameninţări sunt puternic localizate ca origini sau consecinţe, cu o întindere mică sau chiar inexistentă a relaţiilor sau deplasărilor poluanţilor în timp şi spaţiu. Multe forme de poluare, asemenea gazelor fotochimice şi emanaţiilor de metale extrem de toxice, au o rază de acţiune scăzută. În mod asemănător, multe forme de poluare a apei rezultă din surse locale sau cel mult naţionale. Plajele britanice sunt poluate în special de apele menajere ale canalizărilor. Los Angeles încă se îneacă în propriul cocktail de ozon. Golful Minimata a fost înconjurat de mercur de la uzinele industriale locale. În al doilea rând, deşi nu se mai poate susţine existenţa unei naturi nemediate, mediul nu reprezintă ca atare un proces social, nici în sens simplu, nici într-unul complex. Ecosistemele reprezintă complexe de faună, floră, sisteme şi cicluri naturale dinamice care interacţionează cu instituţiile sociale umane şi cu reţelele de putere. Sunt imposibile reducerea descrierii ecosistemelor, a mediului şi a schimbărilor de mediu la limbajul ştiinţelor sociale sau descrierea unei forme distincte de activitate ecologică în acelaşi mod în care pot fi descrise acţiunile economice, politice sau culturale. În al treilea rând, chiar dacă am fi capabili să elaborăm un model ecologic ce ar putea fi descris cu ajutorul modelului de globalizare enunţat în acest volum, el ar fi total eronat. Preocuparea noastră centrală nu o reprezintă mediul în general ci degradarea mediului; nu acţiunea sau procesul social în general, ci acţiunea sau procesul social care generează degradarea mediului sau răspund acesteia. Însă nu este pe deplin clar ce se înţelege prin degradarea mediului, ceea ce ridică o a patra problemă:

degradarea mediului este adesea invizibilă – de exemplu, emisiile radioactive. Asemenea ameninţări sunt de multe ori identificate doar prin folosirea unei tehnologii sofisticate şi sunt concepute doar în termenii modelelor şi limbajelor ştiinţifice complexe. Pe scurt, existenţa degradării mediului şi consecinţele sale trebuie să fie explicitate activ de actorii umani (Hannigan, 1995). Cartografierea sau măsurarea globalizării degradării ecologice au ca obiect construirea percepţiilor umane şi a modelelor de schimbare ecologică globală (Taylor şi Buttel, 1992; Yearly, 1996). Iar în condiţiile în care toate modelele sunt deschise contestării, avem într-o anumită măsură obligaţia să dăm dovadă de claritate în privinţa celor pe care noi le propunem.

8.1. Globalizarea şi mediul

Prin degradarea mediului se înţelege transformarea unor întregi ecosisteme sau a unor componente ale lor (deşi, dat fiind holismul primelor, cele două se unesc aproape invariabil); consecinţele, conştientizate sau nu de actorii umani, au un impact advers asupra condiţiilor de viaţă economice şi demografice sau/şi asupra sănătăţii fiinţelor umane. În plus, degradarea mediului include procese conştientizate în mod explicit de oameni şi care, într-un anume sens, lezează, contrazic sau intră în conflict cu valorile morale sau estetice, indiferent de consecinţele practice sau de cele personale, biologice. Scăderea numărului urşilor panda şi restrângerea habitatului lor natural din China, deşi nu prezintă consecinţe imediate pentru bunăstarea locală sau internaţională, economică sau fizică, poate fi etichetată drept degradare a mediului. Dispariţia urşilor panda intră în conflict cu interesul de a prezerva patrimoniul ecologic comun şi cu dreptul la existenţă al fiinţelor non-umane înzestrate cu simţuri. La fel, împuţinarea gardurilor vii şi a microsistemelor pe care le conţin are puţine efecte directe asupra viabilităţii economice a zonei rurale a Angliei, însă are o semnificaţie deosebită în plan estetic, ecologic şi simbolic.

Acest model de degradare a mediului, deşi antropocentric, ne îndreaptă atenţia către modurile în care interacţiunea lumii naturale cu cea socială generează constrângeri, oportunităţi şi probleme pentru alte forme de acţiune socială – de natură politică, militară, etică sau economică. Trebuie să existe totodată o sensibilitate faţă de limita geografică a proceselor sociale care generează şi suportă degradarea mediului. În această secţiune, vom examina modul în care conceptul de globalizare poate fi aplicat caracterului spaţial al originilor şi consecinţelor sociale ale degradării mediului, sugerând modul în care am putea estima extensiunea, intensitatea, impactul şi alte caracteristici ale acestor interacţiuni sociale (vezi, de asemenea, Anexa metodologică). În secţiunea 8.2, schematizăm formele istorice pe care le-au luat globalizarea ecologică şi reacţiile la aceasta, ca un test empiric al faptului că asistăm la un nivel fără precedent istoric al degradării globale a mediului. Acestea sunt urmate, în secţiunea 8.3, de o comparaţie a formelor istorice ale globalizării ecologice. În secţiunea 8.4 oferim o descriere mai amănunţită a contribuţiei fiecăruia dintre cele şase state ale studiului nostru la patternurile globale şi regionale de degradare a mediului şi ne oprim asupra ameninţărilor cu care ele se confruntă din acest motiv. În sfârşit, în secţiunea 8.5 vom analiza impactul acestor procese asupra suveranităţii şi autonomiei statelor capitaliste avansate.

8.1.1. *Forme de globalizare ecologică*

Vom ilustra globalizarea degradării mediului în două moduri: întâi, prin analiza originilor şi a consecinţelor diverselor tipuri de probleme ecologice, într-un mod care să surprindă diferenţele sociale generate de transformarea anumitor părţi ale ecosistemelor; în al doilea rând, oprindu-ne asupra proceselor culturale şi politice care încearcă să descrie şi să reglementeze acele schimbări. Amândouă pot opera – şi operează – la scară globală, regională, naţională şi locală.

Globalizarea şi bunurile comune ecologice

În timp ce degradarea mediului se poate răsfrânge asupra resurselor ecologice şi ecosistemelor localizate sau situate la un nivel strict naţional, ea poate totodată să afecteze o sferă largă de resurse şi ecosisteme comune. Într-adevăr, fără a accepta toate implicaţiile modelului homeostatic Gaia, nu ar fi nepotrivit să sugerăm că întreaga planetă poate fi privită ca un unic ecosistem interrelaţionat sau că părţi semnificative ale acestuia constituie ecosisteme distincte, regionale sau continentale. Bunurile comune ecologice reprezintă acele elemente ale ecosistemului global care sunt utilizate, simţite şi împărtăşite de toţi în mod simultan, neaflându-se sub jurisdicţia sau suveranitatea nimănui (Ostrom, 1990). Atmosfera şi sistemul climatic reprezintă cele mai bune exemple ale acestui tip de bunuri, deşi conceptul ar putea fi aplicat întregului mediu marin şi sistemelor şi ciclurilor hidrologice globale. Atmosfera şi sistemul climatic reprezintă resurse esenţiale ale vieţii, care înglobează şi depăşesc statele şi societăţile. Este de neconceput ca cineva să posede, efectiv, atmosfera – nimeni nu poate fi exclus de la a face uz de ea; totuşi, consecinţele fiecărei acţiuni în anumite locuri pot avea impacturi destul de imprevizibile şi volatile pe toată suprafaţa planetei. Caracterul global intrinsec al acestor ecosisteme comune semnifică faptul că acţiunile şi reţelele sociale separate din punct de vedere spaţial pot deveni puternic legate.

De exemplu, predilecţia occidentală, întipărită istoric şi structural, pentru automobil şi pentru consumul de energie atrage după sine o emisie de gaze ce produc efectul de seră şi contribuie mult la procesul de încălzire globală. Nu este greu să stabileşti un lanţ cauzal complex între obiceiul occidental de a şofa, politicile de transport şi energetice din Occident şi soarta schimbătoare a agriculturii din Bangladesh sau din Africa Subsahariană şi politicile lor interne. Deciziile privind cheltuielile publice pentru protecţia mediului marin şi pentru măsuri de combatere a deşertificării sunt dependente de deciziile din alte sectoare referitoare la construirea de drumuri şi la eficienţa energiei. De fapt, politica este „întinsă", iar societăţile se întrepătrund. State şi societăţi separate sunt conectate fără să-şi dea seama, devenind interdependente. După cum se ştie deja, acest tip de intersectare între două entităţi politice nu este ceva cu totul nou (vezi capitolul 1). Totuşi, ceea ce distinge problemele contemporane referitoare la bunurile comune ecologice şi face apel la ideea utilă de globalizare este amploarea unică a acestor interrelaţii, numărul din ce în ce mai mare de state şi arii de politici atrase în această reţea în expansiune şi intensitatea crescătoare a interacţiunilor globale şi regionale. Alături de amploarea globală a unor bunuri comune precum atmosfera şi clima, mările şi oceanele furnizează exemple de bunuri comune regionale, mai restrânse.

Globalizarea, resursele, demografia şi revărsarea

O a doua categorie a problemelor ecologice globale constă în fenomenele interconectate ale expansiunii demografice şi diminuării resurselor. Toate problemele de mediu au o dimensiune demografică, mai mulţi oameni însemnând mai multă poluare şi un consum sporit de resurse (WCED, 1978). Creşterea populaţiei are loc astăzi, în cea mai mare parte, în lumea în curs de dezvoltare. Consecinţele asupra mediului vor fi simţite în primul rând de societăţile care trec printr-o schimbare demografică rapidă. Totuşi, ca şi în cazul poluării locale a bunurilor comune regionale şi globale, există tendinţa ca efectele acestor schimbări să pătrundă şi în economia şi politica altor naţiuni. În mod asemănător, rezerva globală de materii prime şi de resurse va fi afectată de impactul multor crize locale, în timp ce unele economii şi industrii naţionale independente ar putea fi afectate de crize globale – cu efecte asupra pieţelor globale şi a preţurilor produselor de bază (Westing, 1986).

Creşterea demografică rapidă este un factor-cheie în explicarea scăderii exagerate a nivelului de trai din Africa Subsahariană şi a procesului de deşertificare şi de sărăcire a pământului. Acestea au contribuit la acutizarea problemelor economice şi la creşterea datoriilor internaţionale. Astfel, problemele ecologice ale statelor din Africa s-au revărsat şi în politica bancară internaţională. Rezolvarea acestor complicaţii internaţionale a implicat multe controverse politice şi neînţelegeri între guvernele occidentale şi sectoarele lor financiare. În viitor, presiunea demografică şi ecologică din Sud poate duce la instabilitate politică şi migraţie spre exterior care vor afecta, atât pe plan intern, cât şi internaţional, multe alte naţiuni (Myers, 1993a, 1993b).

Un alt exemplu al acestei probleme globale, cu consecinţe etice, economice şi demografice, este tema biodiversităţii şi a dispariţiei speciilor. În această privinţă, degradarea mediului este invariabil locală, deoarece multe specii sunt întâlnite doar într-o zonă mică din interiorul unui stat sau de pe teritoriul unor state învecinate. Totuşi, schimbările locale de mediu care au condus la dispariţia unei astfel de specii pot avea consecinţe morale, estetice şi economice pentru întreaga planetă. În terminologia dreptului internaţional, diversitatea speciilor şi biodiversitatea constituie o parte a „patrimoniului comun al umanităţii" (vezi capitolul 1).

Poluarea transfrontalieră şi economia internaţionaiă

Poluarea transfrontalieră implică transmiterea de agenţi poluanţi prin aer, sol, apă de la punctul lor de generare sau creare peste graniţele politice, astfel încât impactul de degradare a mediului are loc în alte jurisdicţii legale. Pe lângă poluarea transfrontalieră actuală, asemenea ploii acide sau poluării transfrontaliere pe cursul râurilor, ar trebui să fie incluse *ameninţări* percepute în această direcţie (Yearly, 1994). În primul rând, situarea şi funcţionarea centralelor nucleare au creat riscul unor niveluri catastrofice de degradare transfrontalieră a mediului, un risc ce s-a materializat brusc în cazul accidentului de la Cernobîl. O altă ameninţare neintenţionată cu impact major o reprezintă mutarea speciilor din habitatul lor natural în ecosisteme noi, unde prezenţa lor poate perturba serios comunitatea-gazdă. Transferul neintenţionat al şerpilor din Pacific în Guam de către aviaţia militară americană este un exemplu contemporan elocvent în sprijinul celor de mai sus. Rezultatul a fost depopularea Guam-ului de speciile de păsări

de mici dimensiuni într-un interval de cincisprezece ani. Pe lângă aceste efecte secundare neintenţionate ale activităţii economice şi sociale, analizăm şi mişcarea transfrontalieră a poluanţilor ce reprezintă rezultatul imediat, intenţionat şi adeseori legal al schimbului şi producţiei economice – cum ar fi exportul şi importul deşeurilor periculoase sau mutarea şi relocalizarea uzinelor industriale poluante.

Globalizarea, politica de mediu şi cunoştinţele ecologice

Un ultim sens în care putem vorbi despre globalizare sau regionalizare ecologică nu derivă din amploarea materială, organizarea sau forma degradării şi schimbării ecologice, ci din caracteristicile spaţiale ale instituţiilor şi proceselor sociale care produc, interpretează şi vizează controlul mediului. Pe scurt, originile şi consecinţele problemelor ecologice globale şi regionale se intersectează cu procesele şi instituţiile culturale, politice şi economice globale şi regionale. Un exemplu din fiecare ilustrează modul în care ideea globalizării poate fi relevantă pentru aceste fenomene.

În cazul economiei, se poate afirma că răspândirea constantă a modurilor industriale de producţie de la nord la sud – o formă de globalizare – a condus la o masivă creştere a capacităţii totale a economiei globale de a genera poluanţi care ameninţă bunurile comune globale, asemenea mărilor sau atmosferei. În termeni politici, este destul de clar faptul că în ultimii treizeci de ani au apărut nenumărate instituţii şi tratate care reunesc un număr mare de state, limitează practicile economice şi politice interne şi plasează centrele naţionale de politică şi administraţie (cum ar fi departamentele sau ministerele mediului) în reţele globale şi regionale de control al mediului, definitivare a agendei, elaborare şi implementare a politicilor. În final, la nivel cultural, recunoaşterea şi estimarea degradării mediului este legată în mod vizibil de extinderea reţelelor transnaţionale de oameni de ştiinţă şi grupuri de presiune ale căror argumente şi analize se răspândesc rapid pe glob, influenţând dezbaterile interne şi perspectivele asupra mediului; de asemenea, ele facilitează obţinerea unui consens global mai larg asupra consecinţelor şi răspunsurilor potrivite la problemele comune de mediu (E. Haas, 1990).

Prezentăm răspunsurile la globalizarea problemelor ecologice în patru moduri, analizând:

- reţelele culturale, intelectuale şi ştiinţifice care trasează şi expun formele globale şi regionale ale degradării mediului şi pot construi şi răspândi modele de interconectare ecologică globală;
- reţelele şi organizaţiile politice internaţionale şi transnaţionale care caută să reglementeze degradarea mediului;
- instituţiile, legile, convenţiile şi protocoalele în domeniul mediului, la nivel global şi regional, din perspectiva numărului, acoperirii şi gradului lor de penetrare;
- ultimii doi factori, pe măsură ce interacţionează cu instituţiile politice interne, cu mişcările ecologiste şi disputele pe tema mediului, le conturează şi le determină conduita.

Toate aceste patru teme puteau fi analizate în capitolul 1 sau capitolul 7. Le-am inclus aici deoarece există o interconectare cauzală strânsă între formele fizice de degradare a mediului, modurile în care sunt identificate cultural şi ştiinţific, localizate, monitorizate şi evaluate şi, în fine, modurile în care statele se mobilizează în încercările de a opri degradarea şi de a o controla în interiorul şi dincolo de graniţele politice.

8.1.2. *Concepte*

Deşi admitem caracterul adesea restrâns spaţial al degradării mediului, susţinem că acel cadru prezentat în introducere poate fi aplicat caracteristicilor spaţiale ale originilor şi consecinţelor sociale ale degradării mediului şi ameninţărilor ecologice. Distingem trei tipuri de probleme de mediu: bunurile comune globale, problemele legate de demografie, resurse şi revărsare şi poluarea transfrontalieră, intenţionată sau neintenţionată, fie ea reală sau cu caracter de ameninţare. De asemenea, aplicăm măsura globalizării acelor răspunsuri politice şi culturale care încearcă să depisteze şi să reglementeze degradarea mediului. Degradarea ecologică globală variază din punct de vedere al acoperirii geografice şi putem diferenţia originile spaţiale, consecinţele şi impacturile degradării în termenii extensiunii, intensităţii, stratificării şi impactului. Evident, extensiunea se aplică limitei geografice a oricărei forme particulare de degradare a mediului – globală, regională, naţională şi locală. Intensitatea este mult mai dificil de calibrat, în special în cazul degradării bunurilor comune şi al efectelor de revărsare care nu au un echivalent intern semnificativ. Însă, în cazul poluării transfrontaliere, ar fi util un indicator al intensităţii degradării generate intern în comparaţie cu degradarea generată extern. În ceea ce priveşte ploaia acidă, de exemplu, ponderea relativă a emisiilor generate extern în raport cu cele generate intern ar reprezenta o măsură a intensităţii globalizării sau regionalizării. O examinare cauzală a relatării noastre despre degradarea mediului din secţiunea 8.2 ilustrează neomogenitatea geografică şi materială a originilor şi a consecinţelor problemelor ecologice. Deloc surprinzător, sunt multe cazuri de degradare a mediului la nivel regional şi global care atestă asimetria sau ierarhia de putere dintre poluatori şi poluaţi. În cele din urmă, impacturile materiale şi sociale ale degradării mediului pot fi grupate în ameninţări la adresa sănătăţii umane, constrângeri economice şi demografice, costuri generale şi pierderi estetico-morale. Reţelele de politică a mediului şi de cunoştinţe globale despre mediu, alături de alte infrastructuri, pot fi, la rândul lor, descrise din perspectiva instituţionalizării.

8.2. Globalizarea ecologică în perspectivă istorică

Schiţând istoria schimbărilor globale de mediu, ne punem două întrebări: este în întregime modernă ideea mediului global şi a problemelor ecologice globale sau există, ca în cazul economiei internaţionale (vezi capitolele 3, 4 şi 5), dovezi care să sugereze o perioadă timpurie de interconectare globală intensă? Este intensitatea problemelor globale de mediu o simplă reflecţie a unei mai mari sensibilităţi sau capacităţi de a observa mediul înconjurător sau au existat schimbări reale şi profunde în forma spaţială, cantitatea şi consecinţele degradării mediului? În această secţiune ne îndreptăm atenţia asupra bunurilor comune globale, a revărsării ecologice şi a poluării transfrontaliere, precum şi asupra dezvoltării mişcărilor ecologiste transnaţionale şi a instituţiilor internaţionale în domeniu.

8.2.1. *Globalizarea şi mediul: de la expansiunea europeană la revoluţia industrială*

Problema degradării mediului nu este ceva nou. Avem dovezi şi relatări ample despre probleme ecologice premoderne. Pe de o parte, există exemple de schimbări de mediu, asemenea micii ere glaciare din Europa medievală care a condus la reversul demografic pe continent (Lamb, 1977; Bryson şi Murray, 1977; Utterstrom, 1988; Wigley ş.a., 1981). Pe de altă parte, există exemple de schimbări de mediu provocate în special de activitatea umană: mamuţii vânaţi până la dispariţie de către primii nomazi, fumul de cărbune din Londra medievală, despădurirea şi eroziunea solului din China, suprapopularea, scăderea resurselor şi diminuarea fertilităţii solului în Europa Occidentală în secolul al XIV-lea (Wilkinson, 1973; TeBrake, 1974).

William McNeill a realizat o prezentare istorică globală axată pe stabilirea şi mişcarea oamenilor şi pe microbii şi paraziţii care au stat, s-au mişcat şi s-au împrăştiat printre noi (McNeill, 1976). Într-adevăr, înaintea erei moderne, singurele forme timpurii de schimbare ecologică de-a lungul istoriei cunoscute care au atins dimensiuni globale erau acelea determinate de deplasarea geografică şi de mutaţiile genetice ale microbilor. Includem şi câteva consideraţii privind acest tip de schimbare a mediului în descrierea noastră, în special acolo unde sunt implicate mişcări ale populaţiei la nivel global (vezi capitolul 6). Totuşi, vom argumenta că apariţia şi expansiunea populaţiilor, instituţiilor şi practicilor modernităţii occidentale au influenţat în mod semnificativ capacitatea societăţilor umane de a degrada mediul şi că expansiunea Europei a adus o contribuţie unică la transformarea ecologică la nivel planetar.

O dată cu sosirea lui Columb în America, separarea fizică şi ecologică între aceasta şi masa terestră eurasiatică a luat sfârşit. Importanţa economică şi socială uriaşă a acestui fapt a fost însoţită de o serie de transformări ecologice profunde în ambele mase continentale, în special în America (Crosby, 1972, 1983; McNeill, 1976; Cronon, 1983). Alături de instituţiile modernităţii şi de ambiţiile coloniale, europenii au adus o serie de microorganisme, floră şi faună în cele două Americi. Consecinţele acestui fapt sunt bine cunoscute. Microorganismele occidentale au găsit o populaţie indigenă neprotejată şi vulnerabilă. Simpla răceală, gripa, pojarul şi multe alte boli virale sau bacteriene au decimat în totalitate populaţii indigene pe durata unei generaţii, lăsând în viaţă doar o zecime din populaţia de dinainte de cucerire. După o asemenea catastrofă epidemiologică, organizarea socială şi practicile economice ale populaţiei indigene s-au năruit în faţa invaziilor europene, destul de fragile, de altfel, în plan militar şi logistic (vezi capitolul 2). Această revoluţie demografică imediată a fost însoţită de transformarea pe termen lung a multor ecosisteme ale „lumii noi". Europenii au introdus o varietate de noi plante şi animale, în special calul şi vaca, şi astfel a început lungul proces al schimbării ecologice, fiind create tot mai multe păşuni prin distrugerea multor zone de pădure indigenă. De o soartă similară au avut parte Australia şi Noua Zeelandă, două secole mai târziu. Drumul invers, peste Atlantic, al speciilor americane a contribuit mult la conturarea dezvoltării sociale şi ecologice în Europa. De exemplu, cartoful a devenit recolta de bază a multor zone rurale periferice ale Europei, transformând patternurile de aşezare şi creştere a populaţiei. Consecinţele tutunului asupra mediului nu sunt nici ele neglijabile (Salaman, 1947).

Această explozie iniţială a schimbării transatlantice de mediu a fost depăşită în intensitate de transformarea ulterioară a economiilor europene şi nord-americane. În Europa şi în special în Anglia şi Republica Olandeză, revoluţiile din agricultură din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea şi apariţia relaţiilor capitaliste în ceea ce priveşte pământul, munca şi produsele au determinat o nouă serie de schimbări ecologice. Îmbinarea stimulentelor pieţei cu investiţiile mai mari şi cu inovaţiile tehnologice practice au condus la înflorirea economiilor agrare – era vorba de economii agrare organice, dependente de lumea naturală pentru hrană, îmbrăcăminte, combustibil, materiale de construcţie şi pentru cea mai mare parte a transportului lor. Creşterea economică şi demografică a dus la o expansiune masivă a pământului cultivat şi a păşunilor (Skipp, 1978; Nef, 1977; Unger, 1984; Wrigley, 1988). Unele ecosisteme marginale şi unele specii au fost pierdute, deoarece au fost desecate mlaştini şi au fost distruse regiuni păduroase şi prerii. Multe specii de mamifere mari, alungate din habitatul lor natural şi vânate în mod excesiv – asemenea lupilor şi urşilor –, s-au stins treptat pe cea mai mare parte a teritoriului Europei ori s-au retras în cele mai inaccesibile locuri ale continentului (Hoskins, 1977; Rackham, 1986).

În ciuda expansiunii pământului cultivat, criza de materii prime s-a acutizat în economiile respective, crescând astfel preţul combustibilului lemnos şi al altor bunuri. În cazul Republicii Olandeze, impactul a fost destul de mare încât să oprească şi apoi să întoarcă procesul demografic şi creşterea economică. Totuşi, combinaţia letală între cererea din ce în ce mai mare, inovaţiile tehnice şi presiunile pieţei s-a dezlănţuit cel mai puternic în afara Europei, la frontiera capitalismului haotic din vestul SUA şi asupra bunurilor comune globale nerevendicate din zona polară, mările adânci şi insulele din oceane. În SUA, cererea nestăvilită de pământ ieftin, carne şi lemn a dus la transformarea vastelor câmpii din Vest şi a vechilor păduri dese din regiunea Marilor Lacuri, făcându-le de nerecunoscut. Până la mijlocul secolului al XIX-lea, pe măsură ce pădurile erau tăiate, iar preriile erau transformate în terenuri pentru păşunat şi pentru cultivarea intensivă a cerealelor, bizonul american a fost eliminat (Cronon, 1991). Dincolo de graniţele acestei strânsori ecologice, cererea occidentală a impulsionat vânătoarea globală de foci, balene şi animale cu blană, aducând multe specii în pragul dispariţiei (Fischer, 1963; Busch, 1985; Martin, 1986). În acelaşi timp, cererile din economiile europene şi americane combinate cu expansiunea şi controlul colonial au dus la începerea defrişării pădurilor tropicale din America Latină, Asia şi Africa (Richards şi Tucker, 1983).

Totuşi, societăţile occidentale au fost cele în care capacitatea de degradare a atins pragul cel mai înalt. Din cauza revoluţiei industriale şi a schimbării radicale a tehnologiilor de producţie şi a surselor de energie şi materii prime, nivelurile de degradare şi pericol ecologic au început să crească (Goldblatt, 1996). Sectoarele industriale dominante ale primelor valuri ale revoluţiei industriale – cărbune, carburant, fier, oţel şi industrii metalurgice, noile industrii de chimicale sintetice – au generat poluanţi vechi la cote fără precedent şi poluanţi noi de o complexitate şi o toxicitate ridicate (Wohl, 1983; Melosi, 1985; Evans, 1987). Combinate cu distrugerea vechilor ecosisteme sub vastele conglomerate urbane care s-au dezvoltat pe lângă aceste industrii, intensitatea şi velocitatea degradării mediului şi seria de ameninţări la adresa sănătăţii umane au crescut. Cu toate acestea, ameninţările şi pericolele au rămas predominant locale în impacturile lor şi tolerate de majoritatea celor expuşi la ele (Tarr, 1985; Colten, 1986).

8.2.2. *Degradarea globală a mediului în secolul XX*

Doar în secolul XX – şi, de fapt, la sfârşitul acestuia – consecinţele ecologice ale producţiei industriale, combinate cu organizarea economică capitalistă sau socialistă, au fost recunoscute ca nocive din punct de vedere ecologic şi şi-au întins limita spaţială dincolo de local şi naţional. Cele mai simple exemple ale transformării decisive în intensitate şi extensiune a problemelor de mediu contemporane sunt cele referitoare la încălzirea globală şi la subţierea stratului de ozon.

Încălzirea globală, conform opiniei ştiinţifice actuale, este determinată de acumularea în atmosferă a unei varietăţi de gaze (dioxid de carbon, metan, oxid de azot şi sulf, clorofluorocarbonaţi – CFC) care sporesc capacitatea atmosferei de a izola pământul: lumina şi căldura solară ajung în cantităţi la fel de mari, dar o parte din ce în ce mai mică iese din atmosferă. Teoria încălzirii globale este o problemă veche de un secol, însă numai în ultimele două decenii ea fost clarificată, s-a realizat o monitorizare amănunţită a schimbărilor de climă şi a apărut un consens general referitor la faptul că mecanismele sunt corecte, iar dovezile sunt rezonabile, chiar dacă nu cu totul decisive (vezi Leggett, 1900; Nillson şi Pitt, 1994; Rowlands, 1994; Young, 1994).

Consecinţele încălzirii globale sunt extrem de dificil de sintetizat. În primul rând, din cauza modului foarte variat în care creşterea medie a temperaturilor globale ale ambientului se traduce, de fapt, în temperatura locală şi schimbarea climei. Desigur, clima înseamnă mai mult decât temperatură, iar interacţiunea temperaturilor în schimbare cu vântul, ploile şi presiunea atmosferică este imposibil de prezis cu exactitate. În al doilea rând, reacţia altor sisteme ecologice la încălzirea globală este neclară. De exemplu, se susţine că actuala creştere a nivelului de dioxid de carbon, care contribuie la încălzirea globală, va fi neutralizată de capacitatea oceanelor de a absorbi gazele. Alţii susţin că nivelul actual de defrişare, în special a pădurilor tropicale din Africa de Sud şi Asia de Sud-Est, va diminua radical capacitatea mediului înconjurător de a absorbi dioxidul de carbon, accelerând astfel procesul de încălzire globală. Cel mai complex fenomen dintre toate, creşterea temperaturii globale ar putea topi calotele polare, determinând ridicarea puternică a nivelului mărilor. În schimb, aceasta ar duce la creşterea puterii lor de absorbţie, încetinind procesul de încălzire globală. Dincolo de avertismente, încălzirea globală este exemplul cel mai clar al unei probleme de mediu cu origini globale, implicând atât Nordul, cât şi Sudul şi care derivă atât din procese industriale, cât şi agricole (şi, posibil, chiar naturale). În mod asemănător, consecinţele sale au un caracter global. Toate continentele se pot aştepta la o formă oarecare de schimbare ecologică directă în climat, deci şi în flora şi fauna prezente în acele locuri. Dată fiind însă imensitatea schimbărilor din multe zone, inclusiv ridicarea nivelului mărilor şi scăderea rapidă a fertilităţii solului, cele mai multe state şi societăţi se pot aştepta la efectele secundare ale dislocărilor sociale naţionale şi locale, ale migraţiilor şi tulburărilor sociale.

Subţierea stratului de ozon atmosferic are multe asemănări cu încălzirea globală (Titus, 1986; Benedick, 1991; Parson, 1993; Rowlands, 1994; M. Miller, 1995). În mod cert, avem de-a face cu o problemă relativ recentă, care are legătură cu folosirea clorofluorocarbonaţilor (CFC), a căror utilizare pe scară largă nu are mai mult de cincizeci de ani. Deşi folosite în special în statele OCDE, aceste chimicale industriale aparent benigne s-au împrăştiat deja în lumea în curs de dezvoltare înainte ca problema

să fie descoperită. Fiind catalizatori ai descompunerii ozonului din atmosferă, cu efecte intensificate de vremea rece şi de vânturile din regiunea polară, CFC-urile au subţiat stratul de ozon din stratosferă. Ca urmare, razele ultraviolete (UV) ale soarelui, absorbite în mod normal de moleculele de ozon, ajung la suprafaţa pământului cu o intensitate mult mai ridicată. Aceasta pare să aibă legătură cu apariţia cancerului de piele şi cu ameninţarea dispariţiei multor plante terestre şi acvatice. Deşi consecinţele respective sunt concentrate în jurul zonelor polare, proprietăţile chimice schimbătoare ale subţierii stratului de ozon şi variabilitatea climei terestre le-ar putea răspândi rapid mult mai departe.

De asemenea, procesele de schimbare demografică, nivelurile de folosire a resurselor şi ameninţările la adresa biodiversităţii par să atingă o intensitate unică, dobândind totodată o dimensiune globală mult mai mare. Din punct de vedere istoric, am asistat la perioade de suprapopulare, criză de resurse şi dispariţie a multor specii. Totuşi, în lumea contemporană există motive întemeiate să credem că viteza şi răspândirea geografică a tuturor formelor de degradare a mediului sunt în expansiune. Din punct de vedere demografic, au fost necesari în jur de 10.000 de ani pentru ca pământul să ajungă la nivelul actual de aproximativ 5 miliarde de locuitori. Probabil că cifra se va dubla în următoarele cinci decenii. Astfel, avem de-a face cu un salt fără precedent în intensitate şi în amploare geografică. De fapt, creşterea populaţiei va avea loc pe toată planeta, cu excepţia populaţiilor constante şi îmbătrânite ale Europei (Cipolla, 1978; WCED, 1987; UNFPA, *The State of the World's Population*, ani diferiţi). Răspândirea necontenită a cultivării pământului care, în mod inevitabil, urmează exploziei demografice a distrus numeroase ecosisteme ale planetei. Ca o consecinţă a acestui fapt, mult mai multe specii decât în trecut, din mult mai multe zone ale pământului, sunt ori distruse, ori pe cale de dispariţie (National Science Board, 1989; World Resources Institute, 1993). Încep să apară crize de apă potabilă şi de pământ fertil. Problemele referitoare la resurse sunt mult prea complexe pentru a face previziuni despre ele, însă putem fi pe bună dreptate siguri că populaţia în creştere împreună cu industrializarea multor părţi ale lumii aflate astăzi în curs de dezvoltare vor genera crize locale serioase şi vor impune constrângeri asupra consumului naţiunilor.

Cât priveşte poluarea transfrontalieră, s-au înregistrat niveluri semnificative ale ploilor acide şi ale poluării cursurilor râurilor, de vreme ce toate industriile şi-au deversat deşeurile în râuri şi s-a ars combustibil fosil cu conţinut de sulf. În cazul în care aceste lucruri au avut loc lângă graniţe, avem de-a face cu poluarea transfrontalieră. Nivelul de poluare s-a accentuat lent, dar sigur de-a lungul secolului XX şi a atins punctul critic atunci când a fost vizibil nivelul pagubelor provocate de ploaia acidă care a afectat pădurea tropicală şi lacurile. Străduinţele îndelungate de a stabili un cadru internaţional pentru diminuarea emisiilor de ploi acide din Europa şi America de Nord au coincis cu închiderea câtorva dintre cele mai poluante industrii şi tehnologii (de exemplu, arderea de cărbune pentru energie). Astfel, în termeni istorici, este rezonabil să afirmăm că această formă de poluare transfrontalieră a atins punctul culminant în Occident; nivelurile emisiei de dioxid de sulf şi poluarea râurilor par să se reducă. Totuşi, industrializarea progresivă a lumii în curs de dezvoltare şi introducerea arderii de combustibil fosil pentru producerea electricităţii şi pentru transport au răspândit aceste forme de poluare transfrontalieră, deşi la niveluri mai reduse, în mai multe state şi peste mai multe frontiere (Yearly, 1994). În cazul energiei nucleare şi al pericolelor nucleare potenţiale, este vorba de un moment istoric hotărâtor din cauza amplorii şi a potenţialului

de pericol implicat de degradarea catastrofală a mediului. În ultimii treizeci de ani, s-a observat o intensificare a acestor riscuri, iar din ce în ce mai multe state au construit centrale nucleare. În plus, schimbările din tehnologia nucleară au introdus sisteme complexe de reprocesare şi reciclare, care, în schimb, au determinat o scară largă şi un comerţ intens cu reziduuri nucleare. În mod cert, s-a adăugat astfel o nouă dimensiune importantă a poluării transfrontaliere şi a ameninţărilor poluării. Comerţul internaţional cu reziduuri nucleare a fost însoţit de o expansiune rapidă a comerţului internaţional cu alte deşeuri periculoase în anii '80 (Greenpeace, 1993).

8.2.3. *Probleme globale, soluţii globale*

În secţiunea 8.1 am argumentat că reacţia politică şi culturală la globalizarea degradării mediului poate fi schiţată în patru moduri:

- apariţia şi densitatea reţelelor culturale, intelectuale şi ştiinţifice, care găsesc şi expun formele regionale şi globale de degradare a mediului;
- apariţia şi densitatea reţelelor şi organizaţiilor politice internaţionale care caută să monitorizeze şi să reglementeze crizele ecologice;
- numărul, acoperirea şi penetrarea instituţiilor, legilor, convenţiilor şi protocoalelor regionale şi globale pe teme de mediu;
- măsura în care ultimii doi factori conturează, determină şi interacţionează cu comportamentul instituţiilor, mişcărilor şi conflictelor politice interne.

Mai jos, oferim o scurtă schiţă a istoriei acestor schimbări. (Pentru principalele surse ale istoriei discursurilor şi politicii internaţionale de mediu, vezi Dasmann, 1988; McCormick, 1989; Pearce, 1991; Hurrell şi Kingsbury, 1992; Haas ş.a., 1993.) Preocuparea noastră principală din această secţiune o reprezintă faptul că istoria politicii şi a discursului pe teme ecologice a urmat o traiectorie care, deşi inegală şi cu o tendinţă clară de atenuare în perioadele de recesiune economică, este similară cu patternul expansiunii şi intensificării daunelor şi ameninţărilor ecologice, astfel încât este rezonabil să ajungem la concluzia că astăzi există o politică globală a mediului (vezi capitolul 1).

Era postbelică a fost martora unei intensificări a problemelor şi a interacţiunilor globale de mediu, precum şi a dezvoltării unui sofisticat set de discursuri ştiinţifice şi morale care caută să expună, să monitorizeze, să înregistreze şi să evalueze problemele respective. Aceste evoluţii au rădăcini intelectuale adânci şi precursori culturali semnificativi: dezbaterile asupra deficitului de resurse şi a suprapopulării s-au dezlănţuit printre economiştii secolului al XIX-lea. Teoria încălzirii globale a fost avansată pentru prima dată în urmă cu o sută de ani, iar impactul moral şi estetic al industrialismului rapace şi insaţiabil asupra lumii naturale este supus atacurilor critice de mai bine de trei secole (Passmore, 1974; Thomas, 1983; Pepper, 1984). Totuşi, era postbelică a adus progrese majore în capacitatea tehnologică a ştiinţei de a înregistra forme anterior invizibile ale degradării mediului, în timp ce disciplinele climatologiei, ştiinţei atmosferei, epidemiologiei şi biochimiei au furnizat argumente solide despre originile şi consecinţele lor. Toate acestea au fost însoţite de o intensificare a discursului moral şi practic asupra interconectării şi interdependenţei ecologice globale, discurs alimentat din diferite surse.

Schimbările culturale au fost însoţite de o instituţionalizare a unor reţele dense de monitorizare şi interacţiune ecologică globală. Ştiinţa a pretins întotdeauna un statut

universal, iar oamenii de ştiinţă comunică de mult timp între ei peste graniţe. În perioada postbelică s-a înregistrat o globalizare a discursului ştiinţific şi a comunităţii ştiinţifice, datorită uşurinţei din ce în ce mai mari de a comunica şi de a călători şi datorită răspândirii cercetării ştiinţifice şi a educaţiei în lumea în curs de dezvoltare. În ceea ce priveşte mediul, aceste dezbateri cu caracter ştiinţific au fost catalizatori importanţi în recunoaşterea politică a ameninţărilor la adresa mediului şi o componentă importantă a formării şi instituţionalizării organizaţiilor ecologice internaţionale (P. Haas, 1992).

Discursul moral şi practic despre interdependenţa ecologică a fost generat şi promovat de noile reţele globale de mişcări ecologiste. Aceste mişcări au rădăcini istorice diverse, dar, încă din 1960, amploarea, scara şi felul mobilizării au luat forme fără precedent. În nordul Europei şi în America de Nord, ascensiunea noilor argumente ecologiste în anii '60 s-a conjugat cu existenţa unor grupuri sociale receptive, dând naştere diverselor mişcări transnaţionale din anii '80 şi '90. Urmând diferite căi în state diferite şi inspirându-se din tradiţii şi resurse distincte, a rezultat o explozie comună a activităţilor în favoarea mediului: vechile organizaţii pentru conservarea şi protecţia naturii s-au întărit, micile grupuri locale au proliferat ca răspuns la ameninţări specifice, au apărut organizaţii neguvernamentale mult mai radicale, alături de noi organizaţii de presiune şi de grupuri de acţiune directă. În Europa au fost înfiinţate partide ecologiste. În anii '80 şi '90, acestea s-au răspândit şi în Europa de Est şi în multe state în curs de dezvoltare, unde, depăşind circumstanţele politice lipsite de perspective, a apărut un protest ecologist organizat.

În ciuda tendinţelor globale ale mişcării, cea mai mare parte a activităţii a avut un caracter local şi naţional, resursele organizaţionale şi spaţiile politice necesare pentru acţiunea politică globală fiind mult mai limitate. În general, statele au căutat să excludă organizaţiile internaţionale neguvernamentale ecologiste şi alianţele şi reţelele lor *ad hoc* din negocierile şi instituţiile internaţionale pe teme de mediu. Acolo unde aceste grupuri au avut un oarecare acces, puterea lor a fost mai mult neoficială decât oficială şi ele au depins, în cea mai mare parte, de electoratul şi publicul naţional pentru a exercita presiune asupra guvernelor individuale. În prezent însă, ele s-au impus ca jucători permanenţi în multe domenii ale acţiunii internaţionale pe teme de mediu. Prezenţa acestora, dacă nu chiar puterea manifestată la Conferinţa de la Rio din 1992 (vezi *infra*) a fost un moment istoric (Wapner, 1996). Răspunsul coordonat al organizaţiilor ecologiste europene în privinţa incidentului Brent Spar (în care Shell, cu acordul guvernului Marii Britanii, a încercat să scufunde în mare o platformă petrolieră veche) atestă capacitatea lor organizaţională.

În centrul acestui vârtej global de discursuri şi politici de mediu stă corpusul din ce în ce mai mare al instituţiilor şi legilor ecologice (figura 8.1). Încă o dată, există precedente istorice. În cazul speciilor rare şi al comerţului cu animale şi plante exotice, instituţionalizarea politicilor ecologice internaţionale are o istorie de peste un secol. Dar pe măsură ce globalizarea ecologică s-a intensificat, iar puterea şi influenţa mişcărilor ecologiste interne s-au înmulţit, a devenit mai consistent şi răspunsul politic global (vezi Hurrell şi Kingsbury, 1992). Perioada postbelică a înregistrat un număr de iniţiative internaţionale timpurii în domeniul mediului. Prima convenţie privind reglementarea vânătorii internaţionale de balene a fost semnată în 1946, iar în anii '50-'60 au fost semnate tratate asupra transportului internaţional de substanţe toxice, câteva documente de mică anvergură privind protecţia habitatului şi câteva reglementări asupra ciclului internaţional nuclear. De abia la sfârşitul anilor '60 şi începutul anilor '70 densitatea

reglementării internaţionale în domeniul mediului a început să crească vizibil. Momentul de început şi totodată simbolic al acestei tranziţii a fost în 1972, la Conferinţa de la Stockholm asupra Mediului Înconjurător, desfăşurată sub auspiciile Programului ONU pentru Mediu. Aceasta a fost prima ocazie când agenţiile multilaterale şi guvernele naţionale s-au reunit pentru a încerca o rezolvare a panopliei de probleme ecologice comune. Deşi consecinţele practice ale conferinţei de la Stockholm au fost mult mai limitate decât speraseră organizatorii, s-a creat un precedent şi a fost trasată agenda pentru acţiunile din următoarele decenii.

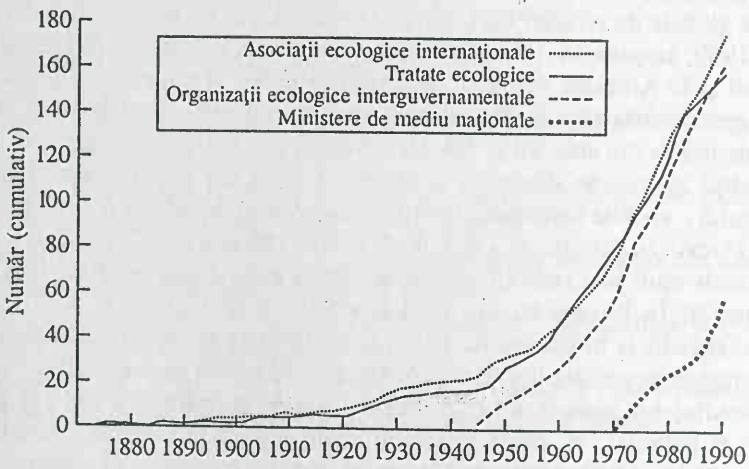

Figura 8.1. *Inventar cumulativ al organizaţiilor şi regimurilor ecologice internaţionale, 1870-1990* (*Sursă*: adaptare după Meyer ş.a., 1997)

În anii '70 şi '80, reglementarea apelor internaţionale şi controlul poluării marine s-au instituţionalizat extensiv prin negocierea şi semnarea Convenţiei de la Londra privind deversarea (1972), a Convenţiei MARPOL asupra poluării produse de nave (1978), a Documentului ONU privind Dreptul Mării (1982) şi a unei multitudini de acorduri regionale privind cooperarea şi controlul poluării mărilor (convenţiile de la Helsinki, Barcelona, Oslo şi Paris, alături de programele regionale ale ONU). În ceea ce priveşte protecţia naturii sălbatice, s-au încheiat acorduri specifice referitoare la urşii polari, foci, păsările migratoare, la comerţul internaţional cu specii rare, la terenurile mlăştinoase şi la ecosistemul antarctic. Au fost semnate convenţii importante cu privire la tranzitul internaţional al deşeurilor toxice (convenţia de la Basel din 1989), poluarea atmosferei, controlul emisiilor de CFC (Protocoalele de la Viena şi de la Montréal din 1985 şi 1987), precum şi o serie de tratate privind „ploaia acidă" transfrontalieră din Europa şi America de Nord.

În afara acestor tratate şi convenţii internaţionale, UE a produs încă un strat de reglementări internaţionale în domeniul mediului înconjurător. Deşi o politică de mediu şi un directorat de specialitate existau încă de la sfârşitul anilor '60, doar în anii '70 a fost iniţiat un program de acţiune extensiv care să influenţeze considerabil aplicarea politicii de mediu în statele membre. Până acum, UE şi-a îndreptat atenţia asupra unui număr de arii, emiţând o serie de directive privind poluarea şi tratamentul apelor, poluarea aerului, standardele minime permisibile pentru vehicule, precum şi gestionarea şi tratarea deşeurilor. În plus, UE a început să fie reprezentată, alături de statele membre,

în negocierile internaţionale şi în instituţiile internaţionale, asemenea comisiilor de la Oslo şi Paris, care reglementează poluarea maritimă din Marea Nordului şi Atlanticul de Nord-Est (Haigh, 1990, 1992). Mai mult, în cadrul altor aranjamente regionale, precum NAFTA, CEAP, Consiliul Nordic, MERCOSUR etc., problemele ecologice au devenit subiecte principale de dispută şi teme de cooperare şi reglementare regională.

După Conferinţa de la Stockholm, activitatea diplomatică internaţională intensă şi creşterea preocupării politice interne în anii '80 au constituit un impuls pentru Conferinţa de la Rio din 1992. Desfăşurată sub auspiciile Programului ONU pentru Mediu şi implicând negocieri între aproape toate statele membre ale ONU, Conferinţa de la Rio a căutat să stabilească cel mai larg şi mai cuprinzător set de acorduri ecologice globale la care s-a ajuns vreodată, precum şi un program semnificativ de acţiune internă şi internaţională pentru realizarea obiectivelor de mediu. Au fost incluse convenţii privind biodiversitatea, schimbările climatice, emisiile de gaze responsabile pentru efectul de seră şi soarta pădurilor tropicale; de asemenea, s-a convenit semnarea unor acorduri internaţionale privind transferul de tehnologie şi de capital dinspre Nord înspre Sud în scopuri ecologice (UNEP, 1993). Progresul implementării acestora a fost, desigur, mai puţin impresionant. Cu toate acestea, Conferinţa de la Rio a plasat în mod concret mediul pe agenda instituţională globală, astfel încât G7, FMI, Banca Mondială şi OMC şi-au dezvoltat un interes politic sporit pentru problemele ecologice.

8.3. Forme istorice în schimbare ale globalizării ecologice

Să ne întoarcem la întrebarea cu care am început: asistă lumea la niveluri fără precedent de globalizare ecologică şi de degradare a mediului? Dacă da, ce este nou în forma şi impactul problemelor ecologice contemporane?

Înainte de modernitatea europeană, singurele forme extensive de schimbare ecologică au fost create de mişcările microbilor şi ale agenţilor dăunători către populaţii-gazdă vulnerabile şi de fluctuaţiile climatice globale precum epidemiile de ciumă şi erele glaciare. De multe ori, ecosistemele constituite din văile râurilor, care se întindeau pe arii largi, puteau fi afectate de probleme ecologice colective precum eroziunea solului şi inundaţiile. Societăţile premoderne însă, fie ele agrare sau nomade, erau în general incapabile de a transforma în mod colectiv mediul în care trăiau înainte ca suprapopularea şi dezastrele să le regleze apetitul ecologic.

Conjuncţia fatală din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea dintre Eurasia şi America a pus în mişcare o serie de schimbări ecologice globale şi de mutaţii demografice intense. Acestea au fost însoţite, în anumite părţi ale Europei de Nord, de acutizarea problemelor interne rezultate din dezvoltarea rapidă a economiilor organice, din cererile din ce în ce mai mari de resurse şi de pământ şi din folosirea mecanismelor pieţei (vezi grila 8.1). Agricultura şi economiile de plantaţie coloniale au început să transforme pământul în cele două Americi, iar vânătoarea intensivă cauzată de cererea de pe piaţa europeană a dus la dispariţia mai multor specii, atât în America, cât şi în Siberia. Cu toate acestea, în ciuda legăturilor cauză – efect dintre continente şi economii, cea mai mare parte a degradării mediului produse la nivel local avea impacturi cu caracter local. Nici una dintre formele globalizării ecologice enumerate de noi – bunurile comune, revărsarea şi poluarea transfrontalieră – nu a avut consecinţe majore.

Grila 8.1. *Tipuri şi forţe istorice cheie ale degradării mediului*

	Epoca premodernă Înainte de 1500	Epoca modernă timpurie Aproximativ 1500-1760	Epoca modernă Aproximativ 1760-1945	Epoca contemporană Din 1945
Tipuri-cheie ale degradării mediului	Dispariţia globală a câtorva specii, în special a mamiferelor mari şi a păsărilor, în urma vânătorii excesive Mişcări ale microbilor care au condus la apariţia de epidemii şi la scăderi dramatice ale populaţiei Deşeuri şi emanaţii cu caracter foarte localizat	Transformări demografice şi ecologice timpurii în cele două Americi Intensificarea crizei de resurse şi degradarea solului în condiţiile creşterii economice şi demografice în cadrul economiilor organice avansate	Transformări ecologice şi demografice timpurii în Oceania Dispariţii globale ale câtorva specii Contribuţii la impactul cumulativ al încălzirii globale Epuizarea resurselor locale Transformarea prin agricultură a mediului rural – defrişări, în special în unele colonii europene etc. Poluarea aerului, solului şi apei în mediul urban	Încălzire globală, subţierea stratului de ozon Poluare marină Defrişare, deşertificare, epuizarea solului Problema revărsării şi cea a resurselor colective Depunere de acizi Riscuri nucleare Declinul biodiversităţii globale Deşeuri periculoase
Forţe-cheie ale degradării mediului	Suprapopulare, schimbarea climatului natural, urbanizare şi practici agricole precare Migraţii pe scară largă, războaie şi cuceriri	Expansiune ecologică europeană Dezvoltarea agriculturii pe baze capitaliste	Expansiune ecologică europeană şi practici economice coloniale Industrializare capitalistă Urbanizare şi concentrarea industriei	Creştere şi consum intens în Occident Industrializare socialistă Industrializarea Sudului şi explozia demografică Noi riscuri din partea tehnologiilor nucleare, biologice şi chimice

După începutul revoluţiei industriale din Occident la sfârşitul secolului al XVIII-lea, puterea colectivă a umanităţii de a genera degradarea mediului s-a extins vizibil. Transformarea surselor de energie şi a proceselor de producţie îmbinată cu urbanizarea intensă şi parţial reglementată au modificat capacitatea acestor economii de a determina dezastre ecologice. În ceea ce priveşte impactul, degradarea mediului a rămas locală – deşi deşeurile industriale au început să se împrăştie în aer şi pe cursurile de apă, dinspre oraşe înspre hinterlanduri. Expansiunea colonială globală a continuat în perioada amintită, însă capacitatea ecologiei europene de a urma aparatul militar european în Africa şi Asia a fost zădărnicită de resursele imunologice şi ecologice mai robuste din aceste zone. Nu există nici o paralelă a experienţei din 1492. Mai mult, a fost nevoie de capitalul şi de cererea de pe piaţa occidentală pentru a începe procesele de supraexploatare a mediului în colonii – defrişarea, de exemplu, poate fi evidenţiată în ultima parte a secolului al XIX-lea în Java şi India. Încă o dată, degradarea globală a mediului a fost limitată prin comparaţie cu impacturile locale şi naţionale. Însă imperialismul a generat şi primele încercări de a identifica, studia, monitoriza şi controla impacturile de mediu locale (Grove, 1997).

Totuşi, de la mijlocul secolului XX, imaginea se schimbă (vezi grila 8.2). Economiilor capitaliste din Occident li s-a alăturat, ca agent de degradare a mediului, industrializarea din Sud şi din statele socialiste. Industrializarea Sudului a mărit considerabil atât volumul potenţialelor probleme de mediu, cât şi răspândirea lor geografică. Industrializarea statelor socialiste a fost deosebită prin capacitatea sa unică de a fi mai problematică din punct de vedere ecologic şi mai indiferentă faţă de mediu decât cel mai rapace capitalism (vezi figura 8.2 pentru contribuţia fostului bloc est-european la emisia de carbon în atmosferă). Când aceste forţe s-au combinat cu imensa putere de transformare şi cu riscurile ecologice inerente ale multor tehnologii moderne – noi industrii chimice, sisteme de transport de masă dependente de consumul de combustibil fosil, tehnologii nucleare –, degradarea mediului a dobândit o formă globală clară (vezi figura 8.3 referitoare la producţia de CFC în această perioadă). Nu există nici o paralelă istorică pentru nivelurile de poluare contemporană, problemele bunurilor comune de mediu sau crizele de resurse. Şi, deloc surprinzător, nu există nici comparaţii istorice semnificative pentru mişcările, tratatele şi agenţiile internaţionale contemporane din domeniul mediului.

8.4. Stratificarea degradării mediului şi angrenarea naţională

Angrenarea fiecărei ţări în problemele globale de mediu ia un număr de forme întrepătrunse. În primul rând, fiecare stat aduce o contribuţie proprie la crearea acestor probleme, ca efect secundar al producţiei şi consumului. În al doilea rând, fiecare stat este în mod frecvent sau potenţial afectat de o serie de ameninţări şi riscuri ecologice indirecte, generate de subţierea stratului de ozon sau de schimbările climatice. În al treilea rând, fiecare comunitate este afectată, în mod real sau potenţial, de consecinţele secundare ale degradării mediului din statele vecine sau mai îndepărtate.

Grila 8.2. *Forme istorice ale globalizării ecologice*

	Epoca premodernă Înainte de 1500	Epoca modernă timpurie Aproximativ 1500-1760	Epoca modernă Aproximativ 1760-1945	Epoca contemporană Din 1945
Extensiune	Mişcările microbiene provoacă singura formă de schimbare ecologică pe scară largă	Expansiunea europeană dobândeşte dimensiuni transcontinentale, trans-oceanice, care extind limita schimbărilor ecologice Cuceririle şi colonizările intensifică schimbările demografice, ducând la transformări în agricultură şi relief în Americi şi Caraibe În cadrul societăţilor, degradarea mediului rămâne preponderent locală prin origini şi consecinţe; unele se „întind" pe măsură ce economiile organice cresc, extrăgând resurse de pe o arie mai mare	Expansiunea europeană atinge Oceania; însă iniţial nu poate avea vreun impact ecologic şi demografic asupra Asiei şi Africii S-au intensificat transformările din Americi şi din Caraibe Defrişări localizate sub auspiciile coloniale (India, Java, Malaya) şi schimbări în ecosistemele de plantaţii din unele părţi din Africa de Sud şi de Est. Industrializarea capitalistă şi urbanizarea din Occident, precum şi dezvoltarea agriculturii transformă relieful şi creează o intensă poluare urbană locală Poluare transfrontalieră în zonele în curs de industrializare	Degradarea ecologică a bunurilor comune globale depăşeşte unele praguri semnificative – încălzirea globală şi subţierea stratului de ozon Nivelurile de populaţie şi de consum global pe cap de locuitor creează o presiune colectivă asupra pământului, resurselor şi ecosistemelor cu riscuri de revărsare Poluarea transfrontalieră – marină, riverană sau trans-misă prin aer – dobândeşte clare dimensiuni regionale în zonele industrializate: Europa şi America de Nord anterior în cursul secolului, iar acum, din ce în ce mai mult în America Latină şi pe coasta Pacificului Comerţul internaţional cu produse şi deşeuri toxice se dezvoltă în Vest, dinspre Europa Occidentală spre Europa de Est şi dinspre Nord spre Sud

	Epoca premodernă Înainte de 1500	Epoca modernă timpurie Aproximativ 1500-1760	Epoca modernă Aproximativ 1760-1945	Epoca contemporană Din 1945
Extensiune				Comerţ internaţional cu tehnologie nucleară; răspândirea acesteia şi a riscurilor ce o însoţesc pe toate continentele
Intensitate	Degradarea datorată activităţii umane în întregime locale, cu excepţia mişcărilor pe scară largă ale oamenilor şi ale microbilor, deşi există un potenţial considerabil pentru apariţia unor noi boli	Degradare preponderent locală, în afara marilor schimbări demografice atlantice, dar şi acest proces a necesitat generaţii	În ţările în curs de industrializare, degradarea locală şi naţională mult mai importantă decât cea globală şi regională În afara Occidentului, relaţiile coloniale au o contribuţie semnificativă la degradarea locală	Riscurile şi ameninţările globale sporesc în comparaţie cu cele locale şi naţionale
Velocitate	Scăzută	Transformările majore ale peisajului şi ecosistemului necesită generaţii	Transformările majore ale peisajului şi ecosistemului necesită generaţii, însă industrializarea măreşte velocitatea degradării mediului	Comerţul internaţional şi transferul de tehnologie accelerează răspândirea riscurilor şi a ameninţărilor Voracitatea economiilor moderne şi fragilitatea ecosistemelor grăbesc procesul de degradare a mediului
Propensiune de impact	Potenţială frână în calea creşterii populaţiei şi a dezvoltării agriculturii, reprezentată de crizele de resurse, spiralele preţurilor, degradarea solului şi deficitul de teren	Eradicarea demografică a indigenilor din America Potenţială frână în calea creşterii populaţiei şi a dezvoltării agriculturii, reprezentată de crizele de resurse, spiralele preţurilor, degradarea solului şi deficitul de teren	Eradicarea demografică a indigenilor din Australia, a populaţiei maori Impactul uman şi cel asupra sănătăţii concentrate în oraşe şi pe baze de clasă în zonele în curs de industrializare	Impacturile globale şi regionale încep să le depăşească pe cele locale, în special acolo unde poluarea internă a fost diminuată prin acţiune politică şi schimbare industrială

	Epoca premodernă Înainte de 1500	Epoca modernă timpurie Aproximativ 1500-1760	Epoca modernă Aproximativ 1760-1945	Epoca contemporană Din 1945
Instituționalizare	Întreaga reglementare prin cutumă, tradiție, specifică fiecărei societăți	Cea mai mare parte a reglementării prin cutumă, tradiție, specifică fiecărei societăți Unele inovații juridice în controlul poluării urbane – limitate	Forme foarte timpurii de reglementare internațională și interacțiune politică – tratate minore	Dezvoltarea dreptului internațional al mediului, a tratatelor și a regimurilor pe teme de mediu Crearea de agenții de mediu în cadrul ONU și al altor organizații internaționale Dezvoltarea alianțelor internaționale ecologice între ONG-uri
Stratificare	Nici o ierarhie conștientă explicită	Puterea demografică și imunologică a Occidentului dominantă în Americi și egalată în Africa și Asia	Puterea demografică și imunologică a Occidentului dominantă în Americi și egalată în Africa și Asia Poluare intensă localizată în orașe și zone industriale	Poluare intensă localizată în orașe și zone industriale, cu diferențe enorme între societățile bogate și cele sărace Disparități globale mai mari în privința nivelului de consum și contribuții relative variabile la problemele ecologice globale

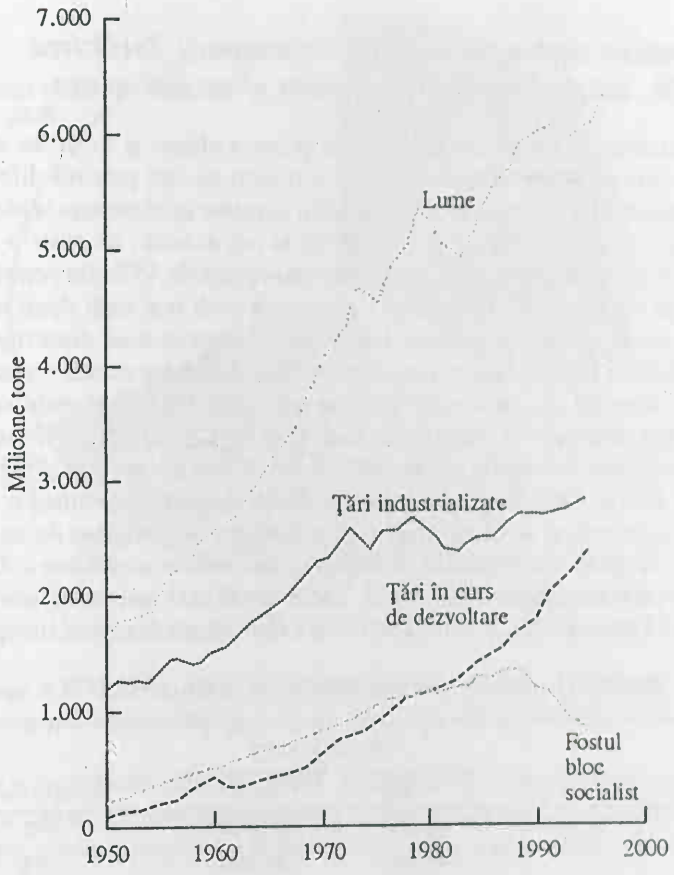

Figura. 8.2. *Emisiile globale de carbon, 1950-1995*
(*Sursă*: adaptare după Brown ş.a., 1996)

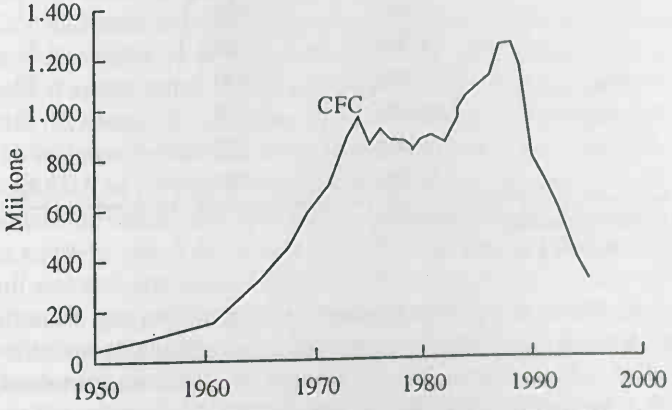

Figura 8.3. *Producţia mondială de CFC, 1950-1995*
(*Sursă*: adaptare după Brown ş.a., 1996)

8.4.1. *Angrenarea națională și bunurile comune: încălzirea globală, subțierea stratului de ozon și mediul marin*

Ca actori ce contribuie la probleme precum modificarea climei și subțierea stratului de ozon, cele șase state membre OCDE analizate în studiul de față prezintă diferențe, însă decisive sunt similaritățile fundamentale dintre ele, datorate apartenenței la blocul țărilor occidentale industrializate care sunt responsabile, la ora actuală, de peste o treime din emisiile globale (vezi figura 8.4), deși totalizează mai puțin de 15% din populația lumii. În cifre pe cap de locuitor, OCDE ca întreg generează mult mai mult decât cota ce i-ar corespunde din totalul emisiilor globale. Însă a privi lucrurile doar dintr-o perspectivă contemporană ar duce la o înțelegere greșită a problemei, pentru că atât efectul de seră, cât și subțierea stratului de ozon sunt produse ale unei poluări globale cumulative. Moleculele de gaz emanate în atmosferă, mai ales CFC-urile, pot persista timp de decenii. De aceea, suportăm astăzi consecințele poluării atât trecute, cât și prezente. Din punct de vedere istoric, Occidentul este responsabil de majoritatea emisiilor acumulate ce produc efectul de seră și al căror nivel este în creștere de mai bine de un secol. De asemenea, în ciuda unui recent declin în folosirea lor, marea majoritate a CFC-urilor provin din Occident (vezi tabelul 8.1). Astfel, unele dintre cele mai semnificative costuri ale industrializării Occidentului au fost transmise și externalizate la nivelul întregii planete.

Tabelul 8.1. *Principalii utilizatori de CFC-uri, 1986-1994*

Țara sau regiunea	Folosire în tone		variație (în procente)
	1986	1994	
China	46.000	90.900	+95
CE/UE	343.000	39.700	– 88
Rusia	129.000	32.600	– 75
Japonia	135.000	19.700	– 85
Coreea de Sud	11.500	13.100	+15
Mexic	8.930	10.800	+21
Brazilia	11.300	7.780	– 31
Canada	23.200	4.850	– 79
Australia	18.600	3.890	– 79
Africa de Sud	18.700	2.420	– 87
SUA	364.000	– 91[a]	– 100

[a] Indică utilizarea stocului acumulat de CFC-uri.
Sursă: adaptare după Brown ș.a., 1997a.

Dincolo de culpabilitatea comună a Occidentului, există diferențe semnificative între statele OCDE. În termenii contribuției economiilor individuale la emisiile ce produc efectul de seră, SUA ocupă primul loc, cu aproape o jumătate din totalul OCDE la sfârșitul anilor '80 și începutul anilor '90 (OCDE, 1991a). SUA realizează acest nivel cu mai puțin de 5% din totalul populației lumii. Contribuțiile Germaniei, Japoniei, Marii Britanii și Franței sunt și ele substanțiale. Suedia, cu o populație de 8,5 milioane de

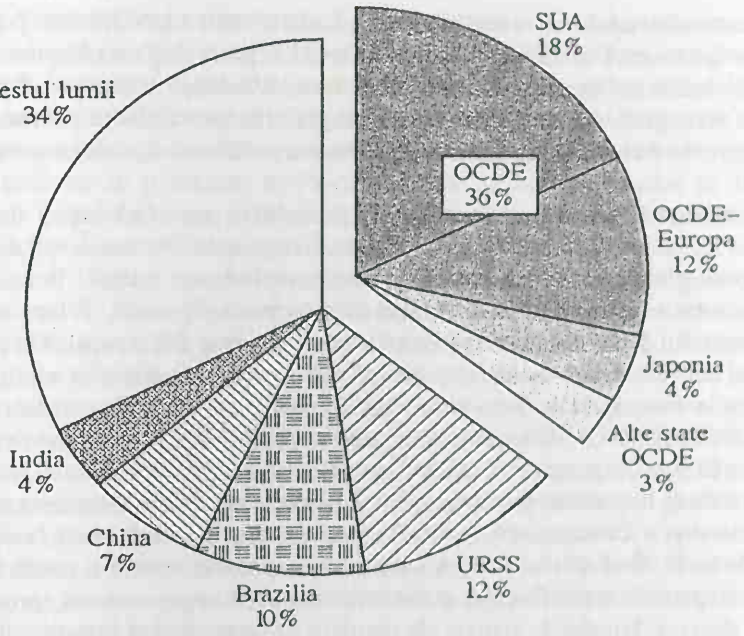

Figura 8.4. *Contribuţia la emisiile anuale nete de gaze cu efect de seră, începutul anilor 1990 (procentaje rotunjite)* (*Sursă*: OCDE, 1991a)

locuitori, are o contribuţie mult mai puţin semnificativă. Totuşi, aceste state au un nivel al emisiilor pe cap de locuitor mult superior mediei mondiale – într-o plajă ce variază de la de patru ori media globală, în SUA, la circa 50% peste media mondială, în cazul Japoniei şi al Suediei.

Impactul încălzirii globale este extrem de imprevizibil date fiind numeroasele efecte pe care le pot produce schimbarea climei şi modificările de temperatură, precum şi imensa variaţie a ambelor în plan geografic (IPCC, 1990; Watson ş.a., 1995; Bruce ş.a., 1995). Cele mai probabile consecinţe, în acest moment, par a fi o serie de schimbări radicale în productivitatea şi potenţialul agricol din mai multe zone şi o ridicare a nivelului general al apelor mării, ceea ce ar duce la acoperirea mai multor zone de coastă populate. Marea Britanie, de exemplu, este ameninţată în regiunile sale joase de pe coasta de est cu serioase pierderi de teren (urban şi agricol) şi cu niveluri în creştere ale mării. Japonia şi SUA se confruntă cu probleme similare, deşi nici una dintre aceste ţări nu este ameninţată de catastrofele potenţiale ce pândesc insule joase din ocean precum Seychelles sau coastele olandeze, recuperate din mare. Impactul patternurilor schimbătoare ale vremii este mai greu de prevăzut, deşi, din nou, se pare că Occidentul şi Europa în particular vor fi mai puţin afectate decât statele tropicale şi subtropicale, unde patternurile vremii ar putea face imposibile practicile agricole actuale din cauza modificărilor temperaturii şi ale patternurilor şi nivelurilor ploii. În plus, multor state în curs de dezvoltare le lipsesc resursele financiare şi tehnologice pentru a întreprinde o tranziţie controlată a ecosistemelor şi a cultivării solului. Din aceste motive, este puţin probabil ca Occidentul să rămână neafectat de impactul încălzirii globale din afara frontierelor

sale. Ridicări considerabile ale nivelului mării, pierderea unor suprafeţe dens populate şi reduceri drastice ale productivităţii agriculturii în sud ar putea declanşa forme extinse de tulburări şi dislocări politice şi sociale. Conjugate cu slăbiciunea economică de durată şi cu presiunile demografice continue, ele ar duce la perturbarea stabilităţii interne în multe state, la creşterea nivelurilor migraţiei şi la acutizarea conflictelor pentru resurse, şi aşa intense.

Dacă cauzele şi beneficiile economice ale schimbării atmosferice sunt inechitabil distribuite, la fel sunt şi consecinţele lor probabile. Încă nu este clar cum vor fi distribuite costurile şi consecinţele: la ora actuală, ne aflăm în stadiul unor intuiţii. Totuşi, în ceea ce priveşte ozonul se pot avansa anumite idei cu o oarecare siguranţă. Principalul efect al subţierii stratului de ozon este formarea unor găuri de ozon. Ele au apărut în principal la Polul Nord şi Polul Sud, concentraţia atmosferică a ozonului variind în aceste regiuni de la anotimp la anotimp şi de la an la an. Teoriile actuale susţin că o pierdere de ozon de 1% duce la o creştere cu 2% a nivelurilor la suprafaţă ale radiaţiilor ultraviolete (UV), ceea ce generează o creştere de ceva mai mult de 2% a cazurilor de cancer de piele (Titus, 1986). Până în prezent, cele mai multe cercetări s-au concentrat asupra emisferei sudice în general şi a Australasiei în particular, unde au fost detectate rate în creştere ale cancerului de piele. Însă şi rata subţierii stratului de ozon în emisfera nordică este în creştere, iar impactul asupra Europei şi Americii de Nord se va accentua, probabil, în următoarele decenii. Nivelurile actuale ale pierderii de ozon variază în funcţie de pol şi anotimp, însă par să urce în intervalul de 2-9% pierdere de ozon anual (OMM, *Atmospheric Ozone*, ani diferiţi). Oamenii de ştiinţă de la NASA au estimat pierderea la o medie de 3% anual pe parcursul anilor '80, cifră ce nu dă nici un semn de modificare (Parson, 1993).

Ameninţările ecologice împotriva mărilor şi oceanelor lumii sunt multiple, interconectate şi complexe. Ele includ epuizarea stocurilor de peşte şi de alte specii de faună marină din cauza pescuitului excesiv; impactul schimbării atmosferice ce duce la creşterea nivelului mărilor; ameninţări tot mai mari de inundare şi eroziune a coastelor şi de variaţii ale temperaturilor mediului oceanic; şi, poate cea mai importantă, deversarea masivă de deşeuri – substanţe nutritive, agenţi patogeni, petrol, compuşi organici sintetici, reziduuri radioactive, metale, reziduuri solide (industriale şi casnice), material plastic şi alte deşeuri (Hinrichsen, 1990; Mitchell, 1993). Când analizăm degradarea mediului marin, este important să folosim cu precauţie noţiunea de globalizare, pentru că o bună parte din poluarea marină este generată şi suportată local. Cel mai evident este cazul sistemelor de canalizare: chiar dacă există conducte lungi de deversare, se produce poluarea coastelor şi a plajelor. În mod asemănător, deşeurile industriale locale şi poluanţii care se acumulează la nivel naţional pe cursurile râurilor afectează porţiuni destul de înguste de pe coasta locală. Cu toate acestea, într-un interval de timp suficient de mare, agenţii poluanţi se propagă de la o ţară la alta şi afectează, de asemenea, zonele comune ale mărilor. Doar în astfel de cazuri putem vorbi, în mod rezonabil, de regionalizarea sau globalizarea poluării marine. Din nefericire, este dificilă defalcarea precisă a datelor statistice după acest model – originile şi destinaţiile diverşilor poluanţi sunt, după cum se ştie, foarte greu de identificat –, astfel că nu putem obţine o imagine riguroasă a poluării marine în cazul celor şase ţări ce fac obiectul studiilor noastre de caz.

SUA au un pattern distinctiv de medii marine. La est şi la vest se află linii de ţărm foarte lungi – cea atlantică şi cea pacifică. La nord, dincolo de coastele Alaskăi, SUA au ieşire la Oceanul Arctic, iar la sud se află singura mare regională semiînchisă adiacentă

teritoriului Statelor Unite – Golful Mexic. În acest ultim caz, aspectele internaţionale sunt cele mai presante pentru SUA, întrucât împarte Golful cu Mexicul şi statele din vestul Caraibelor, toate obţinând capturi foarte mari de peşte şi crustacee. Poluarea a crescut dramatic pe fondul intensificării extracţiei şi distribuţiei de petrol. De asemenea, s-au înmulţit proiectele de dezvoltare a zonelor de coastă pentru uz rezidenţial şi industrial – situaţie întâlnită cu precădere în Florida. Aceste evoluţii au condus la diminuarea stocurilor de peşte din mare şi la apariţia unor zone de intensă poluare locală care afectează industria turismului şi agrementului.

Japonia, stat insular, are un hinterland marin extins; ea este mărginită la est de Pacific şi la vest de Marea Japoniei, semiînchisă. Nivelurile poluării marine au crescut rapid în deceniile postbelice şi au atins punctul maxim în anii '60 şi '70, când dezvoltarea industriei grele ajunsese la apogeu, iar consecinţele tot mai serioase ale poluării au impus introducerea unui nivel minimal de reglementare îndreptată împotriva companiilor ce purtau cea mai mare responsabilitate pentru acest fenomen (OCDE, 1991b). Totuşi, nu s-au făcut simţite decât ameliorări minore. Acestea fiind spuse, trebuie să menţionăm că marea majoritate a problemelor ecologice din apele japoneze sunt generate la nivel intern, nefiind vorba de cauze internaţionale. Dezvoltarea intensivă a coastelor, marile obiective urbane şi industriale amplasate la malul mării şi nivelurile foarte înalte ale importurilor de petrol transportate cu ajutorul tancurilor petroliere au contribuit cel mai mult la poluarea apelor japoneze.

Statele europene din acest studiu prezintă diferenţe foarte mari în ceea ce priveşte lungimea liniilor de coastă şi accesul la medii marine comune. (Pentru poluarea marină în Europa, vezi P. Haas, 1990, 1993.) Cele mai importante mări regionale pentru aceste ţări sunt Marea Nordului, Marea Baltică şi Mediterana. Acestea sunt folosite intensiv, iar ţărmurile lor sunt dens populate – Marea Nordului în mai mică măsură. De asemenea, Marea Nordului diferă de celelalte prin faptul că este mult mai puţin închisă. Baltica şi Mediterana au ieşiri foarte înguste la întinderile vaste de ape oceanice şi astfel au o rată foarte lentă de înlocuire a apelor, ceea ce menţine concentraţii mai mari ale poluanţilor pentru un timp mai îndelungat. Marea Nordului primeşte conţinutul apelor mai multor fluvii importante din nordul Europei, precum şi un nivel semnificativ de deversări din industrie şi agricultură. La fel se întâmplă şi în cazul Balticii şi Mediteranei; în plus, acestea se confruntă cu faptul că la ţărmurile lor sunt situate atât state dezvoltate, cât şi state în curs de dezvoltare. Din acest motiv, standardele de combatere a poluării, de tratament al apelor reziduale şi de control al deversărilor sunt foarte diferite; fiind vorba de o resursă comună, reglementarea poluării marine capătă o dinamică politică distinctă.

8.4.2. *Angrenarea naţională şi revărsarea: demografie şi resurse*

Epuizarea rezervelor minerale şi a materiilor prime organice, precum şi dispariţia speciilor de plante şi animale reprezintă, de mai bine de două decenii, teme de preocupare pentru specialiştii în probleme de mediu. Desigur că, aşa cum s-a argumentat în secţiunea 8.2, problema practică a epuizării şi diminuării resurselor este mult mai veche. Avem numeroase date, atât cantitative, cât şi calitative, despre crize de resurse în societăţile premoderne, date provenite din relatările observatorilor şi din analizele efectuate asupra statisticii preţurilor care reflectă deficite iminente sau chiar reale. Cu toate acestea, caracterul finit al resurselor naturale a intrat pe agenda referitoare la mediu

abia la începutul anilor '70, o dată cu apariţia lucrării *Limitele creşterii* (*Limits to Growth*) sub egida Clubului de la Roma şi a *Îndrumarului pentru Supravieţuire* (*Blueprint for Survival*) elaborat de *The Ecologist* (Meadows ş.a., 1972; *The Ecologist*, 1972).

Problema diminuării resurselor a devenit mai semnificativă în ultimii ani, pe fondul atenţiei sporite acordate problemelor ecologice, precum şi din alte două motive. În primul rând, cercetări aprofundate au arătat că epuizarea resurselor nu vizează doar materiile prime anorganice. Pădurile tropicale de neînlocuit ale Sudului au fost distruse într-un ritm fără precedent în ultimii cincisprezece ani prin tăiere, din cauza schimbărilor din agricultură şi a proiectelor infrastructurale la scară mare. Dincolo de importanţa enormă a acestor păduri pentru populaţiile indigene, există şi consecinţe la nivel global. Dispariţia pădurii tropicale afectează climatul întregii lumi (deoarece pădurile absorb dioxid de carbon şi produc oxigen prin fotosinteză) şi, de asemenea, duce la dispariţia efectivă a unui mare număr de specii de plante şi animale, cunoscute sau necunoscute. La aceasta s-a adăugat o percepţie mai generală asupra reducerii biodiversităţii planetei, suscitată printr-o serie de campanii deschise şi emoţionale pentru ocrotirea mamiferelor mari ameninţate cu dispariţia – urşii panda, elefanţii, balenele şi felinele mari.

Al doilea motiv al îngrijorării crescânde faţă de epuizarea resurselor şi implicaţiile sale la scară globală îl constituie logica nemiloasă a creşterii populaţiei globului şi răspândirea globală a industrializării. Deşi problema creşterii demografice nu a părăsit niciodată agenda problemelor de mediu, ea a dobândit o importanţă sporită din cauza industrializării rapide – care atrage după sine o creştere a consumului de resurse – a multor ţări în curs de dezvoltare. Lumea trebuie să se pregătească să facă faţă perspectivei unui număr de peste 12 miliarde de locuitori, în cel mai bun caz (FNUAP, 1994); aceasta înseamnă aproape de două ori şi jumătate mai mult decât nivelul actual. În plus, va fi o populaţie care va trăi cu precădere în societăţi industriale. Trecerea printr-o revoluţie industrială intensivă a celor peste un miliard de chinezi şi a altei jumătăţi de miliard de locuitori de pe coasta estică a Pacificului face ca problema epuizării resurselor să devină mai urgentă decât şi-ar fi închipuit partizanii timpurii ai exploatării. Ceilalţi parametri fiind egali, o populaţie mai mare la un nivel mai înalt de industrializare va determina o poluare mai accentuată şi un consum mai mare de resurse. În plus, atunci când se ia în discuţie creşterea demografică, preocupările nu sunt legate doar de deficitul de materii prime, care se transferă, prin revărsare, în politica altor ţări, ci mai ales de probleme mai importante, precum dislocări sociale, migraţii în masă şi instabilitate politică. În prezent, nu putem evalua cu precizie măsura în care deficitele de materii prime, creşterea demografică şi dislocările de natură politică şi socială se vor întreţine reciproc. Fără să ne axăm asupra unor previziuni generale asupra viitorului, vom încerca în continuare să analizăm angrenarea generală a celor şase state care fac obiectul studiului în aceste probleme din ce în ce mai globale.

Statele luate în discuţie contribuie toate în mod direct la problemele consumului de resurse şi vor fi afectate, direct sau indirect, de creşterea populaţiei la nivel global, de epuizarea resurselor materiale şi de efectele de revărsare politice, economice şi demografice. Gradul angrenării lor în aceste deficite globale de resurse poate fi relevat pe baza consumului de combustibili fosili şi de alte materii prime, a cotei din captura globală de peşte şi a comerţului cu specii pe cale de dispariţie şi cu produse rezultate din exploatarea pădurilor tropicale.

Diviziunea critică, din acest punct de vedere, este între Nord şi Sud, şi nu între ţările OCDE. Datele în privinţa oricărui indicator supus examinării sunt elocvente. Locuitorii

Tabelul 8.2. *Consumul de resurse naturale: SUA şi India, 1991*

	Consumul în SUA	Consumul în India	Raportul SUA/India pe cap de locuitor
Aluminiu	4.137	420	34:1
Cupru	2.075	157	45:1
Oţel neprelucrat	93.325	20.300	16:1
Nichel	137	15	31:1
Rocă fosfatică	40.177	2.381	58:1
Cărbune	672.036	184.992	12:1
Petrol	666.032	53.294	43:1
Gaze naturale (tetrajouli)	21.387.719	397.250	184:1
Fibră lemnoasă (1.000 cm^3)	136.377	1.208	386:1

Unităţi de măsură: 1.000 de tone, cu excepţia altor indicaţii.
Sursă: World Resources Institute, 1995.

Tabelul 8.3. *Niveluri relative ale consumului de resurse în ţările industrializate şi în cele în curs de dezvoltare, 1986-1990*

	Ţări industrializate	Ţări în curs de dezvoltare
Combustibili fosili (gigajouli/locuitor)	160, 1	17, 3
Aluminiu (tone/100 locuitori)	14, 1	0, 7
Lemn (buşteni) (metri cubi/locuitor)	1, 3	0, 5
Carne de vită (kilograme/locuitor)	27, 2	4, 3
Bumbac (kilograme/locuitor)	5, 4	2, 6

Sursă: World Resources Institute, 1995.

statelor OCDE reprezintă 15% din populaţia lumii, iar în următoarele decenii acest procent va continua să scadă. În 1988, statele OCDE totalizau 51% din consumul de energie la nivel global şi, aşa cum s-a menţionat anterior, erau responsabile pentru o proporţie semnificativă din emisiile ce generează efectul de seră, din consumul de CFC-uri şi din emisiile de oxizi de sulf şi azot. Complexul energetic al economiilor occidentale se bazează cu precădere pe combustibili fosili, şi nu pe resurse regenerabile, aşa cum se întâmplă în societăţile neindustrializate ale Sudului (cu toate că Occidentul se foloseşte în mai mare măsură de combustibilul nuclear). Deşi ritmurile actuale de epuizare reprezintă o problemă importantă, este esenţial să ne reamintim că trebuie să ţinem cont şi de ritmurile anterioare de folosire a resurselor. Astfel că am ajuns la situaţia din prezent în urma unor rate de folosire a resurselor şi mai inechitabile între Nord şi Sud de-a lungul ultimului secol. Dacă luăm în considerare şi alte materii prime, precum minereurile şi metalele, descoperim o asimetrie a consumurilor la fel de mare, dacă nu

chiar mai substanţială (Westing, 1986; World Resources Institute, 1995). Datele din tabelele 8.2 şi 8.3 denotă o asimetrie remarcabilă, îndreptând atenţia asupra economiei cu cel mai mare consum de resurse – cea a Statelor Unite – şi asupra uneia dintre ţările aflate la polul opus – India; ele oferă şi o comparaţie generală între rata agregată a consumurilor ţărilor OCDE şi cea a ţărilor în curs de dezvoltare.

Date fiind scara redusă şi caracterul neregulat al industriei pescuitului în mai toată lumea, dar şi din cauza eforturilor conştiente ale multora de a se sustrage reglementărilor, estimările privind captura globală de peşte trebuie tratate cu precauţie. Estimările Organizaţiei pentru Alimentaţie şi Agricultură (FAO) (vezi figura 8.5) evidenţiază o creştere a capturii totale de la circa 60 milioane tone în 1970 la aproape 84,5 milioane tone în 1990 (FAO, 1994; McGoodwin, 1990; OCDE, 1991a; Peterson, 1993). Din această captură totală, ţărilor OCDE le revenea 41% în 1970, proporţie ce a scăzut în termeni relativi până la 37% în 1988. Totuşi, dat fiind ritmul mult mai scăzut al creşterii populaţiei în ţările OCDE în această perioadă, consumul pe cap de locuitor a crescut aici mai mult decât în restul lumii. În cadrul OCDE, japonezii se evidenţiază drept cei mai mari consumatori de peşte; având o populaţie de puţin peste 2% din totalul locuitorilor globului, ei capturează 14% din resursele mondiale de peşte pentru consumul intern. La un nivel la fel de mare al consumului pe locuitor se situează Norvegia şi Danemarca, urmate la mică diferenţă de Spania şi Marea Britanie. Astfel, statele OCDE împreună cu unele ţări în curs de dezvoltare determină o sporire rapidă a capturii globale anuale la niveluri ce depăşesc estimările FAO relative la captura anuală globală suportabilă şi contribuie la o epuizare gravă a stocurilor în treisprezece din cele cincisprezece zone de pescuit ale lumii (Ancharya, 1996). Rezervele de peşte expuse celor mai mari riscuri sunt cele din Mediterana, Marea Neagră şi nord-vestul Pacificului, în timp ce în regiunea Atlanticului capturile oscilează în jurul limitei suportabilităţii. Pe măsură ce aceste zone tradiţionale de pescuit se epuizează tot mai mult, flotele de pescuit ale lumii operează în oceane din ce în ce mai îndepărtate, punând astfel în pericol viaţa a tot mai multe specii marine. Dacă luăm în considerare şi nivelul sporit al poluării mărilor şi al acumulărilor de reziduuri toxice care afectează lanţul biologic al mediului marin, perspectivele în ceea ce priveşte rezervele globale de peşte sunt şi mai proaste, iar ţările OCDE contribuie mai mult decât ar trebui la exacerbarea acestei probleme.

Figura 8.5. *Captura globală de peşte, 1950-1995*

(*Sursă*: adaptare după Brown ş.a., 1997b, pe baza estimărilor FAO)

Aceeaşi situaţie se înregistrează şi în ceea ce priveşte folosirea pădurilor, în general, şi a celor tropicale, în special (Myers, 1986; Nectoux şi Dudley, 1987; Hecht şi Cockburn, 1989; Nectoux şi Kurda, 1989). Pădurile reprezintă o preţioasă resursă economică şi ecologică, în special pentru materialul lemnos. Lemnul este o componentă esenţială a multor produse şi procese industriale – combustibil, hârtie şi alte produse – şi o materie primă pentru tâmplărie şi industria mobilei. Din punct de vedere ecologic, pădurile reprezintă un imens areal de biodiversivitate genetică şi o componentă esenţială a sistemului atmosferic şi climatic global, după cum am menţionat. Deşi există anumite probleme locale şi naţionale în cadrul ţărilor OCDE, stabilitatea ecologică a pădurilor occidentale este relativ ridicată, iar aici operează sisteme de management economic şi ecologic. Oricum, ţările OCDE şi-au defrişat în bună măsură teritoriile, în cursul primelor valuri ale industrializării. Cele mai mari presiuni ecologice ameninţă astăzi pădurile din ţările în curs de dezvoltare şi în special pădurile tropicale. Pe lângă faptul că există presiuni interne considerabile care accelerează ritmul degradării mediului în aceste zone, procesul este grăbit şi de o serie de presiuni externe la fel de mari, la care contribuie toate ţările analizate în acest studiu.

Ca de obicei, estimările sunt într-o câtva speculative. De exemplu, FAO susţinea la începutul anilor '80 că 16-18% din totalul pădurilor tropicale ale lumii va fi distrus în următorii patruzeci şi cinci de ani. La sfârşitul acelui deceniu, cifra a sporit la 30-35% până în 2035. Ratele anuale ale distrugerii variază în zonele dezvoltate ale lumii, estimările curente sugerând o pierdere anuală de 0,33% la sută în Oceania, urcând la 1,2% în Asia (vezi figura 8.6). Ţările OCDE ajută la accelerarea acestui proces, deoarece sunt principalii importatori de produse forestiere din ţările în curs de dezvoltare. Într-adevăr, aceste ţări importă 73% din totalul global de produse din lemn, în timp ce 90% din necesarul lor de materie lemnoasă şi hârtie provine din Sud. Ţările OCDE importă de asemenea cele mai scumpe, rare şi periclitate specii de lemn de esenţă tare şi de lemn tropical. Dar există diferenţieri considerabile între ţările OCDE, depinzând de patternurile producţiei şi consumului de lemn din resurse interne: Japonia şi Franţa au o predilecţie pentru produsele tropicale, Suedia dând dovadă de un apetit mai limitat.

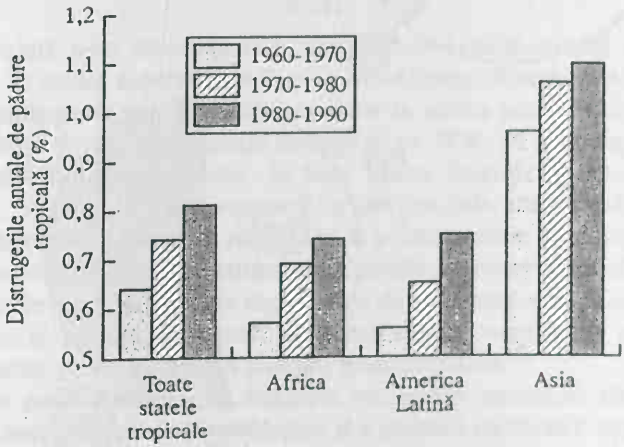

Figura 8.6. *Rata estimată a defrişării pădurii tropicale, 1960-1990*
(*Sursă*: adaptare după World Resources Institute, 1997)

8.4.3. *Angrenarea naţională şi poluarea transfrontalieră*

Cele mai importante probleme de poluare transfrontalieră sunt cele referitoare la ploile acide şi la deplasarea reziduurilor chimice pe cursurile unor râuri comune. O altă ameninţare importantă şi câteodată o realitate este deplasarea datorată vânturilor a unor elemente radioactive rezultate din instalaţiile nucleare ca urmare a unor neglijenţe de rutină în manevrare sau a accidentelor. Ne vom concentra în continuare asupra ploii acide, a reziduurilor periculoase şi a industriei nucleare.

Ploaia acidă, care nu necesită o legătură fizică între state pentru a se propaga, afectează toate cele şase state (vezi Boehmer-Christiansen şi Skea, 1991 ; Levy, 1993). Emanaţiile de dioxizi de sulf şi de azot, rezultate în urma arderilor de combustibili fosili (mai ales cele produse de centralele energetice şi de gazele de eşapament) se dizolvă în apa atmosferică, producând acizi sulfurici şi nitrici. Aceştia sunt apoi transportaţi de vânt, de multe ori la mari distanţe, pentru a se reîntoarce la suprafaţa pământului şi mării în formă uscată, prin ploaie sau sub formă condensată. Depunerile acide au un impact major asupra lacurilor şi râurilor, determinând o schimbare suficient de mare a pH-ului încât să decimeze direct un număr mare de specii de plante şi animale, ducând de asemenea la eliberarea metalelor toxice din sedimente. Pe uscat, consecinţele cele mai evidente ale ploii acide sunt acidificarea solurilor forestiere şi efectul nociv asupra copacilor. Depunerile acide afectează de asemenea zonele urbane, ducând la descompunerea pietrelor şi a cărămizilor.

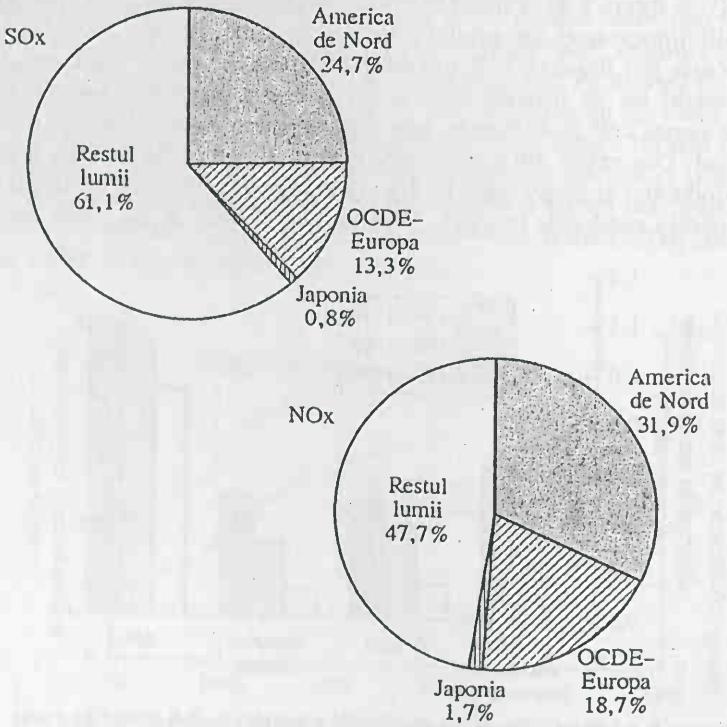

Figura 8.7. *Emisiile globale de SOx şi NOx, sfârşitul anilor 1980*
(*Sursă*: OCDE, 1991a)

În 1988, emisiile globale de dioxizi de sulf totalizau aproape 99 milioane tone. Din această cifră, 40% erau produse de economiile OCDE (vezi figura 8.7), care, după cum s-a menţionat anterior, totalizează 15% din populaţia globului. Totuşi, în următoarele decenii este posibil ca acest dezechilibru să fie eliminat, pe măsură ce ţările OCDE îşi limitează sau reduc producţia de dioxizi de sulf, iar programele de industrializare ale ţărilor în curs de dezvoltare generează un nivel mai mare al emanaţiilor. În timp ce nivelurile emanaţiilor în 1970 erau relativ corelate cu dimensiunile economiilor interne, această corelaţie a încetat să mai fie atât de precisă la sfârşitul anilor '80, economiile Statelor Unite şi Marii Britanii continuând să fie extrem de „acide", pe când celelalte state ale studiului nostru au redus emisiile de compuşi sulfurici pe cap de locuitor şi pe unităţi ale PIB-ului prin modificări la nivelul producţiei de energie şi reglementări în privinţa poluării. În afara statelor OCDE, este important de semnalat faptul că majoritatea copleşitoare a emanaţiilor au provenit din doar două surse: fosta Uniune Sovietică şi statele sale succesoare şi China.

Emanaţiile şi depunerile reziduale transfrontaliere în cazul fiecărei ţări sunt la fel de diferenţiate. Japonia a avut parte de puţine depuneri acide transfrontaliere şi a fost responsabilă de o foarte mică poluare transfrontalieră a altor zone. Acest fapt se explică în mare parte prin distanţa dintre Japonia şi continentul asiatic, prin curenţii de aer predominanţi şi prin condiţiile climatice. Totuşi, există tot mai multe dovezi care sugerează că problema regională transfrontalieră a ploii acide se agravează în zona Asiei de Est şi a coastei Pacificului. Pe măsură ce ritmul industrializării sporeşte şi cerinţele de energie se amplifică, în această zonă cu populaţie densă se semnalează o serie de fluxuri poluante transfrontaliere. Incendiile devastatoare care au afectat pădurile din Indonezia în 1997 relevă aceste tendinţe. Ele au determinat poluarea unor oraşe aflate la mari distanţe, fumul şi smogul ajungând până în Kuala Lumpur, şi au generat un răspuns regional în cadrul ASEAN. SUA primesc reziduuri acide din Canada şi Mexic şi au cunoscut o degradare apreciabilă a mediului ambiant în nord-est. Totuşi, din perspectiva politicii internaţionale, aceste depuneri reziduale şi pagubele pe care le produc nu se pot compara cu emanaţiile catastrofale de ploi acide din SUA către vecinii de la sud şi de la nord.

În Europa există mari diferenţe între provenienţa externă/internă a ploilor acide (French, 1990). În partea superioară a listei se află Olanda, Elveţia şi Austria, 70% din depunerile lor acide provenind din afara graniţelor în ultima parte a anilor '80. Suedia, Germania şi Franţa se află pe o poziţie de mijloc, cu 58%, 45% şi respectiv 34% din depuneri provenite din surse externe. În fine, Marea Britanie se situează la nivelul inferior al listei, cu doar 12% din depunerile acide provenite din străinătate. Toate cele patru ţări europene au contribuit, la rândul lor, la poluarea altor state. Marea Britanie şi Germania au fost considerate cu precădere responsabile de poluarea Scandinaviei, Franţei şi Ţărilor de Jos. În parte, amploarea depunerilor de acizi provenite de peste hotare, ca, de altfel, şi nivelul general al poluării se corelează cu entuziasmul statelor faţă de semnarea diferitelor convenţii asupra poluării transfrontaliere.

În ce sens se poate considera că industria nucleară şi generarea energiei nucleare contribuie la globalizarea riscurilor ecologice şi a poluării mediului? Mai întâi, trebuie stabilite tipurile de riscuri şi ameninţări pe care le implică generarea energiei nucleare (vezi Kemp, 1992; Blowers şi Lowry, 1991). Aceste ameninţări derivă din caracterul radioactiv al combustibililor şi produselor colaterale ale ciclului combustibilului nuclear.

Intensitatea şi durata de înjumătăţire a materialelor nucleare sunt variabile, dar acestea includ materiale deosebit de toxice şi cu efect îndelungat (cum este plutoniul), ale căror emanaţii radioactive pot face ca pământul să-şi piardă fertilitatea, iar aerul să devină irespirabil, decimând rapid oameni, animale şi plante pentru mai multe generaţii. Energetica nucleară este o activitate deosebit de complexă, în cadrul căreia producerea de electricitate într-un reactor al centralei nucleare nu reprezintă decât o mică parte. Uraniul trebuie extras din zăcământ, procesat, rafinat şi livrat centralelor energetice. Atunci când barele de combustibil s-au epuizat, ele trebuie scoase şi răcite. În funcţie de tipul de tehnologie al reactorului, combustibilul folosit poate fi aruncat sau, dimpotrivă, reprocesat. Reprocesarea concentrează plutoniul rezultat ca produs secundar al reacţiilor nucleare, iar acesta poate servi ca material de bază la fabricarea armelor sau poate fi folosit, mai departe, la generarea de energie în reactoare cu randament mai mare. Chiar dacă se adaugă această verigă la ciclul combustibilului, problema reziduurilor nu este rezolvată. Deşeurile produse includ atât reziduurile de combustibil, cât şi apa folosită la răcirea şi depozitarea combustibililor, la care se adaugă uzinele în sine şi utilajele tehnologice ale ciclului producţiei de energie nucleară, care pot deveni radioactive în urma folosirii îndelungate şi a proximităţii. Astfel, ameninţările ecologice suscitate de energia nucleară includ: emanaţiile materialelor radioactive în mediul ambiant; scurgerile de apă şi gaze radioactive provenite de la uzinele de rafinare, de producere a energiei şi de reprocesare; şi emanaţiile radioactive de nivel scăzut, mediu sau ridicat ale deşeurilor nucleare. În fine, problema cea mai gravă dintre toate este o posibilă defectare a reactoarelor, la care pot apărea o pierdere a controlului sau o „topire" de moment, ceea ce ar duce la emanaţii mult mai mari de substanţe radioactive.

Dat fiind acest profil al riscurilor, putem enumera câteva moduri prin care industria nucleară contribuie la globalizarea degradării ecologice şi a riscurilor pentru mediul ambiant. În primul rând, prin simpla proliferare a tehnologiilor şi instalaţiilor nucleare în tot mai multe ţări, sporesc amploarea geografică şi probabilitatea statistică a unor accidente nucleare majore, cu anvergură potenţial globală. În al doilea rând, această proliferare provoacă tot mai multe emisii radioactive de rutină, de nivel scăzut, care pot fi purtate pe calea aerului şi a apei dincolo de graniţele ţărilor. În al treilea rând, problema cantităţilor mari de deşeuri nucleare cu nivel radioactiv scăzut a fost rezolvată în unele ţări prin deversarea lor în mare, ceea ce a determinat o răspândire a poluării nucleare la nivelul bunurilor comune ecologice globale şi regionale. În fine, depozitarea şi reprocesarea deşeurilor nucleare extrem de radioactive sunt procese foarte complexe şi foarte costisitoare, încât numai câteva ţări au fost pregătite să iniţieze construirea dotărilor necesare – mai ales Marea Britanie şi Franţa. A rezultat un comerţ intens şi la o scară tot mai mare având drept obiect reprocesarea deşeurilor nucleare; acesta *localizează* riscurile nucleare, concentrându-le doar în anumite locaţii, dar în acelaşi timp sporeşte factorul de risc datorat transportului materialelor radioactive la mari distanţe, pe mare şi pe uscat.

Toate cele şase state analizate au industrii nucleare civile, deşi construcţia de noi centrale a fost stopată în aproape toate, iar în Suedia există un calendar pentru dezafectarea reactoarelor nucleare. În consecinţă, toate cele şase state îşi ameninţă vecinii – şi propriii cetăţeni – cu posibilitatea poluării nucleare. Situaţia este deosebit de problematică pentru Germania şi Franţa, ale căror graniţe teritoriale traversează regiuni foarte populate. Patru din cele şase state sunt responsabile, într-o măsură mai mică sau mai mare, de

vânzarea de tehnologii şi/sau instalaţii tehnice nucleare către alte ţări care urmau să-şi creeze o industrie energetică nucleară. În acest domeniu, lideri au fost americanii şi francezii, iar rezultatele britanicilor au fost limitate doar de calitatea tehnologiilor, eforturile lor fiind la fel de mari.

În 1970, doar 17 naţiuni deţineau efectiv centrale nucleare civile în stare de funcţionare. Dintre acestea, singurele state din afara complexului OCDE erau Uniunea Sovietică, Cehoslovacia, Germania de Est şi India. Până în 1976, numărul a crescut la 20 prin adăugarea centralelor operaţionale din Argentina, Bulgaria şi Pakistan. Până în 1980, numărul lor a crescut din nou, iar răspândirea geografică a tehnologiilor, dotărilor şi riscurilor nucleare a devenit tot mai extensivă. Între anii 1976 şi 1980 au fost puse pentru prima dată în funcţiune reactoare în Austria, Brazilia, Finlanda, Ungaria, Iran, Coreea de Sud şi Taiwan, numărul statelor cu centrale nucleare sporind la 27. În 1990 pare să se fi depăşit momentul de vârf al dezvoltărilor nucleare prin stoparea programelor de construire a unor reactoare noi în Italia şi Iran şi prin adăugarea unui număr mic de participanţi la clubul civil nuclear – Brazilia, Mexic, Africa de Sud (World Watch Institute, 1992). Franţa şi Marea Britanie se disting prin faptul că sunt singurele care au construit facilităţi comerciale de reprocesare nucleară, la Thorp în Cumbria (Marea Britanie) şi Cap La Hague (Franţa). Aceste uzine depind, în ceea ce priveşte viabilitatea financiară generală pe termen lung sau mediu, de contracte substanţiale pe termen lung cu companii energetice germane şi japoneze.

Forma finală a angrenării naţionale în problemele ecologice globale şi regionale o reprezintă poluarea transfrontalieră care derivă direct din schimburile economice, şi nu doar din efectele colaterale neintenţionate ale acestora sau din problemele de penurie sau de folosire excesivă aferente exploatării economice a resurselor comune. Trei aspecte prezintă o importanţă deosebită. Mai întâi, s-a dezvoltat un comerţ internaţional cu reziduuri periculoase, firmele care produc aceste deşeuri exportându-le peste graniţe pentru prelucrare finală sau depozitare. În al doilea rând, degradarea mediului se poate produce ca urmare a exporturilor de produse cu risc ecologic – de multe ori dinspre ţări în care vânzarea unor produse este interzisă din motive ecologice către ţări unde ea este legală. Pesticidele şi produsele farmaceutice sunt cele mai bune exemple ale acestor practici (Paarlberg, 1993). În al treilea rând, mai există şi efectele colaterale asupra mediului rezultate din internaţionalizarea producţiei: înfiinţarea unor sucursale noi sau externe sau chiar transportul efectiv de capacităţi productive dintr-o ţară în alta sunt însoţite (şi urmate) de o poluare la scară mare şi de producţia de reziduuri. În pofida acestei realităţi, Banca Mondială a confirmat, în singurul studiu semnificativ referitor la problema în cauză, faptul că nu există prea multe dovezi care să sugereze o schimbare semnificativă a distribuirii şi localizării industriilor murdare de la Nord la Sud sau de la regimuri ambientale stricte la regimuri permisive (Banca Mondială, 1993). Deşi s-a înregistrat o creştere semnificativă a proporţiei industriilor murdare în producţia şi comerţul ţărilor în curs de dezvoltare, această situaţie se explică probabil dacă avem în vedere propria lor industrializare naţională. Acolo unde ea este insuficientă pentru a explica schimbările, e mult mai probabil ca diferenţele în costurile forţei de muncă, şi nu avantajul competitiv al unor standarde ecologice permisive să constituie explicaţia mişcărilor industriilor respective (vezi capitolul 5). În această secţiune ne vom axa pe comerţul internaţional cu deşeuri periculoase.

Orice raport cantitativ asupra comerţului cu deşeuri periculoase este îngreunat de o serie de probleme importante (Davis, 1993 ; Greenpeace, 1993 ; OCDE, 1994b). Prima şi cea mai importantă este definiţia complexă, diferenţiată şi extrem de politizată a noţiunii de deşeuri periculoase. Capacitatea societăţilor moderne de a produce agenţi poluanţi şi de a-i distribui în afara graniţelor a depăşit-o din nou pe cea a agenţiilor de stat de a urmări şi monitoriza ritmul de producere, răspândirea şi efectele lor. Înaintea anilor '70, în multe din ţările OCDE reglementările privind producţia de deşeuri se aflau încă într-un stadiu primitiv, nefiind în stare să distingă din punct de vedere legal sau analitic între diferitele tipuri de deşeuri lichide sau solide generate prin procesele de producţie sau rezultate din îndepărtarea ulterioară consumului. Numai după izbucnirea mai multor scandaluri pe această temă, în anii '70, au fost create cadre legale care să definească reziduurile toxice. A fost nevoie de incidentul din Canalul Love în SUA sau de scandalul BT Chemie în Suedia pentru a fi înfiinţate agenţii care să urmărească producţia de reziduuri periculoase şi să controleze emanaţiile acestora în mediul ambiant. Ca atare, informaţiile puse la dispoziţie de guvernele naţionale şi agenţiile internaţionale datează doar de la sfârşitul anilor '70, iar datele care există nu pot oferi o bază comparativă viabilă, deoarece cadrele legislative şi de definire pentru controlul deşeurilor periculoase variază foarte mult.

În ultimii ani, agenţiile internaţionale au depus eforturi susţinute pentru crearea unei liste globale comune a reziduurilor periculoase cu ajutorul căreia să se strângă date şi să se obţină cifre compatibile în ceea priveşte producţia de deşeuri. Tipurile de deşeuri considerate în mod obişnuit drept periculoase includ reziduurile petrolifere, reziduurile de solvenţi după utilizarea primară, produse şi deşeuri metalice, bifenili policloruraţi (PCB) rezultaţi din fabricarea componentelor electrice (în special de la condensatoare), resturi de vopsele, reziduuri de metale grele şi compuşi de mercur. În ultimii douăzeci de ani, reglementarea debarasării de deşeurile periculoase în ţările OCDE a devenit o problemă tot mai stringentă, iar costurile alinierii la această legislaţie au crescut în mod constant. O serie de tratate internaţionale au condus la interzicerea efectivă a deversărilor deşeurilor chimice în mare şi au eliminat total opţiunea incinerărilor pe suprafaţa mării. Pe uscat, reglementările privind managementul punctelor de îngropare a reziduurilor toxice au împiedicat depozitarea acestora în locuri neadecvate. Au rămas opţiunea reciclării şi cea a incinerării deşeurilor pe uscat, însă costurile utilizării lor au sporit rapid, mai ales în acele ţări cu reglementări stricte referitoare la incinerările pe uscat. Această conjugare între opţiuni reduse, legislaţii stricte, reglementări naţionale mai constrângătoare şi costuri crescânde a contribuit la declanşarea comerţului internaţional cu deşeuri periculoase şi l-a făcut profitabil.

Încă de la începutul anilor '80 s-au conturat două tipuri de activităţi comerciale: primul între ţările OCDE, iar celălalt între ţările OCDE şi restul lumii, în special Africa şi Europa Centrală şi de Est. În cazul primului tip, un număr de state OCDE au devenit importatoare de deşeuri toxice din alte ţări, pe care apoi le-au reprocesat şi/sau depozitat. Marea Britanie şi Franţa s-au evidenţiat drept principalii importatori de deşeuri toxice, sporindu-şi numărul instalaţiilor de incinerare pentru a face faţă cererilor provenite din ţările mici care nu dispun de dotările tehnice necesare sau nu au o cerere internă suficientă pentru a înfiinţa uzine de incinerare costisitoare (Irlanda, Norvegia), precum şi solicitărilor din partea producătorilor de deşeuri periculoase confruntaţi cu legislaţii stricte şi costuri ridicate pe plan intern (Germania şi Elveţia). Şi Suedia se înscrie în

această categorie prin faptul că oferă servicii de incinerare pentru deşeurile provenite din Norvegia şi Finlanda.

Al doilea tip – comerţul între Vest şi Est sau între Nord şi Sud – este determinat de factori similari celui anterior, dar este mai profitabil, de multe ori ilegal, şi prezintă un risc ecologic sporit (Greenpeace, 1993). Din toate cele şase state ale acestui studiu au pornit transporturi, atât legale, cât şi ilegale, de deşeuri către Africa Occidentală, Europa de Est şi părţi din Asia de Sud-Est. În ţările de destinaţie, nu este întotdeauna obligatoriu ca guvernul să acorde vreo aprobare prealabilă pentru aceste transporturi. Şi nici deşeurile nu sunt întotdeauna etichetate corect: produse care în aparenţă nu sunt nocive, substanţe chimice speciale, produse destinate reciclării şi refolosirii se dovedesc de multe ori a fi cocktail-uri extrem de periculoase şi prost ambalate de reziduuri nocive. Acestea sunt rareori incinerate după sosire; ele sunt mai curând aruncate în mare sau pe uscat, fără măsuri adecvate de depozitare sau de supraveghere, ceea ce determină o creştere enormă, chiar devastatoare a nivelului de poluare a ambientului local. Totuşi, exceptând comerţul cu „produse reciclate", Convenţia de la Basel a Programului ONU pentru Mediu, care reglementează comerţul internaţional cu deşeuri periculoase, a interzis transferurile Nord/Sud şi Est/Vest pentru astfel de produse.

8.5. Patternul contemporan al schimbării ecologice globale şi impacturile sale politice

Nu este dificil ca pe baza datelor prezentate în acest capitol (şi înfăţişate anterior sub formă schematică în grilele 8.1 şi 8.2) să deducem o serie de concluzii în legătură cu patternurile contemporane ale globalizării ecologice. În primul rând, deşi problemele ecologice – locale, regionale sau globale – sunt suficient de vechi, se poate susţine faptul că formele contemporane ale degradării mediului sunt mai globale decât oricând în istoria umanităţii şi implică cel mai semnificativ set de riscuri şi ameninţări la adresa vieţii omului. Faptul că obţinem această perspectivă de la înălţimea ameţitoare a prosperităţii occidentale denotă o legătură cauzală şi o oarecare ironie.

În al doilea rând, aceste ameninţări şi riscuri includ probleme cu adevărat globale (subţierea stratului de ozon şi încălzirea globală), indirect globale (epuizarea resurselor şi efectele de revărsare), specific regionale (poluarea marină), precum şi probleme bilaterale, transfrontaliere sau efectiv naţionale şi locale. Ţările sunt angrenate în mod diferenţiat în problemele ecologice, la scări spaţiale diferite, cu consecinţe inegale asupra nivelurilor intereselor, activităţilor şi angajamentelor internaţionale privind mediul ambiant. Însă este la fel de limpede că nu putem discerne în mod facil politica de mediu din angrenarea ecologică internaţională. Factorii interni au un rol esenţial în explicarea modului cum se reflectă ameninţările şi angajamentele ecologice internaţionale în agenda politică internă şi în acţiunea politică internă şi internaţională.

În al treilea rând, deoarece atât chestiunile ecologice, cât şi cele politice au atins un nivel semnificativ de globalizare în perioada postbelică, nu putem înţelege evoluţia degradării mediului şi replica politică la această problemă fără să ţinem cont de globalizarea afacerilor economice. În sfera economică, originea şi caracterul problemelor ecologice internaţionale se pot deduce parţial pe baza unor fenomene globale. Răspândirea

globală a industrializării de la Vest către Sud şi Est a sporit considerabil extinderea geografică a fenomenului poluării, mărind în acelaşi timp capacitatea totală a planetei de a consuma resurse. Aceste patternuri ale industrializării, pe lângă faptul că poartă amprenta unor factori cauzali specifici naţionali şi locali, au fost totodată conturate de răspândirea globală a modelelor de dezvoltare economică de inspiraţie occidentală (atât de stânga, cât şi de dreapta ca orientare politică).

Pe lângă aceasta, instituţiile economice internaţionale care au furnizat o parte din capital şi din infrastructură, ca şi cea mai mare parte a „consultanţei" economice – precum Banca Mondială – au contribuit la conturarea acestei traiectorii a industrializării inacceptabile din punct de vedere ecologic (Schwartzman, 1986; Bank Information Centre, 1990). În economiile cele mai fragile şi în ambientele cele mai sensibile, aceste procese au produs o periculoasă spirală descendentă de degradare ecologică şi recesiune economică. În plus, câteva dintre economiile în curs de industrializare ale Sudului, aflate deja într-o stare precară, au fost împiedicate să se dezvolte din cauza efectelor economiei globale. În ultimii douăzeci de ani, preţurile materiilor prime şi câştigurile realizate din aceste exporturi au scăzut foarte mult, iar pieţele internaţionale de capital au blocat împrumuturile pentru unele state şi au înăsprit condiţiile rambursării pentru altele. Traiectoria cauzală între aceste constrângeri economice globale şi procesul de degradare a mediului este complicată. Putem afirma, de exemplu, că incapacitatea unei mari părţi din Africa Subsahariană de a susţine o rată a creşterii economice care să asigure menţinerea unor niveluri adecvate ale consumului pe cap de locuitor pentru o populaţie în creştere rapidă se datorează în parte eşecurilor guvernelor naţionale, la care se adaugă practicile agricole dubioase ce au determinat o epuizare ecologică progresivă a terenurilor agricole. Dar putem susţine, cu aceeaşi îndreptăţire, că un rol important în producerea acestei situaţii l-au jucat constrângerile economice internaţionale.

Deci care a fost impactul acestor niveluri fără precedent în istorie ale ameninţărilor ecologice la nivel global asupra suveranităţii şi autonomiei statelor capitaliste avansate? Apreciem că riscurile şi ameninţările ecologice globale din ultima parte a secolului XX au impacturi semnificative la nivel decizional, distribuţional, instituţional şi structural asupra acestor state. Într-adevăr, comparativ cu alte forme ale globalizării, ele ridică probleme mult mai evidente referitoare la noţiunile de suveranitate şi autonomie, chiar şi în cazul celor mai mari şi mai puternice state capitaliste avansate.

8.5.1. *Impacturi decizionale şi instituţionale: politica mediului şi politici de mediu*

Una dintre cele mai importante resurse aflate la dispoziţia statelor capitaliste avansate este capacitatea lor de a stabili agenda politică internă prin ocuparea funcţiilor în stat şi prin controlul asupra programelor legislative. Această putere nu este nici absolută, nici necontestată, dar este considerabilă şi deosebit de eficientă în ceea ce priveşte excluderea unor probleme de pe ordinea de zi a dezbaterilor. Dezvoltarea dezbaterilor, mişcărilor şi instituţiilor ecologice globale oferă garanţii că, indiferent de starea mişcărilor ecologice interne, puţine state pot exclude total problemele mediului din dezbaterile politice sau pot împiedica dezvăluirea propriilor probleme ecologice; statele capitaliste avansate sunt deosebit de vulnerabile sub acest aspect. Totuşi, se remarcă faptul că presiunile

interne au fost factorii esenţiali care au determinat crearea unor forme de reglementare şi control referitoare la mediu. Presiunile internaţionale asupra agendelor de politică internă nu sunt de natură exclusiv ecologică. Date fiind originile cauzale ale unei probleme de genul încălzirii globale, politicile preponderent naţionale referitoare la transporturi, agricultură, exploatare forestieră şi producţia de energie sunt condiţionate şi constrânse tot mai mult de obligaţiile şi aşteptările internaţionale. Aceasta se reflectă în transformarea unor instituţii de stat: ministere în mod tradiţional izolate precum transporturile şi agricultura şi-au dezvoltat departamente internaţionale, contacte internaţionale regulate şi reţele transguvernamentale.

Totuşi, deşi globalizarea ecologică a modificat balanţa puterii în privinţa formulării agendei politice, a lărgit sfera actorilor publici de care trebuie să ţină cont politicienii şi a schimbat reţelele politice şi birocratice ale unor sectoare importante din aparatul naţional de stat, nu este deloc sigur că statele capitaliste avansate dispun de capacitatea de a impune, reglementa şi monitoriza schimbările ecologice şi economice provocate de aceste mutaţii. A durat trei decenii până când agenţiile ecologice ale statelor capitaliste avansate au căpătat putere legislativă şi administrativă, expertiză ştiinţifică, personal şi resurse bugetare suficiente pentru a monitoriza ambientele naţionale. În aceste state, multe reglementări ecologice au efecte greu suportabile pentru grupuri importante de producători şi consumatori, iar practicile ecologice problematice se împletesc strâns cu activităţi cotidiene, de rutină; astfel că puţine guverne s-au arătat dornice să accepte costurile politicilor – coercitive sau catalitice – care ar alinia practicile economice şi sociale la exigenţele suportabilităţii ecologice globale.

8.5.2. *Impacturi distribuţionale şi structurale: o comunitate globală de destin ?*

Statele capitaliste avansate sunt supuse unor presiuni semnificative generate de probleme colective de mediu, de instituţii ecologice internaţionale, precum şi de alte state. Aceste presiuni variază enorm, în funcţie de angrenarea ecologică a ţărilor şi de interesele pe care le urmăresc. Pentru statele-lider în problematica mediului, instituţiile internaţionale au reprezentat un instrument pentru a-i constrânge şi pe alţii să-şi asume standarde la fel de înalte ca ale lor – minimizându-se astfel pierderile de competitivitate internaţională pe care le-ar putea provoca reglementările ecologice interne. Pe de altă parte, statele codaşe, deşi se conformează unor standarde mult mai stricte decât ar fi făcut-o în alte condiţii, au folosit aceste instituţii ca instrumente de atingere a altor obiective de politică externă; de asemenea, pentru a devia criticile interne şi a obţine informaţii, tehnologie, iar uneori şi subvenţii financiare din partea statelor mai bogate. Totuşi, în faţa unui declin ecologic global fără precedent, problema esenţială este dacă instituţiile internaţionale ecologice pot să ofere soluţii practice pentru problemele de mediu şi dacă o pot face pe baze democratice. Din punct de vedere normativ, dacă nu şi practic, transferul puterii politice dinspre instituţii naţionale înspre instituţii internaţionale înseamnă altceva decât trecerea acestei puteri de la nivelul statelor capitaliste avansate democratice la acela al unor instituţii internaţionale nedemocratice, necontrolabile. Trebuie cel puţin să evidenţiem problemele politice şi compromisurile implicate. Două exemple sunt ilustrative în acest sens.

Din punct de vedere practic şi din acela al eficacităţii, istoria reglementărilor privind stratul de ozon şi nivelurile de CFC-uri trebuie situată la rubrica succeselor în bilanţul general. Negocierile şi protocoalele succesive din anii '70 şi '80 au facilitat apariţia unui cadru internaţional comun de negociere şi au ajutat la stabilirea unui consens ştiinţific în faţa incertitudinii. Pe aceste baze s-a dovedit posibilă din punct de vedere politic transformarea producţiei şi consumului de CFC-uri, mai întâi în Occident, apoi, prin intermediul unor noi mecanisme financiare, şi în Sud. Totuşi, o comparaţie între ritmul negocierilor şi ritmul degradării ecologice arată că primul se dovedeşte alarmant de lent, iar relativa simplitate a politicilor de protejare a stratului de ozon (producători puţini, posibili înlocuitori, multe întrebuinţări neesenţiale) este puţin probabil să îşi găsească replici în alte contexte ambientale.

Cazul încălzirii globale ilustrează câteva dintre motivele pentru care instituţiile internaţionale ecologice s-au dovedit până în prezent incapabile să ofere soluţii durabile la multe probleme de mediu. A fost dificilă realizarea unui consens cu privire la anvergura şi scara ameninţărilor ecologice. De asemenea, s-a înregistrat un profund dezacord atât cu privire la stabilirea principalilor responsabili pentru această problemă, cât şi în legătură cu măsura în care contribuţiile anterioare la încălzirea globală ar trebui incluse în calculele viitoare de redresare. Implicaţiile încălzirii globale (în termenii costurilor ecologice şi ai costurilor transformării unor sectoare economice majore, precum cel energetic, agricultura şi transporturile) sunt atât de mari încât punerea de acord asupra distribuirii acestor costuri devine o sarcină complexă şi dificilă. State diferite şi sectoare economice diferite din cadrul fiecărui stat au interese radical diferite, imposibil de conciliat prin negocieri în momentul de faţă. Chiar şi în cazurile în care era posibil un acord privind costurile şi ameninţările, instituţiile internaţionale nu dispuneau nici de ascendentul moral, nici de puterea practică executivă de a impune anumite compromisuri, de a obţine concesii semnificative de la participanţii la negocieri sau de a iniţia acţiuni independente.

În toate aceste privinţe, statele-naţiune îşi pot păstra, dacă doresc, un veto efectiv, prin non-acţiune sau non-decizie. Nu există nici un mecanism care să forţeze statele recalcitrante să se conformeze. Dar şi dacă ar exista, statutul democratic al acestor procese şi al rezultatelor lor este discutabil. Negocierile şi dezbaterile politice sunt invariabil tehnice, iar procesul decizional este, în mare măsură, în afara controlului public. Ascunse în hăţişul negocierilor internaţionale, guvernele naţionale sunt rareori expuse unei presiuni directe şi semnificative din partea partidelor politice şi a campaniilor ecologiste. Deşi în aceste instituţii se face simţită o deschidere a spaţiului în direcţia ONG-urilor ecologice, acesta este încă foarte restrâns.

Nu există mecanisme semnificative prin intermediul cărora să fie consemnate sau testate opiniile publicului naţional sau ale unor comunităţi mai largi de destin ecologic. Totuşi, dacă avem în vedere copleşitoarele probleme globale colective, nu există nici un domeniu în care menţinerea autonomiei sau chiar a suveranităţii statului să fie, la nivel potenţial, atât de contraproductivă, iar absenţa controlului public – atât de regretabilă.

Probleme ecologice cum sunt încălzirea globală, subţierea stratului de ozon şi epuizarea resurselor au dat naştere unei „comunităţi ecologice de destin" mult mai vaste decât orice stat-naţiune. Această idee este întărită de existenţa poluării transfrontaliere şi a interdependenţei ambientale. Dimensiunea comunităţii politice legitime contemporane şi amploarea obligaţiilor, responsabilităţilor şi drepturilor reciproce par a nu se mai situa

la nivelul unei singure naţiuni. Este limpede că scara geografică a degradării ecosistemelor şi mediului eludează cu uşurinţă suveranitatea chiar şi a celor mai mari state capitaliste avansate. Nici un stat nu dispune de capacitatea autonomă de a controla calitatea atmosferei sale, de a bloca poluarea adusă de vânt sau de a împiedica efectele negative ale politicilor sale de mediu să treacă graniţele, afectând şi alte state. Mai mult, bastionul tradiţional al suveranităţii statului – puterea militară – este absolut nefolositor pentru protejarea sau extinderea sferei efective a suveranităţii naţionale, în pofida intereselor vitale care sunt în joc. Într-adevăr, nu este deloc neplauzibil să afirmăm că preocupările tradiţionale ale politicii internaţionale şi definiţiile tradiţionale ale securităţii naţionale suferă anumite modificări (vezi capitolul 2) (Myers, 1993b). Acelaşi lucru se poate afirma, dacă avem în vedere o scară geografică mai redusă, şi despre probleme precum poluarea transfrontalieră, bunurile comune regionale şi externalităţile economice internaţionale. Nu este surprinzător deci faptul că, în urma creării unei multitudini de tratate, instituţii şi acorduri şi programe pentru formularea unor soluţii bazate pe colaborare în faţa acestor ameninţări comune, statele capitaliste avansate constată că autonomia şi suveranitatea naţională sunt supuse renegocierii din perspectiva globalizării problemelor ecologice şi a politicii mediului.

Andrew Hurrell a conferit o direcţie utilă acestor dezbateri, argumentând că globalizarea ecologică are trei consecinţe structurale pentru statele capitaliste avansate (Hurrell, 1994). Mai întâi, instituţionalizarea regimurilor, tratatelor şi organizaţiilor internaţionale poate pune în discuţie aspecte legale şi normative ale suveranităţii acestor state, deşi nu garantează în nici un caz capacitatea lor colectivă de a controla riscurile ecologice. În al doilea rând, la nivel intern, indiferent de intenţiile oamenilor politici, capacitatea autonomă a statelor capitaliste avansate de a face faţă fie problemelor de mediu locale, fie celor produse la nivel global se poate dovedi insuficientă. Cele două aspecte contribuie la formularea celui de-al treilea impact structural: în condiţiile în care capacităţile statelor capitaliste avansate sunt insuficiente pentru soluţionarea problemelor ecologice, aceasta atrage după sine punerea în cauză a legitimităţii lor interne. Nu este vorba de a afirma că se apropie sfârşitul statului-naţiune, ci este mai degrabă o recunoaştere a faptului că globalizarea riscurilor ecologice contribuie la o mutaţie fundamentală în natura şi practicile suveranităţii şi autonomiei statului.

8.6. Concluzie

Patternurile contemporane ale globalizării ecologice sunt, sub multe aspecte importante, fără precedent istoric. Optimiştii din mişcarea ecologistă susţin că o conştientizare sporită a interdependenţei ecologice globale, precum şi retorica de factură morală a mişcării ecologiste globale contestă poziţia statului-naţiune ca loc tradiţional al legitimităţii politice şi al identificării politice. În mod cert, ei pot semnala producerea unor modificări reale în ceea ce priveşte termenii discursului politic internaţional referitor la problemele de mediu. Drumul de la Stockholm la Rio şi mai departe a fost martorul unor schimbări reale, în timp ce capacitatea ONG-urilor ecologice de a mobiliza sprijin pe plan intern în vederea soluţionării problemelor ambientale internaţionale a sporit considerabil. Totuşi, sunt puţine dovezi care să sugereze o înrădăcinare fermă a acestor mutaţii în viaţa publică, în afara cercului suporterilor politicii ecologiste din societăţile

bogate ale OCDE. De asemenea, există destule probe care arată că incapacitatea unor guverne de a reglementa problemele ecologice, precum şi tendinţa lor de a promite standarde mai ridicate de siguranţă şi calitate a ambientului decât sunt în stare să ofere au contribuit la o scădere a încrederii publice în statele capitaliste avansate. Dar există multe alte motive întemeiate, fără nici o legătură cu problemele ecologice, responsabile de erodarea legitimităţii lor publice (Beck, 1992, 1995; Goldblatt, 1996). Totuşi, un lucru pare sigur: capacitatea globalizării ecologice de a genera potenţiale riscuri şi ameninţări la adresa statelor capitaliste avansate depăşeşte cu mult resursele existente în momentul de faţă pentru abordarea lor şi pentru construirea unor identităţi alternative şi a unor instituţii internaţionale eficiente.

Concluzie: forma globalizării contemporane

Globalizarea nu este nici un fenomen social cu totul nou, nici unul în primul rând modern. Forma ei s-a modificat de-a lungul timpului şi în domeniile-cheie ale interacţiunii umane, de la cel politic la cel ecologic. Mai mult, aşa cum au încercat să arate capitolele anterioare, globalizarea ca proces istoric nu poate fi caracterizată de o logică evoluţionistă sau de un *telos*. Patternurile istorice ale globalizării au fost punctate de mari schimbări şi inversări de situaţii, în timp ce ritmurile sale temporale diferă în funcţie de domeniu. În acest capitol de încheiere, încercăm să sintetizăm relatările individuale din capitolele anterioare printr-o evaluare cumulativă a condiţiei globale contemporane. Urmărim, în mod special, să clarificăm în mod direct trei întrebări formulate în introducere, cărora abia acum li se poate răspunde cu o oarecare încredere:

- Reprezintă globalizarea contemporană o stare nouă?
- Este globalizarea asociată cu dispariţia, renaşterea sau transformarea puterii statale?
- Impune globalizarea contemporană limite noi politicii? Cum poate fi „civilizată" şi democratizată globalizarea?

Forme istorice de globalizare: ce este nou?

Capitolele anterioare s-au inspirat în mod variat dintr-o periodizare cvadruplă a globalizării: premodernă, modernă timpurie, modernă şi contemporană. În această privinţă, relatarea evidenţiază patru forme istorice distincte de globalizare, fiecare reflectând o conjunctură specială de caracteristici spaţio-temporale şi organizaţionale. Deşi popularea iniţială a planetei de către *homo sapiens* a durat mai multe milenii şi ar putea fi considerată o formă a globalizării – în sensul că fiinţele umane s-au răspândit din Africa şi Eurasia în toate părţile locuibile ale planetei –, acest proces a reprezentat fluxuri globale sporadice, prin contrast cu relaţiile şi legăturile globale durabile. În consecinţă, nu am examinat pe larg epoca preistorică sau preagrară, ci mai degrabă ne-am concentrat asupra analizei caracteristicilor spaţio-temporale şi organizaţionale a patru faze istorice ulterioare ale globalizării. Adunând la un loc principalele argumente şi mărturii istorice din capitolele 1-8, putem începe trasarea caracteristicilor dominante ale formei istorice premoderne, celei moderne timpurii şi celei moderne ale globalizării, ca preludiu al identificării elementelor distinctive ale expresiei sale contemporane.

Globalizarea premodernă

Epoca premodernă acoperă, bineînţeles, o perioadă extrem de lungă, care începe cu formarea de centre distincte şi separate ale civilizaţiei agrare sedentare în Eurasia, Africa şi cele două Americi, cu aproximativ 9.000-11.000 de ani în urmă. De-a lungul următoarelor câtorva milenii, aceste civilizaţii şi altele ulterioare şi-au dezvoltat capacitatea de a se angrena în proiectarea puterii la mare distanţă şi în comerţul la distanţe încă şi mai mari. Această epocă este omogenizată parţial de limitele globalizării în toate formele sale multiple, întrucât, deşi existau importante inovaţii sociale şi de infrastructură în multe domenii – în special în transport şi comunicaţii –, posibilităţile dezvoltării unor interacţiuni globale durabile erau influenţate într-o măsură uriaşă de tehnologia diponibilă. Mai mult, a fost o epocă în care globalizarea era caracterizată în primul rând, deşi nu exclusiv, de întâlniri între regiuni sau între civilizaţiile din cadrul Eurasiei; Oceania şi cele două Americi au rămas civilizaţii autonome, în timp ce legătura între laturile de vest (Europa atlantică), de est (Asia de Sud-Est şi Japonia) şi de sud (Africa de Sud) ale teritoriului afro-eurasiatic se făcea prin reţele sau fluxuri neglijabile, chiar dacă erau directe sau regularizate.

Principalii agenţi ai globalizării în această perioadă se împart în trei categorii: imperii politice şi militare, religii mondiale şi mişcări migratoare – atât ale popoarelor nomade de stepă, cât şi ale societăţilor agricole care se extindeau în zone populate, dar necultivate. Comerţul la distanţe mari între regiuni şi civilizaţii a constituit o a patra, dar oarecum mai puţin intensă sursă a globalizării în perioada respectivă. Formarea imperiilor şi extinderea puterii militare şi a relaţiilor politice durabile pe distanţe mari a început în Sumer, în mileniul al treilea înainte de Hristos. Extinderea geografică, longevitatea, puterea iniţială şi coerenţa sistemelor imperiale au variat considerabil, la fel ca şi eforturile şi strategiile lor de a instituţionaliza aceste relaţii (despre imperii, vezi capitolele 1 şi 7). În cea mai mare parte totuşi, aceste imperii au reprezentat forme de globalizare extrem de limitate. Multe dintre ele au rămas destul de mici şi localizate, pentru cea mai mare parte a epocii. Într-adevăr, prin anumite metode, cele mai prospere şi trainice dintre aceste civilizaţii imperiale au ajuns să constituie fundamentul regiunilor între care s-au desfăşurat întâlnirile ulterioare la nivel global: civilizaţia indiană, China dinastiei Han, Imperiul Roman. O dată cu formarea acestor imperii, epoca a fost martora apariţiei, răspândirii şi stabilizării religiilor mondiale. Mesajele lor universale de mântuire, capacitatea lor de a traversa şi uni diviziuni culturale, infrastructura lor de teocraţii şi texte sfinte de largă circulaţie au constituit unul dintre episoadele însemnate ale întâlnirilor între regiuni şi civilizaţii (vezi capitolul 7). Cu toate acestea, în timp ce aria lor de răspândire le-a depăşit pe cele ale aproape tuturor imperiilor anterioare, religiile mondiale au rămas iniţial limitate la una sau două regiuni sau civilizaţii. Apariţia islamului în secolul al VI-lea d.Hr. a reprezentat o excepţie; aceasta poate fi considerată prima religie globalizată a lumii.

Un al treilea element-cheie al globalizării a fost patternul sporadic, dar devastator de deplasări şi cuceriri etalat de imperiile nomade ale stepelor Eurasiei centrale. Aceste mişcări au inclus popoarele germanice care au cucerit Imperiul Roman în secolul al V-lea d.Hr., înainte de a se stabili în Europa de Vest şi Africa de Nord, şi, în secolele XII-XIV, mongolii. Fiecare val de invazii era urmat de distrugeri, migraţii forţate, cuceriri şi,

adesea, de epidemii. Într-adevăr, epoca se încheie cu dispariţia şi slăbirea multora dintre relaţiile la distanţe mari create în mileniul anterior, fisurate ca urmare a crizelor din secolul al XIV-lea: marea epidemie a Morţii Negre şi distrugerea şi prăbuşirea finală a imperiilor mongole. Deşi toate aceste mişcări au lăsat în urmă instituţii şi practici, impactul militar iniţial al expansiunilor nomadice a fost deseori mai puternic decât moştenirile lor de durată – culturale, economice şi politice. Prin comparaţie, extinderea mai lentă, dar inexorabilă a popoarelor şi a statelor agricole în teritorii ocupate de vânători-culegători a lăsat urme istorice mai profunde.

Globalizarea, definită în acest context ca întâlniri între regiuni şi civilizaţii, a operat în epocă mai ales în planul puterii militare şi culturale şi al migraţiei umane – şi anume, imperii dominante, religii mondiale, invazii nomadice şi expansiune agricolă, la care se adaugă circulaţia bolilor. Interacţiunea politică sub forma guvernării şi autorităţii instituţionalizate, reglementate era mult mai dificil de stabilit şi opera pe raze mult mai restrânse decât puterea militară şi cea culturală. Forme de globalizare economică s-au menţinut de-a lungul întregii perioade. Acestea au fost, alături de răspândirea islamului, singurele forme de interacţiune socială care au atins elemente semnificative ale unei extensiuni globale. În comparaţie cu epocile ulterioare, globalizarea din perioada premodernă ar putea fi descrisă cel mai bine drept o formă de „globalizare subţire" (vezi introducerea). Civilizaţiile Oceaniei şi Americii au rămas separate de Eurasia şi Africa. De fapt, civilizaţiile acestor regiuni au rămas în mare parte separate una de cealaltă, aşa cum a atestat-o răspândirea foarte lentă sau inexistentă a culturilor de plante şi a tehnologiilor. Deşi existau câteva contacte, fluxuri şi legături între Eurasia şi Africa Subsahariană, deşertul s-a dovedit a fi aproape la fel de eficient în separarea acestor regiuni pe cât erau oceanele în separarea tuturor de cele două Americi. Cultura islamică, rutele înguste pentru caravane de-a lungul deşertului şi legăturile comerciale peste Oceanul Indian au adus civilizaţiile africane în contact cu Eurasia. În interiorul Africii, expansiunea spre sud a civilizaţiei agrare bantu a determinat fluxuri de oameni pe distanţe lungi şi răspândirea limbilor, metalurgiei şi tehnicilor agricole (Curtin, 1984). Totuşi, majoritatea covârşitoare a contactelor şi relaţiilor între regiuni şi civilizaţii au avut loc în interiorul Eurasiei. Cele mai multe legături comerciale, culturale şi militare s-au stabilit între teritoriile islamice ale Levantului şi Orientului Apropiat, stepele Asiei Centrale, civilizaţia indiană şi China.

Nu sunt posibile, în principiu, estimări cantitative ale intensităţii fluxurilor globale în comparaţie cu fluxurile locale şi regionale şi aprecieri exacte ale velocităţii mişcărilor în această epocă. După cum am subliniat mai devreme, impactul întâlnirilor izolate, în special acolo unde se reuneau pentru prima dată civilizaţii, areale, familii genetice etc. anterior separate, poate părea mult mai puternic decât cel al interacţiunilor globale mai stabile. În orice caz, reţelele militare şi politice nu au fost capabile să menţină relaţii de guvernare reglementată pe distanţe cu adevărat globale. Atunci când s-a încercat – de exemplu, califatul islamic timpuriu şi imperiile mongole din secolul al XIII-lea – o astfel de guvernare, ea s-a dovedit fragilă. Dar, în anumite cazuri, reţelele culturale şi economice au fost menţinute pe distanţe mai lungi, după cum au dovedit-o comerţul trans-eurasiatic şi peste Oceanul Indian şi lumea islamică transcontinentală. Impactul lor a fost totuşi mai difuz şi mai limitat decât cel al expansiunii militare şi politice. Extinderea noilor idei religioase a fost semnificativă, deşi limitele puterii lor de transformare devin evidente la hotarele geografice ale religiilor lumii; aproape fără nici o excepţie, acestea au fost

forţate să facă mari concesii teologice şi de ritual faţă de practica animistă locală (islamul în Oceanul Indian şi Sahel, creştinismul la periferia celtică) sau faţă de influenţa religiilor mondiale adiacente (budism şi confucianism în China). Contactele şi relaţiile elitelor, deşi mai puţin consistente decât aceste întâlniri, erau mai intense, oferind canale pentru dialoguri colective mai vaste şi pentru circulaţia noilor idei şi tehnologii. Impactul reţelelor economice a fost mai puţin difuz. Comerţul şi venitul din comerţ erau, bineînţeles, vitale pentru bunăstarea multora dintre statele şi elitele care organizau şi străbăteau principalele rute comerciale ale epocii. Ele au oferit, de asemenea, un canal important pentru contactul cultural între civilizaţii şi pentru transferul tehnologic. Dar cea mai mare parte a populaţiei lumii a rămas, în termeni economici, în mare măsură neafectată de aceste fluxuri.

Infrastructurile globalizării din această epocă au fost incredibil de variate şi disparate. Unele părţi ale lumii nu au fost deloc afectate de ele. Anumite zone din afara centrelor metropolitane aveau doar cele mai vagi interconexiuni cu metropola, ca să nu mai vorbim de alte centre de putere mai îndepărtate. Dimensiunile şi ierarhia sistemelor imperiale au determinat, într-o măsură foarte mare, influenţa oricărei infrastructuri date: drumurile romane sau incaşe nu s-au extins, la urma urmei, dincolo de frontierele imperiului respectiv. Infrastructurile transportului pe uscat au rămas neschimbate din mai multe puncte de vedere pe tot parcursul perioadei. O dată ce animalele au fost domesticite sau îmblânzite pentru a efectua transporturi – cai, elefanţi, boi, cămile –, viteza şi densitatea călătoriilor puteau fi sporite doar prin asigurarea de rute paşnice şi prin menţinerea de drumuri limitate. Dar tehnologiile de construire a drumurilor, precum şi rezervele şi logistica de-a lungul rutelor pe uscat s-au ameliorat prea puţin ulterior eforturilor romanilor de-a lungul întregii perioade. Chiar şi în China canalele au rămas ca în stadiul iniţial, iar faptul că transporturile pe uscat se bazau pe puterea animală limita folosirea acestora, cel puţin pentru scopuri economice, la circulaţia bunurilor valoroase; acest lucru a fost exemplificat de rutele trans-eurasiatice din Asia de Est către Levant, precum Drumul Mătăsii (Abu-Lughod, 1989). Transportul şi tehnologiile maritime au cunoscut câteva evoluţii şi inovaţii. Reţelele de comerţ şi circulaţie puteau fi stabilite la nivel transoceanic, şi nu doar peste micile mări închise ale lumii antice. Negustorii musulmani traversau regulat Oceanul Indian şi înfiinţau reţele de-a lungul coastei vestice a Africii şi în insulele Asiei de Sud-Est (Chaudhuri, 1985, 1990). Dezvoltările succesive din domeniile scrisului, tipăritului şi arhivării au făcut ca aceste infrastructuri fragile să poată sprijini interacţiuni şi schimburi intensificate între culturi, însă ele au rămas limitate la elitele teocratice, militare şi politice, la aventurieri şi negustori. Aşadar, velocitatea fluxurilor globale regularizate era redusă; mesaje, mărfuri, funcţionari şi ordine puteau circula doar atât de repede cât permitea transportul nemecanizat. Fluxurile militare puteau circula ceva mai repede decât majoritatea celorlalte, dar velocitatea rămânea minimă.

Aproape nici o formă instituţionalizată de reglementare globală sau cel puţin inter-regională sau intercivilizaţională nu a fost creată în această perioadă. Există elemente referitoare la o diplomaţie emergentă în unele regiuni, iar sisteme de tributuri inter-civilizaţionale regularizate existau în special între China şi domeniile sale. Exista, de asemenea, o oarecare regularizare transculturală realizată printr-o concepţie religioasă comună şi prin Biserici şi teocraţii instituţionalizate în teritoriile creştine şi islamice; cu toate că, în ambele cazuri, fragmentarea în diferite ortodoxii religioase şi unităţi politice era considerabilă. Dincolo de acest aspect, întâlnirile între regiuni şi civilizaţii au rămas,

în cea mai mare parte, mai degrabă *ad hoc* şi conflictuale decât instituţionalizate şi regularizate. Este important să facem distincţie, în această epocă, între impactul fluxurilor globale – adesea întâlniri sau angajamente unice între civilizaţii şi regiuni – şi impactul relaţiilor susţinute. Efectele fluxurilor iniţiale, precum invazii externe, prozelitismul religiilor mondiale sau marile epidemii, au fost adesea uriaşe, având ca urmare colapsul sau dezorganizarea statelor existente. Exemple de astfel de fluxuri includ invaziile barbare în Europa latină, impactul iniţial al islamului asupra Asiei de Sud-Vest şi Africii de Nord, efectele Morţii Negre asupra Chinei dinastiei Han şi răspândirea tehnologiilor militare în zona Eurasiei ca urmare a invaziilor mongole. Acolo unde, în plus, aceste fluxuri au fost urmate de stabilirea străinilor şi de formarea unor noi sisteme politice şi a unor noi patternuri şi practici economice, impactul a fost mai durabil. Impactul unor relaţii mai susţinute, precum comerţul, a fost mai concentrat. Comerţul era esenţial pentru volumul veniturilor statului şi pentru averile oraşelor şi claselor comerciale şi, în câteva regiuni, a avut o influenţă durabilă asupra producţiei interne. Totuşi, în cea mai mare parte a timpului, majoritatea populaţiilor lumii au trăit în afara acestor interacţiuni economice.

Globalizarea modernă timpurie, circa 1500-1850

Începutul secolului al XVI-lea reprezintă data convenţională a începutului a ceea ce s-a numit „ascensiunea Occidentului": procesele istorice care au dus la apariţia şi dezvoltarea instituţiilor-cheie ale modernităţii europene, achiziţia de către popoarele europene a tehnologiilor şi resurselor de putere care, în cele din urmă, le-au depăşit pe cele ale oricărei alte civilizaţii şi crearea ulterioară a imperiilor globale europene (McNeill, 1963; Giddens, 1990). Subliniem că relatarea noastră în ceea ce priveşte globalizarea nu este nici o reluare a descrierilor convenţionale asupra ascensiunii Occidentului, nici o trecere în revistă a istoriei mondiale. Recunoaştem natura mai degrabă oportunistă decât predeterminată a expansiunii occidentale, precum şi caracterul său adesea fragil. Recunoaştem, de asemenea, gradul în care inovaţia şi expansiunea europeană s-au bazat pe importul şi adaptarea tehnologiilor eurasiatice, nu doar pe inovaţia indigenă. Expansiunea europeană în această epocă nu a fost cu adevărat globală: a vizat, în cea mai mare parte a ei, cele două Americi şi Oceania. Europenii au reuşit să învingă şi să cucerească imperiile şi societăţile fără stat din Oceania, America de Nord şi Caraibe, precum şi statele agrare din America Centrală şi Anzi. Totuşi, capacitatea lor de a pătrunde în Africa sau în Asia a fost mult mai limitată. Iar relaţiile de putere între Europa şi coloniile sale americane şi principalele state şi civilizaţii din teritoriile islamice, India şi Asia de Est, aşa cum sugerează acest pattern disparat de expansiune globală, au rămas bine echilibrate o mare parte a epocii. Totuşi, formarea imperiilor europene în cele două Americi în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şi în Oceania în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea a ancorat aceste continente şi regiuni, anterior separate, în sfera unor relaţii globale noi şi distinctive. În acelaşi timp, o serie de evoluţii în nucleul continentului european şi al celui nord-american au început să creeze inovaţii sociale care aveau să transforme şi să intensifice această fază a globalizării.

Globalizarea a fost determinată în această perioadă de fluxuri demografice, ecologice şi epidemiologice între Europa, Americi şi Oceania. Ele au fost accentuate de relaţii

politice şi miiitare mai trainice şi de formarea imperiilor europene globale. Noi forme de globalizare economică au început să ia amploare, aşa cum au fost cele iniţiate de marile companii comerciale (vezi capitolul 5). La mijlocul secolului al XIX-lea, popoarele europene, imperiile, religiile, flora, fauna şi microbii Europei transformaseră Americile şi Caraibele şi începeau să acţioneze asupra Australiei şi restului Oceaniei. Avanposturi slab populate au fost înfiinţate pe coasta de vest a Africii şi în Africa de Sud. În Asia de Sud, prezenţa britanică în India devenea şi mai pregnantă, în timp ce, mai spre est, o firavă influenţă europeană se înfiripase în insulele şi arhipelagurile Asiei de Sud-Est: spaniolii în Filipine, olandezii în Java, portughezii în Macao şi Timor. De-a lungul vastelor câmpii şi tundre al Asiei Centrale şi Siberiei, prezenţa şi puterea rusă sporeau constant, atingând coasta Pacificului.

Între aceste noduri ale imperiului european se întindeau sinapsele tot mai puternice ale interacţiunii economice globale, deşi în Eurasia, cu excepţia capturii europene a unei părţi din comerţul cu mirodenii, multe patternuri comerciale interregionale au rămas, pentru o bună perioadă, relativ neschimbate. De-a lungul timpului, corporaţiile coloniale europene, precum compania olandeză şi cea engleză ale Indiilor de Est, au ajuns să regularizeze multe aspecte ale comerţului colonial şi interacţiunii economice, înaintea dizolvării şi înlocuirii lor cu guvernarea colonială spre sfârşitul acestei perioade. În Oceanul Atlantic, comerţul timpuriu cu lingouri din Americi şi comerţul triunghiular cu sclavi şi schimburile comerciale asociate între Africa, Americi şi Europa erau la apogeu în secolele XVI-XVII. Într-adevăr, timp de două secole, comerţul atlantic cu sclavi a constituit centrul interacţiunii transatlantice, dar la sfârşitul epocii acesta se diminuase aproape până la dispariţie (vezi capitolele 3 şi 6). În locul său se forma, ca urmare a industrializării europene şi americane, un comerţ mai intens cu materii prime, produse agricole şi bunuri manufacturate; la aceasta s-au adăugat evoluţia instituţiilor bancare internaţionale şi un flux redus, dar în creştere de investiţii de capital din Marea Britanie către Americi.

Am afirmat anterior că, în epoca premodernă, intensitatea fluxurilor şi a interconexiunilor globale a fost în general redusă în comparaţie cu interacţiunile şi reţelele cu un caracter mai local. Fluxuri izolate şi întâlnirile iniţiale între societăţi şi civilizaţii separate puteau crea interconexiuni unice intense, însă instituţionalizarea şi regularizarea puterii militare şi politice pe continente erau dificile şi puteau fi susţinute doar la nivel regional, chiar dacă adeseori unul vast. Reţelele economice şi culturale erau mai uşor de susţinut, însă interconexiunile erau stabilite aproape în exclusivitate între elite. În epoca modernă timpurie, acest pattern este, în general, reprodus, însă în contextul unei balanţe globale a puterii în schimbare şi al cuceririi europene a Americilor şi Oceaniei, anterior izolate. Prin urmare, în timp ce puterea militară şi tehnologică europeană putea fi împinsă în societăţile celor două Americi într-o mişcare transatlantică devastatoare, statele europene nu au reuşit să menţină controlul nici *de jure*, nici *de facto* asupra multora dintre posesiunile lor coloniale. La sfârşitul epocii, coloniile americane se desprinseseră de Marea Britanie şi cea mai mare parte a Americii Latine îşi câştigase independenţa faţă de Spania şi Portugalia. Controlul asupra rămăşiţelor imperiale din zona Caraibelor şi Canada era limitat. Se poate afirma că interacţiunile economice globale deveneau mai intense – cu siguranţă pentru acele state şi societăţi cel mai intens angrenate în schimburi comerciale şi migraţii transatlantice. Transporturile navale de lingouri din Americi către Peninsula Iberică erau de asemenea dimensiuni încât sistemul

monetar al acestor state era copleşit (Braudel, 1984). În timp ce relaţia definitivă între comerţul cu sclavi, economiile bazate pe plantaţii şi acumularea de capital şi industrializarea europeană rămâne încă de clarificat, este evident că aceste interacţiuni economice globale au avut un impact mai mare decât pur şi simplu sporirea consumului elitelor şi finanţarea cheltuielilor statului (Solow şi Engerman, 1988; Blackburn, 1997). În Europa de Nord-Vest, pe acest val de interacţiune economică s-au format noi industrii şi sisteme bancare interne, companii şi sisteme comerciale şi de asigurări.

În cea mai mare parte a epocii, infrastructurile globalizării, transportul şi comunicaţiile aveau la bază tehnologii puţin diferite de cele din epoca anterioară. Răspândirea tiparului mecanizat în Europa a ajutat cu certitudine circulaţia şi densitatea schimburilor culturale. La sfârşitul acestei epoci, căile ferate, vapoarele mecanizate din fier şi progresele înregistrate în construcţia canalelor şi drumurilor făceau mai uşoare interconexiunile pe distanţe mari. Dar nici una dintre tehnologiile respective nu fusese extinsă cu mult dincolo de hotarele câtorva state occidentale din nucleu. Totuşi, expansiunea economiilor europene a permis ca toate aceste tehnologii, în special transportul oceanic, să fie folosite mai intens decât înainte. Infrastructurile militare şi politice şi-au extins în mod decisiv aria de acoperire, întinzându-se de la Europa la Americi şi Oceania (vezi capitolele 1 şi 2). Formarea pieţelor legate peste Atlantic şi din Europa, peste Africa, înspre est a fost de asemenea importantă prin faptul că le-a permis negustorilor europeni să ocolească treptat teritoriile islamice (vezi capitolul 3). La aceasta s-au adăugat corporaţiile transnaţionale timpurii, precum compania olandeză şi cea engleză ale Indiilor de Est, deşi radical diferite de CMN-urile contemporane ca structură şi mod de operare (vezi capitolul 5). Însă velocitatea fluxurilor în cadrul acestor infrastructuri mai stabile de schimburi reciproce şi guvernare era încă limitată la viteza navelor şi a cailor.

Încă o dată, gradul în care relaţiile globale au fost instituţionalizate şi reglementate a rămas foarte limitat. În Europa se forma un sistem interstatal de diplomaţie şi recunoaştere reciprocă, însoţit de aspecte privind reglementarea multilaterală a comportamentului interstatal prin dezvoltări precum Concertul European. Această societate europeană de state urmărea de asemenea, progresiv şi prin metode variate, să extindă „standardele de civilizaţie" dincolo de Europa şi de avanposturile sale imperiale (Watson, 1992, 1997). Simultan, s-a extins în mare măsură şi aria de influenţă a instituţiilor Bisericii Romano-Catolice, deşi – precum în cazul coloniilor şi dependenţelor statelor europene – potenţialul centrului de a controla cu adevărat periferia era foarte limitat. Capacitatea avanposturilor periferice ale imperiilor europene de a opera fără atenţia cuvenită acordată împrejurărilor şi instituţiilor locale era la fel de redusă.

Ca şi în epoca premodernă a globalizării, contactele iniţiale şi fluxurile izolate se puteau dovedi distrugătoare şi transformative, în timp ce impactul relaţiilor mai susţinute era adesea mai puţin transparent sau imediat. Sosirea iniţială a europenilor în America Latină, cu colecţia lor de floră, faună şi microbi eurasiatici, a constituit un eveniment extraordinar de important pentru popoarele indigene (vezi capitolele 6 şi 8). Fluxurile migratoare pe termen mai lung către Americi şi din Rusia către Siberia au avut efecte mai puţin imediate, dar au avut ca rezultat, în cele din urmă, profunde modificări demografice, ecologice şi politice în aceste regiuni. Impactul comerţului cu sclavi asupra societăţilor africane a variat pe măsură ce unele societăţi s-au prăbuşit sau dezintegrat, în timp ce altele au prosperat prin cooperare. Dar interiorul continentului african a rămas închis la influenţele externe. În Asia, impactul acestor interconexiuni globale, în afara

Indiei, a rămas nesemnificativ. Forţa culturală, cea militară şi cea politică ale principalelor puteri din regiune au rămas suficiente pentru cea mai mare parte a perioadei, astfel încât legăturile globale au fost minimizate şi au avut un impact infim pe plan intern.

Poate că impactul cel mai puternic al acestor întâlniri globale s-a produs asupra Europei înseşi. Deşi istoria economică rămâne controversată, pare rezonabil să afirmăm că accesul la bogăţia şi excedentul Lumii Noi, destinderea demografică produsă de migraţia transatlantică şi impulsul rivalităţii între imperii au contribuit toate la dezvoltarea de noi tehnologii şi instituţii ale puterii în Europa, forţe care aveau să se dezlănţuie total pretutindeni în lume, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

În capitolul 6 despre migraţiile umane, am subliniat că, pentru cea mai mare parte a istoriei umane, modelele centru-periferie şi urban-rural oferă un mod mai bun de înţelegere a spaţiului politic decât cel clar delimitat de hotare politice determinate. Totuşi, în această epocă suntem martorii apariţiei în Europa a unor noi forme de teritorialitate, precum şi a ideii – dacă nu întotdeauna a realităţii – hotarelor fixe şi delimitate cuprinzând un stat suveran şi autonom (vezi capitolul 1 despre formarea statelor şi graniţelor). Dezvoltarea statelor teritoriale suverane şi relaţia lor cu naţiunile se întind de-a lungul epocilor noastre de globalizare (vezi capitolul 7 despre antecedentele din epoca modernă timpurie ale naţiunilor, statelor şi naţionalismului). Însă este rezonabil să afirmăm că aceste procese nu s-au consolidat în totalitate în Europa – ca să nu mai spunem în afara Europei – până la mijlocul secolului al XIX-lea. Ne vom opri în continuare asupra formării statelor şi hotarelor şi asupra relaţiei sale cu globalizarea. Avem de-a face aici, ca şi în cazul noilor forme şi al intensităţii în creştere a globalizării, cu o tranziţie majoră între epoca modernă timpurie şi cea modernă.

Globalizarea modernă, circa 1850-1945

Pe când cele trei secole şi jumătate dinainte de 1850 au fost martorele instituirii unor reţele şi fluxuri globale extinse şi din ce în ce mai intense, predominant sub controlul puterilor europene, perioada ulterioară a cunoscut o accelerare uriaşă a răspândirii şi consolidării acestora. În Occident, cei 100 de ani scurşi de la mijlocul secolului al XVIII-lea au fost martorii unui val puternic de transformări structurale – economice şi politice. Societăţile europene au construit sau au început să construiască economii capitaliste industrializate, armament şi tehnologii navale extrem de avansate şi instituţii de stat din ce în ce mai puternice. Exploatând aceste inovaţii, aria de acoperire a imperiilor globale occidentale se extinde şi, prin urmare, se produce o explozie a puterii economice şi a influenţei culturale occidentale. Puterea europeană s-a extins în aproape toate regiunile globului pe care le găsise inaccesibile (Africa Subsahariană) sau din care fusese exclusă în mod activ (Asia de Est); au urmat lupta pentru Africa, dezmembrarea Chinei, colonizarea unei mari porţiuni din Africa de Nord şi Asia de Sud-Est şi deschiderea Japoniei.

În contextul acestei expansiuni uriaşe a relaţiilor politice şi militare globale, epoca a fost martora unor patternuri de globalizare economică foarte extinse, intense şi semnificative din punct de vedere social – comerţul şi investiţiile globale au luat avânt. Marile migraţii transatlantice din Europa spre Lumea Nouă au culminat cu un important val înainte de izbucnirea primului război mondial. Decăderea comerţului cu sclavi a oferit posibilitatea ca valuri enorme de lucrători cu contracte de ucenicie să părăsească Asia în

căutarea unui loc de muncă în America de Nord şi de Sud şi în coloniile europene din Oceania, Asia, Africa şi Caraibe. Patternurile şi interconexiunile culturale s-au intensificat şi ele pe măsură ce noi tehnologii de comunicaţii şi transport – căile ferate şi telegraful – se răspândeau, iar ameninţarea şi consolidarea dominaţiei imperiale europene pe întreg globul a obligat alte societăţi la o ciocnire culturală inegală cu Occidentul. Epoca a fost marcată de asemenea de începuturile unui nou val de interconexiuni internaţionale în plan ecologic, pe măsură ce în Europa a apărut poluarea transfrontalieră pe scară restrânsă, defrişarea tropicală organizată sub auspiciile imperiale a luat amploare, iar răspândirea globală a industrialismului şi a utilizării combustibilului fosil au început să transforme, fără a se şti la acea vreme, compoziţia atmosferei. Această epocă a globalizării intensificate şi cu multiple faţete avea să fie întreruptă rapid şi abrupt de primul război mondial.

Caracteristica definitorie a epocii a fost influenţa politică şi militară a imperiilor europene şi a celui american, care s-au extins la maximum, creând o reţea de interconexiuni cu adevărat globală, deşi fragmentată de rivalităţi imperiale. Imperiul Britanic s-a consolidat în dominioanele „albe", Caraibe şi India, şi s-a extins în Birmania, insulele din Pacific şi avanposturile din China şi din sudul şi estul Africii. În mod asemănător, francezii s-au extins în Indochina, au preluat controlul unei mari părţi din Africa de Nord şi au emis pretenţii asupra unor zone din Pacific şi a unei părţi considerabile din Africa de Vest. Republica Americană a ajuns în cele din urmă pe coasta Pacificului, a închis frontierele şi, într-o izbucnire de extindere imperială, aproape fără efort, a dobândit de la ruşi teritoriul aparent sterp al Alaskăi şi a anexat Insulele Midway din Pacificul central-nordic. Ca urmare a victoriei asupra spaniolilor în războiul din 1898, controlul american s-a extins în Insulele Hawaii, Insulele Wake, Guam şi Filipine. În aceste privinţe, epoca respectivă a fost una în care formele coercitive de globalizare au dobândit o dimensiune cu adevărat globală. Alături de aceste patternuri de globalizare politică şi militară, s-a creat o reţea uriaşă de interacţiuni şi fluxuri economice internaţionale care erau cu adevărat globale ca răspândire. Comerţul şi investiţiile au crescut vertiginos la niveluri nemaiîntâlnite şi, în ciuda fluxurilor economice semnificative între ţările dezvoltate, cele mai multe schimburi economice au avut loc între centrele imperiale şi periferie. În mod similar, patternurile migraţiei au devenit mai globale pe măsură ce au sporit migraţiile transatlantice; ele s-au conjugat, de exemplu, cu diasporele masive ale epocii, care au trimis indieni în Caraibe, Africa şi insulele din Pacific, chinezi în America de Nord şi Asia de Sud-Est şi japonezi în America Latină.

De-a lungul unei serii întregi de domenii, intensitatea relaţiilor globale a crescut. Faptul este cel mai evident în sferele comerţului, investiţiilor şi migraţiei. Raportul comerţ/PIB pentru ţările dezvoltate şi în anumite sectoare economice a atins noi maxime (vezi capitolul 3). Nivelurile ridicate de investiţii străine au fost vitale pentru industrializarea şi dezvoltarea infrastructurală a Statelor Unite, a unor părţi din Europa de Est, a Scandinaviei şi a unor porţiuni din America Latină (vezi capitolul 4). Cifrele absolute de migranţi şi raportul migranţi/populaţia ţării de origine, respectiv migranţi/populaţia ţării-gazdă au fost la fel de însemnate (vezi capitolul 6 despre migraţiile transatlantice şi diasporele asiatice). Impactul lor economic a fost unul considerabil. Industrializarea americană a prosperat pe baza fluxurilor de forţă de muncă ieftină care soseau, în timp ce industrializarea europeană a fost mai rapidă şi mai liniştită din punct de vedere social, dată fiind supapa de evacuare pe care o reprezenta migraţia pentru săraci, cei fără pământ

şi şomeri. Intensitatea controlului politic pe distanţe mari a sporit la rândul ei. Dimensiunile, coerenţa şi puterea sporite ale statelor metropolitane, la care se adaugă transportul mai rapid şi comunicaţiile telegrafice, au permis aplicarea unor politici imperiale mai sistematice, deşi acestea rămâneau slabe în comparaţie cu gradul de control şi putere pe care statele îl puteau atinge în teritoriul propriu. Şi impactul interconexiunilor culturale a fost, de asemenea, intens, dar destul de diferit faţă de cel din perioadele anterioare, căci această perioadă a fost martora circulaţiei, răspândirii şi impunerii ideologiilor şi discursurilor occidentale seculare; epocile anterioare fuseseră predominant caracterizate de discursuri teologice şi religioase. După cum am subliniat în capitolul 7, efectele marxismului, liberalismului, naţionalismului şi ştiinţei, deşi iniţial fragmentare şi concentrate exclusiv asupra grupurilor de elită, aveau în cele din urmă să transforme considerabil (deşi în nici un caz să distrugă) culturile, identităţile şi practicile sociale ale popoarelor din întreaga lume.

La baza globalizării politice, economice şi culturale a stat dezvoltarea noilor infrastructuri de transport şi control care, conjugată cu un mediu internaţional în care norma era mai degrabă pacea decât războiul, a contribuit considerabil la avântul său. Din 1850 până în 1914, un val de inovaţii a început să unească şi să coreleze sistemele imperiale. Căile ferate au înlăturat, în cele din urmă, impedimentele şi restricţiile transportului pe uscat cu animale. Au devenit posibile din punct de vedere economic fluxuri masive de produse agricole şi manufacturate – şi nu doar de mărfuri de lux – transportate pe uscat. Controlul politic şi militar a putut fi extins de la avanposturile de coastă către interiorul societăţilor înconjurate de uscat. Trecerea de la vele la abur s-a conjugat cu construirea canalelor Panama şi Suez, reducând spectaculos distanţa şi pericolele principalelor rute comerciale oceanice. Costurile de transport (şi unele incertitudini) ale comerţului şi migraţiei internaţionale s-au diminuat extrem de repede, iar volumul lor a crescut. Dacă sistemele de mesagerie ce foloseau porumbei se întâlneau încă într-o măsură foarte mare în Europa în secolul al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea şi tot aici fuseseră înfiinţate şi câteva sisteme poştale internaţionale private, infrastructurile globale de comunicaţii au fost transformate de revoluţia transporturilor din epocă şi de crearea telegrafului transoceanic – o infrastructură ce a sporit spectaculos viteza de comunicare. Elitele politice, militare şi economice care aveau acces la aceste reţele erau informate mai îndeaproape şi mai repede despre evenimente îndepărtate. Acelaşi lucru se poate spune şi despre unele segmente ale publicului, o dată cu apariţia alfabetizării în masă şi a presei populare în anumite societăţi.

Spre deosebire de epocile anterioare, perioada modernă a globalizării a fost caracterizată de un nivel de instituţionalizare mult mai ridicat. De exemplu, fluxurile migratoare erau controlate mai sistematic de guvern şi de agenţii private atât în ţările-gazdă, cât şi în cele de origine, existând pieţe ale muncii mult mai organizate şi sisteme de transport mai regulate (vezi capitolul 6). Interacţiunile economice au ajuns să fie guvernate de o serie de instituţii financiare internaţionale în dezvoltare – în primul rând, bănci multinaţionale şi, bineînţeles, sistemul Etalonului-Aur; nici una dintre acestea nu are corespondenţi în nici o epocă anterioară. În plus, un val complet de instituţii politice internaţionale au fost dezvoltate pentru a reglementa problemele şi preocupările obişnuite, inclusiv sistemele poştale, sistemele de navigaţie, măsurile şi greutăţile sau comunicaţiile telegrafice (vezi capitolul 1 şi Murphy, 1994).

În această epocă, problema stratificării este mai puţin ambiguă decât înainte. Puterile dominante ale lumii făceau şi refăceau interconexiuni globale, controlau infrastructurile

care le susţineau, proiectau şi controlau instituţiile menite să le reglementeze. Între aceste state occidentale exista o balanţă a puterii instabilă şi un pattern schimbător de alianţă şi rivalitate. Dincolo de nucleul marilor puteri, alte state şi societăţi erau subordonate în reţelele globale respective, dar în moduri diferite şi cu grade de impact variate. Impactul relaţiilor globale a variat considerabil în funcţie de domeniile de interacţiune şi de implicarea diferenţiată a statelor şi a societăţilor în acestea. Am analizat deja mai sus o parte dintre ele, dar efectele-cheie ale epocii includ:

- Efecte politico-militare: multe state şi elite non-europene au decăzut sau au fost distruse. Ameninţarea posibilei dominaţii europene a determinat de asemenea modernizarea internă în unele state care au scăpat de colonizarea directă (Turcia, Japonia, China).
- Comerţ şi investiţii: creşterea economică şi transformarea structurală au fost stimulate în statele occidentale din nucleu, în câteva colonii a fost trasată în mod decisiv calea dezvoltării economice şi s-au furnizat mijloacele pentru o dezvoltare industrială târzie în regiunile periferice ale Europei şi ale Americii de Nord şi Latine.
- Migraţie: s-a declanşat o transformare demografică în cele două Americi şi în câteva colonii europene, în timp ce Europa a dobândit o supapă de siguranţă socială.
- Cultură: creştinismul s-a răspândit în unele părţi ale Africii şi Asiei de Est; ideologiile şi discursurile laice occidentale au circulat în restul lumii – ajutând la impulsionarea formării mişcărilor naţionaliste şi comuniste şi la o restructurare a convingerilor tradiţionale în rândul elitelor.

Primul război mondial a pus capăt, în mod brutal, acestei epoci a globalizării, ceea ce poate părea un paradox, întrucât el a implicat mobilizări imperiale imense din partea francezilor şi englezilor (vezi capitolul 2). Războiul a văzut, de asemenea, puterile din cele două Americi, Asia şi Europa atrase împreună în aceeaşi conflagraţie. Dar, din perspectiva globalizării, consecinţele războiului au fost cele care au produs efectele cele mai durabile. În deceniile care i-au urmat, comerţul, investiţiile şi producţia internă s-au prăbuşit. Micile reveniri din anii '20 au fost subminate de Marea Depresiune din anii '30. Deşi impactul crahului de pe Wall Street şi depresiunea indicau gradul în care lumea rămăsese interdependentă din punct de vedere economic, rezultatul a fost o fracţionare în blocuri imperiale a ceea ce rămăsese din economia globală. Sistemul Etalonului-Aur şi patternurile liberului schimb au dispărut, fiind înlocuite de preferinţa imperială şi, în cazul Uniunii Sovietice şi al celui de-al Treilea Reich, de autarhia economică explicită (vezi capitolele 3 şi 4).

Perioada interbelică a fost, într-adevăr, martora apariţiei instituţiilor politice globale şi a mecanismelor potenţiale de guvernare globală – precum Liga Naţiunilor –, dar, ca şi în cazul încercărilor de a înfiinţa instituţii economice globale, acestea au fost subminate de la început de rivalitatea imperială şi, mai târziu, de valul de autarhie şi naţionalism agresiv care a lovit Europa şi nu numai. În afara Occidentului, structurile imperiale şi politice ale epocii au rămas teoretic pe poziţii, alăturându-li-se în est imperialismul japonez în expansiune. Însă, în toate aceste structuri imperiale, răspândirea discursurilor culturale occidentale ajuta la conturarea forţelor şi mişcărilor care aveau să pulverizeze maşinăriile imperiale. Va fi nevoie de cel de-al doilea război mondial pentru a slăbi îndeajuns puterea japoneză şi pe cea europeană, astfel încât imperiile lor globale să fie în cele din urmă demolate. În locul lor s-au ridicat Statele Unite hegemonice, putere care

avea să stabilească structurile formale şi informale ale guvernării globale ; un val reînnoit de globalizare, susţinut de noi tehnologii şi infrastructuri de interacţiune, avea să traverseze o lume dominată nu de imperii amorfe, ci de state-naţiuni delimitate teritorial.

Globalizarea contemporană

După 1945 s-a produs un nou val de fluxuri şi interconexiuni globale. Impactul celui de-al doilea război mondial, precum şi al evenimentelor ce i-au urmat a fost suficient de important încât să putem considera epoca postbelică drept o formă istorică distinctă de globalizare, mai degrabă decât, aşa cum sugerează mulţi sceptici, o întoarcere la patternurile secolului al XIX-lea. Bineînţeles, în ceea ce priveşte extensiunea legăturilor globale, aparent ea este o recuperare ; o întoarcere la *statu-quo ante* al epocii clasice a Etalonului-Aur. Dar afirmăm că, în aproape toate domeniile, patternurile contemporane de globalizare nu numai că le-au depăşit cantitativ pe cele din epocile anterioare, ci au prezentat şi diferenţe calitative incomparabile – şi anume în ceea ce priveşte modul în care globalizarea este organizată şi reprodusă. În plus, afirmăm că epoca contemporană reprezintă o confluenţă sau aglomerare unică de patternuri de globalizare în domeniile politicii, dreptului şi guvernării, chestiunilor militare, legăturilor culturale şi migraţiilor umane, în toate dimensiunile activităţii economice şi în ameninţările globale comune la adresa mediului. Mai mult, această epocă a experimentat inovaţii extraordinare în infrastructurile de transport şi comunicaţii şi o densitate incomparabilă de instituţii de guvernare şi reglementare globală. Paradoxal, explozia de fluxuri şi reţele globale s-a produs într-un moment când statul teritorial suveran, cu hotare stabile şi delimitate, a devenit forma aproape universală de organizare umană şi de guvernare politică.

Globalizarea contemporană a fost profund conturată de consecinţele structurale ale celui de-al doilea război mondial : înfrângerea puterilor Axei, epuizarea fostelor puteri imperiale europene şi izbucnirea Războiului Rece între SUA şi Uniunea Sovietică ; toate acestea au modificat structura de putere globală. Puterea militară şi relaţiile militare au căpătat forme consolidate şi globale. Spaţiul strategic al geopoliticii a devenit cu adevărat global, după care au urmat patternuri de transferuri de arme, transferuri de tehnologie militară şi sisteme de alianţe (vezi capitolul 2). În acelaşi timp, s-a format o nouă ordine politică mondială, care avea la bază ONU şi principalele sale instituţii şi agenţii (vezi capitolul 1). Această arhitectură globală a relaţiilor militare şi politice a supravegheat dezintegrarea imperiilor europene şi un val uriaş de decolonizare, independenţă şi formare a statelor în zonele Africii Subsahariene, Orientului Mijlociu şi Africii de Nord, Asiei de Sud şi de Est şi Pacificului. În anii 1990, unitatea politică de bază a lumii era, în mod copleşitor, statul-naţiune teritorial, deşi prezenta variaţii considerabile în privinţa coerenţei interne, a puterii şi a gradelor de autonomie. O dată cu sfârşitul Războiului Rece şi dezmembrarea Uniunii Sovietice, una dintre ultimele structuri imperiale ale lumii, s-a deschis calea unui nou mozaic de state-naţiune.

La sfârşitul secolului XX, imperiile, altădată principala formă de guvernare şi organizare politică mondială, lăsaseră locul unui sistem mondial de state-naţiune acoperit de sisteme multilaterale, regionale şi globale de reglementare şi guvernare. Mai mult, în timp ce epocile anterioare fuseseră dominate de hegemonia colectivă sau divizată a puterilor occidentale, epoca contemporană poate pretinde că are o singură putere

hegemonică potenţială: Statele Unite. Cu toate acestea, în ciuda potenţialului pentru o hegemonie globală, la sfârşitul Războiului Rece SUA au renunţat la orice pretenţii de imperiu global sau hegemonie explicită, din moment ce uriaşa lor putere structurală a rămas gravată în natura şi funcţionarea actualei ordini mondiale. În această privinţă, epoca contemporană este unică din punct de vedere istoric, în măsura în care patternurile de globalizare, spre deosebire de perioadele anterioare, nu mai sunt asociate sau bazate pe logica expansionistă sau pe instituţiile coercitive ale imperiului. Ceea ce nu înseamnă că susţinem că globalizarea contemporană este oarecum mai blândă decât în trecut, ci mai degrabă recunoaştem că forma sa politică şi dinamica sa cauzală sunt foarte diferite. Acest lucru se datorează parţial faptului că noile infrastructuri şi mijloace de supraveghere şi guvernare (control politic) la nivel global au modificat condiţiile şi mecanismele de reproducere şi contestare a structurii relaţiilor globale de putere.

În cadrul acestei structuri paradoxale de relaţii politice şi militare din ce în ce mai globale şi de state-naţiune teritoriale din ce în ce mai delimitate, un val de alte tipuri de globalizare au caracterizat epoca. Alături de instituţiile politice şi militare iniţiale ale hegemoniei americane se află instituţiile economice ale primelor decenii postbelice, cunoscute colectiv drept sistemul Bretton Woods. Îmbinând tranzacţii financiare internaţionale reglementate cu comerţul liber extins şi investiţiile americane peste hotare, acest regim a guvernat interacţiunile economiilor occidentale – şi nu numai – până la prăbuşirea sa, în anii 1970. Totuşi, spre deosebire de echivalentele sale interbelice, prăbuşirea sistemului Bretton Woods nu a dus la o etapă de autarhie economică, ci, dimpotrivă, a ajutat la declanşarea unei perioade de globalizare economică şi mai intensă, în care instituţiile îmbunătăţite ale sistemului Bretton Woods au continuat să deţină un rol important. Atât crizele petrolului generate de OPEC, cât şi influxurile masive de petrodolari în instituţiile bancare internaţionale au evidenţiat dimensiunile din ce în ce mai globale ale interacţiunii economice. Împletirea acestor evenimente cu noi infrastructuri de comunicaţii şi cu un val de dereglementare neoliberală, iniţial în cadrul principalelor economii occidentale, au încurajat o explozie a comerţului global, investiţiilor şi fluxurilor financiare (vezi capitolele 3, 4 şi 5). Deşi o mare parte din toate acestea s-a desfăşurat între cele trei centre ale economiilor capitaliste avansate (America de Nord, regiunea Asia-Pacific, Europa Occidentală), s-a înregistrat o implicare crescândă a multor alte regiuni – în special acolo unde industrializarea începuse cu succes.

Interesant este că, o dată cu această ordine economică mondială mai liberală, s-au dezvoltat mecanisme mai ferme de supraveghere economică multilaterală şi supraveghere regională. În această privinţă, intensificarea globalizării economice a fost asociată cu o intensificare a supravegherii economiei globale, cu o activitate de control sporită şi cu intensificarea activităţii internaţionale de reglementare, de exemplu prin OMC. Dereglementarea economiilor naţionale a fost însoţită de noi forme de reglementare în domeniul global. Totuşi, evoluţiile respective nu au fost impulsionate atunci când puterea hegemonică a Statelor Unite era la apogeu, ci atunci când ea a experimentat un declin relativ. În acest context, epoca actuală poate fi deosebită de trecut în măsura în care ritmul globalizării pare să nu mai fie direct corelat cu creşterea şi descreşterea unei singure puteri sau bloc hegemonic (Keohane, 1984a). Patternurile contemporane de globalizare economică reflectă o tendinţă cumulativă, în contextul noilor infrastructuri multilaterale de reglementare şi control, către aranjamente mai autoorganizatoare şi orientate către piaţă, care tind să primească îndrumare politică deschisă din partea unei puteri hegemonice

doar în perioadele de criză. Globalizarea contemporană a anunţat de asemenea o modificare în patternurile migraţiei globale. În primele trei decenii care au urmat celui de-al doilea război mondial, migraţiile s-au produs de la periferiile Europei şi dinspre fostele colonii europene către economiile avide de forţă de muncă ale Europei de Nord şi de Vest. Deşi au continuat, fie şi într-un ritm mai scăzut, după încetinirea creşterii economice de la începutul anilor 1970, lor li s-au adăugat noi patternuri de migraţie globală. Acestea au inclus o explozie a fluxurilor de refugiaţi şi azilanţi; migraţii latino-americane şi asiatice către America de Nord; şi fluxuri de forţă de muncă din Orientul Mijlociu şi Asia de Sud către proaspăt îmbogăţitele state din Golf.

Răspândirea globală a producţiei industriale şi a consumului s-a împletit cu reziduurile în cele din urmă toxice ale revoluţiilor industriale occidentale, creând forme de globalizare ecologică fără precedent. Epoca Războiului Rece, a ONU şi a economiei globale a fost însoţită de o recunoaştere a transformărilor uriaşe prin care au trecut bunurile comune globale – sistemul climatic, atmosferă, oceane şi regiuni polare. În plus, gradul de degradare ecologică internă a crescut în multe zone în asemenea măsură încât au sporit posibilitatea de „revărsare ecologică" şi frecvenţa cazurilor de poluare transfrontalieră, precum ploaia acidă şi comerţul cu deşeuri toxice şi nucleare (vezi capitolul 8).

Aşa cum poluarea şi ameninţările de poluare au depăşit fără a fi împiedicate graniţele nou create în lumea postbelică, la fel s-a întâmplat şi cu reţelele de comunicaţii globale (vezi capitolul 7). Epoca postbelică a fost martora dezvoltării vechilor tehnologii, precum cablurile submarine, radioul şi televiziunea, şi a domeniilor mai vechi, precum filmul internaţional şi activităţile editoriale internaţionale, dar şi a creării de noi tehnologii, cum sunt sateliţii şi computerele. Acestea au modificat viteza şi amploarea diverselor interacţiuni sociale şi culturale. În timp ce marea majoritate a interacţiunilor culturale în epocile anterioare aveau loc între elite, majoritatea interacţiunilor postbelice s-au desfăşurat prin mediile şi produsele culturii populare; la acestea s-a adăugat apariţia corporaţiilor mediatice transnaţionale. Ele au câteva precedente în agenţiile de ştiri şi editurile internaţionale din epoca modernă, însă se deosebesc prin amploare, diversitate şi putere (capitolul 7). Ecouri ale acestor transformări s-au înregistrat în economie, în politică şi în alte domenii, pe măsură ce forme diferite de putere socială şi infrastructură socială se împletesc cu ele şi sunt conturate de acestea.

Prin urmare, este foarte puţin surprinzător că într-o lume a globalizării intensificate s-au făcut cele mai importante încercări istorice de a reglementa şi instituţionaliza fluxuri şi reţele globale printr-o supraabundenţă de legi, tratate, organizaţii, reţele şi alianţe politice internaţionale, care însoţesc toate aceste domenii diferite de interconectare (vezi capitolul 1; despre mediu, vezi capitolul 8).

O parte consistentă a acestei cărţi a analizat contururile şi caracterul diferitelor domenii ale globalizării, cu scopul de a studia impactul lor asupra suveranităţii şi autonomiei statelor-naţiune; în partea următoare a acestui capitol rezervat concluziilor, vom face un rezumat al chestiunii respective. În ceea ce a mai rămas din această parte, ne limităm la schiţarea diferenţelor principale între epoca contemporană şi alte perioade de globalizare, concentrându-ne asupra diferenţelor care nu sunt doar cantitative, ci indică transformări importante în forma organizaţională a globalizării şi în implicaţiile sale pentru viaţa socială.

În epocile anterioare, când legătura între teritoriu şi suveranitate nu era atât de strânsă, centrul şi periferia, metropola şi colonia erau, aşa cum am observat, modele

utile pentru definirea spaţiului politic. Multe fluxuri interregionale şi globale mai degrabă au transformat şi au extins ariile respective decât să traverseze neapărat hotarele. În zilele noastre, niveluri fără precedent de fluxuri şi interconexiuni globale traversează o lume formată aproape în totalitate din state-naţiune. Caracterul aproape universal al statului-naţiune are un echivalent în extensiunea globalizării în aproape toate domeniile. Degradarea ecologică a bunurilor comune globale pătrunde, deşi în măsuri diferite, în fiecare colţ al planetei. Sistemul comercial internaţional – în special după prăbuşirea comunismului sovietic şi est-european şi după deschiderea Chinei – cuprinde aproape orice stat de pe hartă (vezi capitolul 3). Produsele şi tehnologiile culturale – precum filmele şi programele de televiziune – circulă pe toate continentele. Nici un stat nu este deconectat în totalitate de la reţelele globale de telecomunicaţii. Patternul de interconectare este unic pentru epoca actuală. Acestea fiind spuse, împletirea diferitelor state şi a diferitelor grupuri sociale în statele-naţiune respective şi nivelurile relative de control pe care îl exercită asupra respectivelor fluxuri rămân extrem de inegale.

Intensitatea fluxurilor şi interconexiunilor globale în comparaţie cu reţelele naţionale şi locale rămâne variabilă de la domeniu la domeniu şi de la stat la stat. Puţine state, precum Coreea de Nord, au ales să se izoleze de aceste fluxuri cât mai mult posibil; cu toate acestea, nici măcar Coreea de Nord nu a reuşit să se menţină pe deplin în afara reţelelor şi regimurilor geostrategice. Materialul studiului nostru de caz s-a concentrat asupra câtorva state din nucleul OCDE, ceea ce, în special în anumite domenii, lasă o impresie de intensitate în creştere, care nu este întotdeauna confirmată în restul lumii. Totuşi, datele noastre evidenţiază cu adevărat o intensitate în creştere a fluxurilor globale într-un număr de domenii. Intensitatea reţelelor comerciale globale se află, în general, în creştere, atât în ceea ce priveşte comerţul global în relaţie cu producţia mondială, cât şi, pentru multe ţări, în ceea ce priveşte nivelul comerţului raportat la PIB-ul naţional. Mai multe sectoare ale economiilor occidentale sunt mai dependente de exporturi în privinţa vânzărilor şi de importuri pentru bunuri şi componente intermediare. Şi este puţin probabil ca aceste tendinţe să descrească considerabil, când internetul transformă magazinul de la colţ într-un posibil supermarket global. Volumul schimburilor pe pieţele valutare globale raportat la rezervele monetare naţionale a crescut, la fel ca şi dependenţa guvernelor şi corporaţiilor de pieţele internaţionale de capital pentru atragerea de fonduri de investiţii. E posibil ca, pentru câteva ţări, nivelurile investiţiilor străine directe să fie încă mai puţin intense decât erau la apogeul secolului al XIX-lea, însă complexitatea şi extinderea reţelelor producţiei globale le depăşesc cu mult pe cele din epocile anterioare; în plus, în rândul statelor OCDE, volumul exporturilor naţionale, forţei de muncă ocupate, producţiei şi investiţiilor în tehnologie aferente CMN-urilor interne şi sucursalelor din străinătate este fără precedent (capitolul 5).

Creşterea uriaşă înregistrată de diversele interacţiuni globale şi regionale s-a sprijinit pe o serie de transformări în infrastructura interacţiunii globale. Subliniem că inventarea unora dintre aceste tehnologii nu este suficientă în sine pentru a le justifica desfăşurarea, aplicarea şi dezvoltarea; însă aportul lor atât la volumul sporit, cât şi la caracterul modificat al globalizării contemporane este indiscutabil. În ceea ce priveşte infrastructura transporturilor, epoca postbelică a fost martora utilizării intensificate şi a răspândirii globale a unor tehnologii mai vechi, precum motorul cu combustie internă şi căile ferate. De asemenea, a asistat la dezvoltarea unor noi forme de transport mult mai rapide şi eficiente pentru transportarea bunurilor vrac pe distanţe lungi: avioanele cu reacţie şi

transportul maritim în containere. Acestea s-au îmbinat pentru a spori enorm capacitatea de interacţiune a diferitelor state şi societăţi. Au contribuit la reducerea costurilor pe unitate şi au diminuat costurile de oportunitate la traversarea distanţelor uriaşe. Prin urmare, reţelele de transport sunt mult mai dificil de monopolizat sau de controlat de către state sau elite, fiind mai deschise şi accesibile unor categorii de public mai vaste decât în epocile anterioare: a se vedea expansiunea turismului global şi incapacitatea statelor de a controla pe deplin fenomenul migraţiei sau de a preveni traficul cu stupefiante peste graniţe.

Un set de factori echivalent se aplică în dezvoltarea tehnologiilor şi a sistemelor de comunicaţii. Epoca postbelică a asistat de asemenea la înflorirea unor tehnologii mai vechi, precum televiziunea, radioul şi telefonia, şi la crearea de noi infrastructuri, precum cablul din fibre optice, sateliţii şi sistemul digital. În plus, infrastructura globală culturală şi comunicaţională a epocii actuale se diferenţiază de cele anterioare prin predominanţa unei singure limbi – engleza –, ca o adevărată *lingua franca* globală între elite, prin rolul central al corporaţiilor private în producerea, reglementarea şi transmiterea culturii şi rolul diminuat al Bisericilor şi statelor şi prin publicul de masă, mai degrabă decât elitele, ca receptor al exporturilor culturale.

Dacă reţelele globale de interacţiune sunt administrate cu consecinţe mai bune decât erau prin structurile imperiale de la sfârşitul secolului al XIX-lea este o chestiune dezbătută încă. Cert e că densitatea şi gradul de instituţionalizare a fluxurilor şi reţelelor globale, regularitatea şi predictibilitatea multor legături şi interacţiuni, ca şi volumul total al instituţiilor şi regimurilor de guvernare regională şi globală sunt unice. Numărul enorm de organizaţii interguvernamentale, tratate internaţionale, organizaţii internaţionale neguvernamentale este în primul rând un fenomen postbelic (vezi capitolul 1). În mod similar, patternul stratificării globalizării contemporane este foarte diferit de cel al epocilor anterioare. În primul rând, confluenţa extraordinară a diferitelor forme de globalizare a creat patternuri variate de disparitate şi ierarhie. În domeniile politic şi militar, cea mai mare parte a epocii contemporane a fost dominată de lumea bipolară a Războiului Rece. Aceasta a generat o ierarhie foarte explicită a puterilor – aliaţi principali, state-client şi state, în teorie, nealiniate. După încheierea Războiului Rece, ierarhia militară globală este dominată categoric de SUA, în jurul cărora o serie de puteri secundare au creat o lume mult mai multipolară. În domeniul economic, stratificarea a avut loc predominant între statele OCDE şi statele non-OCDE, iar în cadrul OCDE, cele mai mari economii – grupul G7 – deţin cea mai mare parte a controlului asupra reţelelor şi infrastructurilor globale. O dată cu prăbuşirea sistemului Bretton Woods, predominanţa Statelor Unite în acest domeniu a lăsat din nou locul unei lumi mai multipolare. În ultimele două decenii, industrializarea Asiei de Est şi a Americii Latine şi crearea reţelelor globale de comerţ liber păreau a fi menite – în ciuda perioadelor de tumult economic – să rearanjeze structura puterii în cadrul reţelelor economice globale. Mai mult, vechea ierarhie Nord-Sud a lăsat locul unei geometrii mai complexe a relaţiilor globale de putere economică şi productivă – o nouă diviziune globală a muncii (vezi capitolele 3-5). Nordul şi Sudul devin din ce în ce mai mult categorii fără semnificaţie: în condiţiile globalizării, patternurile distribuirii puterii şi bogăţiei nu mai concordă cu o simplă împărţire a lumii în centru şi periferie, ca la începutul secolului XX, ci reflectă o nouă geografie a puterii şi a privilegiilor care transcende hotarele politice şi regiunile, reconfigurând ierarhiile internaţionale şi transnaţionale instituite ale puterii sociale şi bogăţiei.

În privinţa mediului înconjurător, stratificarea afacerilor globale dobândeşte o geografie diferită. Pe de o parte, divizarea Nord/Sud, OCDE/non-OCDE descrie consumul extrem de inechitabil al resurselor în lume, însă distribuţia ameninţărilor şi a expunerilor la risc este mult mai complexă. Grave probleme ecologice, de la rarefierea stratului de ozon la încălzirea globală, bântuie aproape toate colţurile pământului, în timp ce multe alte pericole ecologice – precum ploaia acidă, poluarea cu reziduuri toxice şi atacurile asupra biodiversităţii – sunt răspândite neomogen (vezi capitolul 8). În cele din urmă, în domeniul culturii şi al fluxurilor culturale, împărţirea lumii în Occident şi restul lumii care a caracterizat secolul al XIX-lea s-a menţinut într-o măsură considerabilă. Cu toate acestea, fluxurile culturale şi infrastructurile culturale emergente se deosebesc în anumite privinţe esenţiale. În primul rând, vechile reţele imperiale de telecomunicaţii au fost erodate şi înlocuite cu reţele private şi mai universale. În al doilea rând, rolul Statelor Unite în producerea şi transmiterea atât a culturii elitelor, cât şi a celei populare este mult mai dominant decât în epocile anterioare. În cele din urmă, s-au înregistrat câteva modificări semnificative în aceste fluxuri pe măsură ce s-au diversificat identităţile culturale, ideile, artefactele şi produsele culturii populare.

Rezumând, deşi există continuităţi importante cu etapele anterioare ale globalizării, patternurile contemporane ale globalizării constituie o formă istorică distinctă care este ea însăşi un produs al unei conjuncturi unice de forţe sociale, politice, economice şi tehnologice. Caracteristicile sale fundamentale pot fi descrise în termenii următori:

- *dimensiune spaţio-temporală* – extensiunea, intensitatea, velocitatea şi propensiunea de impact fără precedent istoric ale fluxurilor, interacţiunilor şi reţelelor globale, cuprinzând toate domeniile sociale;
- *dimensiune organizaţională* – instituţionalizarea şi organizarea fără precedent a relaţiilor de putere sociale, politice şi economice din întreaga lume prin noi infrastructuri de control şi comunicare. Globalizarea este departe de a fi pur şi simplu „în afara oricărui control" şi constituie, dimpotrivă, obiectul noilor forme de reglementare multilaterală şi guvernare multistratificată;
- *dimensiune conjuncturală* – confluenţa unică a influenţelor globalizatoare în toate aspectele vieţii sociale, de la cel politic la cel ecologic;
- *modalităţi diverse* – importanţa în creştere a patternurilor diferenţiate de migrare, globalizarea culturală şi ecologică alături de prezenţa durabilă a aspectelor militare, economice şi politice ale globalizării predominante la sfârşitul secolului al XIX-lea;
- *reflexivitate* – o elită mondială în dezvoltare şi o conştiinţă populară a interconectării globale accentuată de globalizarea infrastructurilor de comunicaţii şi a industriilor mass-media. În comparaţie cu sfârşitul secolului al XIX-lea, când era definită ca un proiect coercitiv de formare a imperiilor globale sau de geopolitică, globalizarea reflectă în prezent proiectele politice sau economice variate şi conştiente ale elitelor naţionale şi ale forţelor sociale transnaţionale, care adesea promovează viziuni contradictorii ale ordinii mondiale;
- *contestare* – conştientizarea tot mai acută a globalizării a încurajat contestarea sa în toate domeniile, de la cel cultural la cel militar, pe măsură ce statele, cetăţenii şi mişcările sociale încearcă să se împotrivească sau să controleze efectele acesteia. Mai mult, instituţionalizarea politicii mondiale a transformat politica de contestare şi control asupra globalizării, care era la începutul secolului doar o chestiune internă a

imperiilor, într-o politică globală de stabilire a agendei, formare de coaliţii şi reglementare multilaterală;

- *regionalizare* – în timp ce începutul secolului XX a fost martorul expansiunii imperiilor globale, sfârşitul acestui secol a fost martorul destrămării lor şi al regionalizării semnificative a relaţiilor economice, politice şi militare pe plan mondial. Dar, spre deosebire de perioadele anterioare, când imperiile şi blocurile aveau ca scop dezvoltarea autonomă, procesele contemporane de regionalizare şi globalizare au devenit, în mare parte, tendinţe ce se accentuează reciproc în cadrul economiei politice globale;
- *occidentalizare* – marea parte din istoria globalizării a constituit-o evoluţia occidentalizării şi a contestării sale pe tot cuprinsul globului. Deşi încă în mare măsură asimetrice, patternurile contemporane ale globalizării, în domeniul militar, financiar, cultural, ecologic, politic sau productiv, au devenit mai puţin eurocentrice sau atlantocentrice în comparaţie cu cele de la începutul secolului XX;
- *teritorialitate* – globalizarea, aşa cum este evident din schimbările politice analizate în capitolul 1, a contribuit consecvent de-a lungul secolelor la trasarea şi retrasarea hotarelor şi a jurisdicţiilor politice. Însă reorganizarea spaţiului economic, social, cultural şi ecologic sugerată de patternurile contemporane ale globalizării, în contextul comunităţilor politice stabile teritorial şi exclusive, pune în cauză principiul teritorial ca singura şi principala bază pentru organizarea guvernării politice şi exercitarea autorităţii politice. Teritoriul şi teritorialitatea rămân, aşadar, la fel de politizate pe cât erau în epoca imperiilor globale, deşi, în prezent, „ameninţările" la adresa integrităţii teritoriale a statului-naţiune nu mai sunt doar externe sau militare; puterea militară nu mai este instrumentul unic, raţional sau eficient pentru soluţionarea sau controlul multora dintre noile provocări transfrontaliere. Globalizarea contemporană este, prin urmare, asociată cu un gen foarte diferit de politică a teritorialităţii;
- *forme de stat* – diferite forme istorice de globalizare au fost asociate cu diferite forme de stat. În comparaţie cu începutul secolului XX, guvernarea contemporană este o „guvernare mare", în măsura în care statele cheltuie o proporţie considerabilă din venitul naţional, angajează un număr important de oameni şi au responsabilităţi foarte variate nu doar pentru managementul economiei, ci şi pentru securitatea şi bunăstarea cetăţenilor lor. Prin urmare, se poate demonstra că globalizarea are în prezent un impact politic mai evident asupra statelor capitaliste avansate în comparaţie cu statele mai puţin intervenţioniste şi mai puţin orientate către bunăstare din epoca de dinainte de 1914. Mai mult, politica internă de ajustare la globalizare, de administrare sau mediere a efectelor globalizării (ca şi în cazul comerţului liber) diferă considerabil în prezent de aceea din epoca statelor imperiale, la sfârşitul secolului al XIX-lea, deşi este important să nu exagerăm aceste diferenţe;
- *guvernare democratică* – în comparaţie cu epocile precedente, globalizarea contemporană se desfăşoară pe fondul unui sistem global de state, în care majoritatea statelor pretind a fi democratice, dar în care principiul democratic este doar rareori extins pentru a acoperi aspecte ale reglementării multilaterale şi ale guvernării globale. Aşadar, globalizarea actuală ridică un set cu totul nou de dileme politice şi normative care nu au nici un echivalent real în epocile anterioare, şi anume cum să îmbini un sistem de guvernare democratică înrădăcinată teritorial cu o organizare transnaţională şi globală a vieţii sociale şi economice.

Grila C.1. *Principalele fluxuri şi reţele globale*

	Epoca premodernă	Epoca modernă timpurie	Epoca modernă	Epoca contemporană
Principalele fluxuri şi reţele globale	Sisteme imperiale timpurii Religii mondiale Imperii nomadice şi expansiune agrară Ciume şi epidemii Comerţ la distanţe mari	Expansiune politică şi militară Europa şi Lumea Nouă: fluxuri demografice, ecologice, epidemiologice Dezvoltarea imperiilor europene globale Noi schimburi economice transatlantice	Imperii europene globale, fluxuri militare, politice, culturale – geopolitică Circulaţie globală a discursurilor şi ideologiilor laice occidentale Migraţii transatlantice, diaspore asiatice Economie mondială	Formarea relaţiilor militare globale, a sistemelor de guvernare regională şi globală şi a dreptului internaţional, în timpul şi după sfârşitul Războiului Rece Globalizarea economică pre- şi post-Bretton Woods: comerţ, pieţe financiare, producţie şi investiţii multinaţionale, transfer de tehnologie Pericole ecologice globale: bunuri comune globale, interdependenţă, poluare transfrontalieră Noi patternuri de migraţie globală Răspândire globală a CMN-urilor din domeniul mass-media, a culturii şi discursurilor populare occidentale Noi reţele globale de comunicaţii şi transport

	Epoca premodernă	Epoca modernă timpurie	Epoca modernă	Epoca contemporană
State, frontiere şi teritorii	Toate frontierele neclare şi imprecise Migraţiile şi alte mişcări au tendinţa de a nu traversa frontierele, ci de a recontura spaţiul politic; situaţia continuă în următoarele două epoci	Formarea proto-naţiunilor şi a statelor moderne absolutiste şi constituţionale în Europa Primele revoluţii naţionale către sfârşitul perioadei (Franţa, SUA) Regatele, imperiile şi „suveranitatea" suprapusă fracţionată mai sunt încă formele dominante în Europa, precum şi în afara Europei	Se dezvoltă state-naţiune în Occident şi America Latină În restul lumii domină imperiile şi regatele europene şi indigene	Statul-naţiune este unitatea politică dominantă Unităţi regionale emergente Guvernare multistratificată

Grila C.2. *Caracteristici dominante ale formelor istorice de globalizare*

	Epoca premodernă	Epoca modernă timpurie	Epoca modernă	Epoca contemporană
Extensiune	Majoritatea fluxurilor doar trans-eurasiatice, câteva interregionale şi intercivilizaţionale	Un caracter mai global în anumite privinţe, pe măsură ce legăturile Americii şi Oceaniei cu Eurasia se dezvoltă Mai multe interconexiuni între Europa, Orientul Mijlociu şi Africa	Din ce în ce mai globală: imperiile europene atrag mai puternic Asia de Est şi Africa în reţelele globale; Estul priveşte către exterior Economia globală se răspândeşte în afara triunghiului atlantic	Majoritatea domeniilor-cheie sunt globale. Unele reţele şi relaţii cu adevărat globale, precum încălzirea globală, altele aproape globale, precum comerţul
Intensitate	Fluxuri intense, dar trecătoare Relaţii consolidate la o intensitate redusă, în scădere la distanţă	Fluxuri, intense dar trecătoare Relaţii politice consolidate, rămân la o intensitate redusă: imperiile transatlantice se fragmentează Intensitate în creştere în economiile transatlantice şi alte legături economice globale	Se formează noi imperii şi reţele politice şi militare globale durabile Intensitatea impactului economic şi cultural creşte vizibil	Foarte ridicată în termeni economici şi ecologici Mai intensă şi mai penetrantă din punct de vedere cultural în domeniul public Migraţie mai puţin intensă decât în epoca anterioară, dar în creştere către acel nivel
Velocitate	Redusă	Redusă	Medie	Ridicată în privinţa transportului şi comunicaţiilor şi, în unele cazuri, instantanee şi în timp real (televiziune, pieţe financiare)

	Epoca premodernă	Epoca modernă timpurie	Epoca modernă	Epoca contemporană
Infrastructură	Scrisul Tiparul mecanizat în unele zone Domesticirea animalelor pentru transport Pace imperială – câteva rețele de drumuri Câteva progrese în tehnologia maritimă și cartografie	Inovații europene și intensificare a tehnologiilor maritime și a tehnicilor de navigație Tiparul mecanizat pătrunde în Europa și apoi în coloniile sale Înființarea sistemelor poștale europene	Căi ferate Navigație mecanizată Telegrafie, telefonie Apariția și folosirea pe scară redusă a motorului cu combustie internă, a radioului și a televiziunii	Zborul Telefonia îmbinată cu computerele și digitalizarea Cablare globală Sateliți globali Internet Expansiunea televiziunii, a radioului
Instituționalizare	Foarte redusă – doar ecumene și sisteme de tribut	Foarte redusă – doar diplomație etc.	Medie, dar în creștere în unele domenii, în special în economie, migrație	Ridicată – toate domeniile, multe forme
Stratificare	Implicare puternic stratificată în cadrul civilizațiilor, cu fluxuri la distanțe mari, doar centrele și elitele metropolitane pe principalele rute comerciale etc. sunt strâns legate de aceste fluxuri și rețele Între civilizații – islam, China, India – principalele noduri ale rețelelor globale; Europa, Africa, Asia de Sud-Est – periferice	Rețele transatlantice dominate de puteri și colonii europene Rețele ce traversează Oceanul Indian, din ce în ce mai mult controlate de Europa, dar contestate vehement de societățile locale și de rețelele comerciale islamice Europa nu reușește să pătrundă/controleze interiorul Asiei și al Africii	Dominație europeano-americană netă asupra instituțiilor și rețelelor globale Imperiul Britanic deosebit de puternic în contextul rivalității globale între imperii	Pattemuri specifice de stratificare în diferite domenii de globalizare Politică/militară – cea mai mare parte a perioadei dominată de Războiul Rece dintre SUA și URSS; oferă o ierarhie netă a puterii în aceste domenii. Perioada de după Războiul Rece a făcut loc unei stratificări mai multipolare Stratificare economică între și în cadrul societăților, țările OCDE dominante din punct de vedere al angrenării și controlului, balanța puterii deplasându-se dinspre SUA către alte state. Dezvoltarea NIE

	Epoca premodernă	Epoca modernă timpurie	Epoca modernă	Epoca contemporană
Stratificare		Centrele şi elitele metropolitane de pe principalele rute comerciale etc. continuă să fie strâns legate de fluxurile şi reţelele globale, dar apar unele creşteri în aria economiilor, sistemelor politice etc., influenţate şi conturate de conexiunile globale	Câteva societăţi non-europene capabile de o rezistenţă mai mare decât altele, unele capabile de modernizare indigenă – Japonia, Turcia	Stratificare culturală, chiar mai inechitabilă, industriile culturale americane şi limba engleză dominante în răspândirea globală a culturilor populare – deşi nu necontestate Stratificare ecologică foarte profundă între Nord şi Sud în ceea ce priveşte nivelurile de consum, însă producţia de şi expunerea la ameninţări/riscuri răspândite inegal
Moduri	Coercitiv Religios/ideologic	Coercitiv Imperial Religios/ideologic	Coercitiv Ideologic (din ce în ce mai secular) Competitiv	Competitiv Cooperativ Ideologic/cultural

Pe scurt, globalizarea contemporană are câteva dintre atributele a ceea ce în introducere a fost numit „globalizare groasă". Acest lucru este adevărat în special în ceea ce privește extensiunea, intensitatea și velocitatea fluxurilor și conexiunilor politice, economice și culturale: vezi grilele C.1 și C.2 (propensiunea de impact este analizată în grila C.3). Dacă aceste tendințe continuă să ia amploare o dată cu instituționalizarea și consolidarea organizațională în creștere, ele vor purta din ce în ce mai mult amprentele fluxurilor și rețelelor de interacțiune globale „groase". Totuși, traiectoria dezvoltării acestor procese rămâne incertă, deoarece ele depind de o anumită conjuncție de împrejurări și efecte istorice care sunt complexe și puternic diferențiate. În această privință, dominația actuală a globalizării neoliberale nu este atât de sigură pe cât sugerează mulți dintre apărătorii, dar și dintre criticii săi. Pe măsură ce efectele de contagiune ale crizei economice regionale din Asia de Est au ajuns să amenințe în anii 1990 stabilitatea globală, limitele proiectului neoliberal și reacțiile împotriva sa au devenit din ce în ce mai transparente. Dacă această criză prevestește o nouă transformare – în cuvintele lui Polanyi, o nouă „dublă mișcare" – în ceea ce privește forma istorică a globalizării rămâne de descoperit. Însă câteva posibilități sunt evidente în conjunctura actuală: o trecere către o formă de globalizare mult mai profund reglementată, o formă de globalizare subțire (pe măsură ce protecționismul, regionalismul și naționalismul exclusivist câștigă teren) sau o formă mai sălbatică de globalizare economică neoliberală (vezi capitolele 3 și 4).

Dispariția, renașterea sau transformarea puterii statului?

Atributele distincte ale globalizării contemporane, după cum am afirmat în capitolele anterioare, nu prefigurează în nici un caz pur și simplu dispariția statului-națiune și nici măcar erodarea puterii sale. Într-adevăr, în toate domeniile cercetate, este evident că în anumite privințe esențiale numeroase state, însă în special statele capitaliste avansate, au devenit mai active, chiar dacă formele și modalitățile acestui activism diferă de cele din perioadele anterioare. Nu cu mult timp în urmă, formele istorice de globalizare erau asociate cu anumite tipuri de formare și transformare a statelor; tot astfel, în era contemporană, procesele de globalizare sunt îndeaproape asociate cu o transformare sau reconstituire a puterilor statului-națiune modern (conceput în termenii funcțiilor, rolului, autorității, autonomiei și suveranității sale), deși în nici un caz nu constituie singura cauză a acesteia. Lucrul este vizibil în urma unei cercetări asupra măsurii în care patternurile contemporane de globalizare au ca rezultat confluența impacturilor decizionale, instituționale, distribuționale și structurale asupra statelor capitaliste avansate, impacturi care presupun o renegociere semnificativă a elementelor aparținând suveranității și autonomiei statului. Însă înainte de a aborda problema impacturilor, trebuie să facem trimitere la problema anterioară și asociată a principalelor forțe propulsoare care se află la baza globalizării contemporane, întrucât aspectul este central pentru orice evaluare a consecințelor sale cumulative.

După cum am observat în introducere, nu există nici o teorie coerentă a globalizării, cu toate că există o diversitate de descrieri care caută să identifice dinamica sa cauzală fundamentală. Oricare încercare de a specifica forțele motrice ale globalizării trebuie

tratată cu precauţie, întrucât generalizările cauzale în privinţa proceselor socio-istorice sunt inerent problematice (Giddens, 1984; Graham, 1997; McCullagh, 1998). Încercarea de a identifica principalele cauze ale globalizării contemporane presupune cu necesitate recunoaşterea faptului că, în explicarea proceselor de schimbare socială, limbajul cauzalităţii nu poate să coincidă cu cel al investigaţiei ştiinţifice deductive. În analiza forţelor motrice de la baza proceselor complexe de schimbare istorică, accentul cade cu necesitate pe îmbinarea tendinţelor şi pe factorii care împiedică sau alimentează aceste tendinţe. Noţiunea de cauză, relevantă în acest context, presupune ideea de îmbinare a evenimentelor, proceselor şi condiţiilor care împreună tind să genereze un anumit tip de rezultat (McCullagh, 1998, p. 178). În mod clar, este posibil ca diversele forme istorice de globalizare să urmeze căi cauzale distincte, în măsura în care importanţa relativă a diverselor forţe cauzale variază de la epocă la epocă. Astfel, după cum am observat, formele istorice premoderne şi moderne ale globalizării reflectă configuraţii diferite ale tendinţelor globalizatoare. În timp ce formele premoderne au fost în general dominate de mişcări migratoare, expansiune militară, construirea de imperii şi expansionismul cultural/religios, globalizarea modernă reflectă în general întâietatea expansiunii economice, politice şi militare. Însă prin această afirmaţie nu dorim să negăm contribuţia altor factori globalizatori, ci să susţinem că în perioade diferite unii factori au fost mai semnificativi sub aspect cauzal decât alţii.

Globalizarea contemporană nu poate fi redusă la un singur proces cauzal, ci implică o configuraţie complexă a logicii cauzale. Această configuraţie a fost detaliată în capitolele anterioare şi cuprinde tendinţele expansioniste ale sistemelor politice, militare, economice, de migraţie, culturale şi ecologice. Însă fiecare este mediată de revoluţia în comunicaţii şi transport de la sfârşitul secolului XX, care a facilitat globalizarea în toate domeniile activităţii sociale şi a extins dramatic – prin apariţia infrastructurilor mondiale pentru deplasarea oamenilor, bunurilor şi simbolurilor – capacitatea globală de interacţiune. De asemenea, au sporit foarte mult intensitatea şi velocitatea interacţiunilor globale, fiind totodată afectat impactul globalizării, mai ales sub aspectul consecinţelor sale pentru distribuţia puterii (Deibert, 1997).

Ceea ce trebuie menţionat în mod special în privinţa globalizării contemporane este confluenţa tendinţelor globalizatoare în interiorul tuturor domeniilor-cheie ale interacţiunii sociale. Astfel, conjunctura specială a dezvoltărilor – în domeniul politic, militar, economic, al migraţiei, cultural şi ecologic – şi interacţiunile complexe dintre acestea sunt cele care reproduc forma şi dinamica distinctă a globalizării contemporane. În consecinţă, explicarea globalizării contemporane doar ca produs al logicii expansioniste a capitalismului ori al răspândirii globale militare sau a culturii populare este cu necesitate reducţionistă şi unilaterală. Nu este contestat faptul că, în formele sale numeroase, capitalismul are o logică expansionistă; şi nu sunt contestate nici tendinţele globalizatoare ale sistemului de război şi ale anumitor mixturi culturale. Chiar dacă din punct de vedere analitic este necesară diferenţierea şi evaluarea patternurilor istorice de globalizare în fiecare domeniu, acest fapt poate să conducă la o descriere parţială şi fragmentată, întrucât o înţelegere cuprinzătoare a globalizării contemporane necesită explorarea conjugării forţelor globalizatoare şi a dinamicii interacţiunii lor reciproce. De pildă, patternul contemporan al globalizării comerţului presupune existenţa infrastructurilor globale politice, juridice şi financiare, având în acelaşi timp şi consecinţe financiare,

ecologice, de migraţie, politice, culturale şi militare. Interacţiunile dintre astfel de procese au tendinţa de a genera o dinamică sistemică, în măsura în care totalitatea fluxurilor, reţelelor, interacţiunilor şi interconexiunilor globale presupun o schimbare structurală în organizarea afacerilor sociale şi în exercitarea puterii (Axford, 1995).

Totuşi, această schimbare structurală sau transformare globală nu trebuie înţeleasă, aşa cum fac unii hiperglobalişti, în sensul că globalizarea contemporană este un proces istoric ireversibil sau liniar; altfel spus, că are o traiectorie istorică fixă şi se află dincolo de controlul politic. Globalizarea, după cum au subliniat argumentele din capitolele anterioare, nu este un proces automat care se autoreproduce. Din contra, elementele distinctive ale globalizării contemporane sunt magnitudinea şi instituţionalizarea reglementării sale politice la toate nivelurile şi abundenţa de forţe sociale care caută să realizeze un proiect global distinct, prin sloganuri precum piaţa globală sau „nava cosmică Pământ". De asemenea, globalizarea contemporană este un proces intens contestat, întrucât infrastructurile şi instituţionalizarea politicii globale generează noi arene şi mecanisme prin intermediul cărora sunt rezolvate conflictele privind condiţiile interacţiunii globale – de la coridoarele Comisiei Europene şi colectivele de dezbateri ale OMC până la summiturile alternative la „G7" ale ONG-urilor şi întâlnirile anuale ale OIM. Sub acest aspect, globalizarea contemporană nu limitează neapărat, după cum susţin mulţi hiperglobalişti, sfera acţiunii politice şi a iniţiativelor statelor, ci, dimpotrivă, este posibil să o extindă spectaculos, după cum sugerează discuţia din capitolele anterioare privind politizarea şi reglementarea globalizării economice, culturale şi ecologice. Totuşi, a susţine că globalizarea contemporană este politizată şi reglementată într-un grad mare nu implică şi acceptarea premiselor „şcolii sceptice", conform cărora ea se află efectiv sub controlul guvernelor naţionale (înţeles fie drept conducere de către stat, fie drept asentiment al acestuia), iar puterile statului-naţiune (definite în sensul cel mai larg) rămân fundamental neafectate. Aceasta întrucât imaginea cumulativă a impacturilor indică amplificarea transformării statelor capitaliste avansate.

În grila C.3 este prezentat un rezumat al acestor impacturi – tendinţele sau patternurile lor generale – în relaţie cu toate domeniile-cheie ale globalizării. În privinţa impacturilor decizionale, este clar că globalizarea din multe domenii afectează costurile şi beneficiile opţiunilor de politici, ale instrumentelor politicilor, precum şi echilibrul dintre opţiunile pentru politici locale, naţionale, regionale şi globale. Această afirmaţie este evidentă mai ales în domeniul economic şi în cel ecologic, în care anumite opţiuni în privinţa politicilor macroeconomice sau de protecţie a mediului tind să devină mai costisitoare (atât sub aspect social, cât şi sub aspect financiar), în timp ce altele ajung să fie mai atractive. Astfel, de exemplu, este posibil ca într-un sistem financiar globalizator politicile macroeconomice expansioniste ale statelor individuale să devină foarte costisitoare, întrucât pieţele financiare globale tind să impună o primă de risc pentru împrumuturi, mai ales dacă o asemenea expansiune sporeşte (sau pare a spori) tendinţele inflaţioniste. La fel în cazul riscurilor ecologice globale: pe măsură ce acestea devin mai vizibile din punct de vedere politic, costurile şi beneficiile sociale ale acţiunii internaţionale coordonate încep să încline balanţa în detrimentul costurilor şi beneficiilor sociale ale inacţiunii naţionale.

De asemenea, patternurile contemporane de globalizare generează impacturi instituţionale semnificative în măsura în care ele reconfigurează agendele instituţionale şi invită la inovaţie instituţională. Astfel, apariţia unui sistem de comerţ global şi dezvoltarea

Grila C.3. *Globalizarea contemporană : impacturi cumulative asupra statelor capitaliste avansate*

	Impacturi decizionale	Impacturi instituționale	Impacturi distribuționale	Impacturi structurale
Domeniul politic	Costuri și beneficii schimbătoare ale acțiunii politice interne *versus* internaționale/transnaționale	Apariția problemelor intermestice Multilateralism, regionalism și guvernare multistratificată Noi arene de mobilizare, acțiune și autoritate politică – formarea unor elemente ale societății civile transnaționale	Construcție de coaliții, mobilizare politică, difuzia puterii și autorității	Erodarea distincției intern/extern Difuzia puterii și autorității politice Noi regimuri de suveranitate și autonomie Comunități de destin suprapuse Autoritate fără teritorialitate Tranziție de la guvern înspre guvernare
Domeniul militar	Costuri și beneficii schimbătoare ale folosirii forței militare Strategia și opțiunile militare se schimbă	Redefinirea securității naționale ca securitate internațională Securitate și apărare cooperativă Multilateralism	Transnaționalizarea producției militare Noi învingători și învinși Restructurarea industriilor de apărare, de exemplu, „campionii" europeni	Punerea sub semnul întrebării a războiului ca instrument „rațional" al politicii naționale Societate post-militară Redefinirea politicii de apărare și securitate
Economia: comerț, finanțe, producție	Schimbări în costurile și beneficiile relative ale diferitelor politici și instrumente de politici: macroeconomice, industriale și sectoriale Costuri și beneficii schimbătoare ale managementului ratei dobânzii și cursului de schimb	Adâncirea competiției globale Dezvoltarea rețelelor de producție globale și transfrontaliere Dezvoltarea supravegherii și reglementării economice multilaterale	Nouă diviziune globală a muncii Balanță a puterii în schimbare între capitalul industrial și financiar național și internațional Graniță mobilă între sectoarele tranzacționabile și netranzacționabile	Scimbarea balanței de putere între state și piețe Specializarea comerțului și structuri industriale în schimbare

	Impacturi decizionale	Impacturi instituționale	Impacturi distribuționale	Impacturi structurale
Economia: comerț, finanțe, producție	Tendință către convergența politicilor fiscale – impozitarea și stimulentele pentru corporații Scăderea relevanței politicii industriale intervenționiste de tip vechi	Noi dileme privind liberalizarea și dereglementarea *versus* conducerea de către stat	Beneficii în schimbare pentru forța de muncă calificată *versus* forța de muncă necalificată Competiție salarială la nivelul economiilor	Decuplarea performanței naționale de cea a CMN-urilor Riscuri sistemice
Domeniul cultural	Costurile și beneficiile politicilor culturale naționale se schimbă Densitatea simbolică ridică probleme pentru cenzură	Contextul schimbător al reproducerii culturii naționale Viitorul culturii naționale – pe agendă	Balanță în schimbare între culturile occidentale și non-occidentale Noi mișcări sociale	Societăți multiculturale și multietnice Eroziunea autarhiei culturale
Migrațiile	Noi dileme privind controlul *versus* supravegherea frontierei Costuri sporite ale închiderii granițelor	Controalele internaționale necesare Migrația ca problemă de securitate	Patternuri inegale de ocupare a forței de muncă și de prosperitate Consecințe pe piața muncii diferite pentru grupurile calificate și necalificate	Identitatea națională și cetățenia în dezbatere Apariția societăților multiculturale și multietnice
Domeniul ecologic	Costuri și beneficii în schimbare pentru politica internă *versus* acțiunea internațională	Problemele ecologice situate ferm pe agenda globală și cea națională Monitorizarea mediului	Transformare în distribuția avantajelor și dezavantajelor ecologice Cei mai mari poluatori nu suportă întotdeauna costurile cele mai mari Comerț cu reziduuri periculoase – exportul poluării ecologice	Comunități de destin ecologice suprapuse – naționale, regionale, globale Capacitatea statelor de a rezolva individual problemele ecologice și legitimitatea soluțiilor statelor – sub semnul întrebării

reţelelor globale de producţie au făcut din competitivitatea globală un nou standard de eficienţă economică naţională şi corporatistă şi au încurajat reorganizarea sectoarelor de stat şi private astfel încât să maximizeze avantajul competitiv naţional, în contextul unei ordini economice globale. La fel, globalizarea în domeniul politic presupune internaţionalizarea activităţilor agenţiilor birocratice interne şi, pe parcurs, necesită dezvoltarea unor noi modalităţi de coordonare a politicilor şi de organizare birocratică la nivel naţional pentru a administra internaţionalizarea deciziei politice.

Alături de aceste impacturi instituţionale, globalizarea contemporană are consecinţe distribuţionale semnificative. În domeniul economic şi în cel al producţiei, ea implică o nouă diviziune a muncii care structurează atât patternul intern, cât şi pe cel global al învingătorilor şi învinşilor relativi din activitatea economică mondială. Însă patternul stratificării economice nu poate fi generalizat la alte domenii, întrucât, după cum am notat anterior, patternurile geografice de fluxuri globale de capital, arme, poluare şi oameni sunt deseori destul de diferite. Deznodământul acestei situaţii este posibilitatea ca globalizarea să accentueze diviziunile sociale existente în interiorul societăţilor OCDE, creând în acelaşi timp altele noi; se pare că impacturile interne inegale ale migraţiei şi poluării globale confirmă acest deznodământ. În plus, impacturile distribuţionale ale globalizării au consecinţe importante pentru politica internă şi puterea statului, întrucât pot să declanşeze sau să consolideze apariţia coaliţiilor de forţe sociale şi/sau disoluţia angajamentelor sociale preexistente. De pildă, acest fapt este evident în privinţa politicii comerciale, în care coaliţiile protecţioniste tradiţionale par a pierde teren pe măsură ce forţele sociale care beneficiază de pe urma pieţelor naţionale mai deschise devin mai stabile politic şi mai puternice, cu toate că nu neapărat mai numeroase. Este posibil ca astfel de transformări distribuţionale să contribuie la schimbări structurale fundamentale.

Globalizarea contemporană este asociată cu o reconstituire a puterii de stat în statele capitaliste avansate. O dată cu desfăşurarea consecinţelor cumulative ale globalizării, aceste state trec printr-o transformare profundă pe măsură ce puterile, rolurile şi funcţiile lor sunt redefinite, reconstituite şi reîncadrate la intersecţia dintre reţelele şi sistemele globalizatoare şi regionalizatoare. Metaforele pierderii, diminuării sau erodării puterii statului pot să ofere o imagine greşită a acestei reconfigurări sau transformări. Într-adevăr, un astfel de limbaj presupune incapacitatea de a conceptualiza adecvat natura puterii şi manifestările sale complexe, întrucât exprimă o viziune rudimentară, de sumă-zero asupra puterii. În capitolele anterioare am conchis că o asemenea concepţie nu este deloc utilă pentru a înţelege şi a explica poziţia aparent contradictorie a statelor capitaliste avansate în condiţiile globalizării contemporane. Pentru că, în timp ce globalizarea generează o reconfigurare a relaţiilor stat-piaţă în domeniul economic, statele capitaliste avansate şi agenţiile multilaterale sunt implicate adânc tocmai în acest proces. În nici un caz globalizarea economică nu se traduce printr-o diminuare a puterii statului, ci, mai curând, transformă condiţiile în care ea este exercitată. Mai mult, în alte domenii, cum ar fi migraţia umană, domeniul ecologic şi cel cultural, statele capitaliste avansate au adoptat o poziţie mai activistă, în timp ce în domeniul politic ele sunt esenţiale pentru creşterea şi instituţionalizarea explozivă a guvernării globale şi regionale. Aceste dezvoltări nu pot fi explicate convingător în limbajul declinului, erodării sau pierderii puterii statului în sine, întrucât astfel de metafore presupun (în mod eronat) că puterea statului a fost mult mai mare în epocile anterioare; şi, după cum ne aminteşte Mann, conform oricărui indicator posibil, statele capitaliste avansate sunt mult mai puternice

decât predecesoarele lor (Mann, 1997). Însă tot astfel sunt şi cererile care li se înaintează. Slăbirea şi expansiunea simultane şi aparente ale puterii statelor capitaliste avansate în condiţiile globalizării contemporane constituie semnele unei transformări structurale fundamentale. Sub nici un aspect nu este această afirmaţie mai evidentă decât sub cel al suveranităţii şi autonomiei statului care, după cum am observat în introducere, constituie elementele esenţiale ale statului-naţiune modern.

Există numeroase motive întemeiate pentru a pune la îndoială baza teoretică şi empirică a pretenţiilor conform cărora statele-naţiune sunt eclipsate de patternurile contemporane de globalizare. Poziţia adoptată în lucrarea de faţă este critică atât faţă de hiperglobalişti, cât şi faţă de sceptici. Am căutat să accentuăm faptul că, în timp ce reţelele de interacţiune globală şi regională se consolidează, ele au impacturi multiple şi variate asupra diverselor locaţii. Mai mult, nu dorim să susţinem că în prezent suveranitatea naţională este în totalitate distrusă, chiar şi în regiuni cu suprapuneri semnificative şi structuri divizate de autoritate – o asemenea perspectivă ar distorsiona radical poziţia noastră. Însă argumentarea noastră include faptul că există zone şi regiuni semnificative marcate de loialităţi intersectate, interpretări contradictorii ale drepturilor şi îndatoririlor omului, structuri de autoritate şi juridice interconectate etc., care contrazic – mai ales în cazul statelor capitaliste avansate – noţiunea de suveranitate ca o formă nelimitată, indivizibilă şi exclusivă de putere publică. Patternurile de schimbare regională şi globală transformă contextul acţiunii politice, creând un sistem de centre multiple ale puterii şi sfere suprapuse de autoritate – o ordine postwestfalică (vezi capitolul 1).

Nici suveranitatea, nici autonomia statelor nu sunt pur şi simplu diminuate de asemenea procese. Într-adevăr, orice evaluare a impacturilor cumulative ale globalizării trebuie să accepte caracterul lor foarte diferit, întrucât anumite tipuri de impact – decizionale, instituţionale, distribuţionale sau structurale – nu sunt experimentate uniform de către toate statele. Globalizarea, după cum am accentuat de numeroase ori, nu este în nici un caz numai o forţă care omogenizează. Analiza modului în care sunt afectate cele şase ţări studiate, care se desfăşoară pe tot parcursul lucrării de faţă, evidenţiază o variaţie considerabilă de la caz la caz, atât în interiorul, cât şi între principalele domenii de globalizare. Mai mult, impactul globalizării este mediat considerabil de: poziţia unui stat în ierarhia politică, militară şi economică la nivel global; structurile sale economice şi politice interne; patternul instituţional al politicii interne; şi strategiile specifice, guvernamentale şi societale, de contestare, administrare sau ameliorare a imperativelor globalizatoare (Hurrell şi Woods, 1995; Keohane şi Milner, 1996; Jessop, 1997; Mann, 1997). Transformarea în desfăşurare a regimului westfalic de suveranitate şi autonomie are consecinţe diferite pentru state diferite.

Comunităţile politice şi civilizaţiile nu mai pot fi caracterizate drept „lumi discrete"; ele sunt implicate în structuri complexe de forţe, relaţii şi mişcări suprapuse, cu diverse impacturi asupra lor. În mod clar, acestea sunt structurate de inegalitate şi ierarhie, după cum am văzut. Însă chiar şi cele mai importante forţe dintre ele – inclusiv cele mai puternice state-naţiune – sunt afectate de patternurile în schimbare ale fluxurilor şi reţelelor globale şi regionale. Variază mai curând natura transformărilor particulare şi impactul lor asupra formelor specifice de comunitate politică. Două ilustrări – din cadrul dreptului internaţional al drepturilor omului şi al politicilor privind rata dobânzii – evidenţiază aceste observaţii.

Schimbările în dezvoltarea dreptului internaţional al drepturilor omului au introdus indivizi, guverne şi organizaţii neguvernamentale în noi sisteme de reglementare juridică.

Dreptul internaţional recunoaşte puteri şi constrângeri, drepturi şi obligaţii care amendează principiul suveranităţii statului sub câteva aspecte importante; suveranitatea în sine nu mai constituie o garanţie directă a legitimităţii internaţionale. Una dintre zonele cele mai semnificative în această privinţă o constituie cadrul juridic şi regimurile drepturilor omului, însă este la fel de clar şi că acestea au un impact variabil. În timp ce în dreptul internaţional are loc o îndepărtare treptată de principiul conform căruia suveranitatea statului trebuie apărată indiferent de consecinţele acestui fapt asupra indivizilor, grupurilor şi asociaţiilor, respectul faţă de autonomia subiectului şi faţă de o gamă largă de drepturi ale omului variază de la regiune la regiune. În Europa, practic toate ţările au aderat deja la convenţii, ceea ce înseamnă că nu mai sunt libere să îşi trateze cetăţenii după cum cred ele de cuviinţă. Regimurile drepturilor omului au un impact pregnant asupra politicilor interne şi externe şi în SUA – cu toate că acest fapt nu presupune, bineînţeles, vreo consecvenţă în implementare sau aplicare. În alte părţi, în timp ce direcţia juridică internaţională poate fi clară, este posibil ca beneficiile şi costurile opţiunilor să conducă la o apreciere diferită a priorităţilor – de pildă, în numeroase ţări subsahariene, precum Nigeria. Cu toate că are loc o reducere a importanţei acordate pretenţiilor emise în numele sistemului interstatal în favoarea celor ridicate în numele unui principiu alternativ de ordine mondială – în care suveranitatea absolută a statului nu mai deţine supremaţia –, rezultatul respectivei schimbări este încă incert şi variază de la regiune la regiune.

Transformările din dreptul internaţional şi din regimurile drepturilor omului ating suveranitatea statelor, însă deocamdată nu şi autonomia tuturor statelor, cel puţin sub aspectul consecvenţei în aplicare. Se poate ca îndreptăţirea *de jure* de a conduce să fie transformată într-o oarecare măsură, însă este posibil ca deocamdată autonomia *de facto* a statului să nu fie afectată radical, din cauza, bineînţeles, a slăbiciunilor mecanismelor de executare. Putem formula un argument contrar dacă vom lua în considerare globalizarea financiară şi impactul ei asupra politicilor macroeconomice, întrucât ea constituie un exemplu al impactului radical al globalizării nu asupra suveranităţii în sine, ci asupra autonomiei. Îndreptăţirii *de jure* de a conduce nu i se aduce o provocare fundamentală prin globalizarea financiară, însă există cu siguranţă o provocare la adresa autonomiei *de facto* a statelor de a-şi stabili şi îndeplini preferinţele în materie de politici.

Globalizarea financiară presupune că ratele naţionale ale dobânzilor sunt determinate în cea mai mare parte într-un context global (vezi capitolul 4), ceea ce ar putea conduce în principiu la o convergenţă a ratelor dobânzilor exprimate într-o monedă comună şi la o convergenţă a ratelor reale de profit, cu toate că acest fapt nu poate fi pur şi simplu presupus. Într-un sistem al cursurilor de schimb fixe, guvernele trebuie să accepte rata dobânzii necesară pentru a menţine paritatea între monede. În contextul unor cursuri de schimb flexibile, autorităţile naţionale sunt libere să aleagă (între limitele pieţei) ratele dobânzilor, cu condiţia să accepte consecinţele cursului de schimb. Teoretic, existenţa pieţelor financiare globale oferă guvernelor naţionale o nouă varietate de opţiuni, întrucât cursurile de schimb flexibile presupun autonomie monetară: ţările îşi stabilesc rata dorită a dobânzii, iar cursul de schimb evoluează pentru a asigura paritatea ratei dobânzii cu alte ţări. Guvernele din ţările membre ale OCDE au acces liber pe pieţele financiare globale. Chiar dacă nu pot să împrumute sume nelimitate la o anumită rată a dobânzii, presiunea ascendentă asupra ratelor dobânzilor la împrumuturile guvernamentale este mult mai atenuată decât ar fi (sau a fost) în absenţa pieţelor globale de capital.

Prin urmare, este dificil să susţinem opinia potrivit căreia globalizarea financiară a schimbat pur şi simplu autonomia statelor-naţiune într-o singură direcţie; globalizarea nu a condus la o simplă creştere sau la o simplă descreştere a autonomiei absolute sau a opţiunilor statelor. Însă fără îndoială că s-au schimbat costurile şi beneficiile diferitelor politici. De exemplu, liberalizarea financiară a făcut ca autorităţile naţionale să se bazeze mai mult pe ratele dobânzilor ca *principal* instrument de politică monetară, întrucât controlul asupra capitalului, condiţiile referitoare la rezerve, restricţiile asupra creditului şi alte instrumente de control au devenit mai puţin eficiente şi/sau mai costisitoare ca instrumente de politică macroeconomică. În acelaşi timp, controlul asupra a orice în afară de ratele dobânzilor pe termen scurt s-a diminuat, iar în regimurile ratei de schimb fixe sau controlate, chiar şi controlul asupra dobânzilor pe termen scurt este dictat în mare parte de valuta-ancoră şi de prima de risc cerută de pieţe. Abandonarea controalelor asupra capitalului şi scara globalizării financiare presupun aderarea strictă la regulile monetare ale sistemului şi la părtinirile antiinflaţioniste generate deseori de acesta. Aceste părtiniri au fost uneori accentuate prin modul în care primele de risc implică rate mari ale dobânzii pentru anumite ţări. În Europa, noua iniţiativă de a institui Uniunea Monetară Europeană (UME) poate fi privită parţial ca reflectând opinia conform căreia autonomia naţională în politicile monetare a fost atât de compromisă, încât singurul mijloc de a o recupera se află la un nivel european regional.

Globalizarea financiară aduce câteva paradoxuri pentru politicile economice naţionale. Ratele dobânzilor pe termen scurt au devenit instrumentul principal al politicilor monetare, pe măsură ce controlul asupra creditelor a devenit tot mai dificil, iar cerinţele privind rezervele nu mai pot fi utilizate direct ca instrument activ al managementului monetar. Sub câteva aspecte, ratele dobânzilor au devenit mai importante în economie: ele sunt cele care determină nivelurile creditelor, şi nu instrumentele de control directe; liberalizarea şi creşterea creditelor personale au sporit efectele ratelor dobânzilor asupra bugetelor şi cheltuielilor domestice; iar efectele lor atât asupra cursurilor de schimb, cât şi asupra deciziilor privind investiţiile au o importanţă macroeconomică majoră. Totuşi, în timp ce este posibil ca autorităţile naţionale (din afara UME) să îşi menţină suveranitatea oficială în privinţa stabilirii ratelor dobânzilor pe termen scurt, în practică limitele impuse stabilirii ratelor sunt sever constrânse de pieţele globale. Mai mult, chiar şi în măsura în care autorităţile naţionale sunt capabile să determine aceste rate, efectele modificărilor ratei dobânzii au devenit mai puţin previzibile şi controlabile. Prin urmare, spre deosebire de impactul schimbărilor din dreptul internaţional şi regimurile drepturilor omului, globalizarea financiară nu cauzează cu necesitate o schimbare a suveranităţii *de jure*, însă fără îndoială că transformă regimul de autonomie financiară în care se încadrează statele-naţiune şi astfel capacitatea lor de a-şi determina sau implementa politica economică.

Pe scurt, concepţiile tradiţionale privind suveranitatea şi autonomia statului sunt renegociate şi redefinite în interiorul proceselor şi structurilor în schimbare ale ordinii regionale şi globale. Mai mult, statele sunt prinse în domenii politice diverse, complexe şi suprapuse – ceea ce am denumit anterior guvernare multistratificată. Astfel, suveranitatea naţională şi autonomia naţională trebuie concepute ca incluse în cadre mai largi de guvernare, în care au devenit doar un set de principii pe lângă altele, aflate la baza exercitării autorităţii politice. Regimul westfalic de suveranitate şi autonomie a statului trece printr-o schimbare semnificativă pe măsură ce este modificat sub aspecte fundamentale.

Totuşi, în nici un caz afirmaţia de mai sus nu sugerează că natura acestei schimbări este directă sau permanentă.

Noi limite pentru politică? Civilizarea şi democratizarea globalizării

În timp ce numeroşi hiperglobalişti asociază globalizarea contemporană cu noi limite pentru politică şi cu erodarea puterii de stat, argumentul dezvoltat în această lucrare critică un astfel de fatalism politic, întrucât dovezile din capitolele anterioare sugerează că globalizarea contemporană nu numai că a declanşat sau a consolidat politizarea semnificativă a unei varietăţi în creştere de arii de problematică, ci a fost însoţită şi de o înmulţire extraordinară a arenelor şi reţelelor instituţionalizate de mobilizare politică, supraveghere, luare de decizii şi activitate de reglementare peste frontiere. Aceasta a extins enorm capacitatea şi dimensiunile activităţii politice şi ale exercitării autorităţii politice. În această privinţă, globalizarea nu se află – şi nici nu s-a aflat vreodată – dincolo de reglementare şi control. Globalizarea nu prefigurează „sfârşitul politicii", ci continuarea ei prin noi mijloace. Astfel, perspectivele de „civilizare" şi „democratizare" a globalizării contemporane nu sunt atât de întunecate pe cât sugerează unii. Însă nu trebuie omise provocările intelectuale, instituţionale şi normative serioase pe care aceasta le aduce organizării existente a comunităţilor politice.

Comunităţile politice trec printr-un proces de transformare. Desigur, transformarea în sine nu este un fenomen nou. Istoria comunităţilor politice, după cum am arătat în capitolul 1, abundă în forme şi structuri în schimbare, de la imperii la state-naţiune şi la structuri regionale şi organizaţii de guvernare globală în curs de formare. În lucrarea de faţă, un anumit tip de transformare ne-a atras atenţia în special: împletirea semnificativă, chiar dacă inegală, a comunităţilor umane între ele în timp. Cu toate că Imperiul Roman şi răspândirea islamului din a doua jumătate a primului mileniu au constituit proiecţii extraordinare ale puterii în spaţiu şi timp, abia în ultimele câteva sute de ani comunităţile umane au intrat într-un contact tot mai regularizat în aproape toate regiunile lumii; destinele colective ale comunităţilor umane s-au întrepătruns. Această schimbare şi implicaţiile sale pentru proiectul de civilizare şi democratizare a globalizării constituie preocuparea părţii finale a concluziei.

După cum am afirmat în mod repetat pe parcursul lucrării, în prezent observăm o confluenţă de schimbări în diferite domenii sociale şi economice care se combină pentru a crea o formă unică sub aspectul extensiunii şi intensităţii de interconectare regională şi globală. Această confluenţă de schimbări cuprinde un număr de dezvoltări pe care le putem considera transformări structurale profunde, grăitoare. Printre ele se numără dezvoltarea unor fenomene ca regimurile drepturilor omului, care fac ca suveranitatea în sine să constituie din ce în ce mai puţin o garanţie a legitimităţii statului în dreptul internaţional; internaţionalizarea securităţii şi transnaţionalizarea multor programe de apărare şi achiziţii de armament, ceea ce înseamnă, de exemplu, că unele sisteme-cheie de armament se bazează pe componente din multe ţări; schimbări ecologice, în principal subţierea stratului de ozon şi încălzirea globală, care evidenţiază limitele în creştere ale politicii statocentrice; revoluţiile din tehnologia informaţiei şi a comunicaţiilor, care au

sporit masiv întinderea şi intensitatea tuturor tipurilor de reţele socio-politice în interiorul şi dincolo de frontierele statelor; şi dereglementarea pieţelor de capital, care a sporit puterea capitalului – mai ales a celui financiar, dar nu doar a acestuia – în raport cu forţa de muncă şi cu statul.

Aceste schimbări foarte importante contribuie la transformarea caracterului şi perspectivelor comunităţii politice. În centrul transformării respective se află o creştere a aspectelor şi problemelor politice transfrontaliere care erodează distincţiile dintre afacerile interne şi cele externe, aspectele politice interne şi chestiunile externe, preocupările suverane ale statelor-naţiune şi aspectele internaţionale. Statele şi guvernele întâmpină probleme cum ar fi SIDA, ESB (encefalopatia spongiformă bovină), răspândirea malariei, utilizarea resurselor neregenerabile, administrarea reziduurilor nucleare, culturile diasporei şi proliferarea armelor de distrugere în masă, care nu pot fi clasificate cu uşurinţă în termeni politici, adică în interne sau internaţionale. Mai mult, aspecte cum ar fi strategia de investiţii sau localizarea corporaţiilor multinaţionale, reglementarea pieţelor financiare globale, dezvoltarea UME şi ameninţarea la adresa bazei fiscale din ţările individuale datorată diviziunii globale a muncii şi absenţei instrumentelor de control asupra capitalului ridică întrebări cu privire la eficacitatea continuă a unora dintre instrumentele tradiţionale ale politicilor economice naţionale. De fapt, în toate domeniile majore ale politicii guvernamentale, atragerea comunităţilor politice naţionale în procesele regionale şi globale le implică în probleme tensionate de coordonare şi control transfrontalier. Sub aspectul guvernării eficiente şi al responsabilităţii puterii politice, spaţiul politic nu mai coincide cu un teritoriu naţional delimitat. Creşterea problemelor transfrontaliere creează ceea ce am numit în această lucrare „comunităţi de destin suprapuse", adică o stare în care destinele şi perspectivele comunităţilor politice individuale sunt tot mai legate între ele (vezi Held, 1995, 1996; vezi şi Archibugi ş.a., 1998). În prezent, comunităţile politice sunt implicate într-o diversitate de procese şi structuri care variază între şi dincolo de limitele acestora, conectându-le şi fragmentându-le în constelaţii complexe. Mai mult, comunităţile naţionale în nici un caz nu adoptă şi nu determină decizii şi politici în exclusivitate pentru ele atunci când iau hotărâri în domenii precum reglementarea sexualităţii, sănătăţii şi mediului; guvernele naţionale, atunci când determină ceea ce este drept sau adecvat, nu o fac exclusiv pentru cetăţenii lor.

Ar fi anacronic să se presupună că ar putea fi înţelese natura şi posibilităţile comunităţii politice doar prin referire la structurile şi mecanismele naţionale ale puterii politice. Chiar dacă ar fi eronat ca, pe baza fluxului aparent dintre reţelele contemporane de interacţiune, să se conchidă că în prezent comunităţile politice nu posedă grade distincte de divizare sau de clivaj la graniţele lor, în timp ele au fost conturate de numeroase reţele de interacţiune şi sisteme de putere şi continuă să fie conturate astfel cu intensităţi sporite. Apar întrebări privind destinul ideii de comunitate politică şi locul adecvat definirii binelui politic. Dacă agentul din centrul discursului politic modern, fie acesta o persoană, un grup sau un guvern, este prins într-o varietate de comunităţi şi jurisdicţii care se suprapun, atunci „casa" potrivită pentru politică şi democraţie devine o problemă dificilă.

Acest aspect este cel mai evident în Europa, unde dezvoltarea UE a generat discuţii intense referitoare la viitorul suveranităţii şi autonomiei statelor-naţiune. Însă el este important nu numai pentru Europa şi Occident, ci şi pentru ţări din alte părţi ale lumii, de exemplu Japonia şi Coreea de Sud. Aceste ţări trebuie să recunoască apariţia unor

probleme noi, de pildă SIDA, migraţia şi noile provocări la adresa păcii, securităţii şi prosperităţii economice, care se extind dincolo de graniţele statelor-naţiune. În plus, după cum arată evoluţiile recente, comunităţile din Asia de Est se dezvoltă în contextul interconectării în creştere a principalelor regiuni ale lumii. Această interconectare se observă într-o varietate de domenii, de la mediul înconjurător, drepturile omului, comerţ şi finanţe până la aspecte privind infracţionalitatea internaţională. Există comunităţi de destin suprapuse aflate în formare şi care generează probleme comune în interiorul şi dincolo de regiunea est-asiatică. Cu alte cuvinte, Asia de Est face parte cu necesitate din ordinea globală şi se încadrează într-o varietate de locuri ale puterii care îi conturează şi îi determină viitorul.

Transformările globale influenţează conceptul de comunitate politică şi, mai ales, conceptul de comunitate politică democratică, care este deseori divizat în sfera „interioară" şi cea „exterioară" ale vieţii politice. Calitatea democraţiei depinde, bineînţeles, de măsura în care procesul de decizie politică se află sub controlul cetăţenilor într-o comunitate politică delimitată. Mai mult, calitatea democraţiei depinde nu doar de accesul formal al cetăţenilor în sfera publică şi în organizarea statală – deliberarea publică şi decizia publică. În prezent este recunoscut faptul că ea depinde de procesele complicate prin care cetăţenii obţin sau nu accesul la resursele şi procedurile din domeniul public – acces care reflectă un pattern complex de factori economici, procese culturale şi implicări sociale. Însă deocamdată nu se recunoaşte decât rareori că natura, forma şi perspectivele comunităţilor politice sunt afectate de interconexiunile în creştere dintre ele. În timp ce mai multe ţări caută să instituie democraţii naţionale, o serie de forţe politice care afectează bunăstarea noastră socială, culturală, economică şi ecologică transcend graniţele statelor-naţiune. În acest context apar întrebări fundamentale privind semnificaţia democraţiei şi a cetăţeniei.

În democraţiile liberale existente, consimţământul faţă de guverne şi legitimitatea acţiunii guvernamentale depind de politica electorală şi de urna de vot. Însă, de îndată ce este contestată natura unei „comunităţi relevante", devine problematică ideea potrivit căreia consimţământul legitimează guvernul, iar urna de vot constituie mecanismul adecvat prin care cetăţenii ca întreg conferă periodic guvernului autoritatea de a aplica legea şi de a reglementa viaţa socială şi economică. Care sunt circumscripţia adecvată şi domeniul potrivit de jurisdicţie pentru dezvoltarea şi implementarea de politici cu privire la probleme de sănătate cum ar fi SIDA, la narcotice, administrarea reziduurilor nucleare, resursele militare, defrişarea pădurilor tropicale, populaţiile indigene, utilizarea resurselor neregenerabile, instabilitatea pieţelor financiare globale şi administrarea şi controlul asupra ingineriei şi manipulării genetice la animale şi oameni? Graniţele naţionale delimitează în mod tradiţional baza pornind de la care indivizii sunt incluşi şi excluşi de la participarea la deciziile care le afectează vieţile; însă dacă multe procese socio-economice – şi rezultatele deciziilor luate în cadrul acestora – se întind dincolo de frontierele naţionale, atunci implicaţiile acestui fapt sunt majore nu numai pentru categoriile de consimţământ şi legitimitate, ci şi pentru toate ideile esenţiale ale democraţiei. Miza este natura comunităţii politice – cum ar trebui stabilite graniţele adecvate ale unei comunităţi politice într-o ordine mai regională şi mai globală? În plus, se pot pune întrebări cu privire la înţelesul reprezentării (cine ar trebui să reprezinte pe cine şi pe ce baze?) şi la forma şi dimensiunea potrivite ale participării politice (cine ar trebui să participe şi în ce fel?). Pe măsură ce procesele fundamentale ale guvernării scapă

categoriilor statului-naţiune, soluţiile naţionale tradiţionale pentru întrebările-cheie ale teoriei şi practicii democratice par din ce în ce mai învechite.

Ideea de guvern sau de stat – democratic sau nu – nu mai poate fi apărată pur şi simplu ca o idee potrivită unei anumite comunităţi politice închise, statul-naţiune. Ideea de comunitate politică de destin – o colectivitate care se autodetermină – nu mai poate fi localizată în mod semnificativ în cadrul graniţelor unui singur stat-naţiune. Unele dintre forţele şi procesele fundamentale care determină natura şanselor de viaţă în interiorul şi dincolo de comunităţile politice sunt în prezent în afara sferei de control a statelor-naţiune. Desigur că se menţine sistemul de comunităţi politice naţionale; însă acesta este articulat şi rearticulat în interiorul proceselor şi structurilor complexe economice, administrative, juridice şi culturale care îi limitează şi îi cenzurează eficacitatea. Dacă aceste procese şi structuri nu sunt recunoscute şi introduse în domeniul politic, ele vor tinde să scurtcircuiteze sau să ocolească mecanismele tradiţionale ale reglementării şi responsabilităţii politice, întrucât guvernele naţionale nu mai pot constitui locul puterii politice eficiente – diverse forţe şi agenţii îşi împart, schimbă şi se confruntă pentru această putere la nivel naţional, regional şi global. Cu alte cuvinte, trebuie să recunoaştem că puterea politică este repoziţionată, recontextualizată şi, într-un anumit grad, transformată de importanţa în creştere a altor sisteme de putere mai puţin fundamentate teritorial. În prezent, puterea politică este încadrată în sisteme de putere mai complexe care, în timp, au devenit mai proeminente în raport cu puterea statului.

Prin urmare, suntem obligaţi să recunoaştem faptul că trăim într-o lume complexă, interconectată, în care extensiunea, intensitatea şi impactul problemelor (economice, politice sau ecologice) ridică întrebări privind locurile în care ele sunt abordate într-un mod adecvat. Dacă cele mai puternice forţe geopolitice nu vor rezolva multe dintre problemele presante pur şi simplu din perspectiva obiectivelor lor şi folosindu-şi propria putere, atunci trebuie să se revină asupra instituţiilor şi mecanismelor de responsabilitate actuale. De fapt, reconsiderarea lor a şi început, atât practic, cât şi pe plan intelectual. Într-adevăr, se pot identifica trei mari şcoli de gândire care reprezintă, în felul lor, trei proiecte suprapuse pentru reglementarea şi democratizarea globalizării contemporane. Aceste trei şcoli sau proiecte sunt rezumate în tabelul C.1.

Presupunerea că necesitatea politică va determina democratizarea şi civilizarea globalizării este implicită în gândirea liberal-internaţionalistă. Evitarea unei crize ecologice globale şi administrarea amplelor dislocări sociale, economice şi politice cauzate de procesele contemporane de globalizare „vor necesita crearea unui spirit de colaborare bazat pe principiile consultării, transparenţei şi răspunderii... Nu există o alternativă la a lucra împreună şi a utiliza puterea colectivă pentru a crea o lume [democratică] mai bună" (Commission on Governance, 1995, pp. 2, 5). În aspectele sale esenţiale, liberal-internaţionalismul este o teorie normativă care caută să transpună o formă slabă de democraţie liberală internă într-un model al unei ordini mondiale democratice (I. Clark, 1989, p. 215). Susţinătorii săi contemporani, cum ar fi Comisia privind Guvernarea Globală, caută să construiască un ideal de „democraţie dincolo de frontiere" pe edificiul teoretic al gândirii liberal-democratice moderne.

În timp ce liberal-internaţionalismul pune accent pe *reforma* structurilor existente ale guvernării globale, proiectele radicale pun accent pe crearea unor mecanisme *alternative* de organizare socială, economică şi politică globală pe baza anumitor principii republicane: autoguvernarea comunităţilor în care binele public constituie elementul principal

Tabelul C.1. *Civilizarea şi democratizarea globalizării contemporane: rezumat al celor trei proiecte politice*

	Liberal-internaţionalism	Republicanism radical	Democraţie cosmopolitană
Cine ar trebui să guverneze?	Oamenii prin intermediul guvernelor, organizaţiilor internaţionale responsabile şi regimurilor internaţionale	Oamenii prin intermediul comunităţilor care se autoguvernează	Oamenii prin intermediul comunităţilor, asociaţiilor, statelor, organizaţiilor internaţionale, toate supuse dreptului democratic cosmopolitan
Formă de guvernare globală?	*Poliarhia* – sistem pluralist fragmentat, împărţire a suveranităţii	*Demarhia* – guvernare democratică funcţională lipsită de suveranitate naţională	*Heterarhia* – sistem de autoritate divizat supus dreptului democratic cosmopolitan
Agenţi/instrumente şi procese-cheie de democratizare	Accelerarea interdependenţei, interesul propriu al principalelor agenţii de putere de a crea forme de guvernare globală mai democratice/cooperative	Noi mişcări sociale, crizele ecologice, de securitate şi economice care se profilează	Reconstrucţie constituţională şi instituţională, intensificare a globalizării şi a regionalizării, noi mişcări sociale, posibile crize globale
Tradiţii de gândire democratică	Teoria democratică liberală, pluralismul şi democraţia protectoare, social-democraţia – reformismul	Democraţia directă, democraţia participativă, republicanismul civic, democraţia socialistă	Teoria liberal-democratică, pluralismul şi democraţia developmentală, democraţia participativă, republicanismul civic
Etica guvernării globale	„Drepturi comune şi responsabilităţi împărtăşite"	„Guvernare blândă"	„Autonomie democratică"
Mod de transformare politică	*Reforma* guvernării globale	*Structuri alternative* de guvernare globală	*Reconstrucţia* guvernării globale

Sursă: adaptare după McGrew, 1997, p. 254.

(*cf.* Burnheim, 1986; Walker, 1988; Falk, 1995). Proiectul republican radical doreşte să creeze condiţiile necesare pentru a le permite oamenilor să îşi controleze singuri vieţile şi să formeze comunităţi bazate pe ideile de egalitate, bine comun şi armonie cu mediul natural. Pentru numeroşi republicani radicali, agenţii schimbării se află în mişcările sociale (critice) existente, cum ar fi mişcările ecologiste, feministe şi mişcările pentru pace, care aduc o provocare atât autorităţii statelor şi agenţiilor internaţionale, cât şi definiţiilor ortodoxe privind „politicul". Printr-o politică de rezistenţă şi împuternicire, aceste noi mişcări sociale sunt concepute ca jucând un rol crucial în democratizarea globală, rol asemănător cu cel al mişcărilor sociale (vechi), cum ar fi organizaţiile muncitoreşti, în lupta pentru democraţie naţională. Noile mişcări sunt implicate în

mobilizarea comunităţilor transnaţionale de rezistenţă şi solidaritate împotriva crizelor globale iminente de natură ecologică, economică şi de securitate. La baza acestor proiecte se află un ataşament faţă de atingerea egalităţii sociale şi economice, crearea condiţiilor necesare pentru dezvoltare personală şi crearea de comunităţi care să se autoguverneze. Încurajarea şi dezvoltarea în rândul cetăţenilor a unui sentiment de apartenenţă la comunităţile suprapuse (locale şi globale) de interes şi ataşament constituie obiective centrale atât pentru politica noilor mişcări sociale, cât şi pentru căutarea de noi forme şi modele de organizare socială, politică şi economică în conformitate cu principiul republican al autoguvernării. Modelul republican radical este o teorie „de jos în sus" a democratizării şi civilizării ordinii globale. El reprezintă o teorie normativă a „guvernării umane" fundamentată pe existenţa unei mulţimi de „comunităţi de destin" şi mişcări sociale, prin opoziţie cu individualismul şi apelurile la interesul propriu raţional ale liberal-internaţionalismului.

Al treilea proiect, cel cosmopolitan, încearcă să specifice principiile şi aranjamentele instituţionale pentru a face responsabile acele locuri şi forme ale puterii care în prezent operează în afara controlului democratic (vezi Held, 1995; Linklater, 1998; Archibugi ş.a., 1998). Acest proiect susţine că în următorul mileniu fiecare cetăţean dintr-un stat va trebui să înveţe să devină şi un „cetăţean cosmopolitan", adică o persoană capabilă să medieze între tradiţii naţionale, comunităţi de destin şi forme alternative de viaţă. Se afirmă că este posibil ca cetăţenia într-o entitate politică democratică a viitorului să presupună un tot mai pronunţat rol de mediere: un rol care include dialogul cu tradiţiile şi discursurile altora pentru a extinde orizonturile propriului cadru de semnificaţie şi a lărgi sfera înţelegerii reciproce. Agenţii politici care pot „să raţioneze din punctul de vedere al altora" vor fi mai bine dotaţi pentru a rezolva – şi a rezolva corect – noile şi provocatoarele probleme şi procese transfrontaliere care creează comunităţi de destin suprapuse. În plus, proiectul cosmopolitan susţine că, pentru ca numeroase forme contemporane de putere să devină responsabile şi multe dintre aspectele complexe care ne afectează pe toţi – pe plan local, naţional, regional şi global – să fie reglementate democratic, oamenii trebuie să aibă acces la calitatea de membri în *diverse* comunităţi politice. Altfel spus, o comunitate politică democratică pentru noul mileniu descrie cu necesitate o lume în care cetăţenii se bucură de cetăţenii multiple. În faţa comunităţilor de destin suprapuse, ei nu vor fi numai cetăţeni ai comunităţilor lor, ci şi ai regiunilor mai mari în care trăiesc şi ai ordinii globale în ansamblu. Cu siguranţă că instituţiile vor fi nevoite să se dezvolte pentru a reflecta aspectele, întrebările şi problemele multiple care îi unesc pe oameni, indiferent de statele-naţiune în care s-au născut sau au crescut.

Ţinând cont de aceste observaţii, susţinătorii poziţiei cosmopolitane consideră că democraţia trebuie să fie regândită ca un „proces dual". Prin proces dual – sau proces al dublei democratizări – se înţelege nu numai adâncirea democraţiei în interiorul unei comunităţi naţionale, implicând continuarea în timp a democratizării statelor şi a societăţilor civile, ci şi extinderea formelor şi proceselor democratice dincolo de graniţele teritoriale. Democraţia noului mileniu trebuie să le permită cetăţenilor cosmopolitani să obţină acces la, să medieze şi să facă responsabile procesele şi fluxurile sociale, economice şi politice care traversează şi transformă graniţele comunităţii lor tradiţionale. Nucleul acestui proiect presupune reconceperea autorităţii politice legitime într-o manieră care o desparte de ancorarea sa tradiţională în graniţele fixe şi teritoriile delimitate şi o configurează în schimb ca un atribut al aranjamentelor democratice fundamentale sau al

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

dreptului democratic fundamental care poate fi încadrat în principiu în diverse asociații ce se autoreglementează – de la orașe și regiuni subnaționale până la state-națiune, regiuni și rețele globale mai mari. Este clar că procesul de despărțire a început deja, pe măsură ce autoritatea politică și formele legitime de guvernare sunt răspândite „sub", „deasupra" și „alături de" statul-națiune. Însă proiectul cosmopolitan este în favoarea unei extinderi radicale a acestui proces, atât timp cât este circumscris și delimitat de un angajament față de un ansamblu cuprinzător de drepturi și îndatoriri democratice. El propune o serie de măsuri pe termen scurt și lung cu convingerea că, printr-un proces de schimbare progresivă, incrementală, forțele geopolitice vor fi socializate în cadrul agențiilor și practicilor democratice (vezi Held, 1995, punctul 3).

Dacă globalizarea se referă la procesele care stau la baza unei transformări în organizarea intereselor oamenilor, conectând și extinzând activitatea umană astfel încât să cuprindă cadre de schimbare și dezvoltare interregională și intercontinentală, atunci multe dintre ideile noastre politice cele mai scumpe – care anterior se focalizau asupra statelor-națiune – trebuie să fie regândite și redefinite. Abordarea mai detaliată a acestor aspecte normative și instituționale depășește cadrul lucrării de față. Însă dacă trăim într-o lume marcată de politica globală și de guvernarea multistratificată, atunci eficacitatea tradițiilor democratice și a tradițiilor juridice naționale se confruntă cu o provocare fundamentală. Oricare ar fi caracterul specific al acestei provocări, cu siguranță că ea se bazează pe recunoașterea în prezent a faptului că natura și calitatea democrației din interiorul unei anumite comunități politice se întrepătrund cu natura și calitatea relațiilor democratice dintre comunități și că trebuie create noi mecanisme juridice și instituționale pentru ca democrația și comunitățile politice să prospere. Ar fi în totalitate greșit să conchidem că politica din comunitățile locale sau din comunitățile democratice naționale va fi (sau ar trebui să fie) total eclipsată de noile forțe ale globalizării politice. Această presupunere ar însemna neînțelegerea impactului foarte complex, variat și inegal al proceselor regionale și globale asupra vieții politice. Desigur că anumite probleme și politici vor rămâne în răspunderea entităților locale și a statelor-națiune; însă altele vor fi recunoscute ca adecvate pentru regiuni specifice, iar altele – cum ar fi mediul înconjurător, securitatea globală, sănătatea pe plan mondial și reglementarea economică – vor necesita noi aranjamente instituționale prin care să fie abordate. Trebuie să ne folosim creativitatea politică pentru a nu rămâne pasivi în fața acestor schimbări regionale și globale. Avem toate motivele să credem că noile aranjamente politice nu sunt numai o necesitate, ci și o posibilitate distinctă în lumina organizării deja în schimbare a proceselor globale și regionale, a centrelor de decizie politică în curs de evoluție, precum Uniunea Europeană, și a cererilor politice în creștere pentru noi forme de deliberare politică, soluționarea conflictelor și transparență în procesul decizional internațional. În această nouă lume emergentă, orașele, parlamentele naționale, adunările regionale și autoritățile globale ar putea avea toate o serie de roluri distincte, dar interconectate în interiorul unui cadru de răspundere și decizie publică. Este o alegere care rămâne la latitudinea noastră.

Rămâne desigur deschisă întrebarea dacă există tradițiile și resursele culturale pentru a sprijini adâncirea democratizării nu numai a statelor-națiune, ci și a ordinii globale și regionale de ansamblu (vezi capitolul 7). Chiar dacă este posibil ca procesele de globalizare să unifice fizic globul, am observat că ele nu generează neapărat acel sentiment de comunitate globală de care ar depinde legitimitatea guvernării democratice globale.

Într-adevăr, mulţi gânditori afirmă că, de fapt, accelerarea globalizării intensifică şi generează conflictele, întrucât naţiunile lumii caută să-şi apere interesele în „vecinătatea globală" (Bull, 1977). Este posibil ca această fragmentare a lumii în naţiuni, regiuni, culturi şi comunităţi să inhibe şansele unui fundament transcultural pentru o politică democratică globală. De exemplu, în Asia-Pacific este susţinut un „tip asiatic" de democraţie, în timp ce în Africa sunt reinventate tradiţiile democratice şi ideile indigene privitoare la drepturile omului. Naţionalismul în ascensiune şi disparităţile globale consolidează diviziunile culturale şi fragmentarea globală. Şi relativismul cultural, tot mai mult un ostatic al politicii autoritariste, subminează fundamentul acordului comun asupra democraţiei ca etică globală. Nu sunt puţini comentatorii care prevăd că, şi acum, şi în viitor, sistemul internaţional contemporan trebuie înţeles din perspectiva conflictului şi a inegalităţii endemice, chiar dacă acestea sunt atenuate de încercări fragile şi limitate de guvernare globală, lipsite de mijloacele coercitive de asigurare a ordinii globale.

Este uşor să fim pesimişti în privinţa viitorului comunităţilor politice, a viitorului democraţiei şi a perspectivelor de realizare a unei responsabilităţi efective în contextul ordinilor regionale şi globale în schimbare. Există suficiente motive de pesimism; printre acestea se numără faptul că unităţile politice fundamentale din lume încă sunt bazate pe state-naţiune, în timp ce câteva dintre cele mai puternice forţe socio-politice mondiale eludează graniţele respectivelor unităţi. În parte ca o reacţie la această situaţie, au apărut noi forme de fundamentalism, alături de noi forme de tribalism – toate afirmând superioritatea *a priori* a unei anumite identităţi religioase sau culturale sau politice faţă de altele şi toate susţinându-şi scopurile şi interesele sectare. În plus, reforma guvernării globale avută în vedere în prezent de ţările cele mai puternice, de exemplu reforma ONU, se concentrează asupra eforturilor de a cuprinde alte ţări puternice, mai ales Germania şi Japonia. O asemenea reformă ar consolida puterea anumitor interese geopolitice, însă în detrimentul multor ţări care au printre cele mai rapide rate de creştere economică sau printre cele mai numeroase populaţii. Probabil că această poziţie nu va putea fi susţinută pe termen lung.

Acţionează însă şi alte forţe care creează fundamentul unei interpretări mai optimiste a perspectivelor comunităţii politice şi ale politicii democratice. Există forţe şi procese, descrise în toate capitolele anterioare, care generează o redefinire a culturilor, instituţiilor şi structurilor politice. Mai întâi, trebuie observată apariţia, oricât de şovăitoare, a instituţiilor şi mecanismelor globale şi regionale de guvernare în secolul XX. Fără îndoială că ONU este slabă în multe privinţe, însă constituie o creaţie relativ recentă şi o structură inovatoare pe care se poate construi. Sistemul ONU, cu mulţimea sa de organizaţii, constituie o resursă care oferă – în ciuda tuturor slăbiciunilor sale – un exemplu durabil al modului în care naţiunile ar putea (iar uneori pot) să coopereze mai bine pentru a rezolva – şi a rezolva corect – probleme comune. În plus, dezvoltarea unui corp regional puternic cum este Uniunea Europeană este remarcabilă. Cu numai cincizeci de ani în urmă, Europa se afla pe punctul de a se autodistruge. De atunci, ea a creat mecanisme noi de colaborare, noi instrumente de garantare a drepturilor omului, precum şi instituţii politice – nu numai pentru a face ţările membre responsabile într-o multitudine de privinţe, ci şi pentru a pune în comun aspecte ale suveranităţii lor. Mai mult, există numeroşi actori transnaţionali regionali şi globali care contestă termenii globalizării – nu doar corporaţii, ci şi noi mişcări sociale cum ar fi mişcarea ecologistă şi cea a femeilor. Acestea sunt vocile „noi" ale unei „societăţi civile transnaţionale" emergente, voci

auzite, de pildă, la Conferinţa de la Rio asupra Mediului Înconjurător, la Conferinţa de la Cairo privind Controlul Populaţiei şi la Conferinţa Femeilor de la Beijing. Pe scurt, există tendinţe care caută să creeze forme noi de viaţă publică şi modalităţi noi de dezbatere a problemelor globale şi regionale. Toate se află în stadii timpurii de dezvoltare şi nu există garanţii că echilibrul competiţiei politice le va permite să se dezvolte. Însă nu există garanţii nici că statele capitaliste avansate pot fi protejate în forma lor prezentă. Dimpotrivă, procesele de transformare descrise în acest volum sugerează că, în orice condiţii, statele capitaliste avansate sunt recontextualizate, repoziţionate şi, într-o anumită măsură, transformate de procesele regionale şi globale. Instituţiile noastre politice vor fi nevoite să se schimbe pentru ca unele dintre ideile noastre cele mai scumpe – un domeniu politic definit, distinct faţă de conducător şi de cel condus, statul de drept, responsabilitatea politică, dreptatea socială şi autodeterminarea, pentru a numi doar câteva – să îşi păstreze relevanţa şi eficacitatea în mileniul care ne aşteaptă.

Anexă metodologică

Această anexă metodologică dezvoltă câteva dintre ipotezele aflate la baza tratării datelor statistice şi a alegerii ţărilor pentru studiile de caz.

Indicatori ai angrenării internaţionale

Pentru a evalua dimensiunile şi profunzimea angrenării unui stat în sistemul global, am dezvoltat o serie de indicatori cantitativi ai interconectării. Aceşti indicatori se bazează pe cercetările cantitative existente din cadrul relaţiilor internaţionale, economiei politice internaţionale, geografiei şi sociologiei, precum şi pe statistici oficiale. Construirea indicatorilor a constituit o ocazie unică pentru o colectare de date empirice privind nivelurile de interconectare atât regionale, cât şi globale. Ea a permis comparaţii, pentru cele şase ţări alese în studiile de caz, între semnificaţiile relative ale forţelor globale, prin opoziţie cu cele regionale, pentru structurarea mediului în care funcţionează Marea Britanie, Germania, Franţa, Suedia, SUA şi Japonia.

Au fost dezvoltate cinci grupuri de indicatori ai angrenării sub aspectul domeniilor-cheie ale activităţii statului şi al gradului în care acestea sunt implicate în reţele regionale sau globale de interacţiune. Cele cinci grupuri de indicatori constau în:

1. *Indicatori politico-juridici*. Aceştia cuprind măsuri referitoare la: numărul şi tipurile de tratate şi angajamente care obligă statul; participarea în instituţiile internaţionale guvernamentale; interacţiunea cu reţele şi structuri interguvernamentale regionale, cum ar fi Uniunea Europeană şi Organizaţia Statelor Americane; activităţile transguvernamentale ale personalului birocratic intern; interacţiunile internaţionale ale agenţilor politici interni, cum ar fi partidele politice, sindicatele şi organizaţiile patronale.
2. *Indicatori militari*. Aceştia cuprind măsuri referitoare la: proporţia cheltuielilor pentru apărare şi a personalului alocat angajamentelor de alianţă; comerţul cu armament şi gradul în care armata depinde de tehnologie şi livrări din străinătate; pătrunderea străină în industria internă producătoare de armament; bazarea pe sisteme operaţionale străine de comandă şi comunicaţii militare.
3. *Indicatori economici*. Aceştia cuprind măsuri referitoare la: exporturi şi importuri; nivelurile de investiţii către interior şi către exterior; nivelurile datoriilor şi creditelor externe; angrenarea pe pieţele financiare regionale şi globale; dependenţa de tehnologia străină în diverse sectoare industriale; fuziuni, achiziţii şi cooperare în domeniul cercetării şi dezvoltării la nivel transfrontalier.
4. *Indicatori socio-culturali*. Aceştia cuprind măsuri referitoare la: compoziţia etnică, lingvistică şi religioasă a populaţiilor naţionale; nivelurile poştei, telefoniei şi comunicaţiilor electronice internaţionale; nivelurile importurilor şi exporturilor de produse culturale; proporţia din industriile de comunicaţii şi mass-media aflate în proprietatea şi sub controlul intereselor corporatiste străine; dependenţa de sistemele străine de comunicaţii.

5. *Indicatori ecologici*. Aceştia cuprind măsuri referitoare la: gradul în care statele contribuie la problemele privind exporturile de reziduuri periculoase, subţierea stratului de ozon, ploaia acidă şi încălzirea globală; gradul în care fiecare naţiune suferă în prezent din cauza acestor ameninţări ecologice.

Fiecare grup de indicatori a fost creat, pe cât posibil, pentru cele şase naţiuni studiate: Marea Britanie, SUA, Germania, Japonia, Franţa şi Suedia. Grupurile de indicatori au fost elaborate pentru diferite serii de timp globale, în funcţie de existenţa datelor referitoare la diverse perioade istorice.

Alegerea ţărilor pentru studiile de caz

În alegerea Marii Britanii, Statelor Unite, Franţei, Suediei, Germaniei şi Japoniei (dintre toate statele capitaliste avansate) drept principale ţinte empirice, am utilizat câteva criterii. Aceste şase state prezintă caracteristici diferite, esenţiale pentru evaluarea comparativă a impactului globalizării şi regionalizării. Cele şase state:

1. Sunt toate state capitaliste avansate, însă cu poziţii distincte în ierarhia globală de putere.
2. Au poziţii şi roluri contrastante în ierarhiile militare, politice şi economice regionale şi globale.
3. Au sisteme politice şi patternuri distincte de relaţii între stat şi societatea civilă.
4. Prezintă patternuri contrastante de interacţiune economică sub aspectul „deschiderii" economiilor lor.
5. Trec prin seturi distincte de influenţe globale şi regionale asupra formulării şi implementării politicilor de stat.
6. Şi-au declarat orientări de politică externă care diferă pe axa continuă de la independenţă la interdependenţă.
7. Demonstrează reacţii atât comune, cât şi divergente faţă de forţele globalizatoare, adică integrarea regională, multilateralismul, unilateralismul etc.

Acest profil de asemănări şi deosebiri face ca selectarea Marii Britanii, Franţei, Suediei, Germaniei, Statelor Unite şi Japoniei să constituie un test util al impacturilor diferite ale globalizării asupra autonomiei şi suveranităţii statului în lumea capitalistă avansată.

Estimarea investiţiilor externe directe

FMI (1993) defineşte astfel investiţiile externe directe (IED): „Investiţia directă se referă la investiţia făcută pentru a dobândi un interes de durată într-o întreprindere care funcţionează în cadrul altei economii decât cea a investitorului, scopul investitorului fiind de a avea un cuvânt hotărâtor în managementul întreprinderii". Acelaşi manual descrie investiţiile de portofoliu drept „obligaţiuni pe termen lung şi acţiuni corporatiste, altele decât cele incluse în categoriile pentru investiţii directe şi rezerve". Aplicarea practică a acestor definiţii prezintă câteva dificultăţi.

Conform definiţiilor oficiale, proporţia minimă de acţiuni deţinute pentru ca investiţia străină să fie IED variază între 12% şi 50% din capitalul corporatist în diferitele state membre ale OCDE. Aceasta complică măsurarea IED în situaţia în care, de exemplu, o companie dintr-o ţară A deţine 50% dintr-o companie care funcţionează în ţara B, care apoi cumpără 30% dintr-o altă companie din ţara B. Astfel, compania din ţara A deţine numai 15% din a

treia companie, iar acest procent poate să constituie IED conform definiţiei dintr-o ţară, dar nu şi conform definiţiei din cealaltă.

Cifrele existente nu fac distincţie între nivelurile brute şi cele noi de IED, adică nu fac distincţie între capitalul şi activele productive care pur şi simplu trec de la un posesor la altul şi crearea propriu-zisă de capital nou sau abandonarea celui vechi. Acest fapt creează dificultăţi semnificative pentru determinarea consecinţelor economice de ansamblu ale IED pentru o economie naţională. Simpla agregare a fluxurilor de IED din datele privind balanţa de plăţi poate să ofere estimări incorecte ale posesiunilor în străinătate, întrucât corporaţiile îşi bazează extinderea şi prin profituri reţinute (pentru investiţii) şi/sau împrumuturi. Unele ţări, cum ar fi SUA, măsoară atât profiturile de la afiliaţii din exterior către ţara de origine, cât şi pe cele reţinute, însă alte ţări nu o fac, existând posibilitatea de a subestima expansiunea prin profituri reţinute sau împrumuturi pe pieţele de capital. În cele din urmă, evaluarea stocurilor de investiţii la scară istorică ignoră schimbările apărute la nivelul valorii economice actuale a acestor stocuri şi are tendinţa atât de a subestima valoarea lor actuală, cât şi de a exagera profitabilitatea CMN-urilor (*cf.* Kapler, 1997). Mai mult, IED reprezintă numai o unitate de măsură aproximativă a reţelelor globale de producţie, întrucât cuprinde doar acele legături dintre firme bazate pe investiţie directă, prin opoziţie cu aranjamentele de subcontractare sau asemănătoare; şi nici nu surprind dimensiunea investiţiei în producţia multinaţională, întrucât fluxurile de IED constituie doar 25% din totalul investiţiilor în producţia peste hotare.

Măsurarea degradării ecologice

Orice încercare de a privi din perspectivă istorică şi cantitativă globalizarea degradării ecologice şi a politicii ecologice se loveşte de particularităţile aspectelor ecologice (Weale, 1992; Beck, 1992, 1995). *Temporar* pot exista intervale semnificative de timp între acţiunile care creează sau iniţiază procese de degradare ecologică şi apariţia concretă a degradării ecologice. De exemplu, nivelurile contemporane de nitraţi din apa potabilă în Marea Britanie sunt cauzate de utilizarea de îngrăşăminte azotate cu câteva decenii în urmă, întrucât compuşii azotului ajung prin sol până la pânza freatică pe parcursul a mai mulţi ani. De asemenea, se afirmă că oxizii de carbon, sulf şi azot aflaţi în concentraţii tot mai mari în atmosfera pământului sunt responsabili de declanşarea încălzirii globale. Dacă această afirmaţie este adevărată, atunci originile cauzale şi acţiunile specifice care au contribuit la încălzirea globală datează de peste o sută de ani şi este posibil ca până în prezent să nu fi experimentat cu adevărat efectele adverse cele mai grave în plan ecologic. După cum am observat în capitolul 8, separarea temporală a cauzei şi efectului degradării ecologice este însoţită de separarea originilor şi impacturilor *spaţiale*.

O altă trăsătură particulară a degradării ecologice o constituie *efectele* sale *cumulative*. Distrugerea vieţii din Marea Baltică, de exemplu, nu este pur şi simplu rezultatul nivelurilor contemporane ale poluării, ci efectul cumulativ al proceselor de poluare atât contemporane, cât şi din trecut. Acumularea de metale grele în organismele din mediul marin pe întreaga lor perioadă de viaţă demonstrează această afirmaţie. Amestecul de metale grele care ucide în final formele de viaţă din Marea Baltică este cumulativ şi sub alt aspect: degradarea ecologică nu este cauzată de o singură substanţă într-o anumită concentraţie, ci de o combinaţie complexă de substanţe produse într-o mulţime de locuri, în perioade de timp succesive, al căror impact combinat este mai mare decât suma efectelor individuale.

Toate cele trei trăsături descrise până acum – caracterul cumulativ şi separarea temporală şi spaţială a efectelor – fac din percepţia aspectelor ecologice o problemă deosebit de

complexă. Această complexitate a percepţiei constituie o a patra trăsătură importantă a degradării ecologice, întrucât ea poate să apară, şi apare cu regularitate, „pe furiş". Desigur că procesul de deşertificare şi de defrişare va fi evident pentru o populaţie locală. Însă este posibil să nu fie clar care forţe cauzale anume produc aceste efecte sau dacă ele constituie o mică parte dintr-un proces mult mai amplu de schimbare ecologică. Numeroase tipuri de degradare ecologică sunt mult mai puţin accesibile percepţiei şi simţurilor comune – existenţa şi consecinţele metalelor toxice în corpurile animalelor, în ţesuturile plantelor, în cursurile de apă şi în cele din urmă în corpul uman pot fi detectate numai prin teste biochimice şi echipamente sofisticate şi costisitoare. În absenţa unor discipline şi metode ştiinţifice, numeroase forme de degradare ecologică vor fi experimentate la timpul cuvenit – sub aspectul impactului lor asupra sănătăţii omului şi a bunăstării lui –, însă procesul în sine al degradării va rămâne nevăzut şi inaccesibil. Astfel, în centrul desfăşurării politicii ecologice şi al estimării degradării ecologice se află un complex proces politic şi tehnic de identificare, localizare şi denumire a proceselor de schimbare ecologică.

Totuşi, din momentul identificării şi localizării unei probleme, probabil că politica de definire şi măsurare nu se va încheia, întrucât caracterul politicii ecologice este impregnat de incertitudine (OCDE, 1991c). Mai întâi, argumentele tehnice şi ştiinţifice care descriu degradarea ecologică, lăsând deoparte procesele cauzale în desfăşurare, sunt rareori necontestate. Acest fapt este intensificat de separările temporale şi spaţiale şi de lanţurile cumulative complexe de schimbare ecologică descrise mai sus. În al doilea rând, în timp ce multe preocupări ecologice au tendinţa de concentrare asupra formelor actuale de degradare ecologică, ele se orientează şi spre viitor, spre ceea ce s-ar putea întâmpla. Aceasta implică o concentrare asupra pericolelor şi riscurilor – ameninţarea reprezentată de centralele nucleare, tendinţele viitoare de schimbare a climei, impacturile posibile ale subţierii stratului de ozon sau orizontul de timp al epuizării resurselor.

Cum afectează aceste calităţi măsurarea originilor, consecinţelor şi organizării spaţiale a mediului înconjurător şi, astfel, măsurile globalizării aspectelor ecologice? Probabil că, până ce aspectele ecologice au devenit o preocupare politică sau publică semnificativă, cea mai importantă realizare sub acest aspect a fost colectarea limitată, sistematică sau guvernamentală, a oricăror tipuri de informaţii ecologice. Chiar dacă aceasta nu ar fi o problemă, calitatea cumulativă şi incertă a degradării ecologice face ca numărul de măsuri cantitative posibile ale globalizării ecologice să fie oarecum limitat. Sursele fiecărui agent poluant sunt atât de numeroase încât este aproape imposibil să se depisteze în totalitate şi cu exactitate localizarea spaţială şi temporală a surselor de poluare şi să li se identifice destinaţia. În cele din urmă, din cauza caracterului deseori ilegal şi în general antisocial al degradării ecologice, o mare parte din poluare şi din epuizarea resurselor nu este declarată sau este minimalizată. Astfel că trebuie să privim toate datele referitoare la mediul înconjurător cu un anumit grad de scepticism. Cu toate acestea, există motive întemeiate pentru a afirma că în ultimii ani a avut loc o extindere semnificativă a volumului, dimensiunilor, toxicităţii şi consecinţelor degradării ecologice.

Mulţumiri

Câteva secţiuni ale cărţii au fost adaptate după materiale publicate anterior. Detaliile privind publicaţiile originale sunt următoarele:

David Held, „Democracy: from city-states to a cosmopolitan order", în D. Held (coord.), *Prospects for Democracy: North, South, East, West*, Cambridge; Polity Press, 1993, pp. 13-52. O versiune adaptată a unei părţi a eseului inspiră secţiunea 1.3.1 a capitolului 1.

David Held, „The development of the modern state", în S. Hall şi B. Gieben (coord.), *Formations of Modernity*, Cambridge, Polity Press, 1992, pp. 71-119. Părţi din eseu au inspirat secţiunile 1.1.1 şi 1.1.2 ale capitolului 1.

David Held, „The transformation of political community", în I. Shapiro (coord.), *Democracy's Edges*, Cambridge, Cambridge University Press, în curs de apariţie în 1999. O parte a eseului a înlesnit conturarea ultimei părţi a concluziei.

Anthony McGrew, „World order and political space", în J. Anderson ş.a. (coord.), *A Global World? Reordering Political Space*, Oxford, Oxford University Press, 1995. Eseul a furnizat date secţiunilor 1.2 şi 1.3.2 ale capitolului 1.

Jonathan Perraton, David Goldblatt, David Held şi Anthony McGrew, „The globalization of economic activity", în *New Political Economy*, nr. 2 (iulie 1997). Capitolele 4 şi 5 au folosit material din acest studiu.

În plus, autorii şi editura sunt recunoscători următorilor pentru permisiunea de a reproduce material sub copyright:

Cambridge University Press pentru harta 2.4, adaptată după „Patterns of arms transfers, 1400-1700", în K. Krause, *Arms and the State: Patterns of Military Production and Trade* (Cambridge University Press, 1992).

Kogan Page Ltd./Earthscan Publications Ltd. pentru figura 8.3, adaptată după „World CFC production", în L. Brown ş.a. (coord.), *Vital Signs 1996-1997* (Earthscan, 1996), şi pentru figurile 8.2, adaptată după „World Carbon emissions", şi 8.5, adaptată după „World fish catch", amândouă făcând parte din L. Brown ş.a. (coord.), *Vital Signs* (Earthscan, 1997).

HarperCollins Publishers pentru harta 1.2, adaptată după harta 8 din P. Kennedy, *The Rise and Fall of Great Powers* (Unwin Hyman, 1988).

MIT Press Journals pentru figura 8.1 din John W. Meyer, David John Frank, Ann Hironaka, Evan Schofer şi Nancy Brandon Turna, „The structuring of a world environmental regime, 1870-1990", în *International Organization*, 54.1 (toamna lui 1997), copyright © 1997 IO Foundation şi Massachusetts Institute of Technology.

Myriad Editions pentru hărţile 2.1 şi 2.2, adaptate după originalele din Michael Kidron şi Dan Smith, *The War Atlas* (Pan, 1983).

Organizaţiei pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică pentru tabelul 3.9, adaptat din datele CED, *Structural Adjustment and Economic Performance*, copyright © OECD 1987, şi

pentru figurile 8.4 şi 8.7, adaptate după datele CDE, *State of the Environment*, copyright © OECD 1991.

Oxford University Press, Inc., pentru tabelul 1.1 din Craig N. Murphy, *International Organization and Industrial Change*, copyright © 1994 Craig N. Murphy.

Polity Press pentru tabelul 1.1 din Craig N. Murphy, *International Organization and Industrial Change* (Polity Press, 1994); tabelul 1.2 din D. Potter ş.a., *Democratization* (Polity Press, 1997); tabelul C.1 din A. McGrew, *The Transformation of Democracy ?* (Polity Press, 1997).

Routledge pentru datele folosite în harta 6.1 din A. Kenwood şi L. Lougheed, *The Growth of the International Economy 1820-1960* (Allen and Unwin, 1989).

Sage Publications şi autorului pentru tabelul 7.3, adaptat după „Book translations by country of publication...", în Göran Therborn, *European Modernity and Beyond* (Sage, 1995).

Stockholm International Peace Research Institute pentru figura 2.2, adaptată după figura 8.1 din *SIPRI Yearbook 1998 : Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press, 1998).

UCL Press Ltd pentru harta 1.1, adaptată după harta din Jeremy Black, *European Warfare 1660-1815* (1994).

John Wiley and Sons Ltd pentru hărţile 1.3, 2.3 şi 3.1, adaptate după hărţile din Tom Nierop, *Systems and Regions in Global Politics* (Wiley, 1994), copyright © John Wiley and Sons Ltd 1994.

World Resources Institute pentru figura 8.6, adaptată după *World Resources 1996-1997* (Oxford University Press, 1997).

Worldwatch Institute pentru tabelul 8.1, adaptat după „Use of chlorofluorocarbons and halons...", în L. Brown ş.a. (coord.), *State of the World* (1997).

Deşi s-au făcut toate eforturile pentru a contacta deţinătorii de copyright, editura se scuză pentru orice eroare sau omisiune în cele de mai sus şi, în cazul unor eventuale notificări, va remedia situaţia în cel mai scurt timp posibil.

Referinţe bibliografice

Abulafia, D. (1997), „The impact of Italian banking in the late Middle Ages and the Renaissance 1300-1500", în A. Teichova ş.a. (coord.), *Banking, Trade and Industry*, Cambridge, Cambridge University Press.

Abu-Lughod, J. (1989), *Before European Hegemony: The World System AD 1250-1350*, New York, Oxford University Press.

Adelman, H. (1995), „The Palestinian diaspora", în Cohen, 1995.

Akbari, A. (1989), „The benefits of immigrants to Canada: evidence on taxes and public services", în *Canadian Public Policy*, 15.

Akdogan, H. (1995), *The Integration of International Capital Markets*, Aldershot, Edward Elgar.

Albrow, M. (1996), *The Global Age*, Cambridge, Polity Press.

Allebeck, A. (1993), „The EC - from EC to the EU", în Wulf, 1993.

Allen, J. şi Hamnet, C. (coord.) (1994), *A Shrinking World? Global Unevenness and Inequality*, Oxford, Oxford University Press.

Alston, P. şi Chiam, M. (coord.) (1995), *Treaty Making and Australia: Globalization versus Sovereignty?*, Sydney, Federation Press.

Altman, I. (1995), „Spanish migration to the Americas", în Cohen, 1995.

Amendola, G., Guerrieri, P. şi Padoan, P. (1998), „International patterns of technological accumulation and trade", în D. Archibugi şi J. Michie (coord.), *Trade Growth and Technical Change*, Cambridge, Cambridge University Press.

Amin, S. (1996), „The challenge of globalization", în *Review of International Political Economy*, 2.

Amin, S. (1997), *Capitalism in the Age of Globalization*, Londra, Zed Press.

Ancharya, A. (1996), „Aquaculture production rises", în Brown ş.a., 1996.

Anderson, B. (1983), *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, Londra, Verso.

Anderson, K. şi Norheim, H (1993a), „History, geography and regional economic integration", în K. Anderson şi R. Blackhurst (coord.), *Regional Integration and the Global Trading System*, Hemel Hempstead, Harvester Wheatsheaf.

Anderson, K. şi Norheim, H. (1993b), „Is world trade becoming more regionalized?", în *Review of International Economics*, 1.

Anderson, M.S. (1993), *The Rise of Modern Diplomacy 1450-1919*, Londra, Longman.

Anderson, P. (1974a), *Passages form Antiquity to Feudalism*, Londra, New Left Books.

Anderson, P. (1974b), *Lineages of the Absolutist State*, Londra, New Left Books.

Anthony, I. (1993), „Arms production and arms trade", în *SIPRI Yearbook 1993*, Oxford, Oxford University Press.

Anthony, I. (1994a), „Current trends and developments in the arms trade", în *Annals of the American Association of Political and Social Sciences*, 535.

Anthony, I. (1994b), „The third tier countries", în Wulf, 1993d.

Anthony, I. şi Claesson, P. (1994), „Arms production and arms trade", în *SIPRI Yearbook 1994*, Oxford, Taylor and Francis.

Appleyard, R.T. (coord.) (1988), *International Migration Today*, vol. 1 : „Trends and Consequences", Paris, UNESCO.

Appleyard, R.T. (coord.) (1989), *The Impact of Migration in Developing Countries*, Paris, OCDE.

Archibugi, D. şi Michie, J. (1997a), „The globalisation of technology : a new taxonomy", în Archibugi, D. şi Michie J., 1997b.

Archibugi, D. şi Michie, J. (coord.) (1997b), *Technology, Globalization and Economic Performance*, Cambridge, Cambridge University Press.

Archibugi, D., Held, D. şi Köhler, M. (coord.) (1998), *Re-imagining Political Community : Studies in Cosmopolitan Democracy*, Cambridge, Polity Press.

Armingeon, K. (1997), „Globalization as opportunity : two roads to welfare state reform", ECPR Conference Workshop 12, Berna.

Armstrong, P., Glyn, A. şi Harrison, J. (1991), *Capitalism since 1945*, Oxford, Blackwell.

Atalik, G. şi Beeley, B. (1993), „What mass migration meant for Turkey", în King, 1993a.

Axford, B. (1995), *The Global System*, Cambridge, Polity Press.

Bade, K. (1985), „German emigration to the United States and continental immigration to Germany in the late nineteenth an early twentieth centuries", în Hoerder, 1985.

Baily, M. şi Gersbach, H. (1995), „Efficiency in manufacturing and the need for global competition", în *Brookings Papers on Economic Activity*, Microeconomics issue.

Bailyn, B. (1986), *The Peopling of British North America : An Introduction*, Harvard, Harvard University Press.

Baines, D. (1991), *Emigration from Europe, 1815-1930*, Londra, Macmillan.

Bairoch, P. (1989), „European trade policies, 1815-1915", în P. Mathias şi S. Pollard (coord.), *The Cambridge Economic History of Europe, Volume VII*, Cambridge, Cambridge University Press.

Bairoch, P. şi Kozul-Wright, R. (1996), „Globalization myths : some historical reflections on integration, industrialization and growth in the world economy", UNCTAD Discussion Paper 113, Geneva.

Balan, J. (1988), „International migration in Latin America today : trends and consequences", în Appleyard, 1988.

Baldwin, T. (1992), „The territorial state", în H. Gross şi T.R. Harrison (coord.), *Jurisprudence, Cambridge Essays*, Oxford, Clarendon Press.

Ballance, R., Pogány, J. şi Forstner, H. (1992), *The World's Pharmaceutical Industries*, Aldershot, Edward Elgar.

Banca Mondială (1992), *World Development Report, 1992*, Washington DC, World Bank.

Banca Mondială (1993), *International Trade and the Environment*, Washington DC, World Bank.

Banca Mondială (1994), *World Development Report, 1994*, New York, Oxford University Press.

Banca Mondială (1995), *World Development Report 1995*, New York, Oxford University Press.

Banca Mondială (1997), *Global Economic Prospects and the Developing Countries*, Washington DC, World Bank.

Bank Information Centre (1990), *Funding Ecological and Social Destruction : The World Bank and International Monetary Fund*, Washington, Bank Information Centre.

Banuri, T. şi Schor, J. (coord.) (1992), *Financial Openness and National Autonomy*, Oxford, Oxford University Press.

Barker, E. (1915), *Political Thought in England, 1848-1914*, Londra, Thornton Butterworth.
Barnet, R. și Cavanagh, J. (1994), *Global Dreams: Imperial Corporations and the New World Order*, New York, Simon and Schuster.
Barnet, R. și Müller, R. (1974), *Global Reach*, Londra, Jonathan Cape.
Bartlett, C.J. (1984), *The Global Conflict 1880-1970*, Londra, Longman.
Bartlett, R. (1994), *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 960-1350*, Londra, Penguin.
Baylis, J. (1986), „«Greenwoodery» and British defence policy", în *International Affairs*, 62.
Beasley, W.G. (1995), *Japan Encounters the Barbarian*, New Haven, Yale University Press.
Beck, U. (1992), *Risk Society: Towards a New Modernity*, Londra, Sage.
Beck, U. (1995), *Ecological Politics in an Age of Risk*, Cambridge, Polity Press.
Beck, U. (1997), *The Reinvention of Politics*, Cambridge, Polity Press.
Beetham, D. (1998), „Human rights as a model for cosmopolitan democracy", în Archibugi ș.a., 1998.
Beitz, C. (1979), *Political Theory and International Relations*, Princeton, Princeton University Press.
Bell, D. (1973), *The Coming of Post-Industrial Society*, New York, Basic Books.
Benedick, R. (1991), *Ozone Diplomacy: New Directions in Safeguarding the Planet*, Cambridge, Harvard University Press.
Bentley, J.H. (1993), *Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Premodern Times*, Oxford, Oxford University Press.
Bentley, J.H. (1996), „Cross-cultural interaction and periodization in world history", în *American Historical Review*, 101, iunie.
Benton, L. (1996), „From the world systems perspective to institutional world history: culture and economy in global theory", în *Journal of World History*, 7.
Berger, S. și Dore, R. (coord.) (1995), *Convergence or Diversity? National Models of Production in a Global Economy*, New York, Cornell University Press.
Bergesen, A. și Fernandez, R. (1995), „Who has the most Fortune 500 firms? A network analysis of global economic competition, 1956-1989", în *Journal of World-Systems Research*, 1.
Best, G. (1980), *Humanity in Warfare: The Modern History of the Law of Armed Conflict*, Londra, Weidenfeld and Nicolson.
Bitzinger, R.A. (1993), *The Globalization of Arms Production: Defence Markets in Transition*, Washington DC, Defence Budget Project.
Bitzinger, R.A. (1994), „The globalization of the arms industry", în *International Security*, 19.
Black, J. (1991), *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550-1800*, Londra, Macmillan.
Black, J. (1994), *European Warfare 1660-1815*, New Haven, Yale University Press.
Black, J. (1998), *War and the World: Military Power and the Fate of Continents 1450-2000*, New Haven, Yale University Press.
Blackburn, R. (1988), *The Overthrow of Colonial Slavery, 1776-1848*, Londra, Verso.
Blackburn, R.(1997), *The Making of New World Slavery: From the Baroque to the Modern, 1492-1800*, Londra, Verso.
Bleaney, M. (1993), „Politics and exchange rate", în *Economic Notes*, 22.
Blomström, M. (1990), *Transnational Corporations and Manufacturing Exports from Developing Countries*, New York, United Nations.
Blomström, M. și Lipsey, R. (1989), „The export performance of US and Swedish multinationals", în *Review of Income and Wealth*, 35.

Blomström, M. şi Lipsey, R. (1993), „The competitiveness of countries and their multinational firms", în L. Eden şi E. Potter (coord.), *Multinationals in the Global Political Economy*, Basingstoke, Macmillan.

Blomström, M., Lipsey, R. şi Yejan, M. (1992), „What explains country growth?", în W. Baumol ş.a. (coord.), *Convergence of Productivity*, Oxford, Oxford University Press.

Bloomfield, A. (1959), *Monetary Policy under the International Gold Standard, 1880-1914*, New York, Federal Reserve Bank of New York.

Blowers, A. şi Lowry, D. (1991), „The politics of radioactive waste disposal", în Blunden şi Reddish, 1991.

Blunden J. şi Reddish, A. (coord.) (1991), *Energy, Resources and Environment*, Londra, Hodder and Stoughton.

Bobbio, N. (1987), *Which Socialism ?*, Cambridge, Polity Press.

Bobbio, N. (1989), *Democracy and Dictatorship*, Cambridge, Polity Press.

Boehmer-Christiansen, S. şi Skea, J. (1991), *Acid Politics : Environmental and Energy Policies in Britain and Germany*, Londra, Belhaven Press.

Böhning (1991), „Integration an immigration pressures in Western Europe", în *International Labour Review*, 130.

Boltho, A. (1996a), „Convergence, competitiveness and the exchange rate", în N. Crafts şi G. Toniolo (coord.), *Economic Growth in Europe since 1945*, Cambridge, Cambridge University Press.

Boltho, A. (1996b), „Was Japanese growth export-led?", în *Oxford University Papers*, 48.

Bond, B. (1984), *War and Society in Europe 1870-1970*, Londra, Fontana.

Bonturi, M. şi Fukasaku, K. (1993), „Globalization and the intra-firm trade", în *OECD Economic Studies*, 20.

Booth, K. (1991), „Security in anarchy : utopian realism in theory and practice", în *International Affairs*, 67.

Borjas, G. (1987), „Immigrants, minorities and labour market competition", în *Industrial and Labour Relations Review*, 40.

Borjas, G. (1990), *Friends or Strangers : The Impact of Immigration on the US Economy*, New York, Basic Books.

Borjas, G. (1993), „The impact of immigrants on employment opportunities of natives", în OCDE, 1993a.

Borjas, G. şi Trejo, S. (1993), „The macroeconomic impact of immigration : review of the literature published since the mid-1970s", în OCDE, 1993a.

Borrus, M. şi Zysman, J. (1997), „Wintelism and the changing terms of global competition : prototype of the future", BRIE Working Paper 96B, Berkeley.

Boyer, R. şi Drache, D. (coord.) (1996), *States against Markets*, Londra, Routledge.

Bracken, P. (1983), *The Command and Control of Nuclear Forces*, New Haven, Yale University Press.

Braudel, F. (1982), „The Wheels of Commerce", vol. 2 al lucrării *Civilization and Capitalism*, Londra, Collins.

Braudel, F. (1984), „The Perspective of the World", vol. 3 al lucrării *Civilization and Capitalism*, Londra, Collins.

Breuilly, J. (1992), *Nationalism and the State*, Manchester, Manchester University Press.

BRI (1997), *Annual Report*, Basel, Bank for International Settlements.

BRI (1998a), *International Banking and Financial Market Developments*, Basel, Bank for International Settlements.

BRI (1998b), „Central bank survey of foreign exchange and derivatives market activity in April 1998", comunicat de presă, Bank for International Settlements (www. bis.org).

Brodie, B. (1973), *War and Politics*, Londra, Cassell.
Broeck, J. van den (coord.) (1996), *The Economics of Labour Migration*, Londra, Edward Elgar.
Brown, L. ş.a. (1990), *State of the World : 1990*, Londra, Unwin Hyman.
Brown, L. ş.a. (coord.) (1995), *Vital Signs, 1995-1996*, Londra, Earthscan.
Brown, L. ş.a. (coord.) (1996), *Vital Signs, 1996-1997*, Londra, Earthscan.
Brown, L. ş.a. (coord.) (1997a), *State of the World 1997*, Washington, Worldwatch Institute.
Brown, L. ş.a. (coord.) (1997b), *Vital Signs 1997-1998*, Londra, Earthscan.
Brown, S. (1994), *The Causes and Prevention of War*, New York, St. Martin Press.
Bruce, J. ş.a. (coord.) (1995), *Climate Change 1995 : Economic and Social Dimensions of Climate Change*, Cambridge, Cambridge University Press.
Brunn, S. şi Leinbach, T. (coord.) (1991), *Collapsing Time and Space : Geographic Aspects of Communication and Information*, Londra, HarperCollins.
Bryant, R. (1987), *International Financial Intermediation*, Washington DC, Brookings Institution.
Brysk, A. (1993), „From above and below : social movements, the international system and human rights in Argentina", în *Comparative Political Studies*, 26.
Bryson, R. şi Murray, T. (1977), *Climates of Hunger : Mankind and the World's Changing Weather*, Madison, University of Wisconsin Press.
Brzoska, M. şi Ohlson, T. (1986), „Arms production in the Third World", în M. Brzoska şi T. Ohlson (coord.), *Arms Production in the Third World*, Oxford, Taylor and Francis.
Brzoska, M. şi Ohlson, T. (1987), *Arms Transfer to the Third World 1971-1985*, Oxford, Oxford University Press.
Brzoska, M. şi Pearson, F.S. (1994), „Developments in the global supply of Arms", în *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 535.
Bull, H. (1977), *The Anarchical Society*, Londra, Macmillan.
Burbach, R. ş.a. (1997), *Globalization and its Discontents*, Londra, Pluto Press.
Burnett, R. (1992), „Dressed for success : Sweden form Abba to Roxette", în *Popular Music*, 11.
Burnheim, J. (1986), *Is Democracy Possible ?*, Cambridge, Polity Press.
Busch, B.C. (1985), *The War against the Seals : A History of the North American Seal Fishery*, Montréal, McGill-Queen's University Press.
Bustamante, J. (1989), „Measuring the flows of undocumented immigrants", în Cornelius şi Bustamante, 1989.
Buzan, B. (1987), *Strategic Studies : Military Technology and International Relations*, Londra, Macmillan.
Buzan, B. (1991), *People, States and Fear*, Brighton, Harvester.
Buzan, B. (1998), „The Asia-Pacific : what sort of region, in what sort of world ?", în McGrew şi Brook, 1998.
Buzan, B., Little, R. şi Jones, C. (1993), *The Logic of Anarchy*, New York, Columbia University Press.
Buzan, B., Weaver, O. şi de Wilde, Jaap (1998), *Security : A New Framework for Analysis*, Boulder, Lynne Rienner.
Cain, P.J. şi Hopkins, A.G. (1993a), *British Imperialism : Crisis and Deconstruction 1914-1990*, Londra, Longman.
Cain, P.J. şi Hopkins, A.G. (1993b), *British Imperialism : Innovation and Expansion 1688-1914*, Londra, Longman.
Callinicos, A. ş.a. (1994), *Marxism and the New Imperialism*, Londra, Bookmarks.
Cameron, R. şi Bovykin, V. (coord.) (1991), *International Banking, 1870-1914*, New York, Oxford University Press.

Cammilleri, J.A. (1990), „Rethinking sovereignty in a shrinking, fragmented world", în R.B.J. Walker şi S.H. Mendlovitz (coord.), *Contending Sovereignties : Redefining Political Community*, Boulder şi Londra, Lynne Rienner.

Cammilleri, J.A. (1992), *The End of Sovereignty ? Politics of a Shrinking and Fragmented World*, Aldershot, Edward Elgar.

Cantwell, J. (1989), *Technological Innovation and Multinational Corporations*, Oxford, Blackwell.

Cantwell, J. (1997), „The globalization of technology : what remains of the product cycle ? ", în Archibugi şi Michie, 1997b.

Capotorti, F. (1983), „Human rights : the hard road towards universality", în R.St.J. Macdonald şi D.M. Johnson (coord.), *The Structure and Process of International Law*, Haga, Martinus Nijhoff.

Carlos, A. şi Nicholas, S. (1988), „«Giants of an earlier capitalism» : the chartered trading companies as modern multinationals", în *Business History Review*, 62.

Carnoy, M. (1993), „Multinationals in a changing economy", în M. Carnoy ş.a. (coord.), *The New Global Economy in the Information Age*, University Park, Pennsylvania State University Press.

Carr, E.H. (1981), *The Twenty Years Crisis 1919-1939*, Londra, Papermac.

Carus, W.S. (1994), „Military technology and the arms trade", în *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 535.

Cassese, A. (1986), *International Law in a Divided World*, Oxford, Clarendon Press.

Cassese, A. (1988), *Violence and Law in a Modern Age*, Cambridge, Polity Press.

Cassese, A. (1991), „Violence, war and rule of law in the international community", în D. Held (coord.), *Political Theory Today*, Cambridge, Polity Press.

Casson, M. (1995), *The Organization of International Business*, Aldershot, Edward Elgar.

Cassou, S. (1997), „The link between tax rates and foreign direct investment", în *Applied Economics*, 29.

Castells, M. (1996), *The Rise of the Network Society*, Oxford, Blackwell.

Castells, M. (1998), *The End of the Millenium*, Oxford, Blackwell.

Castles, S. şi Kosack, G. (1985), *Immigrant Workers and the Class Structure in Western Europe* (ediția a II-a), Oxford, Oxford University Press.

Castles, S. şi Miller, M. (1993), *The Age of Migration : International Population Movements in the Modern World*, Londra, Macmillan.

Caves, M. (1996), *Multinational Enterprise and Economic Analysis*, Cambridge, Cambridge University Press.

Ceckak, O. (1993), „Czechoslovakia", în Wulf, 1993d.

Cerny, P. (1990), *The Changing Architecture of the State*, Londra, Sage.

Chan, S. (coord.), *Foreign Direct Investment in a Changing Political Economy*, Basingstoke, Macmillan.

Chapman, K. (1991), *The International Petrochemical Industry*, Oxford, Blackwell.

Chase-Dunn, C. (1989), *Global Formation*, Oxford, Blackwell.

Chatterjee, P. (1986), *Nationalist Thought and the Colonial World : A Derivative Discourse ?*, Londra, Zed Books.

Chatterjee, P. (1993), *The Nation and its Fragments : Colonial and Postcolonial Histories*, Princeton, Princeton University Press.

Chaudhuri, K. (1985), *Trade Civilization in the Indian Ocean : An Economic History from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge, Cambridge University Press.

Chaudhuri, K. (1990), *Asia before Europe : Economy and Civilization in the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge, Cambridge University Press.

Childers, E. (1993), *In a Time Beyond Warnings*, Londra, CIIR.
Cipolla, C. (1978), *The Economic History of World Population*, Brighton, Harvester Press.
Clarence-Smith, W.G. (1989), *The Economics of the Indian Ocean Slave Trade in the Nineteenth Century*, Londra, Frank Cass.
Clark, I. (1989), *The Hierarchy of States*, Cambridge, Cambridge University Press.
Clark, J. (1981), „Land Armament in France: the tradition of étatism", în B.F. Cooling (coord.), *War, Business and War Military Complexes*, Londra, National University Publications.
Clark, R.P. (1997), *The Global Imperative: An Interpretative History of the Spread of Mankind*, Boulder, Westview Press.
Clarke, P., Peach, C. şi Vertovec, S. (coord.) (1990), *South Asian Overseas: Migration and Ethnicity*, Cambridge, Cambridge University Press.
Clarke, M. (1992), *Britain's External Relations*, Londra, Macmillan.
Clausewitz, C. (1984), *On War*, Princeton, Princeton University Press.
Clegg, J. (1987), *Multinational Enterprise and World Competition*, Basingstoke, Macmillan.
Cohen, R. (1981), *International Politics: The Rules of the Game*, Londra, Longman.
Cohen, R. (coord.) (1995), *The Cambridge Survey on World Migration*, Cambridge, Cambridge University Press.
Colley, L. (1992), *Britons: Forging the Nation, 1707-1837*, New Haven, Yale University Press.
Colten, C. (1986), „Industrial wastes in south-east Chicago, production and disposal, 1870-1970", în *Environmental Review*, vara.
Comisia privind Guvernarea Globală (1995), *Our Global Neighbourhood*, Oxford, University Press.
Comisia privind Politica de Neutralitate (1994), *Had There Been a War: Preparations for the Reception of Military Assistance 1949-69*, Stockholm, Statens Offentliga Utredningar.
Connca, K. (1992), „Third World military industrialization and the evolving security system", în W. Sandholtz ş.a. (coord.), *The Highest Stakes: The Economic Foundations of the Next Security System*, New York, Oxford University Press.
Connolly, W.E. (1991), „Democracy and territoriality", în *Millenium*, 20.3.
Connolly, W.E. (1996), *The Ethos of Pluralization*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
Contamine, P. (1984), *War in the Middle Ages*, Oxford, Blackwell.
Cornelius, W. şi Bustamante, J. (coord.) (1989), *Mexican Migration to the United States: Origins, Consequences and Policy Options*, La-Jolla, Centre for US-Mexican Studies, University of California.
Cörvens, F. şi Grip., A. de (1997), „Explaining trade in industrialized countries by country--specific human endowments", în *Economic Modelling*, 14.
Cowhey, P.F. (1990), „The international telecommunications regime", în *International Organization*, 44.
Cowling, K. şi Sugden, R. (1996), „Capacity, transnational and industrial strategy", în J. Mitchie şi J. Grieve Smith (coord.), *Creating Industrial Capacity*, Oxford, Oxford University Press.
Cox, R. (1996), „Globalization, multilateralism and democracy", în R. Cox (coord.), *Approaches to World Order*, Cambridge, Cambridge University Press.
Cox, R. (1997), „Economic globalization and the limits to liberal democracy", în McGrew, 1997.
Crawford, J. (1979a), „Decisions of British courts during 1979 involving questions of public or private international law", în *British Year Book of International Law*, 50.
Crawford, J. (1979b), „The international law standard in the statutes of Australia and the United Kingdom", în *American Journal of International Law*, 73.

Crawford, J. (1994), *Democracy in International Law*, prelegere inaugurală, Cambridge, Cambridge University Press.

Crawford, J. (1995), „Prospects for an international criminal court", în M.D.A. Freeman și R. Halson (coord.), *Current Legal Problems 1995*, 48, 2, Oxford, Oxford University Press.

Crawford, J. și Marks, S. (1998), „The global democracy deficit: an essay on international law and its limits", în Archibugi ș.a., 1998.

Creveld, M. van (1989), *Technology and War: From 2000 BC to the Present*, New York, Free Press.

Creveld, M. van (1991), *The Transformation of War*, New York, Free Press.

Creveld, M. van (1993), *Nuclear Proliferation and the Future of Conflict*, New York, Free Press.

Cronon, W. (1983), *Changes in the Land: Indians, Colonists and the Ecology of New England*, New York, Hill and Wang.

Cronon, W. (1991), *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West*, New York, Norton.

Crosby, A. (1972), *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, Westport, Greenwood.

Crosby, A. (1983), *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900*, Cambridge, Cambridge University Press.

Cross, G.S. (1983), *Immigrant Workers in Industrial France*, Philadelphia, Temple University Press.

Crystal, D. (1997), *English as a Global Language*, Cambridge, Cambridge University Press.

Curtin, P. (1969), *The Atlantic Slave Trade: A Census*, Madison, University of Wisconsin Press.

Curtin, P. (1978), „Post-war migrations in sub-Saharan Africa", în McNeill și Adams, 1978.

Curtin, P. (1984), *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge, Cambridge University Press.

Curtin, P. (1997), „Africa and global patterns of migration", în Wang, 1997.

Dahl, R.A. (1989), *Democracy and its Critics*, New Haven, Yale University Press.

Daniels, P. (1993), *Service Industries in the World Economy*, Oxford, Blackwell.

Darby, M. și Lothian, J. (1983), *The International Transmission of Inflation*, Chicago, University of Chicago Press.

Dasmann, R. (1988), „Towards a biosphere consciousness", în Worster, 1988.

D'Aveni, R. (1998), „Hyper-competition closes in", în *Financial Times*, Supliment: „Mastering Global Business", partea a II-a (februarie).

Davis, C. (1993), *Politics of Hazardous Waste*, Englewood Cliffs, Prentice Hall.

Davis, C. (1991), „International diversification of institutional investors", în *Journal of International Securities Markets*, 5.

Deardorff, A. și Stern, M. (1986), *The Michigan Model of World Production and Trade*, Cambridge, MIT Press.

Deibert, R. (1997), *Parchment, Printing and Hypermedia*, New York, Columbia University Press.

De Jong, N. și Vos, R. (1995), „Regional blocs or global markets? A world accounting approach to analyze trade and financial linkages", în *Weltwirtschaftliches Archiv*, 131.

De Las Casas, Bartolomé (1992), *The destruction of the Indies* (1552), Baltimore, Johns Hopkins University Press.

De Mello, L. (1997), „Foreign direct investment in developing countries and growth", în *Journal of Development Studies*, 34, nr. 1.

Deng, G. (1997), „The foreign staple trade of China in the pre-modern era", în *International History Review*, 19, nr. 2.
Derian, J. der (1987), *On Diplomacy: A Genealogy of Western Estrangement*, Oxford, Blackwell.
De Swann, A. (1991), „Notes on the emerging global language system: regional, national and supranational", în *Media, Culture and Society*, 13.
Deutsch, K. şi Burrell, S.A. (1957), *Political Community and the North Atlantic Area*, Princeton, Princeton University Press.
Diamond, J. (1997), *Guns, Germs and Steel: A Short History of Everybody for the Last 13.000 Years*, Londra, Cape.
Diaz, B. (1963), *The Conquest of New Spain*, Londra, Penguin.
Dicken, P. (1998), *Global Shift* (ediția a III-a), Londra, Chapman.
Dickenson, D. (1997), „Counting women in", în McGrew, 1997.
Dinstein, Y. (1993), „Rules of war", în J. Krieger (coord.), *The Oxford Companion of the World*, Oxford, Oxford University Press.
Directoratul General X (1997), *Eurobarometer: Public Opinion in European Union*, Raportul 47, Bruxelles, European Commission.
Dollar, D. şi Wolff, E. (1993), *Competitiveness, Convergence and International Specialization*, Cambridge, MIT Press.
Dominguez, K. (1993), „The role of international organizations in the Bretton Woods system", în M. Brodo şi B. Eichengreen (coord.), *A Retrospective on Bretton Woods System*, Chicago, University of Chicago Press.
Dominguez, K. şi Frankel, J. (1993), *Does Foreign Exchange Intervention Work ?*, Washington DC, Institute for International Economics.
Donnelly, J. (1993), *International Human Rights*, Boulder, Westview Press.
Donnelly, J. (1998), „Human rights: a new standard of civilization?", în *International Affairs*, 74, nr. 1.
Dooley, M. şi Isard, P. (1980), „Capital controls, political risk, and deviations from interest rate parity, în *Journal of Political Economy*, 88.
Downmunt, T. (coord.) (1991), *Channels of Resistance: Global Television and Local Empowerment*, Londra, BFI.
Doyle, M. (1986), *Empires*, New York, Cornell University Press.
Dugard, J. (1997), „Obstacles in the way of an international criminal court", în *Cambridge Law Journal*, 56.
Dunning, J. (1988), „Changes in the level and structure of international production: the last one hundred years", în J. Dunning, *Explaining International Production*, Londra, Unwin Hyman.
Dunning, J. (1993a), *The Globalization of Business*, Londra, Routledge.
Dunning, J. (1993b), *Multinational Entreprises and the Global Economy*, Wokingham, Addison-Wesley.
Dunning, J. (1997), *Alliance Capitalism and Global Business*, Londra, Routledge.
Ecologist, The (1972), „Blueprint for survival", în *The Ecologist*, 2.
Economist Intelligence Unit (1994), „Military aerospace", în *The Economist*, 333.
Economist Intelligence Unit (1995), „Change at the checkout: a survey of retailing", în *The Economist*, 334.
Economist, The (1996), „The coming global tongue", în *The Economist*, 21 decembrie.
Eichengreen, B. (1992), *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939*, New York, Oxford University Press.

Eichengreen, B. (1994a), „History of the international monetary system", în F. van der Ploeg (coord.), *The Handbook of International Macroeconomis*, Oxford, Blackwell.

Eichengreen, B. (1994b), *International Monetary Agreements for the Twenty-First Century*, Washington DC, Brookings Institution.

Eichengreen, B. (1996), *Globalizing Capital : A History of the International Monetary System*, Princeton, Princeton University Press.

Eichengreen, B. şi Irwin, D. (1995), „Trade blocks, currency blocks and the reorientation of world trade in the 1930s", în *Journal of International Economics*, 38.

Eisenstadt, S. (1963), *The Political System of Empires*, New York, Free Press.

Emmer, P. (1993), „Intercontinental migration as a world historical process", în *European Review*, 1, nr. 1.

EPAC (1996), „Tariff reform and economic growth", Commission Paper 10, Economic Planning Advisory Commission, Canberra.

Ernst, D. (1997), „From partial to systematic globalization : international production networks in the electronics industry", Working Paper 98, Berkeley Roundtable on the International Economy, University of California at Berkeley.

Evans, R. (1987), *Death in Hamburg : Society and Politics in the Cholera Years, 1830-1910*, Oxford, Oxford University Press.

Evans, T. (1997), „Democratization and human rights", în McGrew, 1997.

Fagan, B. (1990), *The Journey from Eden : The Peopling of our World*, Londra, Thames and Hudson.

Falk, R. (1969), „The interplay of Westphalian and Charter conceptions of the international legal order", în R. Falk şi C. Black (coord.), *The Future of the International Legal Order*, vol. 1, Princeton, Princeton University Press.

Falk, R. (1970), *The Status of Law in International Society*, Princeton, Princeton University Press.

Falk, R. (1975a), *A Global Approach to National Policy*, Cambridge, Harvard University Press.

Falk, R. (1975b), *A Study of Future Worlds*, New York, Free Press.

Falk, R. (1990), „Economic dimensions of global civilization", lucrare pregătită pentru întâlnirea de la Cairo a Global Civilization Project, Center for International Studies, Princeton University.

Falk, R. (1995), *On Humane Governance : Toward a New Global Politics*, Cambridge, Polity Press.

FAO (1994), *Yearbook of Fisheries statistics*, Roma, Food and Agriculture Organization.

Fawcett, J. şi Cariño, B. (coord.) (1987), *Pacific Bridges : The New Immigration from Asia and the Pacific Islands*, New York, Centre for Migration Studies.

Feinstein, C. (1972), *National Income, Expenditure and Output in the United Kingdom, 1855-1968*, Londra, Cambridge University Press.

Feldstein, M. şi Horioka, C. (1980), „Domestic saving and international capital flows", în *Economic Journal*, 90.

Fernández-Armesto, F. (1995), *Millennium*, Londra, Bantam.

Ferro, M. (1997), *Colonization : A Global History*, Londra, Routledge.

Fieldhouse, D.K. (1966), *The Colonial Empires : A Comparative Survey*, Londra, Weidenfeld and Nicolson.

Financial Times (1997), „When capital collides with labour", în *Financial Times*, 24 oct.

Findlay, R. „The «triangular trade» and the Atlantic economy of the eighteenth century", în *Essays in International Finance*, nr. 117, International Finance Section, Princeton University.

Fischer, R. (1963), *The Russian Fur Trade 1550-1700*, Berkeley, University of California Press.

Fischman, B.C. şi Moodie, M.L. (1989), „Alliance armaments co-operation: toward a NATO industrial base", în D.G. Haglund (coord.), *The Defence Industrial Base and the West*, Londra, Routledge.

Fisher, J. (1989), *Mothers of the Disappeared*, Londra, Zed Books.

FMI (1988), „International financial statistics supplement on trade statistics", în *Supplement 15*, Washington DC, International Monetary Fund.

FMI (1993), *Balance of Payments Manual*, Washington DC, International Monetary Fund.

FMI (1994), *International Capital Markets: Development, Prospects and Policy Issues*, Washington DC, International Monetary Fund.

FMI (1995), *International Capital Markets: Development, Prospects and Policy Issues*, Washington DC, International Monetary Fund.

FMI (1996), *International Capital Markets: Development, Prospects and Policy Issues*, Washington DC, International Monetary Fund.

FMI (1997a), *Exchange Arrangements and Exchange Restrictions: Annual report 1997*, Washington DC, International Monetary Fund.

FMI (1997b), *World Economic Outlook: Globalization – Challenges and Opportunities*, Washington DC, International Monetary Fund.

FMI (1998a), „Summary of reports on the international financial architecture", Washington DC (www.imf.org).

FMI (1998b), *International Financial Statistics Yearbook*, Washington DC, International Monetary Fund.

FNUAP (1994), *The State of the World's Population*, New York, United Nations Fund for Population Activities.

Fong, P.E. (1993), *Regionalization and Labour Flows in Pacific Asia*, Paris, OCDE.

Foot, P. (1965), *Immigration and Race in British Politics*, Harmondsworth, Penguin.

Ford, A. (1989), „International financial policy and the gold standard, 1870-1914", în P. Mathias şi S. Pollard (coord.), *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. III, Cambridge, Cambridge University Press.

Forsyth, M. (1992), „The tradition of international law", în T. Nardin şi D.R. Mapel (coord.), *Traditions of International Ethics*, Cambridge, Cambridge University Press.

Fox-Genovese, E. şi Genovese, E. (1983), *Fruits of Merchant Capital: Slavery and Bourgeois Property in the Rise and Expansion of Capitalism*, Oxford, Oxford University Press.

Frank, A.G. şi Gills, B.K. (coord.) (1996), *The World System*, Londra, Routledge.

Frankel, J. (1993), *On Exchange Rates*, Cambridge, Mass., MIT Press.

Frankel, J. (coord.) (1994), *The Internationalization of Equity Markets*, Chicago, University of Chicago Press.

Frankel, J. şi Chinn, M. (1993), „Exchange rate expectations and the risk premium: tests for a cross-section of 17 currencies", în *Review of International Economics*, 1.

Frankel, J. şi Froot, K. (1990), „Chartists, fundamentalists and the demand for dollars", în A. Courakis şi M. Taylor (coord.), *Private Behaviour and Government Policy in Interdependent Economies*, Oxford, Oxford University Press.

Frankel, J. şi MacArthur, A. (1988), „Political versus currency premia in international real interest differentials", în *European Economic Review*, 32.

Frankenstein, J. (1993), „People's Republic of China", în Wulf, 1993d.

Freeman, C. (1997), „The national system of innovation in historical perspective", în Archibugi şi Michie, 1997b.

Freeman, G. (1979), *Immigration Labour and Racial Conflict in Industrial Societies : The French and British Experiences, 1945-1975*, Princeton, Princeton University Press.
French, H. (1990), „Clearing the air", în Brown ș.a., 1990.
Friedberg, A.L. (1991), „The end of autonomy : the United States after five decades", *Daedalus*, 120.
Frieden, J. (1991), „Invested interests : the politics of national economic policies in a world of global finance", în *International Organization*, 45.
Frieden, J.A. și Rogowski, R. (1996), „The impact of the international economy on national policies : an analytical overview", în Keohane și Milner, 1996.
Friedmann, W. (1964), *The Changing Structure of International Law*, Londra, Stevens and Son.
Fukao, M. (1993), „International integration of financial markets and the costs of capital", în *Journal of International Securities Markets*, 7.
Fukao, M. (1995), *Financial Integration, Corporate Governance and the Performance of Multinational Corporations*, Washington DC, Brookings Institution.
Fukuyama, F. (1989), „The end of history ?", în *National Interest*, 16.
Furnivall, J.S. (1948), *Colonial Policy and Practice*, Cambridge, Cambridge University Press.
Gagnon, J. și Unferth, M. (1995), „Is there a world real interest rate ?", în *Journal of International Money and Finance*, 14.
Gansler, J. (1995), *Defense Conversion*, Boston, MIT Press.
Garcia, S. (coord.) (1993), *European Identity and the Search for Legitimacy*, Londra, Pinter.
Garrard, J. (1971), *The English and Immigration : A Comparative Study of the Jewish Influx*, Londra, Oxford University Press.
Garrett, G. (1996), „Capital mobility, trade, and the domestic politics of economic policy", în Keohane și Milner, 1996.
Garrett, G. și Lange, P. (1991), „Political responses to interdependence : what's «left» for the left ?", în *International Organization*, 45.
Garrett, G. și Lange, P. (1996), „Internationalization, institutions, and political change", în Keohane și Milner, 1996.
Gellner, E. (1981), *Muslim Society*, Cambridge, Cambridge University Press.
Gereffi, G. (1994), „The organization of buyer driven global commodity chains", în Gereffi și Korzeniewicz, 1994.
Gereffi, G. și Korzeniewicz, M. (coord.) (1994), *Commodity Chains and Global Capitalism*, Westport, Praeger.
Germain, R. (1997), *The International Organization of Credit*, Cambridge, Cambridge University Press.
Geyer, M. și Bright, C. (1995), „World history in a global age", în *American Historical Review*, 100.
Ghosh, A. (1995), „International capital mobility amongst the major industrialized countries : too little or too much ?", în *Economic Journal*, 105.
Ghosh, B. (1996), „Economic migration and the sending countries", în Broeck, 1996.
Giddens, A. (1979), *Central Problems in Social Theory : Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, Londra, Macmillan.
Giddens, A. (1981), *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, vol. 1, Londra, Macmillan.
Giddens, A. (1984), *The Constitution of Society*, Cambridge, Polity Press.

Giddens, A. (1985), „The Nation-State and Violence", vol. 2 din *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Cambridge, Polity Press.
Giddens, A. (1990), *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press.
Giddens, A. (1991), *Modernity and Self-identity*, Cambridge, Polity Press.
Giddens, A. (1995), *Beyond Left and Right*, Cambridge, Polity Press.
Giddens, A. (1996), „Globalization: a keynote address", în *UNRISD News*, 15.
Gill, B. (1994), „Arms acquisitions in East Asia", în *SIPRI Yearbook 1994*, Oxford, Taylor and Francis.
Gill, S. (1995), „Globalization, market civilization, and disciplinary neoliberalism", în *Millenium*, 24.
Gilpin, R. (1981), *War and Change in World Politics*, Cambridge, Cambridge University Press.
Gilpin, R. (1987), *The Political Economy of International Relations*, Princeton, Princeton University Press.
Gilroy, P. (1987), *There Ain't No Black in the Union Jack*, Londra, Hutchinson.
Gilroy, P. (1993), *The Black Atlantic*, Londra, Verso.
Gjerde, J. (1995), „The Scandinavian migrants", în Cohen, 1995.
Glebe, G. și O'Loughin, J. (1987), *Foreign Minorities in Continental European Cities*, Wiesbaden, Steiner.
Glennon, M.J. (1990), *Constitutional Diplomacy*, Princeton, Princeton University Press.
Goldblatt, D. (1996), *Social Theory and the Environment*, Cambridge, Polity Press.
Golini, A., Gerrano, G. și Heins, F. (1991), „South-north migration with special reference to Europe", în *International Migration*, iunie.
Golub, S. (1990), „International capital mobility: net versus gross stocks and flows", în *Journal of International Money and Finance*, 9.
Goodhard, C. (1985), *The Evolution of Central Banks*, Cambridge, Mass., MIT Press.
Goodman, J. (1997), „The European Union: reconstituting democracy beyond the nation-state", în McGrew, 1997.
Goody, J. (1986), *The Logic of Writing and the Organization of Society*, Cambridge, Cambridge University Press.
Gopinath, P. (1997), „Global production system", lucrare prezentată la Conference on International Solidarity and Globalization, Stockholm, 18 și 29 octombrie.
Gordon, D. (1988), „The global economy: new edifice or crumbling foundations?", în *New Left Review*, 168.
Grabel, I. (1995), „Speculation-led economic development: a post-Keynesian interpretation of financial liberalization programmes in the Third World", în *International Review of Applied Economics*, 9.
Graham, E. (1996), *Global Corporations and National Governments*, Washington DC, Institute for International Economics.
Graham, G. (1997), *The Shape of the Past: A Philosophical Approach to History*, Oxford, Oxford University Press.
Gray, C. (1997), *Postmodern War*, Londra, Routledge.
Gray, J. (1996), *After Social Democracy*, Londra, Demos.
Gray, J. (1998), *False Dawn*, Londra, Granta.
Green, A. și Urquhart, M. (1976), „Factor and commodity flows in the international economy of 1870-1914", în *Journal of Economic History*, 36.
Green, N. (1985), „«Filling the void»: immigration to France before World War I", în Hoerder, 1985.
Greenpeace (1990), *The International Trade in Toxic Wastes: An International Inventory*, Washington, Greenpeace International.

Greenpeace (1993), *The International Trade in Toxic Wastes : An International Inventory*, Washington, Greeenpeace International.

Greenwood, C. (1993), „Is there a right of humanitarian intervention ? ", în *The World Today*, februarie.

Gregorio, J. de, Giovannini, A. şi Wolf, H. (1994), „International evidence on tradables and nontradables inflation", în *European Economic Review*, 38.

Greider, W. (1997), *One World, Ready or Not : The Manic Logic of Global Capitalism*, New York, Simon Schuster.

Grove, E. (1997), *Ecology, Climate and Empire : Colonial and Global Environmental History 1400-1940*, Londra, White House Press.

Grugel, J. (1996), „Latin America and the remaking of the Americas", în A. Gamble şi A. Payne (coord.), *Regionalism and World Order*, Londra, Macmillan.

Guéhenno, J.M. (1995), *The End of the Nation-State*, Minneapolis, University of Minnesota Press.

Gustavsson, P., Hansson, P. şi Lundberg, L. (1997), „Technical progress, capital accumulation and international competitiveness", în J. Fagerberg ş.a. (coord.), *Technology and International Trade*, Cheltenham, Edward Elgar.

Gyory, M. şi Glas, G. (1994), *Statistics on the Film Industry in Europe*, Bruxelles, European Center for Research and Information on Film and Television.

Haas, E. (1990), *When Knowledge is Power : Three Politics of Change in International Organizations*, Berkeley, University of California Press.

Haas, P. (1990), *Saving the Mediterranean : The Politics of International Environmental Cooperation*, New York, Columbia University Press.

Haas, P. (1992), „Introduction : epistemic communities and international policy coordination", în *International Organization*, 43.

Haas, P. (1993), „Protecting the Baltic and North Seas", în Haas ş.a., 1993.

Haas, P., Keohane, R. şi Levy, M. (coord.) (1993), *Institutions for the Earth : Sources of Effective International Environmental Protection*, Cambridge, MIT Press.

Haggard, S. şi Maxfield, S. (1996), „The political economy of financial internationalization in the developing world", în Keohane şi Milner, 1996.

Haglund, D.G. (1989), „Techno-nationalism and the contemporary debate over the American defence industrial base", în D.G. Haglund (coord.), *The Defence Industrial Base and the West*, Londra, Routledge.

Haigh, N. (1990), *EEC Environmental Policy and Britain* (ed. a II-a), Londra, Longman.

Haigh, N. (1992), „The EC and international environmental policy", în Hurrell şi Kingsbury, 1992.

Hall, J.A. (1986), *Powers and Liberties : The Causes and Consequences of the Rise of the West*, Londra, Penguin.

Hall, J.A. (1996), *International Orders : An Historical Sociology of State, Regime, Class and Nation*, Cambridge, Polity Press.

Ham, R. şi Mowery, D. (1997), „The United States of America", în J. Dunning (coord.), *Governments, Globalization and International Business*, Oxford, Oxford University Press.

Hamelink, C. (1988), *Cultural Autonomy in Global Communication*, Londra, Longman.

Hamelink, C. (1995), *World Communication : Disempowerment and Self-Empowerment*, Londra, Zed Books.

Hamilton, K. şi Langhorne, R. (1995), *The Practice of Diplomacy*, Londra, Routledge.

Hannertz, U. (1990), „Cosmopolitans and locals in world culture", în *Theory, Culture and Society*, 7.

Hannigan, J. (1995), *Environmental Sociology : A Social Constructivist Perspective*, Londra, Routledge.
Hanson, J. (1980), *Trade in Transition : Exports from the Third World, 1840-1900*, New York, Academic Press.
Harkavy, R. (1975), *The Arms Trade and International Systems*, New York, Ballinger.
Harkavy, R. (1989), *Bases Abroad : The Global Foreign Military Presence*, Oxford, Oxford University Press.
Harkavy, R. (1994), „The changing international system and the arms trade", în *Annals of the American Association of Political and Social Science (AAPSS)*, 535.
Harrigan, J. (1993), „OECD imports and trade barriers in 1983", în *Journal of International Economics*, 35.
Harris, G. (1990), *The Dark Side of Europe : The Extreme Right Today*, Edinburgh, Edinburgh University Press.
Harvey, D. (1989), *The Condition of Postmodernity*, Oxford, Blackwell.
Hassiz, R. (1985), *Trade, Tribute and Transportation : The Sixteenth Century Political Economy of the Valley of Mexico*, Norman, University of Oklahoma Press.
Hatzius, J. (1997a), „Domestic jobs and foreign wages : labour demand in Swedish multinationals", Discussion Paper 337, LSE Center for Economic Performance, Londra.
Hatzius, J. (1997b), „Foreign direct investment, capital formation and labour costs : evidence from Britain and Germany", Discussion Paper 336, LSE Center for Economic Performance, Londra.
Hawthorn, G. (1993), „Sub-Sahara Africa", în Held, 1993.
Hayek, F.A. (1960), *The Constitution of Liberty*, Londra, Routledge and Kegan Paul.
Headrick, D.R. (1981), *The Tools of Empire : Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, Oxford, Oxford University Press.
Headrick, D.R. (1988), *The Tentacles of Progress : Technology Transfer in the Age of Imperialism, 1850-1940*, Oxford, Oxford University Press.
Hecht, S. şi Cockburn, A. (1989), *The Fate of the Forest : Developers, Destroyers and Defenders of the Amazon*, Londra, Verso.
Helbling, T. şi Wescott, R. (1995), „The global interest rate", în *Staff Studies for the World Economic Outlook*, Washington, International Monetary Fund.
Held, D. (1989), *Political Theory and the Modern State*, Cambridge, Polity Press.
Held, D. (1991), „Democracy, the nation-state, and the global system", în D. Held (coord.), *Political Theory Today*, Cambridge, Polity Press.
Held, D. (1992), „The development of the modern state", în S. Hall şi B. Gieben (coord.), *Formations of Modernity*, Cambridge, Polity Press.
Held, D. (coord.) (1993), *Prospects for Democracy : North, South, East, West*, Cambridge, Polity Press.
Held, D. (1995), *Democracy and the Global Order : From the Modern State to Cosmopolitan Governance*, Cambridge, Polity Press.
Held, D. şi McGrew, A.G. (1993), „Globalization and the liberal democratic state", în *Government and Opposition*, 28.
Helleiner, E. (1994), *States and the Re-emergence of Global Finance*, Ithaca, Cornell University Press.
Helleiner, E. (1997), „Braudelian reflections on economic globalization : the historian as pioneer", în S. Gill şi J. Mittleman (coord.), *Innovation and Transformation in International Studies*, Cambridge, Cambridge University Press.
Helpman, E. şi Krugman, P. (1985), *Market Structure and Foreign Trade*, Cambridge, Mass., MIT Press.

Hepworth, M. (1989), *The Geography of the Information Economy*, Londra, Belhaven Press.
Herbert, U. (1990), *A History of Foreign Labour in Germany, 1880-1980 : Seasonal Workers, Forced Labourers, Guest Workers*, Ann Arbour : University of Michigan Press.
Herman, E.S. şi McChesney, R.W. (1997), *The Global Media : The New Missionaries of Corporate Capitalism*, Londra, Cassell.
Herz, J.H. (1976), *The Nation-State and the Crisis of World Politics*, New York, McKay.
Higham, R. (1981), „Complex skills and skeletons in the military industrial relations in Great Britain", în B.F. Cooling (coord.), *War, Business and World Military-Industrial Complexes*, Londra, National University Press.
Hines, C. şi Lang, T. (1993), *The New Protectionism*, Londra, Earthscan.
Hinrichsen, D. (1990), *Our Common Seas : Coasts in Crisis*, Londra, Earthscan.
Hintze, O. (1975), *Historical Essays*, New York, Oxford University Press.
Hirst, P. (1997), „The global economy : myths and realities", în *International Affairs*, 73.
Hirst, P. şi Thompson, G. (1996a), „Globalization : ten frequently asked questions and some surprising answers", în *Soundings*, 4.
Hirst, P. şi Thompson, G. (1996b), *Globalization in Question : The International Economy and the Possibilities of Governance*, Cambridge, Polity Press.
Hobsbawm, E. (1969), *Industry and Empire*, Londra, Pelican.
Hobsbawm, E. (1990), *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, Cambridge University Press.
Hobsbawm, E. (1994), *The Age of Extremes : The Short Twentieth Century, 1914-1991*, Londra, Michael Joseph.
Hobsbawm, E. şi Ranger, T. (coord.) (1983), *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Press.
Hodgson, M.G.S. (1993), „The interrelations of societies in history", în E. Burke III (coord.), *Rethinking World History : Essays on Europe, Islam and World History*, Cambridge, Cambridge University Press.
Hoekman, E. şi Karsenty, G. (1992), „Economic development and international transactions in services", în *Development Policy Review*, 10.
Hoekman, E. şi Kostecki, G. (1995), *The Political Economy of the World Trading System : From GATT to WTO*, Oxford, Oxford University Press.
Hoerder, D. (coord.) (1985), *Labour Migration in the Atlantic Economies in Crisis*, Londra, Earthscan.
Hollifield, J.F. (1992), *Immigrants, Markets and States : The Political Economy of Postwar Europe*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
Holsti, K.J. (1991), *Peace and War : Armed Conflicts and International Order 1648-1989*, Cambridge, Cambridge University Press.
Homze, E. (1967), *Foreign Labour in Nazi Germany*, Princeton, Princeton University Press.
Homze, E.M. (1991), „The German military industrial complex", în B.F. Cooling (coord.), *War, Business and World Military-Industrial Complexes*, Londra, National University Press.
Hood, S. şi Young, S. (1997), „The United Kingdom", în J. Dunning (coord.), *Governments, Globalization and International Business*, Oxford, Oxford University Press.
Hoogvelt, A. (1997), *Globalization and the Postcolonial World : The New Political Economy of Development*, Londra, Macmillan.
Hoskins, W.G. (1977), *The Making of the English Landscape*, Londra, Hodder and Stoughton.
Howard, M. (1981), *War and the Liberal Conscience*, Oxford, Oxford University Press.
Howard, M. (1984), „The military factor in European expansion", în H. Bull şi A. Watson (coord.), *The Expansion of International Society*, Oxford, Oxford University Press.

Howard, M., Andreopoulos, G. şi Shulman, M. (coord.) (1994), *The Laws of War : Constraints on Warfare in the Western World*, New Haven, Yale University Press.

Howells, J. şi Wood, M. (1993), *The Globalization of Production and Technology*, Londra, Belhaven Press.

Hu, W. (1992), „Global corporations are national firms with international operations", în *California Management Review*, 34.

Huebner, B. (1989), „The importance of arms exports and armament cooperation for the West German defence industrial base", în D.G. Haglund (coord.), *The Defence Industrial Base and the West*, Londra, Routledge.

Hufbauer, G. (1991), „World economic integration : the long view", în *International Economic Insights*, 2, nr. 3.

Hui, Ong Jin (1995), „Chinese indentured labour", în Cohen, 1995,

Hung, M. şi Morencos, E. (1990), *World Record Sales, 1969-1990*, Londra, IFPI.

Hunt, E. (1994), *The Medieval Super-companies : A Study of the Peruzzi Company of Florence*, Cambridge, Cambridge University Press.

Hunter, L. şi Markusen, J. (1988), „Per-capita income as a determinant of trade", în R. Feenstra (coord.), *Empirical Methods for International Trade*, Cambridge, Mass., MIT Press.

Huntington, S.P. (1996), *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon and Schuster.

Hurrell, A. (1994), „A crisis of ecological viability? Global environmental change and the nation-state", în *Political Studies*, 42.

Hurrell, A. şi Kingsbury, B. (coord.) (1992), *The International Politics of the Environment*, Oxford, Oxford University Press.

Hurrell, A. şi Woods, N. (1995), „Globalization and inequality", în *Millennium*, 2.

Ichino, A. (1993), „The economic impact of immigration on the host country", în Luciani, 1993.

IDATE (1993), *Media and Cultural Industries*, Londra, Institut de l'Audiovisuel et des Télécommunications en Europe.

IFPI (1994), *The Recording Industry in Numbers, 1994*, Londra, International Federation of Phonographic Industries.

Ikegami-Andersson, M. (1992), *The Military Industrial Complex : The Cases of Sweden and Japan*, Aldershot, Dartmouth.

Ikegami-Andersson, M. (1993), „Japan", în Wulf, 1993d.

Imber, M. (1997), „Geo-governance without democracy? Reforming the UN system", în McGrew, 1997.

IPCC (International Panel on Climate Change) (1990), *Climate Change : The IPCC Scientific Assessment*, Cambridge, Cambridge University Press.

Irwin, D. (1993), „Multilateral and bilateral trade liberalization in the world trade system : an historical perspective", în J. de Melo şi A. Panagariya (coord.), *New Dimensions in Regional Integration*, Cambridge, Cambridge University Press.

Isserlis, L. (1938), „Tramp shipping cargoes and freights", în *Journal of the Royal Statistical Society*, 101.

Jackson, J. (1989), *The World Trading System*, Cambridge, Mass., MIT Press.

Jacobs, M. (1991), *The Green Economy*, Londra, Pluto.

Jacquemin, A. şi Sapir, A. (1988), „European integration or world integration?", în *Weltwirtschaftliches Archiv*, 124.

Jasani, B. şi Lee, C. (1984), *Countdown to Space War*, Londra, Taylor and Francis/SIPRI.

Jenks, C. (1963), *Law, Freedom and Welfare*, Londra, Stevens and Son.

Jervis, R. (1997), *System Effects*, Princeton, Princeton University Press.

Jessop, B. (1997), „Capitalism and its future: remarks on regulation, government and governance", în *Review of International Political Economy*, 4.3.

Johansson, O. (1967), *The Gross Domestic Product of Sweden and its Composition*, Stockholm, Almqvist and Wicksell.

Johnson, D. şi Siklos, P. (1996), „Political and economic determination of interest rate behaviour: are central banks different?", în *Economic Inquiry*, 34.

Johnson, K. şi Williams, M. (1981), *Illegal Aliens in the Western Hemisphere*, New York, Praeger.

Joll, J. (1984), *The Origins of the First World War*, Londra, Longmans.

Jones, G. (1993), *British Multinational Banking, 1939-1990*, Oxford, Oxford University Press.

Jones, G. (1996), *The Growth of International Business*, Londra, Routledge.

Jones, R.J.B. (1995), *Globalization and Interdependence in the International Political Economy*, Londra, Frances Pinter.

Jonquières, G. de (1998), „Rules for regulators", în *Financial Times*, 2 martie.

Joyce, J. (1993), „The globalization of music: expanding spheres of influences", în Mazlish şi Buultjens, 1993.

Julius, D. (1990), *Global Companies and Public Policy*, Londra, Pinter.

Juselius, K. (1996), „An empirical analysis of the changing role of the German Bundesbank after 1983", în *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 58.

Kaldor, M. (1998), „Reconceptualizing organized violence", în Archibugi ş.a., 1998.

Kaldor, M. şi Falk, R. (coord.) (1987), *Dealignment*, Oxford, Blackwell.

Kapler, J. (1997), „The theory of transnational firms: an empirical reassessment", în *International Review of Applied Economics*, 11.

Kapstein, E.B. (1994a), „America's arms trade monopoly", în *Foreign Affairs*, mai.

Kapstein, E.B. (1994b), *Governing the Global Economy: International Finance and the State*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Kapstein, E.B. (1996), „Workers in the world economy", în *Foreign Affairs*, 75.

Kearns, G. (1993), „Fin de siècle geopolitics", în P.J. Taylor (coord.), *Political Geography of the Twentieth Century*, Londra, Belhaven Press.

Kegley, C.W. şi Wittkopf, E.R. (1989), *World Politics*, Londra, Macmillan.

Kelly, R. (1995), „Derivatives: a growing threat to the international financial system", în J. Michie şi J. Grieve Smith (coord.), *Managing the Global Economy*, Oxford, Oxford University Press.

Kemp, R. (1992), *The Politics of Radioactive Waste Disposal*, Manchester, Manchester University Press.

Kennedy, P. (1988), *The Rise and Fall of the Great Powers*, Londra, Unwin Hyman.

Kenwood, A. şi Lougheed, L. (1989), *The Growth of the International Economy, 1820-1960*, Londra, Allen and Unwin.

Keohane, R.O. (1984a), *After Hegemony*, Princeton, Princeton University Press.

Keohane, R.O. (1984b), „The world political economy and the crisis of embedded liberalism", în J.H. Goldthorpe (coord.), *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*, Oxford, Oxford University Press.

Keohane, R.O. (1995), „Hobbes' dilemma and institutional change in world politics: sovereignty in international society", în H.H. Holm şi G. Sorensen (coord.), *Whose World Order?*, Boulder, Westview Press.

Keohane, R.O. şi Hoffmann, S. (coord.) (1990), *The New European Community*, Oxford, Westview Press.

Keohane, R.O. şi Milner, H.V. (coord.) (1996), *Internationalization and Domestic Politics*, Cambridge, Cambridge University Press.
Keohane, R.O. şi Nye, J. (1977), *Power and Interdependence*, Boston, Little Brown.
Khan, L.A. (1996), *The Extinction of the Nation-State : A World without Borders*, Haga, Kluwer Law International.
Kidron, M. şi Segal, R. (1995), *The State of the World Atlas* (ed. a V-a), Londra, Penguin.
Kidron, M. şi Smith, D. (1983), *The War Atlas*, Londra, Pan.
Killick, T. (1995), *IMF Programmes in Developing Countries*, Londra, Routledge.
Kim, S.S. (1984), „Global violence and a just world order", în *Journal of Peace Research*, 21.
Kindleberger, C. (1967), *Europe's Postwar Growth : The Role of Labour Supply*, New York, Oxford University Press.
King, R. (coord.) (1993a), *Mass Migration in Europe ; The Legacy and the Future*, Londra, Belhaven Press.
King, R. (coord.) (1993b), *The New Geography of European Migrations*, Londra, Belhaven Press.
King, R. (1995), „Migration, Globalization and Place", în Massey şi Jess, 1995.
King, R. şi Rybaczuk, K. (1993), „Southern Europe and the international division of labour", în King, 1993b.
Kitson, M. şi Michie, J. (1995), „Trade and growth : a historical perspective", în J. Michie şi J. Grieve Smith (coord.), *Managing the Global Economy*, Oxford, Oxford University Press.
Klein, B.S. (1994), *Strategic Studies and World Order*, Cambridge, Cambridge University Press.
Korajczyk, R. (1996), „A measure of stock market integration for developed and emerging markets", în *World Bank Economic Review*, 10.
Korten, D. (1995), *When Corporations Rule the World*, New York, Berett-Koehler.
Korzeniewicz, M. (1994), „Commodity chains and marketing strategies", în Gereffi şi Korzeniewicz 1994.
Krasner, S. (1983), *International Regimes*, Ithaca, Cornell University Press.
Krasner, S. (1993), „Economic interdependence and independent statehood", în R.H. Jackson şi A. James (coord.), *States in a Changing World*, Oxford, Oxford University Press.
Krasner, S. (1995), „Compromising Westphalia", în *International Security*, 20, nr. 3.
Krause, K. (1992), *Arms and the State : Patterns of Military Production and Trade*, Cambridge, Cambridge University Press.
Kravis, I. şi Lipsey, R. (1992), „Sources of competitiveness of the United States and of its multinational firms", în *Review of Economics and Statistics*, 74.
Kritz, M. (coord.) (1983), *US Immigration and Refugee Policy*, Lexington, Lexington Books.
Krol, R. (1996), „International capital mobility : evidence from panel data", în *Journal of International Money and Finance*, 15.
Krugman, P. (1995), „Growing world trade : causes and consequences", în *Brookings Papers on Economic Activity*, pp. 327-362.
Krugman, P. (1996), *Pop Internationalism*, Boston, MIT Press.
Kulischer, E. (1948), *Europe on the Move : War and Population Changes, 1917-1947*, New York, Columbia University Press.
Kurzer, P. (1993), *Business and Banking : Political Change and Economic Integration in Western Europe*, Ithaca, Cornell University Press.
Kuznets, S. (1967), „Quantitative aspects of the economic growth of nations : X. Level and structure of foreign trade : long term trends", în *Economic Development and Cultural Change*, 15.
Lamb, H.H. (1977), *Climate : Past, Present and Future* (2 vol.), Londra, Methuen.
Lash, S. şi Urry, J. (1994), *Economies of Signs and Spaces*, Londra, Sage.

Latham, A. (1986), „The international trade in rice and wheat since 1868: a study in market integration", în W. Fischer, R. McInnis și J. Schneider (coord.), *The Emergence of a World Economy 1500-1914*, Wiesbaden, Steiner.

Laurance, E.J. (1992), *The International Arms Trade*, New York, Lexington.

Lawrence, R. (1994), „Multinationals, trade and labour", Discussion Paper 4836, National Bureau of Economic Research, New York.

Lawrence, R. (1996), *Single World, Divided Nations ? International Trade and OECD Labor Markets*, Washington DC, Brookings Institution.

Leamer, E. (1996), „Wage inequality from international competition and technological change", în *American Economic Review*, 86.

Lee, J. (1978), „Migration and expansion in Chinese history", în McNeill și Adams, 1978.

Leggett, J. (coord.) (1990), *Global Warming: The Greenpeace Report*, Oxford, Oxford University Press.

Leifer, M. (1996), *The ARF*, Adelphi Paper 302, Londra, IISS.

Leonard, H. (coord.) (1985), *Divesting Nature's Capital: The Political Economy of Environmental Abuse in the Third World*, New York, Holmes and Meier.

Leonard, M. (1998), *Making Europe Popular: The Search for European Identity*, Londra, Demos.

Levathes, L. (1994), *When China Ruled the Seas: The Treasure Fleet of the Dragon Throne 1405-1433*, Oxford, Oxford University Press.

Levy, M. (1993), „European acid rain: the power of tote board diplomacy", în P. Haas ș.a., 1993.

Lévy-Leboyer, M. și Bourguignon, F. (1990), *The French Economy in the Nineteenth Century*, Cambridge, Polity Press.

Liebes, T. și Katz, E. (1993), *The Export of Meaning: Cross-Cultural Reading of Dallas*, Cambridge, Polity Press.

Liga Națiunilor (1942), *The Network of World Trade*, Geneva, League of Nations.

Light, I. și Bonacich, E. (1988), *Immigrant Entrepreneurs*, Berkeley, University of California Press.

Linklater, A. (1996), „Citizenship and sovereignty in the post-Westphalian state", în *European Journal of International Relations*, 2.

Linklater, A. (1998), *The Transformation of Political Community*, Cambridge, Polity Press.

Linklater, A. și MacMillan, J. (1995), „Boundaries in questions", în J. MacMillan și A. Linklater (coord.), *Boundaries in Question*, Londra, Frances Pinter.

Lipsey, R., Blomström, M. și Ramstetter, E. (1995), „Internationalized production in world output", Discussion Paper 5358, National Bureau of Economic Research, New York.

Lipson, C. (1985), *Standing Guard: Protecting Foreign Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Berkeley, University of California Press.

Lithman, E. (1987), *Immigration and Immigrant Policy in Sweden*, Stockholm, Swedish Institute.

Liu, P. și Tanner, E. (1996), „International intertemporal solvency in industrialized countries", în *Southern Economic Journal*, 62.

Lloyd, P. (1992), „Regionalism and world trade", în *OECD Economic Studies*, nr. 18.

Luard, E. (1977), *International Agencies: The Framework of Interdependence*, Londra, Macmillan.

Luard, E. (1990), *The Globalization of Politics*, Londra, Macmillan.

Lucassen, J. (1987), *Migrant Labour in Europe, 1600-1900*, Londra, Croom Helm.

Lucassen, J. (1995), „Emigration to the Dutch colonies and the USA", în Cohen, 1995.

Luciani, G. (coord.) (1993), *Migration Policies in Europe and the United States*, Dordrecht, Kluwer.
Lukes, S. (1974), *Power: A Radical View*, Londra, Macmillan.
McCann, D. (1995), *Small States, Open Markets and the Organization of Business Interests*, Aldershot, Dartmouth Press.
McCormick, J. (1989), *Reclaiming Paradise: The Global Environmental Movement*, Bloomington, Indiana University Press.
McCullagh, C.B. (1998), *The Truth of History*, Londra, Routledge.
McEvedy, C. şi Jones, R. (1978), *Atlas of World Population History*, Harmondsworth, Penguin.
McFail, M. şi Goldeier, J.M. (1992), „A tale of two worlds: core and periphery in the post-Cold War era", în *International Organization*, 46.
McGoodwin, J. (1990), *Crisis in the World's Fisheries: People, Problems and Policies*, Stanford, Stanford University Press.
McGrew, A.G. (1988), „Conceptualizing global politics", în A.G. McGrew (coord.), *Global Politics*, Milton Keynes, Open University.
McGrew, A.G. (1992), „Conceptualizing global politics", în McGrew şi Lewis ş.a., 1992.
McGrew, A.G. (coord.) (1997), *The Transformation of Democracy? Globalization and Territorial Democracy*, Cambridge, Polity Press.
McGrew, A.G. şi Brook, C. (coord.) (1998), *Asia-Pacific in the New World Order*, Londra, Routledge.
McGrew, A.G. şi Lewis, P.G. ş.a. (1992), *Global Politics*, Cambridge, Polity Press.
MacKenzie, D. (1993), *Inventing Accuracy: A Historical Sociology of Nuclear Missile Guidance*, Boston, MIT Press.
McKeown, T. (1991), „A liberal trade order? The long-run pattern of imports to the advanced capitalists states", în *International Studies Quarterly*, 35.
McNeill, W.H. (1963), *The Rise of the West: A History of the Human Community*, Chicago, Chicago University Press.
McNeill, W.H. (1976), *Plagues and Peoples*, New York, Doubleday.
McNeill, W.H. (1978), „Human migration: an historical overview", în McNeill şi Adams, 1978.
McNeill, W.H. (1982), *The Pursuit of Power*, Oxford, Blackwell.
McNeill, W.H. (1995), „The «rise of the West» after twenty-five years", în S.K. Sanderson (coord.), *Civilization and World System*, Walnut Creek, Altamira.
McNeill, W.H. şi Adams, R.S. (coord.) (1978), *Human Migration: Patterns and Policies*, Bloomington, Indiana University Press.
Maddison, A. (1991), *Dynamic Forces in Capitalist Development*, Oxford, Oxford University Press.
Magnusson, L. (1994), *Mercantilism*, Londra, Routledge.
Malmans, K. (1982), „Phonograms and cultural policy in Sweden", în K. Blaukopf (coord.), *The Phonogram in Cultural Communication*, Viena, Springer-Verlag.
Mancini, G. (1990), „The making of a constitution for Europe", în Keohane şi Hoffmann, 1990.
Mann, M. (1986), *The Sources of Social Power*, vol. 1: „A History of Power from the Beginning to AD 1760", Cambridge, Cambridge University Press.
Mann, M. (1993), *The Sources of Social Power*, vol. 2: „The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914", Cambridge, Cambridge University Press.
Mann, M. (1997), „Has globalization ended the rise and rise of the nation-state?", în *Review of International Political Economy*, 4.

Mansbach, R.W., Ferguson, Y.H. şi Lampert, D.E. (1976), *The Web of World Politics*, Englewood Cliffs, Prentice Hall.

Marks, S. şi Richardson, P. (coord.) (1984), *International Labour Migration : Historical Perspectives*, Londra, Temple Smith.

Markusen, J.Y. şi Yudken, A. (1992), *Dismantling the Cold War Economy*, New York, Basic Books.

Marston, R. (1993), „Interest differentials under Bretton Woods and the post-Bretton Woods float", în M. Bordo şi B. Eichengreen (coord.), *A Retrospective on the Bretton Woods System*, Chicago, University of Chicago Press.

Marston, R. (1995), *International Financial Integration : A Study of Interest Differentials between the Major Industrial Countries*, Cambridge, Cambridge University Press.

Martin, J. (1986), *The Treasure of the Land of Darkness : The Fur Trade and its Significance in Mediaeval Russia*, Cambridge, Cambridge University Press.

Martin, P.L. (1991), „Labour migration in Asia: conference report", în *International Migration Review*, 25.1.

Massey, D. şi Jess, P. (coord.) (1995), *A Place in the World ? Culture, Places and Globalization*, Oxford, Oxford University Press.

Mazlish, B. şi Buultjens, R. (coord.) (1993), *Conceptualizing Global History*, Boulder, Westview Press.

Meadows, D. ş.a. (1972), *Limits to Growth*, Londra, Earth Island.

Melosi, M. (coord.) (1985), *Pollution and Reform in American Cities, 1870-1930*, Austin, University of Texas Press.

Meyer, J. ş.a. (1997), „The structuring of a world environmental regime, 1870-1990", în *International Organizations*, 5(4).

Meyrowitz, J. (1985), *No Sense of Place*, Oxford, Oxford University Press.

Michalet, C.A. (1997), „France", în J. Dunning (coord.), *Governments, Globalization and International Business*, Oxford, Oxford University Press.

Millar, F. ş.a. (1967), *The Roman Empire and its Neighbours*, Londra, Weidenfield and Nicolson.

Miller, D. (1994), *Modernity – An Ethnographic Approach : Dualism and Mass Consumption in Trinidad*, Oxford, Berg.

Miller, M. (1995), *The Third World in Global Environment Politics*, Milton Keynes, Open University Press.

Milner, H. (1989), *Resisting Protectionism : Global Industries and the Politics of International Trade*, Princeton, Princeton University Press.

Milner, H.V. şi Keohane, R.O. (1996), „Internationalization and domestic politics", în Keohane şi Milner, 1996.

Minami, R. (1994), *The Economic Development of Japan*, Basingstoke, Macmillan.

Minford, P., Riley, J. şi Nowell, E. (1997), „Trade, technology and labor markets in the world economy", în *Journal of Development Studies*, 34.

Ministry of Foreign Affairs (1971), *Development of Overseas Japanese* (2 vol.), Tokyo, Ministry of Foreign Affairs.

Mitchell, B. (1975), *European Historical Statistics, 1750-1970*, Londra, Macmillan.

Mitchell, B. (1983), *International Historical Statistics : The Americas and Australasia*, Londra, Macmillan.

Mitchell, B. (1992), *International Historical Statistics : Europe, 1750-1988*, Londra, Macmillan.

Mitchell, R. (1993), „International oil pollution of the oceans", în Haas ş.a., 1993.

Modelski, G. (1972), *Principles of World Politics*, New York, Free Press.
Montiel, P. (1994), „Capital mobility in developing countries", în *World Bank Economic Review*, 8.
Moravcsik, A. (1991), „The European armaments industry at the crossroads", în *Survival*, 33.
Morawska, E. şi Spohn, W. (1997), „Moving Europeans in the globalizing world : contemporary migrations in a historical-comparative perspective (1955-1994 vs 1870-1914)", în Wang, 1997.
Morgenstern, O. (1959), *International Financial Transactions and Business Cycles*, Princeton, Princeton University Press.
Morgenthau, H. (1967), *Politics among Nations*, New York, Knopf.
Mörner, M. (1976), „Spanish migration to the New World prior to 1810 : a report on the state of research", în F. Chiappelli (coord.), *First Images of America*, Berkeley, University of California Press.
Morris, B. (1987), *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949*, Cambridge, Cambridge University Press.
Morris, C.T. şi Adelman, I. (1988), *Comparative Patterns of Economic Development, 1850-1914*, Baltimore, Johns Hopkins University Press.
Morse, E. (1976), *Modernization and the Transformation of International Relations*, New York, Free Press.
Moshirian, E. (1994), „Trade in financial services", în *World Economy*, 17.
Mowery, D. şi Oxley, J. (1997), „Inward technology transfer and competitiveness", în Archibugi şi Michie, 1997b.
Mueller, J. (1989), *Retreat from Doomsday : The Obsolescence of Major War*, New York, Basic Books.
Murphy, A.B. (1996), „The sovereign state system as a political-territorial ideal : historical and contemporary considerations", în T.J. Biersteker şi C. Weber (coord.), *State Sovereignty as Social Construct*, Cambridge, Polity Press.
Murphy, C. (1994), *International Organization and International Change : Global Governance since 1850*, Cambridge, Polity Press.
Myers, N. (1986), *The Primary Source : Tropical Forests and our Futures*, New York, Norton.
Myers, N. (1993a), „Environmental refugees in a globally warmed world", în *Bioscience*, 43.
Myers, N. (1993b), *Ultimate Security : The Environmental Basis of Political Security*, New York, Norton.
Narula, R. (1996), *Multinational Investment and Economic Structure : Globalization and Competitiveness*, Londra, Routledge.
National Science Board (1989), *Loss of Biological Diversity : A Global Crisis Requiring International Solutions*, Washington, National Science Foundation.
Neal, L. (1990), *The Rise of Financial Capitalism : International Capital Markets in the Age of Reason*, Cambridge, Cambridge University Press.
Nectoux, F. şi Dudley, N. (1987), *A Hard Wood Story : Europe's Involvement in the Tropical Timber Trade*, Londra, Friends of the Earth.
Nectoux, F. şi Kuroda, Y. (1989), *Timber from the South Seas : An Analysis of Japan's Tropical Timber Trade and its Environmental Impact*, Gland, WWF International.
Nef, J. (1977), „An early energy crisis and its consequences", în *Scientific American*, 237.
Negus, K. (1993), „Global harmonies and local discords : transnational politics and practices in the European recording industry", în *European Journal of Communication*, 8.
Neunreither, K. (1993), „Subsidiarity as a guiding principle for European Community Activities", în *Government and Opposition*, 28.

Neven, D. şi Röller, L.H. (1991), „European integration and trade flows", în *European Economic Review*, 35.

Newman, S.G. (1984), „International stratification and Third World military industries", în *International Organization*, 38, nr. 1.

Nierop, T. (1994), *Systems and Regions in Global Politics : An Empirical Study of Diplomacy, International Organization and Trade 1950-1991*, Chichester, John Wiley.

Nillson, S. şi Pitt, D. (1994), *Protecting the Atmosphere : The Climate Change Convention and its Context*, Londra, Earthscan.

Nishimura, S. (1997), „International banking in China, 1890-1913", în A. Teichova ş.a. (coord.), *Banking, Trade and Industry*, Cambridge, Cambridge University Press.

Noel, J. (1989), „The Single European Act", în *Government and Opposition*, 24.

Nolan, J.E. (1991), *Trappings of Power : Ballistic Missiles in the Third World*, Washington DC, Brookings Institution.

Noland, M. (1997), „Has Asian export performance been unique? ", în *Journal of International Economics*, 43, nr. 1-2.

Nordenstreng, K. şi Varis, T. (1974), *Television Traffic : A One Way Street ? A Survey and Analysis of the International Flow of Television Programme Material*, Reports and Papers on Mass Communication nr. 70, Paris, UNESCO.

Nordlinger, E. (1981), *On the Autonomy of the Democratic State*, Cambridge, Harvard University Press.

Norman, H. şi Runblom, H. (1987), *Transatlantic Connections : Nordic Migration to the New World*, Oslo, Universitetsforlaget.

Northedge, F.S. (1976), *The International Political System*, Londra, Faber.

Nugent, W. (1995), „Migration from the German and Austro-Hungarian empires to North America", în Cohen, 1995.

Obstfeld, M. (1995), „International capital mobility in the 1990s", în P. Kenen (coord.), *Understanding Interdependence*, Princeton, Princeton University Press.

Obstfeld, M. (1996), „Models of currency crises with self-fulfilling features", în *European Economic Review*, 40.

OCDE (1983), *The Internationalization of Banking*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.

OCDE (1985), *Twenty-Five Years of Development Cooperation*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.

OCDE (1986), *Tourism Statistics*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.

OCDE (1987), *Structural Adjustment and Economic Performance*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.

OCDE (1991a), *Environmental Indicators : A Preliminary Set*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.

OCDE (1991b), *Japan : The State of the Environment*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.

OCDE (1991c), *The State of the Environment*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.

OCDE (1991d), *Taxing Profits in a Global Economy*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.

OCDE (1992), *Globalisation of Industrial Activities*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.

OCDE (1993a), *The Changing Course of International Migration*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.

OCDE (1993b), *Germany : The State of the Environment*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.
OCDE (1993c), *Trade Policy Issues : Intra-Firm Trade*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.
OCDE (1994a), *The Performance of Foreign Affiliates in OECD Countries*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.
OCDE (1994b), *Transfrontier Movements of Hazardous Waste, Statistics 1991*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.
OCDE (1996a), *Globalization of Industry : Overview and Sector Reports*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.
OCDE (1996b), *International Capital Markets Statistics, 1950-1995*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.
OCDE (1996c), *International Direct Investment Statistics Yearbook 1996*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.
OCDE (1997), *Communications Outloook*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.
OCDE (1998), „How the OECD promotes the rule of law", Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.
Ochoa, O. (1996), *Growth, Trade and Endogenous Technology*, Basingstoke, Macmillan.
O'Doherty, D. (coord.) (1995), *Globalization, Networking and Small Firm Innovation*, Londra, Graham and Trotman.
Offe, C. (1985), *Disorganized Capitalism*, Cambridge, Polity Press.
Ohkawa, K. şi Shinohara, M. (coord.) (1979), *Patterns of Japanese Economic Development*, New Haven, Yale University Press.
Ohlson, T. şi Blackaby, F. (1982), „Military expenditure and the arms trade : problems of data", în *Bulletin of Peace Proposals*, 13.
Ohmae, K. (1990), *The Borderless World*, Londra, Collins.
Ohmae, K. (1995), *The End of the Nation State*, New York, Free Press.
OIM/PNUD (1988), *Agenda for Policy : Asian Migration Project*, Bangkok, International Labour Organization.
Oliveira Martins, J. (1994), „Market structure, trade and the industry wages", în *OECD Economic Studies*, nr. 22.
O'Loughlin, H. (1993), „Political geography of war and peace", în P.J. Taylor (coord.), *Political Geography of the Twentieth Century*, Londra, Belhaven Press.
OMC (1995), *International Trade*, Geneva, World Trade Organization.
OMC (1996), „Participation of developing countries in world trade : overview of major trends and underlying factors", Working Paper 15, Geneva, World Trade Organization.
OMC (1997), *Annual Report 1997*, vol. 1, Geneva, World Trade Organization.
OMC (1998), „Agreement on the Liberalization of Financial Services", **http://www.wto.org**.
OMM (1990), *Atmospheric Ozone*, Global Ozone Research and Monitoring Reports, Geneva, World Meteorological Organization.
ONU (1988), *Human Rights : A Compilation of International Instruments*, New York, United Nations.
Oppenheim, L. (1985), *International Law*, vol. 1, Londra, Longman.
Organizația Mondială pentru Turism (1991), *World Tourism Statistics*, Madrid, World Tourist Organization.
Organizația Mondială pentru Turism (1997), *World Tourism Statistics*, Madrid, World Tourist Organization.

O'Rourke, K. şi Williamson, J. (1994), „Late nineteenth century Anglo-American factor price convergence", în *Journal of Economic History*, 54.
O'Rourke, K., Taylor, A. şi Williamson, J. (1996), „Factor price convergence in the late nineteenth century", în *International Economic Review*, 37.
Osiander, A. (1994), *The States System of Europe, 1640-1990*, Oxford, Clarendon Press.
Ostrom, E. (1990), *Governing the Commons : The Evolution of Institutions for Collective Action*, Cambridge, Cambridge University Press.
OTA (1991), *Global Arms Trade : Commerce in Advanced Military Technology and Weapons*, Washington DC, US Congress GPO.
O'Tuathail, G. (1996), *Critical Geopolitics*, Londra, Routledge.
Paarlberg, R. (1993), „Managing pesticides use in developing countries", în Haas ş.a., 1993.
Pacey, A. (1991), *Technology in World Civilization*, Boston, MIT Press.
Page, S. (1994), *How Developing Countries Trade*, Londra, Routledge.
Paine, T. (1987), *The Thomas Paine Reader*, Harmondsworth, Penguin.
Pakenham, T. (1992), *The Scramble for Africa*, Londra, Abacus.
Panic, M. (1988), *National Management of the International Economy*, Londra, Macmillan.
Panic, M. (1992), *European Monetary Union : Lessons from the Classical Gold Standard*, Basingstoke, Macmillan.
Paolini, J. (1994), „The French Case", în T. Taylor (coord.), *Reshaping European Defence Policy*, Londra, RIIA.
Papademetriou, D.G. (1991), „South-North migration in the western hemisphere and the US responses", în *International Migration*, iunie.
Parker, G. (1998), *The Military Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press.
Parson, E. (1993), „Protecting the ozone layer", în Haas ş.a., 1993.
Passmore, J. (1974), *Man's Responsibility for Nature*, Londra, Duckworth.
Pattie, C.J. (1994), „Forgetting Fukuyama : new spaces of politics", în *Environment and Planning*, 26.
Pauly, L. (1997), *Who Elected the Bankers ?*, New York, Cornell University Press.
Pearce, F. (1991), *Green Warriors : The People and the Politics behind the Environmental Revolution*, Londra, Bodley Head.
Pearton, M. (1982), *The Knowledgeable State*, Londra, Burnett.
Pendakur, M. şi Subramanyam, R. (1996), „Indian cinema beyond national borders", în Sinclair ş.a., 1996.
Pepper, D. (1984), *The Roots of Modern Environmentalism*, Londra, Routledge.
Perlmutter, H.V. (1991), „On the rocky road to the first global civilisation", în *Human Resources*, 44, în R. Germain (coord.), *Globalization and its Critics*, Basingstoke, Macmillan.
Perraton, J. ş.a. (1997), „The globalization of economic activity", în *New Political Economy*, 2, iulie.
Perroni, C. şi Whalley, J. (1994), „The new regionalism : trade liberalization or insurance ?", Working Paper 4626, New York, National Bureau of Economic Research.
Peterson, M. (1993), „International fisheries management", în Haas ş.a., 1993.
Petri, P. (1993), „The East Asian trading bloc", în J. Frankel şi M. Kahler (coord.), *Regionalism and Rivalry : Japan and the United States in Pacific Asia*, Chicago, University of Chicago Press.
Pfaller, A., Gough, I., Therborn, G. (1991), *Can the Welfare State Compete ?*, Basingstoke, Macmillan.
Phillips, J.R.S. (1998), *The Medieval Expansion of Europe*, Oxford, Oxford University Press.
Pieterse, J.N. (1997), „Going global : futures of capitalism", în *Development and Change*, 28.

Pinder, J. (1961), *European Community*, Oxford, Oxford University Press.
Pinder, J. (1991), *European Community : The Building of a Union*, Oxford, Oxford University Press.
Plano, J.C. şi Olton, R. (1988), *The International Relations Dictionary*, Santa Barbara, ABC Clio.
Plasschaert, S. (coord.) (1994), *Transnational Corporations : Transfer Pricing and Taxation*, Londra, Routledge.
PNUD (1994), *Human Development Report 1994*, Oxford, Oxford University Press.
PNUM (1993), *Report of the United Nations Conference on Environment and Development* (3 vol.), New York, United Nations.
Poggi, G. (1978), *The Development of the Modern State*, Londra, Hutchinson.
Polanyi, K. (1944), *The Great Transformation*, Boston, Beacon Press.
Pomfret, R. (1988), *Unequal Trade : The Economics of Discriminatory International Trade Policies*, Oxford, Blackwell.
Porter, A. (1994), *European Imperialism 1860-1914*, Londra, Macmillan.
Porter, M. (1990), *The Competitive Advantage of Nations*, Londra, Macmillan.
Porter, T. (1993), *States, Markets and Regimes in Global Finance*, Basingstoke, Macmillan.
Portes, A. şi Bach, R. (1985), *Latin Journey : Cuban and Mexican Immigrants to the United States*, Berkeley, University of California Press.
Potter, D., Goldblatt, D., Kiloh, M. şi Lewis, P. (coord.) (1997), *Democratization*, Cambridge, Polity Press.
Potts, L. (1990), *The World Labour Market : A History of Migration*, Londra, Zed Books.
Pringle, P. (1983), *SIOP : Nuclear War from the Inside*, Londra, Sphere Books.
Pugilese, E. (1993), „Restructuring of the labour market and the role of the Third World migrations in Europe", în *Society and Space*, 11.
Qureshi, A. (1996), *The World Trade Organization : Implementing International Trade Norms*, Manchester University Press.
Rackham, O. (1986), *The History of Countryside*, Londra, Dent.
Ralston, D.B. (1990), *Importing the European Army : The Introduction of the European Military Techniques and Institutions into the Extra-European World 1600-1914*, Chicago, Chicago University Press.
Ramstetter, E. (1998), „Measuring the size of foreign multinationals in the Asia-Pacific", în G. Thompson (coord.), *Economic Dynamism in the Asia Pacific*, Londra, Routledge.
Ravenhill, J. (1998), „The growth of intergovernmental collaboration in the Asia-Pacific region", în McGrew şi Brook, 1998.
Ray, M. şi Jacka, E. (1996), „Indian television : an emerging regional force", Sinclair ş.a., 1996.
Redwood, J. (1993), *The Global Marketplace*, Londra, HarperCollins.
Reich, R. (1991), *The Work of Nations : Preparing Ourselves for Twenty-First Century Capitalism*, New York, Simon and Schuster.
Reif, K. (1993), „Cultural convergence and cultural diversity as factors in European identity", în Garcia, 1993.
Renard, J. şi Litman, B. (1985), „Changing dynamics of the overseas markets for TV programming", în *Telecommunications Policy*, 9, nr. 3.
Reynolds, C. (1981), *Modes of Imperialism*, Oxford, Martin Robertson.
Richards, J. şi Tucker, R. (coord.) (1983), *Global Deforestation and the Nineteenth Century World Economy*, Durham, Duke University Press.
Riemers, D. (1985), *Still the Golden Door*, New York, Columbia University Press.

Riley, J. (1980), *International Government Finance and the Amsterdam Capital Market, 1740-1815*, Cambridge, Cambridge University Press.

Rip, M.R. şi Lusch, D.P. (1994), „The precision revolution: the NAVSTAR GPS in the second Gulf War", în *Intelligence and National Security*, 9.

Ritz, M. (1989), „International migration policies: conceptual problems", în *International Migration Review*, 21.

Roberts, J.M. (1995), *The Penguin History of the World*, Londra, Penguin.

Robertson, R. (1992), *Globalization: Social Theory and the Global Culture*, Londra, Sage.

Robinson, D., Buck, E., Cuthbert, M. (1991), *Music and the Margins: Popular Music and Global Cultural Diversity*, Londra, Sage.

Rock, M. (1996), „Pollution intensity of GDP and trade policy: can the World Bank be wrong?", în *World Development*, 24.

Rodrik, D. (1997), *Has Globalization Gone Too Far?*, Washington DC, Institute for International Economics.

Rogowski, R. (1989), *Commerce and Coalitions: How Trade Affects Domestic Political Alignments*, Princeton, Princeton University Press.

Rohde, J. şi Sandrat, H.H. von (1994), „German defence and force structure planning", în T. Taylor (coord.), *Reshaping European Defence Policy*, Londra, RIIA.

Röling, B. (1960), *International Law in an Expanded World*, Amsterdam, Djambatan.

Rose, A. (1991), „Why has trade grown faster than income?", în *Canadian Journal of Economics*, 24.

Rose, A. (1996), „Explaining exchange rate volatility", în *Journal of International Money and Finance*, 15, nr. 6.

Rosenau, J. (1980), *The Study of Global Interdependence*, Londra, Frances Pinter.

Rosenau, J. (1990), *Turbulence in World Politics*, Brighton, Harvester Wheatsheaf.

Rosenau, J. (1992), „Governance, order and change in world politics", în J. Rosenau şi E.O. Czempiel (coord.), *Governance without Government*, Cambridge, Cambridge University Press.

Rosenau, J. (1994), „New dimensions of security", în *Security Dialogue*, 25.

Rosenau, J. (1997), *Along the Domestic-Foreign Frontier*, Cambridge, Cambridge University Press.

Rosenau, J. (1998), „Government and democracy in a globalizing world", în D. Archibugi, D. Held şi M. Köhler (coord.), *Re-imagining Political Community*, Cambridge, Polity Press.

Ross, A.L. (1987), „Dimensions of militarization in the Third World", în *Armed Forces and Society*, 13.

Ross, G. (1995), *Jacques Delors and European Integration*, Cambridge, Polity Press.

Roudometof, V. şi Robertson, R. (1995), „Globalization, world-system theory, and the comparative study of civilizations", în S.K. Sanderson (coord.), *Civilizations and World Systems*, Walnut Creek, Altamira Press.

Rousslang, D. (1997), „International income shifting by US multinational corporations", în *Applied Economics*, 29.

Rowlands, I. (1994), *The International Politics of Atmospheric Change*, Manchester, Manchester University Press.

Ruggie, J.G. (1982), „International regimes, transactions and change: embedded liberalism in the post war economic order", în *International Organization*, 36.

Ruggie, J.G. (1993), „Territoriality and beyond", în *International Organization*, 36.

Ruggie, J.G. (1996), *Winning the Peace: America and World Order in the New Era*, New York, Columbia University Press.

Ruigrok, W. şi Tulder, R. van (1995), *The Logic of International Restructuring*, Londra, Routledge.
Rushdie, S. (1991), *Imaginary Homelands*, Londra, Granta Books.
Sabine, G.H. (1963), *A History of Polical Thought*, Londra, Harrap.
Sabloff, J. şi Lamberg-Karlovsky, C. (coord.) (1975), *Ancient Civilization and Trade*, Albuquerque, University of New Mexico Press.
Sachs, J. şi Shatz, H. (1994), „Trade and jobs in US manufacturing", în *Brookings Papers on Economic Activity*, 1.
Sachs, J. şi Warner, A. (1995), „Economic reform and the process of global integration", în *Brooking Papers on Economic Activity*, pp. 1-95.
Safarian, A. (1993), *Multinational Enterprise and Public Policy : A Study of the Industrial Countries*, Aldershot, Edward Elgar.
Salaman, R. (1947), *The History and Social Influence of the Potato*, Cambridge, Cambridge University Press.
Salt, J. şi Findlay, A. (1989), „International migration of highly skilled manpower : theoretical and development issues", în Appleyard, 1989.
Salt, J. şi Ford, R. (1993), „Skilled international migration in Europe", în King, 1993a.
Sassen, S. (1996), *Losing Control ? Sovereignty in an Age of Globalization*, New York, Columbia University Press.
Scharpf, F. (1991), *Crisis and Choice in European Social Democracy*, New York, Cornell University Press.
Schattschneider, E.F. (1960), *The Semi-Sovereign People : A Realist View of Democracy in America*, New York, Reinhart and Winston.
Schiller, H. (1969), *Mass Communication and the American Empire*, New York, Augustus Kelly.
Scholte, J.A. (1993), *International Relations of Social Change*, Buckingham, Open University Press.
Schön, L. (1986), „Market development and structural change in the mid-nineteenth century – with special references to Sweden", în W. Fischer, R. McInnis şi J. Schneider (coord.), *The Emergence of a World Economy 1500-1914*, Wiesbaden, Steiner.
Schwartzman, S. (1986), *Bankrolling Disasters : International Development Banks and the Global Environment*, San Francisco, Sierra Club.
Screen Digest (1996), „World cinema and market shares : clarity in the confusion", în *Screen Digest*, septembrie.
Screen Digest (1997a), „Europe's other channels : numbers double every three years", în *Screen Digest*, martie.
Screen Digest (1997b), „Film production and distribution : a shifting balance", în *Screen Digest*, mai.
Screen Digest (1997c), „World cinema market : start of the European fightback", în *Screen Digest*, august.
Seecombe, I. şi Lawless, R. (1986), „Foreign worker dependence in the Gulf and international oil companies", în *International Migration Review*, 20.
Segal, A. (1993), *An Atlas of International Migration*, Londra, Hans Zell.
Segal, G. (1994), „China : arms trade policies and practices", în *Contemporary Security Policy*, 15.
Sepstrup, P. (1991), *Transnationalization of Television in Europe*, Londra, John Libbey.
Shafer, J. (1995), „Experience with controls on international capital movements in OECD countries", în S. Edwards (coord.), *Capital Controls, Exchange Rates, and Money Policy in the World Economy*, Cambridge, Cambridge University Press.

Sharp, J. (1991), „Disarmament and arms control : a new beginning ? ", în K. Booth (coord.), *New Thinking about Strategy and International Security*, Londra, HarperCollins.
Shaw, M. (1991), *Post-Military Society*, Cambridge, Polity Press.
Shaw, M. (1997), „Globalization and post-military democracy", în McGrew, 1997.
Shepherd, W. (1994), *International Financial Integration*, Aldershot, Avebury.
Shimo, M. (1995), „Global trends in military production and conversion", în *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 535.
Simon, J. (1989), *The Economic Consequences of Migration*, Oxford, Blackwell.
Sinclair, J., Jacka, E. şi Cunningham, S. (coord.) (1996), *New Patterns in Global Television : Peripheral Vision*, Oxford, Oxford University Press.
Sinn, S. (1992), „Savings-investment correlations and capital mobility", în *Economic Journal*, 102.
SIPRI (1991), *SIPRI Yearbook 1991*, Oxford, Oxford University Press.
SIPRI (1998), *SIPRI Yearbook 1998 : Armaments, Disarmament and International Security*, Oxford, Oxford University Press.
Sivard, R.L. (1991), *World Military and Social Expenditures*, Washington DC, World Priorities.
Skeldon, R. (1992), „International migration within and from the East and Southeast Asian Region : a review essay", în *Asian and Pacific Migration Journal*, 1.
Skinner, Q. (1978), *The Foundations of Modern Political Thought*, Cambridge, Cambridge University Press.
Skipp, V. (1978), *Crisis and Development : An Ecological Case Study of the Forest of Arden, 1570-1674*, Cambridge, Cambridge University Press.
Skons, E. (1993), „Western Europe : internationalization of the arms industry", în Wulf, 1993d.
Skons, E. (1994), „The internationalization of the arms industry", în *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 535.
Sloutzki, N.M. (1941), *The World Armaments Race 1991-1939*, Geneva, Geneva Research Centre.
Small, M. şi Singer, J.D. (1973), „The diplomatic importance of states, 1816-1970", în *World Politics*, 25.
Smith, A. (1971), *Theories of Nationalism*, Londra, Duckworth.
Smith, A. (1990), „Towards a global culture ? ", în M. Featherstone (coord.), *Global Culture : Nationalism, Globalization and Modernity*, Londra, Sage.
Smith, A. (1992), „National identity and the idea of European unity", în *International Affairs*, 68.
Smith, A. (1995), *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge, Polity Press.
Smith, A.K. (1991), *Creating a World Economy : Merchant Capital, Colonialism and World Trade, 1400-1825*, Boulder, Westview Press.
Smith, M.R. (1977), „Military arsenals and industry before World War One", în B.F. Cooling (coord.), *War, Business and American Society*, Londra, National University Publications.
Smith, T. (1981), *The Pattern of Imperialism : The United States, Great Britain and The Late Industrializing World since 1815*, Cambridge, Cambridge University Press.
Smith, T. (1994), *America's Mission : The United States and the Worldwide Struggle for Democracy in the Twentieth Century*, Princeton, Princeton University Press.
Snow, P. (1988), *The Star Rafts : China's Encounters with Africa*, Londra, Weidenfeld and Nicolson.
Snyder, C. (1996), „Emerging regional security co-operation in Europe and the Asia Pacific", în *Pacific Review*, 9, nr. 4.

Soete, L. şi Verspagen, B. (1994), „Competing for growth: the dynamics of technology gaps", în L. Pasinetti şi R. Solow (coord.), *Economic Growth and the Structure of Long-Term Development*, Basingstoke, Macmillan.

Solomos, J. (1993), *Race and Racism in Contemporary Britain* (ed. a II-a), Londra, Macmillan.

Solomos, J. şi Wrench, J. (1993), *Racism and Migration in Europe*, Oxford, Berg.

Solow, B. şi Engerman, S. (1988), *British Capitalism and Caribbean Slavery*, Cambridge, Cambridge University Press.

SOPEMI (1991), *Continuous Reporting System on Migration*, Paris, OCDE.

SOPEMI (1992), *Trend in International Migration*, Paris, OCDE.

Spear, P. (1990), *A History of India*, vol. 2, Londra, Penguin.

Staple, G. (coord.) (1991), *The Global Telecommunications Traffic Report, 1991*, Londra, International Institute of Communications.

Staple, G. (coord.) (1996), *Telegeography, 1996*, Londra, International Institute of Communications.

Steinmo, S., Thelen, K. şi Longstretch, F. (coord.) (1992), *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, Cambridge, Cambridge University Press.

Stone, J. şi Lee, H.H. (1995), „Determinants of intra-industry trade: a longitudinal, cross-country analysis", în *Weltwirtschaftliches Archiv*, 131.

Stopford, J. şi Strange, S. (1991), *Rival States, Rival Firms: Competition for World Market Shares*, Cambridge, Cambridge University Press.

Stowsky, J. (1992), „From spin-off to spin-on: redefining the military's role in American technological development", în M.B.J. Zysman şi W. Sandholtz (coord.), *The Highest Stakes: The Economic Foundations of the Next Security System*, New York, Oxford University Press.

Strange, S. (1996), *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge, Cambridge University Press.

Street, J. (1997), *Politics and Popular Culture*, Cambridge, Polity Press.

Swan, N. ş.a. (1991), „Economic and social impacts of immigration", raport de cercetare, Economic Council of Canada, Ottawa.

Talbott, S. (1997), „Globalization and diplomacy: a practitioner's perspective", în *Foreign Policy*, nr. 108, toamna.

Tanzi, V. (1995), *Taxation in an Integrating World*, Washington DC, Brookings Institution.

Tapinos, G. şi de Rugy, A. (1993), „The macroeconomic impact of immigration: review of the literature published since the mid-1970s", în OCDE, 1993a.

Taplin, E. (1994), „Strategic reorientations of US apparel firms", în Gereffi şi Korzeniewicz, 1994.

Tarr, J. (1985), „Historical perspectives on hazardous waste management in the United States", în *Waste Management and Research*, 3.

Taylor, P.J. (1993), „Geopolitical world orders", în P.J. Taylor (coord.), *Political Geography of the Twentieth Century*, Londra, Belhaven Press.

Taylor, R. şi Buttel, F. (1992), „How do we know we have global environmental problems? Science and the globalization of environmental discourse", în *Geoforum*, 23.

Taylor, T. (1990), „Defence industries in international relations", în *Review of International Studies*, 16.

Taylor, T. (1994a), „British defence policy", în T. Taylor (coord.), *Reshaping European Defence Policy*, Londra, RIIA.

Taylor, T. (1994b), „Conclusions", în T. Taylor (coord.), *Reshaping European Defence Policy*, Londra, RIIA.

Taylor, T. (1994c), „Western European security and defence cooperation", în *International Affairs*, 70.
Taylor, T. şi Hartley, K. (1989), *The UK Defence Industrial Base*, Londra, Brasseys.
TeBrake, W. (1974), „Air pollution and fuel crisis in pre-industrial London, 1250-1650", în *Technology and Culture*, 16.
Tesar, L. şi Werner, I. (1995), „Home bias and high turnover", în *Journal of International Money and Finance*, 14.
Therborn, G. (1995), *European Modernity and Beyond : The Trajectory of European Societies, 1945-2000*, Londra, Sage.
Thiara, R. (1995), „Indian indentured workers in Mauritius, Natal and Fiji", în Cohen, 1995.
Thomas, K. (1983), *Man and the Natural World : Changing Attitudes in England, 1500-1800*, Londra, Allen Lane.
Thompson, G. (1998a), „Financial systems and monetary integration", în G. Thompson (coord.), *Economic Dynamism in the Asia-Pacific*, Londra, Routledge.
Thompson, G. (1998b), „International competitiveness and globalization", în T. Baker şi J. Kohler (coord.), *International Competitiveness and Environmental Policies*, Brighton, Edward Elgar.
Thompson G. şi Allen, J. (1997), „Think global, then think again : economic globalization in context", în *Area*, 29, nr. 3.
Thompson, J.B. (1990), *Ideology and Modern Culture*, Cambridge, Polity Press.
Thompson, J.B. (1995), *The Media and Modernity*, Cambridge, Polity Press.
Tilly, C. (1990), *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*, Oxford, Blackwell.
Tilly, R. (1991), „International aspects of the development of German banking", în Cameron şi Bovykin, 1991.
Tinker, H. (1974), *A New System of Slavery : The Export of Indian Labour Overseas*, Londra, Oxford University Press.
Titus, J. (1986), *Effect of Changes in Stratospheric Ozone and Global Climate*, Washington, Environmental Protection Agency.
Tracey, M. (1988), „Popular culture and the economics of global television", *Intermedia*, 16, nr. 2.
Trebilcock, M. (1996), „Competition policy and trade policy ; mediating the interface", în *Journal of World Trade*, 30.
Triffin, R. (1960), *Gold and the Dollar Crisis*, New Haven, Yale University Press.
Tripp, C. (1995), „Regional organisations in the Arab Middle East", în L. Fawcett şi A.W. Hurrell (coord.), *Regionalism in World Politics*, Oxford, Oxford University Press.
UIT (1993), *Yearbook of Common Carrier Telecommunication Statistics*, Geneva, International Telecommunication Union.
UIT (1994a), *Direction of Traffic : International Telephone Traffic 1994*, Geneva, International Telecommunication Union.
UIT (1994b), *World Telecommunication Development Report 1994*, Geneva, International Telecommunication Union.
Ullman, R.H. (1989), „The covert French connection", în *Foreign Policy*, 75.
UNCTAD (1993), *World Investment Report 1993 : Transnational Corporations and Integrated International Production*, New York, United Nations.
UNCTAD (1994), *World Investment Report 1994 : Transnational Corporations, Employment and the Workplace*, New York, United Nations.
UNCTAD (1995), *World Investment Report 1995 : Transnational Corporations and Competitiveness*, New York, United Nations.

UNCTAD (1996), *World Investment Report 1996: Transnational Corporations and International Policy Arrangements*, New York, United Nations.
UNCTAD (1997), *World Investment Report 1997: Transnational Corporations, Market Structure and Competition Policy*, New York, United Nations.
UNCTAD (1998), *World Investment Report 1998: Trends and Determinants. Overview*, New York, United Nations (**www.unctad.org**).
UNCTC (1983), *Transnational Corporations in World Development: Third Survey*, New York, United Nations.
UNCTC (1988), *Transnational Corporations in World Development: Trends and Prospects*, New York, United Nations.
UNCTC (1991), *World Investment Report 1991: The Triad in Foreign Direct Investment*, New York, United Nations.
UNESCO (1950), *World Communications Report*, Paris, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
UNESCO (1963), *Statistics on Radio and Television, 1950-1960*, Paris, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
UNESCO (1980), *Many Voices, One World*, Paris, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
UNESCO (1988), *Statistical Yearbook*, Paris, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
UNESCO (1989), *World Communications Report*, Paris, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
Unger, R. (1984), „Energy sources for the Dutch golden age: peat, wind and coal", în *Research in Economic History*, 9.
UNHCR (1993), *Populations of Concern to UNHCR*, Geneva, United Nations High Commission for Refugees.
UNHCR (1994), *The State of the World's Refugees: The Challenge of Protection*, New York, Penguin.
Uniunea Asociațiilor Internaționale (1996), *Yearbook of International Organizations 1996-1997*, München, K.G. Saur.
UN-TCMD (1992), *World Investment Report 1992: Transnational Corporations as Engines of Growth*, New York, United Nations, Transnational Corporations and Management Division.
Urry, J. (1990), *The Tourist Gaze*, Londra, Sage.
US Congress (Office of Technology Assessment) (1991), *Arms Trade 1991*, Washington DC, USGPO.
US Department of Commerce (1972), *Historical Statistics of the United States: From Colonial Times to 1970*, Washington DC, US Department of Commerce.
US Department of Commerce (1995), *Statistical Yearbook of the United States*, Washington DC, US Department of Commerce.
Utterstrom, G. (1988), „Climatic fluctuations and population problems in early modern history", în Worster, 1988.
Varis, T. (1986), *International Flow of Television Programmes*, Reports and Papers on Mass Communication, nr. 100, Paris, UNESCO.
Vertovec, S. (1995), „Indian indentured migration to the Caribbean", în Cohen, 1995.
Vestel, P. (1993), *L'Industrie européenne de l'armament*, Bruxelles, GRIP.
Vilar, P. (1991), *A History of Gold and Money, 1450-1920*, Londra, Verso.
Vincent, J. (1986), *Human Rights and International Relations*, Cambridge, Cambridge University Press.
Vincent, J. (1992), „Modernity and universal human rights", în McGrew și Lewis, 1992.

Vogel, S. (1992), „The power behind spin-ons : the military implications of Japan's commercial technology", în W. Sandholtz ş.a. (coord.), *The Highest Stakes : The Economic Foundations of the Next Security System*, New York, Oxford University Press.
Vogler, J. (1992), „Regimes and the global commons", în McGrew şi Lewis ş.a., 1992.
Vos, R. (1994), *Debt and Adjustment in the World Economy*, Basingstoke, Macmillan.
Wagner, P. ş.a. (1991), *Social Sciences and the Modern States : National Experiences and Theoretical Crossroads*, Cambridge, Cambridge University Press.
Waldinger, R. ş.a. (1990), *Ethnic Entrepreneurs : Immigrant Business in Industrial Societies*, Londra, Sage.
Walker, R.B.J. (1988), *One World, Many Worlds : Struggles for a Just World Peace*, Boulder, Colo., Lynne Reinner.
Walker, R.B.J. (1993), *Inside/Outside*, Cambridge, Cambridge University Press.
Wallace, M. şi Choudhry, T. (1995), „The gold standard : perfectly integrated world markets or slow adjustment of prices and interest rates?", în *Journal of International Money and Finance*, 15.
Wallace, W. (1994), „Rescue or retreat? The nation state in Western Europe", în *Political Studies*, 42.
Wallerstein, I. (1974), *The Modern World-System : Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York, Academic Press.
Wallerstein, I. (1980), *The Modern World-System II : Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy 1600-1750*, New York, Academic Press
Walter, A. (1993), *World Power and World Money*, Londra, Macmillan.
Walters, F.P. (1952), *A History of the League of Nations*, Londra, Oxford University Press.
Waltz, K. (1979), *The Theory of International Politics*, New York, Addison-Wesley.
Waltz, K. (1993), „The emerging structure of international politics", în *International Security*, 18.
Wang, G. (coord.) (1997), *Global History and Migration*, Boulder, Westview Press.
Wang, S. (1978), *The Organization of Chinese Emigration, 1848-1888*, Beijing, Chinese Materials Centre.
Wapner, P. (1996), *Environmental Activism and World Civic Politics*, New York, State University of New York Press.
Ward, B. (1989), „Telecommunications and the globalization of financial services", în *Professional Geographer*, 41.
Ware, A. (1992), „Liberal democracy : one form or many?", în *Political Studies*, 40, ediţie specială.
Watson, A. (1967), „Back to gold – and silver", în *Economic History Review*, 20.
Watson, A. (1992), *The Evolution of International Society*, Londra, Routledge.
Watson, A. (1997), *The Limits of Independence*, Londra, Routledgde.
Watson, R., Zinyowera, M. şi Moss, R. (coord.) (1995), *Climate Change 1995 : Impacts, Adaptations, and Mitigations of Climate Change : Scientific-Technical Analyses*, Cambridge, Cambridge University Press.
WCED (World Commission on Environment and Development) (1987), *Our Common Future*, Oxford, Oxford University Press.
Weale, A. (1992), *The New Politics of Pollution*, Manchester, Manchester University Press.
Webb, M. (1995), *The Political Economy of Policy Co-ordination : International Adjustment since 1945*, Ithaca, Cornell University Press.
Weber, M. (1951), *The Religion of China*, Glencoe, Free Press.
Weber, M. (1958), *The Religion of India*, New York, Free Pres.
Weber, S. (1993), „Shaping the post-war balance of power : multilateralism in NATO", în J.G. Ruggie (coord.), *Multilateralism Matters*, New York, Columbia University Press.

Weiss, L. (1998), *The Myth of the Powerless State : Governing the Economy in a Global Era*, Cambridge, Polity Press.
Weller, M. (1997), „The reality of the emerging universal constitutional order : putting the pieces together", în *Cambridge Review of International Studies*, iarna/primăvara.
Wells, A.F. (1972), *Picture Tube Imperialism ? The Impact of US Television on Latin America*, New York, Orbis.
Westing, A. (coord.) (1986), *Global Resources and International Conflict*, Oxford, Oxford University Press.
White, P. (1984), *The West European City : A Social Geography*, Londra, Longman.
Widgren, J. (1993), „Movement of refugees and asylum seekers : recent trends in comparative perspective", în OCDE, 1993a.
Wigley, T., Ingram, M. și Farmer, G. (1981), *Climate and History : Studies in Past Climates and their Impact on Man*, Cambridge, Cambridge University Press.
Wildman, S. și Siwek, S. (1988), *International Trade in Films and Television Programmes*, Washington DC, American Enterprise Institute.
Wilkins, M. (1974), *The Maturing of the Multinational Enterprise : American Business Abroad from 1914 to 1970*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
Wilkins, M. (coord.) (1991), *The Growth of Multinationals*, Aldershot, Edward Elgar.
Wilkins, M. (1994), „Comparative hosts", în *Business History*, 36.
Wilkinson, R. (1973), *Poverty and Progress : An Ecological Perspective on Economic Development*, New York, Praeger.
Williams, J.E.D. (1992), *From Sails to Satellites : The Origin and Development of Navigational Science*, Oxford, Oxford Univesity Press.
Willliams, P. (1994), „Transnational criminal organizations and international security", în *Survival*, 36.
Williamson, J. (1995), „The evolution of global labour markets since 1830", în *Explorations in Economic History*, 32.
Wilson, F. (1972), *Labour in the South African Gold Mines, 1911-1969*, Cambridge, Cambridge University Press.
Wilson, K. (1995), „Refugees, displaced people and returnees in South Africa", în Cohen, 1995.
Wohl, A. (1983), *Endangered Lives : Public Health in Victorian Britain*, Londra, Dent.
Wolff, E. (1997), „Productivity growth and shifting comparative advantage on the industry level", în J. Fagerberg ș.a. (coord.), *Technology and International Trade*, Cheltenham, Edward Elgar.
Wood, A. (1994), *North-South Trade, Employment and Inequality : Changing Fortunes in a Skill-Driven World*, Oxford, Oxford University Press.
Wood, A. (1995), „How trade hurt unskilled workers", în *Journal of Economic Perspectives*, 9.
Woodruff, W. (1996), *Impact of Western Man ; A Study of Europe's Role in the World Economy, 1750-1960*, Londra, Macmillan.
Woods, L.T. (1998), „Regional co-operation : the transnational dimension", în McGrew și Brook, 1998.
World Resources Institute (1992), *World Resources 1992-1993*, Oxford, Oxford University Press.
World Resources Institute (1993), *Biodiversity Prospecting*, Baltimore, World Resources Institute.
World Resources Institute (1995), *World Resources 1994-1995*, Oxford, Oxford University Press.
World Resources Institute (1997), *World Resources 1996-1997*, Oxford, Oxford University Press.
Worldwatch Institute (1992), *The World Nuclear Industry Status Report 1992*, Londra, Worldwatch Institute.
Worster, D. (coord.) (1988), *The Ends of the Earth : Perspectives on Modern Environmental History*, Cambridge, Cambridge University Press.

Wrigley, E.A. (1988), *Continuity, Chance and Change*, Cambridge, Cambridge University Press.
Wriston, W. (1992), *The Twilight of Sovereignty*, New York, Charles Scribners Sons.
Wulf, H. (1986), „India: the unfulfilled quest for self-sufficiency", în M. Brzoska și T. Ohlson (coord.), *Arms Production in the Third World*, Oxford, Taylor and Francis.
Wulf, H. (1993a), „Soviet Union and successor republics: arms exports and the struggle with the heritage of the military industrial complex", în Wulf, 1993d.
Wulf, H. (1993b), „The US: arms exports and implications for arms production", în Wulf, 1993d.
Wulf, H. (1993c), „Western Europe: facing overcapacity", în Wulf, 1993d.
Wulf, H. (coord.) (1993d), *Arms Industry Limited*, Oxford, Oxford University Press.
Yamamoto, T. (coord.) (1995), *Emerging Civil Society in the Asia-Pacific Community*, Tokyo, Japan Centre for International Exchange.
Yates, P.L. (1959), *Forty Years of Foreign Trade*, Londra, Allen and Unwin.
Yearly, S. (1995), „Dirty connections: transnational pollution", în Allen și Hammet, 1994.
Yearly, S. (1996), *Sociology, Environmentalism, Globalization*, Londra, Sage.
Young, O. (1989), *International Regimes*, Ithaca, Cornell University Press.
Young, O. (1994), *International Governance: Protecting the Environment in a Stateless Society*, Ithaca, Cornell University Press.
Yü, Y. (1997), *Trade and Expansion in Han China*, Berkeley, University of California Press.
Zacher, M. (1992), „The decaying pillars of the Westphalian temple", în J.N. Rosenau și O.E. Czempiel (coord.), *Governance without Government*, Cambridge, Cambridge University Press.
Zacher, M.W. (1993), „International organizations", în J. Krieger (coord.), *The Oxford Companion to Politics of the World*, Oxford, Oxford University Press.
Zegeye, A. (1995), „Hunger, war and flight: the horn of Africa", în Cohen, 1995.
Zelikow, P. (1992), „The new Concert of Europe", în *Survival*, 34, nr. 2.
Zeppenfeld, W. (1979), „The economics and structure of the record and tape industry: the example of West Germany", în H. Fischer și S. Melnik (coord.), *Entertainment: A Cross-Cultural Examination*, Hastings, Communication Arts Books.
Zevin, R. (1992), „Are world financial markets more open? If so, why and with what effects?", în T. Banuri și J. Schor (coord.), *Financial Openness and National Autonomy*, Oxford, Oxford University Press.
Zimmern, A. (1936), *The League of Nations and the Rule of Law*, Londra, Macmillan.
Zlotnik, H. (1989), „The concept of international migration as reflected in national data collection systems", în *International Migration Review*, 21.
Zolberg, A. (1983), „Contemporary transnational migrations in historical perspective", în Kritz, 1983.
Zolberg, A. (1993), „Are the industrial countries under siege?", în Luciani, 1993.
Zolberg, A. (1997), „Global movements, global walls: responses to migration, 1885-1925", în Wang, 1997.
Zolberg, A., Suhrke, A. și Aguyano, S. (1989), *Escaping from Violence: Conflict and the Refugee Crisis in the Developing World*, Oxford, Oxford University Press.
Zurn, M. (1995), „The challenge of globalization and individualisation", în H.H. Holm și G. Sorensen (coord.), *Whose World Order?*, Boulder, Westview Press.

Indice de nume proprii şi tematic

Numerele paginilor în cursive se referă la tabele sau figuri atunci când acestea sunt separate de referirile lor din text.

A

absolutism 59-60, 65
absolutiste, state 116, 142, 226-227
Abulafia, D. 226
Abu-Lughod, J. 57, 184-185, 464
acidă, ploaie 425, 427, 431, 434, 450-451, 474
Acordul de la Dublin 368
Acordul Multilateral asupra Investiţiilor 300
active financiare, tranzacţii cu 224-225
active/pasive externe *228*, *242*, *265*
activitate bancară internaţională 224; datorii 425; ţări în curs de dezvoltare 238, 246-247; instituţionalizare 231; credite *226*, 238-240; angrenare naţională 265
Actul Unic European 98-99
acţiune la distanţă, concept 39
adâncire financiară 262, 273-274
Adelman, H. 341
Adelman, I. 188, 193
AELS (Asociaţia Europeană de Liber Schimb) 100
aer, poluare 422, 428, 430, 434, 450-451
aerian, trafic 367
aerian, transport de călători 358
afaceri, călătorii de 345-346
afaceri externe 79
afaceri, globalizarea; comunicaţii 302, 409; competiţie/armonizare 300; contemporană 312; cultură 416; efecte decizionale 318-320; dereglementare; efecte distribuţionale 321-322; efecte interne 318-324; epoca Etalonului-Aur 279-280; forme istorice 277-278, 312-316; infrastructură 296-301; efecte instituţionale 296-301, 320-321; interbelică 280-281; forme organizaţionale 301-303, 309-301; IMM-uri 324; efecte structurale 322-324. *Vezi şi* IED; CMN-uri
afaceri interne/externe 31, 72, 102; globalizarea afacerilor 318-324; politici economice 259, 262, 266-268, 318-320, 322-324; internaţionalizare 54; globalizare militară 178; politică monetară 232-233; state capitaliste avansate 178; comerţ 193
Afganistan, refugiaţi din 344
Africa; Carta de la Banjul 91; popoarele bantu 330-331, 463; fluxuri de capital *248*; defrişare *449*; democraţie 499-500; deşertificare 330-331, 424-425; migranţi europeni 332; receptoare de IED *290*; imperialism 65; deţinerea de radioreceptoare *397*; migraţie regională 350-351; Compania Regală a Nigerului 118; confruntarea pentru 112; securitate 152; deţinerea de televizoare *404*; comerţ 206-207
Africa de Sud; utilizarea CFC *442*; imigranţi ilegali 344-345
Africa Subsahariană 344, 389, 424-456
AGCS (Acordul General asupra Comerţului şi Serviciilor) 300
agenţii de rating, credite 246
agenţii de ştiri 394
agenţii, putere 44
agricultură *68*; migraţie 330, 344-345, 350; CMN-uri 310; protecţionism 200-201, 204; IED din SUA 282-283, 306
ajustare, strategii de 33
Akbari, A. 357
Akdogan, H. 256
Albrow, M. 28-29, 36
al doilea război mondial; comerţ cu armament 137; impact 471-472; reglementări internaţionale 86; utilizarea limbii japoneze/germane 391; scară 122
Alexandru cel Mare 385
alfabetizare 380, 382, 470
Algeria, şi Franţa 328, 363
alianţă, capitalism de 297
alianţe; dinastice 331; intercontinentale 297; internaţionale 112, 120, 150-151; strategice 118, 146, 297, 306, 316
alianţe dinastice 331

alianţe internaţionale 112, 120, 150-151
Allen, J. 30
Alston, P. 81
Altman, I. 334
ambasade 62, 119-120. *Vezi şi* diplomaţie
America de Nord; imigranţi europeni 343; stoc de investiţii în străinătate *291*; deţinerea de radioreceptoare *397*; bloc regional 29; deţinerea de televizoare *404*. *Vezi şi* Canada; NAFTA; SUA
America Latină; fluxuri de capital *248*; industria computerelor 305; defrişare *449*; europeni 467; exporturi 188; IED 280, *290*, 299; împrumuturi bancare internaţionale 246-248; imigranţi japonezi 337; migraţie 337, 345, 350-351; CMN-uri 294; noul regionalism 101; deţinerea de radioreceptoare *397*; securitate 152; deţinerea de televizoare *404*; comerţ 206
Americi; emigranţi europeni 332, 334, 386; expansiune europeană 386, 428-429, 465; izolare 463; stat-naţiune 349; comerţ 183. *Vezi şi* MERCOSUR; NAFTA
Amin, S. 26, 36-37
Amnesty International 91-92
Amsterdam, centru financiar 227, 229
Amsterdam, tratatul 98-99
Ancharya, A. 448
ancore antiinflaţioniste 269
Anderson, B. 382
Anderson, K. 201
Anderson, M.S. 119
Anderson, P. 59-60, 60 n. 1
Anglia 131, 382. *Vezi şi* Marea Britanie
angrenare naţională *107-108*, 503-504; globalizare culturală 419; demografie/resurse 445-449; schimburi economice 453, 503; degradarea mediului înconjurător 437-441, 455, 504; globalizare financiară 224-225, 263-265; producţie globală 316-318; sistem comercial global 211, 215-217; încălzire globală 442; globalizare 490; indicatori 503-504; migraţie 362-366; militară 503; NATO 106; subţierea stratului de ozon 442; poluare 450-455; state capitaliste avansate 174, 263-265; ordinea militară mondială 112-113, 165-168
animale, specii pe cale de dispariţie 431, 446
Antarctica, tratatul asupra 160
Anthony, I. 139-140
antitrust, politică 300
Anvers 226-227
apărare 161, 494
apărare, achiziţii pentru 175-176
apărare, industria de; reduceri bugetare 146, 166; bază industrială de apărare 166, 171-172; *sourcing* global 146; indigenă 143-145; asocieri de firme *148*; producţie 175-176; regionalizare 146; transnaţionalizare 145-146. *Vezi şi* armament, producţia de; globalizare militară
apărare, politica de 173
apropriere 97
arabă, limba 391
arbalete 130, 159
arbitraj 245
Archibugi, D. 306, 311, 494, 498
Argentina; împrumuturi externe 229; abuzuri împotriva drepturilor omului 91, *92*
Aria Atlantică de Liber Schimb 101
armament, comerţul cu; autarhie 131; contemporan 137-141; răspândire 133-134; timpuriu 129, *132*; exporturi 133-134, 138, 172; extensiune 140; ierarhie 135; în creştere 135; medieval 129-130; modern 133-137; reţele 136; după al doilea război mondial 137; redus 76; regional 130-131; transformat 133; mondial 112-113, 128, 138
armament, cumpărători de 139-140
armament, furnizori de 129, 131, 134-138, *139*, 140
armament, procurarea de 131
armament, producţia de; contemporană 143-150; coproducţie 146; dinamică 113, 128-129; timpurie 132-133; electronică 168; extensiune 143; globalizare 141-143, *154*; sub licenţă 136; CMN-uri 145-146; nuclear 111, 122; cercetare şi dezvoltare 134; inovaţie tehnologică 133-134; transnaţională 136, 168; ordinea militară mondială *144*. *Vezi şi* industria de apărare; tehnologie militară; arme
armament, sisteme de transfer 137, 139-141, *162*
armamente, controlul 159-161
armată; autonomie miliară 173; Războiul Rece 122, *123*, 124; diplomaţie militară 119, *125*; hegemonie militară 116-117; angrenare naţională 503; organizare militară 120; ca instituţie socială 166; stat/industrie 166-167
armate permanente 60, 116, 383
arme; inumane 159-160; de distrugere în masă 127, 160; nucleare 111, 122
arme nucleare 111, 122
armeni 340
Armingeon, K. 31
Armstrong, P. 257
Armstrong/Whitworths 134, 142

arsenale guvernamentale 131, 142. *Vezi şi* armament, producţia de; industria de apărare
articole de lux, comerţ cu 183-184, 278
ASEAN (Asociaţia Naţiunilor din Asia de Sud-Est) 98, 100-101, 201
Asia; stocuri de armament 140; fluxuri de capital *248*; defrişare *449*; democraţie 499-500; diaspore 337-338, 351; exporturi 184-185; IED *290*; relaţii financiare cu Europa 226; importuri/exporturi de forţă de muncă 343-344; patternuri ale migraţiei 330, 343-344, 349; deţinerea de radio-receptoare *397*; refugiaţi 344; regimuri de securitate 152; deţinerea de televizoare *404*
Asia de Est 299; ploaie acidă 451; industria computerelor 305; criză economică 223, 249-250, 266, 273; industrializată 476; interconectare 494-495; stocuri de investiţii în străinătate *291*; deţinerea de televizoare *404*; comerţ 206
Asia de Sud; migraţie regională 350-351; deţinerea de televizoare *404*
Asia de Sud-Est; proiecte japoneze de instruire 368; migraţie regională 350-351. *Vezi şi* ASEAN
Asia-Pacific 29, 312
asiatici, imigranţi în SUA 335, 337, 348, 362-363, 370
asistenţă pentru dezvoltare *226*, 368-369
asistenţă socială, organizaţie mondială (1914) *69*
Asociaţia Internaţională a Ştiinţelor Nutriţiei 81
Asociaţia Internaţională de Ştiinţe Politice 81
asociaţii profesionale 74
Associated Press 394
aşezări umane, microbi/paraziţi 428
Atalik, G. 358
atmosferă; schimbări 444; ca bun comun ecologic 424; poluare 422, 428, 430, 434, 450-451. *Vezi şi* acidă, ploaie; ozon, subţierea stratului de
atomică, bomba 160
Australasia 444
Australia; utilizarea de CFC *442*; forţă de muncă ieftină 337; drept intern/internaţional 79; comunităţi etnice 360; expansiunea europeană 428, 465-466; imigranţi europeni 343; împrumuturi din străinătate 229; transport de călători 408
Austria, în război cu Imperiul Otoman 117
Austro-Ungaria 382
autarhie 115, 131, 223
autodeterminare 61, 72, 102, 382-384, 386
autoguvernare 498
automobile, industria. *Vezi* autovehicule, industria
automobile, utilizarea şi mediul înconjurător 424
autonomia statului; culturală 416; economică 266-273; globalizare 491; internaţionalizare 176; militară 173; transmisii prin satelit 417; şi suveranitate 76, 484, 490-493
autoritarism 71
autovehicule, industria; economii est-europene 294; Japonia 293, 304; CMN-uri din SUA 281, 304; Volkswagen/Skoda 283-284
avantaj comparativ 203-205, 216
avantaj competitiv 193, *194*, 195, 222, 293, 301-303, 320; CMN-uri 297, 301-303
avion avansat de luptă 141
avion de luptă 128, 137, 141, 145-146, 170
Axford, B. 36, 38, 42, 486
azil, solicitanţi de 345-347, 349, 359, 365, 474

B

Babilon, comerţ 183
Bach, R. 362
Bacon, Roger 130 n. 1
Baily, M. 320
Bailyn, B. 334
Baines, D. 334
Bairoch, P. 186, 188-189, 192
Balan, J. 345
balanţă de plăţi 232-233, 236-237, 256-257
Balcani 126
Ballance, R. 308
Baltică, Marea 331, 505
Banca Angliei 227, 232
Banca Barings 229, 272
Banca Mondială 86, 198, 237, 286, 294, 299, 435, 453, 456
bancar, sistem; Banca Barings 229, 272; adecvarea capitalului 251; modern timpuriu 465; ratele dobânzilor 256; comerţ 184. *Vezi şi* BRI; bănci centrale; globalizare financiară; FMI; activităţi bancare internaţionale; bănci multinaţionale; Banca Mondială
Banjul, carta de la 91
bantu, popoare vorbitoare de limbă 330-331, 463
Banuri, T. 37
bariere comerciale 180, 189-191, 197-198
Barker, Sir Ernest 228
Barnet, R. 282, 321
Bartlett, R. 130, 141
Basel, convenţia de la 434
bază industrială de apărare 166, 171-172
bănci centrale 251-252, 259. *Vezi şi* sisteme bancare; sistem financiar internaţional
bănci multinaţionale 265, 279. *Vezi şi* sisteme bancare; globalizare financiară

BBC 393-394
Beasley, W.G. 114, 120
Beck, U. 177, 460, 505
Beeley, B. 358
Beetham, D. 91
Beijing, Conferinţa Femeilor de la 501
Beitz, C. 62
Belgia, naţionalisme secesioniste 420
Bell, D. 409
Benedick, R. 430
Benetton, modelul *309*, 310
bengali, limba 391
Bentley, J.H. 37, 183
Benton, L. 36
Bergesen, A. 288
Berlin, centru financiar 229
Berlusconi, grupul 394
Bertelsmann 393-394, *395-396*
Best, G. 158
biodiversitate 425, 446
biotehnologie 297, 308
Bitzinger, R.A. 146, *148*, 149, 165, 171-172, 176
bizon 429
Black, J. *64*, 114, 115-117, 130, 133
Blackburn, R. 335, 467
blocuri regionale 26, 29, 100
Blomström, M. 296, 322-323
Bloomfield, A. 231-232
Blowers, A. 451
Boehmer-Christiansen, S. 450
Boeing-McDonnell Douglas 300
boli 428, 463, 465-466, 494-495; cancer de piele 431, 444
Boltho, A. 216
Bonacich, E. 369
Bonturi, M. 287
Borjas, G. 357, 362, 369
Borrus, M. 276, 297, 302, 305-306, 309
Bosnia, violenţă 94
Bourguignon, F. *191*, 232
Bovykin, V. *230*
Boyer, R. 29, 36
Braudel, Fernand 37, 184, 467
Brazilia; utilizarea CFC *442*; industria de apărare 144-145; IED 299; emigranţi portughezi 334; comerţ cu sclavi 336; televiziune 419
Brent Spar 83, 433
bretonă, identitate 382
Bretton Wood, acordul de la 235-237, 473; prăbuşire 237-238; organizare guvernamentală 259; instituţionalizare 237; comerţ multilateral 196-197; succes 268; globalizarea comerţului *212-213*
BRI (Banca pentru Reglementări Internaţionale) 239, *244*, 251, 259
Bright, C. 35, 37-38, 65, 115
British Royal Africa Company 277
Brodie, B. 177
Brown, L. *441-442*, *448*
Brown, S. 159
Bruce, J. 443
Brunn, S. 388
Bryant, R. *239*
Brysk, A. 89, *92*
Bryson, R. 428
Brzoska, M. 138-141, 144-145, 149, 168, 172
BT Chemie, scandalul 454
budism 377
Bull, H. 52-53, 59, 62, 86, 109-110
bunăstare; protecţie socială 28; comerţ 218; şomaj 220; şi război 166; organizaţii mondiale (1914) *68-69*
bunuri comune globale 424-427, 429. *Vezi şi* patrimoniu comun al umanităţii
bunuri de consum 292
Burbach, R. 36, 38
Burnett, R. 399
Burnheim, J. 497
Burrell, S.A. 175
burse 242-243. *Vezi şi* globalizare financiară
Burundi, refugiaţi 345
Busch, B.C. 429
Bustamente, J. 356, 363
Buttel, F. 423
Buultjens, R 37
Buzan, B. 39-40, 43, 51, 53, 126-129, 164, 167, 174

C

cablu, televiziune prin 404, 408
cablu şi fir, tehnologie de 387, 408
CAER, prăbuşirea 198
Cairo, Conferinţa privind Controlul Populaţiei 501
Callinicos, A. 26, 30
calote polare 430
Cameron, R. *230*
Cammilleri, J.A. 31, 127
Canada; naţionalisme secesioniste 420; utilizarea CFC *442*; politici culturale 417-418; politică monetară internă 234; receptoare de IED 280, 289, *290*; împrumuturi din străinătate 229; imigranţi chinezi din Hong Kong 327-328
Canalul Love 454
cancer de piele 431, 444

Cantwell, J. 301, 311, 320, 322-323
capacitate inovatoare 311. *Vezi şi* inovaţie tehnologică
capital; exporturi 228, 233-234; fuga 250; fluxuri *226*, 228-231, 235, *248*, 259; mobilitate 252, 257, 310-311; formarea capitalului total 286
Capital Cities-ABC 393
capitalism; capitalism de alianţă 297; degradarea mediului înconjurător 437; exploatare 429; global 28, 485-486; producţia militară 141-142
capital, piaţă globală de 238-239, 255-258. *Vezi şi* IED; obligaţiuni internaţionale; sistem financiar internaţional
capital total, formarea 286
capitalul uman, politici privind 223
capitaluri, restricţii asupra 235-236, 252-253, 263-264, 268, 270, 492, 494
Capotorti, F. 93
Caraibe, comerţul cu sclavi 336
carbon, emisii de *441*
Cariño, B. 344
Carlos, A. 278
Carnoy, M. 282
Caro Cuori 277
Carol al VIII-lea 133
Carr, E.H. 30
Carta Internaţională a Drepturilor Omului 89
cartof 428
Carus, W.S 150, 166
Cassese, A. 61-62, 86-87, *88*, 96-97
Casson, M. 297
Cassou, S. 319
Castells, M. 31-32, 40, 82, 209, 211, 275, 297-298, 302, 306, *309*
Castles, S. 344-345, 360-361, 363, 368
catalitic, stat 33
Catalonia 72, 382-383
catolicism 81-82, 158
Cavanagh, J. 321
Caves, M. 322
căi ferate, India 118
călătorii 406-407, 409, 416; aeriene 358; de afaceri 346. *Vezi şi* turism
CBS 393
CCG (Consiliul pentru Cooperare în Golf) 101
CEAP (Cooperarea Economică Asia-Pacific) 100; probleme ecologice 434-435; IED 290, 298; Declaraţia de la Osaka 283; protecţionism 201
Cehoslovacia; furnizoare de arme 134-135; naţionalism 383; refugiaţi 345
centrale nucleare, risc 425, 431-432
centre financiare 229
centru – periferie, ca diviziune socială 31-32
cenzură 416-417
cercetare şi dezvoltare *69*; comerţ cu armament 134; costuri 166; CMN-uri 275-276, 301, 303, 311; peste hotare 308; produse petrochimice 307-308; alianţe strategice 297
Cernobîl 425
cetăţeneşti, grupuri 100-101
cetăţenie; decolonizare 364-365; democraţie 72-73, 495-497; Uniunea Europeană 99; Germania 347; migranţi 343, 347, 360-361; şi statul-naţiune 72; Marea Britanie 359
CFC (clorofluorocarburi); emisii 434; încălzire globală 430; strat de ozon 430; reglementări 458; utilizatori *442*; producţie mondială *441*
Chan, S. 323
Chapman, K. 307
chartism 255
Chaudhuri, K. 184, 464
cheltuieli militare 128, 137, *167*
cherestea, industria 449
Chiam, M. 81
Childers, E. 89
chimice, produse 292, 307-308
chimice, reziduuri 450
China; utilizarea CFC *442*; explorare 114-115; imperiul Han 349, 385-386, 462; sector prelucrător 185; migraţii 327-328; flote oceanice 57, 114-115; iniţiativă privată 294; refugiaţi 344; emisii de dioxid de sulf 451; telecomunicaţii *390*; Piaţa Tienanmen 83; comerţ 183-184; în război cu Marea Britanie 118; modele militare occidentale 119-120
chineză, civilizaţia 57, 327-328
chineză, limba 384, 391
Choudhry, T. 232
cicluri hidrologice 424
cinema. *Vezi* cinematografică, industria
cinematografică, industria 399-402
Cipolla, C. 431
civilă, societate 28-29, 83, 500-501
civilă/militară, industria 149
civile, drepturi 362
civilizaţii 28, 56-57, 130
Clarence-Smith, W.G. 336
Clark, I. 152
Clark, R.P. 38, 183
Clarke, C. 337
Clarke, M. 77, 79
Clegg, J. *291*, 301
climă, schimbări de 424, 430, 442
Clubul de la Roma 445-446

CMN-uri (corporaţii multinaţionale) 33, 81; agricultură 310; armament 146; colaborare 306; mărfuri 281; comunicaţii 280; avantaj competitiv 297, 301-303; contractare externă 297; culturale 392-394, 416, 418-419; politici de mangement al cererii 318-319; ţări în curs de dezvoltare 284-285, 287-288, 293-294, 298; Europa 292-293, 323; cursuri de schimb 319; industria extractivă 295; IED 276, 313, 316, 505; „dezlănţuite" 303, 310-312, 325; focalizare globală 310; guvernare globală 74; reţele globale de producţie 275-277, 301-302, 310-312; comutare globală 310; Etalonul-Aur 280; India 293; pieţe financiare internaţionale 276; investiţii 494; Japonia 283, 293, 323; forţă de muncă 321-322; localizare 494; sectorul prelucrător 281, 295-296; industria media 409-410; tehnologie militară 276; industria muzicii 398; NAFTA 283; performanţă economică naţională 323; expansiune în exterior 287, 309-310, 313; producţie 275-277, 281, 301-303; protecţionism 281; reglementate 298; cercetare şi dezvoltare 275-276, 301, 303, 311; sceptici 30, 303, 325; subcontractare 310-311; impozite 319-320; inovaţie tehnologică 301-302, 322; telecomunicaţii 85, 392-393; transport 280; salarii 321-322
CNN 394
Cockburn, A. 449
coerciţie; imperială 57-58, 114; teritorialitate 69; modelul westfalic 62
colaborare; UE 500; CMN-uri 306; Suedia 176. *Vezi şi* coproducţie
Colbert, Jean Baptiste 131
colectivă, securitate 151-153
Colley, L. 383
colonialism; Imperiul Britanic 380-381; comunicare/călătorii 65, 67, *68-69*; Europa 63, 65, 67, 116-117; exploatare 437
colonizare 118, 122-123, 468-469
combustibil lemnos 429, 449
combustibili fosili 431, 437
comerţ 59, 67, *68*, 179-180, 183-185, 225-227, 466; Africa 206-207; Americi 183; China 183-184; contemporan *212*, 473, 475-476; impact distribuţional 182; politică internă 195; modern timpuriu 466; Europa de Est 198; impact economic 182, 193-195; specii ameninţate 446; Europa 183-184, *191*, *192*; expansiune 209-210; extensiune 196, 200-201; şi PIB 181-182, *191*, *192*; hiperglobalişti 180, 182; ilegal 455; instituţii 182, 184, 188, 197-198, 218; intensitate 185, 196, *200*, 201-204; intercontinental 188; interregional 180, 201, 466; intrafirmă 209, 287, 301-302, 304; intraramură 207-208, 219; intraregional 201; şi forţa de muncă 219-220; articole de lux 183-184, 278; modern 469, 471; statul modern 184-185; bariere nontarifare 197-198, 210; ţări OCDE *202*, *203*, 204; premodern *212*, 464-465; regional 181, 189-190, 200-201; sceptici 182, 202; state capitaliste avansate 211, 218, 223; teoria standard a comerţului 193, *194*, 219; diferenţe tehnologice 219; transformativişti 180; costuri de transport 186; volumuri 186-187, 196-197; şi bunăstare 218
comerţ interregional 180, 198
comerţ intrafirmă 208, 287, 302, 304
comerţ intraramură 207, 219-220
comerţ intraregional 180, 198, 466
comerţ între ramuri 220
comerţ liber 133-134, 184-185, 196-197, 218, 236-237, 300
comerţ, liberalizarea 197-198, 201, 209-211, 300
comerţ mondial *187*, 188-192, *199*, 203, 205-206
Comisarul European pentru Drepturile Omului 91
Comisia Inter-Americană de Telecomunicaţii *84*
Comisia Internaţională a Juriştilor 91
Comisia privind Guvernarea Globală 496
Comisia privind Politica de Neutralitate 175
Comitetul Inter-American pentru Drepturile Omului 91
Comitetul Permanent pentru Telecomunicaţii, Liga Arabă *84*
Compania Britanică a Indiilor de Est 277, *278*
Compania Olandeză a Indiilor de Est 277
Compania Regală a Nigerului 118
companii afiliate din străinătate *286*, 286-287, 292
companii comerciale 277-278
competiţie; industria computerelor 305; globală 259-305, 316, 320; hiperglobalişti 316; perfectă/imperfectă 180; supravegheată 223, 300; IMM-uri 301-302; în creştere 312-313; salarii 219
compresie spaţio-temporală 39, 113, 375, 389, 406
computere, industria 305-306
comunicaţii 374; Imperiul Britanic 380-381; utilizare în afaceri 302, 409; colonialism 65, 67, *68-69*; contemporane 473-475; costuri 207-208; dereglementate 85; epoca modernă timpurie 467; valute străine 245; globale 31-32, 119-120, 470; sistem financiar internaţional 227-228, 231, 249-250, 258-259; CMN-uri 279-280; moderne 470;

simultane 372; inovaţie tehnologică 296, 375, 387, 408; companii comerciale 277-278; transnaţionalizare 81-82; disparităţi 389-390; Uniunea Poştală Universală 79
comunism, prăbuşire; migraţie 341-343, 345
comunitate 60, 380, 382; politică 101, 495-496
Comunitatea Regională pentru Comunicaţii *84*
comunitate de destin; colectivă 493; ecologică 458; globală 54, 111; multiplă 498; naţională 53, 72; război nuclear 122; suprapunere 494
comunitate politică 101, 494-496
comunităţi de imigranţi, creare de locuri de muncă pentru 369
comunităţi naţionale, globalizare culturală 372-373
comutare globală 310
Concertul European 152, 467
confecţii, industria 308-309, 311
Confederaţia Internaţională a Sindicatelor (CIS) 81
Conferinţa Administraţiilor Europene de Poştă şi Telecomunicaţii *84*
Conferinţa de la Rio asupra Mediului Înconjurător 435, 501
Conferinţa Mondială pentru Dezarmare 159
conflict; global 120-124; interconectare 52; reglementare 160; şi război 166
conflicte, rezolvarea *68*, 500
confucianism 377
Congresul Mondial Musulman 81
Connolly, W.E. 36, 71
consens; drept internaţional 86-87; sistemul Cartei ONU 87-89
conservare 433
conservarea speciilor 423, 446
conservatorism 26-27. *Vezi şi* dreapta, politică de
Consiliul Arab pentru Cooperare 101
Consiliul Europei, drepturile minorităţilor 93-94
Consiliul Nordic 435
consimţământ, politic 495
construcţii de maşini, produse 292
consum; colectiv 399; resurse 424-425, 446-448
consumism 28, 372-373
conştiinţă, obiecţia de 96
Contamine, P. 130-131, 141, 158-159
contestarea globalizării 477-478, 485-486
contract, forţa de muncă angajată prin 343-344
contracte cu opţiune *244*
CONUSCT (Centrul ONU pentru Studierea Corporaţiilor Transnaţionale) 289, 313, *317*
Convenţia Americană a Drepturilor Omului 93
Convenţia asupra Lunii şi a altor Corpuri Cereşti 97
Convenţia Europeană pentru Protecţia Drepturilor Omului şi a Libertăţilor Fundamentale 92-93
Convenţia Internaţională a ONU asupra Drepturilor Civile şi Politice 93
Convenţia privind Armele Biologice 160
Convenţia privind Armele Inumane 160
Convenţia privind Drepturile Civile şi Politice 86
coolie, sistem 337
cooperare; internaţională 77; multilaterală 161; politică 415-416; securitate 126, 174-175; ONU 500-501
cooperare, iniţiative de 297
cooperativă, securitate 150-151
copilul, drepturi ale 91
coproducţie; armament 146; filme 399-401
Coreea de Nord, izolaţionism 475
Coreea de Sud; utilizarea CFC *442*; Daewoo 288; electronică 305; emigranţi către Japonia 280, 338, 341, 347, 365; IED 293; sectorul prelucrător japonez 280; refugiaţi 344
corporaţii multinaţionale; *Vezi* CMN-uri
Cörvens, F. 220
cosmopolitan, drept 94-98, 150
cosmopolitană, democraţie *497*, 498-499
cosmopolitism 386, 421
costuri de aliniere, normele privind reziduurile periculoase 454
cote, importuri 197, 223
cote la import 197, 223
Cowhey, P.F. 83
Cowling, K. 318
Cox, R. 28, 36-37
Crawford, J. 61, 81, 89, 93-94, 98
credit; internaţionalizare 255, 258-259, 267; stratificare 246-250
„creiere", exod de 348, 358
creşterea nivelului mării 430, 443-444
creştină, societate 59
creştinism 377-378, 379, 385. *Vezi şi* catolicism
Creusot 134
Creveld, M. van 129, 133, 142-143, 149, 166
crime împotriva umanităţii 158
Cronon, W. 428-429
Crosby, A. 332, 428
Cross, G.S. 338
Crucea Roşie Internaţională 81
cruciaţi 130, 331
crustacee, poluare 445
Cuba, şi SUA 346, 365
cultural, imperialism 375-376
cultural, relativism 500
culturală, identitate 372-373, 382-383
cultură; autonomie 416-417; globalizarea afacerilor 416-417; concepte 374; epoca contemporană 474, 476; exporturi 419;

formarea 373; răspândire globală 275-276; globalizare 485-486; omogenizare 419; hibridizare 28-29; simboluri 372; migraţie 328, 360; epoca modernă 471-472; politici 417; putere 374-375; relaţii 374-375; şi religie 377-378; viaţă socială 503; transmitere 374-375; transnaţionalizare 81, 386
cultură populară 372-373, 418
culturi naţionale 373-374, 381-384, 419-420
culturi, tipuri de; a negrilor 398; a elitei 409; naţională 373, 420; periferică 420; populară 372-373, 418-419; WASP 362; a tinerilor 397-399
cunoaştere, strategică/aplicată 409
cursuri de schimb 268-270; „chartism" 255; fixe 491-492; flexibile 253, 491; flotante 246, 266-267, 269; Etalonul-Aur 231-232; CMN-uri 319; macroeconomie naţională 259, 262; ancorate de dolar 235-236; sterilizare *269*
Curtea Europeană de Justiţie 98-99
Curtea Internaţională de Justiţie (CIJ) 158
Curtin, P. 183, 331, 334-336, 344-345, 463
cutumiar, drept 96

D

Daewoo 288
Dahl, R.A. 70
Danemarca, consumul de peşte 448
Daniels, P. 205, 296
Darby, M. 236
Dasmann, R. 415, 432
datorie, în activitatea bancară internaţională 425
datorii, crize 251
D'Aveni, R. 302
Davis, C. 454
Davis, E. 255
De Jong, N. 291
de Mello, L. 323
de Rugy, A. 357
De Swann, A. 391
decalaj al puterii de foc 118, 124
decizii; globalizarea afacerilor 318-320; globalizare culturală 416-418; globalizare ecologică 456-457; sistem financiar global 266-271; comerţ global 217-218; migraţie 366-368
Declaraţia Universală a Drepturilor Omului 86, 89-93
decolonizare 70, 122, 363
defrişare 429-430, 437, *449*, 505-506
degradarea mediului înconjurător 422-423; CEAP 434-435; capitalism 437; colectivă 457; transfrontalieră 425, 427, 453; probleme demografice 427; extensiune 427; perioade istorice 430-432, 435, *436*, 437, *438-440*; Revoluţia Industrială 429; instituţii 455-456; intensitate 427; invizibilitate 423; locală/regională 422, 455-456; măsurători 505-506; angrenare naţională 437-441, 447, 503; resurse 427
Deibert, R. 43, 82, 409, 485
demilitarizare 177-178
democraţie 70, *70*; Africa 499-500; asiatică 499-500; cetăţenie 72-73, 495, 498; contemporană 478, *497*; cosmopolitană *497*, 498; ca proces dual; globalizare *497*, 498-499; drepturile omului 93; liberală 70-72; parţială 70; socială 37, 236-237
democraţie liberală 19, 28, 70-72, 495-496
democraţie socială 37, 236
demografie; folosirea pământului 431; angrenare naţională 445-449; creşterea populaţiei 425, 431, 446, 500-501; probleme 427
demos 72
Deng, G. 183
depresiune economică 193, 471
Derian, J. der 62
derivate *226*, 243-245, 251, 272
deschidere financiară 224-225, 257, 264
desprindere 223
destin, colectiv 493. *Vezi şi* comunitate de destin
deşertificare 330-331, 424-425, 505-506
deşeuri toxice 433-444, 454
deteritorializare 52, 56, 101
Deutsch, K. 175
devalorizare 236, 246, 250, 263
devoluţie 420
dezarmare 159
dezindustrializare 30, 220-222. *Vezi şi* comerţ
Diamond, J. 330
Diaz, B. 116
Dicken, P. 285, 288, 303, 308
Dickenson, D. 418
digitalizarea informaţiei 393, 408
Dinstein, Y. 96
dioxid de azot, emisii de *450*
dioxid de sulf, emisii de *450*
diplomaţie; interstatală *78*, 79; militară 119, *125*; premodernă 467; suveranitate 62; comerţ 188-189; război 158; Pacea din Westfalia 62
dirijate de cumpărător, reţele globale 297-298, 308-309
Disney 393, *395-396*
disparităţi 263; comunicaţii 390; globalizare culturală 374; globalizare ecologică 477;

producţie globală *315*; turism 408; globalizarea comerţului *213*. *Vezi şi* stratificare
dispariţia speciilor 425, 429, 431, 435, 444-446, 448, 450
distribuţia venitului *194*
distribuţie; globalizarea afacerilor 321-322; globalizare culturală 418-420; globalizare ecologică 456-459; financiară 271; comerţ global 182; migraţie 369-370; comerţ 182
diviziunea globală a muncii. *Vezi* diviziunea muncii
diviziunea muncii; globală 28, 476, 494; internaţională 193; noua diviziune internaţională a muncii 30, 32, 206, 208-209, 296, 489
Dollar, D. 219-221
domeniu politic; autoritate 58; cooperare 418; fatalism 25; impacturi ale globalizării *487*; şi aspecte juridice 503; putere 58-59, 102, 457, 472-473; reglementare 486; probleme transfrontaliere 494. *Vezi şi* politică globală
Dominguez, K. 236, 269
Donnelly, J. 91
Dooley, M. 236
Dore, R. 35
Drache, D. 29, 36
dreapta, politică de 361-362
drept; cosmopolitan 94-98, 150; cutumiar 96; lege divină 60; lege umană 60; politică 503; comerţ 184; război 158-159. *Vezi şi* drept internaţional
drept al mării 75, 97
drept internaţional 61, 86-87; patrimoniu comun al umanităţii 425; consensual 86-87; globalizare 94; drepturile omului 89, 91, 491; legislaţie naţională 79, 81; suveranitate 93-94, 490; modelul westfalic 61
drepturi de proprietate internaţionale 75-76
drepturile omului *68*, 89-94, 493; democraţie 93; drept internaţional 89, 91, 491; suveranitate 89, 91, 95
drepturile omului, abuzuri împotriva 91, 97
droguri, trafic de 82, 476
Drumul Mătăsii 183, 464
drumuri, construcţia de 464
Dudley, N. 449
Dugard, J. 98
dumping 197
Dunning, J. 279-280, 282, 289-290, 296-297, 302-303, 312-313, 317, 325

E

echipament cu dublă folosinţă 170
ecologic, domeniul; colonizarea europeană a Americilor 428-429; păduri 449; impacturi ale globalizării *488*, 489
ecologică, mişcare 500-501
ecologică, schimbare 319, 428, 455-456
ecologice, bunuri comune 424, 427, 473-474
ecologiste, organizaţii 433, *434*
economic, domeniul; autonomie 266-273; activitate transfrontalieră 29-30; impacturi ale globalizării 25, 28, 463, 465, 486, *487-488*, 489-490; migraţie 350; tehnologie militară 141; angrenare naţională 453, 503; politici naţionale 259, 262, 266-268, 318-320, 322-324; comerţ 181-182, 193-195; transformare 429
economii 256-257
economii emergente 229, 246. *Vezi şi* economii nou-industrializate
economii în tranziţie, ca receptoare de IED *294*
economii nou-industrializate 207, 221-222, 296, 313
economii pe plan naţional şi investiţii 256-257
ecosisteme 422-425, 428-429, 431, 434-435
educaţie *69*, 223, 380, 382. *Vezi şi* alfabetizare
egipteni, emigranţi 343-344
Eichengreen, B. 190, 217, 231-232, 253, 269
Eisenhower, Dwight 177
Eisenstadt, S. 379
electronică 305-307; producţia de armament 168; produse electronice de larg consum 305, 307; infrastructură culturală 416; Japonia 293, 305-306, 393; lanţuri de aprovizionare 305
eliberare naţională 122
elite 28; comunicare culturală 382, 409; interacţiuni 463; migraţie 326, 328, 330, 348
Elsevier 393
Elveţia, IED 280, 287, *288*
Emmer, P. 329
energie, utilizare 424
Enfield, fabrica de armament 142
Engerman, S. 467
engleză, limba 380, 391, 399, 416, 419, 476
EPAC *214*
epoca contemporană; producţia de armament 143-150; comerţul cu armament 137-141; globalizarea afacerilor 312; comunicaţii 473-475; globalizare culturală 387, 409, *410*, 474, 476-477; democraţie 478, *497*; imperii 472; degradarea mediului înconjurător *436*, 437, *438-440*, ; globalizare ecologică 455-456, 473-474, 476-477; globalizare financiară 237-238, 252-258; geopolitică

472; fluxuri/reţele globale 476, *479-483*; patternuri ale globalizării 44-53, 472-478, 484-485, *497*; industrializare 476; migraţie 340-341, 346-348, *352-355*, 356-358, 371, 472; globalizare militară 161, *162*, 164, 173; stat-naţiune 474; putere politică 473-474; regionalizare 478; forme de stat 478; stratificare 476; teritorialitate 478; comerţ *212*, 473-476; transport 475-476; occidentalizare 478
epoca medievală; comerţ cu arme 130; Europa 58-59, 109-110; IED 277; tehnologie militară 141
epoca modernă; comerţ cu armament 133-137; Imperiul Britanic 469; colonizare 469; comunicaţii 470; cultură *410*, 471; imperii 469-470; degradarea mediului înconjurător *436*, 437, *438-440*; probleme ecologice 469; reţele/fluxuri globale *479-480*, *481-483*; globalizare 468-472; ideologii 470-471; instituţionalizare 470; investiţii 469, 471; migraţie 351, *352-355*, 469-471; globalizare militară 161, *162*; state-naţiune 53, 69-73, *78*; culturi naţionale 381-384; naţionalism 471; stratificare 470-471; comerţ 469, 471; transport 470
epoca modernă timpurie; activităţi bancare 466; comunicaţii 467; globalizare culturală *410*; degradarea mediului înconjurător *436*, *438-440*; Europa 115-117, 465, 467; fluxuri/reţele globale *479*, *481-483*; globalizare 50, 465-468; reglementări interstatale 467; migraţie 331-332, *352-355*, 467; globalizare militară 161, *162*; organizare politică 115; comerţ cu sclavi 466; comerţ 466; transport 467
epoca premodernă; globalizare culturală *410*; diplomaţie 464; boli 463, 465; imperii 462; degradarea mediului înconjurător 435, *436*, *438-440*; fluxuri/reţele globale *479-480*, *481-483*; globalizare 50, 462-465; migraţie 330-331, *352-355*, 462; tehnologie militară 141-142, 465; comerţ *212-213*, 464-465; transport 462, 464; religii mondiale 462-465
Ernst, D. 297, 305-306
eroziunea solului 428
ESB (encefalopatia spongiformă bovină) 494
Etalonul-Aur; globalizarea afacerilor 279-280; prăbuşire 471; piaţă de materii prime 180; integrare economică 29; cursuri de schimb 231-232; IED 279-280, 312; globalizare financiară 233; piaţă globală de capital 258; sistem financiar internaţional 227-234; bunuri prelucrate 210; economii/investiţii pe plan naţional 256-257; protecţionism 258; renăscut 270; globalizarea comerţului 186-189, *212*, 216-217; salarii 219
etnice, minorităţi 340-341, 360, 370-371, 382
etnicitate, migraţie 360
Eurasia 183, 461-463
euroacţiuni 242
Eurocorps 173
eurodolari, fonduri în 237
euroobligaţiune 238, *241*
Europa; state absolutiste 116; ploaie acidă 450-451; şi Africa 112, 332; controlul armamentelor 160; producători de armament 130 n. 1; achiziţii de armament 131; şi Asia 226; şi Australia 428, 465-466; sisteme de autoritate 58-59; exporturi de capital 233-234; Războiul Rece 106; expansiune colonială 63, 65, 67, 116-117; produse electronice de larg consum 305-306; epoca modernă timpurie 115-117, 465, 467; *boom*-uri economice 347; emigranţi 332, 334, 386; angrenarea în ordinea militară mondială 167-168; expansiune 331-335, 385-386, 428-429, 465, 467; explorare 63, 115-116; ca receptor de IED 280, *288*, 289, *290*, 316; piaţă financiară 226-227; drepturile omului 91; identitate 421; imigraţie 356, 367; imperialism 115-117; interconectarea industriei 166; fluxuri interregionale de capital 228-229; abundentă în forţă de muncă 195; ţări importatoare/exportatoare de forţă de muncă 338, 341-342; conglomerate media-divertisment 393-394; epoca medievală 58-59, 109-110; putere militară 115-117; tehnologie militară 141-143; naţiuni/cultură 383; deţinerea de radioreceptoare *397*; ca bloc regional 29, 100; migraţie regională 341-343; securitate 75, 152; societate de state 60-62; progrese în tehnologie 221-222; telecomunicaţii *84*; deţinerea de televizoare *404*; comerţ 183-184; filme din SUA 401-402
Europa de Est; industria autovehiculelor 294-295; IED 283-284, *290*; migraţie 345; regimuri de comerţ 197-198
eurovalută 237-238, 251-252
Evans, R. 429
evrei; diaspora 331, 350; exilaţi 366; ca imigranţi 339; Israel 343; iudaism 377-378
evrei sovietici 345
expansiune; capitalism 429; imperială 63, 65, 67, 113; comerţ 205
exploatarea coloniilor 437
exploatarea resurselor 97
explorare 63, 115-116

exporturi; Asia 184-185; de capital 228, 233-234; ţări în curs de dezvoltare 206, *207*; şi PIB 190, *203*, 211, *214-215*, 216; infrastructură 193; America Latină 188; sectorul prelucrător 221; şi producţia peste hotare, comparate 282-283; state capitaliste avansate 211; mondiale 185, *203*, *205*
extensiune; producţia de armament 143; comerţul cu armament 140; globalizare culturală 374, 409, *411*; degradarea mediului înconjurător 427; globalizare ecologică *438*; globalizare financiară *260*; migraţie globală 350-351, *352*; reţele globale 41, 45-46, *47*; producţia globală *314*; globalizare *481-482*; sistem financiar internaţional 225; producţia internaţională 282-285; migraţie 324-325; globalizare militară *163*; globalizare politică *104*; comerţ 195-196, 200-201; globalizarea comerţului 181, *212*

F

factori, teorema egalizării preţului *194*
Fagan, B. 329
Falk, J. 31
Falk, R. 44, 61-62, 86-87, 106, 127, 497
Falkland, războiul din insulele 174
Fawcett, J. 344
Feinstein, C. *191*
Feldstein, M. 256
femei, drepturi 91
femei, mişcarea 418, 500
Fernandez, R. 288
Fernández-Armesto, F. 57, 65, 115-116, 185, 331-332
Ferro, M. 57, 63, 65, 67, 115
fibre optice, tehnologia 387-388, 408
Fieldhouse, D.K. 63
Financial Times 84, 277, 321
Findlay, A. 348
Findlay, R. 184
Fischer, R. 429
Fisher, J. *92*
fluxuri comerciale 188
fluxuri de acţiuni *226*, 242, *243*, 249, *250*, *262*
fluxuri financiare 225, 257-258, 272
fluxuri/reţele globale 41, 43-44, *45*, 474-476, *479*, *481-483*
FMI (Fondul Monetar Internaţional); obligaţiuni 241, *248*, *262*; Bretton Woods 237; fluxuri de capital *248*; criza din Asia de Est 273; *Direction of Trade Statistics Yearbook* *205*; acţiuni 242-243, 246, *262*; IED 504; *International Financial Statistics Yearbook* 196 n. 1, *207*, *214*, *239*, *265*, *317*; servicii 203
FNUAP (Fondul ONU pentru Activităţi în domeniul Populaţiei) 431, 446
focalizare globală 310
folosirea pământului 431, 435
Fondul Catolic pentru Dezvoltare în Străinătate (CAFOD) 81
Fong, P.E. 344
Foot, P. 339
Ford 281
Ford, A. 231
Ford, R. 348
forţă de muncă *68*; cu contract 343-344; cerere 219; exporturi/importuri 338, 341-342; ilegală 367-370; cu contract de ucenicie 338; migraţie 327, 335-336, 358, 364; CMN-uri 321-322; şi comerţ 219-220. *Vezi şi* diviziunea muncii; forţă de muncă migratoare; forţă de muncă calificată
forţă de muncă calificată; ţări dezvoltate 222; imigrare 369; migraţie 332, 348, 358; salarii 322. *Vezi şi* muncitori cu calificare inferioară
forţă de muncă costuri cu 321-322, 337
forţă de muncă, exporturi/importuri de 343-345, 358, 362
forţă de muncă migratoare 343-345, 348, 357-359, 363-365, 369-370
forţă de muncă, mişcarea 321, 358-359
forţă de muncă salariată, transformată în marfă 327
Fox-Genovese, E. 335
FRA (Forumul Regional ASEAN) 100, 126-127, 152
fragmentare 30, 53-54, 126, 420
franceză, limba 391, 417
Frank, A.G. 37
Frankel, J. 255-256, 268-269
Franţa 54; Algeria 328, 363; exporturi de armament 134, 172; restricţii asupra capitalurilor 263-264; exporturi de capital 228; utilizarea CFC 442; apărare 170-171, 175; producţie culturală internă 417; politică monetară internă 232-233; migranţi europeni 338; explorare 63; exporturi/PIB 211, *214-215*; IED 281, 287, *288*, *290*, 316-317; vânzări de filme *401*, 402; active/pasive externe *228*, *242*, *265*; consum de lemn de esenţă tare 449; imigraţie 351-352, 356, 363; importul de deşeuri toxice 454; politică industrială 320; producţia în sectorul prelucrător/întreprinderi străine *291*; medievală 58-59; forţă de muncă migratoare 363; cheltuieli militare *167*; CMN-uri 292-293, 323; industria muzicii 398-399;

naţiune/stat 382; angrenare naţională *107-108*; naţionalism 72; industria nucleară 453; stoc de investiţii în străinătate *291*; ratele tarifelor *189*, *214*; telecomunicaţii *390*; comerţ/PIB *191-192*; Consiliul de Securitate ONU 106; clasa muncitoare 338-339. *Vezi şi* franceză, limba; Revoluţia Franceză
frecvenţă de transmisie, reglementări 403
frecvenţe radio 75-76
Freeman, G. 363
French, H. 451
Friedberg, A.L. 168
Frieden, J.A. 38
Friedmann, W. 86
Froot, K. 268
Fukao, M. 256
Fukasaku, K. 287
fundamentalism 500
Furnivall, J.S. 63
fuziuni şi achiziţii 283, *284*, 300, 393

G

Gagnon, J. 255
Gaia, modelul 422, 424
galeză, identitate 382
Gambetta, Leon 119
Gansler, J. 169
garduri vii, împuţinarea 423
Garrard, J. 339
Garrett, G. 37-38, 268, 271
GATT (Acordul General asupra Tarifelor şi Comerţului) 197-198, 209-210
gaze cu efect de seră 424, 435, 442, *443*, 447. *Vezi şi* CFC
Gellner, E. 378
General Motors 281
Geneva, Conferinţa Mondială pentru Dezarmare de la 159-160
Geneva, convenţiile de la *95*, 368-369
Geneva, Protocolul de la 160
Genovese, E. 335
geoguvernare; comparaţii istorice *162*; putere militară 113, 141, 150-157; securitate 113; război/conflict 159-161. *Vezi şi* guvernare globală
geopolitică; Războiul Rece 472; epoca contemporană 472; drept cosmopolitan 94-95; dezorganizată 124, 128; apariţia 117-120; comparaţii istorice *162*
Gereffi, G. 208, 275, 298
Germain, R. 226-227, 252, 258-259, 263, 271, 273
germană, limba 391
Germania 54; exporturi de armament 172; Bundesbank 268; restricţii asupra capitalurilor 263; exporturi de capital 228; utilizarea CFC 442; cetăţenie 347; cheltuieli de apărare 170; politică monetară internă 232-233; putere economică 106-107, 109; minorităţi etnice 360; export/PIB 211, *214-215*; IED 280, *288*, 289, *290*, 316; vânzări de filme *401*; active/pasive externe *228*, *242*, *265*; hiperinflaţie 234; imigraţie 338-340, 351-352, 356, 363-364; producţia în sectorul prelucrător/întreprinderi străine *291*; migranţi 346-347, 359, 363-364; cheltuieli militare *167*; CMN-uri 292-293, 323; industria muzicii 398-399; naţiune/stat 382-383; angrenare naţională *107-108*; energie nucleară 453; stoc de investiţii în străinătate *291*; ratele tarifelor *189*, *214*; telecomunicaţii *390*; comerţ/PIB *191-192*
germanice, migraţii 331, 462-463
Gersbach, H. 320
Geyer, M. 35, 37-38, 65, 115
Ghosh, A. 257
Ghosh, B. 358
Giddens, A. 26, 31, 35-36, 39, 44, 51, 57, 60-61, 82, 177, 378, 382, 465, 485
Gill, S. 26, 28, 37
Gills, B.K. 37
Gilpin, R. 30
Gilroy, P. 364, 418
Gjerde, J. 340
Glas, G. 401-402
Glebe, G. 370
Glennon, M.J. 174
globalizare 25-26, 31, 40; producţia de armament 141-143, *154*; ateritorială 52; autonomie 491; activităţi de afaceri 277; capitalism 485-486; comunicaţii 31-32, 119-120, 470; contemporană 44-53, 472-478, 484-485, *497*; definiţie 39-40; democraţie *497*, 498-499; modernă timpurie 50, 465-468; ecologie *488*, *489*; economie 25, 28, 463, 465, 486, *487-488*, 489-490; şi mediul înconjurător 423; extensiune *481-482*; forme istorice 41-45, 50-51, 461; hiperglobalişti 26-29, *34*, 35-36; impacturi 42-43, *482*; integrare 38, 52; intensitate *481*; moduri de interacţiune *483*; interconectare 26-27, 38, 50-51; drept internaţional 94; teoria relaţiilor internaţionale 19; managementul 477-478; migraţie *333*, *342*, 430-432, *488*; putere militară 111-114; epoca modernă 468-472; angrenare naţională 490-491; dimensiuni organizaţionale 43-44, *45*;

parţială/sistemică 305; politică 19, 53, 56, 73-76, *487*; premodernă 50, 462-465; procese 49-51; şi regionalizare 164-165; sceptici 26-27, 29-31, *34*, 35-36, 485-486; state capitaliste avansate 263-265, *487-488*; locuri ale puterii/domenii 47-49; teoria socială 19; dimensiuni spaţio-temporale 41-43, *45-47*; puterea statului 484-493; stratificare 51-52, *482-483*; comerţ 179-180; transformativişti 26-27, 31-33, *34*, 35; disparităţi 263; velocitate *481*
globalizarea comerţului 179-180; Bretton Woods 212-213; competitivitate 489; contemporană 485-486; extensiune 180-181, *212*; forme istorice 210-211, *212-213*; propensiune de impact *212*; instituţionalizare *213*; intensitate 181; state capitaliste avansate 223; disparităţi *213*; velocitate *212*
globalizare culturală 370-371, *410*, *488*; epoca contemporană 387, *410*, 415, 409, 474, 476; impacturi decizionale 416-418; impacturi distributive 418-420; modernă timpurie *410*; extensiune 374, 409, *411*; film 399-402; forme istorice 377-387, 408, *411-414*, 415-416; omogenizare 419; propensiune de impact 375, *412-413*; infrastructuri 375, *413*, 416; instituţionalizare 375, *414*, 415-416; intensitate 374, 409, *412*; tipuri de interacţiune 375; mass-media 383; CMN-uri 392-394, 416, 418-419; modernă *410*, 472; muzică 394-399; angrenare naţională 418; dimensiuni organizaţionale 375-376; premodernă *410*; radio 394-399; sceptici 372; dimensiuni spaţio-temporale 374-375; stratificare 376, *414*, 415; impacturi structurale 418-420; telecomunicaţii 374, 387-392; televiziune 402-406; turism 406-408; disparităţi 376; velocitate 374, 409, *412*; dominaţie occidentală 418
globalizare ecologică; epoca contemporană 455-456, 473-474, 476-477; impacturi decizionale 456-457; expansiune demografică 425; impacturi distributionale 457-459; expansiunea europeană pînă la revoluţia industrială 428-429; extensiune *438*; forme istorice 427-429, 435-437, *438-440*, 468-469; propensiune de impact *439*; industrializare 426-429, 473-474; impacturi instituţionale 433, 456-457, *440*, 459-460; intensitate *439*; interdependenţă 422; reacţii politice/culturale 432; reglementare 434-435; consum de resurse 425; state capitaliste avansate 455-456; autonomia statelor 458-459; stratificare *440*; impacturi structurale 457-459; disparităţi 476; velocitate *439*
globalizare financiară 85; contemporană 237-238, 252-258; extensiune *260*; Etalonul-Aur 233; forme istorice 258-262; propensiune de impact *260*; infrastructură *261*; instituţionalizare 259, *261*, 262; integrare 224-225, 255; intensitate *260*; tipuri de interacţiune *261*; rate ale dobânzii 491-492; angrenare naţională 224-225; sceptici 228; stratificare 246-250; transnaţionalizare 81-82; velocitate *260*
globalizare militară 111-114; Războiul Rece 122, *123*, 124; contemporană 161, *162*, 164-165, 172; politică internă 177-178; aspecte dominante *163*; modernă timpurie 161, *162*; extensiune *163*; impacturi *163*, *487*; infrastructură *163*; instituţionalizare *163*, 165; intensitate *163*, 164; moduri de interacţiune *163*; migraţie 327, 467-468; modernă 161, *162*; stratificare *163*, 164; velocitate *163*, 164
globalizare, tipuri de 45, *46-49*; difuză 46, *49*; expansivă 46, *49*; logică *48*; groasă 45-46, *49*, 484; subţire 46, *49*, 463
Goldblatt, D. 19, 429, 460
Goldeier, J.M. 126
Golf, Războiul din 127, 129, 149, 166, 169, 343
Golf, statele din 343-344, 348
Golub, S. 256
Goodhart, C. 227
Goodman, J. 32
Goody, J. 378
Gopinath, P. 312
Gordon, D. 29
Grabel, I. 250
Graham, E. 320
Graham, G. 35, 485
graniţe; confuze 39-40, 102, 326; transcenderea 32, 75, 173
Gray, C. 166
Gray, J. 28, 37, 298
greacă, limba 380, 385
grecesc, comerţul 183
greco-turc, războiul 340
Green, A. *230*
Greenpeace 81, 83, 432, 454-455
Greenwood, C. 94
Gregorio, J. de 202
Greider, W. 27-28
Grip, A. de 220
Grove, E. 437
Grugel, J. 101
Grupul de Control al Armamentelor în Orientul Mijlociu 161
Grupul de Furnizori de Armament Nuclear 161
G7, summituri 76

Guam, şerpii din Pacific 425-426
Guéhenno, J.M. 27
Gustavsson, P. 220
guvernare globală 74, 89, 101, 109, 500. *Vezi şi* geoguvernare
guvernare. *Vezi* geoguvernare; guvernare globală
Gyory, M. 401-402

H

Haas, E. 418, 426
Haas, P. 432-433, 445
habitat, protecţie 433-434
Haga, conferinţele de pace de la 158-159
Haga, convenţiile de la *95*
Haggard, S. 253
Haglund, D.G. 167
Haigh, N. 435
Hall, J.A. 62
Ham, R. 292, 297
Hamilton, K. 119
Han, imperiul 385-386, 462
Hannigan, J. 423
Hansson, P. 221
Harkavy, R. 122, 131, 133-136, 143
Harrigan, J. 197
Harris, G. 361
Harvey, D. 39
Hassiz, R. 183
Hatzius, J. 321
Hausa, poporul 331
haute finance 258
Havana, carta de la 196
Havas 393
Headrick, D.R. 116, 118-119, 134, 380-381
Hecht, S. 449
Heckscher-Ohlin, diferenţele de cost *194*
Helbling, T. 255
Held, D. 33, 44, 49, 53-54, 61, 69-70, 88, 94, 494, 498-499
Helleiner, E. 37, 235, 264
Helpman, E. 208, 219
Henrekson, M. 221
Hepworth, M. 388
Herbert, U. 339
Herman, E.S. 394-395, *396*, 415
Herz, J.H. 106
hinduism 377-378
hindusă, limba 391
Hines, C. 219
Hintze, O. 60
hipercompetiţie 302
hiperglobalişti; competiţie 316; globalizarea ca stare finală 26-29-31, *34*, 35-36; omogenizarea culturii 372, 419; integrare 38; interconectare 53-54; CMN-uri dezlănţuite 303, 325; state-naţiune 27; politică 493; sistem global al finanţelor private 251; şi sceptici 30-31; suveranitate 54; puterea de stat /corporatistă 324; comerţ 180, 182; statul bunăstării 271
hiperinflaţie, Germania 190-191
Hirst, P. 26, 29-31, 35-38, 202, 228, 256, 290, 303, 324
Hobsbawm, E. 63, 111, 122, 382-383, 385
Hodgson, M.G.S. 114
Hoekman, E. 204, 210
Hoffmann, S. 98
Hollifield, J.F. 338-339, 359, 363
Homze, E. 339
Hong Kong; emigranţi chinezi în Canada 327-328; IED 293; vânzări de filme 400
Hood, S. 292
Hoogvelt, A. 32, 209, 211, 321
Horioka, C. 256
Hoskins, W.G. 429
Howard, M. 115, 117-118, 159
Howells, J. 303, 309-310
Hu, W. 303, 325
Hudson Bay Company 277-278
Huebner, B. 172
hughenoţi 331, 366
Hui, Ong Jin 337
Hung, M. 399
Hunt, E. 226, 277
Hunter, L. 208
Huntington, S.P. 18, 30, 70-71
Hurrell, A. 38, 432-433, 459, 490

I

Ichino, A. 369
ICNUR (Înaltul Comisariat ONU pentru Refugiaţi) 345-346
IDATE 404
identitate; consumistă 28; culturală 372-373, 382-383; etnică 382; europeană 421; naţională 60, 72, 329, 360-361, 370-371, 382-383, 415, 418
identitate naţională 60, 72, 329, 360-362, 370, 382-383, 415-416, 419
ideologie; modernă 469-470; seculară 384-385; occidentală 373
ideologii seculare, transnaţionale 384-385
IED (investiţii externe directe) *226*, 239; creştere anuală *282*; CEAP 290, 298; Brazilia 299; concentrări 312-313; contemporane 475; ţări dezvoltate *288*; ţări în curs

de dezvoltare 287-291, 298, 312-313; Europa de Est 283, *290*; estimare 504-505; Europa 280, *288*, 289, *290*, 316; UE 299; şi PIB 316-317; Etalonul-Aur 279-280, 312; perioade istorice 277, 280-281, 475; naţiuni receptoare 280, 289, *290*; FMI 504; intensitate 286-287; internaţionalizarea producţiei 278-279; către interior *294*; Japonia 280, 287, *288*, *290*, 293, 316-317; liberalizare 298-299, 316; sectorul prelucrător 296; CMN-uri 276, 313, 316, 505; NAFTA 290, 299; ţări OCDE 283, 287, 290, 298-299; către exterior *288*; şi investiţii de portofoliu *262*; creşterea productivităţii 322-323; aglomerare regională 290; servicii 296, 312-313; surse 279; stocuri, pe sector *295*; stratificare 287-291; stimulente fiscale 300; formarea capitalului total 286; turism 406
IFPI 398; *Video Statistics* 402
Ikegami-Andersson, M. 170
Iluminismul 384
Imber, M 89-90
imigraţie; Europa 338-340, 351-352, 356, 363-364, 367; locuinţe 370; ilegală 343, 345, 351, 356, 360, 362, 365, 367; naturalizare 359, 365; ţări OCDE 356; grad de calificare 369-370; nivel de salarizare 369; statul bunăstării 356
imigraţie, agenţii de 407
imigraţie, controlul 335, 362, 366
IMM-uri (întreprinderi mici şi mijlocii); globalizarea afacerilor 324; contractări externe de la CMN-uri 297; hipercompetiţie 302; reţele de producţie 297-298, 302
imperialism; în Africa 65; coerciţie 115; cultural 375-376; timpuriu 57-58; european 115-117; expansiune 63, 65, 113, 330, 349; global *64*; putere militară 57-58, 463; nou 118; putere 57-58; aranjamente comerciale 30, 190; violenţă 111, 114-115. *Vezi şi* imperii
imperial-republican, model de cetăţenie 360
imperii; coerciţie 57-58, 114; contemporane 472; răspândire culturală 375, 378-381, 385; expansiune 63, 65, 67, 113; globalizare 462-463; moderne 469; premoderne 462; violenţă 111, 114. *Vezi şi* Imperiul Britanic; Imperiul Roman
Imperiul Britanic 65, *66*, 379-380, 469
Imperiul Germanic 58-59
Imperiul Otoman 114 n. 1, 115, 117
Imperiul Roman 379-380; comerţ cu armament 130; cultură 379-380, 385; expansiune 349, 493; inovaţii 379-380; migraţii 331
impozitare 298, 300, 319-320
imunitate diplomatică 33
imunitate de stat 62
incendii forestiere 451
incertitudine 38
India; industria cinematografică *401*, 418; muncitori cu contract de ucenicie 337; liberalism 385; sectorul prelucrător 185; CMN-uri 293; şi Pakistan 341; căi ferate 118; consumarea resurselor *447*; telecomunicaţii *390*; comerţ 183; Marea Britanie 466
Indiile de Est Olandeze 334, 338
Indochina, refugiaţi 344
Indonezia 293, 451
industria de încălţăminte 321
industrializare; contemporană 476; Asia de Est 476; globalizare ecologică 426-429, 473-474; globalizare 50; riscuri de îmbolnăvire 430; poluare 426, 429, 437, 442; migraţie regională 338-339; socialism de stat 437; şi comerţ 186; război 117-120, 122, 133
industrializare în statele socialiste 437
industria media, CMN-uri 409-410
industria nucleară 433, 451-453
industria pescuitului 444, 448
industria petrochimică 307
industria petrolului, CMN-uri 280, 282
industrie; reorganizare globală 222; interconectare 166; militară/de stat 166; strategii 319
industrii cinematografice naţionale 399-402
industrii extractive 279, 295, 310, 444-445
industrii murdare 453
informaţie digitalizată 393, 408
informaţie, tehnologia 149, 166, 204, 296-297, 302
infracţionalitate 36, 43-44, 81-82, 494-495
infrastructură 43, *68*; globalizarea afacerilor 296-301; globalizare culturală 375, *413*, 416; venituri din export 193; globalizare financiară *261*; producţie globală *314*; migraţie 328, *354-355*; globalizare militară *163*; globalizare politică 82-86, *104*; putere 44; turism 407; globalizarea comerţului *212*; transport 296, 467; război 117-118
inovaţie tehnologică; producţia de armament 133-134; recuperarea decalajului 221; comunicaţii 296, 375, 387, 408-409; reducerea distanţelor 119; folosinţă duală 149; Europa 221; reţele internaţionale 311 Japonia 221; militară 116, 118, 128-130, 133; CMN-uri 301-302, 322; industria muzicii 397-398; schimbări 420; comerţ 220-222; transport 408; salarii 220, 322
insecuritate 25, 56, 127-128
instabilitate politică 425, 446
instituţii; care contribuie la degradarea mediului înconjurător 455-456; globalizare ecologică

433, 456-457, 459-460; globalizare 42-43, *482*; investiţii în străinătate 255-256; putere 44; comerţ 183-184, 188, 197-198, 218
instituţii financiare, lipsa 271-272
instituţionalizare; Bretton Woods 237-238; globalizarea afacerilor 296-301, 320-321; globalizare culturală 375, *414*, 415-416; sfârşitul Războiului Rece 100; globalizare ecologică 433, 456-457, *440*, 459-460; globalizare financiară 259, *261*, 262; reţele globale 43; producţie globală *315*, 316; sistem bancar internaţional 231; migraţie *355*, 368-369; globalizare militară *163*, 164; epoca modernă 470; globalizare politică 75, 76-82, *104*; putere 44; regimuri de securitate 153; globalizarea comerţului *213*; liberalizarea comerţului 209-210
integrare 38, 52, 60-61; financiară 224-225, 255
INTELSAT 388
intensitate *481*; globalizare culturală 374, 409, *412*; degradarea mediului înconjurător 427; globalizare ecologică *439*; UE 99; IED 286-287; globalizare financiară *260*; sistem financiar global 238-246, 266; producţie globală *314*; interconectare 41, 45-46, *47*; sistem financiar internaţional 225; migraţie 327, *353*, 351, 356; globalizare militară *163*, 164; globalizare politică *104*; comerţ 181, 185, 196, *200*, 201-204, *212*
interacţiune; contemporană 476; a elitelor 463-464; politică 463; reciprocă 375; socială 485-486
interacţiune, capacitate de 43
interacţiune, moduri de 43, *483*; globalizare culturală 375; globalizare financiară *261*; diferenţe istorice 44; globalizare militară *163*; globalizare politică *104*; locuri ale puterii 48
interconectare 114-115; comunicaţii 231; conflict 52; culturală 36, 415-416; Asia de Est 494-495; ecologică 426; globală 41-42, 50-51, 493; globalizare 26-27, 38, 50-51; hiperglobalişti 53-54; propensiune de impact 41-42, 45-46, *47*; indicatori 503; industrie 166; intensitate 41, 45-46, *47*
interdependenţă; acceleratoare 39, 39 n. 1; economică 29, 31; ecologică 422, 424, 433; istorică 29, 38, 40-41, 45-46; putere 52; transformativişti 31
International Financial Statistics *202*, *214*
internaţionalizare 40; autonomie 176; credit 255, 258-259, 267; politică internă 54; producţie 275, 278-285, 307, 453; producţie şi distribuţie transnaţionale 316, 493-494; sceptici 29-30; securitate 150-151
internet 376, 386, 390-391
investiţii; contemporane 475; interne/externe 255-256; fluxuri 228; internaţionale 279; moderne 469, 471; Acordul Multilateral asupra Investiţiilor 300; şi economiile pe plan naţional 256; stoc de investiţii în străinătate *291*; de portofoliu *226*, *262*. *Vezi şi* IED
Iordania, migraţie 343
IPCC 443
Irak 94, 166, 174, 343. *Vezi şi* Golf, Războiul din
irlandezi, imigranţi 339-340
Irwin, D. 188, 190
Isard, P. 236
ISDN, comunicaţii 390
islam 377; civilizaţie 57; hegemonie culturală 418; expansiune 330-332, 349-350, 378, 462-465, 493; moguli 330; comerţ 183-184
Israel; palestinieni strămutaţi 341, 343; imigranţi evrei sovietici 345
Isserlis, L. 187
Italia; naţionalisme secesioniste 420; oraşe-state 59; politici culturale 417; vânzări de filme *401*, 402; licenţe pentru tehnologie militară 145; CMN-uri/performanţă economică naţională 323
iudaism 377-378
Iugoslavia (fosta), persoane strămutate 345

Î

împrumuturi din străinătate 229
încasări din publicitate, TV 404
încălzirea globală; CFC 430; costuri de transformare 456-457; utilizarea energiei 424, 431-432; emisii de gaze cu efect de seră 424, 435, 442, *443*, 447; impactul 455-456, 494; angrenare naţională 442
Întâlnirea Asia-Europa 101
întreprindere-reţea 306

J

Jacka, E. 418
Jackson, J. 210
Jackson, M. 397
Jacquemin, A. 201
japoneză, civilizaţia 57
japoneză, limba 391
Japonia 54; importatoare de arme 131, 133, 170; poluare atmosferică 451; restricţii asupra capitalului 264; exporturi de capital 233-234; industria autovehiculelor 293, 304;

utilizarea CFC *442*; închisă 114-115; avantaje competitive 293; industria computerelor 305-306; creditor 264; putere economică 106, 109; electronică 293, 305-306, 393; emigranţi reîntorşi 365; angrenare în ordinea militară mondială 170; exporturi/PIB *214-215*; IED 280, 287, *288*, *290*, 293, 316-317; vânzări de filme *401*; liberalizare financiară 264; consum de peşte 448; active/pasive externe 242-243, *265*; consum de lemn de esenţă tare 449; imigraţie 337-338, 347-348, 359-360, 365; bază industrială de apărare indigenă 170; Coreea 280, 338, 341, 347, 365; produse prelucrate cu folosire intensivă a forţei de muncă 216; şi America Latină 338; producţie de arme sub licenţă 136, 145, 170; producţia în sectorul prelucrător/întreprinderi străine 280-281, *291*; mediul marin 445; migraţii 337-338, 365; cheltuieli militare *167*; transfer de tehnologie militară 176; CMN-uri 283, 292-293, 323; angrenare naţională *107-108*; stoc de investiţii în străinătate *291*; producţia peste hotare 293; ratele tarifelor *189*, 191-192, *214*; progrese în tehnologie 221; telecomunicaţii *390*; comerţ/PIB *191-192*; proiecte de instruire în Asia de Sud-Est 368; călătorii 408; forţă de muncă necalificată 365; filme din SUA 401-402; modele militare occidentale 120
Jenks, C. 86
Jervis, R. 51
Jessop, B. 490
Johansson, O. *191*
Johnson, D. 267
Johnson, K. 363
Jones, G. 230, 265, 281, 295
Jones, R.J.B. 35, 37-38
Jonquieres, G. de 210
Joyce, J. 398
Julius, D. 296, 303
Junkers 136
Juselius, K. 268

K

Kaldor, M. 96-97, 106, 159
Kapler, J. 320, 505
Kapstein, E.B. 145 n. 1, 218, 251
Karsenty, G. 204
Katz, E. 420
Kearns, G. 119
Kegley, C.W. 150
Kellogg-Briand, pactul 158
Kelly, R. 272
Kemp, R. 451
Kennedy, P. 57, *66*, 114, 118-119, 197
Kenwood, A. 333-336
Keohane, R.O. 33, 37, 42 n. 1, 61, 75, 98, 473, 490
Keynes, J.M. 231, 235
Khan, L.A. 99
Kidron, M. 121, 123
Kindleberger, C. 369
King, R. 348
Kingsbury, B. 432-433
Kitson, M. 187, 189, 196
Korajczyk, R. 255
Korten, D. 316
Korzeniewicz, M. 208, 275, 308
Kostecki, G. 198, 210
Krasner, S. 31, 36, 61, 74, 175
Krause, K. 128-134, *132*, 136, 139-142, 159, 169, 172
Kravis, I. 323
Krol, R. 257
Krugman, P. 30, 186-187, 201, 208, 219
Krupp 130 n. 1, 134, 136, 142
Kulischer, E. 340
Kurzer, P. 322
Kuznets, S. 185-187

L

Lamb, H.H. 428
Lamberg-Karlovsky, C. 183
Lang, T. 219
Lange, P. 37-38
Langhorne, R. 119
lanţul valorii, secţionat 208-209, 277, 302
Las Casas, Bartolomé de 114
Las Madres de Plazo de Mayo *92*
Lash, S. 81, 298, 409
Laterano, conciliul 159
Latham, A. 188
latină, limba 380
Laurance, E.J. 138-141, 149
Lawless, R. 343
Lawrence, R. 220, 321-322
Leamer, E. 220
Lee, J. 207, 330
Leggett, J. 430
legitimitatea statului 70, 93, 460
Leifer, M. 152
Leinbach, T. 388
lemn de esenţă tare, consum de 449
lemn, combustibil 429, *447*. *Vezi şi* lemn de esenţă tare, consum de

Leonard, M. 421
Levathes, L. 114
Levy, M. 450
Lévy-Leboyer, M. *191*, 232
Liban, război civil 343
liberal-internaţionalism 496, *497*
liberalism 26-27, 236, 373, 384-385, 470
liberalizare; IED 298-299, 316; financiară 252-253, 263-265, 268, 273, 492; comerţ 197-198, 201, 209-211, 300
liberalizare financiară 252-253, 263-265, 268, 273, 492
Libia, imigraţie 343
licenţă, producţie sub 136, 145, *147*, 170
Liebes, T. 420
Liga Arabă *84*
Liga Drepturilor Omului 91
Liga Naţiunilor 87, *135*, 151-152, 158-160, *200*, 471
Light, I. 369
limbă 416; comunicare 375; şi cultură 380, 416; globală 35, 390-391; formă scrisă 390-391
lingua franca 391
Linklater, A. 31, 498
Lipsey, R. 292-293, 323
Lipson, C. 280
List, Friedrich 188
Lithman, E. 361, 364
Litman, B. 406
Liu, P. 257
Lloyd, P. 201
localizare 39-40, 52
Locarno, tratatul de la 158
locuri de muncă, reducerea numărului de 322
London International Financial Futures Exchange 263
Londra; centru financiar 227, 229, 257-259, 263, 292; bursa de valori 242; comerţ mondial 63
Londra, convenţia privind deversarea 434
Londra, Protocolul de la *95*
Lothian, J. 236
Lougheed, L. 333-336
Lowry, D. 451
Luard, E. 28, 74
Lucassen, J. 332, 334
Lukes, S. 44
Lumea a Treia, marginalizată 30
Lumea Nouă 184, 336. *Vezi şi* Americi

M

Maastricht, Tratatul de la 98-99
MacMillan, J. 31
macroeconomie; cursuri de schimb 259, 262; fluctuaţii 217; sistem financiar global 266-268; preţuri la importuri 218; preţuri de transfer 319-320
Maddison, A. *203*, *214*
Madonna 372, 397
Magnusson, L. 185
malarie 494
malay, limba 391
Malmans, K. 399
mamuţi 428
management al cererii, politici de 217, 266; CMN-uri 318
management, tehnici de 302-305
Mancini, G. 99
Mann, M. 31, 40, 48-49, 57, 59-60, 109, 111, 375, 377, 379-380, 382, 489-490
Mansbach, R.W. 74
marcă comercială 310
marcă, denumiri de 297-298, 373
mare; dreptul mării 434; colonizare subacvatică 122. *Vezi şi* poluare marină
Marea Britanie *54*; exporturi de armament 134; controale asupra capitalului 263; export de capital 228; industria producătoare de autovehicule 304; utilizarea CFC 442; cetăţenie 359; Departamentul pentru Teritorii Coloniale şi Emigraţie 335; Departamentul pentru Sănătate şi Asigurări Sociale 77-78; apărare 170-172; devoluţie 420; probleme interne/internaţionale 77, 79-80; politică monetară internă 232; vecinătăţi etnice 370; explorare 63; exporturi/PIB *214*, *215*, 216; IED 279, *288*, 289, *290*, 292, 316-317; industria cinematografică 400, *401*, 402; consumul de peşte 448; active externe *242*, *265*; stocuri de investiţii străine *228*; comerţ liber 185-186; hegemonie 232; imigraţie 339-340, 359, 364-365; importul de deşeuri toxice 454; CMN-uri japoneze 292; Londra/comerţ mondial 63; producţia în sectorul prelucrător/întreprinderi străine *291*; cheltuieli militare *167*; Ministerul Agriculturii, Pescuitului şi Alimentaţiei 77; CMN-uri 292, 323; industria muzicii 398-399; angrenare naţională *107-108*; energie nucleară 453; reprocesare nucleară 452-453; stocuri de investiţii în străinătate *291*; emisii de dioxid de sulf 451; ratele tarifelor *189*, *214*, ; telecomunicaţii *390*; comerţ/PIB 190, *191*, *192*, 193; misiuni ONU de menţinere a păcii 171; Consiliul de Securitate ONU 106; filme din SUA 402; CMN-uri din SUA 292; în război cu China 118. *Vezi şi* Imperiul Britanic; Anglia

Marea Depresiune 471
marfă, forţă de muncă salariată transformată în 327
Marks, S. 61, 93, 94
Markusen, J.Y. 168, 208
MARPOL, convenţie asupra poluării produse de nave 434
Marston, R. 236, 255
Martin, J. 429
Martin, P.L. 344
marxism 26, 384, 470
mass-media şi divertisment, conglomerate 392-393, *395*, *396*
mass-media, răspândire culturală 383
materii prime 186, 279, 295, 429, 445-446. *Vezi şi* resurse
MATIF 263, 264
Matra-Hachette 393
Matsushita 393, 394
Maxfield, S. 253
Mazlish, B. 37
mărfuri, comerţ cu 180, 186-187, 189-190, 193, 205-208, 281
McChesney, R.W. 394, *395*, *396*, 415
McCormick, J. 432
McCullagh, C.B. 485
McFail, M. 126
McGoodwin, J. 448
McGraw Hill 393
McGrew, A. 19, 44, 71, 73, *497*
McKeown, T. *203*
McNeill, W.H. 37, 118, 122, 129, 130, 133, 134, 142, 326, 328, 428, 465
Meadows, D. 446
Mecanismul Cursurilor de Schimb (MCS) 263, *264*. *Vezi şi* Uniunea Europeană
mediu marin 424
Melosi, M. 429
mercantilism 185, 332
MERCOSUR 101, 435
Mexic; utilizarea de CFC *442*; criza pesoului mexican 247, 249; emigranţi către SUA 335, 356, 358, 363, 367
Meyer, J. *434*
Meyrowitz, J. 82
Michalet, C.A. 293
Michie, J. 187, 189, 196, 306, 311
microbi, aşezări umane 428
micronezieni, muncitori cu contract de ucenicie 338
microunde, sisteme cu 388
Mignone, Emilio 89
migraţie 326; agricultură 330, 344-345, 350; Asia 330, 343-344, 349; cetăţenie 343, 347, 360-361; comunism, prăbuşire 341-343, 345; epoca contemporană 340-341, 346-348, *352-355*, 371, 472; cultură 328, 385, 398; impacturi decizionale 366-368; impacturi distribuţionale 369-370; epoca modernă timpurie 331-332, *352-355*, 467; Europa de Est 345; factori economici 350; elită 326, 328, 330, 348; ocuparea forţei de muncă 327-328, 348; etnicitate 360; extensiune 324-325; forme istorice globale 329-341, 348-350, *352-355*; globalizare 327-329, *333*, *342*, 348-351, *352-355*, 356, *488*; ierarhii ale puterii 328; propensiune de impact *354*, 356-358; infrastructuri 328, *354-355*; impacturi instituţionale *355*, 368-369; intensitate 327, *353*, 351, 356; forţă de muncă 327, 335-336, 358, 364; America Latină 337, 345, 350-351; de masă 326, 328, 330, 332-335, 349; globalizare militară 327, 467-468; modernă 351, *352-355*, 469-471; stat-naţiune 366; angrenare naţională 362-366; nomadică 329-331, 349-350, 386, 462-463; comparaţii organizaţionale 358-362; premodernă 330-331, *352-355*, 462; preneolitică 349; regională 327, 331-332, 338-342, 350-351; reglementări 358-359; forţă de muncă calificată 332, 348, 358; comerţ cu sclavi 350-351, 358; viaţă socială 327; suveranitate 366; stratificare 328, 343-346, *355*, 359; impacturi structurale 370-371; transport 327-328, 334, 358; velocitate 327, *354*; salarii 357-358; război 340-341. *Vezi şi* Europa; expansiune; imigraţie
migraţie regională; Africa 350-351; modernă timpurie 331-332; Europa 341-342; şi globală 350-351; industrializare 338-340; postbelică 327; premodernă 350; Asia de Sud 350-351
migraţii globale 327-329, *333*, *342*, 348-356, *352-355*, *488*
migraţii preneolitice 349
militar, domeniul. *Vezi* armată
Millar, F. 380
Miller, D. 420
Miller, M. 344-345, 360-361, 368, 430
Milner, H.V. 37, 218, 490
Minami, R. 189, 192
minereuri, extracţia de 310, 445
minerit 282
Minford, P. 220
Ministerul Afacerilor Externe 338
Ministerul Agriculturii, Pescuitului şi Alimentaţiei 77

minivideocameră 420
minorităţi, drepturi ale 93-94
misiuni ONU, după Războiul Rece 154-157
mişcări sociale 33, 74, 82, 100-101. *Vezi şi* noi mişcări sociale
Mitchell, B. *167*, *191*, 335, 339-340, 356, 359-360, 363-365
„mobilizarea părtinirii" 42
Modelski, G. 25, 40, 63
modern, statul 59-60, 184
modernitate 36
monarhii 59-60
monetară, politică internă 232-233, 266-268. *Vezi şi* globalizare financiară; sistem financiar internaţional
monetare, fluxuri *226*. *Vezi şi* globalizare financiară; sistem financiar internaţional
monetare, pieţe 245-246. *Vezi şi* globalizare financiară; sistem financiar internaţional
mongol, imperiul 330, 462-463
Moravcsik, A. 176
Morawska, E. 356
Morencos, E. 399
Morgenstern, O. 229, 232
Mörner, M. 334
Morris, B. 341
Morris, C.T. 188, 193
Morse, E. 44
Moshirian, E. 203
Motion Picture Association of America 406
Mowery, D. 292, 297, 311
Mueller, J. 126
Müller, R. 282
multiculturalism 361
Multifibre, Acordul 198
multilateralism 159-161
muncitori; imobilitate 303; cu calificare inferioară 220-222; drepturi 91
muncitori cu calificare inferioară 218, 220
muncitori-oaspeţi 341, 343, 360. *Vezi şi* muncitori străini; forţă de muncă migratoare
muncitori străini 344-345, 363-364. *Vezi şi* muncitori-oaspeţi; forţă de muncă migratoare
Mundell-Fleming, teoria 266-267
Murphy, A.B. 33
Murphy, C. 67, *69*, 77, 84, 188, 470
Murray, T. 428
muzică 394, 396-399
muzică mondială 399
Myers, N. 425, 449, 459

N

NAFTA; probleme ecologice 435; IED 290, 298-299; reţele interconectate 312; legislaţie 210; şi MERCOSUR 101; CMN-uri 283; protecţionism 201. *Vezi şi* regionalism; regionalizare
napoleoniene, războaiele 133, 158
narcotice 82, 476
Narula, R. 311
National Science Board 431
NATO; membri 170-171; cheltuieli militare 137; angrenare naţională 106; reţele 100; după Războiul Rece 126, 151; depăşirea graniţelor naţionale 75, 173; SUA 174-175
naturalizarea imigranţilor 359, 365
naţionalism 382-383, 386, 471; secesionist 420; conflicte 126; diversitate 72; politică 361; rasism 361
naţionalizare 40, 52
nave, construcţia de 136
NBC *395*, *396*
Neal, L. 227
Nectoux, F. 449
Nef, J. 429
negre, pieţe valutare 328
negri, cultura 398, 418
Negus, K. 398, 419
neoliberalism 26-27, 33, 473, 484
neomarxişti 27-28
neomedievalism 109-110
neproliferare nucleară 112, 160
Neunreither, K. 98
neutralitate 170 n. 1, 175
Neven, D. 201
Newman, S.G. 144
News Corporation *395*, *396*
News International 393-394
New York, centru financiar 229, 245, 257, 259, 264
Nicholas, S. 278
Nierop, T. 31, 40, 51, 62, 73, *78*, *80*, *108*, *125*, *199*, *200*
Nillson, S. 430
Nishimura, S. 230
niveluri de productivitate naţională 221
Nixon, Richard 238
Noel, J. 99
noi mişcări sociale 418, 497-498
Noland, M. 206
nomadică, migraţie 329-331, 349-350, 386, 462-463
nontarifare (comerciale), bariere 197-198, 210
Nordenstreng, K. 405

Nordlinger, E. 53
Nord – Sud, diviziunea 30, 32, 211
Norheim, H. 201
Norman, H. 340
Norvegia, consumul de peşte 448
noua diviziune internaţională a muncii 30, 32, 206-209, 295. *Vezi şi* diviziunea muncii
Noua Zeelandă; impactul european asupra 428; migraţie 344
Nugent, W. 339
Nürnberg, tribunalul pentru crime de război de la 86, 96
Nye, J. 42 n. 1

O

obligaţiuni. *Vezi* obligaţiuni guvernamentale; obligaţiuni internaţionale
obligaţiuni guvernamentale 229, 241-242, *242*, *262*
obligaţiuni internaţionale *226*, 241-242, 247, *249*. *Vezi şi* globalizare financiară; activitate bancară internaţională; sistem financiar internaţional
Obstfeld, M. 256, 270
Occident; globalizare culturală 418; utilizarea energiei 424; imperialism 30; influenţă 36, 477; moduri de gândire 372-373, 384; supremaţie 30
OCDE *247*; (1986) 407-408; (1991) 319, 442, *443*, 445, 448, *450*, 506; (1993) 344, 357, 365; (1994) 295, 318, 321-322, 454; (1996) *239*, *240*, 241, *291*, *295*, 297, 303-306, 308, *317*; (1997) 390
OCDE, ţări membre; rate anuale ale profitului 257; abandonarea controalelor asupra capitalului 253; fluxuri de capital 259; utilizarea CFC 442; consumul de energie 447-448; exporturi/producţie 201; IED 283, 290-291, 298-299; liberalizare financiară 252; comerţ liber 198; sistem financiar global 246-247, 491; emisii de gaze cu efect de seră 442, 447; consum de lemn de esenţă tare 449; reziduuri periculoase 454; imigraţie 357; ratele dobânzilor 254-255; comerţ intrafirmă 287; comerţ intraramură *208*; conglomerate media-divertisment 393-394; impactul migranţilor 369-370; CMN-uri/IED 288; Acordul Multilateral asupra Investiţiilor 300; bariere comerciale 210; populaţie 447; emisii de dioxid de sulf 451; importuri de programe de televiziune 406; comerţ/PIB *203*, 203-204; exporturi mondiale de servicii 205-206
Oceania; defrişare 449; expansiune europeană 465; izolare 463; migranţi 332, 334; deţinerea de radioreceptoare *397*; deţinerea de televizoare *404*
ocuparea forţei de muncă; muncitori cu calificare inferioară 219; sectorul prelucrător 222; migraţie 327-328, 348. *Vezi şi* forţă de muncă migratoare
O'Doherty, D. 298
Ohkawa, K. *191*, *230*
Ohlson, T. 138-141, 144-145, 149, 168, 172
Ohmae, K. 26-29, 35-36, 38-39, 251, 303, 324
OIG. *Vezi* organizaţii interguvernamentale
OIM (Organizaţia Internaţională a Muncii) *90*, 91, 358-359
OIM/PNUD 358
OING. *Vezi* organizaţii internaţionale neguvernamentale
Olanda; explorare 63; ca sursă de IED 287, *288*; stocuri de investiţii externe *228*; comunităţi de imigranţi 370; creşterea nivelului mării 443
Oliveira Martins, J. 219
O'Loughin, J. 370
Olton, R. *95*
OM, Suedia 264
OMC. *Vezi* Organizaţia Mondială a Comerţului
OMM (Organizaţia Mondială de Meteorologie) 444
omogenizarea culturii 372, 419
ONG. *Vezi* organizaţii neguvernamentale
OPEC 238, 473
opiu, Războiul 118
Oppenheim, L. 86
oraşe-state 59, 130
oraşe, structură politică 59
ordine militară mondială; producţia de armament *144*; comparaţii istorice *162*; angrenare naţională 112, 165-167, 174-175; state capitaliste avansate 165-167, 173-174; standarde 117; stratificare 112. *Vezi şi* globalizare militară
ordine mondială *68-69*, *107*, 172, 416-423
ordine politică mondială *103-105*, *107-108*
ordinea/administraţia publică *68*
Organizaţia Internaţională a Comerţului 196
Organizaţia Internaţională a Comisiilor pentru Titlurile de Valoare 251
Organizaţia Mondială a Comerţului (OMC) 197; protecţionism cultural 409; servicii financiare 252; guvernare globală 74; reglementări 473; servicii 203-205, 210-211; suveranitate 32; telecomunicaţii 85; liberalizarea comerţului 197-198, 210-211,

409; TRIMS 300; TRIPS 300. *Vezi şi* comerţ
Organizaţia Mondială a Sănătăţii 86
Organizaţia Mondială pentru Turism 407, 408
Organizaţia Naţiunilor Unite 87-89; Carta 87, *88*, 89; Războiul Rece 87, *153-154*; cooperare 500; Declaraţia Drepturilor Omului 86, 89-93; Declaraţia privind Drepturile Persoanelor aparţinând Minorităţilor Naţionale, Etnice, Religioase şi Lingvistice 94; Conferinţa pentru Dezarmare 159-160; guvernare globală 74, 471-472; dreptul mării 434; calitatea de membru 152; organizaţii/agenţii specializate *90*; activităţi de menţinere a păcii *153-157*, 158; activităţi de pacificare 158; reformă 500; Consiliul de Securitate 87, 91, 94
Organizaţia pentru Alimentaţie şi Agricultură (FAO) 448
Organizaţia pentru Securitate şi Cooperare în Europa 75, 91, 94, 151-152
Organizaţia Statelor Americane (OSA) 91, *92*
organizaţii interguveramentale (OIG) 67, 73-75, 77, *78*, 79, *80*, 109, 476
organizaţii internaţionale neguvernamentale (OING) 77, *78*, 81, 109
organizaţii neguvernamentale (ONG) 74, *78*, 91, 433, 458-459, 476
Orientul Mijlociu; controlul armamentelor 161; furnizări de armament 140; expansiune islamică 330; migraţii către 343-344; comerţ 206. *Vezi şi* Golf, statele din
Orientul Mijlociu arab 101, 161. *Vezi şi* Golf, statele din
O'Rourke, K. 188, 195
Osaka, Declaraţia de la 283
Osiander, A. 87, 117
Oslo, comisia de la 435
Ostrom, E. 424
OTA (Office of Technology Assessment, SUA) 150, 168-172
O'Tuathail, G. 119
outsourcing 277, 306
OXFAM 81
Oxley, J. 311
ozon, subţierea stratului de 430-431, 442, 444, 455, 458, 493

P

Paarlberg, R. 453
pace, mişcarea pentru 418
Pacey, A. 130
Pacific, coasta 100
Pacific, şerpii din 425-426
Pacific, Zona Liberă de Arme Nucleare din 160
pacte, război 151
Page, S. 197, 198
Pagonis, Gus 149
Pakenham, T. 63, 65
Pakistan, refugiaţi 341
palestinieni 341, 343
panda, urşii 423
Panic, M. 189, 232-233
Papademetriou, D.G. 363
paraziţi, aşezări umane 428
Paris, centru financiar 229, 263
Paris, comisia de la 435
Paris, Conferinţa Monetară Internaţională de la 231
Paris, Declaraţia de la *95*
Parker, G 116-118, 131, 133, 141-142
Parson, E. 430, 444
Parteneriatul pentru Pace 106, 151, 171
Passarowitz, pacea de la 117
Passmore, J. 432
patrimoniu comun al umanităţii *88*, 97, 423, 425
Pattie, C.J. 110
Pauly, L. 273
păduri 449, 451
păduri tropicale 429-430, 446, 449
Pearce, F. 432
Pearson, F.S. 393
Pearton, M. 129, 137
Pendakur, M. 418
Pepper, D. 432
periferice, culturi 420
perioada interbelică; comerţ cu armament 135; migraţie 341; globalizarea comerţului *212*
Perlmutter, H.V. 28
Perraton, J. 19, 181, 296, 325
Perroni, C. 201
Peruzzi, compania 226, 277
pesticide 453
Peterson, M. 448
Petri, P. 201
petrol, preţul 218, 237-238, 240, 343-344, 347, 473
Pfaller, A. 218
Phillips, J.R.S. 115
Piaţa Unică Europeană 210, 270, 283, 347
piaţă, disciplina 28
piaţă, nişe de 298
PIB (produsul intern brut); şi exporturi 190, *203*, 211, *214-215*, 216; IED 316-317; investiţii străine nete *230*; producţie peste hotare *286*; şi comerţ 181, *191-192*, 192

pieţe; imperfecte 35; regionale 283
pieţe financiare 224, 226-227, 250
pieţe globale 26, 180, 182, 188, 196-198, 416
Pinder, J. 99
Pitt, D. 430
Plano, J.C. *95*
plante, dispariţia speciilor de 445-446
Plasschaert, S. 319
Plaza-Luvru, Acordul 267-269
PNUD (Programul Naţiunilor Unite pentru Dezvoltare) 358
Poggi, G. 58, 60
Polanyi, Karl 258, 484
Polinezia, migraţii 330
politică 56-57; consimţământ 495; internă 177-178, 195; globalizare ecologică 432; de extremă dreaptă 361-362; globalizare 19, 53, 56, 63-69, 73-76, 493-501; hiperglobalişti 493; politicile vieţii 177; întinsă 424; transnaţionalizare 81-82
politică economică naţională; cursuri de schimb/ratele dobânzilor 262; IED/CMN-uri 322-324; afaceri globale ; macroeconomie 262, 266-268; teoria Mundell-Fleming 266-267; sceptici 323
politică globală 73-76; actori 74, 86; apariţia *103*; instituţionalizare 75, 76-82; telecomunicaţii 83-86
politicile vieţii 177
politici locative pentru imigranţi 370
Polonia 58; furnizoare de arme 135; piaţa obligaţiunilor/democraţie 271; emigranţi către Germania 364; muncitori străini 345; migraţii 340-341
poluare; atmosferică 422, 428, 430, 434, 450-451; industrializare 426, 429, 437, 442; marină 434-435, 445; măsurători 505-506; producţie 454; riverană 425, 431; transfrontalieră 425, 427, 431-432, 450-455, 474; a apei 422
poluarea apei 422
poluare marină; acorduri 434; efecte cumulative 505; industrie 445; convenţia MARPOL 434; deşeuri nucleare 452; regională 455; reglementare 434-435
poluare riverană 425, 431
Polul Nord, stratul de ozon 444
Polul Sud, stratul de ozon 444
Polygram 393-394, *395*
Pomfret, R. 189-190
populaţie; îmbătrânire 357, 431; control 501; creştere 425, 431; imigraţie 356; supraîmpopulare 428; resurse 446-447
Porter 251, 303
Portes, A. 362
portofoliu, investiţii de *226*, *262*
Portugalia; emigranţi către Brazilia 334; explorare 63
portugheză, limba 391
postmilitare, state 165-166, 177
Potter, D. 70, *71*, 72
Potts, L. 337-338
praf de puşcă 116, 130-131, 133
presă naţională 383
presiune, grupuri de 74, 77, 81
preţuri 193, *194*, 195
preţuri mondiale *194*
primul război mondial 86, 120, 471; implicarea civililor 120; hotărâri de război 173-174; fluxuri de IED 280-281; rezerve de hrană 120; şi globalizare 471; prăbuşirea Etalonului-Aur 234; reglementări internaţionale 86; amploare 120; distrugerea reţelelor comerciale 189
principiul naţiunii celei mai favorizate 186, 188-189, 197
prizonieri de război *95*
productivitate 221, 322
producţie; descentralizată 297-298; control dispersat/central 309-310; extensiune *314*; propensiune de impact *314*; internaţionalizată 275, 278-285, 306, 453; intensivă din punct de vedere al forţei de muncă 305; *lean* 304; sub licenţă 136, 145, *147*, 170; multinaţională 286-287, 292-296, 307-308; *outsourcing* 277; poluare 453-454; stratificare 292-296, *315*; avansată tehnologic 283; relaţii comerciale 209; costuri salariale 321-322. *Vezi şi* producţie globală; CMN-uri; producţie internaţională
producţie de componente 297
producţie globală 275-277; extensiune *314*; forme istorice *314-315*; infrastructură *314*; instituţionalizare *315*, 316; intensitate *314*; CMN-uri 275-277, 301-302, 310-312; angrenare naţională 316-317; patternuri sectoriale 295, 303-309; relaţii comerciale 209; disparităţi *315*; velocitate *314*
producţie internaţională 275, 278-285, 307, 453
producţie *lean* 304
producţie mondială 187-188, 196, *240*
producţie multinaţională 286-287, 292-296. *Vezi şi* CMN-uri
producţie peste hotare; şi exporturile, comparate 282-283; PIB *286*; Japonia 292; CMN-uri *285*, 286-287, 301; protecţionism 309
producţie şi distribuţie 311-312; globalizare 275-277; reţele 296-298, 302, 311-312;

transnaţionale 301; transnaţionalizare 313, 316
produse avansate din punct de vedere tehnologic 216
produse, diferenţiere 208
produse electronice de larg consum 305, 307
produse farmaceutice 307-308, 453
profituri, anuale 257
propensiune de impact 42-43; globalizare culturală 375, *412-413*; globalizare ecologică *439*; globalizare financiară *260*; interconectare 41-42, 45-46, *47*; producţie globală *314*; migraţie *353*, 356-357; globalizare militară *163*, *487*; globalizare politică *104*; globalizarea comerţului *212*
proprietate, concentrată 392-393
proprietate, drepturi de 279
proprietate intelectuală *68*, 300
protecţia mediului înconjurător 433
protecţionism; produse agricole 201, 204; CEAP 201; evitare a 196; ţări în curs de dezvoltare 198; şi comerţ liber 218; Etalonul-Aur 258; şi mercantilism 185; principiul naţiunii celei mai favorizate 186-188; CMN-uri 281; NAFTA 201; stat-naţiune 223; şi expansiune în străinătate 309; după crahul de pe Wall Street 189; tarife 189-190; OMC 409. *Vezi şi* Uniunea Europeană; regionalism
putere; asimetrii ale cetăţeniei 361; Războiul Rece 124; corporatistă/de stat 324; culturală 375; instituţii 44; folosirea limbilor 391; migraţie 328; non-teritorială 67; politică 58-59, 102, 457, 472-473; finanţe publice/private 252; relaţională/structurală 44, 52, 124; locuri ale 47-49, 52, 59, 72; universală 44. *Vezi şi* putere militară
putere militară 111-114; europeană 115-117; geoguvernare 113, 141, 150-157; imperialism 57-58, 463; realiniată 116-117; relaţii 118-120; şi religii 377-378; suveranitate 459
putere navală 118

Q

Qureshi, A. 198

R

rachete 130 n. 1, 141
Rackham, O. 429
radical, republicanism *497*, 497-498
radicali 27-28
radio 394-399
radioactive, deşeuri 450, 452
radioactive, emisii 423
radioreceptoare, deţinerea de *397*, 409
Ralston, D.B. 120
Ramstetter, E. 294
Ranger, T. 383
Rank 393
rasism 360-361
rate ale dobânzii 256; convergente 254-255; decalaje 232; naţionale 253-255; paritate *254*; risc 492
Ravenhill, J. 100
Ray, M. 418
Raymond, G. 150
război; şi conflict 166; oraşele-state europene 130; rezerve de hrană 120; geoguvernare 157-159; globalizare 485; impact 113; industrializat 118-121, 133; infrastructură 118-119; instrumente de 159-161; acorduri internaţionale 96-97; doctrina războiului drept 158; migraţie 340-341; globalizare militară 114-115; pacturi 151; prizonieri *95*; refugiaţi 345; reguli de *95*, 95-97, 158; pe mare *95*; state capitaliste avansate 173-174; şi bunăstare 166. *Vezi şi* Organizaţia Naţiunilor Unite
război, crime de 86, 95-96
război pe mare *95*
războiul drept, doctrina 158
Războiul Rece 177-178, 472; alinieri 106, *121*, 122, 151; solicitanţi de azil 346, 365-366; fonduri în eurodolari 237; geopolitică 472; impactul asupra Europei 106; globalizare militară *123*, 124; relaţii de putere 124; transmisiuni radio 396-397; a doua etapă 124, 128; Organizaţia Naţiunilor Unite 87-88, *153-154*
Războiul Rece, sfârşit; bază industrială pentru apărare 165; demilitarizare 177-178; fragmentare 126; cooperare multilaterală 160; NATO 126-127, 151-152; regionalism 100-101; securitate 126
reciprocitate 197
Redwood, J. 26
referinţă, preţuri de 188
reflexivitate 477
refugiaţi; Afganistan 344; Asia 344; Burundi 344; şi creştere economică 474; Europa 365; Convenţia de la Geneva 369; India/Pakistan 341; politici 347; în perioada postbelică 345-346
Regatul Unit al Marii Britanii şi Irlandei de Nord. *Vezi* Marea Britanie
regim internaţional 75

regionalism 98-101; controlul armamentelor 161; comerţ cu armament 131; pieţe 283; deschis/închis 100, 201; religii 377
regionalizare 39-40, 478; contemporană 478; industria de apărare 146; activitate economică 29; IED 290-291; şi globalizare 164; după Războiul Rece 101, 124, 126-127; securitate 152; comerţ 181, 200-201
reglementări; comunicaţii 83-84, 408-409; degradarea mediului înconjurător 422, 426; globalizare ecologică 433-434; interguvernamentale 67, *68-69*; internaţionale 33; migraţie 358-359; CMN-uri 298
Reich, R. 27, 303, 323, 325, 409
Reif, K. 421
relativism, cultural 500
relaţii; culturale 374-375; întinderea/adâncirea 376, 379-380
relaţii comerciale globale 196, 209; impacturi decizionale 217-218; impacturi distribuţionale 219-220; impacturi instituţionale 218; angrenare naţională 211-217; stratificare 210-211; impacturi structurale 220-222; transformare 210-211. *Vezi şi* globalizarea comerţului
religie 331, 377-378. *Vezi şi* religii mondiale
religii mondiale 377-378, 385, 462-465
Renard, J. 406
reprezentare democratică 495-496
reprocesare nucleară 453
republicanism radical *497*, 497-498
resurse; consum 425, 427, *447*; epuizare 455; globalizare ecologică 425; exploatare 97; regenerabile/neregenerabile 445-447
resurse naturale. *Vezi* resurse
reteritorializare 52
reţele 43, 45, 100, 276-277; producţie şi distribuţie 296-298, 302, 311-312. *Vezi şi* fluxuri/reţele globale
reţele între firme 302
Reuters 393-394
revărsări, IED 322-323
revoltă ţărănească 59
Revoluţia Franceză 158
revoluţia industrială 142, 185-186, 428-429, 437
rezerve de hrană, război 120
reziduuri nucleare 432, 450-453
reziduuri periculoase 431-432, 444, 450, 454-455
Richards, J. 429
Riemers, D. 362
Riley, J. 227
riscuri; ecologice 506; pieţe financiare globale 486; ratele dobânzilor 491-492; industria nucleară 425, 452-453; sistemice 271-273
riscuri de îmbolnăvire 430
Ritz, M. 329
Roberts, J.M. 114
Robertson, R. 36-37
Robinson, D. 399
Rodrik, D. 218
Rogowski, R. 38, 186, 196
Röling, B. 86
Röller, L.H. 201
Rose, A. 209, 267
Rosenau, J. 26, 31, 33, 35-36, 38, 44, 74, 76
Ross, G. 99, 113
Roudometof, V. 37
Rousslang, D. 320
Rowlands, I. 430
Rowthorn, R. 222
Ruggie, J.G. 31-32, 175, 236
Ruigrok, W. 29-30, 37, 290, 309
rusă, limba 391
Rusia; importuri de armament 131; utilizarea CFC *442*; expansiune 63, 466; migraţie 331-332, 340; tehnologie militară 142
rute comerciale apărate 119
Rwanda, refugiaţi 345

S

Sabloff, J. 183
Sachs, J. 198, 321-322
Safarian, A. 298-299
Salaman, R. 428
salarii; competiţie 219; convergente 219, 322; diferenţe 195; Etalonul-Aur 219; imigraţie 369; inegalitate 220; comerţ între ramuri 220; migraţie 357-358; CMN-uri 321-322; producţie 321-322; niveluri de calificare 220, 322; produse textile 308; sectorul bunurilor tranzacţionabile 219
SALT (convorbirile privind limitarea armamentelor strategice) 160
Salt, J. 348
Sandel, M. 32, 54, 71
Sapir, A. 201
Sassen, S. 31-33, 176
satelit, transmisii prin; şi reţele prin cablu 404-405; răspândire culturală 372, 408; regimuri internaţionale 76; controlul statului-naţiune 417; tehnologie pentru 388-389; sisteme transnaţionale 376
sănătate 69. *Vezi şi* Organizaţia Mondială a Sănătăţii
Scandinavia, invadatori 331
scară, economii de 208
sceptici; piaţa de capital 256-257; recuperare 258, 472; avantaj competitiv 311; globalizare

culturală 372; globalizare financiară 228; globalizare 26, 29-31, *34*, 35-36, 486; interdependenţă istorică 29, 38, 41, 45-46; şi hiperglobalişti 30-31; CMN-uri 30, 303, 325; state-naţiune 29-30; performanţă economică naţională 323; putere de stat/ corporatistă 324; comerţ 182, 202
Scharpf, F. 31, 37
Schattschneider 42
Schengen, Acordul 368
Schneider 134, 142
Scholte, J.A. 31, 36
Schön, L. 193
Schor, J. 37
Schwartzman, S. 456
sclavi, comerţ cu; abolit 349; Asia 351, 356, 358; migraţie 350-351, 358; muzică 398; transatlantic 184, 332, 335-336, 466
Screen Digest 401-402, 404
Sears Roebuck 149
sector prelucrător; China 185; ocuparea forţei de muncă 222; exporturi 220-221; IED 296; întreprinderi străine *291*; Etalonul-Aur 211, *212*; conţinutul importurilor *208*; India 185; CMN-uri 281, 295-296; economiile nou-industrializate 221-222; semifabricate 208; comerţ mondial 206
sectorul informal, imigranţi 369
securitate 75, 153; Africa 152; Asia 152; colectivă 152; cooperativă 126, 175; Europa 75, 152; geoguvernare 113-114; globală 124, 126-128; instituţionalizare 153; internaţionalizare 112, 150-151, 493; naţională 127-128, 165, 174-175; regională 124, 126-128, 152
securitate naţională 127-128, 165, 174-175
securitate regională 124, 126-127, 151-152
Seecombe, I. 343
Segal, A. 337, 343, 348
Segal, R. 77
semifabricate, produse 208
sentiment naţional, armate permanente 383
Sepstrup, P. 405
servicii, sectorul; exporturi 205-206; IED 296, 313; imigranţi 348; intensitate din punct de vedere al forţei de muncă 204; livrări locale 310; forţă de muncă necalificată 365; comerţ mondial 203, 205-206
Seychelles, insulele 443
Shafer, J. 253
Sharp, J. 161
Shatz, H. 321
Shaw, M. 113, 165-166, 174, 177
Shell, Brent Spart 83, 433
Shepherd, W. 267
Shimo, M. 338
Shinohara, M. *191*, *230*
SIDA 494-495
Siemens, Werner von 381
siguranţă, standarde de 223, 391
Siklos, P. 267
Silverberg, D. 167
Simon, J. 357
Sinclair, J. 406, 419
Singapore, forţă de muncă migratoare 344
Singer, J.D. 62
Sinn, S. 256
SIPRI *138*, *147*, *167*
sisteme interstatale 60, *68*, *103*
sistem financiar global; impacturi decizionale 268-270; extensiune 246; epoci istorice 225-227; impacturi instituţionale/distribuţionale 271; intensitate 238-246, 266; pieţe 489, 492; angrenare naţională 263-265; macroeconomie naţională 266-268; ţări OCDE 246, 492; suveranitate 266; stratificare 246-250, *261*; impacturi structurale 271-273; volatilitate 266. *Vezi şi* globalizare financiară
sistem financiar internaţional 225-227; comunicaţii 227-228, 231, 249-250, 258-259; ţări în curs de dezvoltare 246-250; Etalonul-Aur 227-234; CMN-uri 275
Sistemul Monetar European (SME) 263, *264*, 269-270
Sivard, R.L. 128
Siwek, S. 400, *401*, 406
Skea, J. 450
Skeldon, R. 344
Skinner, Q. 53
Skipp, V. 429
Skoda 283
Skons, E. 146, 166, 171, 176
slave, armate 331
Sloutzki, N.M. 135-136
Small, M. 62
Smith, A. 184, 382, 421
Smith, Adam 185
Smith, D. *121*, *123*
Snow, P. 184
Snyder, C. 152
socialism 373, 384-385
societate, şi stat 382-383
societăţi mixte 146, 283-284
Sokoto Nupe, emirat 118
sol-aer, rachete 141
Solomos, J. 361, 364
Solow, B. 467

Sony 393-394, *395*
SOPEMI 356, 359-360, 363-365
Soros, George 269
sourcing pentru industrie 303, 308
Spania; naţionalisme secesioniste 420; colonizare 114; politici culturale 417; emigranţi către Americi 334; explorare 63; consumul de peşte 448; naţiune/stat 382
spaniolă, limba 391
spaţio-temporalitate 40, 477
spaţiul cosmic, colonizare 122
Spear, P. 385
specializare 195-196, 220
specii; extincţie 423, 425, 428-429, 435, 445-446; conservare 423, 446
specii pe cale de dispariţie, comerţ cu 446
speculaţie 245-246, 253, 266
Spice Girls 397
Spohn, W. 356
standarde industriale, organizaţie mondială (1914) *68*
Staple, G. 388, *389*, 389
START (convorbirile pentru reducerea armamentelor strategice) 160
stat; autonomie 53, 76, 368, 458-459; definiţie 53; forme 33, 57-60, *103*; imunitate 62; legitimitate 70, 93, 460; armată/industrie 166; putere 32-33, 484-493; şi societate 382-383; strategie pentru globalizare 37-38; violenţă 158. *Vezi şi* stat-naţiune
stat developmental 33
state capitaliste avansate 54-55; controale la frontieră 366-368; control cultural 417; politică internă 177-178; globalizare ecologică 456; export/PIB 211; impacturi ale globalizării 263, *487-488*; import/export de forţă de muncă 362; „politicile vieţii" 177; cultură naţională 421; angrenare naţională 174, 263-265; suveranitate 174, 456, 484, 490; putere de stat 489-490; activitate comercială 211, 218, 223; ordinea militară mondială 165-168, 173-174. *Vezi şi* Franţa; Germania; Japonia; Suedia; Marea Britanie; SUA
state în societăţi capitaliste avansate; *Vezi* state capitaliste avansate
stat-naţiune; Americi 349; frontiere 329; supus provocării 28-29; cetăţenie 72; epoca contemporană 474-475; drept cosmopolitan 94-95; emergenţă 56, 382-383; decizii în domeniul ecologic 458-459; transformări globale 73; politici locative pentru imigranţi 370; hiperglobalişti 27; legitimitate 460; democratic liberal 19; migraţie 366; epoca modernă 53, 69-73, *78*; culturi naţionale 373; protecţionism 223; transmisii prin satelit 417; sceptici 29-30; securitate 174-175; suveranitate 53, 69, 76, 474; depăşit 102. *Vezi şi* autonomia statului
stat, tipuri de; absolutist 116, 142, 226-227; catalitic 33; developmental 33; minimal 33; modern 59-60, 184; al securităţii naţionale 177; postmilitar 165-166, 177
statul bunăstării 37, 271, 357
Stealth, avionul de luptă 129
sterilizare, intervenţia pe piaţa valutară *269*
stoc de investiţii în străinătate, intensitate regională 290-291
Stockholm, Conferinţa de la 434, 435
stocuri de investiţii străine *228*, *230*. *Vezi şi* IED
Stolper-Samuelson, teoria *194*
Stopford, J. 303
Stowsky, J. 149, 168
Strange, S. 27-28, 36, 211, 271, 303, 316, 325
strategice, alianţe 118-119, 146, 297, 306, 308, 316
stratificare 44, 51; contemporană 476-477; credit 246-250; globalizare culturală 376, *414*, 415; globalizare ecologică 437-448; IED 287-291; globalizare financiară 246-250, *261*; relaţii comerciale globale 211; globalizare 51-52, *482*; migraţie 328, 343-346, *355*, 359; globalizare militară *163*, 164; putere militar-tehnologică 150; modernă 470-471; globalizare politică *105*; locuri ale puterii 52, 470-471; producţie 292-296, *315*; comerţ 182, 195, 205-209, *213*; ordine militară mondială 112
strămutate, persoane 345
Street, J. 224, 235, 418, 471
studenţi, schimburi de 346, 368
SUA 54; ploaie acidă 451; furnizoare de armament 140, 143, 168-169; imigranţi asiatici 335, 337, 348, 362-363, 370; controale asupra capitalului 264; exporturi de capital 228; industria producătoare de autovehicule/CMN-uri 282, 304-305; CFC *442*; drepturi civile 362; Războiul Rece 106; industria computerelor 305; Congresul *117*; imigranţi cubanezi 346; hegemonie culturală 415, 417, 419, 477; Departamentul pentru Comerţ 344, 351, 360; Departamentul Apărării 169; politică monetară internă 233-234; exporturi/PIB *214*, *215*, 216-217; IED 280, 282, 287, *290*, 317; Federal Reserve 233; industria cinematografică *401*, 402, 418-419; active externe *242*, *265*;

stocuri de investiţii externe *228*, 234; superputere globală 122, 124; reziduuri periculoase 453-454; hegemonie 106, 471, 473; forţă de muncă ilegală 367-368, 370; imigraţie 334-335, 351, 359-360, 362, 368; controlul imigraţiei 335, 347-348, 362, 366-367; control imperial 469; dependenţa de importuri 209; abundente în pământ 195; exploatarea pământului 429; producţia în sectorul prelucrător/întreprinderi străine *291*; medii marine 444-445; conglomerate media-divertisment 393-394; imigranţi mexicani 335, 356, 358, 363, 367; autonomie militară 173; producţie militară 143, 145, 168-169, 171; CMN-uri 320, 323; cultura muzicală 398-399; angrenare naţională *107-108*, 174; NATO 174-175; consumul de resurse naturale *447*; putere nucleară 453; stocuri de investiţii în străinătate *291*; produse petrochimice 307; ca factor de echilibru regional 169; politică de dreapta 420; tehnologia transmisiilor prin satelit 388; comerţ cu sclavi 336; emisii de dioxid de sulf 451; ratele tarifelor *189*, *214*; avans tehnologic 216-217, 292; telecomunicaţii *390*; exporturi în sectorul televiziunii 405-406; comerţ/PIB *191*, *192*. *Vezi şi* OTA
subcontractare 146, 297, 304-305, 308, 310-311
submarine 136
Subramanyam, R. 418
subsidiaritate 98
Sudan, refugiaţi 345
Suedia 54; controale asupra capitalului 264; exporturi de capital 233-234; utilizarea CFC 442; colaborare 176; exporturi culturale 419; cheltuieli pentru apărare 170-171; politică monetară internă 232; producţie internă/importuri 406; exporturi/PIB *214*, 216; IED 280, 287, *288*, *290*, 316-317; active/pasive externe *242*, *265*; consum de lemn de esenţă tare 449; reziduuri periculoase 454-455; imigraţie 347, 364; producţie de armament sub licenţă 136; producţia în sectorul prelucrător/întreprinderi străine *291*; migranţi 340, 359, 364; cheltuieli militare *167*; CMN-uri 293, 323; multiculturalism 361; industria muzicii 399; angrenare naţională *107-108*; neutralitate 170 n. 1, 175; energie nucleară 452; OM 264; stoc de investiţii în străinătate *291*; Parteneriatul pentru Pace 106, 151, 171; Scandinavia 347; ratele tarifelor *189*, *214*; telecomunicaţii *390*; comerţ/PIB *191*, *192*, 205-209, *213*; filme din SUA 402; Volvo Aero Engines AB 149
sufragiu universal 72
Summitul Popoarelor 101
supranaţionalitate 98
suprapopulare 428
supremaţia albilor 362
suveranitate; şi autonomie 76, 484, 490-493; supusă provocării 28-29, 102; definiţie 53; şi diplomaţie 62; UE 32-33, 98-99, 500; sistem financiar global 266; globalizare 484, 490; şi drepturile omului 89, 91, 95; hiperglobalişti 54; drept internaţional 93-94, 490-491; migraţie 366; putere militară 459; stat-naţiune 53, 69, 76, 474; ordine mondială neomedievală 110; renegociată 223, 492-493; state capitaliste avansate 174, 456, 484, 490; transformativişti 54; modelul westfalic 61-62, 97
Swan, N. 357
swaps *244*. *Vezi şi* globalizare financiară
SWIFT (tranzacţii mondiale interbancare şi financiare standardizate) 81

Ş

şanse de viaţă 496
şomaj 76, 220, 357-358, 370
ştiinţă; ca mod de gândire 373, 384-385, 470; înregistrarea degradării ecologice 432; transnaţionalizare 81; Occident 373, 384-385, 470

T

Taiwan; industria pentru apărare 145; IED 293
Talbott, S. 79
Tanner, E. 257
Tanzi, V. 319
Tapinos, G. 357
Taplin, E. 308
târguri comerciale ambulante 184
tarife; GATT 197-198; supraveghere internaţională 223; Japonia *189*, 191-192, *214*; protecţionism 189; rate *189*, *214*; reduse 210-211
Taylor, R. 423
Taylor, T. 146, 171
TCI *395*, *396*
TeBrake, W. 428
tehnologie militară; avansată 135-136, 141; utilizări civile 149; răspândire 112, 117, 130-131, 141-143, 164; modernizare

economică 142; indigenă 144-145; inovaţie 116, 118, 128-130, 133; producţie sub licenţă 142-143, 145-146; CMN-uri 276; revoluţie militar-tehnologică 149-150, 164, 166-167; după primul război mondial 142-143; stratificarea puterii 150; premodernă 141, 465. *Vezi şi* armament, producţia de; arme
tehnologii C³I 129
telecomunicaţii; inegalităţi de acces 82; Imperiul Britanic 380-381; China *390*; regim contemporan 85-86; globalizare culturală 374, 387-392; dereglementate 85; Europa *84*, *390*; politică globală 83-86; coordonare internaţională 85; migraţie 328; CMN-uri 85, 392-393; organizaţii interguvernamentale regionale *60*; reglementate 83; scară 84-85; tehnologie 387-392, 408-409. *Vezi şi* Uniunea Internaţională a Telecomunicaţiilor
Telecomunitatea Asia-Pacific (TAP) *84*
telefon 388-390, 408-409
telegraf 380-381
telegrame 83-84
televiziune 402-406; Brazilia 419; consum 399; globalizare culturală 375-376, 402-406; producţie internă/importuri 405-406; globalizare 402-403; reglementări guvernamentale 402-404; popoare indigene 420; inovaţii 404-405; proprietate 403, *404*, 415; producţie 306; exporturi de programe 405-406; canale terestre 403-405
telex 388-389
teoria sistemelor mondiale 36
teoria standard a comerţului 193, *194*, 195-196, 219
teritorialitate 32-33, 60-61, 69, 329, 478
terorism 82
Tesar, L. 255
textilă, industria 308-309
Thailanda 293
The Ecologist 446
The Economist 391
Thiara, R. 337
Thomas, K. 432
Thompson, G. 26, 29-30, 35-38, 202, 228, 256, 272, 290, 303, 321, 324
Thompson, J.B. 374, 415, 420
Thorn-EMI 393-394
Tilly, C. 58, 60, 63, 117, 227
Time-Warner 393, *395*, *396*
tineret, cultura 398
Tinker, H. 337
Titus, J. 430, 444
Tokyo, centru financiar 259, 264
Tokyo, tribunalul pentru crime de război de la 86, 96
Tracey, M. 419
traduceri de carte *392*
transfer, preţuri de 319
transformativişti 31-33; globalizare culturală 372-373; globalizare 26, 31-33, *34*, 35; interconectare 54; suveranitate 54; comerţ 180; incertitudine 38
transfrontaliere, reţele 276
transmedia, proprietate 392-393
transnaţionalizare; producţia de armament 136, 168; societate civilă 83, 500-501; comunicare 82-83; criminalitate 82; cultură 81, 386; industria de apărare 145-146, 149-150, 166-168, 171-172; finanţe 81; CMN-uri 81, 309; organizaţii 67; politică 81-82 producţie 282-301; ştiinţă 81; domeniul social 81-82
transport; aerian 358, 367; contemporan 475-476; costuri 186, 204; transmitere culturală 374-375; modern timpuriu 467; global 32; infrastructuri 296, 467; migraţie 327-328, 334, 358; CMN-uri 280; modern 470; premodern 462, 464; căi ferate 118; pe mare 116-417, 296; inovaţie tehnologică 408; comerţ 186
transporturi navale 116, 464, 470; flote chineze 57, 114
tranzacţii *futures* 224, 227, 243, *244*. *Vezi şi* globalizare financiară; sistem financiar internaţional
Tratatul de Interzicere a Experienţelor Nucleare 160
Tratatul de Neproliferare a Armelor Nucleare 160
Tratatul privind Forţele Convenţionale din Europa 75
Tratatul privind rachetele nucleare cu rază medie de acţiune (din Europa) 160
Trebilcock, M. 210
Trejo, S. 357
tribalism 500
TRIMS 300
Tripla Alianţă 120
Tripla Înţelegere (Antanta) 120
Tripp, C. 101
TRIPS 300
Truman, Harry 196
Tucker, R. 429
Tulder, R. van 29-30, 37, 290, 309
tunisieni, emigranţi 343
turci imigranţi, Germania 364
turism 346, 367-368, 406-408
tutun 428

Ţ

ţări dezvoltate; avantaje competitive 195; ca surse de IED *288*; deţinerea de radioreceptoare *397*; consumarea resurselor *447*; deţinerea de televizoare *404*. *Vezi şi* OCDE, ţări membre; state capitaliste avansate
ţări în curs de dezvoltare; cumpărători de armament 140; industria murdară 453; acţiuni 249, *250*; IED 287-291, 298, 312-313; zone de liber schimb 300; sistem financiar internaţional 246-250; tehnologie militară 142-143; CMN-uri 284-285, 287-288, 293-294, 298; deţinerea de radioreceptoare *397*; materii prime 295; consumul de resurse *447*; comerţ între 206; deţinerea de televizoare *404*; exporturi mondiale de produse prelucrate 206, *207*

U

ucenicie, muncitori cu contract de 337-338
UIT. *Vezi* Uniunea Internaţională a Telecomunicaţiilor
Ullman, R.H. 175
umanitate, destin colectiv 493
UNCHR (Comisia ONU pentru Drepturile Omului) 91, *92*
UNCTAD (Conferinţa Naţiunilor Unite privind Comerţul şi Dezvoltarea) 206; (1993) *290*, 291, *295*; (1994) *240*, 283, 286, 308-309, 312; (1995) 209, 275, 287; (1996) *282*, 283, *284*, 286, *288*, *289*, *290*, 299, 305, 312-313; (1997) 276, 283-285, 287-289, 295, 297, 299, 313, 316
UNEP (Programul Naţiunilor Unite pentru Mediul Înconjurator) 435
UNESCO (Organizaţia Naţiunilor Unite pentru Educaţie, Ştiinţă şi Cultură) 393, 397, 400, *401*, 403-404, 409
Unferth, M. 255
Ungaria, refugiaţi 345
Unger, R. 429
United Press International 394
Uniunea Arabă Maghreb 101
Uniunea Asociaţiilor Internaţionale *78*
Uniunea Europeană 98; utilizarea CFC *442*; cetăţenie 99; colaborare 500; ca uniune vamală 200-201; producţie culturală internă 417; Acordul de la Dublin 368; SME 263; UME *264*, 492, 494; reglementări privind mediul înconjurător 434-435; Mecanismul Cursurilor de Schimb 263, *264*; IED 299; intensitate 99; forţă de muncă migratoare 358-359; reţele 311-312; interacţiune politică 99; Acordul Schengen 368; Actul Unic European 98-99; Piaţa Unică 210, 270, 283, 347; suveranitate 32-33, 98-99, 494-495, 500-501; subsidiaritate 98; supranaţionalitate 98; comerţul cu ţările din afara UE 201
Uniunea Europei Occidentale 75, 151
Uniunea Internaţională a Telecomunicaţiilor 83-84, 86, 389, 409
Uniunea Monetară Europeană (UME) *264*, 492, 494
Uniunea Pan-Africană de Telecomunicaţii *84*
Uniunea Poştală Universală 79
Uniunea Sovietică; Războiul Rece 106; colaps 71; rezerve în dolari 237; vânzări de filme *401*; superputere globală 122; marxism 384; asediul Casei Albe din Rusia 83; emisii de dioxid de sulf 451
Uniunea Telegrafică Internaţională 67, *68*, 83
Universal *395*, *396*
universalism 52
UN-TCMD *317*, 318, 321
Urquhart, M. *230*
Urry, J. 81, 298, 406, 409
Utterstrom, G. 428

V

valută 225-226, 269, 328. *Vezi şi* cursuri de schimb
valute străine 224, 245-246, 272-273. *Vezi şi* cursuri de schimb
vamale, uniuni 200-201
vamali, agenţii 407
vânătoarea de balene 433
Varis, T. 405
Varşovia, Pactul de la 106, 137, 151
velocitate *481*; competiţie 313; globalizare culturală 374-375, *412*, 415; globalizare ecologică *439*; fluxuri financiare 225; globalizare financiară *260*; fluxuri globale 41-42, 45-46, *47*; producţie globală *314*; migraţie 327, *354*; globalizare militară *163*, 164; globalizare politică *104*; globalizarea comerţului *212*
Venezuela 288
venit naţional 190-191
Verspagen, B. 221
Vertovec, S. 337
Viacom 393
viaţă socială 81, 327, 503
Vickers 134, 142
Viena, pacea de la 158
Viena şi Montréal, protocoalele de la 434

Vietnam 294, 365
Vilar, P. 226
Vincent, J. 94, 96
violenţă; imperială 111, 114-115; organizată 111, 114; monopol de stat 158; război 96
Vogel, S. 170
Vogler, J. 85
Volkswagen 283
Volvo Aero Engines AB 149
Vos, R. 229, 233, 246, 291
votare 72

W

Wagner, P. 329
Waldinger, R. 369
Walker, R.B.J. 71, 73, 497
Wallace 98-99, 232
Wallerstein, I. 185
Wall Street, crahul de pe 235, 471
Walpole, Sir Robert 150
Walter, A. 255, 273
Waltz, K. 106, 124
Wang, S. 337
Wapner, P. 433
Ward, B. 81
Ware, A. 70
Warner, A. 198, 394
WASP, cultura 362
Watson 57, 62, 114-115, 118, 151, 157-158, 225, 443, 467
WCED 425, 431
Weale, A. 505
Webb, M. 237, 267
Weber 175, 378
Weiss, L. 29, 31
Weller, M. 98
Wells, J. 222
Werner, I. 255, 381
Wescott, R. 255
westfalic, modelul 61-62, 71, 97, 117
Westing, A. 425, 448
Whalley, J. 201
White, H.D. 235
White, P. 370
Whitworths 130 n. 1
Widgren, J. 346
Wigley, T. 428
Wildman, S. 400, *401*, 406
Wilkins, M. 276, 279-282
Wilkinson, R. 428
Williams, M. 363
Williams, P. 82
Williamson, J. 188, 195
Wilson, K. 345
Wilson, Woodrow 151
Wohl, A. 429
Wolff, E. 219-221
Wood, A. 220-221, 257
Wood, M. 303, 309-310
Woodruff, W. *230*
Woods, L.T. 101
Woods, N. 38, 51, 490
World Resources Institute 431, *447*, *449*
World Television News 394
World Watch Institute 453
World Wide Web 408, 417
Wrench, J. 361
Wrigley, E.A. 429
Wriston, W. 27

X

xenofobie 357, 361

Y

Yamamoto, T. 100
Yates, P.L. 187
Yearly, S. 423, 425, 431
Young, O. 75, 430
Young, S. 292
Yü, Y. 183
Yudken, A. 168

Z

Zacher, M.W. 79, 84
Zegeye, A. 345
Zelikow, P. 152
Zeppenfeld, W. 399
Zevin, R. 227-228
Zimmern, A. 87
Zlotnik, H. 329
Zolberg, A. 334-335, 340-341, 344, 346, 367
Zysman, J. 276, 297, 302, 305-306, 309

Indice alcătuit de Zeb Korycinska

În colecţia **Economie şi societate**

au apărut :

Daniel Dăianu, Radu Vrânceanu – *România şi Uniunea Europeană. Inflaţie, balanţă de plăţi, creştere economică*
George Soros – Despre globalizare
David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt, Jonathan Perraton – *Transformări globale. Politică, economie şi cultură*

în pregătire :

Robert Gilpin – *Provocarea capitalismului global. Economia mondială în secolul XXI*

www.polirom.ro

Redactori : Adrian Şerban, Cezar Petrilă
Coperta : Angela Rotaru-Serbenco
Tehnoredactor : Ioana Mariniuc

Bun de tipar : martie 2004. Apărut : 2004
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. Box 266,
700506, Iaşi, Tel. & Fax (0232) 21.41.00 ; (0232) 21.41.11 ;
(0232) 21.74.40 (difuzare) ; E-mail : office@polirom.ro
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33,
O.P. 37 • P.O. Box 1-728, 030174
Tel. : (021) 313.89.78 ; E-mail : polirom@dnt.ro
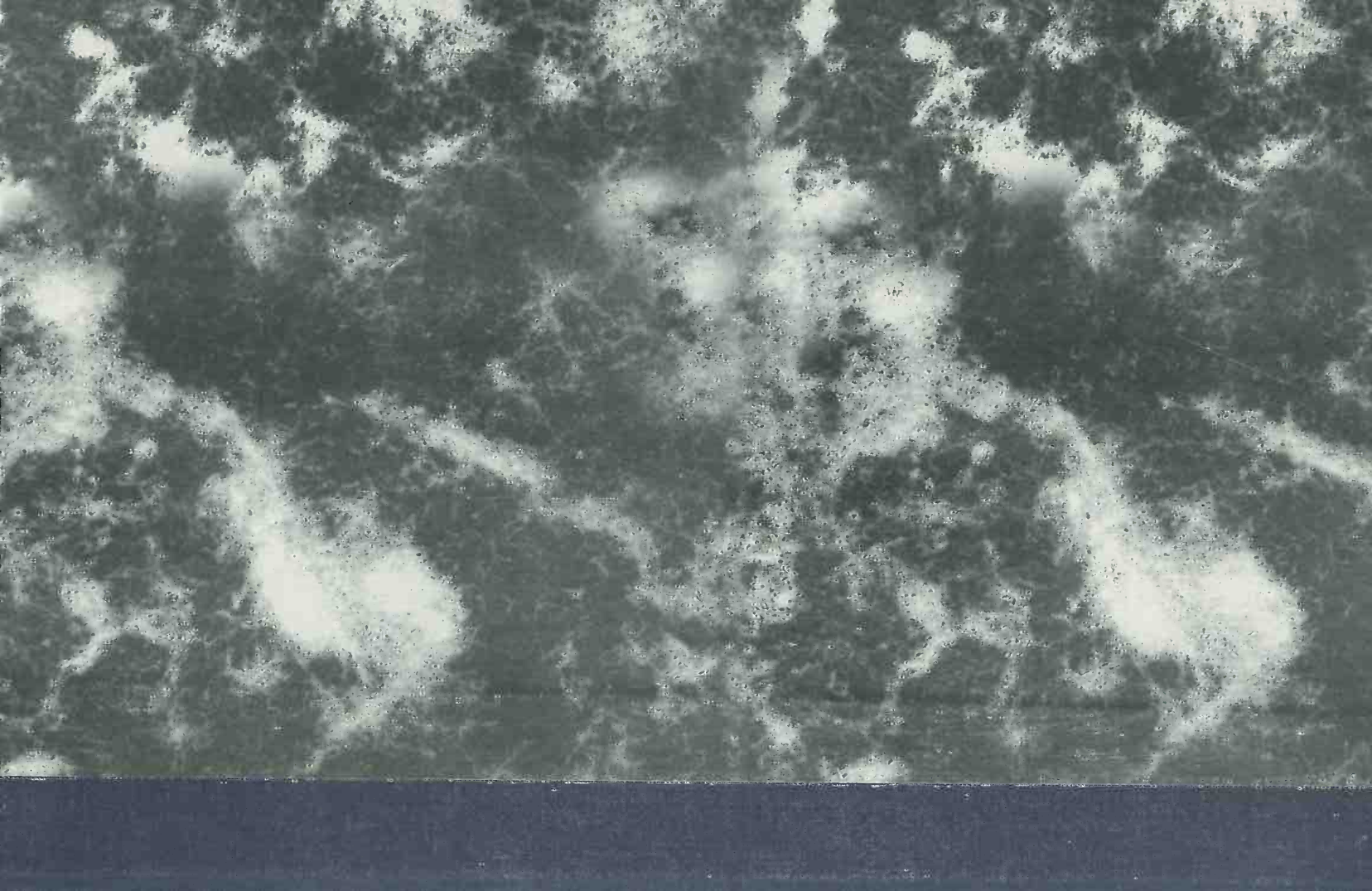
Tiparul executat la S.C. LUMINA TIPO s.r.l.
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, Bucureşti
Tel./Fax : 211.32.60, 212.29.27, E-mail : lumina-lex@fx.ro